

\_\_\_\_\_

## ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ ]

અનુક્રમાંક ૮૨૫૫૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સ્મૃતિ રાજી

વિષય ડૅ





ગુજરાત વિધાપીઠ મંથાન  
અમદાવાદ  
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ  
૧૨૪૬૯

અન્ય સ્વામિત્વના સર્વ હક પ્રસિદ્ધર્તાએ સ્વાધીન રાખેલા છે.

અમદાવાદ-જાહનપુર વનમાળી વાંકની પેળમાં પટેલ હરિલાલ દલપતરામે  
પોતાના “ અન્યોદય ” પ્રેસમાં છાપ્યું.

## ભૂમિકા.

સમસ્ત આર્યમહાશય વિદ્વજ્જનોને વિદિત છે કે, જગતમાં પ્રચલિત થએલાં સર્વ શાસ્ત્રો પૈકી આયુર્વેદ કે જે ઋગ્વેદનો ઉપવેદ છે જેને વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે તે શાસ્ત્ર સર્વોત્તમ અને અત્યંત ઉપયોગી છે; કેમકે આ મનુષ્યદેહ, જે સર્વ દેહો કરતાં અતિદુર્લભ છે, તે દેહ ચો-રાશી લક્ષ્યોનિયોમાં કાળગતિના ધણેધણે ભ્રમણ કરનારા કાળચક્રની આવીનતાથી અને પાપ-પુણ્યની સમાનતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તથા તે મનુષ્ય દેહનેજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પણ્ય પ્રમાસવડે પ્રાપ્ત થવાનો અધિકાર છે; અર્થાત્ એ ચતુર્વર્ગની મુખ્ય સાધનરૂપ મનુ-ષ્ય દેહ છે; પરંતુ દેહ તો જન્મથી તે જરાપર્યંત વ્યાધિઓના આવાસરૂપ છે, તેથી જરાવાર પણ્ય સુખાનંદ સ્થાયિપણે રહેતો નથી તો, પછી તે દેહથી શું પુરુષાર્થ થઈ શકે ? કાંઈજ નહીં ! જ્યારે પુરુષાર્થ ન થઈ શકે, ત્યારે તો કેવળ દુઃખના ભાજનભૂત હોવાથી નિરંતર કલેશજ પામે છે, તે દુઃખ અને કલેશને નિર્મૂળ કરવા ફક્ત વૈદકશાસ્ત્ર વિના અન્ય કાંઈ શાસ્ત્ર સ-કિલભાન નથી, એમ કહીએ તો તે કાંઈ ખોટું નથી.

એ આયુર્વેદનું જ્ઞાન પ્રથમ જગતના પિતામહ શ્રી બ્રહ્માજીને થયું હતું અને તેમણે બ્રહ્મ-સંહિતા રચી હતી. એ બ્રહ્માજીએ દક્ષપ્રજાપતિને આયુર્વેદનું અધ્યયન કરાવ્યું. દક્ષપ્રજાપતિએ સૂર્યના યમકપુત્ર અશ્વિનીકુમારોને એ વિદ્યાનું અધ્યયન કરાવ્યું. અશ્વિનીકુમારો પાસેથી ઇંદ્રે એ વિદ્યા સંપાદન કરી. ઇંદ્ર પાસેથી મહર્ષિ આત્રેયજી તથા ભરદ્વાજજીએ તે વિદ્યા સમિપાંગપ-ણે હાથ કરી, અને તેમની પાસેથી અનેક મહાન ઋષિઓએ તે વૈદકવિદ્યાનો અભ્યાસ કરી જગતના સમસ્ત જનોને રોગથી મુક્ત કરવા પોતપોતાના નામોથી ગ્રંથો રચી આયુર્વેદની મહત્તા દર્શાવી.

એ આર્યપ્રણીત આયુર્વેદ આ આપણા સ્વભૂમિવત્ રણિયામણા ફળરૂપ રસિલા આર્ય-જર્તમાં પૂર્ણ રોજાના શિખર ઉપર રોજાયમાન હતો; અર્થાત્ રામાયણ અને મહાભારતના સમયમાં આયુર્વેદ ઉત્પત્તિના શિખર ઉપર હતો. મધ્યાહનના સૂર્ય સમાન તેનો પૂર્ણ પ્ર-તાપ વિસ્તરી રહેલો હોવાથી પ્રત્યેક રાજ્યસ્થાનોમાં રાજ્યકર્તાના સમીપ આયુર્વેદવેદા-વૈદ્ય રહેતા હતા અને તે રાજ્યવૈદ્ય રાજ્યકર્તાના શરીરને પૂર્ણપણે સાચવતા હતા, તેથીજ તે રાજ-ભાષા, ભગીરથ યજ્ઞો આદરી મહાન પુરુષાર્થો કરી બતાવતા હતા.

સિકંદર સાહના આવવા લગી આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ જેમની લેખ લકી રહી હતી, એમ મુન્દાની ઇતિહાસના લખનાર એરિયને તે સમયની ભારતવર્ષની વ્યવસ્થા લખતાં લખતાં વિચિત્રતા પ્રકરણમાં એક વાંત લખેલી છે કે “ સિકંદર સાહ પોતાની સેનાની સાથે પશ્ચાત્યેક સૈન્ય સારા મુન્દાની હકીમોને લાવેલા હતા. પંજાબમાં સાપનો ઉપદ્રવ વિશેષ હોવાથી લશ્ક-રના આયુર્વેદોને સાથે કંબ દેવા લાગ્યા, અને તે સાપોનું ઝેર દૂર કરવા મુન્દાની હકીમોએ ઘ-ણું ઉપાય કર્યા, પણ કશો ફાલો થયો નહીં, એટલુંજ નહીં પણ, હવે અમારો એ વિશે-ષ કાંઈ થવાજ નહીં અને નિરાશા લઈને ઉત્તર સાંભળવાથી છેલ્લે આર્યવેદના વૈદ્યોની સહ-યોગ લીધી અને તે વૈદ્યોએ ફક્ત એક મનુષ્યોને મરણના મુખમાંથી બચાવ્યા. ” એ સિકંદરસાહ આ પ્રકારે હિંદુસ્તાનના વૈદ્યોનો ચમત્કાર જોઈ આશ્ચર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયો, અને પોતાના લશ્કરમાં ફક્ત એક આર્યવૈદ્યોને સાથે રાખ્યા એટલુંજ નહીં પણ પોતાના મ-

નાની હકીમેને હુકમ આપ્યો કે, સર્પદંશ માટે અથવા ખીજ પશુ દુઃસાધ્ય રોગો માટે પશુ એ વૈદોને પુછી કામ કરવાં. અહા ! જે ડોક્ટરો અત્યારે ડોક્ટરી ચિકિત્સામાં દૈવ સન્માન મનાય છે, તેઓ પશુ સર્પ દંશના ઝેર નિવારણ માટે જોઈએ તેવા ફોટોફોસ્ફોર નિવડ્યા નથી, તે સર્પ દંશના ઝેર નિવારણ માટે આપણા પૂર્વજો સારી પેટે માહિતી ધરાવતા, એ શું ઝોજા આનંદની વાર્તા છે ?

વળી ચરક સુશ્રુત વગેરે મહાન ગ્રંથોને યુરોપખંડ નિવાસી વિદ્વાનો પશુ બહુ માન આપે છે, અને તેની સ્તુત્ય ચિકિત્સાઓ માન સાથે ઉપયોગમાં પશુ લે છે. તેમજ આર્યોની યોતિર્વિદ્યા, રેખાગણિત, અંકગણિત, ખીજગણિત, ત્રિકોણમિતિ, વૈયાકરણ, ગાનવિદ્યા, ધર્મ-વેદાન્તવિદ્યા, પદ્યર્થવિજ્ઞાન, યોગવિદ્યા, યુદ્ધકળા અને વાસ્તુવિદ્યાદિ સમસ્ત વિદ્યાઓ માટે તત્ત્વવેદના ગુણગ્રાહી ઇન્દ્રિય વિદ્વાનો બહુ હિંચો મત ધરાવે છે એ અતિહર્ષપ્રદ પ્રકાર છે. ચરકનો અરબી અને લેટીન ભાષામાં તરજુમો પશુ પૂર્વ કાગમાં થયેલો છે. યૂનાની ચિકિત્સામાં ધણોખરો લાગ આપણા આયુર્વેદનો અહુ કરવામાં આવેલો છે એ વિષે, “હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન સિટરેચરનો લખનાર પ્રોફેસર વૈવર લખે છે કે-“ સુશ્રુતે પોતાનો ગ્રંથ રચવામાં યૂનાનીઓની ચિકિત્સા સંબંધી કોઈ વિષયનો કોઈ પ્રકારથી આલેખન કરેલ છે એમ એકપણ પ્રમાણ નથી, પરંતુ યૂનાનીઓએ સુશ્રુતના મતને અહુ કરેલ છે, એવાં ઘણાં પ્રમાણો હાથ લાગે છે.”

પ્રિય પાઠકમણો ! આમ લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે, એ આપણા વૈદકશાસ્ત્રની પૂર્વ કેવી ઉન્નતિ હતી, કે જેને અન્ય વિદેશી જનો હાથ કરવા કાળ ધનની પુષ્કળ આકૃતિ આપતા હતા, તે જ વૈદકશાસ્ત્રની સ્થિતિ યૂનાનીઓનો જોરજોર દોર મલાવવાથી છિન બિન થઈ ગઈ અને ત્યાર પછી હાલ તો તેથી પશુ વિશેષ શોચનીય દશા થઈ પડેલ છે, તેનું સુખ્ય કરણ તો એ છે કે, હાલના રાજ-મહારાજો વૈદકશાસ્ત્રના જાણનાર વૈદોનો અનાદર કરવાથી વૈદકશાસ્ત્ર બહુવામાં કંટાળો ઉપજ્યો; તેમજ જેઓના પાસે પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથો હતા, તેઓએ પોતાના જીવતાં લગી તે ગ્રંથને પ્રકાશમાં લાવવા અને ખીજને તે ગ્રંથ દેખાડવા પશુ ઇચ્છા ન કરી અને છેવટે તેવા ગ્રંથો પાણીમાં ગળી ગયા, ઉપેષ્ટ ખાઈ ગઈ, કે ગાંધીની દુકાને પડીકાં બાંધવાના ખપમાં લાગી ગયા. આ પ્રકારે થવાથી સારા સારા ગ્રંથોનો અભાવ થઈ ગયો, કે તેઓનાં નામ સીવાય કશું પશુ જાણવામાં આવતું નથી. તેથી એ ઉત્તમ વિદ્યાના ઉત્તમ વિભાગોનો લોપ થયો; ખરેખર એ આર્યોની પડતીનાં ચિન્હો નહીં, તો ખીજું શું ગણાય ?

વર્તમાન સમયમાં ચરક સંહિતા, સુશ્રુત સંહિતા, હારીત સંહિતા, વાગ્બટ (અર્ધમ-હૃદય), માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, શારંગધર, ચક્રદત્ત, અને રસના તથા યોગના કેટલાએક ગ્રંથો વિદ્યમાન છે; તદ્દપિ તેઓ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તેઓનું રહસ્ય સાધારણ મનુષ્યથી સમજાઈ શકાય તેમ નથી, તેમ વળી તે ગ્રંથો મોટા હોવાને લીધે અલોપાન્ત શક્તિ બહુવા અરે ! વાંચી ધ્યાનમાં લેવા પશુ કઠિન થઈ પડે છે, અથવા એટલા ગ્રંથો ખરીદી લેવા કે હાથ લાગવા પશુ મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ છે, જ્યારે આમ છે ત્યારે વૈદકશાસ્ત્રનું પૂર્ણ જ્ઞાન કેવા પ્રકારે સંપાદન થઈ શકે, અને જ્યારે વૈદકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન યોગ્ય પ્રકારે-પૂર્ણ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે વૈદ સિવાય અમૂલ્ય દેહોને જાંબા વખત લગી પશુ શી રીતે ટકાવી રાખવા ? જે ઉત્તમ વૈદો વિદ્યમાન હોય તો દરવર્ગે હજારો મનુષ્યો રોગના ભોગ થઈ પડે છે અને



દિન પ્રતિદિન નિર્જળ દુંકી આવરદાવાળા થયા છે તે થવાને વખત દાંષ્ટિ સમીપ આવત જ નહીં; પરંતુ અતિ દીલગીરીની વાર્તા છે કે જે દેહથી અલબ્ધ લાભો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તેવા ઉત્તમ દેહ માટે આપણે બેદરકાર રહીએ છીએ, જેથી દેશાનતિ, ધર્માનતિ કે સ્વજન-ભ્રમણ કરવા બાઝશાળી થવાનો સમય આવતોજ નથી, પણ જો દેહનું પૂર્ણપણે સંરક્ષણ કરીએ તો એ સર્વમાં ફતેહમંદી મળે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એજ કે જો દેહનું સંરક્ષણ કરાશે, તો લૌકિક અને પરલૌકિક કામોમાં સર્વોંશે વિજય મેળવાશે એમાં જરા આશ્ચર્ય જેવું નથી ! વળી સંસારની સર્વ વસ્તુઓ-ઝી, પુત્ર, ધન ધાન્ય, ઘર કે સજ્જન વગેરેને સુખદાતા સમજીએ છીએ, તે સર્વ વસ્તુઓ બધાં લગી શરીર સુખી છે, ત્યાં લગીજ સુખદાતા છે; પરંતુ જો કોઈ પ્રકારનો રોગ ઉત્પન્ન થયો કે, તે સર્વ સુખદાતા વસ્તુઓ દુઃખદાતા જેવી જણાય છે. સારાંશમાં એ કે આત્માનં સતતસં રક્ષેત્ દારેરપિ ઘનૈરપિ. ઝી, ધનાદિનું રક્ષણ કરવા કરતાં પણ શરીરનું હમેશાં રક્ષણ કરવું એજ ઉત્તમ કાર્ય છે- આ ઉપરથી ચોખ્ખું સમજાય છે કે, મનુષ્ય માત્રે જેમ અને તેમ સમસ્ત પ્રકારે શરીર જેમ લાંબો વખત નિરોગીપણે કાયમ રહી શકે તેમ યત્ન કરવો; અર્થાત્ સારા અનુભવી વૈદ્યોની ચિકિત્સા ઉપયોગમાં લઈ આરોગ્યમાં રહી પુરુષાર્થ કરી જીવન ગુજારવું એજ આ લેખનો મુખ્ય હેતુ છે.

અગાડીના સમયમાં ક્રિયા અમે ચિકિત્સામાં સારી પેઠે નિપુણ અને ઉત્તમ ચાતિનો જન હોય તે વૈદ્યની મહાન્ પદવીને યોગ્ય ગણાતો હતો એને તેવાઓનીજ સમ્મતિ પ્રમાણે રાજ-મહારાજઓ વર્તતા હતા; પરંતુ હાલ તો ધાંચી, મોચી, તંબોળી, કાછીઆ, માળી, કાળી અને એવાજ હલકી કામના માત્ર એક બે દવાઓનું જેવું તેવું જ્ઞાન મેળવી, એકાદ જેવા તેવાના હાથની લખાવણી વૈદ્યની ચોપડી વાંચી નાટકમાં ચતા રાજની પેઠે પોતાનાજ હાથે વૈદ્ય-રાજનું માન ધરાવા સંસાર સાગરમાં વિહાર કરતા શરીર રૂપી વાહાણને તોફાની વાવરા રૂપ થઈ જૂઝડી દેનારા તે દુષ્ટ લેભાણુ વૈદ્ય નામ ધરાવનારા વૈદ્યશાસ્ત્રની અને વૈદ્યની પદ-વીની મહત્તા ગુમાવવા સતત ઉદ્ધમ કરી રહેલા દોવાથી અત્યારે દેશી વૈદ્ય ઉપર કેવળ અમદા થએલી જોવામાં આવે છે, અને પરદેશી વૈદ્યો ( ડૉક્ટરો ) નાં જનો વખાણ કરી કરી મહાતા હરે છે એ ઓછા સંતાપની વાર્તા નથી ! પણ કરવું શું ? કારણ કે જે ધોરણ પ્રમાણે ઈંગ્લેન્ડે ધનાદિની સહાયતા મળે છે, તે ધોરણ પ્રમાણે આપણા દેશી જનોને સહાય મળતી ન દોવાથી તેઓ જોઈએ તેવું-વૈદ્યશાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાન મેળવી શકતા નથી. જુઓ કે હાલ ચોડા વખત ઉપર જામનગર નિવાસી સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યરાજ જંકુલદાસજીએ પ્રાચીન વૈદ્ય ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી વૈદ્ય વિષયમાં ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું અને તેમણે ધણાંક રાજ્યો-તરફથી પણ ઉત્તમ સહાયતા મેળવી હતી તો, તેમણે કેટલીએક વખત સારા સારા ડૉક્ટરો કે જેઓ દરદીને સાજો કરવા નિરાશ થએલા તેઓના મંડળમાં દરદીઓને સાજા કરવા માટે જંકુલદાસજી ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું એજ કે રાજ-મહારાજઓ કે સદ્ગૃહસ્થો તરફથી જો ધનાદિની સહાયતા મળે, અને વૈદ્યશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપ્યા વગર વૈદ્યનું પદ ન ધરાવી શકે તેમ થાય તો, પુનઃ આર્થવૈદ્યોની જહોજલાલી દેશાંતર લગી ઝળકી નિકળે, એમાં જરા સંદેહ જેવું નથી; પરંતુ લક્ષમાં કોણ લે છે ?

આર્થબાન્ધવો ! હાલમાં શ્રીમાન ભારતેશ્વરીના પ્રતાપે એનેક વૈદ્યશાસ્ત્રોક્ત અન્ધો-અધર્મને પ્રકટ થયા છે અને હજુ પણ પ્રકટ થતા જાય છે; પરંતુ તે પ્રકટ થએલા અન્ધો પૈકી

એકપણ એવો અન્ય નથી કે જે અન્યના વાંચવાથી બહુ અન્યોના સાર સુમમ રીતે સર્વ જનોના સમજવામાં આવે; કેમકે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન સર્વ જનને ન હોવાથી તેના અતિ ઉપયોગી અન્યો પણ તેમને ઉપયોગી ન જણાવાથી તેઓ કાર્યસિદ્ધ કરવાનું માન મેળવી શક્યા નથી.

આ અમૃતસાગર ઉર્દે પ્રતાપસાગર કે જે અમૃત-પ્રતાપના સાગરરૂપ પચીસ તરંગો અને વિવિધ વિષયરૂપ રત્નોએ કરીને યુક્ત અન્ય શ્રીમન્ જ્ઞેપુરાવિશ મહારાજ સજ્જ રાજેશ્વર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજીએ વર્તમાન સમયના મનુષ્યોનાં કદ, આવરદા અને અગ્નિ બળ જેમ જગત્ માનનીય ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ, આત્રેયસંહિતા, હારીતસંહિતા, ધન્વંતરીસંહિતા, વૃંદ, ભેંડ, ભગુસંહિતા, માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, વૈદ્યવિનોદ, વૈદ્યરહસ્ય, ચક્રદત્ત, રૂદ્રદત્ત, કાશિનાથપદ્ધતિ, રસસુંદર, રસરાજ, વૈદ્યરત્ન, વૈદ્યવદનભ, વૈદ્યામૃત, વૈદ્યર્થુવ, સારસંગ્રહ, સારંગધર, રસમંજરી, કુમારતંત્ર, મૌરીકાંચલિકા, કાળઘાન, રસસિંધુ, રસરત્ન પ્રદીપ, યોગચિંતામણિ, યોગતરંગિણી, યોગશત, યોગરત્નાવળી, વૈદ્યજીવન, તંત્રોપચાર, જ્વર-તિમિરભાસ્કર, સન્નિપાતકુશિકા, વૈદ્યકુતૂહલ અને ગોરખપદ્ધતિ, વગેરે વગેરે ગ્રંથોનું દોહન કરી પોતાની જાતે તે પ્રયોગે અનુભવી તે યોગે અને નિદાનોનો સંગ્રહ કરી જેપુરી ભાષામાં આ અન્ય નિર્માણ કર્યો. અને આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરી કે અવલોકન કરી જે જે જનોએ નિદાનો કે ચિકિત્સાઓ ઉપયોગમાં લીધી તે તે જનોને સર્વ સત્ય જણાઈ, જેથી થોડાજ સમયમાં અમૃતસાગર ગ્રંથ ઉપર સમસ્ત આર્યવૈદ્યોની વૃત્તિ આકર્ષાઈ, તેથી તે ગ્રંથ તે જ ભાષામાં છપાઈ પ્રકાશિત કર્યો, જેમ જેમ આ અન્ય આર્યજનોના પરિચયમાં આવતો ગયો, તેમ તેમ તેના ઉપર વિશેષ મમતા વધતી ગઈ તે એટલા લગી વધી પડી કે માત્ર દુક વખતમાં જેપુરી ભાષામાં, રજવાડી ભાષામાં અને હિંદી ભાષામાં તથા ગુજરાતી ભાષામાં ઉપરા ઉપરી આવૃત્તિઓ છપાઈ અને ખપી જતાં પુનઃ તે અન્યની માગણી થવા લાગી, એજ તેની હિતમ પૂર્ણતાને અને લોકપ્રિયતાનો દાખલો બસ છે.

વાંચક ! હજારો પ્રતો દુક વખતમાં ખપી ગઈ, એ એકા આનંદની વાર્તા નથી; પરંતુ તેમાં એક શોચનીય પ્રકારને જન્મ એ મળ્યો કે-અન્યકર્તા ત્રીયુત્ પ્રતાપસિંહજીએ જે જે અન્યોમાંના પ્રયોગો ગ્રહણ કરેલા હતા, તે તે અન્યોનાં નામો સહિત પ્રમાણે આપ્યાં હતાં, પણ જણ જણના ડાહ્યાપણ પ્રમાણે આવૃત્તિઓ છાવાવી તે તે પ્રમાણે ડોહોળાઈ ગયાં અર્થાત્ જે ઔષધ માટે લખ્યું કે-આ ઔષધપ્રયોગ ભાવપ્રકાશમાં છે; પરંતુ અહીંસની વાર્તા કે તે ઔષધપ્રયોગ તે અન્યમાં મળેજ નહીં. આ ઉપરથી અન્યકર્તાનો જે અમુલ્ય પરિશ્રમ અને અત્યુત્તમ હેતુ હતો, તે પદ્ધતિ થઈ પડ્યો. ભુલો કે રજવાડી ભાષામાં તથા જેપુરીભાષા વગેરે ભાષામાં પ્રકટ થએલા અમૃતસાગર અન્ય વિષેની ભૂલો દાખલા તરીકે અત્ર દર્શાવીએ છીએ, જે ક્ષય પ્રકરણમાં શંખવટીનો પાઠ છે, તે માટે યોગતરંગિણીનું પ્રમાણ આપેલ છે, પણ તે પાઠ યોગચિંતામણીમાં છે. હેડકી પ્રકરણમાં ખીજેરાનો રસ, મધ અને સંયોગ સહિત પીવાનો જે પ્રયોગ છે, તે વૈદ્યરહસ્યમાં છે એમ લખેલ છે, પણ તે વૈદ્યરત્નમાં છે. મૃગશી પ્રકરણમાં વજનું ચૂર્ણ મધ સાથે સેવન કરી ઉપર દૂધ ભાત જમવાનો પ્રયોગ યોગતરંગિણીમાં છે એમ લખ્યું છે, પણ તે વૈદ્યરત્નમાં છે. ગુદમ પ્રકરણમાં કુમાર્ધાસવ ભાવપ્રકાશમાંથી ગ્રહણ કરેલ છે એમ લખ્યું છે, પણ તે પાઠ ભાવપ્રકાશમાં છેજ નહીં. ઉન્મીદ પ્રકરણમાં વિચા-લગુના પાઠમાં આદિમાં સુંઠે સિવાય પાઠ લખેલ છે અરે ! કેટલાક દાખલા આપવા ? એવા

અનેક પાઠો ઓછાં વર્તાં ઓસડો સહિત છે, અને કોઈ અંથને બદલે કોઈ અન્યનું પ્રમાણ ઓઠવી દીધેલ છે, પણ જે જે અંથમાંના પાઠનું પ્રમાણ હોય તે તે અંથમાં તે પાઠ છે કે નહીં, તે તરફ કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ કર્તાએ કે લેખકે ધ્યાન આપેલજ નથી. એ શું ઓછા શોકની વાર્તા છે ? ! વૈદક વિષય કે જે મનુષ્યના જીવના આધાર ભૂત છે, તેમાં જરા ફેરફાર થાય તો તેથી મનુષ્યના અમુલ્ય દેહમાં વિચિત્ર ખનાવ અને અરે ! મરણને શરણ થવાનો સમય આવે, તેવા વિષય માટે પણ શું બેદરકારી રાખવી ?

જે પ્રમાણે હિંદી, રાજવાડી અને જેપુરી ભાષામાં ગડબડ ચાલી, તે જ પ્રમાણે બેરસદ તાલુકા સ્કુલના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર ત્રિભુવનદાસ ગિરિધરદાસ ખંભાતિએ પણ ગડબડ સહિત ગુજરાતી ભાષામાં આ અંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો, પણ તે દોષો ટાળવા ઉપર તેમનું પણ લક્ષ દેરાયું નહીં. અહા ! પ્રસિદ્ધ કર્તાની કેટલી બધી અને કેવી બેકાળજી ! ! જ્યારે આ પ્રમાણે દરેક જણની દરેક આવૃત્તિઓ અમારા જોવામાં આવી, તેથી અમારા મનમાં એવા વિચારને જન્મ મળ્યો કે “ આ હિતમ અન્યને લાગેલા મહાન દોષો કોઈ પણ પ્રકારે ફર થાય તો, તેથી પ્રજાને અતિલાભ મળે, પણ જે આમની આમ બૂલો કાયમ રહેશે, તો હજારો લાખેણા જીવો મરણને શરણ થશે; અથવા આ અન્યનો લેખ સત્ય ન પડવાથી દેશી અન્યો ગાંધીજી જરૂર છે, એવું કલંક હિતમ અન્યમાં આરોપણ થશે. ” આવો વિચાર તો ઉત્પન્ન થયો, પણ તે વિચારનો સબજો આધાર તો તેના સાધનો અર્થાત્ વૈદકના નિયમોનો જાણનાર લેખક તથા અસલ જુની પ્રતો ઉપર રહેલો હતો, પણ ઉદ્યમને એક સરખા વળગી રહેવાથી શું વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થતી ? સર્વ થાય છેજ ! એજ નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યયત્ન અને ઇશ્વર કૃપાથી એક જેપુરના રહીશ લેખક પાસેથી હસ્તલિખિત જુની અમૃતસાગરની પ્રત મળી આવવાથી અમને અત્યંત આનંદ થયો, ધણુ વૈદક વિષયના યાતા લેખકની ખોટ પૂરી પડી ન હતી, તેથી કેટલોએક વખત માટે તે શોધ જારી રાખ્યો, જેથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ તે પણ ઉમેદ પૂરી પાડી, એટલે વૈદક વિષયવેત્તા પૂણ્ડ્રિચંદ્ર શર્મા દ્વારા આ અંથનું શુદ્ધ-સરલ ગુજરાતી ભાષામાં અંથકર્તાએ જે જે પ્રયોગ માટે જે જે અન્યનાં પ્રમાણો આપ્યાં હતાં, તે તે અંથોના શ્લોકો સાથે પાઠ મેળવી બનતી કાળજીએ ભાષાંતર તૈયાર કરાવી છપાવી આર્ષજન સમુદાય સમક્ષ રજૂ કર્યું છે, જે કે આ વખતે પ્રથમ પ્રયાસમાં જે જે અંથો હાથ લાગેલા નથી તે તે અન્યો જે હરિની ઇચ્છા બલવાન હશે તો નવી આવૃત્તિ વખતે એકત્રિત કરી પ્રજા પ્રસાદથી સમસ્ત પાઠોનું સંશોધન કરી શકાઓતું નિવારણ કરવા ચુકીશું નહીં. આશા છે કે દક્ષ પ્રીક્ષ જનો આ અમારા અપરિમિત શ્રમને લક્ષમાં લઈ, આ પ્રત્યેક ગૃહસ્થોને અંગિકાર કરવા યોગ્ય અન્યોનો આદર કરશે એવી અમારી પુનઃ પુનઃ સવિનય પ્રાર્થના છે. કિંચદુલ્લેખનેન ?

અમદાવાદ

જન્માવૃત્તી.

પ્રકટકર્તા.

## સહજ સૂચના.

---

વાંચક વર્ગને વિદિત કરવામાં આવે છે કે—આ ગ્રંથમાં પ્રત્યેક પાઠ લખેલ છે તે જ્યાંથી શરૂ થાય ત્યાંથી માંડીને જ્યાં લગી અમુક ગ્રંથનું ખ્યાલના ટાઇપમાં નામ ન આવે ત્યાં લગી તે ઉપર દર્શાવેલા સર્વ પ્રયોગો તે જ ખ્યાલના નામવાળા ગ્રંથમાં છે એમ સમજવું અને જો જુદા જુદા ગ્રંથના હશે તો, તે પ્રયોગ પૂર્ણ થયો કે તુરત તે તે ગ્રંથનું નામ ખ્યાલમાં દર્શાવેલ હશેજ. જે પાઠનું પ્રમાણ હાથ લાગેલ નથી, અથવા જે ગ્રંથમાંના હશે પણ તે ગ્રંથ નહીં મળ્યો હોવાથી તે પાઠ માટેની શંકા દૂર ન થએલ તેથી તેવા પાઠો શરૂ થતાં અને પૂર્ણ થતાં “ ” આ પ્રમાણે સર્વત્ર નિશાની આપેલ છે, માટે તેવા પાઠો માટે અનુભવી વૈદ્યની સલાહ લેવા મારી ખાસ લલમણ છે. અને પ્રત્યેક વાંચક જનોને પણ ઉપર દર્શાવેલી સૂચના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા પણ મારી લલમણ છે.

ભાષાન્તર કર્તા.



## અમૃતસાગર ગ્રંથની વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
મંથલાચરણ. ... ..	૧	નાડી પરીક્ષા ... ..	૧૪
તરંગ ૧ લો.		મૂત્ર પરીક્ષા ... ..	૧૫
ગ્રંથનો ઉપક્રમ ... ..	૨	સ્વપ્ન પરીક્ષા ... ..	,,
વૈદ્ય કેને કહેવો ? ... ..	,,	નેત્ર પરીક્ષા ... ..	૧૬
યોગ્ય અને અનયોગ્યનો વિચાર...	૩	મુખ પરીક્ષા ... ..	૧૭
ઔષધ લેવાનો સમય ... ..	૪	જીભ પરીક્ષા ... ..	,,
કયા ઓસડના બદલામાં કયું ઓસડ લેવું ?	,,	મળ પરીક્ષા ... ..	,,
ઔષધાદિનાં પ્રમાણ ... ..	૫	શબ્દ તથા સ્પર્શ પરીક્ષા...	,,
તોલની પરિભાષા ... ..	,,	લાંબી આવરદાવાળા રોગીનાં ચિન્હો	,,
કલિમ દેશની પરિભાષા ... ..	૬	ટુંકી આવરદાવાળાનાં લક્ષણો	૧૮
સ્વરસનો વિધિ ... ..	૭	હૃત પરીક્ષા ... ..	૧૯
દ્વિમનો વિધિ ... ..	,,	શકુન પરીક્ષા ... ..	,,
મંથ કરવાનો વિધિ ... ..	,,	દેશ વિચાર ... ..	,,
ફાંટ કરવાનો વિધિ ... ..	,,	કાળ વિચાર ... ..	,,
કલક કરવાનો વિધિ ... ..	,,	અવસ્થા વિચાર ... ..	૨૦
ચૂર્ણ કરવાનો વિધિ ... ..	,,	અર્થ વિચાર ... ..	,,
ચૂર્ણને પુટ દેવાનો વિધિ ... ..	૮	કર્મ વિચાર ... ..	,,
પુટપાકનો વિધિ ... ..	,,	અગ્નિબળ વિચાર ... ..	,,
કવાથ કરવાનો વિધિ ... ..	,,	સાખ્ય રોગોની પરીક્ષા ... ..	૨૧
અવલેહનો વિધિ ... ..	૯	અસાખ્ય રોગીની પરીક્ષા ... ..	,,
ગ્રાણીઓ કરવાનો વિધિ ... ..	,,	કેવા રોગીની ચિકિત્સા ન કરવી ?	,,
ઘી તથા તેલ પકવવાનો વિધિ ... ..	,,	વૈદ્યને ત્યાંથી ઔષધ લાવવા તથા	
સંધાન આથો કરવાની રીત ... ..	૧૦	ઔષધ ખાવા વખતે કેમ વર્તવું ?	,,
આસવ તથા અરિષ્ટનો વિધિ ... ..	,,	બ્યાધિના ચૌદ પ્રકાર ... ..	૨૨
ઔષધીઓનો દીપન પાચનાદિ પ્રકાર	,,	ચૌદ પ્રકારના વેગ રોકવાથી થતી	
ઓસડ ઓટલે શું ? અને તે ઓસડ કયા		રોગોત્પત્તિનો વિચાર ... ..	૨૩
ઠેકાણાનું, કય વખતે તથા કેવી રીતે			
લેવું ? તેનો વિધિ ... ..	૧૨	તરંગ ૨ બો.	
સ્વાભાવિક હિતકારી પદાર્થો કયા કયા છે ?	,,	તાવની ઉત્પત્તિ, મૂર્તિ, સંખ્યા તથા	
સ્વાભાવિક અહિતકારી પદાર્થો કયા છે ?	,,	નિદાન સહ સંપ્રાપ્તિ ... ..	૨૪
એક એકના સંયોગથી થતા અહિતકારી		તાવ માત્રનાં સામાન્ય લક્ષણો ... ..	,,
પદાર્થો ... ..	,,	તાવ આવતાં પેહેલાં શું શું લક્ષણ થાય ?	,,
ચિકિત્સાનું લક્ષણ તથા તેની રીત ... ..	૧૩	વાયુના તાવનાં લક્ષણો ... ..	,,
આધિ તથા બ્યાધિનો વિચાર ... ..	,,	તાવ માત્રના સામાન્ય ઉપાય ... ..	૨૬
રોગની પરીક્ષા કેટલા પ્રકારે કરવી ?	,,		

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
વાયુના તાવના ઉપાય ...	૨૬	ચિત્તભ્રમ સન્નિપાતનાં લક્ષણુ. ...	૩૬
વાયુના તાવ ઉપર હિંચુલેશ્વર રસ	"	ચિત્તભ્રમના ઉપાય ...	"
પિત્તના તાવનાં લક્ષણુ ...	"	કથ્થિક સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"
પિત્તના તાવના ઉપાય ...	"	કથ્થિકના ઉપાય ...	૩૭
કફના તાવનાં લક્ષણુ ...	૨૭	કંઠકુખ્જ સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"
કફના તાવના ઉપાય ...	૨૮	કંઠકુખ્જના ઉપાય ...	"
વાયુ પિત્તના તાવનાં લક્ષણુ. ...	"	તેર જાતિના સન્નિપાતોમાંથી કયા સાધ્ય	"
વાયુ પિત્તના તાવના ઉપાય ...	૨૯	અને કયા અસાધ્ય છે ? ...	"
વાયુ કફના તાવનાં લક્ષણુ ...	"	સન્નિપાતના સમુચ્ચય ઉપાય ...	"
વાયુ કફના તાવના ઉપાય ...	"	પાછળ કહેલા આઠે જાતિના તાવના ઉપાયો	"
કફ પિત્તના તાવનાં લક્ષણુ ...	૩૦	આગંતુક તાવનો પ્રકાર ...	૩૯
કફ પિત્તના તાવના ઉપાય ...	"	શ્લેષ્મ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થએલા આગંતુક	"
સન્નિપાતના તાવની ઉત્પત્તિ, નિદાન	"	તાવનાં લક્ષણુ ...	"
તથા લક્ષણુ ...	૩૧	તેના ઉપાયો ...	"
સન્નિપાતના તાવના ઉપાય ...	"	કામ, ક્રોધ, શોક, ભય અને ભૂતાદિના	"
ભયંકર સન્નિપાતના ઉપાય ...	૩૨	આવેશથી ઉત્પન્ન થએલા તાવનાં લક્ષણો	"
૧૩ જાતના સન્નિપાતનાં નામ તથા તે	"	તેઓના ઉપાયો ...	"
કેટલા કેટલા દિવસ લગી રહે ...	૩૩	ભૂતોને દૂર કરવાના મંત્રો ...	૪૦
સન્નિપાત રોગીના સામાન્ય ઉપાય ...	"	અભિચાર કે અભિશાપથી આવેલા તાવનાં	"
સંધિગ સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"	લક્ષણો ...	૪૧
શીતાંગ સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	૩૪	તેના ઉપાય ...	"
શીતાંગ સન્નિપાતના ઉપાય ...	"	વિષમજ્વરનાં લક્ષણુ ...	"
તદ્રિક સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"	વિષમજ્વરના ઉપાય ...	"
તદ્રિકના ઉપાય ...	"	જુના તાવનાં લક્ષણુ ...	૪૨
અભાપક સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"	જ્વર-જુના તાવના ઉપાય ...	"
અભાપકના ઉપાય ...	"	અજ્વરના તાવનાં લક્ષણુ ...	૪૪
રક્તજ્વર સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	૩૫	અજ્વરના તાવના ઉપાય ...	"
રક્તજ્વરના ઉપાય ...	"	દષ્ટિજ્વરનાં લક્ષણુ ...	"
ભુમેનેત્ર સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"	દષ્ટિજ્વરના ઉપાય ...	"
ભુમેનેત્રના ઉપાય ...	"	લોહી વિકાસથી થએલા તાવનાં લક્ષણુ	"
અભિન્યાસ સન્નિપાતનાં લક્ષણુ...	"	તેના ઉપાય ...	"
અભિન્યાસના ઉપાય ...	"	મળજ્વરનાં લક્ષણુ ...	૪૫
જ્વરક સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"	ગર્ભિણીના તાવનો ઉપાય ...	"
જ્વરકના ઉપાય ...	૩૬	સતિકાજ્વરનાં લક્ષણુ ...	"
અંતક સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"	સતિકાજ્વરના ઉપાય ...	"
રૂગદાહ સન્નિપાતનાં લક્ષણુ ...	"	આળસના તાવના ઉપાયો ...	"
રૂગદાહનો ઉપાય ...	"	કાળજ્વરનાં લક્ષણુ ...	૪૬
	"	કાળજ્વરના ઉપાય ...	"
	"	તાવના દશ ઉપદ્રવો ...	"

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
સ્રવ અને ઝાડો અને એકી વખતે	
થયાં હોય તેઓના ઉપાય ...	૪૬
સ્રવના ઉપદ્રવોના ક્રમવાર ઉપાયો...	"
તાવ આવતો બંધ થયાનાં લક્ષણ	૪૭
સ્રવ આવતો બંધ થયા પછી કેમ વર્તવું ?	"
નવા તાવવાળાને અને જુના તાવવાળાને શું	
શું ફાયદાકારક છે ? ...	"
સર્વ જાતના તાવવાળાને ફાયદાકારક શું છે ?	૪૮
તાવવાળા રોગીને માટે અમૃત્યની સૂચના.	"

## તરંગ ૩ નો.

અતિસાર-ગ્રાહના રોગની ઉત્પત્તિ	૫૦
અતિસાર થવાનો હોય ત્યારે શું શું થાય છે ?	"
અતિસારની સંપ્રાપ્તિ, સામાન્ય સ્વરૂપ	
અને સંખ્યા ...	"
વાયુના અતિસારનાં લક્ષણ	"
વાયુના અતિસારના ઉપાય	"
પિત્તના અતિસારનાં લક્ષણ	"
પિત્તના અતિસારના ઉપાય	"
કફના અતિસારનાં લક્ષણ	૫૧
કફાતિસારના ઉપાય ...	"
સેનિપાતના અતિસારનાં લક્ષણ...	"
સેનિપાતાતિસારના ઉપાય ...	૫૨
શૌકથી થએલા અતિસારનાં લક્ષણ	"
શૌકાતિસારના ઉપાય ...	"
આમથી થએલા અતિસારનાં લક્ષણ	"
આમાતિસારના ઉપાય ...	"
પાકી ગએલા અતિસારના ઉપાય...	૫૩
અતિસાર સાથે સોજો હોય તેના ઉપાય	"
મરડાનાં સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક સંખ્યા સહ લક્ષણ	"
મરડાના ઉપાય ...	૫૪
સપળા અતિસારના ઉપાય ...	"
અતિસાર રોગીને શું શું ઉપયોગમાં લેવું-	
અને શું શું ન લેવું ? ...	૫૫
અતિસારનાં અસાધ્ય લક્ષણો	"
અતિસાર મરવાનાં લક્ષણો	"

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
સંગ્રહણી-ગ્રહણી રોગોની સંપ્રાપ્તિ...	૫૫
ગ્રહણીનું સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુથી થએલ ગ્રહણીનું નિદાન તથા સં-	
પ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	૫૬
વાયુની ગ્રહણીના ઉપાય ...	"
પિત્તથી થએલ ગ્રહણીનું નિદાન તથા	
સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
પિત્તની સંગ્રહણીના ઉપાય ...	"
કફથી થએલી સંગ્રહણીનાં નિદાન પૂર્વક	
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ...	૫૭
કફની ગ્રહણીના ઉપાય ...	"
ત્રણે દોષની ગ્રહણીનું નિદાન તથા સં-	
પ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
ત્રણે દોષની સંગ્રહણીના ઉપાય ...	"
આમવાયુની સંગ્રહણીનાં લક્ષણ ...	૫૮
સંગ્રહણીના બેદરૂપ ધરીયંત્રનાં લક્ષણ	"
સંગ્રહણીના વિશેષ ઉપાય ...	"
સંગ્રહણી રોગીનાં પથ્યાપથ્ય ...	૫૯
અતિસાર અને સંગ્રહણી માટે વિશેષ	
સૂચના ...	"
ગુદાના મસાની ઉત્પત્તિ, નિદાન તથા	
સંખ્યા ...	૬૦
અર્શનું પૂર્વરૂપ ...	"
વાયુના અર્શનાં લક્ષણ ...	૬૧
વાયુના અર્શના ઉપાય ...	"
પિત્તના અર્શનાં લક્ષણ ...	૬૨
લોહીના અર્શનાં લક્ષણ ...	"
પિત્ત અને લોહીના મસાના ઉપાય	"
કફના અર્શનાં લક્ષણ ...	૬૩
કફના અર્શના ઉપાય ...	૬૪
ત્રણે દોષના અર્શનાં લક્ષણ ...	"
ત્રણે દોષના અર્શના ઉપાય ...	"
સમસ્ત અર્શના ઉપાય ...	"
સાખ્યાસાખ્ય અર્શનાં લક્ષણ ...	૬૫
અર્શરોગીનાં પથ્યાપથ્ય ...	"

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
તરંગ ચોથો.		રક્તપિત્તના ઉપાય ... ..	૮૨
મંદામિ, તીક્ષ્ણામિ વિષમામિ અને		ક્ષયરોગની સંખ્યા, ઉત્પત્તિ, નિદાન,	
સમામિનાં લક્ષણો ... ..	૬૮	તથા સંપ્રાપ્તિ સહ લક્ષણ ... ..	૮૩
ભરમક રોગની ઉત્પત્તિ સંપ્રાપ્તિ		ક્ષય-રાજરોગનું પૂર્વસ્વરૂપ ... ..	"
તથા લક્ષણ ... ..	"	ક્ષયરોગનાં લક્ષણ ... ..	૮૪
અભ્યર્ચ રોગની ઉત્પત્તિ ... ..	૬૯	ક્ષયનાં અંગીકાર સ્વરૂપ ... ..	"
અભ્યર્ચનાં સામાન્ય લક્ષણ તથા સંખ્યા...	"	કેવા ક્ષય રોગીના ઉપાય કરવા ? ... ..	"
પ્રત્યેક અભ્યર્ચનાં લક્ષણો ... ..	"	ક્ષયરોગીના જીવનનો અવધી ... ..	"
વિસ્રમિકા, આળસ અને વિલંબિકાનાં		કેવા ક્ષયરોગીના ઉપાય ન કરવા? ... ..	"
લક્ષણો ... ..	૭૦	શોષના છ પ્રકાર ... ..	૮૫
અભ્યર્ચ મટયાનાં લક્ષણો ... ..	"	ઉરઃક્ષત થવાનાં મુખ્ય કારણો ... ..	"
અભ્યર્ચ રોગના ઉપાય... ..	"	ક્ષયના ઉપાય ... ..	૮૬
વિસ્રમિકા ( કોલેરા ) ના ઉપાય ... ..	૭૫	ક્ષય રોગીનાં સેવ્યાસેવ્ય ... ..	૮૭
આળસ તથા વિલંબિકાના ઉપાય ... ..	૭૬	ઉધરસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, સામાન્ય-	
કમ્બીરોગનાં નિદાન તથા સંખ્યા...	"	લક્ષણ તથા સંખ્યા ... ..	"
જેના પેટમાં ક્રમિ ઉત્પન્ન થયો હોય		ઉધરસ થયા પહેલાં થતાં ચિન્હો ... ..	૮૯
તેનાં લક્ષણો ... ..	"	ઉધરસનાં લક્ષણો ... ..	"
કમ્બીરોગના ઉપાય ... ..	૭૭	ઉધરસનું સાધ્યાસાધ્યપણું ... ..	"
ધરમાંથી મચ્છર જીવજંતુ વગેરેનો		ઉધરસના ઉપાય ... ..	"
નાશ કરવાનો ઉપાય ... ..	"	ઉધરસ રોગીનાં પથ્યાપથ્ય ... ..	૯૩
પાંડુરોગની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ... ..	"	હેડકીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા	૯૪
પાંડુરોગ થયા પહેલાં થતાં ચિન્હો	૭૮	હેડકીનું સામાન્ય સ્વરૂપ ... ..	"
પાંડુરોગનાં લક્ષણ ... ..	"	હેડકીનાં પૃથક પૃથક લક્ષણો ... ..	"
પાંડુરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણો ... ..	"	હેડકીનું સાધ્યાસાધ્યપણું ... ..	"
કમળારોગની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ...	૭૯	હેડકીના ઉપાય ... ..	૯૫
કમળાનાં લક્ષણ, ભેદ તથા અરિષ્ટ ચિન્હો	"	શ્વાસનાં નિદાન તથા સંખ્યા ... ..	૯૬
હૃદયીમકનાં લક્ષણો ... ..	"	શ્વાસનું પૂર્વસ્વરૂપ ... ..	"
પાંડુરોગના ઉપાય ... ..	"	શ્વાસનું સ્વરૂપ ... ..	"
પાંડુરોગીનાં પથ્યાપથ્ય ... ..	૮૦	પાંચ શ્વાસનાં પૃથક પૃથક લક્ષણો ... ..	"
		શ્વાસોનું સાધ્યાસાધ્યપણું ... ..	૯૭
		શ્વાસ રોગના ઉપાય ... ..	"
		શ્વાસ રોગીને અંગીકાર કરવા અને	
		ન કરવા યોગ્ય વસ્તુઓ ... ..	૯૮
તરંગ પાંચમો.			
રક્તપિત્તની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	૮૧		
રક્તપિત્તનું પૂર્વસ્વરૂપ ... ..	"		
રક્તપિત્તનાં લક્ષણ ... ..	"		
રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો ... ..	"	તરંગ છઠ્ઠો.	
રક્તપિત્તનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો ... ..	"	સ્વરભેદનાં નિદાન તથા સંખ્યા ... ..	૯૯
		સ્વરભેદનાં લક્ષણો ... ..	"



વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
સ્વરભેદનું સાધ્યાસાધ્યપણું ...	૧૦૦	દાહનાં નિર—નિરાળાં લક્ષણો	૧૧૪
સ્વરભેદના ઉપાય ...	„	દાહોનું સાધ્યાસાધ્યપણું ...	૧૧૫
અરુચિનાં નિદાન તથા સંખ્યા...	૧૦૧	દાહના ઉપાય ...	„
અરુચિનાં લક્ષણ ...	„	ઉન્માદ એટલે શું ? ...	૧૧૬
અરુચિના ઉપાય ...	૧૦૨	ઉન્માદનાં નિદાન તથા સંખ્યા ...	„
ઉલ્લસીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા	૧૦૩	ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ. ...	„
ઉલ્લસીનું પૂર્વરૂપ તથા સામાન્ય લક્ષણ	„	ઉન્માદનું પૂર્વસ્વરૂપ ...	„
ઉલ્લસીના ઉપદ્રવો ...	૧૦૪	ઉન્માદનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	„
ઉલ્લસીનું સાધ્યાસાધ્યપણું ...	„	ઉન્માદોનાં નિદાન સહ લક્ષણ ...	૧૧૭
ઉલ્લસીના ઉપાય ...	„	ઉન્માદનું અસાધ્યપણું ...	૧૧૮
તરશની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા	૧૦૫	દેવ તથા ભૂતાદિના ઉન્માદનાં લક્ષણ	„
તરશનું સ્વરૂપ. ...	„	પવિત્ર દેવના આવેશવાળાનાં લક્ષણ	„
તરશનાં લક્ષણો ...	૧૦૬	અસુર દેવના આવેશવાળાનાં લક્ષણ	„
તરશના ઉપદ્રવો તથા અરિષ્ટ ...	„	મંધવ, યક્ષ, પિતૃ તથા સતિના આવેશ	„
તરશના ઉપાયો ...	„	વાળાનાં લક્ષણ. ...	„
મૂર્ચ્છાની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા		નાગ, ક્ષેત્રપાળ, માતા, કામણુ-દુમણુ, શાકિની	
સામાન્ય લક્ષણ અને સંખ્યા ...	૧૦૭	અકિની, તથા રાક્ષસ, બ્રહ્મરાક્ષસ અને અવગતિ	
મૂર્ચ્છાનું પૂર્વરૂપ ...	૧૦૮	આના આવેશવાળાઓનાં લક્ષણ...	૧૧૯
સર્વ પ્રકારની મૂર્ચ્છાઓનાં લક્ષણો	„	દેવ આદિના આવેશ થવાનો વખત...	૧૨૦
મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, નિદ્રા, અને તંદ્રા એઓમાં		દેવ આદિનો પ્રવેશ મનુષ્યના શરીરમાં થાય છે	
શું તફાવત છે ? ...	૧૦૯	પણ પ્રવેશ થતાં કેમ દેખતા નથી ?	„
મૂર્ચ્છા વજેરેના ઉપાય ...	„	ઉન્માદનું અસાધ્યપણું ...	„
		ઉન્માદના ઉપાય ...	„
		ભૂતાદિને દૂર કરવાનો મંત્ર ...	૧૨૧
		અકિની બોલાવવાનો મંત્ર ...	૧૨૨
		„ „ „ „	„
		અકિનીને પ્રહાર લગાવવાનો મંત્ર...	„
		અકિનીનો દોષ દૂર કરવાના મંત્ર ...	૧૨૩
		અકિની વજેરેના દોષો દૂર કરવાના યત્રો	„
		હાજરાયતનો મંત્ર ...	„
		હાજરાયતનો મંત્ર. ...	૧૨૪
		મૃગીરોગની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	
		તથા સંખ્યા ...	૧૨૫
		મૃગીનું પૂર્વરૂપ ...	„
		મૃગીનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	„
		બુદ્ધ બુદ્ધ દોષના કોપથી થએલ	
		મૃગીનાં લક્ષણો ...	„

## તરંગ સાતમો.

મલનો સ્વભાવ, ...	૧૧૦
મલ પીવાનો વિધિ ...	૧૧૧
કાણે મલિરા પીવી અને કાણે ન પીવી ?	„
મદાત્મ્ય રોગનાં લક્ષણો ...	૧૧૨
મલથી ઉત્પન્ન થનારા વિકારો ...	„
મદાત્મ્યનાં અસાધ્ય લક્ષણો ...	„
મદાત્મ્યના ઉપાય ...	„
ખાનાવિભ્રમ તથા ધંતુરાનાં ફળ ખાવાથી,	
ભાંગ પીવાથી, ઝેર ખાવાથી, કાદરા	
ખાવાથી, સોપારીથી, નાગરવેલનાં પાન	
પાન ખાવાથી, જમફળ કે બેહેડી ખાવાથી	
મદ થયો હોય તેના ઉપાય ...	૧૧૩-૧૧૪
શહેના કેટલા પ્રકાર છે ? ...	„

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
મૃગીનાં અસાધ્ય લક્ષણો ...	૧૨૫	થોમ્સ પદાર્થો ...	૧૫૧
મૃગી આવવાના વખતનો અવધિ...	૧૨૬	પિત્તના વ્યાધિઓનાં નિદાન ...	૧૫૨
મૃગીના ઉપાય ...	"	પિત્તના રોગોની સંખ્યા ...	"
મૃગીરોગનાં પચાપચ ...	૧૨૭	પિત્તના રોગોના સામાન્ય ઉપાય...	૧૫૩
		કફના રોગોનાં નિદાન ...	"
		કફના રોગોની સંખ્યા ...	"
		કફના રોગોના સામાન્ય ઉપાયો...	૧૫૪
તરંગ આઠમો.			
વાયુ સંખ્યાથી રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં			
મુખ્ય કારણો ...	૧૨૮		
વાતવ્યાધિઓની સંખ્યા ...	"	તરંગ દશમો.	
૮૪ વાતવ્યાધિઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો	૧૨૯	વાતરક્તના હેતુ. ...	૧૫૪
વાયુનું સાધ્યાસાધ્યપણું ...	૧૩૧	વાતરક્તનું સંપ્રાપ્તિ સહ પૂર્વરૂપ...	"
વાતવ્યાધિઓના સમુચ્ચય ઉપાય...	"	વાયુની અધિકતાવાળા વાતરક્તનું લક્ષણ	૧૫૫
પ્રત્યેક વાયુરોગના જુદા જુદા ઉપાય..	"	લોહીની અધિકતાવાળા	"
સાતે ધાતુઓમાં પ્રાપ્ત થએલ વાત-		પિત્તની અધિકતાવાળા	"
વ્યાધિઓનાં લક્ષણો ...	૧૩૯	કફની અધિકતાવાળા તથા દ્વિ-ત્રિદોષના	
ખીજ પ્રકારના સ્થાનકોના બેદથી		વાતરક્તનું લક્ષણ ...	"
વાતવ્યાધિઓના બેદ તથા તેઓના		હાથમાં વાતરક્ત આવે તેનું લક્ષણ ..	"
ઉપાયો ...	૧૪૦	વાતરક્તના ઉપદ્રવો ...	"
સમગ્ર વાયુરોગમાં કષ્ટસાધ્ય કેટલા છે ?	૧૪૧	વાતરક્તનું સાધ્યાસાધ્યપણું ...	૧૫૬
વાતવ્યાધિના સામાન્ય ઉપાય ...	"	વાતરક્તના ઉપાય ...	"
વાયુરોગીનાં પચાપચ... ..	૧૪૬	વાતરક્તનાં પચાપચ ...	૧૫૮
		શુભ્રોગોનાં નિદાન તથા સંખ્યા...	"
		વાયુના ચળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ સહ	
		લક્ષણ ...	"
		પિત્તના ચળનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિસહ લક્ષણ	"
		કફના	"
		આમ અને નિરામ ચળનાં લક્ષણો...	"
		બળે દોષોથી થએલા ચળનાં લક્ષણો	૧૬૦
		પરિણામા ચળનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ સહ	
		લક્ષણો ...	"
		અનદ્રવ ચળનું લક્ષણ...	"
		ચળના ઉપદ્રવો ...	"
		ચળનું સાધ્યાસાધ્યપણું...	"
		ચળના ઉપાય...	"
		ચળરોગીનાં સેવ્યાસેવ્ય...	૧૬૧
			૧૬૫
તરંગ નવમો.			
જિરસ્તંભનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ			
પૂર્વક લક્ષણ ...	૧૪૭		
જિરસ્તંભનું પૂર્વરૂપ ..	"		
જિરસ્તંભનું સ્વરૂપ ...	"		
જિરસ્તંભનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ...	૧૪૮		
જિરસ્તંભના ઉપાય ...	"		
જિરસ્તંભના ઉપર પચાપચ ...	"		
આમવાતની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	"		
આમવાતનાં લક્ષણ ...	૧૪૯		
આમવાયુના ઉપાય ...	"		
આમવાયુવાળાને સેવવા તથા ન સેવવા			

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
તરંગ અગ્નીઆરમ્ભ.		દોષથી મૂત્રકૃમ્હના જુદા જુદા ભેદો....	૧૮૦
ઉદાવર્તનાં નિદાન ... ..	૧૬૫	પથરી તથા કાંકરીના ઉપદ્રવો ...	૧૮૧
જુદા જુદા વેગોને રોકવાથી થતા		મૂત્રકૃમ્હના ઉપાય ... ..	"
જુદા જુદા ઉદાવર્તોનાં વિશેષ લક્ષણો	"	મૂત્રઘાત રોગ થવાનાં મૂળ કારણો	૧૮૩
ઉદાવર્તનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	૧૬૬	તેર જાતિના મૂત્રઘાતોનાં ક્રમવાર લક્ષણો	"
ઉદાવર્તનાં સાખ્યાસાખ્ય લક્ષણ	૧૬૭	મૂત્રઘાતના ઉપાય ... ..	૧૮૪
આક્રંશ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ	"	પથરીનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	૧૮૬
એક પછી એક ઉદાવર્તનાં તથા આક્ર-		પથરીનું પૂર્વરૂપ ... ..	"
ંશના ઉપાયો....	"	પથરીનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
ગુહમ રોગનાં નિદાન તથા સામાન્ય લ.	૧૬૯	જુદા જુદા દોષોના લીધે થએલી પથરી-	
ગુહમરોગ ક્યાં ક્યાં થાય છે ?	"	ઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો	"
ગુહમનાં લક્ષણ તથા પૂર્વરૂપ	"	કાંકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો	૧૮૭
કેવાં કારણોથી ગુહમરોગ ઉત્પન્ન થાય છે? ૧૭૦		પથરીનું અસાધ્યપણું	"
વાયુગોળાનું લક્ષણ	"	પથરીના ઉપાય	"
પિત્તથી થએલા ગોળાનું નિદાન	"	પથરીના રોગીનાં પથ્યાપથ્ય	૧૮૮
પિત્તથી થએલા ગોળાનું લક્ષણ	"	પ્રમેહ થવાનાં મૂળ કારણો	૧૮૯
કફથી થએલા ગોળાનું નિદાન	"	ત્રણે દોષના પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ તથા	"
કફ ગુહમનાં લક્ષણ	"	પાસેનાં નિદાનો	"
ગુહમના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ	૧૭૧	પ્રમેહોની સખ્યા	"
ગુહમ રોગના ઉપાય	"	પ્રમેહોનાં નામો	"
ગુહમ રોગીનાં પથ્યાપથ્ય	૧૭૫	પ્રમેહોનું પૂર્વરૂપ	૧૯૦
અરણનું સ્વરૂપ	"	પ્રમેહનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
ખરલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"	કફના દશ પ્રમેહોનાં લક્ષણ	"
જુદા જુદા દોષથી થએલ ખરલનાં		પિત્તના ૭ પ્રમેહોનાં લક્ષણ	"
જુદાં જુદાં લક્ષણો	૧૭૬	વાયુના ચાર પ્રમેહોનાં લક્ષણ	૧૯૧
ચક્ર તથા ખરલનું સાખ્યાસાખ્યપણું	"	પ્રમેહનાં અસાધ્ય લક્ષણ	"
ખરલ મટાડવાનાં ઉપાય	"	આત્રેયજ્ઞના મત પ્રમાણે વિશેષ ૬	
હૃદોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લ.	૧૭૮	પ્રમેહોનાં લક્ષણ	"
પ્રત્યેક હૃદોગનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો	"	પ્રમેહની દશ પીડિકાનાં નામ તથા લક્ષણ	૧૯૨
હૃદોગના ઉપદ્રવો	"	પ્રમેહ પીડિકાઓનું અસાધ્યપણું તથા	
હૃદોગના ઉપાય	૧૭૯	તેના ઉપદ્રવો	૧૯૨
હૃદોગીનાં પથ્યાપથ્ય	"	પ્રમેહના ઉપાયો	"
		આત્રેયજ્ઞના મત પ્રમાણે પ્રમેહની પીડિ-	
		કાઓની સંપ્રાપ્તિ લક્ષણ તથા ઉપાય	૧૯૬
		પ્રમેહ રોગીનાં પથ્યાપથ્ય...	"
		પ્રમેહ મટી ગયાનાં ચિન્હ	૧૯૭
તરંગ આરમ્ભ.			
મૂત્રકૃમ્હનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક			
સામાન્ય લક્ષણ	૧૮૦		

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
તરંગ તેરમો.		તરંગ ચૈદમો.	
મેહરોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ	૧૯૭	સોળનું નિદાન	૨૦૭
મેહ વધ્યાથી થતાં લક્ષણો	૧૯૮	સોળનું પૂર્વસ્વરૂપ	૨૦૮
મેહનું સ્થાન અને તેનાં કૃત્યો	...	સોળની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	...
સ્થુળનાં લક્ષણો	...	વાયુના સોળનાં લક્ષણ	...
મેહરોગના ઉપાય	...	પિત્તના સોળનાં લક્ષણ	...
પરસેવો તથા શરીરની દુર્ગંધ દૂર કરવાના ઉપાયો	૨૦૦	ઝેરના સોળનાં લક્ષણ	...
કાર્શ્ય રોગની ઉત્પત્તિ	...	બળે તથા ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલા સોળનાં ચિન્હો	૨૦૬
બહુ ક્ષીણપણનાં લક્ષણ	...	અભિધાતથી થએલા સોળનાં લક્ષણ	...
અતિ ક્ષીણપણથી થતા રોગો	૨૦૧	ઝેરથી થએલા સોળનાં લક્ષણ	...
કેટલાએક દેખીતા દુર્ગંધ પણ બળવાન અને કેટલાક દેખીતા જાડા પણ ક્રમતાક્રાંતવાળા હોય છે તેનું શું કારણ ?	...	સોળના ઉપદ્રવો	...
ક્ષીણપણના ઉપાય	...	સોળનું સાધ્યાસાધ્યપણ	...
અસાધ્ય ક્ષીણતાનાં લક્ષણ	...	સોળના ઉપાયો	૨૧૦
ઉદરરોગોનું નિદાન	...	સોળના સામાન્ય ઉપાયો	...
પેટમાં થનારા રોગોની સંપ્રાપ્તિ	...	સોળ રોગીનાં પથ્યાપથ્ય	૨૧૧
ઉદરરોગોનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૨૦૨	વધરાવણનું નિદાન તથા સંખ્યા	...
ઉદરરોગોનાં પાસેનાં નિદાનો તથા સંખ્યા	...	વધરાવણની સંપ્રાપ્તિ	૨૧૨
વાતોદરનાં લક્ષણ	...	સાતે પ્રકારની વધરાવણનાં લક્ષણ	...
પિત્તોદરનાં લક્ષણ	...	અંતર્ગળિની ઉત્પત્તિ અને લક્ષણ	...
કફોદરનાં લક્ષણ	...	અંડવૃદ્ધિનું અસાધ્યપણ	૨૧૩
સન્નિપાતોદરનાં લક્ષણ	...	અંડવૃદ્ધિ વધરાવણના ઉપાય	...
ધ્વીહોદરનાં લક્ષણ	...	અંડવૃદ્ધિવાળા રોગીનાં સેવ્યાસેવ્ય	૨૧૪
બદ્ધગુદોદરનાં લક્ષણ	...	બદ્ધની ઉત્પત્તિ થવાનાં કારણો	...
ક્ષતોદરનાં લક્ષણ	...	બદ્ધના ઉપાય	...
જૂઠોદર-બળોદરનાં લક્ષણ	...	ગળગંડ એટલે શું ?	૨૧૫
ઉદરરોગોનું સાધ્યાસાધ્યપણ	૨૦૪	ગળગંડની સંપ્રાપ્તિ	...
વાતોદરના ઉપાય	...	તરંગ પંદરમો.	
પિત્તોદરના ઉપાય	...	અંતર તથા બાહ્ય વિદ્રધિઓનું સાધ્યાસાધ્યપણ	...
કફોદરના ઉપાય	...	ગોળા અને વિદ્રધિમાં શો ફેર છે ?	૨૨૫
સન્નિપાતોદરના ઉપાય	...	વિદ્રધિ પાકે છે તેનું કારણ શું ?	...
ઉદરરોગો ઉપર ઝાણનું સેવન	...	વિદ્રધિના ઉપાય	...
બળોદરના ઉપાય	...	વ્રણના સોળનું સંખ્યા પૂર્વકસામાન્ય લક્ષણ	...
ઉદર રોગીનાં પથ્યાપથ્ય	૨૦૬	વ્રણસોળનું વિશેષરૂપ	૨૨૬
	૨૦૭	ન પાકેલા વ્રણસોળનાં ચિન્હ	...
		પાકેલા આવેલા વ્રણસોળનું લક્ષણ	...



વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
પાકી મએલા વણસોયનાં ચિન્હ ...	૨૨૬
પાકેલા વણુમાંથી પર ન કાઢાડે તો તેથી	
જાતી અડચણો ...	"
વણુ કાચું પાકું હોવાનાં લક્ષણો ઓળખવામાં વેણની થતી પરીક્ષા ...	"
વણુના બે બેદનો વિચાર ...	"
વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, અને લોહીથી થએલા વણુનાં લક્ષણો ...	"
શુદ્ધ વણુનું લક્ષણ ...	૨૨૮
દુષ્ટ વણુનું લક્ષણ ...	"
અંકુર આવવાની હાલતમાં અવિદ્યા વણુનું લક્ષણ ...	"
લેલી રીતે ભરાયલાં વણુનાં ચિન્હો	"
શુભસાધ્ય વણુનાં લક્ષણો...	"
વણુનું અસાધ્યપણું ...	"
આગંતુક વણુ સંબંધી વીચેયન...	૨૨૯
જાતી થતાં છ પ્રકારનાં વણુનાં લક્ષણો	"
માંસ, નસો, સ્નાયુ, હાડ, અને સાંધાઓ ઉપર થતાં કે વણુની અસર	
પહોંચતાં થતાં સામાન્ય લક્ષણો અર્થાત મર્મ રહિત શિરાદિવિદિકા, સ્નાયુવિદ, સંધિવિદ, અસ્થિવિદ; શિરાદિમર્મસ્થાનવિદ અને માંસમર્મવિદનાં લક્ષણો ...	૨૩૦-૨૩૧
વણુ માવના સામાન્ય ઉપદ્રવો ...	"
દેવતાથી દાઝેલાનાં લક્ષણ અને તેના ચાર બેદ ...	"
હોયોથી થએલા કારીરિક વણુના ઉપાય	"
સોળને શાંત કરનારા લેપો ...	"
લેપ કરવાની રીત ...	૨૩૨
સોળના ઉપર ક્વાથ વગેરેનાં સિંચન	"
સોળને ઓળી કરાવી નાખવાનો વિધિ	"
સોળમાંથી લોહી કાઢાડવાનો હેતુ...	"
સોળ ઉપર થોડાં ઉનાં ઓસડે લુગડમાં બાંધી બહારો આવવાનો પ્રકાર	૨૩૩
વણુના સોળને પકાવવાનો વિધિ...	"
પાકેલા વણુસોયને શસ્ત્ર કે ઓ.	

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
સડોથી ફાડવાનો પ્રકાર...	૨૩૩
સોળને દબાવી રસી કાઢાડવાના ઉપચાર	૨૩૪
વણુને સાફ કરવાના ઉપાય ...	"
વણુમાં અંકુર લાવવાના ઉપાય ...	૨૩૫
વણુમાં જીવાત પડી હોય તેના ઉપાય	"
વણુની ખરજ મટવાનો તથા વણુ મટી જવાનો ઉપાય ...	"
આગંતુક વણુના ઉપચાર ...	"
અમિથી બળેલાના ઉપાય ...	૨૩૬
વણુમંથીની સંપ્રાપ્તિ ...	૨૩૭
વણુમંથીના ઉપાય ...	"
વણુવાળા અને દાઝેલાને સેવવા અને ન સેવવા યોગ્ય વસ્તુઓ ...	"
ભમરોગ-હાડ બાજાનાં પ્રકાર અને ભમરના બે બેદનો વિચાર ...	૨૩૮
સંધિભમનું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
જાએ પ્રકારના સંધિભમનાં વિશેષ લક્ષણ	"
કાંડભમના બાર બેદની વીચત ...	"
કર્કટકાદિકાંડભમનાં સામાન્ય લક્ષણ	૨૩૯
ભમનું કષ્ટસાધ્યપણું ...	"
ભમનું અસાધ્યપણું ...	"
હાડ તથા સાંધાઓ ભાગી ગયા હોય તેના ઉપાય...	૨૪૦
ભમરોગીનાં પથ્યપથ્ય ...	"
નાડીવણુ-ભરનીગળની સંપ્રાપ્તિ	
પૂર્વક બ્યાખ્યા ...	૨૪૧
નાડીવણુની સંખ્યા ...	"
પાંચે પ્રકારના નાડીવણુનું લક્ષણ...	"
નાડીવણુનું સાધ્યાસાધ્યપણું તથા કષ્ટસાધ્યપણું ...	૨૪૨
નાડીવણુના ઉપાય ...	"

તરંગ સોળમંદ.

ભગંદરનું પૂર્વરૂપ, સ્વરૂપ તથા અર્થ...	નિં.
રૂપણું ...	૨૪૪
પાંચે પ્રકારના ભગંદરનાં ચિન્હ ...	"
ભગંદરનું કષ્ટસાધ્યપણું ...	૨૪૫

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
ભગંદરના ઉપાય ... ..	૨૪૫	તરંગ સત્તરમો.	
ભગંદર રોગીનાં પથ્યાપથ્ય ...	૨૪૬	શીતપિત્ત વગેરેનાં દૂરનાં તથા	
ઉપદંશ-ચાંદીનાં નિદાનો તથા સંખ્યા	..	પાસેનાં નિદાન અને તેઓની સંપ્રાપ્તિ	૨૬૨
પાંચે પ્રકારના ઉપદંશોનાં જીદાં		શીતપિત્તનું પૂર્વસ્વરૂપ ... ..	..
જીદાં ચિન્હો ... ..	૨૪૭	શીતપિત્તનું લક્ષણ ... ..	..
ઉપદંશોનું સાધ્યાસાધ્યપણું ...	..	કોઠ તથા ઉત્કોઠનું લક્ષણ ... ..	..
ઉપદંશ રોગીને અવશ્યની સૂચના ...	..	શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ અને ઉત્કોઠના	
ઉપદંશના ઉપાય ... ..	..	ઉપાય ... ..	..
ઉપદંશ રોગીનાં પથ્યાપથ્ય ...	૨૪૮	શીતપિત્તનાં પથ્યાપથ્ય ... ..	૨૬૪
લિંગાર્શનું લક્ષણ ... ..	૨૪૯	અમ્લપિત્તનું નિદાનપૂર્વક સ્વરૂપ ...	..
લિંગાર્શના ઉપાય ... ..	..	અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ ... ..	..
શુકરોગનાં નિદાન તથા સંખ્યા ...	..	અમ્લપિત્તના પ્રકાર ... ..	૨૬૫
અઢારે પ્રકારના શુક્રદોષનાં જીદાં જીદાં લક્ષણો	૨૫૦	અમ્લપિત્તનું સાધ્યાસાધ્યપણું ...	..
શુક્રદોષોનું સાધ્યાસાધ્યપણું ...	૨૫૧	અમ્લપિત્તના ઉપાય ... ..	..
શુક્રરોગના ઉપાય ... ..	..	અમ્લપિત્ત રોગીનાં પથ્યાપથ્ય ...	૨૬૬
કોઠ રોગનાં નિદાન તથા સંખ્યા ...	૨૫૨	વિસર્પનો હેતુ, સંખ્યા તથા શબ્દાર્થ	૨૬૭
અઢારે કોઠનાં નામો ... ..	..	વિસર્પ રોગનું સામાન્ય લક્ષણ ...	..
કોઠ ચતાં પેહેલાં કેવાં ચિન્હો થાય છે?	..	સાતે પ્રકારના વિસર્પોનાં લક્ષણો	..
અમુક દોષની પ્રબળતાથી અમુક કોઠ		ક્ષતથી થએલ આઠમા પ્રકારના	
ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિચાર ... ..	..	વિસર્પનું લક્ષણ ... ..	૨૬૮
સાત મોટા કોઠનાં લક્ષણો ...	૨૫૩	વિસર્પના ઉપદ્રવો ... ..	..
અગીયાર નાના કોઠનાં લક્ષણો ...	..	વિસર્પનું સાધ્યાસાધ્યપણું ... ..	..
સાત ધાતુઓમાં રહેલા કોઠનાં લક્ષણો	૨૫૪	વિસર્પના ઉપાય ... ..	..
કોઠના સાધ્યાસાધ્યપણા વિષેનું વિવેચન	..	વિસર્પનાં પથ્યાપથ્ય ... ..	..
કોઠનાં અરિષ્ટ ચિન્હ ... ..	..	સ્નાયુ-વાળાનું નિદાન તથા ચિન્હ...	૨૬૯
કોઠના ભેદરૂપ ચિત્રકોઠનું લક્ષણ ...	૨૫૫	વાળાના ઉપાય ... ..	૨૭૦
દોષોના ભેદ ઉપરથી ચિત્રના લક્ષણ ભેદો	..	વિસ્ફોટકનો હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ-ઉત્પત્તિ	..
ચિત્રનું સાધ્યાસાધ્યપણું ... ..	..	વિસ્ફોટકનાં સાધારણ લક્ષણ ...	૨૭૧
કોઠ વિના પણ ખીજ કેટલાએક રોગો		આઠે પ્રકારના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ ...	..
ઝેપી છે ? ... ..	..	વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવો ... ..	..
કોઠના ઉપાય ... ..	..	વિસ્ફોટકનાં સાધ્યાસાધ્ય ચિન્હ ...	૨૭૨
દાદરના ઉપાય ... ..	૨૬૦	વિસ્ફોટકના ઉપાય ... ..	..
ધોળા કોઠના ઉપાય ... ..	..	વિસ્ફોટકનાં પથ્યાપથ્ય ... ..	..
કોઠ રોગીનાં સેવ્યાસેવ્ય ... ..	૨૬૨	ફિરંગનું નિદાન ... ..	..
		ફિરંગ રોગનું સ્વરૂપ ... ..	..
		ફિરંગવાયુના ઉપદ્રવો ... ..	..
		ફિરંગના ઉપાય ... ..	..
		ફિરંગ રોગનાં પથ્યાપથ્ય ... ..	૨૭૬

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
મસૂરિકા ચવાનાં મૂળકારણ અને સંપ્રાપ્તિ ... .. ૨૭૬		ચિપ્પ અને કુનખના ઉપાય ... ૨૮૪	
મસૂરિકાનું પૂર્વસ્વરૂપ ... .. ,		અનુશયીનું લક્ષણ તથા ઉપાય ... ,	
ચૌદ પ્રકારની મસૂરિકાનાં ક્રમવાર લક્ષણો ,		વિદ્યારિકાનું નિદાનસહ લક્ષણ તથા ઉપાય ,	
મસૂરિકાઓનું સાધ્યાસાધ્યપણું ... ૨૭૮		દારીકા-આઉકાટે તેનું લક્ષણ તથા ઉપાય ,	
મસૂરિકાના ઉપાય ... .. ,		કદર-કણીનું લક્ષણ તથા ઉપાય ... ,	
શીતળાનું સ્વરૂપ ... .. ૨૭૮		ખારિવા કોવાનું લક્ષણ તથા ઉપાય	
પેહેલા પ્રકારની શીતળાનું સ્વરૂપ ... ,		ઇંદ્રલુપ્ત-ટાલ પડવાનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ	
શીતળાના ઉપાય ... .. ૨૭૯		સહ લક્ષણ તથા ઉપાયો ... ૨૮૫	
શીતળા સ્તોત્ર ... .. ,		દારણુકનું લક્ષણ તથા ઉપાય ... ,	
શીતળાના બીજ બેઠોનું ક્રમવાર—		અંધપિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ અને	
વિવેચન .. ... ૨૮૦		ઉપાય ... .. ,	
તરંગ અઢારમો.		પક્ષિત-ધોળા પળીયાનું લક્ષણ તથા	
અજગલિકાનું લક્ષણ અને ઉપાય ... ૨૮૧		ઉપાયો ... .. ,	
યવપ્રખ્યાનું લક્ષણ અને ઉપાય ... ,		તલ, મસા, લાખાં વગેરેનાં લક્ષણો	
અલજનું લક્ષણ અને ઉપાય ... ,		અને ઉપાયો ... .. ૨૮૬	
વિજતાનું લક્ષણ અને ઉપાય ... ,		ન્યમ્બનું લક્ષણ તથા ઉપાય ... ૨૮૭	
ઇંદ્રવદ્ધા, ગદર્ભિકા, તથા જાળગદર્ભિકાનાં		લિંગવર્તિનું નિદાન સહ લક્ષણ અને	
લક્ષણ ... .. ,		ઉપાયો ... .. ,	
વિજતા, ઇંદ્રવદ્ધા, ગદર્ભિકા અને જાળ-		અવપાટીકાનાં નિદાન સહ લક્ષણ	
ગદર્ભના ઉપાય ... .. ૨૮૨		તથા ઉપાયો ... .. ,	
ચક્રરાણુનું લક્ષણ તથા ઉપાય ... ,		નિરુદ્ધપ્રકરણનું હેતુ સહિત લક્ષણ તથા ઉપાય ,	
કારણો તથા લક્ષણો સહિત કેટલાએક		સન્નિરુદ્ધગુણનું હેતુસહ લક્ષણ તથા	
વિકારો પૈકી આલસ્ય, ઉત્કલેષ,		ઉપાય ... .. ,	
અહાની, આટોપ, તમ અને ઉદગારનાં,		વૃષણુક્રમ્બનું હેતુ સહ લક્ષણ તથા	
ચિન્હો ... .. ,		ઉપાય ... .. ,	
પાપાણુગદર્ભનાં લક્ષણ તથા ઉપાયો ,		અહિપૂતનનું હેતુ સહિત લક્ષણ તથા	
પનસિકાનાં નિદાનસહ લક્ષણ અને		ઉપાય ... .. ૨૮૮	
ઉપાય ... .. ૨૮૩		ગુદબંધ-આમણુનું નિદાન, લક્ષણ તથા	
પરિવેદિકાનું નિદાનસહ લક્ષણ અને		ઉપાય ... .. ,	
ઉપાય ... .. ,		ચક્રરદંટનું લક્ષણ તથા ઉપાય ... ,	
બાળલાઇ અને ગંધનામના નિદાનસહ		પદમકંટકનું લક્ષણ તથા ઉપાય ... ,	
લક્ષણ તથા ઉપાય ... .. ,		મુખદ્વપિકા-જવાનીના ખિલોનું નિદાન	
આમિયોદિણીનું લક્ષણ તથા ઉપાય ... ,		સહ લક્ષણ અને ઉપાય ... .. ,	
ચિપ્પનું નિદાનસહ લક્ષણ ... .. ,		વ્યંજ-નિલક-મુખજાયાનું લક્ષણ તથા	
કુનખનું નિદાનસહ લક્ષણ ... .. ,		ઉપાય ... .. ૨૮૯	
		વદ્ધીકનું હેતુસહ લક્ષણ તથા ઉપાય ,	
		માથાના રોગનાં હેતુ, સંખ્યા તથા	
		પૂર્વરૂપ ... .. ૨૯૦	

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
માથાના રોગોનું વિશિષ્ટ નિદાન ...	૨૬૦	ત, અભ્યાધ્યુષિત, સજ્જવાયુ અને	
માથાના રોગોના ઉપાય ...	૨૬૧	શિરોહર્ષનાં લક્ષણો ...	૩૦૨-૩૦૩
આધાશીશી મટવાના મંત્ર ...	૨૬૩	નેત્રના સામપણાનું લક્ષણ ...	...
માથાના રોગીનાં સેવ્યાસેત્ર ...	...	આમ રહિત આંખોનું લક્ષણ ...	...
આંખોના રોગો પૈકી નેત્રના મંડ- ળનું પ્રમાણ ...	૨૬૪	નેત્રના રોગોના ઉપાય ...	...
નેત્રમંડળમાં તથા રોગોની ગણતરી ...	...	અંજન આંજવાની મર્યાદાની વ્યાખ્યા ...	...
નેત્રરોગોની ઉત્પત્તિ થવાનાં મુખ્ય કારણો ...	...	આંખ માટે આડ ક્રિયાઓ ...	૬૦૪
કીકીના રોગોની વ્યાખ્યા ...	૨૬૫	આંખ ઉપર શેક કરવાનો વિધિ ...	...
આંખમાં ચાર પડ છે તેની વ્યાખ્યા		અશ્વોતનનો વિધિ ...	...
તથા તે તે પડોનો સ્વભાવ અને		પિંડીનો વિધિ ...	૩૦૫
તેમાં થતા વિકારોનું વિવેચન ...	...	ખિડાલકર્મનો વિધિ ...	...
કીકીના રોગનાં નામોની સંખ્યા ...	૨૬૬	તર્પણનો વિધિ ...	...
છ ભતના મોતિયાખિંદનાં લક્ષણ ...	...	પુટપાકનો વિધિ ...	૩૦૬
લિંગનાશ-મોતિયાનાં લક્ષણો		આંખ દુખવા ઉપર ઉપાયો ...	...
વાયુ આદિએ ઉત્પન્ન કરેલા મોતિયા- ખિંદુઓથી આંખોમાં મંડળના ભુદાં		નેત્ર રોગોના અન્ય ઉપાયો ...	૩૦૭
ભુદાં થતાં રૂપો વિષે ...	૨૬૭	સાપનું ઝેર દૂર કરવાનું અંજન ...	૩૦૮
કીકીમાંના છ રોગોનાં લક્ષણ ...	...	નેત્રના દુખવા ઉપર ઓસડો ...	...
સનિમિત્તલિંગનાશનાં હેતુ સહ લક્ષણ ...	...	મોતિયા કાઢાડવાની ક્રિયા ...	૩૧૧
અનિમિત્ત લિંગનાશનાં હેતુ સહ લક્ષણ ...	૨૬૮	નેત્ર રોગીનાં પથ્યાપથ્ય ...	૩૧૨
કાળા ડોળાના રોગોનાં નામ, સંખ્યા		કાનના અઠ્યાવીસ રોગોનાં નામ	...
તથા સાંખ્યાસાખ્યપણું ...	...	કાનના અઠ્યાવીસ રોગોનાં લક્ષણ ...	...
ધોળા ડોળાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા	...	ચરકમત પ્રમાણે કાનના ચાર રોગોનું	...
વિષેની વ્યાખ્યા ...	૨૬૯	વિવેચન ...	૩૧૪
પાંપણોના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા	...	કાનની કીનેરીમાં થતા પાંચ રોગોનું	...
પાંપણના વાગના જે રોગોનાં નામ	...	વિવેચન ...	...
તથા તેઓનાં લક્ષણો ...	૩૦૧	કાનના રોગોના ઉપાય ...	...
નેત્રના સાંધાઓનું નિરૂપણ ...	...	કાનની કીનેરીના રોગોના ઉપાય ...	૩૧૬
તે સાંધાઓમાં થતા રોગોનાં નામો	...	નાકના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા	...
તથા સંખ્યા ...	...	પ્રતિસ્થાય-સળેખમની નિદાન પૂતક સંપ્રતિષ્ઠા	...
આખા નેત્રમાં થતા રોગોનાં નામો	...	સળેખમનું પૂર્વરૂપ ...	...
તથા સંખ્યા ...	૩૦૨	પાંચે પ્રકારના સળેખમનાં લક્ષણો ...	૩૧૮
ચાર અભિસ્યદોનાં નામ તથા લક્ષણ	...	પીનસના કાચા પાકાપણાનું લક્ષણ ...	...
ચાર અભિમંથનાં ચિન્હો ...	...	નાકના રોગોના ઉપાય ...	...
સસોથપાક, અસોથપાક, હતાધિમંથ,	...	મોં એટલે શું ? તથા મોહોડાના રોગોની	...
વાતપર્યાય, શુષ્કાક્ષિપાક, અન્યતો વા-	...	સંખ્યા ...	૩૨૦
		મોંના રોગોને ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ	...
		હોઠના રોગોની હેતુ સહિત સંખ્યા ...	...
		હોઠના રોગોના ઉપાય ...	...



વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
દાંતોનાં પેઢાંઓમાં જે રોગો થાય છે તેનાં નામો તથા સંખ્યા. ...	૩૨૧
દાંતોનાં પેઢાંઓમાં થતા રોગોનાં ક્રમવાર લક્ષણો „	
દાંતોનાં પેઢાંઓના રોગોના ઉપાય ...	૩૨૨
દાંતોના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા... ૩૧૩	
હનુમેક્ષ નામના દાંતના રોગનું લક્ષણ ૩૨૪	
દાંતના રોગોના ઉપાય ...	”
જીભના રોગોનાં નિદાનો, નામો તથા સંખ્યા ...	૩૨૫
જીભના રોગોના ઉપાય ...	”
તાળવાના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા ૩૨૬	
તાળવાના રોગના ઉપાય ...	”
ગળાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા ...	”
પાંચે જાતની રોહિણીની હેતુ સહ સંપ્રાપ્તિ ...	૩૨૭
રોહિણી રોગથી મરણ થવાનો અવધિ „	
કંઠશાલુક, અધીજીહ્વ, વળય, બલાસ, એક-વૃંદ, વૃંદ, શતપ્તિ, ગિલાયુ, કંઠવિદધિ, ગલ્લોધ, સ્વરધ્ન, માંસતાન, અને વિદારી વગેરે ગળા-ના રોગોનાં લક્ષણો ...	૩૨૭-૩૨૮
ગળાના રોગોના ઉપાય ...	”
ગળાના રોગોના સામાન્ય ઉપાયો ...	”
આખા મોંના રોગોનાં નિદાન તથા સંખ્યા ...	૩૨૯
આખા મોંના રોગો પૈકી જે જે અસાધ્ય રોગો છે તેઓનાં નામો ...	”

## તરંગ ઓગણીસમો.

ઝેરનો અધિકાર તથા તેના ભેદ અને સ્થાનકો ...	૩૩૧
સ્થાવર ઝેરના પ્રત્યેક સ્થળનાં ચિન્હો „	
ઝેરના સ્વાભાવિક દશ ગુણો ...	૩૩૨
શુદ્ધ સ્થાવર વિષના ગુણ ...	”
ઝેરી શસ્ત્રના વાચવાથી થતાં ઝેરનાં ચિન્હ „	
જેણે દૂષણાવથી ઝેર ખવડાવ્યું હો-ય તે દુષ્ટને પારખવાનો મુકિત ...	”
દ્રવિ વિષનાં લક્ષણો ...	૩૩૩

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
ઝેરી ઊંદર કરડયાનું લક્ષણ ...	૩૩૩
પ્રાણ લેનારા ઊંદરના ઝેરનું કામ ...	”
વીંછીના ઝેરનું લક્ષણ ...	”
ઝેરી દેડકાના ઝેરનું ચિન્હ ...	”
ઝેરી માછલું કરડયાનાં લક્ષણ ...	”
ઝેરી જળોના દંશનું ચિન્હ ...	”
ઝેરી દેહગરોળીના દંશનું ચિન્હ ...	”
કાનખજૂરાના દંશનું ચિન્હ ...	”
મચ્છરના દંશનું ચિન્હ ...	”
ઝેરી માખીના દંશનું લક્ષણ ...	”
વાધ, ચિતરા વગેરેના કરડયાનાં લક્ષણો ૩૩૫	
હડકાયાં કુતરાં, શિયાળ, વાધ વગેરે હડકાયાં થયાં હોય તેના કરડયાનાં લક્ષણો „	
સ્થાવર ઝેરના ઉપાય ...	”
જંગમ ઝેરના ઉપાય ...	૩૩૬
વીંછીનું, ઝેરનું, ધંતુરાનું, આકાશનું, કૌવચનું, બીલામાનું, માખીનું, મધ-ના ભમરા ભમરીનું, ઝેરી ઊંદરનું, ઝેરી દેડકાનું, કાનખજૂરાનું સાપનું, અને હડકાયા કુતરા વગેરે હડકાયા જનાવડાનું—એ મધુળાઓનું ઝેર થ-ટાડવાના ઉપાયો ...	૩૩૬-૩૩૭
સોમલનું, અરીજીનું, ધંતુરાનું ઝેર તથા સર્વ પ્રકારનાં ઝેર મટવાનું ઉપાયો ...	૩૩૮
૧૧૫ રોગીનાં પથ્યાપર્ય ...	”

## તરંગ વીસમો.

પ્રદર રોગની ઉત્પત્તિ ...	”
પ્રદર રોગની સંખ્યા ...	૩૩૯
પ્રદર રોગનું સામાન્ય લક્ષણ ...	”
ચાર પ્રકારના પ્રદરોનાં લક્ષણો ...	”
યોનિમાર્ગથી લોહી બહુજ વહેતાં થતા ઉપદ્રવો ...	”
પ્રદરનું અસાધ્ય લક્ષણ ...	”
શુદ્ધ રક્તસ્વળાપણનું લક્ષણ ...	”
પ્રદર રોગના ઉપાય ...	૩૪૦



વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
ઉપાય ... .. ૩૫૫	
નવે બાળગ્રહોના વળગાડની જુદી જુદી ચિકિત્સા ... .. ,	
બાળકને ડાકિની વગેરેની થતી પીડાની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ અને ઉપાય સહ વ્યાખ્યા. ... .. ૩૫૭	
નંદા, સુનંદા પૂતના, મુખમંડિકા, કટપૂતના, શકુનિકા, રેવતી, આર્યકા, જૂસૂતિકા, નૈઋત્યા, પિલિસિચ્છિકા અને કામુકા એ બાર માતૃકાઓની પીડાનાં ચિન્હો તથા તેના માટે મંત્રોપચાર ... .. ૩૬૦	
બાળકના રોગોની ઉત્પત્તિ, નિદાન, તથા લક્ષણો ... .. ,	
તાલુકંઠ, મહાપદ્મ, તુંડીપાક, ગુદપાક, અહિપૂતના, કુંદ્રેણુક, પારગર્ભિક, અજગ્રહિકા અને દત્તોદ્ભેદક એઓનાં લક્ષણો ... .. ૩૬૦—૩૬૧	
બાળકની હિમર પ્રમાણે દવા આપવાનું પ્રમાણ તથા તાવ, તાવ સાથે ઝાડો, ઝાડો, અતિસાર, લોહી ખંડવાડો, મરડો, સંહણી, ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી, ઉલટી, આંધરો, દુધનું ઝાઢવું, મળરોધ, બહુ લાળનું મરવું, મ્હોંમાં પડેલી ચાંદીઓ, ફૂંટીનો સોજો, ફૂંટીનું પાકવું, ગુદાનું પાકવું, ઘાંત પુટતી વખતે થતાં દરદો, દુર્બળ થવું, ચાંદી-રતવા વિસ્ફોટક વગેરેનું થવું, રોચા કરવું, ગળાનું પડવું, કુંદ્રેણુક રોગ, અહિપૂતના, પારિગર્ભિક રોગ, તરશ, થુલીઓ, આંચકી અને વરાધ એટલાં દરદો તથા બાળકનું શરીર પુષ્ટ થાય તેઓના ક્રમવાર ઉપાયો ૩૬૨—૩૬૪	

## તરંગ બાવીસમો.

પંઠ રોગ થવાનાં કારણો ... .. ૩૬૪	
મહાત્મા સુગ્રતજીના કહેવા પ્રમાણે સાત	

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
પ્રકારના નપુંષકનાં લક્ષણો ... ૩૬૫	
નપુંષકપણું મટવાના ઉપાયો ... .. ,	
વાજીકરણકારક પદાર્થો ... .. ૩૬૬	
રતિવર્ધન યોગો ... .. ૩૬૬—૩૬૯	

## તરંગ તેવીસમો.

સમ ધાતુઓ અને ઉપધાતુઓનાં નામો ૩૬૯	
સાતે ધાતુઓનું શોધન ... .. ,	
મૃગાંક કરવાનો વિધિ ... .. ,	
મૃગાંક કરવાનો બીજો વિધિ ... .. ૩૭૦	
રૂપરસનો વિધિ ... .. ,	
ત્રાંબાની ભસ્મ કરવાની રીત ... .. ,	
સીસાની ભસ્મનો વિધિ ... .. ૩૭૧	
ખંજ કરવાનો વિધિ ... .. ,	
લોહ ભસ્મનો વિધિ ... .. ,	
સાત ઉપધાતુઓનાં ક્રમવાર શોધન અને ભસ્મ કરવાની રીત. ... .. ૩૭૨	
ચંદ્રોદય રસની ક્રિયા . . . . . ૩૭૩	
હરગૌરી રસની રીતો ... .. ૩૭૪	
પારાની ભસ્મ કરવાનો વિધિ ... .. ,	
હિંગળોડની ભસ્મનો વિધિ... .. ૩૭૫	

## તરંગ ચોવીસમો.

દશ મૂળાસવનો વિધિ ... .. ૩૭૫	
મુસળીપાકનો વિધિ ... .. ૩૭૭	
શિલાજીતની ઉત્પત્તિ તથા શોધન ... .. ,	
ખાર કઠાડવાનો વિધિ ... .. ,	
સ્નેહવિધિ ... .. ૩૭૮	
સ્વેદવિધિ ... .. ,	
વમનવિધિ ... .. ,	
વિરેચન વિધિ ... .. ૩૭૯	
જ્યેષ્ઠાતુઓમાં હરડે ખાવાનો વિધિ ૩૮૧	
અસ્તિ-પિચ્છારી મારવાનો વિધિ ... .. ,	
નિરૂદ્ધાસ્તિનો વિધિ ... .. ૩૮૨	
નિરૂદ્ધાસ્તિના તોણનું પ્રમાણ ... .. ૩૮૩	
મધુતૈલઅસ્તિ ... .. ,	
યાપનઅસ્તિ ... .. ,	

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
યુક્તરચ્ચસ્તિ ... .. ૩૮૪		શરદ્રત્તુના આહાર-વિહાર ... ૩૮૬	
કૃણવર્તિ ... .. ,		દિનચર્યા ... .. ,	
ઉત્તરચ્ચસ્તિ ... .. ,		રાત્રીચર્યા ... .. ૩૮૭	
ધૂમ્રપાનનો વિધિ... .. ,		શારીરિક અને ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન અર્થાત્	
શરીરમાંથી લોહી કાઢવાનો વિધિ ... ૨૮૫		સાત કળા, સાત આશય, સાત ધાતુઓ	
		સાત ઉપધાતુઓ, સાત ત્વચા, સપ્ત	
		ધાતુઓના મળ, ત્રણ દોષ, વાયુનું	
		સ્વરૂપ, સ્થાન અને નામો, પિત્તનું	
		સ્વરૂપ, સ્થાન અને નામો, કફનું સ્વરૂપ,	
		સ્થાન અને નામો, સ્નાયુઓ, છિદ્રો,	
		બરણ, કાળજી, હોજરી અને શરીર	
		રચના વગેરેની વ્યાખ્યા ... ૩ ૧-૩૬૪	
		સૃષ્ટિક્રમ ... .. ૩૬૬	
		આહારનું, પરીપાકનું, ગર્ભની ઉત્પત્તિનું	
		તથા બાળકના પોષણાદિનું લક્ષણ	
		મનુષ્યના શરીરની ગતિ ... .. ૩૬૭	
		વાતાદિ બેદથી મનુષ્યના મનની પડતી	
		પિઠાણ ... .. ,	
		લેખકની વિચિત્રિ... .. ૩૬૮	

## તરંગ પચીસમો.

છએ ત્રતુઓની સમજ ... .. ૩૮૭	
કષ્ઠ કષ્ઠ ત્રતુમાં કયા કયા દોષનો	
સંચય-કોપ તથા શાંતિ થાય છે ? ... ,	
વાયુકોપના આહાર-વિહાર ... ,	
પિત્તકોપના આહાર-વિહાર ... ,	
કફ કોપના આહાર-વિહાર ... ,	
હેમંતત્રતુના આહાર-વિહાર ... ,	
શિશિરત્રતુના આહાર-વિહાર ... ,	
વસંતત્રતુના આહાર-વિહાર ... ૩૮૮	
ગ્રીષ્મત્રતુના આહાર-વિહાર ... ,	
વર્ષાત્રતુના આહાર-વિહાર ... ,	

આ ગ્રંથમાં કહેલાં રસ, ચૂર્ણ, ગુટિકા, કવાથ, પાક-અવલેહ, તૈલ,  
ઘૃત, આસવ—અરિષ્ટાદિની કેમવાર અનુક્રમણિકા.

હિમુલેશ્વર રસ ... .. ૨૬	બોળબદ્ધ રસ ... .. ૬૩
શીતભંજર રસ ... .. ૨૮	લઘુમાલિની વપ્રંત રસ ... .. ,
ઉન્મત્ત રસ ... .. ૩૨	અર્શકુહાર રસ ... .. ૬૪
પંચવલ્ક રસ ... .. ,	પર્પટી રસ ... .. ૬૬
સ્વચ્છંદ લૈરવ રસ ... .. ,	કન્યાદ રસ ... .. ૭૨
ચિંતામણિ રસ ... .. ૩૮	જવાળાનળ રસ ... .. ,
કાળારિ રસ ... .. ,	રામચાણુ રસ ... .. ૭૩
સંગ્રાકરણુ રસ ... .. ,	ક્ષુદ્રબોધ રસ ... .. ,
બલ્લાભ રસ ... .. ,	અજીર્ણકંટક રસ ... .. ,
ત્રિપુરલૈરવ રસ ... .. ,	કન્યાદિ રસ ... .. ,
બવરાંકુશ રસ ... .. ૪૨	આમિકુમાર રસ ... .. ,
વૃહન્વસંતમાલતિ રસ ... .. ,	રાજ મૃગાંક રસ ... .. ,
ગંભાધર રસ ... .. ૫૪	કુમુદેશ્વર રસ ... .. ,
સંગ્રહણીકપાટ રસ ... .. ૫૮	કુમુદેશ્વર રસ ( ખીજો ) ... .. ,



વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
પંચામૃત રસ	૮૬	તાલુકેશ્વર રસ	૨૫૮
કાસકેશ્વરી રસ	૯૨	ગલિતકુષ્ઠારી રસ	૨૫૯
આનંદલૈરવ રસ	૯૩	કિરંગગજકેશ્વરી રસ	૨૭૫
ચંદ્રશ્વર રસ	૯૫	વજ્રપાત રસ	૩૮૮
શાસકુહાર રસ	૯૮		
સૂર્યાવર્ત રસ	"		
મહોદધિ રસ	"		
અમૃતાવર્ણવ રસ	"	શોડષાંગ ચૂર્ણ	૪૨
મેઘાડંબર રસ	"	નિંખાદિ ચૂર્ણ	૪૩
અમ્બિકુમાર રસ	૧૦૩	સુદર્શન ચૂર્ણ	"
મહાચંદ્રકળા રસ	૧૧૫	લક્ષ્મંગાધર ચૂર્ણ	૫૩
ભૂતભૈરવ રસ	૧૨૬	દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ	૫૭
મહાનારાય રસ	૧૩૫	કપિચાષ્ટક ચૂર્ણ	૫૮
વિજયભૈરવ રસ	૧૪૪	વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ	"
વાતારી રસ	"	વિજય ચૂર્ણ	૬૪
સમીરપત્રગ રસ	૧૪૫	હિંગ્વાષ્ટક ચૂર્ણ	૭૧
સમીરગજકેશ્વરી રસ	"	અમ્બિકુમાર ચૂર્ણ	"
વૃદ્ધચિંતામણી રસ	"	વૈશ્વાનર ચૂર્ણ	"
રક્ષસ રસ	"	લવણભારકર ચૂર્ણ	૭૨
જ્યેષ્ઠ રસ	૧૪૬	વડવાનળ ચૂર્ણ	"
આમારી રસ	૧૫૦	ખિડલવણાદિ ચૂર્ણ	૭૩
આમવાતેશ્વર રસ	૧૫૨	કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ	૭૪
સજ્જવાનળ રસ	૧૬૩	રાજવક્ષભ ચૂર્ણ	"
સજ્જગજકેશ્વરી રસ	૧૬૪	જીરકાદિ ચૂર્ણ	"
અમ્બિકુમાર રસ	"	અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ	૭૫
જ્યેષ્ઠ રસ	૧૬૮	જીરકાદિ ચૂર્ણ	"
ગુહ્યકુહાર રસ	૧૭૩	નવાયસ ચૂર્ણ	૮૦
વિદ્યાધર રસ	"	સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	૮૬
લક્ષ્મણકેશ્વર રસ	૧૮૨	કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ	"
જ્યેષ્ઠ રસ (ખીન્ન)	૧૮૪	વૃદ્ધતાલીસાદિ ચૂર્ણ	૮૭
મેઘનદ રસ	૧૮૫	ગગનાશય ચૂર્ણ	૮૮
હરિશંકર રસ	"	લવીંગાદિ ચૂર્ણ	"
પ્રમોદકુહાર રસ	૧૮૬	લવીંગાદિ ચૂર્ણ (ખીન્ન)	૯૨
વડવાનળ રસ	૧૮૯	એલાદિ ચૂર્ણ	૯૫
કિરારી રસ	૨૦૬	ચંબાદિ ચૂર્ણ	૧૦૦
કિલ્લભારકર રસ	૨૦૭	દાડિમાદિ ચૂર્ણ	૧૦૨
રૂપરાજ રસ	૨૪૬	લવીંગાદિ ચૂર્ણ (ત્રીભુ)	"
હિમસુંદર—સવિતાંડવ રસ...	"	વૃદ્ધેલાદિ ચૂર્ણ	૧૦૩

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
સારસ્વત ચૂર્ણ	૧૨૦	ગંધકવટી	૭૫
વિશ્વાઘ ચૂર્ણ	૧૨૧	સંજીવની ગુટિકા	"
કલ્યાણક ચૂર્ણ	૧૨૭	એલાદિ ગુટિકા	૮૩
નારાયણ ચૂર્ણ	૧૩૫	ચુંગાર્યાશ્વક ગુટિકા	૮૮
અજમોદાદિ ચૂર્ણ (ખીભુ)	૧૪૯	શ ખવટી	૮૯
પંચસમ ચૂર્ણ	૧૬૨	કાસકર્તારી ગુટિકા	૯૨
નારાયણ ચૂર્ણ	૧૬૮	કર્પૂરાદિ ગુટિકા	"
હિંબાદિ ચૂર્ણ	૧૭૨	અમૃત ગુટિકા	૧૪૫
હિંબુદાદશક ચૂર્ણ	૧૭૪	હરિતાલ ગુટિકા	૧૪૬
વચ્ચાઘ ચૂર્ણ	"	આભારી ગુટિકા	૧૫૧
હરિતકવાદિ ચૂર્ણ	૧૭૬	સોવર્યાલાદિ ગુટિકા	૧૬૨
ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ	૧૯૩	ભાસ્વદટી	"
કુષ્ઠાદિ ચૂર્ણ	૨૦૪	ચિત્રકાદિ ગુટિકા	"
નારાયણ ચૂર્ણ (ખીભુ)	૨૦૫	શઘનાશીની ગુટિકા	"
હિરમય ચૂર્ણ	૨૦૬	કુચીલાદિ ગુટિકા	૧૬૩
પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ	૨૧૧	શળગજકેશરી ગુટિકા	૧૬૪
ચિપ્પલાદિ ચૂર્ણ	૨૩૨	શળગજકેશરી ગુટિકા (ખીભુ)	"
આવિપિત્તકર ચૂર્ણ	૨૬૬	હિંબાદિ ગુટિકા	"
લામદિ ચૂર્ણ	૩૬૨	ગુડાષ્ટક ગોળા	૧૬૮
રજન્યાદિ ચૂર્ણ	"	કાંકાયન ગુટિકા (ખીભુ)	૧૭૩
વિડંગાદિ ચૂર્ણ	"	ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા	૧૬૪
દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ	૩૬૩	પ્રમેહારી ગુટિકા	"
ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ	૩૬૬	પંચાનનવટી	૧૬૫
		ગુડાદિ ગુટિકા	૨૧૧
		દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા	૨૬૬
		સમશાળા ગુટિકા	૨૭૪
		ચંદ્રોદય વટિ	૩૦૭
		કુસુમિકાવર્તિ	"
		દંતવર્તિ	"
		લેખનવર્તિ	"
		નયનામૃત વટી	"
		ચંદ્રપ્રભાવર્તિ	૩૦૯
		વ્યથાદિ વટી	૩૧૦
		મુસ્તાદિ વટી	૩૧૬
		ખદિરાદિ વટી	૩૨૨
		વાનરી ગુટિકા	૩૩૦
		અકરબાદિ ગુટિકા	૩૬૮
		મદનમંજરી ગુટિકા	"
			"

## ગુટિકા.

અમૃતસંજીવની ગુટિકા	૩૮
ચતુસમ ગુટિકા	૫૨
દોડિમવટી	૫૩
ભયકળાદિ વટી	૫૪
અબ્રક ગુટિકા	૫૭
કાંકાયન ગુટિકા	૬૧
વૃહત સૂરણમોદક	૬૨
પ્રાણુદ ગુટિકા	૬૪
અમિતુડાવરિ ગુટિકા	૭૩
ક્ષુધાસાગરવટી	૭૪
લવીંગામૃત ગુટિકા	"

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
નાગાર્જુની ગુટિકા ...	૩૬૮	દાબ્યાદિ ક્વાથ ( ખીન્ને ) ...	૩૫૧
અભયાદિમોદક ...	૩૮૦	ભદ્રમુસ્તાદિ ક્વાથ ...	૩૬૨
		સમંગાદિ ક્વાથ ...	..
ક્વાથ		પાક-અવલેહ.	
પંચભદ્ર ક્વાથ ...	૨૯	કુટખવલેહ ...	૬૩
અમૃતાશ્લક ક્વાથ ...	૩૦	અષ્ટાદશાંગ અવલેહ ...	૮૦
દાબ્યાદિ ખીન્ને ક્વાથ ...	૩૫	કુખાંડાવલેહ ...	૮૩
વૃહત્કુદાદિ ક્વાથ ...	૪૨	અમ્બવનપ્રાચાવલેહ ...	૮૭
ધાત્રુપંચક ક્વાથ ...	૫૩	આદ્રકાવલેહ ...	૮૯
કુદાદિ ક્વાથ ...	૯૨	વાસાવલેહ ...	૯૦
ચંદનાદિ ક્વાથ ...	૧૧૫	કંટકાર્યાવલેહ ...	૯૩
પિપ્પલાદિ ક્વાથ ...	૧૩૫	ભાર્ગંગુડ ...	૯૮
રાસ્નાદિ ક્વાથ ...	૧૩૭	નિદિગ્ધકાવલેહ ...	૧૦૦
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ ...	૧૪૨	ભયફલાવલેહ ...	..
લઘુમંજુદાદિ ક્વાથ ...	૧૫૬	આદ્યાદિઅવલેહ ...	૧૦૧
મુડુઆદિ ક્વાથ ...	૧૫૭	કલ્યાણાવલેહ ...	૧૩૩
કચ્છાદિ ક્વાથ ...	૧૭૩	લસણપાક ...	૧૪૬
ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ ...	૧૮૧	મુંડાપાક-ખંડમુંડી ...	૧૫૦
હરીતક્યાદિ ક્વાથ ...	..	મેથીપાક ...	..
વૃહત્યાદિ ક્વાથ ...	૧૮૨	અમૃતભદ્રાતકાવલેહ ...	૧૫૭
મુંડ્યાદિ ક્વાથ ...	૧૮૭	તારામંકુરગુડ ...	૧૬૩
એલાદિ ક્વાથ ...	..	દંતિશિવાવલેહ ...	૧૭૪
પુતર્નવાદિ ક્વાથ ...	૨૦૬	ગેક્ષુરાવલેહ ...	૧૮૩
પથ્યાદિ ક્વાથ ...	૨૧૦	વરચુકગુડ ...	૧૮૮
રાસ્નાદિ ક્વાથ ( ખીન્ને ) ...	૨૧૪	સોપારીપાક ...	૧૯૪
લઘુમંજુદાદિ ક્વાથ ( ખીન્ને ) ...	૨૫૭	ગોખરૂ પાક ...	૧૯૫
મધ્યમંજુદાદિ ક્વાથ ...	..	પંચનિંબકાવલેહ ...	૨૫૬
મેટામંજુદાદિ ક્વાથ ...	૨૫૮	અમૃતભદ્રાતકાવલેહ ( ખીન્ને ) ...	૨૫૭
બૂનિંબાદિ ક્વાથ ...	૨૬૪	મહાભદ્રાતકાવલેહ ...	..
દશાંગ ક્વાથ ...	૨૬૬	હરિદ્રખંડ ...	૨૬૦
બૂનિંબાદિ ક્વાથ ( ખીન્ને ) ...	૨૬૯	આદ્રકખંડ ...	૨૬૪
દશાંગ ક્વાથ ( ખીન્ને ) ...	૨૭૨	કુખાંડાવલેહ ...	૨૬૬
પથ્યાદિ ક્વાથ ...	૨૨	નાલિકેરખંડ ...	..
દાબ્યાદિ ક્વાથ ...	૩૪૦	સૌભાગ્યમુંડીપાક ...	૩૫૨
કીમેરાદિ ક્વાથ ...	૩૪૫	બિલ્વાદિઅવલેહ ...	૩૬૨
પિપ્પલાદિઅશુ ક્વાથ ...	૩૫૧	કુટકીઅવલેહ ...	૩૬૩
		સિંધ્વાદિ અવલેહ ...	..



વિષય.	પૃષ્ઠાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
<b>ધૃત.</b>		<b>હરીતકી</b>	
પાનીયક કલ્યાણ ધૃત ...	૧૨૧	હરિતકી ...	૬૩
દિગ્ધાઘ ધૃત ...	"	દાદશાંગ હરીતકી ...	૩૧૦
સારસ્વત ધૃત ...	૧૩૨		
મૂળકાઘ ધૃત ...	૧૬૮	<b>ક્ષાર.</b>	
મહારોહિતક ધૃત ...	૧૭૭	ક્ષુદ્રાદિ ક્ષાર ...	૭૯
ચિત્રકાઘ ધૃત ...	"	કુખાંડ ક્ષાર ...	૧૬૨
શતાવરી ધૃત ...	૧૮૨	ક્ષારાષ્ટક ...	૧૭૨
ધાન્યગોક્ષર ધૃત ...	૧૮૪	વજ્ર ક્ષાર ...	"
ચિત્રકાઘ ધૃત (ખીબુ) ...	"	નાદિષ ક્ષાર ...	૧૭૪
કુષ્ઠાઘ ધૃત ...	૧૮૮		
નાસાય ધૃત ...	૨૦૬	<b>લેપ.</b>	
ખિંદુ ધૃત ...	૨૦૭	પથ્યાદિલેપ ...	૨૫૫
જાત્યાદિ ધૃત ...	૨૩૬	કસરપટકલેપ ...	૨૫૬
ચિકિત્સાદિ ધૃત ...	૨૩૭	સૈંધવાદિલેપ ...	"
જુનિયાઘ ધૃત ...	૨૪૮	મહાલેપ ...	૨૬૨
ચાંગેરીધૃત ...	૨૮૯	દશાંગલેપ ...	૨૬૯
મહાત્રિકાઘધૃત ...	૩૧૦	સૂતકાદિલેપ ...	૨૭૫
મહાપાસજેદી ધૃત ...	૩૩૬		
ફળ ધૃત ...	૩૪૫	<b>પ્રસ્તાવિક.</b>	
		સુંઘીપુટપાક ...	૫૩
<b>આસવ.</b>		રાસાદિમલમ ...	૨૩૫
દ્રાક્ષાસવ ...	૮૯	મુસ્તાદિસ્વરસ ...	૨૬૨
કુમાર્યાસવ ...	૧૭૨	મહાસાલ્વણ ...	૩૭૮
દશમૂળાસવ ...	૩૭૫	જંખીરીદ્રાવ ...	૧૭૪
		શંખદ્રાવ ...	"
<b>અંબન.</b>		અમ્લીપાનક ...	૧૦૨
હૈર્યાંબન ...	૩૨	શીખરણી ...	"
સૌથીર્યાંબન ...	૩૦૯	માહેશ્વરધુપ ...	૧૨૪
પ્રત્યાંબન-ન્યનામૃત અંબન ...	"	કિરાતતિકતાદિ કલ્ક ...	૧૩૩
સર્વોપનામૃત અંબન ...	"	શામરાજી ઉદ્વર્તન ...	૨૫૫
નારાયણાંબન ...	"	દક્ષિણપ્રસાદનામળી ...	૩૭૯
		કાંતિસાર લોહ ...	૬૬
<b>હરીતકી.</b>		હરતાવજસમ ...	૨૬૧
અમૃત હરીતકી ...	૭૪	પુનર્નવાદીમંડુર ...	૭૯
મધુપકવ હરીતકી ...	૮૮	મડમંડુર ...	૧૬૩
અમરત્ય હરીતકી ...	૯૦		

## પુટનોટમાં આવેલી અગત્યની બાબતો.

આરનાલનો વિધિ અને તેના ગુણો	૬૧	મધને તાપ ન આપવા માટેનો ખુલાસો	૨૫૬
વાલુકાયંત્રનો વિધિ ...	૬૮	ફિરંગરોગ અહીં ક્યારથી દાખલ થયો ?	૨૭૩
પારાગંધકની કાળજીની રીત ...	૬૮	રસકપૂર ખાનારે સાવધ રહેવું...	”
રસાયન એટલે શું ? ...	૧૧૦	શરીરે ધુણી લેવાનો રીત ...	૨૭૪
વાયુને પેદા કરનાર ધાન્યો ...	૧૨૮	જળો કેવી ઉપયોગમાં લેવી તથા દુષ્ટ	
પ્રસારણી ઔષધીનો ખુલાસો ...	૧૩૨	જળો હોય તો તે જળો લોહી એંચ-	
જીવનીયગણનાં ઔષધો ...	૧૩૮	વા વળગાડવાથી શું થાય છે ?...	૨૮૩
પત્રકલ્ક તે શું ? ...	૧૪૪	મનઝન-ચરખી કઈ ગ્રહણ કરવી?	૧૮૪
ગજપુટની મર્યાદા ...	૧૪૫	ગિંદરીનો રોગ સ્ત્રીઓને કેમ થતો નથી ?	૧૮૫
પારાને શોધવાની રીતો ...	”	તેમ ગિંદરીનો રોગ ક્યાં પેદા થાય છે?	૧૮૫
હરતાલને શોધવાની રીત ...	૧૪૬	લેપ કરવાની મર્યાદા ...	૨૮૬
હિંગળોકને શોધવાની રીત ...	”	રસાંજન કોને કહે છે ? ...	૩૦૭
સ્નેહપાન એટલે શું ? ..	૧૫૬	કવળપ્રયોગની રીત અને તેના ગુણો	૩૨૧
લિલામાં ખાનારને શું શું ન કરવું ?	૧૫૭	પ્રતિસારણની રીત અને તેની મર્યાદા	”
વજનાગને શોધવાની રીત ...	૧૬૨	લોહભસ્મ કેટલી કરવી જોઈએ ?...	૩૭૨
ઝેરકોચલાંને ” ” ...	”	સુવત્તાની માટી એટલે શું ? ...	૩૭૫
વૃદ્ધ પંચમુળનો ખુલાસો ...	૧૬૮	અષ્ટવર્ગના અભાવે કઈ ઔષધીઓ ગ્રહ	
ચાતુર્જાતનો ખુલાસો ...	૧૭૪	ણ કરવી ? ...	૩૭૬
સરાવસંપુટની રીત ...	૧૭૫	આસવ અને અરિષ્ટનો વિધિ ...	”
પ્રતિવાસનો ખુલાસો ...	૧૮૫	મનુષ્યને ક્યા પદાર્થો સદા હિતકારી છે?	૩૮૬
સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી તેનો ખુલાસો	૧૯૭	જમવામાં માખી ન આવે તેનો સત્યમંત્ર	”
ઈન્દ્રિય રોગનાં નામો ...	”	જમતી વખતે ક્યાં જનવરો પાસે રાખવાં?	”
મંડ કરવાનો વિધિ અને તેના ગુણો	૧૯૮	પરોઢીએ વાસી પાણી પીવાનો વિધિ અને	
પેયાનો વિધિ અને તેના ગુણો...	૧૯૯	તેથી થતા ફાયદા ... .. ૩૯૧	
સુરસાદિ ગણનો ખુલાસો અને તેના ગુણો	”		
દ્વિપ વિષનાં લક્ષણ ...	૨૦૩	આ સિવાયનાં પ્રત્યેક પ્રકરણમાં ચાલતા	
શરીરમાંના આશયોની નોંધ ...	૨૨૬	વિષયને ખાસ ઉપયોગી ટિપ્પણો સ્થળો સ્થળ	
આરસ્વધાદિ ગણનાં નામો અને તેના ગુણો	૨૩૪	આપવામાં આવેલ છે માટે જે રોગ માટેનો	
પાટો બાંધવાની ક્રિયા ...	૨૪૦	ખુલાસો મેળવવો હોય તે રોગનુંજ પ્રકરણ	
અશ્વગંધાદિ તૈલનો વિધિ અને તેના ગુણો	૨૫૧	જોઈ મેળવવો.	



જે રોગથી રોગી ઘેરાયેલો હોય તે રોગને લગતા આ નીચે લખેલા પ્રશ્નો પૈકી ઉચિત પ્રશ્નો ચૈદ્રે પુછીને ક્યો રોગ છે તેની ખાત્રી કરી લેવી.

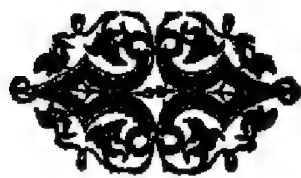
~~~~~

તમને શું રોગ થયેલ છે ?  
 કેટલા દિવસથી માંદગી ભોગવો છો ?  
 તમને હમેશાં જાગરૂ નિયમસર અને ખુશ-  
 સાથી માય છે કે નહીં ?  
 જીભ બાહાર કાઢાડો ?  
 તમને શરીરના કયા ભાગમાં વેદના થાય છે ?  
 શું તાવ આવે છે  
 ટાઢો આવે છે કે હિનો ?  
 વખતસર આવે છે કે કેમ ?  
 શોષ પડે છે ?  
 માથું દુખે છે ?  
 રાત્રે ઊંઘ આવે છે ?  
 કેટલા દહાડાથી ઝાડો થયા કરે છે ?  
 ઝાડામાં લોહી કે પાચ પડે છે ?  
 ઝાડો થતી વખતે આંકડી કે પેટમાં દુઃખ  
 થાય છે ?  
 ઝોસડ ખાવામાં કાયર-મુગાળવા છો કે નહીં ?  
 શ્વાસ ક્યારે વધારે મઢે છે ?  
 તમારા ગળામાં દરદ છે કે છાતીમાં ?  
 તમને શ્વાસ લેતાં કે મુક્તાં દુખાવો થાય છે ?  
 શું તમને નિર્જળતા જણાય છે ?  
 આ સોજા ક્યારથી આવ્યા છે ?  
 ખાવા-પીવામાં કે ફરવા-હરવામાં નિયમ વિર-  
 હ વર્ત્યા છો કે કેમ ?  
 તમારા હૃદયની આસપાસ દુખાવો થાય છે  
 કે નહીં ?  
 ઉધરસ કેટલા વખતથી થયેલ છે ?  
 ક્યો હાથ ઉંચો કરતાં છાતીમાં દરદ થાય છે ?  
 હાંસડી દુઃખે છે કે નહીં ?  
 કદ કેવા રંગનો અને કઈ વખતે વિશેષ પડે છે ?  
 શું ખાધું છે જેથી જીવ ધોળાય છે ?  
 શું પરસેવો થયેલો તે વખતે ટાઢું પાણી પી-  
 ધું કે વાયરો સેવન કર્યો હતો ?  
 ફૂંટીની આસપાસ પીડા છે ?

આ રોગ હમેશાં થાય છે કે કોઈ કોઈ વખતે  
 થાય છે ?  
 શું પેદુમાં પીડા થાય છે ?  
 શું પેસાબની ખણસ રોજ રહે છે ?  
 પેસાબ કરતી વખતે પીડા કેવી થાય છે ?  
 પેસાબે જતી રસીનો કેવો કાંધ પડે છે ?  
 શું આ ઠેકણે દુખાવો બળતરા કે લપકારા  
 થાય છે ?  
 તમે ક્યો નિશો કરો છો ?  
 તમે આટલા બધા કેમ ધૂળો છો ?  
 તમે ધરમાં કેમ સુષ જતા નથી ?  
 શું તમને નાનપણમાં વાપનો રોગ થયો હતો ?  
 તમારાં માતા, પીતા, બહેન, ભાઈ કે મોસા-  
 નીઆં કયા રોગથી મરણ પામેલાં છે ?  
 તમને બેશુદ્ધિ થાય છે કે એકલું માથું ધૂ-  
 ન્યા કરે છે ?  
 શું શોષ બહુજ પડે છે ?  
 પહેલાં કોઈ વખતે મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ છે ?  
 મૂત્ર કરતાં કોઈ વખત બળતરા થાય છે ?  
 મૂત્રમાં કોઈ વેગાએ લોહીની અસર જણાય છે ?  
 થુંકમાં ક્યારથી લોહી પડે છે ?  
 ઝાડો થતી વખતે આમ બાહાર નિકળે છે ?  
 શું આ દરદ કેડમાં પણ જણાય છે કે ?  
 દબાવવાથી વધારે દુખાવો થાય છે ?  
 દિવસ કરતાં રાત્રે વધારે દરદ ઉપડે છે કે કેમ ?  
 કુતરું ક્યારે આબડધું હતું ?  
 એ કુતરું હડકાયું હતું એવી તમને ખાત્રી છે !  
 તેમ તે કુતરાને તમારા સિવાય કોઈએ ઠીકું  
 હતું ?  
 ફાલાઓ કે ફાલીઓ ક્યારથી થઈ છે ?  
 તમારા ધરમાં ખીખને પણ આ દરદ છે કે ?  
 તમારી શી અવસ્થા છે ?  
 પરણ્યા છો કે કુંવારા ?  
 કેટલાં બાળકો છે ?

શું સંધિવા થયો છે ?  
 સંધિઓમાં સોળ ક્યારથી જણાય છે ?  
 કમરમાં બન્ને બાજુએ પીડા છે ?  
 ઉપરથી દરદ નીચું ઉતરતું આવે છે કે કેમ ?  
 શું બાતીમાં કોઈ વખત માર વાગ્યો હતો ?  
 કોઈ વખતે પગ હાથ કરમોડાયો હતો કે પડી  
 ગયા હતા ?  
 કોઈ વખત મૂંઝમાં રેતી પડે છે ?  
 શું આંખમાં કાંકરીની પેટે ખટકે છે ?  
 સૂઈ સામે જોવાથી વધારે દરદ થાય છે ?  
 શું ઓછું દેખાય છે ?  
 ઓડકાર કેવા આવે છે ?  
 ખાંધેણું હજમ થાય છે કે કેમ ?  
 ઓડકાર સાથે મોળ આવે છે કે કેમ ?  
 વાજીટ બરોબર થાય છે ?  
 પેટ ચડે છે ?  
 પાસું ફેરવી શકો છો કે નહીં ?  
 તમે કમરમાંથી આગળ નમી શકો છો કે નહીં ?  
 તમારા પગો પેટ સાથે ઝડાડો.  
 ડાબો હાથ ઢાંભો કરી પછી જમણો ઢાંભો કરો.  
 પેસાળ ક્યાંને ફેટલો વખત થયો છે ?  
 શું પેસાળ રહી રહીને થાય છે ?  
 પ્રમેહ થયા પહેલાં પણ પેસાળનું દર્દ હતું કે  
 નહીં ?  
 બરોલ ક્યારથી થઈ છે ?  
 નાવજુ નિયમસર અને દુખાવા વગર આવે છે  
 કે નહીં ?

પ્રદર રોગ છે અને છે તો કેવા રંગનો ધાતુ  
 વહે છે ?  
 માથામાં ધબકારો થાય છે ?  
 કાનમાં તમરાં બોલે તેમ જણાય છે ?  
 છોકરાને દાંત આવે છે કે રાક્ષસિયો ?  
 ફેટલા દાંત પુટ્યા છે ?  
 ગળું ક્યારથી પડ્યું છે ?  
 ઉઠાંટીયો ક્યારથી થયો છે ?  
 તમારા પડોશમાં રતવા, ઝોરી, અછબડ, મા-  
 તા અને ઉઠાંટીયાનાં દરદીઓ છે ?  
 છોકરાના વારસોને કોઈને કંઠમાળ, ભગંદર,  
 મસા, કોઠ, પ્રમેહ, ચાંદી, સંધિવા વગેરે દર-  
 દો છે કે નહીં ?  
 ધાવણ ક્યારથી મુકાબ્યું છે ?  
 ઝાડામાં સગવળીયા પડે છે કે ?  
 સાપ ક્યારે કરડ્યો છે ?  
 કરડનાર સાપ કેવા રંગનો હતો ?  
 આ પ્રમાણે જે દરદને જે જે સ્વાલો નિ-  
 દાન માટે લાગુ પડતા હોય તે તે સ્વાલો પુછ-  
 વા, જેથી પૂર્વરૂપથી અને સ્વરૂપથી અમુક  
 રોગ અમુક કારણથીજ થયો છે અને તે મટ-  
 શે કે નહીં તે સંધાના જાગતો બાવા અનેક  
 જરૂરી સ્વાલોથી સમજાય છે, માટે જુદામાન  
 વેધે આવા પ્રશ્નોથી રોગને પારખી ઔષધ  
 પ્રયોગ કરવા જેથી અવસ્ય યશ્ન મળે છે.





ॐ

તત્સત્

શ્રી સરયૂતીરવિહારિણેનમઃ

અથ શ્રી અમૃતસાગર ગ્રન્થ પ્રારંભ.

ટીકાકારોક્ત મંગળાચરણ.

છપ્પથ છંદ.

જય મુખકંદ મુકુન્દ, ભક્ત ભવકંદ નિવારક,  
રવિકુળ કૈરવચંદ, દંદ દુઃખવૃંદ વિદારક;  
દક્ષકન્ધર મદ દમન, શમન સંતાપ પાપમણુ,  
હર હર માનસ હંસ, વંશ રધુ પ્રણુતપાશ પણુ.  
વર મંજુ મુકુટ કટી પીત પટ, સ્થામવરણ અક્ષરણુચરણુ,  
જય વિધનહરણુ મંગળકરણુ, જય જય જયધરણુધરણુ,

૧

દોહરો.

અનુજ જનકી મુક્ત છબિ, વંદી લહુ વરદાન;  
મુગ્ધ સાર્થ મંજુલ ગિરા, લો મુજ કૃપા નીધાન.

૨

ગ્રન્થ પ્રશંસા.

સોરઠો.

અમૃત સાગર શ્રેષ્ઠ, પડ્યું નામ જા થકી સરસ,  
કવણ હેતુ ઉદ્દેશ, ગ્રન્થ મધ્ય જળકી રસો ?

૩

મનહર છંદ.

જન્મવી પ્રવાહ તુલ્ય અર્થનો પ્રવાહ દીસે, ગમ્ભીર તરંગ તુલ્ય કેવળ નિદાન  
સ્નાન કરવાથી જેમ પાતિક પ્રલય થાય, તેમ ચારે ચિકિત્સાએ સુરાબલ સમાન છે.  
મગ્ધ કમ્ધ નક મક મીન આદિ જીવજંત રૂપ વિધિ વિધિ જેમાં શારિરક જ્ઞાન છે.  
દાખે ટીકાકાર સાર મંગાના પ્રવાહ તુલ્ય, પાવન કરણી શ્રેય દાયક પ્રમાણુ જે. ૪  
ચોગી તપી તાપસીનું જીવન સુદૃઢ ચિત્ત, જ્ઞાન તણું જીવન વિવેક ઉર આણિયે.  
કર્મકાંડ માર્ગના ઉપાસકોનું જીવન તો, કલ્પવૃક્ષ કામના સંતોષ પરમાણિયે.  
તેમ જા અમૃત તણી ધારાના સમકરૂપ, અમૃતસાગર દેહ જીવન વખાણિયે.  
દાખે ટીકાકાર પૂર્ણચંદ્ર સુધારૂપે દીસે, નિહાળતાં આનંદ સમૂહ ઉર આણિયે. ૫

અન્થારમ્ભ.

## તરંગ પહેલો.



પ્રથમ તરંગ પ્રબંધમાં, વિવિધ વિષય વ્યાખ્યાન;

ચતુર્દશ વ્યાધિ પ્રકાર વૃણી, વેગ વિચાર નિદાન.

સામ્પ્રત કાળમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના પ્રચારનો અભાવ હોવાથી ગિર્ણિજિરામાં રચાયેલા અપૂર્વ પૂર્વ ગ્રંથોનો રહસ્ય સમજવો અતિ કઠિણ થઈ પડેલો છે અને તેથીજ પ્રત્યેક વિદ્યા સંબંધીની બાબતોથી આધુનીક આર્યપ્રજા અજણ છે, તેમ આપણી આયુર્વેદ વિદ્યાપણ એજ કારણના આવિર્ભાવથી આર્યવર્તમાંથી ન્યૂન થઈ છે એમાં જરા સંશય નથી.

આધુનિક સમયના અર્ધદગ્ધ જનો એમ સમજે છે કે-યુરોપખંડી જનો જેટલી વૈદ્ય વિદ્યા બાણે છે, તથા નસ્તદ્વારા શરીરના અસુક બાજને ચીરી કાપી પુનઃ તેને સાંધી શકે છે, તે પ્રમાણે દેશીવૈદ્યો શસ્ત્રક્રિયા બાણી શક્તા નથી. તેમ તે શસ્ત્રક્રિયા ઇંગ્રેજ લોકોએજ શોધી કઢાડેલ છે, પરંતુ એ તેમનું સમજવું કેવળ બૂલ ભરેલું છે; કેમકે યુરોપ ખંડ વાસિઓ આર્યવિદ્યાના પ્રભુપથી, અર્ધાત્ત મહત્ત્વ, સુચુક્ત, સાગમટ અને ભાવ પ્રકાશાદિ આદર્શ પ્રણીત ગ્રંથોદ્વારા કિત્તમ પ્રકારે શસ્ત્રક્રિયાદિ વૈદ્યવિદ્યા સંપાદન કરી. ત્યાર પછી તેને પોતાની ક્ષુદ્ધિ તથા અનુભવ વડે પૂર્ણ પ્રણે પિલવવા પરિશ્રમ લીધો અને સિદ્ધાનુભવ કરી તેનો જગતમાં પ્રચાર કર્યો, પણ પ્રથમ આપણા આર્યોનીજ તે વિદ્યા છે. પરંતુ આર્યો આજણ બની પોતાની મહત્તા પોતાનેજ હાથે ગુમાવી પરને સમૃદ્ધિ અને વિદ્યાવંત બનાવ્યા છે, તેનું કારણ એજ કે પૂર્વના અપૂર્વ ગ્રંથો કઠિણ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી હાલના અસંસ્કારી વૈદ્યો તેના રહસ્યને સમજવા શી રીતે શક્તિ ધરાવી શકે ? તેથી દિનપ્રતિદિન આયુર્વેદ વિદ્યા લય ચતી ચાલી અને 'પૂર્વજોએ ભાંગ પી ગયેલાં માર્યાં છે.' એમ તેઓ પૂર્વ કૃતિઓને સમજવા શ્રાસ્યા. તે જોઈ કેટલાક જગતપ્રસિદ્ધ-માન-નિય વૈદ્યક ગ્રંથોનું મશન કરી પ્રાકૃત ભાષામાં આ 'અમૃતસાગર' નામનો ગ્રંથ રચતાં પહેલાં હું ( જયપુરાધિશ સવાઈ પ્રતાપસિંહ ) શ્રી ધન્વંતરી પ્રભુને તથા પૂર્વાચાર્યોને પ્રેમ પુરઃસર પ્રણામ કરી ગ્રંથ રચું છું અને પ્રત્યેક રોગ બોળખવાના પાંચ પ્રકાર અર્ધાત્ત નિદાન, પૂર્વસ્વરૂપ, રૂપ, ઉપશ્ચય અને સંપ્રાપ્તિ એ પાંચ પ્રકાર વડે શું રોગ છે ? શાથી ઉત્પન્ન થયો ? ક્યારે મટશે ? સાખ્ય છે કે અસાખ્ય ? જગેરે વગેરે બાબતો તથા કર્મનિમાક અને ચિકિત્સા સાથે પચાપચાદિકનું ટુંકામાં રૂપરૂ વિવેચન કરવા ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરું છું.

## વૈદ્ય કેને કહેવો ?

જે ઝૂંઝૂની સમીપ વિદ્યાભ્યાસ કરીને વારંવાર ચિચારી ક્રિયામાં કુશળ થઈ જાણિતે સંતાડવાના ઉપાયો કરે છે તેજ વૈદ્ય કહેવાય છે; પણ જોજો ઝૂંઝૂની સમીપ સંપ્રેક્ષી વૈદ્યવિદ્યા તથા સંસ્કૃત-ભાષાનું પૂર્ણ અધ્યયન કર્યું નથી અને અર્ધદગ્ધ-જ્ઞાન મેળવી વૈદ્યશાસ્ત્રીનું નામ ધારણ કરેલ છે તે વૈદ્ય નથી; પરંતુ ચોર છે. તથા જોજો ઝૂંઝૂની પાસેથી એકજ વૈદ્યક-નો ગ્રંથ કિંવા સંસ્કૃત વિદ્યા વિના એકલું વૈદ્યકજ શિખેલ છે તેથી વૈદ્યપદને યોગ્ય નથી;

કેમકે એક શાસ્ત્ર બલુવાથી સકળ શાસ્ત્રનો સાર સમજી શકાતો નથી, માટેજ જેણે સર્વ શાસ્ત્ર બણી વાંચી વિચારી મનન કરેલ છે તે જ વૈદ છે. વળી જેણે એકલું વૈદિક શાસ્ત્ર જ સિખેલ છે, પણ વૈદિકિયામાં કુશળ નથી અથવા જેણે ક્રિયાનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છે, પણ શાસ્ત્ર બણેલ નથી તો, તો તે વૈદ અનાદર પામે છે, કેમકે જે અનુપાનાદિ ક્રિયામાં કુશળ નથી તે વૈદ રોગીના રોગનું પ્રત્યક્ષપણું જોઈ ગભરાય છે અને ઉપચાર કરી શકતો નથી તેથી અપયશ પામે છે, માટે જે પુરૂષ શાસ્ત્ર અને ક્રિયામાં નિપુણ છે અર્થાત્ આયુર્વેદનાં અષ્ટાંગનો પારખામી છે તથા જેના હાથની ઔષધી લેવાથી રોગી રોગથી મુક્ત થતો હોય, યશસ્વિન્યુ હોય, ડાહ્યો—ચતુર, સમયને જાણુનારો, પવિત્ર મનવાળો, દયાળુ, દેશ, કાળ, વય, અગ્નિ અને બળાબળને જાણુનારો, યંત્ર મંત્ર તંત્રાદિકમાં પ્રવિણ પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, નિર્ભીનો, નિરાભિમાની, સાચું અને મીઠું બોલનાર, મોટા મનવાળો, મળતાવડા સ્વભાવનો, પૈસેથી સુખી હોય અને દુષ્ટ વ્યક્તિઓથી રહિત હોય તે જ વૈદ છે તથા તેવાના હાથની ઔષધીઓથીજ નિરંતર રોગી નિરોગીનું કલ્યાણ થાય છે, પણ જે ઉક્ત ગુણોથી રહિત હોય તથા વિવાદી, ચક્ષીન વચ્ચારી, ગામડીઓ, મૂર્ખ અને વગર બોલાવ્યે જેને તેને ઘેર જનારો હોય તેવા કુવૈદના હાથથી પ્રાણુતે પણ ઔષધી ગ્રહણ કરવી નહીં; કારણકે તેવા કુવૈદોના હાથથી અમૃતસમાન ઔષધી ઝેર સ્વરૂપ અને હિતમ શત્રુક્રિયા વચ્ચેસ્વરૂપ થઈ મનુષ્યોના પ્રાણ લે છે, તે માટે તેઓ અવશ્ય ત્યજવા યોગ્ય છે; શાકી કે, તેવા કુવૈદો યમરાજના મોટા ભાઈ છે, યમરાજ તો માત્ર પ્રાણુજ લઈ છૂટકો કરે છે, પણ તે કુવૈદોથી યમરાજ તો પ્રાણુ અને ધન એ બન્નેનું હરણ કરી લે છે. તેથી તેઓ દૂરથીજ પગે જામવા યોગ્ય છે.

### યોગ્ય અને અયોગ્યનો વિચાર.

સમસ્ત કાર્યોમાં નવિન ઔષધીઓજ ગ્રહણ કરવી. પરંતુ પીપર, ગોળ, વાવડિંચ, ધાણા અને મધ એટલા પદાર્થો એક વર્ષના જીતાજ લેવા, પણ તેથી વધારે વખત ઉપરના હોય તો લેવા નહિં. તથા ગોળ, કડાછલ, અરકુશો, કોણું, શતાવરી, આસગન્ધ, કાંટાશળાચો, લીંબડો, વરીઆળી અને પ્રસારણિ એટલી ઔષધીઓ નિરંતર લીલીજ લેવી; પણ તેઓને બીજી લીલી ઔષધીઓની ચેટ જમણી લેવી નહીં અર્થાત્ બીજી ઔષધીઓ લીલી હોય તો જમણી લેવી યોગ્ય છે, પરંતુ ઉક્ત ઔષધીઓ લીલી છતાં પણ બતાવેલા માપ કરતાં જમણી લેવીજ નહીં, કારણકે જે ઔષધી લીલી અને સુકાયા પછી સમાન ગુણ ધરાવે છે તો તે ઔષધી લીલી છતાં સુકાયેલી ઔષધીના સમાનજ લેવી, પણ જે ઔષધી સુકાયા પછી એકા ગુણુવાળી થઈ જતી હોય તો તે ઔષધી લીલી હોય છતાં સુકાયેલી ઔષધીથી જમણી લેવી એમ વૈદ સંપ્રદાય છે, જે ઔષધીનાં પાંચ અંગ ( મૂળ, ડાળાં, પાન, ફુલ અને ફળ ) માંથી અમુક અંગ લેવા લખ્યું ન હોય તો તેનું મૂળજ લેવું, પણ મોટું ફલ હોય તો તેના મૂળની છલ લેવી. હિંગળોક અંગડાવાળો, ગંધક આમત્રસારો, પારો હિંગલોકમાંથી ઉઘાડેલો, હિંગ શેફલી અને ધંતૂરો કાળો લેવો. ગંધક, પારો, હિંગળોક, રસકપૂર, મણુશીલ, હરતાળ, નેપાળો, ખુરાસાની અજમો, ધંતૂરાનાં ખીજ, સિંદુરજીત, ઝેરકચોલાં, વજનાગ, અને માતુ-ઉપમાતુ, વિષ-ઉપવિષાદિ શેષીનેજ જીવયોગમાં લેવાં. પારો અને ગંધક, વજનાગ અને જરી, હિંગળોક અને ખડીઓખાર વગેરે વગેરે ઔષધીઓ ભેગીજ વાટવી. ઝાળીઓ, અવલેહ અને હલ્દી પછી એક વર્ષ પછી, સુધુંના એ જાત પછી અને તેજ લીના માટે

માસ પછી તેના ગુણુ ઝોજા થાય છે, પણ સર્વ પ્રકારની ધાતુઓની ભરમો અને રસાયણો જેમ જુની થાય તેમ વિશેષ ગુણુવાળી થાય છે માટે તે નવીન ન લેવી. ચુર્ણ, ઘી, તેલ અને ચાટણમાં અંદન લેવા લખ્યું હોય તો સુખડ લેવું, પણ ક્વાથ અને લેપમાં અંદન લેવું લખ્યું હોય તો રતાંજળી લેવી. ઘી અને મધ સાથે ઔષધી સેવન કરવા લખ્યું હોય, તો પણ ઘી અને મધ ખરાબર લેવાં નહી, પણ ઝોજાં વત્તાં લેવાં, નહિ તો તે વિષ સમાન પરિણામ કરે છે. લૂણ લેવા લખ્યું હોય તો સિંધાલુણ લેવું. શરીરની અંદરનો ભાગ સાફ કરવા સારૂ જ્યાં 'અજમોદ' લેવા લખ્યું હોય તો અજમો અને બહારનો ભાગ સાફ કરવા સારૂ 'અજમોદ' લેવા લખ્યું હોય તો બોડીઅજમો લેવો. દુધ, ઘી, જાંઘ અને મૂત્ર લેવા લખ્યું હોય તો માયનુંજ લેવું.

### ઔષધ લેવાનો સમય.

જે પ્રયોગમાં ઔષધ ખાવા માટે વખત ન બતાવ્યો હોય તો તે પ્રયોગમાં બહુ કરીને પ્રાતઃકાળજ ઔષધ ખાવાનો સમય સમજવો. ક્વાથ, કલ્ક, ફાંટ, અને દિમ એ ઔષધો તો વિશેષે કરી પ્રાતઃકાળમાંજ દેવાં જોઈએ. રેચ તથા વમન માટે ઔષધો પ્રાતઃકાળેજ આપવાં. રેચક તથા ઉલટી કરાવનાર ઔષધોનો સારો ઉપયોગ થયા પછી કાંજ અથવા રાખ પીવી. હલકું ભોજન કરવું, ગુદાસ્થાને રહેલા આપનવાયુને નીચી મતિ આપવા સારૂ ઔષધ ખાવું હોય તો ભોજન કર્યા પહેલાં થોડીવારે ખાવું. મુખની અરુચિ મટાડવા સારૂ ઔષધ ખાવું હોય તો અનેક પ્રકારનાં રૂચિકરક, સ્વાદિષ્ટ, અને મોઢે લાગે તેવા પદાર્થો ભોજનની વખતે ખાવા. નાભિના સ્થળે રહેલો સમાનવાયુ કાપ્યો હોય કિંવા જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય તો અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારાં—દીપન ઔષધો ભોજન જમતાં જમતાં વચમાં ખાવાં, સર્વાંગમાં રહેલો બ્યાન વાયુ કાપ્યો હોય તો ભોજન કર્યા પછી ઔષધો ખાવાં. હેડકો, આક્ષેપકવાયુ—હીસ્ટરીયા અને કંપવાયુ એઓ ઉપર ભોજન કર્યા પહેલાં અને ભોજન કર્યા પછી પણ ઔષધ ખાવાં. કંઠસ્થળમાં રહેલો ઉદાનવાયુ કાપીને સ્વરભેદાદિક—ધાંટો જેસી જવા—આદિ થયું હોય તો સંખ્યાકાળના ભોજનમાં પ્રત્યેક કાળીએ અથવા મધ્યમાં એક એક કાળીઆનો અંતર રાખીને ઔષધ ખાવું. હૃદય સ્થળમાં રહેનારો પ્રાણવાયુ કાપ્યો હોય તો સંખ્યાકાળનું ભોજન કર્યા પછી ઔષધ ખાવું. તરસ, હુમકા, હેડકી, દમ અને વિષના વિકાર ઉપર વારંવાર અમની સાથે અને ભોજન કરતાં પહેલાં તથા ભોજન કર્યા પછી પણ ઔષધનું સેવન કરવું. કાન, નેત્ર, નાક અને મસ્તકાદિ સ્થળ વિષેના રોગો વિષે, વાયુ—આદિના દોષોને ટાળવા સારૂ તથા ક્ષિણ થયેલા શરીરને પુષ્ટ કરવા સારૂ પાચન તથા શમન ઔષધ ભોજન કર્યા પહેલાં તથા પછી પણ ખાવાં અર્થાત જે જે રોગો માટે જે જે વખતે ઔષધ ખાવા કહેલ છે તે તે વખતે સેવન કરે તો અવશ્ય ઔષધ ગુણુ કરેજ, પરંતુ વખત જાણ્યા વિના ગમે તે વખતે ઔષધ સેવન કરે તો ગુણુને બદલે અવગુણુ થાય છે. માટે આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તવું.

### ઔષધોના પ્રતિનિધિ.

ક્વાથ અને ચુર્ણ—આદિ કાષ્ઠપણુ પ્રયોગમાં જે ઔષધ ન મળી શકે એવું હોય તો તેની અવેશમાં તેના જેવાજ ગુણુવાળું બીજું ઔષધ લેવું, જેમકે અતિવિષની અવેશમાં નાગરમોષ, અશ્વત્થાસની અવેશમાં ચૂકાની ભાજી તથા ચણનો ખાર, કસ્તૂરીતી અવેશમાં



ચણકખાલા તથા જવંત્રી. કપુરની અવેજીમાં સુખડ કિંવા રતાંજળી. કંકાળની અવેજીમાં એલચી તથા જવંત્રી. ખેરજાલની અવેજીમાં બકાયણની જાત. ગજપીપરની અવેજીમાં પીપરીમૂળ. ચણકની અવેજીમાં ગજપીપર. ચંદનની અવેજીમાં વાળો તથા કપૂર. જામના પુલની અવેજીમાં લવિંગ. જવંત્રીની અવેજીમાં લવિંગ. તગરની અવેજીમાં ઉપલેટ. કેમરની અવેજીમાં કંસુખો. દારૂહળદરની અવેજીમાં હળદર, ધાવડીના કુલની અવેજીમાં મહુડાનાં કુલ. કાળીપહાડની અવેજીમાં ઘોળા મુશળી. પીપરની અવેજીમાં કાળાં મરી. પુષ્કરમૂળની અવેજીમાં ઉપલેટ. બાવચીની અવેજીમાં પુવાડીઆનું મુળ. બારંગમૂળની અવેજીમાં રિંગણીનું મુળ. ભોંયકોળાની અવેજીમાં આસંગધ. મોતીની અવેજીમાં મોતીની છીપ. મોરવેલની અવેજીમાં તજ. રતાંજળીની અવેજીમાં વાળો. રસાંજનની અવેજીમાં દારૂહળદર. રિંગણીની અવેજીમાં બકાનલિંબડો. લોહકાંતની અવેજીમાં પોલાદ કિંવા ગજવેલ. વાળાની અવેજીમાં નાગરમોથ, વજની અવેજીમાં મોરવેલ તથા પાનની જડ. શીલાજીતની અવેજીમાં સુરોખાર. બકરીના દુધની અવેજીમાં ઘેટી કે ગાયનું દુધ, સાકરની અવેજીમાં ખડીસાકર તથા જીનું મધ, સોવનમાખીની અવેજીમાં સોનાગેરૂ. સોનાની અવેજીમાં સોવનમાખી કિંવા લોહભરમ. હરડેની અવેજીમાં આમળાં. નખજાની અવેજીમાં લવિંગ ચિત્રાની અવેજીમાં નેપાળનું મૂળ, કિંવા અંધાડાનો ખાર. મોરવેલની અવેજીમાં મજકની જાલ. સ્વેત રિંગણીની અવેજીમાં મોરશિખા. બોલસરીની અવેજીમાં કલ્હાર કિંવા ઉત્પલ-કમળ. આકડાનાં પાંદડાં વગેરેના દુધની અવેજીમાં તેઓનો રસ. બોરીઆકલ્હારની અવેજીમાં ઉપલેટ. સોરઠી માટીની અવેજીમાં ફટકડી. સંચળની અવેજીમાં દરીઆપ મીઠું. દ્રાક્ષની અવેજીમાં શીવણનાં ફળ, તથા એ બંનેની અવેજીમાં બપોરીઆનાં કુલ. મેદા, જીવક, કોઠાલી ત્રાકિ શક્તિની અવેજીમાં અનુક્રમે સતાવરી, વિદારીકંદ ભોંયકોળું, આસંગધ, અને વારાહીકંદ, શેલડીનો અવેજીમાં બરૂ. મધની અવેજીમાં જીનો જોળ. સાકરની અવેજીમાં ખાંડ. દુધની અવેજીમાં મગ તથા મસૂરનો રસ. અને લિલામાતી અવેજીમાં ચિત્રામૂળ લેવું, વિશેષ વિસ્તાર “નિઘંટ” અથવા “ભાવપ્રકાશ” પૂર્વખંડમાં જોઈ લેવો.

### ઔષધાદિનાં પ્રમાણ.

જે ક્વાથ-આદિ ઔષધોમાં પદાર્થોનું પ્રમાણ-તોલ કહેલું ન હોય તે ઠેકાણે સર્વ ઔષધો સમાન લેવા. ‘સમાન લેવાં પણ કેટલાં કેટલાં લેવાં’ એવી સંકા રહે તો તે સંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, જ્યાં સ્વરસ એટલે એકલો તે પદાર્થોનો અંગરસ લેવા કહ્યું હોય તો સ્વરસની માત્રા નિત્ય એ તોલા લેવી, સ્વરસમાં સાકર મધ અને જોળ-આદિ નાખવાં હોય તો તે પદાર્થો છ માસા લેવા. પુટપાટની માત્રા નિત્ય ચાર તોલા લેવી. તેમાં મધ નાખવું હોય તો એક તોલો લેવું અને કલ્ક ચૂર્ણાદિ નાખવું હોય તો તે સ્વરસ પ્રમાણે છ માસા લેવું.

### તોલની પરીભાષા.

તોલ વિના કદી પણ પદાર્થોની યોગ્ય ગોઠવણ થતી નથી; માટે ઔષધ પ્રયોગના કાર્યમાં પ્રાચીન વૈદ્યોએ ચરકના મતને સ્વીકારેલ છે; તે માટે સર્વ તોલને છોડી ચરકના મત પ્રમાણે મમથ દેવના તોલને અંગિકાર કર્યો છે તે એ કે-ત્રીસ પરમાણનો એક ત્રસરેણુ થાય છે તેને વંશી મધુ કહે છે. જાળિખારામાંથી પડતા સુર્પના કિરણોમાં જે ઝીણી ઝીણી



કૃષ્ણો દેખાય છે તે પૈકી એક કૃષ્ણને ત્રસરેણું સમજવું. છ ત્રસરેણું એક મરીચિ. છ મરીચિની એક રાજકા-રાધ. ત્રણ રાજકાનો એક સર્પ-સરસવ. આઠ સરસવનો એક યવ. ચાર યવની એક રતી. છ રતીનો એક માષક-હેમ અને ધાનક એ માષાનાંજ નામ છે. ચાર માષકનો એક શાણુ ( ચોવીસ ચણોડી ભાર ) તેને શાણુજ ધરણુ તથા ટંક કહે છે. બે શાણુનો એક કોલ તેને છુદક, વટક અને દ્રંધણુ કહે છે, તે અડતાલીસ ચણોડીભાર હોય છે. બે કોલનો એક કર્ષ તેને પાણિમાનિકા, અક્ષ, પિયુ, પાણીતલ, કિંચિત્પાણિ. તિન્દુક બિઝલપદક, પોડપિકાં, કરમખ, હંસપદ, સુવર્ણ, કવળમહ, અને ઉદુંબર પણુ કહે છે, તે કંપની સાથે એક રૂપિયાભાર હોય છે. બે કર્ષનો અર્ધપળ તેને શુક્તિ, અષ્ટમિકા પણ કહે છે તે બે રૂપિયાભાર હોય છે. બે અર્ધપળની એક પળ થાય છે તેને મુષ્ટિ, આત્ર, ચતુર્થિકા, પ્રકુંચ, પેઠકી, અને બિલ્વ કહે છે તે ચાર તોલા ભાર હોય છે. બે પળની એક પ્રસ્થિ તે આઠ તોલા ભાર હોય છે. એક અંજળી તેને અર્ધશરાવ, કુડવ અને અષ્ટમાન કહે છે. તે સોળ રૂપિયાભાર હોય છે. બે અંજળીની એક માણિકા તેને માનિકા તથા અષ્ટપળ કહે છે તે બત્રીસ તોલાભાર થાય છે, બે સરાવનો એક પ્રસ્થ તે ચોસઠ તોલા ભાર થાય છે. ચાર પ્રસ્થનો એક આઠક તેને ભાજન, કાંસ્યપાત્ર અને મનુષ્યપિપલ કહે છે તે બસો છપ્પન તોલા ભાર થાય છે. ચાર આઠકનો એક દ્રોણ તેને કળશ, નલ્વણુ, અર્મણુ, ઉન્માન, ધટ અને રાશિ કહે છે, તે એક હજાર ચોવીસ તોલા ભાર હોય છે. બે દ્રોણનો એક શુર્ષ તેને કુંભ, ચતુર્થશરાવક પણ કહે છે તે બે હજાર ને અડતાલીસ તોલા ભાર હોય છે. બે શુર્ષની એક દ્રોણી તેનાં વાહ અને ગૌશી નામ છે તે ચાર હજાર છન્નુ તોલા ભાર હોય છે. ચાર દ્રોણીની એક ખારી તે સોળહજાર ત્રણસો ને ચોરાશી તોલા ભાર થાય છે. આઠ હજાર તોલા ભારનો એક ભાર થાય છે અને ચારસો તોલા ભારની એક તુલા થાય છે. એમ સર્વ ગ્રંથકરોનો નિર્ણય છે. માષ, ટંક, અક્ષ, બિલ્વ, કુડવ, પ્રસ્થ, આઠક રાશિ, ગેણી અને ખારી એઓ ક્રમવાર એક એકથી ચોગણા તોલનાં હોય છે, મુંજથી માંડીને કુડવ સુધી દ્રવ રૂપ પદાર્થોનું. લીલા પદાર્થોનું અને સુકા પદાર્થોનું પ્રમાણુ સરખુંજ લેવું. પણ પ્રસ્થથી માંડીને દ્રવ પદાર્થોનું અને લીલા પદાર્થોનું પ્રમાણુ જમણું લેવું. કારણ કે સુકા પદાર્થ કરતાં લીલા પદાર્થમાં વધારે તોલ હોય છે માટે તે પ્રમાણુ લેવું.

### કલિંગ દેશની પરીભાષા.

કળિયુગમાં માણસો મંદ અભિવાળાં ટુંકા કદનાં અને શક્તિ વગરનાં હોય છે એટલા માટે તેઓના ચોખ્ખા વિદ્વાનોએ આ પરીભાષા સ્વીકારેલ છે એટલે ખાર ધોળા સરસવનો એક જવ. બે જવની એક રતી. ત્રણ રતીનો એક વાલ. આઠ રતીનો એક માસો (કાલ ઠેકાણે સાત રતીનો માસો, ચરકેં છ રતીનો માસો અને સુશ્રુતે પાંચ રતીનો માસો પણ માનેલ છે, ) ચાર માસાનો શાણુ-નિબ્ક. છ માસાનો એક ગદાણું, દશ માસાનો એક કર્ષ, ચાર કર્ષનો એક પળ-દશશાણુ. ચાર પળનો એક કુડવ થાય છે, આ વિના પ્રસ્થથી માંડી સપળા તોલાનું પ્રમાણુ મગધ દેશની પરીભાષા સમાનજ સમજી જવું માત્રાની ચર્ચા નથી, કેમકે દશ, કાલ, જઠરામિ, અવસ્થા, બળ, પ્રકૃતિ અને દોષ એઓનો વિચાર કરી માત્ર-તોલાની કલ્પના કરી. જેમ ચોડું પાણી પ્રબળ અગ્નિને સમાવી શકતું નથી તેમ ચોડું ઔષધ મોટા બાધિને મટાડી શકતું નથી તેમજ જેમ ખેતરમાં ઉંચેનાં ધાન્યો

ઉપર વિશેષ પાણી પડે તો ખરાબી થાય છે, તેમ થોડા વ્યાધિ-રોગ ઉપર વિશેષ. ઔષધ આપવામાં આવે, તે પણ ખરાબી થાય છે, માટે પ્રયોગના પાઠમાં લખેલા તોજા ઉપર આ-ધાર ન રાખતાં વૈદ્યે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉપરનાં કારણોને જ્ઞાનમાં લઈ ચોક્કસ લાગે તે પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું.

### સ્વરસ કરવાનો વિધિ.

ટાઠ અથિ કે કીડા વગેરેથી જે ક્ષીલી વનસ્પતિ ખરાબ ન થએલી હોય તેવીને કાઢી તે જ લખતે ખાંડી-વાડી તેલો રસ કપડાથી માળી લેવામાં આવે તે સ્વરસ કહેવાય છે. સોળ રૂપિયાભાર લીલા ઔષધનું ચૂર્ણ કરી તેને બમણા પાણીમાં નાંખી એક અઢો-રાત સુધી રહેવા દઈ તેમાંથી જે રસ લેવામાં આવે તે પણ ઉત્તમ સ્વરસ કહેવાય છે. લીલી ઔષધી ન મળે તો સુકી (ઔષધી) લાવી તેનું ચૂર્ણ-શૂદ્ધ કરી તેને આઠ ગણા પા-ણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે લઈ લેવામાં આવે તે પણ સ્વરસ કહેવાય છે. એ પૈકી પહેલા પ્રકારનો સ્વરસ ભારે છે તેથી તેની માત્રા બે રૂપિયાભાર પીવી અને બીજા તથા ત્રીજા પ્રકારના સ્વરસની માત્રા ચાર રૂપિયાભાર પીવી તથા તેમાં મધ, સાકર, ગોળ, ક્ષાર, જીરું લૂણ, ઘી, તેલ કે ગૂણ્ણ-આદિ નાખવાં હોય તો અડતાલાસ રતી ભાર નાંખવાં.

### હિમ કરવાનો વિધિ.

ચાર તોલા ભાર ઔષધને સારી પેઠે ખાંડી-વાડી ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં પલાળી-લીંબવી આખી રાત એમતે એમ રહેવા દઈ સવારે લઈ લેવું તે હિમ તથા ચિત્કપાય કહેવાય છે. પીવામાં તેની માત્રા આઠ તોલા લેવી.

### મંથ કરવાનો વિધિ.

ચાર તોલાભાર ઔષધનું ચૂર્ણ કરી તેને સોળ રૂપિયાભાર ટાઠ પાણીમાં નાંખી સારી પેઠે માટીના વાસણમાં વલોવણમાં આવે તે મંથ કહેવાય છે. મંથની માત્રા આઠ તોલા ભાર પીવી.

### ફાંટ કરવાનો વિધિ.

સારી પેઠે ચૂર્ણ કરેલા ચાર તોલા ભાર ઔષધને માટીના વાસણમાં નાંખી તેમાં સોળ રૂપિયાભાર ઉંતું પાણી નાંખીને પછી કપડાથી માળી લેવું તે ફાંટ કહેવાય છે. ફાંટની માત્રા આઠ તોલા ભાર પીવી અને તેમાં સાકર કે ગોળ વગેરે નાખવાં હોય તો એક તોલા ભાર નાંખવા.

### કલક કરવાનો વિધિ.

ક્ષીલાં ઔષધોને પ્રત્યેક વાડીને તથા સુકાં હોય તો તેમાં પાણી નાંખી ચુરસ પ-ત્તની છીપર ઉપર વાડી તેની ચાણી જેવી લુગદી કરવામાં આવે તે કલક કહેવાય છે. પ્રયોગ અતે આવાપ એ કલકનાંજ નામ છે. કલકની માત્રા એક રૂપિયાભાર લેવી, તેમાં ક્ષી કે તેલ નાખવાં હોય તો બમણાં નાંખવાં, સાકર કે ગોળ નાખવાં હોય તો સામાન્ય નાં-ખવાં અને ઠાંડ દ્રવ નાખવો હોય તો ચોમણ નાખવો.

### ચૂર્ણ કરવાનો વિધિ.

આત્મંત સહેલા ઔષધોને સારીપેઠે ત્રીણાં વાડી કપડાથી માળી લેવામાં આવે તે ચૂર્ણ

કહેવાય છે, રજ અને હોદ એ ચૂર્ણનાંજ નામ છે. તેની માત્રા એક તોલા ભારની લેવી તેમાં ગોળ નાંખવો હોય તો સમાન, સાકર બમણી, હિંમ નાંખવી હોય તો શેકલી, બી વગેરે પદાર્થોમાં કાઢવીને ચૂર્ણ ચાટવું હોય તો તે પદાર્થો બમણાં લેવાં અને તે દ્રવોમાં ઘેળાને પીવું હોય તો દ્રવો ચૂર્ણથી ચોગણાં લેવાં, ચૂર્ણ અવલેહ ગોળી અને કલ્ક એઓ ઉપર અરમ પાણી પીવું હોય તો પિત્તના વ્યાધીમાં ચાર તોલા ભાર, વાયુના વ્યાધીમાં આઠ તોલા અને કફના વ્યાધીમાં ચાર તોલા લેવું. જેમ પાણીમાં પડેલું તેલ ક્ષણ માત્રમાં સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે તેમ ઔષધ અનુપાનના બળથી સઘળા અંગમાં ફેલાઈ જાય છે, માટે અનુપાન સાથે જ નિરંતર ઔષધ ગ્રહણ કરવું.

### ચૂર્ણને ભાવના-પુટ દેવાનો વિધિ.

જેટલા દ્રવથી સઘળું ચૂર્ણ સારી પેઠે બીંજાઈ જાય તેટલા દ્રવથી ચૂર્ણને ભાવના દેવી અને વિશેષ ભાવનાઓ આપવી હોય તો એક ભાવના આપ્યા પછી ચોવીસ કલાક પછી બીજી ભાવના આપવી.

### પુટ પાકનો વિધિ.

ચટણી જેવા કલ્કને પુટપાકથી પકાવીને પછુ તેનો સ્વરસ લેવામાં આવે છે. એટલે ઔષધોનો કલ્ક કરી તે ઉપર વડ, શીવણ કે જુંજુડા વગેરેનાં પાંદડાં સારી રીતે વિંટી તે ઉપર બે આંગળનો કિંવા અંગૂઠા જેટલો માટીનો થર ચઢાવી અગ્નિમાં મૂકવો. બ્યારે માટી નો થર ધગધગતા અંગારા જેવા વર્ણનો થઈ જાય ત્યારે અગ્નિમાંથી કઢાડી લેવો. પછી માટી તથા પાંદડાંને દૂર કરી કલ્કના રસને નિચોવી લેવો. તે રસની માત્રા ચાર તોલા ભાર છે, તેમાં મધ મેળવવું હોય તો એક તોલો અને બીજા કાંઈ કલ્ક ચૂર્ણ કે દ્રવ વગેરે મેળવવાં હોય તો અડતાલીસ રતી ભાર નાંખવાં.

### કવાથનો વિધિ.

સારી પેઠે કુટેલા ચાર તોલાભાર ઔષધમાં સોળ ગણ પાણી નાખી માટીના વાસણમાં ઉકાળવું અને આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી લેવું તે કવાથ કહેવાય છે. કવાથ માટે એક તોલાભારથી તે ચાર તોલા સુધીના ઔષધમાં સોળગણું પાણી નાખવું. સોળ રૂપીઆભાર સુધીના ઔષધમાં આઠ ગણું પાણી નાંખવું. અને ચોસઠ તોલા ભાર સુધીના ઔષધમાં ચારગણું પાણી નાંખવું. ધીમા ધીમા અગ્નિથી પકવેલું અને આઠમા ભાગે રાખેલું પાણી જરાક ઉનું ઉનું હોય તે વખતે પીવું. સૂત, કપાય અને નિર્ઘૃહ એઓ કવાથનાંજ નામ છે, સ્નેહ, કવાથ અને ઔષધની માત્રા ચાર તોલા ભારની ઉત્તમ, ત્રણ તોલાભારની મધ્યમ અને બે તોલાભારની અધમ સમજવી. કવાથમાં ઓછું વતું પાણી અવશેષ રાખી પાવા માટે મતલિનત્વ છે, પણ તે પીનાર મનુષ્યના કલ્ક અને જઠરાગ્નિનો વિચાર કરી ઉપયોગ કરવો. કવાથમાં સાકર નાંખવી હોય તો વાયુના વ્યાધીમાં ચોથા ભાગની, પિત્તના વ્યાધીમાં આઠમા ભાગની અને કફના વ્યાધીમાં ચોથા ભાગની નાખવી. મધ નાંખવું હોય તો કફના વ્યાધીમાં ચોથા ભાગનું, પિત્તના વ્યાધીમાં આઠમા ભાગનું અને વાયુના વ્યાધીમાં સોળમા ભાગનું નાંખવું. જીરું, ગુમળ, ક્ષાર, લણ, શિલાજીત, હિંમ, સુંઠ મરી કે પીપર નાખવા હોય તો ચોવીસ રતીભાર નાંખવાં. દુધ,



ધી, ગોળ, કલ્ક, દ્રવ, તેલ, મૂત્ર કે ચૂર્ણાદિ નાખવાં હોય તો એક તોલાભાર નાખવાં. સારી રીતે એમી, વિશ્રાંતિ લઇ, મુખ, હૃદય તથા નેત્રને પ્રસન્ન રાખી સોના, રૂપા કે માટીના વાસ-  
ણમાં ભરેલો ક્વાથ પી જવો અને પીધા પછી તે વાસણને ઉધુવાળી પાણી પીને પાન  
ખીટી વિગેરેનો ઉપયોગ કરવો.

### અવલેહનો વિધિ.

ક્વાથ વગેરેને ફરી પકાવીને જાડો, ઘટ, માસણી જેવો કરતામાં આવે તે રસ ક્રિતા-  
ત્ત્વલેહ, અને લેહ કહેવાય છે. એની માત્ર ચાર તોલાભારની છે; તેમાં સાકર મેળવવી હોય  
તો ચૂર્ણથી ચોમણી, ગોળ મેળવવો હોય તો ચૂર્ણથી બમણો અને દ્રવ-પ્રવાહી પ્રદાર્ય મેળવ-  
વો હોય તો ચૂર્ણથી ચોમણી તમામવો. અવલેહમાં જ્યારે માસણી જેવા તાર નીકળે, ત્યાર  
પાણીમાં તાંબુતાં મૂકી જમ, કંકણ મધ્ય થાય, અંતર્યાથી સ્પર્શવતાં તેમાં આંશળીની તેખા  
હિડી આવે અને ગંધ, વર્ણ તથા રસ અપૂર્વ થાય ત્યારે અવલેહ સારી રીતે પ્રાપ્ત થો  
વો. અવલેહ ઉપર દુધ, શેલડીતો રસ, પંચમૂળના કાકાની કાંચ અને અરકુસાનો ક્વાથ  
એઓમાંથી ને યોગ્ય જણાય તે અનુપાન દેવું.

### ગોળીઓ કરવાનો વિધિ.

ચુરિક, ચુરિ, ગોળી, વટી, વટી, પિંડી, મુકિયાં, મોલક-લાડુ, જટિકા-વડાં મુ-ગોળ  
અને તર્કી-વાટ એઓ ગોળીઓનાજ પ્રકાર છે. અવલેહની પેઠે ગોળ, સાકર અથવા અમ-  
ળનો પાક કરી તેમાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને તેની ગોળીઓ બનાવવી. કાંઈ વખતે માક  
કર્મા વગર ગુચલ મધ કે બીજા દ્રવ પ્રદાર્યથી પણ ગોળીઓ વળાય છે. સાકરથી ગોળીઓ  
કાઢી હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી સાકર લેવી, ગોળથી કરવી હોય તો ચૂર્ણથી બમણો ગોળ  
લેવો અને ગુગળથી કે મધથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂર્ણના સમપ્રમાણ ગોળ મધ લેવાં.  
બીજા કાંઈ પ્રવાહી પ્રદાર્યથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂર્ણથી પ્રવાહી પ્રદાર્ય બમણો લેવો  
એની માત્ર એક તોલાભારનો છે તે સમયે પણ એક કાર્કમાં લેવી.

### દૂત તથા તૈલ પકાવવાનો વિધિ.

જે કલ્ક ક્યો હોય તેથી ચાર ગણું ધી અથવા તૈલ તેમાં નાખી તેને પોતાથી ચો-  
મણું દ્રવ પ્રદાર્યમાં પકાવવું. દ્રવ પ્રદાર્ય બળી જઈને ધી કે તૈલજ બાકી રહે ત્યારે ક્રિયા-  
વીને ગોળી લેવું. ખાખા માટે એ તૈલ ધીની માત્રા ચાર તોલા ભારની છે, અથવા ક્વાથ કર  
વામાં ચૂર્ણમાં તેથી ચારગણું પાણી નાખીને ઉકાળવું, જ્યારે અતુર્યાંશ પાણી અવશેષ રહે  
ત્યારે તેમાં ધી કે તૈલ નાખી સખળું પાણી બળી જતાં સુધી તેને પકાવી પછી લઇ લેવું.  
ઉપર નો ચોગણું પાણી લેવાનું કહ્યું છે તે ગળો-આદિ ક્રિમળ પ્રદાર્યમાં સમજવું. સુંક-  
આદિ સુંકા પ્રદાર્યમાં આઠ ગણું, સુંકા અને લીલા લેવા હોય તો આઠગણું અને દેવદાર  
વગેરે અણુ દિવસના અત્યંત સુકાવવા પ્રદાર્ય હોય તો સોળગણું નાખવું. તેની માત્રા ચાર  
તોલા ભારની છે. તે બોધવેના સ્વભાવ તથા રોગીના રોગનું બળ, દેશ, કાળ, વય અને  
બીજા વિચાર કરી બોધવી. તેમાં નાંખવાના પ્રદાર્ય તથા પાણી નાંખવાનો વિશેષ ધ્યાન  
મેળવવો હોય તો “લાવપ્રકાર” પૂર્વજાંડનો બીજો લાગ જુવો.

### સન્ધાન-આથાનો વિધિ.

જે પદાર્થ દ્રવરૂપ પદાર્થોમાં લાંબા કાળસુધી રાખી મુકવામાં આવે તે સંધિત-અ-આઝેલો થઈ જાય છે, તેને આથો કહે છે.

### આસવ તથા અરિષ્ટનાં લક્ષણો.

કાચાં ઔષધથી અને કાચા પાણીથી જે મઘ કરવામાં આવ્યું હોય તે આસવ કહેવાય છે અને ક્વાથ કરીને જે મઘ કરવામાં આવ્યું હોય તે અરિષ્ટ કહેવાય છે. એઓની માત્રા ચાર તોલા પર્યંત છે. જે સામાન્ય રીતે અરિષ્ટ કરવો હોય તો તેમાં નાંખવાના પદાર્થોનો તોલ ન કહેલ હોય, તદાપિ ૧૦૨૪ તોલાભાર દ્રવ, ૪૦૦ તોલા ગોળ, ૨૦૦ તોલા મધ અને ૪૦ તોલા ઔષધ નાંખવું, સિંધુ, સુરા, શુક્ત, ચુક, તુષોદક, સૌવીર, આરનાલ, કાંજી અને શિંડાડી વગેરેની કૃતિ જાણવી હોય તો “ભાવ પ્રકાશ” પૂર્વ ખંડનો ખીજો ભાગ જુવો.

### ઔષધીઓનો દીપન પાચનાદિ પ્રકાર.

જે પદાર્થ, કાચાને પકવે નહીં પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તે દીપન કહેવાય છે, જેમ કે મેથી, જે પદાર્થ, કાચાને પકાવે છે, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતો નથી તે પાચન કહેવાય છે, જેમ કે નાગકેસર. જે પદાર્થ, કાચાને પકાવી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે તે દીપન પાચન-ચેતન કહેવાય છે, જેમ ચિત્રક. જે પદાર્થ-ઔષધ, વાયુ, કફ, પિત્તને સમાન ભાવે રાખે અર્થાત્ સમતામાં રહેલા દોષોને વધારે નહીં અને વિષમ થયલા દોષોને સમ કરે છે તે શમન કહેવાય છે, જેમ લિંબડાની ગળો. જે પદાર્થ, કાચા વાત, પિત્ત અને કફને પકાવી વાયુના બંધને ભેદીને નીચે લઈ જાય છે અર્થાત્ મળોને ઉખેડી નાંખે છે તે અનુલોમન કહેવાય છે. જેમ હરડે. જે પદાર્થ, કાકામાં ચોટી રહેલાં મળ, કફ અને પિત્ત-કે જે પકાવવા ચોચ્છ છે તેને પકાવ્યા વિનાજ નીચે લઈ જાય તે સનસ્પ્રસન કહેવાય છે, જેમ ગરમાળો. જે પદાર્થ, શિથિલ અથવા દ્રષ્ટ થઈને રહેલા કિંવા પવને પોતાના અધિકપણને લીધે જોળા જેવા કરેલા મળ-આદિને તોડી નીચે પાડે છે તે હેદન કહેવાય છે, જેમ કકુ, જે પદાર્થ અરધા પાકેલા કિંવા કાચા મળ વગેરેને દ્રવરૂપ કરી નાંખે અને મૂળદાર માર્ગે કઢાડે તે ચેતન કહેવાય છે, જેમ નસોતર. જે પદાર્થ, કાચા પિત્ત, કફ અને અજના સમૂહને મુખના માર્ગથી બહાર કઢાડે તે વમન કહે છે, જેમ મીઠળ. જે પદાર્થ, મળના સંગ્રહને મુખદારા કિંવા ગુદાદારા બહાર કઢાડે છે તે દેહશંસોધન કહેવાય છે, જેમ કુકુત્રેલાનું ફળ. જે પદાર્થ, જઠરાગ્નિને દીપ્ત કરનાર, કાચાને પકાવનાર અને ગરમપણને લીધે દ્રવને સુકાવનાર તે આહી કહેવાય છે, જેમ સુંક જીરું અને ગજપીપર. જે પદાર્થ, રૂક્ષ-લુપ્તાપણથી, શીતપણથી, ક્ષાયપણથી કે પાકમાં હલકાઈથી વાયુને ઉલટો કરનાર હોય તે સ્તંભન કહેવાય છે, જેમ નાગ-રમોચ, ખીલીનો ગર્ભ, ન્હાની ખીલીઓ, મોચરસ, કડાજાલ, લોદર અને અરકુસો. જે પદાર્થ, શરીરમાં ચોટી રહેલા મળાદિ દોષોને બળાત્કારથી ઉખેડી નાંખે તે પદાર્થ હેદન યજ્ઞવાળો કહેવાય છે, જેમ જવખાર તથા ક્ષારો, મરી, સુંક, પીપર અને શિલાજીત. જે પદાર્થ, શરીરની ધાતુઓને કિંવા મળોને શોષણ કરી પાતળાં કરે તે લેપન કહેવાય છે, જે ઔષધોનો ઉપયોગ કરવાથી સુંદરીની સંગ્રાથે સુરત કેળી કરવામાં ઉત્સાહ થાય, અને ધાતુની વૃદ્ધિ કરે



તે વાજકર કહેવાય છે, જેમ આસગંધ, કૌચાં, શતાવરી, નાગબળા-કાંચકી, દુધ, સાકર, મુસલી. જે પદાર્થ વીર્યની વૃદ્ધિ કરે તે શુકલ કહેવાય છે, જેમ કૌચાં, મુસળી, કાંચકી, વ-ગેરે. જે પદાર્થ, સેવતાં ધાતુ ચૈતન્ય થાય તે ધાતુ ચૈતન્યકા કહે છે, જેમ અડદ, દુધ, બીલામાની મળ્લ અને આમલાં એઓ પોતાનાજ પરાક્રમથી શીઘ્રપણે રસાદિક ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરીને વીર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. વાજકરણ ઔષધીઓમાં વીર્યને વિશેષ ચૈતન્ય કરનાર સ્ત્રી છે, મોટી રિંગણીનાં ફળ વીર્યને પ્રવર્તાવનાર છે. જ્યક્ષ્ણ વીર્યને ચોભાવનાર છે, અને કાલીંગકું-તરણુજ વીર્યનો હ્રય કરનાર છે. તથા હરડે ધાતુનું શોષણ કરનાર છે. સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન, સ્પર્શ, સંભાષણ, આલિંગન, ચુંબન અને સંભોગ એ સમ-સ્ત ક્રિયાઓથી કિંવા એ પૈકી એકાદ ક્રિયાથી પણ સુખ સ્ત્રી રેતને પ્રવર્તાવે છે. જે પદાર્થ, વૃદ્ધાવસ્થા-જરા અને રોગ માત્રનો નાશ કરનાર છે તે રસાયન કહેવાય છે. જેમ હરડે, રૂદ્રવંતી, ગુગળ અને શિલાજીત. જે પદાર્થ પહેલાં આખા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પાક અવસ્થાને પામે તે વ્યવાયી કહેવાય છે. જેમ ભાંગ, અરીણ અને અન્ય માદક-ઝેરી પદાર્થો. જે પદાર્થ, આખા શરીરમાં રહેલા વીર્યો પૈકી એજને શોષીને શરીરના સાંધાઓના બંધોને ક્ષિયિલ કરી નાખે તે વિકાશી કહેવાય છે. જેમ સોપારી, દાદરા. જે પદાર્થ, અધિક તમો-ગુણવાળો અને બુદ્ધિનો નાશ કરનાર હોય તે માદક કહેવાય છે, જેમ મદિરા. જે પદાર્થ વ્યવાયી, વિકાશી, કફને કાપનાર, મદ કરનાર, અમિના અધિક અંશવાળો, જીવિતને નાશ કરનાર અને યોગવાહી સંસર્ગિ પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોય તે પ્રાણહર-વિષ કહેવાય છે, જેમ વછનાગ કુયોગથી વિષ અને સુયોગથી અમૃત (યોગવાહી) છે. જે પદાર્થ, પોતાના પરાક્રમથી ઓતનામની નાડીઓ (કાન, નાક, મ્હો) માંથી પ્રવેશ કરીને કફદિ દોષોના સંગ્રહને તોડી નાખે છે તે પ્રમાથી કહેવાય છે. જેમ વજ, કાળાં મરી. જે પદાર્થ, ઔષધ રસને વહેવા વાળી નસોને ચીકસપણાથી વા, ગરીષ્ઠપણાથી રોકી દઇ શરીરને જડ કરે તે અલિપ્યંદી કહેવાય છે. જેમ દહી. જે પદાર્થ, ખાધાથી ખાટા ઓડકાર આવે, તરશ લાગે અને હઃયમાં બળતરા થાય તે વિદાહી કહેવાય છે. જે પદાર્થો પાકતાં પોતાની સાથે મેળવેલી વસ્તુઓના ગુણોનું ગ્રહણ કરે છે તે યોગવાહી કહેવાય છે, જેમ મધ, તેલ, ઘી, પોરો અને લોખંડ, જે પદાર્થ, તાવનો નાશ કરે તે જ્વરધ્ન કહેવાય છે, જેમ કરીયાતું. જે પદાર્થ પિત્તનો નાશ કરે તે પિત્તધ્ન, જેમ વાળા-ધાણા. જે પદાર્થ, કફનો નાશ કરે તે કફધ્ન, જેમ ખેડીની છાલ. જે પદાર્થ, વાયુનો નાશ કરે તે વાંતધ્ન, જેમ લસણ. જે પદાર્થ, પ્રસ્વેદ લાવે તે સ્વેદહ, જેમ અંકાળ. જે પદાર્થ, રૂચિ ઉત્પન્ન કરે તે રૂચિકર, જેમ આંમલી, આદુ. જે પદાર્થ, પેસાળ વધારે લાવે તે મૂત્રહ, જેમ પિત્તપાપડો, સુરો-ખાર. જે પદાર્થ, વિષનો નાશ કરે તે વિષધ્ન, જે પદાર્થ, સોળનો નાશ કરે તે સોધધ્ન, જેમ આવળ-કડવી નઈ. જે પદાર્થ, ગડ ગુંબડને પકવે છે તે શોધન, જેમ મુષક, રાલ. જે ગડ ગુંબડ ધાને અંકુર લાવે છે તે રોપણ, જેમ મીણ. જે પદાર્થ, નિદ્રા ને લાવે તે નિદ્રાપ્રદ, જેમ ધંતૂરો-ભાંગ. જે પદાર્થ, ત્વચાને દગ્ધ કરે તે દાહક, જેમ ચિત્રો. જે પદાર્થ, મોઢામાં થુંકનો વધારો કરે તે લાલાઆવી, જેમ અકલકરો અને જે પદાર્થ, સ્ત્રીના ચઢી ગયેલા અટકાવને ફરી શરૂ કરે તે ઝડતુપાદક, જેમ હીરાબોળ, એળાંબી, આ વિના દુર્ગંધહારક, જંતુમ, પીડા શાંત કરનાર લોભક, સ્નાયુસૈચિલ્ય 'ફલ', તથા વિર્યનાશકદિ અનેક ગુણાગુણવાળા પદાર્થ છે, માટે પ્રથમ વૈજ્ઞેયે તેઓના ગુણ

અવશ્ય વગેરે પૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં લઈ વ્યાધિમાં જે ગુણ કર્તા હોય તેને ઉપયોગમાં લેવા.

વિશેષ-દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, આહાર વિહારાદિ તથા ઔષધીઓના મુખ્ય દોષ વગેરેનો વિશેષ ખુલાશો જોઈએ તો “ ચરક ” “ મુશ્રુત, ” “ વાગ્ભટ. ” અને “ ભાવપ્રકાશ ” પૂર્વે ખડનો પ્રથમ ભાગ. અવલોકન કરો.

ઔષધ એટલે શું ? અને તે ઔષધ કયા સ્થાનનું ? કઈ વખતે ?

તથા કેવીરીતે ગ્રહણ કરવું તેનો વિધિ.

વૈદ્ય જે પદાર્થ-વસ્તુથી રોગને મટાડે છે તે પદાર્થ ઔષધ કહેવાય છે. એ ઔષધ કેવા પ્રકારનું હોય તો રોગને અવશ્ય મટાડે ? જે ઔષધ સ્વચ્છ જગ્યામાં ઉત્પન્ન થએલું, શુભ દિવસે લીધેલું, થોડી માત્રા છતાં વિશેષ ગુણ કરનારું, સુગંધ, સુવર્ણ અને સુરસ સંહિત દોષનો નાશ કરનારું, શરીરમાં ગ્તાનિ ન આપે તેવું, વિશેષ અપાયાથી પણ વિકાર ન કરનારું, રાક્ષા કે ખરાબ જૂમીમાં ઉત્પન્ન થયેલ ન હોય, ઘણા પાણીવાળા જગ્યામાં સ્મશાનમાં, ખારોડ ધરતીમાં અને માર્ગમાં ઉત્પન્ન ન થએલું-કેળેલું, તથા જીવડાના ડંપ અને ટાઢ તાપથી અવ્યાપ્ત હોય તે ઔષધ સારે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય સન્મુખ ઉભા રહી અવાચ્યપણે મનમાં શ્રી સદાશિવજીને પ્રણામ કરી પવિત્ર પણે ગ્રહણ કરી યોગ્ય પ્રયોગમાં લેવું. તેમજ સર્વ સ્થળે પોતાની ઉત્તર દિશામાં ઉત્પન્ન થએલી ઔષધી લેવી. તથા સપ્ત-જા કાર્યો માટે સંરહ ઋતુમાં ઔષધીઓ લેવી; કેમ કે તે સમયમાં સર્વ ઔષધીઓ રસથી ભરેલી હોય છે માટે તે વખતે લેવી, પણ રેય અથવા ઉલટી કરાવવાની ઔષધીઓ વસંત ઋતુના મધ્યમાં લેવી. જે પૃથ્વીમાં જે ઔષધી ઉત્પન્ન થએલી હોય તે ઔષધીમાં તેજ પૃથ્વીના ગુણો હોય છે; માટે પૃથ્વીના ગુણોને વિચારી પદાર્થોની પરીક્ષા કરી વૈદ્ય પ્રદાપને અનુસરી સર્વ પ્રયોગમાં કુશળ રહેવું.

સ્વાભાવિક હિતકારી પદાર્થો કયા કયા છે ?

ચોખ્ખાઓમાં સાફ ચોખ્ખા, અણીવાળા ધાન્યોમાં જવ તમા, ઘઉં અને ચિત્તોમાં પેદા થતા ધાન્યોમાં મગ, મસૂર તથા તુવરદાળ સ્વાભાવિકપણે હિતકારી છે. રસમાં સિદ્ધ રસ, લૂણમાં સિંધાલુણ, ફળોમાં દાડિમ, આમળાં, દ્રાખ, ખજૂર, દહસા, રાયણ અને શીંગેરો એઓ હિતકારી છે. પાનડાના શાકોમાં બયલો, મીઠી ડાડી અને પોષ હિતકારી છે. ફળરૂપ શાકોમાં પરવળ, કંદરૂપ શાકોમાં સુરણ, પાણીમાં વરસાદનું ઝીલેલા પાણી, કુધ, લીમાં અપૂર્ણ કુધ-લી. તેલમાં તલીનું તેલ અને શેલડીના પદાર્થોમાં સાકર સ્વાભાવિક હિત કરનાર છે.

સ્વાભાવિક અહિતકારી પદાર્થો.

શ્રીમઋતુમાં અડદ, લૂણની જતોમાં ખારી ધરતીમાં પાકેલું મીઠું, ગાડરનું કુધ, કસુંબીનું તેલ અને અરધો પકવેલો શેલડીનો રસ, ફળોમાં ફનસ તથા શાકોમાં સસ્તવનું શાક નિરંતર અહિતકારી છે; માટે તેઓને અવશ્ય ત્યજવા.

એક એકના સંયોગથી થતા અહિતકારી પદાર્થો.

ગરમ પદાર્થો તથા વરસાદના ઝીલેલા પાણીની સાથે દહીં, મધ, કુધ જેવા દુધાચક સાથે ખીચડી બાફ, દહીં અને ખીચડીની સાથે કેળાં, કાંમળા, ખાવમાં દહીં, દિવસ ઉપરાંત

રહેલું થી મધ ધી સાંમાન તથા રાંધેલા અન્ન કે કપાસને ફરીવાર ઉઠા કરેલા હોય તો તેને ખાતાં નહીં; કારણ કે એ પરસ્પર વિરોધકારી છે, જેમ મધ અને ઘી, તેલ અને ચરબી, પાણી અને દુધ વિરોધી છે. તેમ ઉક્ત પદાર્થો પણ વિરોધી હોવાથી ઉપયોગમાં લેવા નહીં.

### ચિકિત્સાનું લક્ષણ તથા તેની રીત.

જે ક્રિયા રોગનું હરણ કરે અર્થાત્ દોષ ધાતુ અને મળોને બરાબર કરે તે ક્રિયા-ચિકિત્સા કહેવાય છે. જ્યારે રોગ ઉત્પન્ન થાય કે તેજ સમય તેની ચિકિત્સા કરવી; પણ રોગને અદ્ય જાણી તેનો ઉપાય કરવા માટે આજ્ઞા અને બેપરવાહી ન રહેવું; કેમકે રોગ, અભિચત્ર અને ઝેર જેવો છે. તે જો થોડો હોય, તદ્દપિ વિશેષ હાનિ કરે છે તેજ કારણ માટે વૈદે પ્રથમ રોગના પૂર્વાપરનો વિચાર તથા ઔષધનો નિશ્ચય કરી પૂર્ણ કાળજી વડે ઔષધાદિ કરવું તથા શીતથી રોગ થયો હોય તો શીતનું અને ગરમીથી રોગ થયો હોય તો ગરમીનું નિવારણ કરવું; તેમજ જે સમય ઉપર જે ચિકિત્સા કરવી કહી હોય તે વખતે તેજ ચિકિત્સા કરવી, તથા જેવી રોગની સ્થિતિ તેવી ચિકિત્સા કરવી તો અવશ્ય રોગ દૂર થાય છે. સમજી વૈદે એકલા શાસ્ત્ર ઉપરજ આધાર રાખી-દુરાગ્રહી ન થતાં ચિકિત્સા કરતી વખતે પોતાની બુદ્ધિના તર્કો પણ અજાવવા; કારણ કે દોષ અને કાળના બળને લીધે રોગીની એવી સ્થિતિ પણ થાય છે કે જેમાં શાસ્ત્ર રીતે કરવાનું હોય તે ન કરતાં વિપરીત ઉપાય ઉપયોગમાં લેવા પડે છે; વળી તેનાં રોગી, દૂત, વૈદ, લાંબુ આયુષ્ય, દ્રવ્ય, પારિચારક અને સારું ઔષધ એ સૌત ચિકિત્સાનાં અંગ છે. માટે સાધ્યાસાધ્ય વિચારી ઉત્તમ પ્રકારે ચિકિત્સા કરવી, અર્થાત્ રોગને બરાબર ઓળખવો અને રોગીની વેદના મટાડવી એજ વૈદ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય કર્મ છે; કેમકે વૈદ્ય કાંઈ આયુષ્યની ત્રુટી દોરીને સાંધવા સમર્થ નથી. પરંતુ આગંતુક મૃત્યુને દૂર કરવા સમર્થ છે માટે પ્રથમ વૈદે રોગીના આયુષ્યની પ્રથમ પૂર્વક પરીક્ષા કરવી જોઈએ. કારણ કે આયુષ્ય લાંબુ હોય તોજ ચિકિત્સા સફળ થાય છે.

### અથચિકિત્સાપ્રકરણ.

પ્રથમ રોગ એટલે કાંઈપણ પ્રકારની મન તનને પીડા ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ રોગ કહેવાય છે. તે રોગ બે પ્રકારનો છે, એક તો કાચક અને બીજો માનસ. કાચકમાં રહે તે કાચક તેનું નામ વ્યર્થિ છે અને મનમાં રહે તે માનસ તેનું નામ અપ્રિય છે. એ બંને વાત પિત્ત અને કફ રૂપ થઈને શરીરમાં કાંઈ પ્રકારના કુપથ્ય-હાની કર્તા વસ્તુ વડે તથા પ્રતીકૂળ આહાર-વિહારના વસ્થ થઈ કાપને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વિવિધ પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તે ત્રિદોષ મિથ્યા આહાર-વિહારથી કાપે તો દેહને માલુ કરે છે અને મથવા સેવનથી તેઓ શુદ્ધ-પોતપોતને માર્ગમાં રહેલા શરીરને પુષ્ટ-નિરોગી કરે છે. માટે પ્રથમ કુપથિયન વેચા દોષને ક્રિયા રોગને ઓળખવા માટે આઠ પ્રકારની મુખ્ય પરીક્ષા કહીએ છીએ.

### રોગીની પરીક્ષા કેટલા પ્રકારે કરવી ?

દર્શનથી, સ્પર્શથી અને પુછવાથી રોગીની પરીક્ષા થાય છે. દર્શન એટલે રોગીનાં તેજ, જીભ, તથા મૂત્રાદિ જોવાથી આયુષ્યની અને સાધ્યાસાધ્યપણાની પ્રતિતી થાય છે. સ્પર્શ એટલે રોગીના શરીરને સ્પર્શ કરવાથી વા, માડી પરીક્ષાથી અને પુછવાથી એટલે રોગીને પૂછીને તેના પેટના હલકા ભારેપણાની વસ્થ કે વરસના અજાણથી જોયે અથવા



ભૂખના અભાવની, તથા શા કારણને લીધે રોગને જન્મ મળ્યો ? વગેરે વગેરે બાબતો પૂછવાથી રોગનું મથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. પણ જે ખોટી રીતે જોવાયલા, ખોટી રીતે કહેવાયલા અને ખોટી રીતે પૂછાયલા વિકારો હોય તો તે વૈદ્યને મુંઝવી દેશે એટલા માટે વૈદ્યે વિકારોને પૂરેપૂરી રીતે જોવા તથા પૂછવા, તેમ રોગીએ પૂરેપૂરી રીતે પુછવાનો ઉત્તર આપવો જેથી પરિણામે મહા સુખ થાય છે.

### નાડી પરીક્ષા.

શ્રેષ્ઠ વૈદ્યે પુરૂષના જમણા અને સ્ત્રીના ડાબા હાથની નાડી જેવી એટલે પ્રસન્નચિત્ત એકાગ્ર મનથી સાવધાન પણે નાડી જેવી. રોગીના હાથને હાલવા દેવો નહીં અને અંગૂડાના મૂળમાં જીવની સાક્ષીભૂત સુખ તથા દુઃખને પ્રકાશ કરનારી ધમની નાડીનો સ્પર્શ કરવો. અર્થાત્ અંગૂડાના મૂળથી માંડી ત્રણ આંગળીઓ નાડી ઉપર ટેકવવી. તે પૈકી પ્રથમની આંગળી નીચે વાતનાડી, બીજી નીચે પિત્તનાડી અને ત્રીજી નીચે કફનાડી વહે છે. તેમાં જે દોષ બળવાન હોય તેની નાડી દોષની ગતિને ધારણ કરે છે અર્થાત્ જે વાયુ અધિક હોય તો પહેલી આંગળી નીચે રોગીની નાડી સ્ફુટ થાય છે. પિત્ત અધિક હોય તો મધ્ય આંગળી નીચે અને કફ અધિક હોય તો ત્રીજી આંગળી નીચે રોગીની નાડી સ્ફુટ થાય છે, વાયુ તથા પિત્ત અધિક હોય તો પહેલી તથા બીજી આંગળીના વચમાં સ્ફુટ થાય છે, વાયુ તથા કફ અધિક હોય તો ત્રીજી અને પહેલીના મધ્યમાં સ્ફુટ થાય છે. પિત્ત તથા કફ અધિક હોય તો બીજી ત્રીજી આંગળીના વચમાં સ્ફુટ-ધડકારો થાય છે, અને ત્રણે દોષની અધિકતા હોય તો ત્રણે આંગળીઓ નીચે સ્ફુટ થાય છે. વાયુના પ્રકોપમાં નાડી સર્પ, જોડાનો પેડે વાંકી ચાલે છે, પિત્ત પ્રકોપમાં નાડી દેડકા, કાગડાનો પેડે ઠેંકની ચાલે છે, કફ પ્રકોપમાં નાડી મોર, હંસ ક્યુતર અને બતકની પેડે મંદ મંદ ચાલે છે. ત્રણ દોષના પ્રકોપથી ઘણી ઉતાવળી કિંવા વિપરીત ગતિએ ચાલે છે, વાયુ અને પિત્તના કોપથી વાકી અને ઠેંકતી મિશ્રગતિએ ચાલે છે. વાયુ અને કફનો પ્રકોપ હોય તો વાંકી અને ધીમી ચાલે છે અને પિત્ત તથા કફનો પ્રકોપ હોય તો ઠેકા ઠેકાને ધીમી ચાલે છે, કામ વેગથી-ક્રોધાવેશથી ઉતાવળી ચાલે છે. ચિંતા તથા ભયને લીધે ક્ષીણ થએલી ચાલે છે અને સન્નિપાતની નાડી જેમ સુચારીઓ ઝાડ ઉપર બેસી પોતાની ચાંચથી વારંવાર ઝાડને પ્રહાર કરે છે તેમ અતિવેગ સાથે (કાષ્ટકૂટ) નાડી ચાલે છે તથા જે નાડી થોભીને થોભીને ચાલતી હોય, સ્થાનથી બ્રષ્ટ થઈ હોય, અત્યંત ક્ષીણ અને ક્ષિતજ થઈ ગઈ હોય તે નાડી રોગીના પ્રાણનો નાશ કરનારી છે એમાં સંદેહ નથી. તાવના કોપમાં નાડી ગરમ અને વેગવતી હોય છે, જેનો અભિમંદ થયો હોય અથવા જેની ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ હોય તેની નાડી બહુ ધીમી ચાલે છે. ભૂખ્યાની નાડી ચપળ તથા હલકી, તૃષાવંતની સ્થિર, લોહીવિકાર વાળાની ગરમ તથા ભારે, આમ રોગીની અત્યંત ભારે, જન્યેશની મંદ પણ તૃપ્ત થએલી, જેનો મળ પાતળો થયો હોય તેની ઉતાવળી અને સુખી પુરૂષની નાડી ધીમી તથા બળવાન ચાલે છે, નાડીની પરીક્ષાના મુતમતાંતરથી અનેક પ્રકાર છે, માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે પોતાના બુદ્ધિબળવડે જેમ યોગ્ય જણાય તેમ ગ્રન્થના પ્રમાણોસહ નાડીની પરીક્ષા કરવી. જેમ યોગી પોતાના યોગબળવડે સાક્ષાત્ બળકું જ્ઞાન મેળવે છે. જેમ વીણાનો વગાડનાર તારના આધારથી રાગના બેદને બાજે છે તેમ નાડી દ્વારા સદૈવ સર્વ શરીરના સુખ દુઃખને બાજી લે છે.

## મૂત્ર પરીક્ષા.

રોગીને પાછલી ચાર ઘડી રાત્રે ઉઠાડી કાચના કે કાંસાના સ્વચ્છ વાસણમાં મૂત્રાવે એટલે આછા અંત ધારાને ત્યજ મધ્ય ધારને ગ્રહણ કરી વચ્ચે ઢાંકી એકાંતમાં મૂકી પછી સૂર્યોદય થયા કેડે વેલે તે મૂત્રની પરીક્ષા કરવી. જે રોગીનું મૂત્ર પાણી જેવું, લુપ્તું, ઘણું અને કાંઈક લીલાસ પડતું હોય તો વાયુનો વિકાર સમજવો. જે મૂત્ર પીળું અથવા લાલ રંગનું ગરમ અને થોડું હોય તો પિત્તવિકાર સમજવો. જે મૂત્ર જાડું ઘોળારંગનું અને ચીકણું હોય તો કફ વિકાર સમજવો. જે દોષ ક્રોધ્યા હોય તો મૂત્રમાં બંને દોષનાં લક્ષણો હોય છે અને ત્રણે દોષ ક્રોધ્યા હોય તો ત્રણેનાં ચિન્હો હોય છે. આટલી પરીક્ષા કર્યા પછી તે મૂત્રને સરખી જગ્યાએ જરા તડકે મૂકી કપડાની દીવટ કે ધાસની સળીદ્વારા તલના તેલનું ટીપું તે મૂત્રમાં નાંખવું, તે તૈલનું ટીપું જે નાખતાં વેંતજ પાત્રમાં ચારે બાજુએ વિસ્તરી જાય તો તે રોગી સાધ્ય છે અર્થાત્ ક્ષેમપૂર્વક આરોગ્યતા પામશે. જે તૈલનું ટીપું નાખ્યું તેવીજ સ્થિતિમાં સ્થિર રહે તો કષ્ટસાધ્ય કિંવા અસાધ્ય રોગી જાણવો. જે તૈલનું ટીપું મૂત્ર ઉપર ચક્રની પેઠે ફરવા લાગે કિંવા તેમાં છિદ્રો પડે તથા તેમાં ખડ્ગ, દંડ, ધનુષ જેવો આકાર થાય તો તે રોગી નિશ્ચે મરણ પામે, પણ જે તેમાં તળાવ, હંશ કમળ, હસ્તિ, છત્ર, ચામર અને તોરણાદિના આકાર થાય તો તે રોગી અવશ્ય રોગથી મુક્ત થાય. તથા તે ટીપામાં પરપોટા થાય તો તે દેવકોપ, તેમજ ટીપું પૂર્વ, પશ્ચિમ, વાયવ્ય કોણ, નૈઋત્યકોણ અને ઉત્તરની બાજુએ જાય તો રોગી રોગથી મુક્ત થાય. અને અગ્નિકોણ, દક્ષિણ તથા ઇશ્વાનકોણની બાજુએ વિસ્તરે કિંવા જાય તો તે રોગી યમરાજના ધામ પ્રત્યે ગમન કરવાના તૈયારીમાં સમજવો. વાયુના પ્રબળપણાથી રોગીનું મૂત્ર ચીકણું લાલ અને કાળા રંગનું હોય છે. પિત્તના પ્રબળ પણાથી પરપોટા સહિત પીળા રંગવાળું હોય છે. કફના પ્રબળપણાથી તળાવના પાણી સમાન હોય છે. વાયુ પિત્તના સંયોગથી સરસવની તૈલ સમાન હોય છે. સન્નિપાનના પ્રબળપણાથી પરપોટા યુક્ત લાલરંગનું હોય છે અને રોગના પરિપક્વપણાથી સ્વચ્છ પાણી સમાન નિર્મળ હોય છે. સ્વેતધાર, મહાધાર અને કૃષ્ણધાર તથા ઉષ્ણ અને લાલ હોય તે જ્વરરોગી સમજવો. દીર્ઘરોગી કે ધણી વખતનો રોગગ્રસ્ત હોય તો મૂત્ર લાલ રંગનું હોય છે. જેનું મરણ સમીપ હોય તેનું મૂત્ર શ્યામ રંગનું, અજીર્ણ રોગીનું બકરીના મૂત્ર જેવી વાસનાયુક્ત અને સુમાનધાતુવાળાનું નિરોગીનું મૂત્ર ફવાના પાણી સમાન સ્વચ્છ હોય છે. ( વિશેષ પરીક્ષા અન્ય અંગેથી જાણતી ).

## સ્વપ્ન પરીક્ષા.

રોગી સ્વપ્નામાં નાગો, માયુ મુડાવેલો, રાતાં કાળાં વચ્ચે પહેરેલો, ખીલામણો, અંગઠીન કાળો, ફાંસી અને શસ્ત્રવાળો તથા બાંધતા મારતા દક્ષિણ દિશાએ લઈ જતા આવતા દેખે, માડા હિંટ ગધેડા ઉપર આરૂઢ થયેલા સ્ત્રી કિંવા પુરૂષને દેખે તો તે રોગી નીશ્ચે મરણપામે અને નિરોગી હોય તો રોગી થાય તથા ઉંચેથી પડતો, પાણીમાં ડુબતો, અગ્નિમાં બળતો, સંકટમાં પડેલો, સિંહ તથા મધરમત્સના મુખમાં ગ્રસેલો કે ગળીજતો, દીવો જુઝાવતો, લેલ હાથ પીતો અને તલ તથા લોખંડ જડે એવાં સ્વપ્નો દેખે તો નેષ્ટ છે તથા પકવાન ખાતો કુવામાં પડતો અથવા રસાતળમાં પેસતો વગેરે વગેરે સ્વપ્નાં દેખે તો તે રોગી અવશ્ય મૃત્યુ પામે અને નિરોગી મનુષ્ય એવાં સ્વપ્ન દેખે તો રોગગ્રસ્ત થાય, માટે એવાં



કુસ્વપ્નો જોવામાં આવે તો તુરત સુષ્પ જવું, તથા તે કોઇના અમાડી કહેવાં નહી, પણ કાળી માયના કાનમાં સંભળારી દેવા, ભસ્માદિથી સ્નાન હોમ કરી સુવર્ણ જવ અને તંત્રનું દાન દેવું, તથા દિવસ મંત્ર સ્તોત્રાદિના પાઠ કરાવવા કિંવા કરાવવા અને રાત્રિએ દેવસ્થાનમાં સ્નાન જવું તો, દુષ્ટ સ્વપ્નનો દોષ નાશ પામે છે. રોગી સ્વપ્નમાં દેવતા; રાજા, યાત્રક, મિત્ર, આજ્ઞાત, માય, યજ્ઞ, નિર્ધુમ અગ્નિ અને તિર્થાદિ પવિત્ર સ્થાનો તથા મંગળકારી વસ્તુઓ જુઓ તો સુખ પ્રાપ્ત થાય. તથા પાણીમાંથી તરતો કદો જાય, શત્રુ સૈન્યને જીતે, જોખ, પ્રવર્તે હાથી ઘોડા ઉપર બેસે, ઘોળાં પુષ્પ, ઘોળાં વસ્ત્ર, માંસ, માછલાં, અને ફળ દેખે કિંવા પ્રસન્ન કરે તો રોગી રોગથી મુક્ત થાય અને નિરોગી સંપત્તિમાન થાય. તથા જે સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું અયોગ્ય છે તે સાથે ગમન કરે, ત્રિષ્ટાનેષન કરે, રૂપે તમા રોતો, સુતેનો, કાચુ માંસ ખાતો જુએ તો રોગી રોગથી મુક્ત થાય અને નિરોગી ધનાઢ્ય થાય. તેમજ જળો, ભમરી, સાપ, માખી કે ભમરી કંખ મારે તો રોગી શીઘ્રપણે માર્ગે થાય અને નિરોગી-નિર્ધન ધન પામે, પરંતુ એ સ્વપ્નો અનુભવેલી, જુએલી, સાંભળેલી, દિવસે દીઠેલી વસ્તુ કિંવા વાર્તા તેમજ ચિંતાથી, અતિ પાપ પ્રસંગથી કે સ્થેજ સ્વભાવથી એ જ કારણને અનુસરી જે સ્વપ્ન દેખે તે નિષ્ફળ છે, પણ યંત્ર મંત્રના પ્રભાવથી આસ્તિક-ધર્માત્મા ટેકવંત, સત્યવાદી પુરૂષ તથા પુરૂષ પ્રસંગથી જે સ્વપ્ન દેખે તેનાં સ્વપ્નો સફળ છે. તેમાં પણ રાત્રિના પહેલે પ્રહરે સ્વપ્ન દેખે તો-એક વર્ષ, બીજા પ્રહરે દેખે તો છ માસે, ત્રીજા પ્રહરે દેખે તો ત્રણ માસે, ચોથે પ્રહરે દેખે તો તેજ માસે, બે ઘડી પાછલી રાત્રિ હોમ તે સમય દેખે તો દશમે દિવસે અને સૂર્યોદય વખતે દેખે તો શીઘ્ર શ્રેષ્ઠ ફળ આપે; પરંતુ સ્વપ્નમાળા-એક પછી બીજું એમ ઉપરા ઉપર સ્વપ્નો એકજ વખતે વા, એકજ રાત્રિમાં દેખે તો નિષ્ફળ છે. સ્થિર ચિત્તવાળો, હ્યારંત જીતેદ્રિય અને ધર્માતુરાગી પુરૂષ સ્વપ્ન જુએ તો સત્ય પડે છે, માટે સારાં સ્વપ્નો જોઇ સુષ્પ જવું નહિ, પણ ધૃષ્ટ સ્મરણ કરતાં જાગત રહેવું.

### નેત્ર પરીક્ષા.

જે રોગીનાં નેત્ર બીહમણાં, લુખાં, ધૂન્નવર્ણાં, સ્થિર, લાંકાં, ચપળ તથા અંદરના ભાગમાં કળાશ પડતાં હોય તો વાયુનો પ્રકોપ છે. જે રોગીના નેત્ર પીલાં લીલાં, તથા રાતા રંગનાં દાહયુક્ત અને દીપક કે અજવાળાને જોઇ શક્તાં નથી તો પિત્ત પ્રકોપ જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર ન્યોતિહીન, ઘોળાં, પાણીથી ભારે અને થોડું જોઇ શક્તાં હોય તો ક્ષે પ્રકોપ જાણવો. તેમજ તંદ્રા, મૂર્છાથી વ્યાકુળ હોય, કાળાં તથા ફાટેલાંજ રહેતાં હોય, લુખાં બીહમણાં અને રાતાં હોય તો ત્રિદોષ-સન્નિપાત પ્રકોપ છે. વાયુ પિત્ત ક્ષે એ ત્રણ દોષથી ત્રણ દોષના ચિન્હોયુક્ત અને બે દોષના કોપથી બે દોષનાં ચિન્હોયુક્ત તથા ત્રિદોષથી વ્યાકુળ થયેલા રોગીનાં નેત્ર પોતાના સ્વાધીન હોતાં નથી અર્થાત્ જે જાણુએ જોવા ધાને તે જાણુએ જોઇ શકતો નથી, પણ વિચિત્ર પ્રકારેજ જુએ છે તથા કોઇક વખતે ખુલેલાં તો કોઇક વખતે વિંચાયલાં અથવા કેવળ અંધજ કરેલાં કે કેવળ ખુલ્લાંજ હોય છે તથા આંખની કાળી કીકી ગુપ્ત થઇ જાય કિંવા ચક્રની પેડે ફર્યાંજ કરે, ધુમાડા જેવો દેખાવ આપે, કીકી વિચિત્ર થઇ જાય કે અનેક રંગ કરે તો તે રોગીના મૃત્યુના સમાચાર કહેવામાંજ નેત્રો સમજવા. પણ જે રોગીનાં નેત્રો શાંત પ્રસન્ન અને ચેતાનો ધર્મ સ્વતંત્ર રીતિ દાખવતાં હોય તથા રમણીય લાગતાં હોય તો તે રોગી ૧૧ રોજનો સ્વપ્નને નાશ થવા પ્રમથે છે.

### મુખ પરીક્ષા.

વાયુના પ્રકોપથી રોગીનું મુખ સુકું, સ્તબ્ધ, વાંકું અને કાન્તિ રહિત હોય છે. પિત્તના પ્રકોપથી રાતું પીળું અને ઉષ્ણ દાહયુક્ત હોય છે. કફના પ્રકોપથી ભારે, ચીકણું, સોજા સહિત હોય છે. ત્રિદોષ કોપથી ત્રિદોષનાં ચિન્હોયુક્ત હોય છે અને દ્વિદોષના કોપથી મિશ્ર ચિન્હો યુક્ત હોય છે.

### જીભ પરીક્ષા.

વાયુ કુપિત થયો હોય તો, રોગીની જીભ જાંબે રસના સ્વાદથી રહિત, ચીરા પડી ગયેલી, ચિકાસયુક્ત, સ્તબ્ધ-જડ, લીલાસ પડતા રંગ જેવી અને લાળ પડતી હોય છે. પિત્ત કુપિત થયો હોય તો, રાતી, દુધ પીવાથી કડવો સ્વાદ આપનારી, દાહયુક્ત, પાકા ગોઘાના જેવી રાતી અને કાંટાઓથી જવાયલી હોય છે. કફ કુપિત થયો હોય તો, તેની જીભ સ્થૂળ, ભારે, કફથી લપટાયેલી અને મોટા કાંટાઓએ કરી યુક્ત તથા ખારા સ્વાદ સહિત ઘણા કફને વહેવા વાળી હોય છે. બે દોષના કોપથી બે દોષનાં ચિન્હ જણાય અને ત્રણે દોષ કોપ્યા હોય તો, ત્રણે દોષનાં ચિન્હ યુક્ત હોય છે.

### મળ પરીક્ષા.

વાયુ પ્રકોપથી રોગીનો ઝાડો કુચા પાણી જેવો, ત્રુટેલો, શીણયુક્ત, લુખો અને કાળા રંગનો હોય છે. પિત્તના કોપથી લીલો, પીળો, મંધાતો લોચાપડતો અને ઉનો હોય છે. કફના કોપથી ઘોળો, સ્હેજ સુકો અને કાંઈક લીલો હોય છે. વાતકફના પ્રકોપથી નારંગીની જાલના રંગ જેવો. વાત પિત્તના પ્રકોપથી પીળો, કાળો અને કાંઈક લીલાસ પડતો ચીકટા-શવાળો હોય છે. ત્રિદોષના કોપથી કાળો, પીળો, ત્રુટેલો, સ્વેત અને બદ્ધ હોય છે. અજીર્ણ રોગીનો દુર્ગંધયુક્ત નરમ હોય છે. વાયુ-આદિ દોષો નિર્જાળ થવાથી કંપીલાના રંગ જેવો તથા ગાંઠાવાળો હોય છે. જળંદર રોગીનો સ્વેત તથા મહા દુર્ગંધયુક્ત હોય છે. ક્ષય રોગીનો કાળો, આમવાયુ વાળાનો કેડમાં પીડા સહિત પીળો. નિકટમૃત્યુવાળાનો ઘણો ઉષ્ણ, ઘણો કાળો, ઘણો પીળો, ઘણો સ્વેત અને ઘણો રક્ત હોય છે. તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાનો સુકાયેલો, મંદાગ્નિવાળાનો પાતળો, અસાધ્યરોગીનો દુર્ગંધયુક્ત તથા ઝાડામાં સડેલો ભાગ આંતરડાં અથવા હોઝરીમાંથી યુથા પાણી જેવો પડે છે.

### શબ્દ તથા સ્પર્શ પરીક્ષા.

કફ રોગીનો શબ્દ ભારે, પિત્તરોગીનો સ્પષ્ટ અને વાત રોગીનો ધરધરાટ શબ્દયુક્ત બોલ હોય છે. પિત્તરોગીનો સ્પર્શ કરીએ તો તેનું શરીર ઉષ્ણ લાગે, વાત રોગીનું ઠંડું, કફ રોગીનું ચીકણું તથા ભીનું અને ત્રિદોષી-સન્નિપાતીનું એ સર્વ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે.

### લાંબા આયુષ્યવાળા રોગીનાં ચિન્હો.

જે રોગીનાં નેત્ર, કાન અને મુખ શાંત હોય, જાંબે રસના સ્વાદને, સારા ગંધને જાણી શકતો હોય તો તે રોગી સાધ્ય છે એમાં સંદેહ નથી. વળી જેના હાથ પગ ઉષ્ણ હોય, ખજતરા ઘણી થોડી હોય અને જીભ કુણી હોય તો તે રોગી મૃત્યુ પામતો નથી. જે રોગીનો તાવ પરસેવા વગરનો હોય, નાકમાંથી શ્વાસ આવતો હોય અને કઠ કફ રહિત હોય તો તે રોગી અવશ્ય જીવે. તથા જેને નિદ્રા સારી પેઠે આવતી હોય, શરીર કાન્તિ સહિત હોય અને ઇંદ્રિયો કિંવા પોત પોતાના ધર્મયુક્ત હોય તો તે રોગી મરતો નથી.

### ટુંકા આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો.

જે રોગીને પાણી, તૈલ કે, ઘીમાં સૂર્ય ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ ન દેખાય કિંવા દેખાય તો અપૂર્ણ-ખંડિત છિદ્રો સહિત દેખાય તથા પૂર્વ, દક્ષિણ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાએ દેખાય તે રોગી છ, ત્રણ, બે કે એક માસમાં અથવા તેટલાજ દિવસમાં મરણને શરણ થાય. વળી સૂર્ય ચંદ્રમાનો વર્ણ ધૂમાડા જેવો દેખે તો દશ દિવસમાં મરે અને તે પ્રતિબિંબો દક્ષિણ ભાગે-ખાણુએ દેખે તો તત્કાળ યમદારમાં પહોંચે. અર્ધતી એટલે જીવનો અગ્ર ભાગ, ધ્રુવ એટલે નાકનો અગ્રભાગ, વિષ્ણુપદ એટલે બન્ને બ્રમરના વચ્ચેનો ભાગ અને માતૃમંડળ એટલે બ્રમરો એ ચાર સ્થાનો યમપુરીમાં જવા જેણે કમ્મર બાંધી છે તે જોઈ શકતો નથી. જે મનુષ્ય અકસ્માત ભડો કિંવા પાતળો થઈ જાય તો છ માસમાં મરણ પામે. જે રોગીની જીભ કાળી, મુખ લાલ હોય તથા નાક મંધને, કાન જીલ્દને, નેત્રો પદાર્થને, જીભ સ્વાદને અને શરીર સ્પર્શને જાણી શકે નહીં; સારાંશમાં સમસ્ત છિદ્રોએ પોત પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો હોય તો તે નિશ્ચય યમદારમાં જાય. જે પુરુષના પત્ની ઘુંટીથી ઘુંટીની ખાણુ-ઉર્ધ્વ ગતિએ અને સ્ત્રીના મુખથી ઘુંટીની ખાણુ-અધો ગતિએ સોળે ચડવા માંડે કિંવા પુરુષની ઘુંટીએ અને સ્ત્રીની ઘુંટીએ સોળે ચડે તથા તે સોળમાં આંગળી ચાંપી ઉપાડી લીધા પછી તે સ્થળનો ખાડો તુરત પુરાય નહીં તે રોગીને રામના બળન વિના અન્ય ચિકિત્સા કલ્યાણકારી છેજ નહીં અર્થાત્ તે અવશ્ય મરણ પામે છે. તથા જે સારી પેઠે ખાતાં પીતાં છતાં દિન પ્રતિદિન દુર્બળ થતો જાય, સ્ત્રી કિંવા પુરુષના મધ્ય-કટિપ્રદેશમાં સોળે ચડે, જેનું શરીર ઠંડુ હોય તે છતાં પ્રસ્વેદ થાય અથવા કપાળે પ્રસ્વેદ-પરસેવાનાં બિંદુ ફૂટે, કંઠમાં કફ જોલે, રાત્રિએ દાહ, દિવસે ટાઢ જણાય, જીભ કાળી તથા ખરબચડી-ખરસક, નિદ્રાનો નાશ, હૈયું જડ, ઝાડનો બંધ નહીં, અશક્ત અને સર્વ વસ્તુ ઉપર અરૂચિ હોય તે રોગીને કેવળ રામ બળનજ યોગ્ય છે પણ ચિકિત્સા યોગ્ય નથી. જે રોગીનું શરીર તેજહીન થયું હોય, શરીર ઉપર રાષ્ટ્ર જેવી કરકરીઓ થઈ આવી હોય, ચંદન-આદિનું લેપન કર્યા છતાં જેના શરીર ઉપર કાળી માખીઓ બેસતી હોય, અર્ધતીના તથા ધ્રુવના તારાને અને આકાશ ગંગાને જોઈ શકે નહીં તથા મિત્ર સ્વજનોનાં વચનો રૂચે નહીં, દર્પણમાં તડકામાં કે પાણીમાં પોતાનો પડછાયો દેખે નહીં કિંવા અંગહીન દેખે, ભૂત પ્રેત, પિયાશનાં રૂપો દેખે, લબ્ધાં કરે, લાજ અને શોભા નાશ પામી હોય અથવા, તેજ, હિત્સાહ, સ્મૃતિ અને તાત્કાલિક ઉત્તર આપવો એટલાં અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થયાં હોય તો તે મનુષ્ય આયુ હીન છે એમ સમજી લેવું. તથા જેનો નીચેનો હોઠ નીચો નથી ગયો હોય અને ઉપરનો હોઠ ઉંચો ચઢી ગયો હોય કિંવા બન્ને હોઠ જંજીડા રંગે થઈ ગયા હોય તો તે તુરત મરણ પામે. જેનું નાક વાંકું, ફાટેલું, સુકાયેલું કે નમેલું જણાય અથવા શ્વાસના વેગથી જીલ્દ થયા કરે તે પણ મરણને શરણ થાય. જેની બ્રમરો ટુંકી તથા નમેલી થઈ જાય અને ખરી પડતી હોય તે મનુષ્ય તુરત મરણ પામે. જે નિરંતર ઉખાંજ કરતો હોય, તથા નિરંતર જાગ્યાજ કરતો હોય અથવા બોલવાની ઇચ્છા છતાં બોલવામાં મુંઝાય તો તે પણ અવશ્ય તુરત મરણ પામે. જે મનુષ્ય ઉપરના હોઠને ચાટવાજ કરે, હાથ પગ પજાડ્યા કરે, સંખ્યા સમય પ્રેતો સાથે બાપણુ કરે અને ઝેરથી પીડાયા વિના પણ જેના રૂવાટાંના ખાડાઓમાંથી લોહી નિકળે તે તત્કાળ મરણ પામે. તથા જેને સારી



રીતે ઔષધ પ્રયોગ કરતાં છતાં પણ તેનું માંસ તથા બળ ક્ષીણ થઇને વિકાર . વધતો જાય તો તે મનુષ્ય તુરત યમદારમાં જાય છે. વિશેષ ખુલાસા માટે “ ભાવપ્રકાશ ” પૂર્વ ખંડનો પ્રથમ ભાગ તથા ચરક, સુશ્રુત વાગભટ વગેરેનું અવલોકન કરવું.

### દૂત પરીક્ષા.

રોગીના ધરથી વૈદને બોલાવા આવનાર પુરુષ ઉત્તમ જ્ઞાતિનો વા, સ્વ જ્ઞાતિનો સુંદર સંપૂર્ણ શરીર વાળો, સ્વેત વસ્ત્ર, પરિધાન કરેલ, ચતુર, સુખી, ઘોડા ઉપર બેસી અને ઘોળાં પુષ્પ તથા ફળ હસ્તમાં ધારણ કરી આવે તો એક સમજવો, તેમજ વૈદની જે નાસિકાનો સ્વર આવતો હોય તે બાબતે આવી. ઉભો રહી કિંવા બેસી સમય વિચારી શુભ શબ્દોચ્ચાર કરે તો ઉત્તમ અને તેવા દૂતની સંજાએ વૈદ જાય તો અવશ્ય રોગીનો રોગ દુર થાય છે.

### શકુન પરીક્ષા.

રોગીના ધરથી વૈદને બોલાવવા આવતી વખતે શીતળ વસ્તુના શકુન થાય તો નેષ્ટ છે; પણ ગરમ વસ્તુના શકુન થાય તો એક સમજવાં. અને વૈદ રોગીને જોવા જાય તે વખતે ગરમ વસ્તુનાં શકુન થાય તો નેષ્ટ, પણ ઠંડી વસ્તુના શકુન થાય તો એક સમજવાં, તથા પુત્રવતી ( કેડમાં બાળક તેડેલું હોય તે ) સ્ત્રી, દીપમાળા ધારણ કરેલી કુમારિકા, ધુમ્ર રહિત અગ્નિ, શંખ-મૃદંગાદિ તથા સુંદર સુંદરીઓના સુંદર ગીતના નાદ સન્મુખ નજરે જણાતા હોય, દહીં, માટી, ફળ, દારૂ, માંસ, માછલાં અને કેસરાદિ સુગંધિ, પદાર્થો, તથા હાથી, ઘોડા રથ, સુખપાલ, પાનખીડાં વા, પાન, ચામર સોનાદિની સુંદર વસ્તુઓ અને માંગલિક શબ્દો વગેરેના વૈદને શકુન થાય તો તે રોગી રોગથી અવશ્ય મુક્ત થાય તમા યશ મળે.

### દેશ વિચાર.

જે દેશમાં પાણીનાં સ્થાનકો, વૃક્ષો અને પર્વત ઘોડા હોય તે જંગલ દેશ કહેવાય છે, તે દેશમાં રોગની ઉત્પત્તિ થોડી હોય છે માટે ઠંડા ઔષધોપચાર ઉપયોગમાં લેવા. તે દેશમાં નર નારી બળવાન હોય છે, જેમ મારવાડ દેશ. જે દેશમાં પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પુષ્કળ પાણી વહેતાં હોય તથા બારેમાસ પૃથ્વી લીલાં હરીઆં કે લીલાશથી છવાયલી રહેતી હોય અને વૃક્ષો પર્વતો વિશેષ હોય તે અનુપ દેશ કહેવાય છે. તેમાં કફ અને વાયુન પ્રક્રાપનાજ વ્યાધિઓ થાય છે માટે ઉષ્ણ ઔષધોપચાર ઉપયોગમાં લેવા, તે દેશમાં નર નરમ અને નારી બળવાન હોય છે, જેમ પૂર્વ પ્રદેશ; અને ઉપર કહેલા બન્ને દેશનાં જ્યાં લક્ષણો મળતાં આવે તે મિશ્ર કિંવા સાધારણ દેશ કહેવાય છે. તેમાં સામાન્ય રોગોત્પત્તિ હોય છે, જો કે કફ પિત્ત વાયુ પ્રક્રાપના વ્યાધિઓ થાય છે, તથાપિ પિત્તના વ્યાધિઓ વિશેષ થાય છે, જેમ મધ્ય દેશ, માટે જે દેશમાં જેની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તેને તે દેશના ગુણોને અનુસરી અથવા જન્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઔષધીઓ આપવી જેથી શીઘ્રપણે ગુણ કરે છે.

### કાળ વિચાર.

શીત કાળ ૧; ઉષ્ણ કાળ ૨, અને વર્ષાકાળ એ ત્રણ કાળના બાર માસ છે તેમાં ચતુર્થ કાળ છે-એટલે ચૈત્ર અને વૈશાખ માસ અથવા મીન અને મેષ સંક્રાંતિને વસંત ઋતુ કહે છે. જેઠ અને આષાઠ માસ અથવા વૃષ અને મિથુન સંક્રાંતિને ગ્રીષ્મ ઋતુ

કહે છે. શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ માસ અથવા કર્ક અને સિંહ સંક્રાંતિને વર્ષા ઋતુ કહે છે. આસો અને કાર્તિકમાસ અથવા કન્યા અને તુલા સંક્રાંતિને શરદ ઋતુ કહે છે. માગસર અને પોષ માસ અથવા વૃશ્ચિક અને ધન સંક્રાંતિને હિંમત ઋતુ કહે છે. માત્ર અને ફાલ્ગુણ માસ અથવા મકર અને કુંભ સંક્રાંતિને શિશિર ઋતુ કહે છે, તેમાં પોત પોતાના ગુણને અનુસરી ઋતુ ભોગવે તો રોગોત્પત્તિ થાય નહીં; પરંતુ શીત કાળમાં ટાઢ નિયમથી વધારે કિંવા ઓછી પડે તથા ઉન્હાળામાં તાપ વધતો કે ઓછો પડે અને વર્ષાકાળમાં અતિ-વૃષ્ટિ કિંવા હીન વૃષ્ટિ થાય તો રોગની ઉત્પત્તિ થાય.

### અવસ્થા વિચાર.

મનુષ્યની મુખ્ય ત્રણ અવસ્થા છે—એટલે બાલ્યાવસ્થા ૧, યુવાવસ્થા ૨, અને વૃદ્ધાવસ્થા ૩ ત્રણ છે. તેમાં પણ ઉત્તમ મધ્યમ અને અધમ અવસ્થાનો વિચાર કરી સદ્વૈદ્યે ઔષધની માત્રા ઓછી વધતી આપવી.

### અર્થ વિચાર.

શબ્દ ૧, સ્પર્શ ૨, રૂપ ૩, રસ ૪, અને ગંધ ૫, એ પાંચ વિષય છે. તે પૈકી શબ્દનું સ્થાન કાનમાં, સ્પર્શનું સ્થાન ત્વચા—આમડીમાં, રૂપનું સ્થાન નેત્રમાં, રસનું સ્થાન જીભામાં અને ગંધનું સ્થાન નાસિકામાં છે એટલે શબ્દનો ધર્મ કર્ણમાં છે તે અમુક પ્રકારના શબ્દને શ્રવણ કરવા સામર્થ્ય છે. છતાં થોડું સાંભળે, કિંવા ઘણું સાંભળે, કે મિથ્યા અર્થાત્ કાંઈનું કાંઈ સાંભળે છે, સ્પર્શનું જ્ઞાન ત્વચાને છે. છતાં તેને થોડા સ્પર્શ વિશેષ સ્પર્શ કે મિથ્યા સ્પર્શાદિનું જ્ઞાન થાય; રૂપનું જ્ઞાન નેત્રને છે; છતાં થોડું વા ઘણું કે વિષમ—કાંઈનું કાંઈ દેખે. જીભને રસમાત્રનું જ્ઞાન છે. છતાં વધતો ઓછો કે વિપરીત સ્વાદ સમજાય અને સુગંધવા—સુગંધનું જ્ઞાન નાસિકાને છે; છતાં થોડી ઘણી કે વિપરીતપણે સુગંધ પારખે તો સમજવું કે ઈંદ્રિયો પોતાના ધર્મથી વિપરીત ધર્મ વહન કરે છે તેથી રોગની ઉત્પત્તિ થશે. પણ જો પાંચે ઈંદ્રિયો સમાન સ્થિતિમાં હોય તો સદા નિરોગ રહે છે.

### કર્મ વિચાર.

કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે એટલે કાયિક ૧, માનસ ૨ અને વાયક એ ત્રણ. તેમાં કાયામાં રહે તે કાયિકકર્મ, મનમાં રહે તે માનસ અને વાણીમાં રહે તે વાયક કહેવાય છે. તે પોત પોતાના કર્મની સામર્થ્યતા છતાં ઓછાં વત્તાં કર્મ કરે કિંવા કાંઈનાં કાંઈ કર્મ કરે તો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેઓને પોતાની મર્યાદામાં રાખી ચાલે તો સદા નિરોગી રહે છે.

### અગ્નિબળ વિચાર.

મનુષ્ય માત્રના અંગમાં અગ્નિ પાંચ પ્રકારનો છે એટલે મંદાગ્નિ ૧, તીક્ષ્ણાગ્નિ ૨; વિષમાગ્નિ ૩, સમાગ્નિ ૪, અને બસ્માગ્નિ ૫. તે પૈકી જેની કફની પ્રકૃતિ અધિક હોય તેનો મંદાગ્નિ હોય, તે કફના રોગોને જન્મ આપે છે, તેથી નેષ્ટ છે. જેની પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તેનો તીક્ષ્ણ અગ્નિ હોય તે ખાદ્યેના સર્વ પદાર્થને પકાવી—પચાવી દે છે. તોપણ ગરમીના રોગોને જન્મ આપે છે, તેથી તે પણ ઠીક નહીં. જેની વાયુ પ્રકૃતિ હોય તેનો વિષમાગ્નિ હોય છે તે વાત રોગોને જન્મ આપે છે. તેથી કાષ્ઠક વખતે તો અન્નને સારી પેઠે પકાવે છે અને કાષ્ઠક વખતે પકાવતોજ નથી, જેના શરીરમાં સમાગ્નિ છે તે સારી રીતે ભોજ-



નને પકાવે છે અને ક્રોધ રોગને જન્મ આપતો નથી, તેથી તે સર્વોત્તમ છે અને જેના ક્રોધમાં ભસ્માગ્નિ છે તે ભસ્મક નામના રોગને જન્મ આપે છે. તે અગ્નિ, ક્રોધ વખતે ક્રોધ ઔષધીના સંયોગથી શરીર માંહેનો કદ્દ ધરી જાય અને પિત્ત તો અગ્નિ રૂપ હોવાથી વૃદ્ધિ પામી વાતના સંયોગે પ્રેર્યો થકો મહા નીચ અગ્નિને જન્મ આપે છે ત્યારે ભસ્મ અગ્નિ થાય છે. તેને જે ખાવાનું ન મળે તો તૃષ્ણા, પ્રસ્વેદ, બળનગ અને મૂચ્છા વગેરે રોગો વડે મનુષ્યનો પ્રાણ લઇ લે છે. તે માટે જે મનુષ્ય પોતાના અગ્નિનો અને વૈષ્ણ, રોગીના અગ્નિનો વિચાર કર્યા વિના જે ભોજનાદિ તથા ઔષધ ક્રિયાદિ કરે તો તેને અવશ્ય રોગ થાય અને ચિકિત્સા સફળ થાય નહીં, માટે ઔષધ આપતાં પહેલાં અગ્નિજ્વાળા વિચારી જોવું.

### સાધ્યાસાધ્ય રોગીની પરીક્ષા.

જે રોગી પોતાની પ્રકૃતિમાં સ્થિત રહે, અગ્નિ સતેજ હોય, રોગના ઉપદ્રવો વિશેષ ન હોય, રોગ એક દોષનોજ હોય અર્થાત્ એક દોષમાં બીજો દોષ મળ્યો હોય નહિ અને તે રોગની ચિકિત્સાના ચારે પાયા સમાન હોય એટલે ઉત્તમ પ્રકારે શાસ્ત્રના ભેદને જાણનાર વૈદ્ય મળે, તથા તેવીજ ઉત્તમ ગુણવાળી તે રોગને દૂર કરનારી ઔષધી મળે, તેમજ રોગીની સ્તવજ્જન કરનાર મનુષ્યો અર્થાત્ રોગીની ચાકરી કરનાર માણસ સ્નેહવાળો, નિંદા નહીં કરનારો, બળવાન, રોગીના રક્ષણમાં તત્પર, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તનાર અને કંટાળો ન જાવનાર ચતુર હોય તથા તેવોજ સુખજી રોગી હોય, જીતેદ્રિય, ધૈર્યવાન, વૈદ્ય ઉપર ભક્તિ રાગ હોય, રોગ વધ્યા ઘટયાની જાણવાળો અને વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તનાર હોય તો તે રોગીનો રોગ અવશ્ય નાશ પામે તથા વૈદ્ય પણ તેવા રોગી માટે ખંતથી ચિકિત્સા કરવી.

### અસાધ્ય રોગીની ઓળખાણ.

જે રોગી દિવસે ઉઘે, રાત્રીએ જાગે તથા તેના કંઠમાં કદ્દ જોડે, શરીરમાં બળતરા, નાડીની ગતિ મંદ જોણવામાં અશક્ત અને યાનેદ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો પોતાના ધર્મથી પતીત હોય તો તે રોગી રોગથી મુક્ત થાય નહીં. જે રોગીનો અગ્નિ મંદ હોય, પ્રકૃતિ વિપરિત થઈ ગઈ હોય, આંખ લાલ, શ્વાસયુક્ત, હૃદયમાં શૂળ, તંદ્રા-ધેન, હેઝકી, શ્લેષ્મ હોય, ઘણું સુવે, ઘણું દાહ, તથા અતિ ચિકણું અને ઘણું પરસેવો છુટે તો તે રોગી અવશ્ય યમપુરીનો વાસી સમજવો.

### કેવા રોગીની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

જે રોગી અતિ ક્રોધી, વિચાર્યા વિના સાહસ કામ કરનાર, બ્હીકણ, વૈદ્ય કરેલા ઉપકારનો લોપ કરનાર, વ્યાકુળ, શોકથી વ્યાપ્ત; મરવા પડેલો ઈન્દ્રિયોની શક્તિ વિનાનો. શ્રદ્ધા રહિત, વૈદ્ય ઉપર અવિશ્વાસ તથા વૈદ્યનું વચન ન માનનારો તેવા રોગીની અને વૈરી રોગીની ડાહ્યા વૈદ્ય ચિકિત્સા કરવી નહિ, કારણકે કદાચ રોગ વધી જાય તો વૈદ્ય ઉપર અપવાદ આવે તથા જે રોગી વૈદ્ય જેવો વૈદ્ય જાણનાર હોય અને વૈદ્યને ઠગનાર હોય તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહીં.

### વૈદ્યને ત્યાંથી ઔષધ લાવવા વખતે તથા ઔષધી

#### ખાવા વખતે કેમ વર્તવું ?

વૈદ્યને ઘેર જનાર પુરૂષે અથવા રોગીએ, ધન-રૂપાનાણું કે શ્રીફળ વગેરે હાથમાં ધારણ કરી કિંવા ભેટ કરી વૈદ્ય આગળ ઔષધની પ્રાર્થના કરવી. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે

કે-રાગ. ગુરુ, દેવ, જ્યોતિષિ અને વૈદને ત્યાં ખાલી હાથે કદાપિ કાળે પશુ જવું નહીં. કેમકે ફળવડેજ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ રોગીએ ઇષ્ટદેવને, ગુરુને તથા બ્રાહ્મણને પૂજા પ્રણામ કરી તેઓનો અશિર્વાદ લઈને શ્રદ્ધા સહિત ઔષધનો ઉપયોગ કરવો અને રોગીને ગુરુ તથા બ્રાહ્મણોએ આશિર્વાદ આપવો કે “ જમ રસાયને ઋષિયોને, અને અમૃતે દેવતાઓને તથા ઉત્તમ નામોને રોગ રહિત વા બલિષ્ઠ કર્યા છે તેમ આ ઔષધ તમને રોગ રહિત અને બલિષ્ઠ કરજો. ” પછી રોગીએ નેત્ર તથા મુખ પ્રસન્ન રાખી પોતાના સ્નેહી અને બધા લોકની સમીપ સોના રૂપા કે માટીના વાસણમાં રાખેલા ઔષધનો ઉપયોગ કરવો,

### વ્યાધિના ચૌદ પ્રકાર.

સહજ રોગ કે ૧, ગર્ભજ રોગ ૨, જાતજાત રોગ ૩, પીડાથી ઉત્પન્નલો રોગ ૪, કાળથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ ૫, પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ ૬, સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલો ૭, દેશના કારણથી થયેલો રોગ. ૮. આગંતુક રોગ ૯, કાયિક રોગ ૧૦, અંતર રોગ ૧૧, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો ૧૨, દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો ૧૩, અને કર્મદોષથી ઉત્પન્ન થયેલો ૧૪, એ ચૌદ પ્રકાર છે. તેને હવે વિસ્તારથી કહીએ છીએ. માતા પિતાના વીર્ય-રક્તના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિમાં પશુ તેના રોગ વારસામાં મળે છે, જેમ કેલ, હરસ, ઉપદંશ, સંધિવાત અને રાજ્યશ્વમાદી રોગો થાય તે સહજ રોગ કહેવાય છે. ગર્ભના દોષથી પાંગળાપણું, કુખડાપણું કે છ આંગળીઓ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તે ગર્ભજ રોગ કહેવાય છે. ગર્ભ છતાં પશુ મિથ્યા આહાર વિહાર કરવાથી બાળકનો પ્રસવ થતાં વેંતજ રતવા, વિચિત્ર પ્રકારનું શરીર અને બેબાડાપણું વગેરે રોગોની ઉત્પત્તિ થાય તે જાતજાત રોગ કહેવાય છે. શસ્ત્ર વગેરેના પ્રહારથી ઉત્પન્ન થયેલા અસ્થિભંગાદિ રોગ તે પીડાજનિત રોગ કહેવાય છે. શીતકાળ ઉષ્ણકાળ તથા વર્ષાકાળથી-ઉત્પન્નલો એટલે વિશેષ ટાલ સહન કરવાથી તથા વિશેષ તડકા કે ધુ સહન કરવાથી અને ચોમાસામાં પાણીમાં વિશેષ ભીજવાથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ તે કાળજ રોગ કહેવાય છે. દેવતા, ગુરુ અને બ્રાહ્મણ વગેરેના શાપથી તથા ગ્રહોના પ્રાતઃકૂળપણાથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ તે પ્રભાવજ રોગ કહેવાય છે. ભૂખ, તરસ અને જરાવસ્થાના કારણથી કિંવા તાવથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ તે સ્વાભાવજ રોગ કહેવાય છે. ભૂત પ્રેતાદિ તથા ક્રોધ, દ્વેષ, લોભ અને મોહાદિનો શરીરમાં પ્રવેશ થાય તેથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ તે આગંતુક રોગ કહેવાય છે. તાવથી માંડી વિષ પ્રકરણુ લગણુ જે જે રોગ છે તે કાયિક રોગ કહેવાય છે, ચિત્તભ્રમ-ગાંડાપણું થવા વગેરે ઉત્પન્ન થયેલા રોગો તે અંતર રોગ કહેવાય છે. જે દેશમાં માણુસો ગોરાં તો ગોરાંજ, કાળાં તો કાળાંજ અથવા લાલ કે ભૂરાંજ ભૂરાં ઉત્પન્ન થાય તો તે દેશજ રોગ કહેવાય છે, પૂર્વજન્મ કિંવા આ જન્મમાં પ્રહાલત્યાદિ ઘેર પાપના કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ તે કર્મજ રોગ કહેવાય છે, વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ તે દોષજ રોગ કહેવાય છે. બહુહત્યાદિ પાપ અને વાત પિત્ત કફાદિ દોષ એ બન્નેના મેળાપથી ઉત્પન્ન થયેલો રોગ તે કર્મદોષજ રોગ કહેવાય છે. એ પ્રકારે ચૌદ ભેદ છે, તેમાં પશુ બે ભેદ છે રોગ-એટલે સાધ્ય અને અસાધ્ય તેમાં પશુ સાધ્યના બે પ્રકાર છે, એક તો બહુ યત્ન કર્યા છતાં પણ પરાણે મટે છે અને બીજો થોડા યત્નથી મટે છે. એજ પ્રકારે અસાધ્યના પણ બે ભેદ છે, તે પૈકી એક તો જાણ્ય એટલે હાડગંભીર, હરસ, મૂચીવાયુ, અર્ધામવાયુ, ક્ષય અને શ્વાસાદિ તથા જેમાં વિશેષ રો-

મનો સર્વોગ હોય, આંખ ધ ખાધાજ કરે, પથ્યમાં રહે, સદ્વૈભના કલા પ્રમાણે વર્તે અને જ્યાં સુધી રોગીનું આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી જે રોગ રહે તે જાપ્ય કહેવાય છે. અને ખીજે એવો પ્રકાર છે કે જે રોગ માટે ઉપાયજ નથી તે મહા અસાધ્ય કહેવાય છે. જો કે રોગોના અનંત બેદો છે તેનો પાર તો મનુષ્યથી પામી શકાય તેમ નથી. માત્ર સર્વ રોગોનું જ્ઞાન તો શ્રી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી રઘુનાથજીને છે; તદ્દપિ સદ્વૈભો પોતાના શાસ્ત્ર અને બુદ્ધિબળ વડે સમસ્ત રોગોને, ઉપર કહેલા રોગોત્પત્તિના ચૌદ પ્રકારમાં અંતરબૂત જાણી સકળ રોગની ચિકિત્સા કરે છે.

### ચૌદ પ્રકારના વેગ રોકવાથી થતી રોગોત્પત્તિનો વિચાર.

જે ચતુર-સુદ્ધ મનુષ્ય છે તે પ્રથમ તો કારણ વિના ચૌદ પ્રકારના વેગને ચાહે તેવી અ-  
ગવડતા હોય; તદ્દપિ તેઓને રોકવા જેવું કારણ ઉત્પન્ન થવા દેજ નહીં; છતાં પણ સમ્યક્તાના  
નિયમોને જાળવવા જતાં રોકે તો મહાન્ રોગોનું મૂળ રોપાય છે; એટલે અધોવાયુ, શૈથ મૂત્ર,  
ઓડકાર, છીંક, તૂષા, બૂખ, ઉંધ, ઉધરસ, ખેદશ્વાસ, બગાસું, આંસુ, ઉલટી અને કામદેવ  
એઓના વેગને રોકવાથી અતિ હાનિ થાય છે; અર્થાત્ જે મનુષ્ય અધોવાયુને લજ્જના  
ભયથી રોકે તેને જોળાનો રોગ થાય, ખરલ, ઉદર વિકાર—આફરો, પેટપીડા અને પેડુમાં મડમડાટ  
વગેરે રોગો થાય છે; તેથી પછી અધોવાયુ સારી રીતે સંચાર કરતો નથી અને મૂત્રકૃમ્મ, બંધકોષ,  
નેત્રરોગ, અગ્નિમંદતા તથા જાતીમાં દુઃખાવો થાય છે; માટે અધોવાયુને રોકવો  
નહીં. મળના વેગને રોકવાથી હાથ પગમાં ત્રાડાવો, પીનસ, મસ્તકપીડા અને વયુની ઉર્ધ્વ-  
તિ વગેરે રોગો થાય છે, અધોવાયુની જોષએ તેવી પ્રવૃત્તિ ન હોય તેથી હૈથું દુઃખે, ઉદાવર્ત  
રોગ થઇ આવે—જોળો, ખરલ, ઉદરરોગ—ઉદરપીડા, મૂત્રકૃમ્મ, બંધકોષ, નેત્રરોગ અને અ-  
ગ્નિની મંદતા પણ થાય છે માટે જે વખતે જાડે જવાની શંકા થાય કે, તરત જરૂરી કામો  
છોડી દઇને પણ મળનો ત્યાગ કરવા પ્રવર્તવું. મૂત્રના વેગને રોકવાથી અંગમાં ત્રાડાવો, પ-  
ચરી, જોળો, ખરલ વગેરે રોગો થાય છે અને જે મળ રોકવાથી બ્યાધિઓ થાય છે તેજ  
મૂત્ર રોકવાથી પણ થાય છે. ઓડકારને રોકવાથી અરૂચિ, શરીરનું કંપવું, જાતિમાં મુંઝ-  
વણ, આફરો—પેટનું ચઢવું, ઉધરસ અને હેડકી એટલા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. છંક આવતી  
હોય તે વખતે કાંઈને શકુન કે શુભ કામારંભમાં શંકા આવવાને લીધે છીંકના વેગને રોક-  
વાની પદ્ધતિ પડી છે, પણ તેના રોકવાથી માથામાં દુઃખાવો થાય, તમા આખા શરીરની  
સમસ્ત ઇન્દ્રિયો નિર્બળ થઇ જાય અને ડોક ફેરવી શકે નહીં તેમજ મુખનું વાંકાપણું  
થઇ જાય છે. માટે તેના વેગને રોકવો નહીં. તરશ લાગી હોય તેના વેગને રોકવાથી  
મુખમાં શોષ, સર્વોગમાં ત્રાડ, બહેરાપણું, મોહ, બ્રમ અને જાતીમાં દુઃખાવો થાય છે;  
માટે તરશ લાગી કે તુરત પાણી પી લેવું. બૂખના વેગને રોકવાથી સર્વોગમાં ત્રાડ,  
અરૂચિ, સર્વ વસ્તુ ઉપર આનિ, શરીરની કૃશતા થઇ થળ ચાલે, બ્રમ તથા વિના શ્રમથી  
શ્રમ—થાક જણાય અને શરીર ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઇ શરીરનો વર્ણ વિચિત્ર કરી દે છે; માટે  
“ શત્તં ચિદ્વાય મુક્તચ્ચં—સો કાયને પડતાં મુકીને પણ જોજન કરી લેવું. નિદ્રાના વેગને  
રોકવાથી મ્હોં, માથા અને નેત્રનું બારે થવું, આળસ, બગાસું અને અંગમાં પીડા થઇ  
આવે છે; માટે નિયમસર સૂઇ જવું કિંવા નિદ્રા આવતી હોય તે વખતે સૂઇ જવું. ઉધ-  
રસ અથવા નિશ્વાસના વેગને રોકવાથી ઉધરસ, અરૂચિ, જાતીમાં પીડા, શ્વાસ અને હેડકી



વગેરે વ્યાધિઓ થાય છે. કાંઈ થાક લાગે તેવું કામ કરવાથી શ્વાસ ચઢે તેને રોકવાથી ગોળો, છાતીના રોગ અને મોહ-મૂર્છા થઈ આવે છે; માટે તે વખતે વિશ્રામ લેવો અને શ્વાસને સ્થિર પડવા દેવો. અશીર્ણીઆ તથા સદ્ગ્રહસ્થોની મંડળીમાં સખ્યતાના લીધે બગાસાને રોકવાથી માથામાં પીડા, ઈદ્રિયોનું દુર્બળપણું, ડોક તથા મુખનું વાંકાપણું થાય છે, માટે બગાસાને રોકવું નહીં. પ્રેમ-હર્ષ, ખેદ-શોકને લીધે આંસુ આવે તો લોકલાજને લીધે કિંવા પ્રતિષ્ઠા બળવવાને લીધે આંસુ રોકવાથી પીનસ, નેત્રરોગ. માથામાં પીડા, છાતીમાં દુઃખાવો, ડોકમાં વ્યાધી, અરુચિ અને ગોળા વગેરે રોગો થાય છે. ઉલટીને રોકવાથી રક્તવા, પિત્ત, ક્રોધ નેત્રરોગ, ખરજ, ખસ, તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, છાતીમાં દુઃખાવો અને મુખ ઉપર ખીણ તથા મુખજાયાદિ રોગો થાય છે. કામદેવના વેગને રોકવાથી અર્થાત્ ઇચ્છા થઈ હોય તો તે વખતે કામભોગની આતુરતાને રોકવાથી સુખગ-પ્રમેહ, ઈદ્રિમાં પીડા, ઈદ્રિનું સુખવું, ચિત્તનું વિચ્છેદન થવું કિંવા બહેકી જવું, બોજનમાં અરુચિ અને અસ્વસ્થતાદિ રોગો થાય છે, માટે વેગને ન રોકતાં કામ શાંત કરવો. તથા ઉપર બતાવેલા ચૌદ પ્રકારના વેગોને અવશ્યપણે રોકવા નહીં.

ઇતિ શ્રી મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિ. ત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે વૈદ્ય પરીક્ષા, યોગ્યાયોગ્ય વિચાર, ઔષધ લેવાનો સમય, ઔષધોના પ્રતિનીધિ, ઔષધાદિનાં પ્રમાણ, તોલની પરીભાષા, સ્વરસ, હિમ, મંથ, ફાંટ, કલક, ઝણું, ભાવના, પુટપાક, ક્વાથ, અવલેહ, ગોળીઓ, વૃત્ત તથા તૈલ, આથો, આસવ, અરિષ્ટ, દીપનપાચનાદિ ઔષધીઓનો વિચાર, ઔષધ શબ્દાર્થ તથા ઔષધ કયા સ્થળનું, કયું વખતે, કેવી રીતે ગ્રહણ કરવું, સ્વાભાવિક હિત તથા અહિતકારી પદાર્થો, સંયોગથી થતા અહિતકારી પદાર્થો, ચિકિત્સાનું લક્ષણ તથા રીતિ, ચિકિત્સા પ્રકરણ પૈકી રોગી તથા નાડી પરીક્ષા, મૂત્ર, સ્વપ્ન, નેત્ર, મુખ, જીભ, મળ, શબ્દ, સ્પર્શની પરીક્ષા, લાંબા તથા ટુંકા આયુષ્યવાળાનાં ચિન્હો, દુત, શકુન, દેશ કાળ-ઋતુ, અવસ્થા, અર્થ, કર્મ, અગ્નિબળ, સાધ્યાસાધ્ય વિચાર તથા ચિકિત્સા કરવામાં અયોગ્ય રોગી, ઔષધ લાવવા વખતે અને ખાવા વખતે કેમ વર્તવું, વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ, સ્થાનના પ્રકાર તથા ચૌદ વેગ રોકવા વિષેના વિચાર વગેરે નિરૂપણ નામનો પ્રથમ તરંગ સંપૂર્ણ.

## તરંગ બીજો.

જ્વરોત્પત્તિ, સંપ્રાપ્તિ, પ્રત્યય, પૂર્વસ્વરૂપ;

રૂપચિન્હ, ઉપચાર, સહ, દ્વિતીય તરંગ અનૂપ.

કાયિક રોગોનો રાગ જ્વર-તાવ છે, કેમકે દરેક દરદમાં સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર રૂપે પ્રથમ તાવ આવે ત્યાર પછીજ ખરા દરદનું રૂપ પ્રકટે છે. માટે તેનાં વિસ્તાર પૂર્વક લક્ષણો અને યત્નો ક્રમવાર કહીએ છીએ.



## જ્વરની ઉત્પત્તિ, મૂર્તિ, સંખ્યા તથા નિદાન સહ સંપ્રાપ્તિ.

જ્યારે દક્ષ પ્રજાપતિએ અહંકાર લાવી યજ્ઞ સમારંભ કર્યો, તે સમય ત્રિલોકના અધિપતિ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન તથા જગત્ ગુરુ બ્રહ્માજી અને અખિલ યોગિદ્ર ત્રિપુરારિ એ ત્રણેને છોડી દેવને આમંત્રણ કરી યજ્ઞ સ્થાનમાં આસન આપ્યાં. દેવ દેવીઓને હર્ષ સાથે જતાં જોઈ સતિજીએ પતિને પૂછ્યું, તેથી શિવજીએ સતિજીના પિતાના યજ્ઞની હક્કિત કહી, એટલે પિતાને ધેર જવાને સતિજીનું મન લલચાડ્યું અને સદાશિવજીની ના છતાં પણ સતિજી ભાવીની પ્રજાજનતાને પ્રેર્યે દક્ષના યજ્ઞ મંડપમાં ગયાં. તે વખતે પિતા વગેરેએ સતિજીનો અનાદર કર્યો. તે કારણથી સતિજીને અતિ ક્રોધ થયો અને યોગ અગ્નિમાં પોતાના શરીરને પ્રજાળી યજ્ઞમાં ભાગ લેનાર તથા શિવજીની નિંદા કરનાર વા, સાંભળનારને શાપ આપ્યો; અને તે સમાચાર શ્રી રૂદ્રના સાંભળવામાં આવવાથી મહા ક્રોધાનળ પ્રકટયો. ત્રીજું લલાટ નેત્ર ઉઘડવાથી વીરભદ્રનામા ગણ ઉત્પન્ન થયો. તે ગણ મહાક્રોધી, પીતવર્ણ, પીળાં ત્રણ નેત્ર, ભસ્મ લેપન, પ્રલયકાળના અગ્નિના સમાન રૂપ, વાધાંખર ધારણ કરેલું, ટુંકી જાંઘ, મોઢું પેટ, અને ખડ્ગ ખંખર ધારી ભયંકર તે વીરભદ્ર ગણે શિવજી પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી કે-શી આજ્ઞા છે ? ત્યારે શિવજીએ દક્ષ પ્રજાપતિનો યજ્ઞ વિધ્વંસ કરવા અને દક્ષનું શિરચ્છેદ કરવાની તથા તે યજ્ઞ સામગ્રી બદલ કરી જવાની આજ્ઞા આપી. તે વીરભદ્રનું સદાશિવજીએ જ્વર નામ પાડ્યું. એ જ્વર મનુષ્યોને મિથ્યા આહાર વિહારના વશથી નાભિ તથા સ્તનના વચ્ચેમાં જે આમનું સ્થાન છે તેમાં નિવાસ કરતા જે વાયુ, પિત્ત, કફ તેઓને રોગીના શરીરમાં આમાશયની જગ્યામાં દુષ્ટ થઈ તથા આમાશયની જગ્યામાં રહેતો જે આહાર તેથી ઉત્પન્ન થયેલો જે રસ તેને બગાડી આમાશયમાં રહેલી ઉદરના અગ્નિની ઉનાશને ઉદરમાંથી બહાર કાઢી રોગીના સર્વાંગ અગ્નિરૂપ-ઉષ્ણ કરી દે છે તે જ જ્વરનું સ્વરૂપ છે અને તે જ સમય શરીરના પરાક્રમને બદલ કરી જાય છે. તે જ્વરના મુખ્ય ૮ ભેદ છે; એટલે વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, વાત પિત્તનો ૪, વાત કફનો ૫, કફ પિત્તનો ૬, સન્નિપાતનો ૭ અને આમંતુક એ આઠ પ્રકાર છે તેનાં જુદાં જુદાં લક્ષણ તથા ઉપાય કહીએ છીએ.

### જ્વર માત્રનાં સામાન્ય લક્ષણ.

જેના શરીરમાં એકજ વખતે એ પ્રમાણે લક્ષણો થાય કે શરીર ઉષ્ણ થઈ આવે, પરસેવો થાય નહીં, ક્ષુધા નાશ થઈ જાય, અંગનાં સર્વ અંગોપાંગ સજડ થઈ જાય, માથું દુખે, હાથ પગ તુટ્યા કરે, કોઈ વસ્તુમાં મન લાગે નહીં અને વ્યાકુળતા થયા કરે એ લક્ષણો જેને થાય તેને તાવ આવ્યો છે એમ જાણવું.

### જ્વરનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જે મનુષ્યના હાથ તથા પગમાં ત્રોડ થવા લાગે, માથું દુખે, બગાસાં આવે અને વિના ખેદથી અંગમાં ખેદ જણાય ત્યારે જાણવું કે તે મનુષ્યને તાવ આવશે એમ વૈદ્ય પ્રથમથી જાણી શકે છે. હવે જ્વરનાં વિશેષ લક્ષણો કહું છું.

### વાતજ્વરનાં લક્ષણ.

અંગ ધ્રુજ્યા કરે, તાવનો વિષમ-નયમ વચર વેગ હોય, કંઠ તથા હેઠ્ઠ અને ગેદાં

સુકાયા કરે નીંદ્રા તથા છીંક આવે નહીં, શરીર લુપ્ત પડી જાય, માથું ફૂંખે અંગમાં પીડા, મુખમાંથી છએ રસનો સ્વાદ જતો રહે, મળ ઉતરે નહીં, પેટમાં થળ ચાલે, આકરો ચઢે અને બગાસાં બહુ આવે, તો જાણવું કે વાયુનો તાવ છે.

### જ્વર માત્રના સામાન્ય ઉપાય.

જેને માર મારનો તાવ ન આવતો હોય તો, તેને ત્રણ હિલરા આવી ગયેલું ઉંતું પાણી પાવું, હલકું લંઘન કિંવા મળના બળ પ્રમાણે પથ્થ તથા હલકું ભોજન કરાવવું, ન્યાં ખરાબ હવા અને બહુ પવન ન આવે તેવી જગ્યામાં તથા ભેજ વગરની સ્વચ્છ જગ્યામાં રોગીને રાખવો. સુંદર સુંવાળા ઝીણા બિંબના ઉપર સુવાડવો અને ત્રણ દિવસ કડવી તમા કસાયલી તેમજ રેચ વગેરેની ઔષધીઓ આપવી નહીં. આ યત્ન કર્યા પછી સુંઠ માસા ૪ અને ધાણા માસા ૪, એઓનો ક્વાથના વિધિ પ્રમાણે ક્વાથ કરી પાવો, જેથી તાવ જાય છે અને ભૂખ લાગે છે.

### વાતજ્વરના ઉપાય.

કરીઆતું, મોચ, વાળો, મોટી રિંગણી, મોરિંગણી લિંબડાની ગળો, ગોખરૂ, સમેરવો, ગધીસમેરવો અને સુંઠ એ સઘળાં ઔષધો સમાન ભાગે લઈ તેઓને ફૂટી ક્વાથના વિધિ પ્રમાણે ક્વાથ કરી પાવાથી વાયુનો નાશ થાય છે. તથા સુંઠ, લિંબડાની ગળો, ધમાસો, જવાસો, કાળીપીઠ, કચુરો, અરડૂસો, એરંડાનું મૂળ અને પુષ્કર મૂળ એ સઘળાં ઔષધો લઈ ફૂટી ક્વાથ કરી પીવાથી ઉપદ્રવો યુક્ત વાયુના કારણથી આવેલો-વાતજ્વર નાશ થાય છે.

### વાતજ્વર ઉપર હિંગુલેશ્વર રસ.

“ શુદ્ધ હિંગલોક, પીપર, અને શુદ્ધ વછનાગ એ ત્રણે સમાન ભાગે લઈ ખરણમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ પાણી સાથે ઘુટી ઝાળી અરંધી રતી પ્રમાણે વાળી કમવાર પાંચ ઝાળીઓ સેવન કરવાથી વાતજ્વર નાશ થાય. ” તથા શતાવરી અને લિંબડાની ગળોનો રસ એ બન્નેનો સમાન પ્રમાણથી ક્વાથ કરી તેમાં તોલા ભાર જુનો ગોળ નાખી પીએ તો વાતજ્વર જાય. અથવા કાળીધ્રાખ, પીપર પિત્તપાપડો અને વરીયાળી એ સઘળાં ૧-૧ તોલા ભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી વાતજ્વર નાશ થાય છે. ( પણ વાયુના તાવમાં સાત દિવસ પછી ક્વાથાદિ પ્રયોગમાં લેવાં. )

વાતજ્વર વાળાને મગ, મઠ, મસૂર અને કલથની દાળનું પાણી પથ્થ છે.

### પિત્તજ્વરનાં લક્ષણ.

આંખમાં બળતરા બળે, મ્હોં તીખું રહે, તરશ ધણી લાગે, ફેર આવે, બકવા બહુ કરે, શરીર ઉતું હોય, તથા અધિક વેગવંત તાવ, પાતળો ઝાડો, ઉલટી, નિદ્રાનો નાશ, મ્હોઢું સુકાય તથા પાકી જાય, પરસેવો થાય, અને મળ મૂત્ર તથા નેત્ર પીળાં હોય તો જાણવું કે પિત્તનો તાવ છે. ( તે ઉપર પિત્તને શમાવનાર ઔષધો કરવાં. )

### પિત્તજ્વરના ઉપાય.

“ નાગરમોચ, ધમાસો, પિત્તપાપડો-વાળો, કરીઆતું અને લિંબડાની અંતર જાલ એ સઘળાં ઔષધીઓ લઈ તેનો વિધિ પ્રમાણે ક્વાથ કરી પીવાથી પિત્તનો તાવ નાશ પામે

અથવા ખેરસાલ, તથા કડૂ માસા બે, અને સાકર ૨૪ રતીભાર એએનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સંગાથે લે તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. તથા સુખડ ૨૪ રતીભાર અને વિરણુવાળો ૨૪ રતીભાર લઈ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેને છ તોલા ભાર ફાલસાના સરખતમાં સાકર તોલા ૩ ભાર નાખી પીએ તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. ત્રિશતી અથવા એખાની ધાણીના પાણીમાં સાકર નાખી પીએ તો ઉપદ્રવ યુક્ત પિત્તજ્વર દૂર થાય. અથવા ધ્રાખં, કડૂ ગરમાળાનો ગોળ, મોથ, હરડેદળ અને પિત્ત પાપડો એ સઘળાં લઈ ફરી ક્વાથ કરી પીવાથી પિત્તજ્વર, તરશ, ઘેન, બગતરા, મૂચ્છા, બકવા, મુખશોષ અને ફેર-ચક્ર તથા પિત્તપ્રમેહ એ સર્વ રોગ મટે છે. વૈદ્યવિનોદ અથવા “ ઘઉંના લોટમાં સાકર અને પાણી નાખી અગ્નિ ઉપર સારી પેડે સીજવી પાતળી રાખડી કરી પીએ તો પિત્તજ્વર જાય.” અથવા મીઠા દાડિઓનું સરખત પીવાથી પિત્તજ્વર નાશ થાય. અને જો બગતરા સહિત પિત્તજ્વર હોય તો, સર્વગુણસંપન્ન, મદોન્મત્ત, સ્તનમારથી નમેલી, મહા સુંદર, સર્વોગ આભરણુ સુગંધિ પુષ્પમાળા સહ, હાવ, ભાવ, મંદહાસ્યથી ભરપૂર, સોળ વર્ષની શ્યામા સુંદરી અને ઝીણું વસ્ત્ર જેણે પરિધાન કર્યું છે તે સંગાથે વિહાર-સુતરકેલી કરે તો દાહજ્વર જાય કિંવા દાહ મટે છે. તેમજ શુક કોકિલા તથા ન્હાનાં બાળકોની મધુર વાણી, મનને હરી લે તેવી રચનાવાળો પુષ્પ સુગંધ યુક્ત બગીચો, સુવાસિત પુષ્પોનો હાર, કમળપત્રની શય્યા, ચાંદની રાત્ર, કમળ પુષ્પનો સ્પર્શ, ચમત્કારિક ચરિત્રોની ચર્ચા-વાર્તા, ચંદન કપૂરનું લેપન, નવયૌવના સ્ત્રીનો સમાગમ, શીતળ મંદ સુગંધ-સુંદર પવનની લહેર અને પુવારાદિની રચના તથા ઠંડક કર્તા વસ્તુઓ દાહને તત્કાળ દૂર કરનારી છે અથવા ફાલસાના સરખતમાં સિંધાલૂણુ નાખી પીએ તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. કિંવા મગની દાળનાં પાણીમાં સાકર મેળવી પીએ તો પિત્તજ્વર નાશ પામે. અથવા કાળાધ્રાખનું સરખત સાકર સાથે પીએ તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. અથવા પિત્તપાપડો, મોથ અને કરીઆતું એ સઘળાં સવા તોલા ભાર લઈ ક્વાથ કરી ૩ દિવસ પીએ તો પિત્તજ્વર દૂર થાય. જવરતિમિરસાસ્કર અથવા રતાંબળી પદ્મક ધાણુ, વિંબડાની ગળા અને લિંબડાની અંતરછાલ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી પીએ તો પિત્તજ્વર, બગતરા તૃષા, અને ઉલ્લી એ સઘળા રોગોને દૂર કરે છે. તથા જઠરાગ્નિને દીપાવે છે લોલિંબરાજ અથવા ગુલામનાં પુલોની પાંખડીઓના ઘોળાતલને પાંચ સાત પુટ દઈ તેનું તૈલ કઢાવી લેવું-(આજ વિધિ પ્રમાણે પ્રત્યેક પુષ્પોનું તૈલ કઢાય છે.) તે ગુલામનું તૈલ દાહજ્વરવાળા રોગીના શરીરે મર્દન કરે તો, દાહજ્વર દૂર થાય.” અથવા સો વાર પાણીથી કિંવા હળરવાર પાણીથી ઘોવાયલા ઘીનું શરીરને મર્દન કરે તો, દાહજ્વર તત્કાળ મટે. અથવા લિંબડાનાં કુણાં પાંદડાંને ઝીણું વાટી તેમાં પાણી નાખી વલોવવાં જથી તે ઉપર શીણુ આવે તેનો શરીરે લેપ કરે તો, અથવા તે શીણુમાં બેહેડાની મીઠ વાટી મેળવી શરીરે લેપ કરે તો દાહની વ્યથા તુરત દૂર થાય છે. વૈદ્યશ્રવન.

પિત્તજ્વરમાં સાકર અને દહીની સાથે એખાની ધાણીનો સાથવો પાણીમાં ઘોળી આપવો પુથ્ય છે. મગના ચૂષથી બીંજવેલો બાત સાકર સાથે ખાવો અને પિત્તને શાત કરનાર પદાર્થો હિતકારી છે તે સિવાય અન્ય અહિતકારી છે. ( પણ પિત્તના તાવમાં ૧૦ દિવસ વીત્યા પછી ક્વાથાદિ પ્રયોગ કરવા. )

### કુફજ્વરનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યને ઝીંમ ઉપર અરુચિ થાય, શરીર સર્જડ તથા રોમાંચ-ફેવાડાં ઉભાં થાય



મૂત્ર તથા નખ સ્વેત પડી જાય, નિદ્રા ઘણી આવે, શરીર શીતલ પડી જાય, મ્હોં મીઠું રહે, તાવનો વેગ વિશેષ હોય નહીં, આળસ બહુ આવે, શ્વાસ તથા ઉધરસ અને પીનસ હોય તો કદનો તાવ છે એમ જાણવું.

### કફજ્વરના ઉપાય.

લિંબડાની અંતરજાલ, સુંઠ, લિંબડાની ગળો, ભોંરીંગણી, પુષ્કર મૂળ, કડુ, કચ્ચરો, અરડૂસો, કાપફળ, પીપર અને શતાવરી એ સઘળાં ઔષધો સમાન લાગે લઈ ક્વાથ કરી પીએ તો કફજ્વર નાશ પામે. અથવા કાપફળ, પીપર, કાકડાશિંગ, અને પુષ્કરમૂળ એ સઘળાં સમાન લઈ વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલા બાર મધમાં ચાટે તો, કફજ્વર શ્વાસ, અને ઉધરસને વા શ્વાસ, ખાંસી સહિત કફજ્વરને દૂર કરે છે. વૈદ્યવિનોદ.

કફજ્વરવાળાને સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, ચિત્રામૂળ, પીપરીમૂળ, જીરું, સાહજીરું, લવિંગ, એલચી, શેફલી હિંગ, અજમેા અને ખોડીઅજમેા એ સઘળાં સમાન લઈ તેઓનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ૧ તોલા બાર, ઊના પાણી સંગાથે આપવાથી પાચન શક્તિ થાય, જૂખ લાગે અને કફજ્વર દૂર થાય છે. અથવા રિંગણી, લિંબડાની ગળો, સુંઠ, અને પુષ્કરમૂળ એ સઘળાં સરખાં લઈ ક્વાથ કરી પીવાથી કફજ્વર, વાતકફજ્વર અને ત્રિદોષજ્વર પણ દૂર થાય છે. અથવા ભોંરીંગણી, પીપર, કાકડાશિંગ, લિંબડા ઉપરની ગળો અને અરડૂસો એ સઘળાં બધે ટાંક લઈ એઓના ક્વાથ કરી પાવાથી કફ જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ અને મંદાગ્નિને દૂર કરે છે. અથવા અરડૂસી વા, અરડૂસાનો ક્વાથ પાવાથી તત્કાળ કફજ્વર દૂર થાય છે. “અથવા સિતભંજર રસ રતી બે બાર અરડૂસા તથા સુંઠના ક્વાથ સંગાથે પાવાથી કફજ્વર તત્કાળ દૂર થાય છે; એટલે શુદ્ધ હિંગબોઝમાંથી ઉઘાલેલો પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગ્રંથક ટાંક ૫, તાંબેશ્વર ટાંક ૫, શુદ્ધ વજ્રનાગ ટાંક ૨, સુંઠ ટાંક ૨, કાળાં મરી ટાંક ૫, પીપર ટાંક ૫ અને શુદ્ધ ટંકણુ વા, ખડીઓખાર ટાંક ૫, એ સઘળાંનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ચિત્રામૂળના રસની બાવના ૩ દેવી, પછી આદાના રસની ૭ બાવના દષ્ટ પુનઃ નામરવેલના પાનના રસના ૩ પુટ દષ્ટ તેની એક રતી પ્રમાણે જોળી વાળી ઉપયોગમાં લેવી—આને સિતભંજર રસ કહે છે. આના સેવનથી કફજ્વર, ચિત્તભ્રમ અને વાયુના સર્વ રોગ નાશ થાય છે. ”

કફજ્વર ઉપર ઉનું પાણી શેરનું પોણું શેર રહે તેવું ઉકાળી થોડું થોડું પાવું, ૧૨ હલકાં લંબન ૧ કરાવવાં. ત્યાર પછી મઝ, મઝ અથવા કલ્પથીનું યૂષ ૨ પથ્થ છે. બીજોરાતું કેસર સિંધાલુણ સંગાથે આપવું પથ્થ છે અને દિવસે સુવું કુપથ્થ છે.

### વાતપિત્ત—કફજ્વરનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યને વાતપિત્ત એ બન્ને દોષ મિશ્ર થવાથી તાવ આવ્યો હોય તેને મૂર્ચ્છા આવે, ફેર, દાહ, નિદ્રાનો નાશ, માથું દુખે, કંઠ તથા મુખ સુકાય, ઉઘટી રોમાંચ અરુચિ,

૧-વાતજ્વરવાળાને, ક્ષય રોગીને, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાને, ગર્ભિણી સ્ત્રીને, બાળકને; ૨-જ્વર, ખડીકણુ કે કરેલાને, વૃષાતુરને અને દુર્ગંધને એટલા મનુષ્યોને લંબન કરાવવું નહીં પણ હલકાં પથ્થ લોળન આપવાં. લાવપ્રકાશ.

૨-સિંઝમાંથી પેલા યનારાં માન્યને અઘાર ગણા ખાણીમાં પકાવતાં તેનો અન્નની થોડી કણીઓવાળો અને જરા ઘટો રસ થાય તે યૂષ તથા નિર્વંદ કહેવાય છે. લાવપ્રકાશ.



અધારી આવે, આખા શરીરમાં પીડા થાય, બગાસાં આવે, અને બકવા કર્યા કરે તો જાણવું કે એ દોષ યુક્ત-વાતપિત્તનો તાવ છે.

### વાતપિત્ત જ્વરના ઉપાય.

બળખીજ ( વા કાંસકીનાં મૂળ ) લિંબડા ઉપરની ગળો, એરંડમૂળ, મોથ, પદ્મક, બારિંગ. પીપર, વાળો અને રતાંજળી એ સધળાં પાંચ પાંચ માસા બાર લઘ ખાંડી ક્વાથ કરી સેવન કરે તો વાતપિત્તજ્વર દૂર થાય. અથવા લિંબડાની ગળો, પિત્તપાપડો, કરીઆતું, માથ, અને સુંઠ એ સધળાંને સમાન લઘ ખાંડી ક્વાથ કરી નિરંતર યોગ્ય માત્રાએ પીએ તો વાતપિત્તજ્વર મટે છે. આતું નામ પંચભૂદ્ર ક્વાથ છે. અથવા લિંબડાની ગળો, પિત્ત-પાપડો, સુંઠ, મોથ અને અરડૂસો એઓને બરાબર ભાગે લઘ ખાંડી ક્વાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ પીએ તો વાતપિત્તજ્વર દૂર થાય. ” અથવા કડવાં પરવર લિંબડાની અંતરબલ, લિંબડાની ગળો, અને કડૂ, એ સર્વને બરાબર લઘ ક્વાથ કરી પીએ તો વાતપિત્તજ્વર જાય. અથવા મહુડો, જેઠીમધ, લોદર, ઘોળી ઉપલસરી, મોથ અને ગરમાળાનો ગોળ એ સર્વને સમાન લઘ ખાંડી ક્વાથ કરો પીએ તો વાતપિત્તજ્વર દૂર થાય. અથવા ચોખાની ધાણીના પાણીમાં સાકર તથા મધ મેળવી પીએ તો વાતપિત્તજ્વર નાશ થાય. અથવા સુંઠ, કાળાં-મરી અને પીપર એઓને સરખે ભાગે લઘ તેના બરાબર સાકર મેળવી તેનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી પોણા તોલા બાર મધની સંગાથે ચાટે તો વાતપિત્તજ્વર નાશ થાય છે. ”

### વાતકફજ્વરનાં લક્ષણ.

જેને ઉધરસ, અરિય, સાંધે સાંધે દુખાવો, માથામાં પીડા, પીનસ, સંતાપ, કંપવા, શરીર બારે રહે, નિદ્રા આવે નહીં, પ્રસ્વેદ, શ્વાસ, પેટમાં સ્થળ, સર્પ કિંવા હંસની ગતિ પ્રમાણે નાડી વાંકી અને મંદ ચાલે, ધૂમાડાના રંગ જેવો તથા સ્વેત કે સુરમા સમાન ભૂવનો રંગ હોય, ઝાડાનો રંગ કાળો ચીકણો હોય, નેત્ર ધૂમાડાના રંગ જેવાં, મોઢું કસાપણું કે મીઠું રહે, જીભ કાળી કે સ્વેત કિંવા પાણીયુક્ત સ્વેત હોય, કંઠમાં કફનો ધરધરાટ બોલે અને શરીર ઠંડુ લાગે, ત્યારે જાણવું કે તેને વાતકફ દોષનો તાવ આવ્યો છે. જ્વરતિભિરભાસ્કર.

### વાતકફજ્વરના ઉપાય.

ઉક્ત પ્રકારના તાવવાળા રોગીને ૧૦ દિવસ લંધન કરાવવાં. પાંચશેરનું અઢીશેર રહે તેનું ઉકાળનું પાણી પાવું. ત્યાર પછી કરીઆતું, મોથ લિંબડાની ગળો અને સુંઠ, એઓને બરા-બર લઘ ખાંડી ક્વાથ કરી પી ને તે ઉપર પથ્ય પદાર્થ સેવન કરે તો, કાષ્ઠ પ્રકારનો ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય નહીં અથવા એજ તાવમાં ૩ દિવસ પછી નીચે લખેલો ક્વાથ આપે તો ત-ત્કાળ વાતકફજ્વર નાશ પામે છે. કામદળ, દેવદાર, બારિંગ, વજ, મોથ, ધાણા, પિત્તપાપડો, હરડે, સુંઠ અને કરંજની જડ, એ સધળાં સમાન લઘ ખાંડી ક્વાથ કરી મધ અને હિંમ મેળવી પીએ તો વાતકફજ્વર નાશ પામે અને ઉધરસ, હેઝી, શ્વાસ તથા શ્વાસ અને ગલમહ વગેરેને દૂર કરે છે. અથવા મોથ, પિત્તપાપડો, ગળો સુંઠ, અને ધમાસો એ સર્વ સરખે ભાગે લઘ ખાંડી એઓનો ક્વાથ કરી પીએ તો વાતકફજ્વર, ઉધરી, બળતરા મુખમાં પડતો શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. અથવા-બોરિંગણી, સુંઠ પીપર, અને લિંબડાની

ગળા એ સધળાં સમાન લઈ તેનો ક્વાથ કરી પીવાથી વાતકફળવર નાશ પામે છે. અથવા સાલપરપોટી, પીત્તવણી, ભોંરીંગણી, ઉભી રિંગણી, માળવી ગોખરૂ, બીલાનો મર્ચ, અરણી, શીવણ, અરણ, અને પાડળ એ દશમૂળનો ક્વાથ કરી પીપરનો પ્રતિવાસ દઈ કિંવા તેમાં પીપર મેળવી પીએ તો વાતકફળવર દૂર થાય.

અથવા એજ તાવમાં મેઢું તથા તાળવું સુકાઈ જાય, જીભ ખરસડ થઈ જાય તો બીજોરાના કેસરમાં સિંધાલુણુ અને કાળાં મરી ભેળવી-ઝીણાં વાટી જીભ ઉપર લેપ કરે તો મોઢાનો તથા તાળવાનો શોષ અને જીભની કઠોરતા દૂર થાય છે. અથવા કરીઆતું, લિંબ-ડાની ગળો, દેવદાર, કાયફળ અને વજ એ સધળાં સમાન લઈ ખાંડી કાઢે કરી પીએ તો વાતકફળવર નાશ પામે. જ્વરતિમિરભાસ્કર.

### કફપિત્તજ્વરનાં લક્ષણ.

જેનું મોઢું અને જીભ કફથી લિપ્ત રહે, તંદ્રા, મોડ, ઉધરસ, અરુચિ, તૃષ્ણ વધારે લાગે, ધડીએ ધડીએ શરીરે બળતરા થાય, ટાઢ, વાય, શરીરમાં પીડા, છાતીમાં દુખાવો ફેર આવે, ક્ષુધા લાગે નહિ, શરીર સજડ થઈ જાય, હંસ તથા દેડકા સમાન નાડી ચાલે, લાલાશ સહિત ચીકણું સ્વેત રંગનું મૂત્ર તથા મળ હોય, નેત્ર દેડકાના ચર્ચુ જેવાં પીળાં લીલાં હોય, મોઢું મીઠું તથા કડવું રહે અને જીભ લાલાશ સાથે ઘોળી હોય તો જ્વરતિમિરભાસ્કર છે. જ્વરતિમિરભાસ્કર.

### કફપિત્તજ્વરના ઉપાય.

ઉક્તજ્વરના રોગીને ૧૪ દિવસ લાંબજી કરાવવું તથા ચાર શેર પાણીમાંથી અરધો શેર પાણી ઉકળતાં રહે એવું અષ્ટાવશેષ પાણી પાવું અને લિંબડાની ગળો, રતાંજળી, સુકં, સુ-મધીરાળો, કાયફળનું છોડીયું અને દારૂહળદર એ સધળી ઔષધીઓને સમાન ભાગે લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી પીએ તો કફપિત્તજ્વર દૂર થાય છે. અથવા લિંબડાની અંતરજાત, રતાં-જળી, કડુ, લિંબડાની ગળો અને ધાણા એ ઔષધોને સરખાં લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી પીએ તો કફપિત્તજ્વર દૂર થાય છે, તેમ બળતરા, અરુચિ, તૃષ્ણ, તથા ઉત્તરી પશુ દૂર થાય છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. અથવા લિંબડાની ગળો, ઈંદ્રજવ, લિંબડાની અંતરાજાત, કુકડવેલાનાં ફળ, કડુ, સુકં, રતાંજળી અને મોથ એ સધળાં ઔષધોને સમાન લઈ તેઓનું વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી ૪ માસા અષ્ટાવશેષ (જે પાણીને ઉકળતાં આઠમે ભાગે આપી રહેથી નીચે ઉતાર્યું હોય તે) પાણી સંગ્રામે પાવાથી તાવ, શ્વાસ, ઉષ્ણતા, છાતીનો દુખાવો. અને અરુચિ એ સર્વ રોગ-ને ઘટાડે છે. આને અમૃતપ્લટક ક્વાથ કહે છે. “લિંબડાની ગળો, ભોરિંગણી, ઉભીરિંગણી, કચુરો, દારૂહળદર, પીપર, અરડૂસો, પટોલ ( કુકડવેલાનાં ફળ અથવા કડવાં પરવર ) લિંબડાની અંતરજાત, અને કરીઆતું એ સધળાં સમાન લઈ ખાંડી વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો પિત્તકફળવર નાશ પામે. અથવા કાગિત્રાખ, ગંદમાળામી ગોળ, ધાણા, કડુ, પીપરીમૂળ, સુક અને પીપર એ સર્વ ખરાબર ભાગે લઈ ખાંડી વિધિ-સુક્ત ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો શૂળ, બ્રમ, મુચ્છા, અરુચિ, ઉત્તરી અને પિત્તકફ-જ્વર એઓનો નાશ કરે છે. અથવા શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, કાળાં મરી ટાંક ૫ અને શુદ્ધ દંડકણખાર (અથવા ખડીએ ખાર) ટાંક ૫ એ સર્વને ઝીણાં વાટી વજ.

ગાળ ચૂર્ણ કરી આદાના રસની ૭ લાવના દષ્ટ પુનઃ પાનના રસની ૭ લાવનાઓ આપી છુટી તેની ૪ રતીભાર પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી તે પૈકી એક ગોળી પ્રભાતે અને સંધ્યા કાળે નિરંતર ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો કફપિત્તજ્વર નાશ થાય એમાં સંદેહ નથી.”

### ત્રિદોષ-સન્નિપાતજ્વરની ઉત્પત્તિ, નિદાન તથા લક્ષણો.

જે મનુષ્ય વિશેષ ચિકિત્સા-સ્નિગ્ધ, વિશેષ ખાટાં, વિશેષ ઉષ્ણ-ગરમ, વિશેષ તીખાં, વિશેષ મીઠાં અને વિશેષ લૂખાં ભોજન કરે તથા વિરોધ વસ્તુ ખાય, ઘણું ખાય, દુષ્ટ-ખરાબ પાણી પીએ, ક્રોધીલી, રોગવતી સ્ત્રીનો સંગ કરે, ખરાબ અથવા કાચું માંસ ખાય અને ટાઢ તડકા દેશ ઋતુ તથા ગ્રહ પ્રતીકુળ હોય તેથી સન્નિપાતની ઉત્પત્તિ થાય છે. તથા તે સન્નિપાત થવાથી ક્ષણવારમાં ઓચિંતો દાહ-ખળતરા થાય, ક્ષણવારમાં ટાઢ વાય, સ્વભાવ ફરી જાય, સર્વ ઇન્દ્રિયો પોત પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરી દે, સર્વ શરીરમાં, હાડમાં, સાંધાઓમાં, તથા માથામાં અત્યંત પીડા થાય, આંખોમાંથી આંસુ આવ્યા કરે, આંખો કાળી અને લાલ થઈ જાય, કાનમાં ઘોંઘાટ થયા કરે, કાનમાં પીડા, કંઠમાં કાંટા પડી જાય, તંદ્રા, મોહ, બેકવા, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ, ભ્રમ, જીભ કાળી અને ખરસકં તથા જડ થઈ લોહીયુક્ત કફ પડે, દિવસે નિદ્રા આવે, રાત્રિમાં જાગવું, પ્રસ્વેદ ઘણો આવે કિંવા આવેજ નહિ, અકસ્માત રૂવે, ભ્રમન કરે, હસે, ધુણે, તરશ ઘણી લાગે, છાતી દુખે, મૂત્ર ઉતરે નહીં અને ઉતરે તો પીણું રાતું કે કાળું, પશુ થોડું ઉતરે છે, શરીર દુર્બળ થઈ જાય, કંઠમાં કફ ખોલે, બોસતાં લોચા વળે અથવા તો બોલાયજ નહીં, હોઠ મુખ પાકા આવે, પેટમાં ભાર જણાય, મળ-ઝાડો કાળા તથા ઘોળા કે સૂવરના માંસ જેવો, ઉતરે છે કિંવા ઉતરેજ નહીં અને નાડીની મતિ મહામંદ-ઝીણી તથા ત્રુટતી હોય છે. આ પ્રમાણે તે રોગીનાં ચીન્હો જણાતાં હોય તો જાણવું કે ત્રિદોષ કાખ્યા છે તેથી સન્નિપાતજ્વર આવ્યો છે. સન્નિપાત માટે ચતુર વૈદ્યે મંત્ર તંત્ર યંત્ર ડામ ડંખ અને ઔષધ પ્રયોગો કરી રોગીને કાળના મુખમાંથી બચાવવો. તેમ જ વૈદ્ય સન્નિપાતને જીતે તો કાળને જીત્યો સમજવો; કેમકે સન્નિપાત અને કાળમાં જરાપણ ભેદ જેવું નથી માટે સન્નિપાતનો નાશ કરે તે જ વૈદ્ય. તથા સન્નિપાત રોગમાંથી મુક્ત થયા પછી રોગીએ પણ તે ઉપકારનો બદલો વાળવા અમુક દ્રવ્ય અક્ષર કે વૈદ્યને મન પ્રસન્ન થાય તેવી વસ્તુ આપી કરજથી મુક્ત થવું.

### ત્રિદોષજનિત-સન્નિપાતજ્વરના ઉપાય.

સન્નિપાતજ્વરવાળા રોગીને અર્ધાવશેષ ( શેરનું અરધો શેર રહે તેવું ઉકાળેલું ) પાણી તેમાં સુંક ટાંક ૧ નું ચૂર્ણ નાખી જે ફવાનું હલકું અને વિકાર રહિત પાણી હોય તે પાણીને ઉકાળી પાવું એટલે દિવસે ઉકાળેલું દિવસે અને રાત્રે ઉકાળેલું રાત્રિએજ પાવું સન્નિપાત રોગી પાસે વિચિક્ષણ મનુષ્યને રાખવું, જે જગ્યાએ પવન શરદીતો પ્રચાર તું હોય તેવી જગ્યાએ રાખવો. સાત દિવસ ચીત્તા પછી ઉકાળો-કવાથ આપવો, ઠંડા ઉપાય કરવા નહિ, શ્રી સદાશિવજીનું પૂજન તથા હોમ મંત્રપાઠ કરવો અને મણિ ઔષધ-જડી વગેરેનો વિધિસહ ઉપયોગ કરવો દાન દેવું. તથા “ કાયકળ, પીપરમળ, ઇન્દ્રજવ, ભોરિંગી, મૂંક, કમ્પીઆવું, કાળાં મરી, લીંદીપીપર, કાકાશિંગ, મુષ્કરમળ, રાસ્ના, ભોરિંગણી અજમો, જોડીઆજમો, છાછડીતો, વજ, કાળીપાઠ અને સવ્યક એ સઘળાં ઔષધો સમૂહ



ભાગે લઈ ખાંડી બે ટાંક ભારનો ક્વાથ કરી સવાર સાંજ—બે વખત પીએ તો સન્નિપાત રોગ, સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું હોય, પરસેવો બહુ આવતો હોય તેને તથા ચિત્તભ્રમ પેટથળ, આંધરો અને વાયુ તથા કફના રોગને દૂર કરે છે. ” અથવા આકડનાં મૂળ, કરીઆતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લિંડીપીપર, પીપરીમૂળ, અબ્બક, ચિત્રામૂળ, સુંઠ, અતિવિષ અને જળભાંગરો એ સધળાં ઔષધોને આખાંપાખાં ખાંડી ક્વાથ કરી બે વખત પીએ તો, સન્નિપાત, ધનુર્વાયુ, જડખાં રહી ગયાં હોય તે વાયુ મટે, શિતાંગ—ચિત્તભ્રમ, સુવારોગ, શ્વાસ, ઉધરસ અને વાયુના રોગો દૂર થાય છે. લોહિંબરાજ.

“ સન્નિપાતમાં રોગીની જીભ જડ થઈ ગઈ હોય તો, ખીજોરાનું કેસર, સિંધાલુચ્ચ અને કાળાં મરી એકત્ર કરી ઝીણું વાટી જીભ ઉપર લેપ કરે તો જીભની જડતા માટે છે. ” જે સન્નિપાતમાં જ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયું હોય તે ઉપર વજ, જેઠીમધનો શિરો, સિંધાલુચ્ચ, કાળાં મરી અને લીંડીપીપર એ સર્વ બરાબર લઈ ઝીણું વાટી ઉના પાણી સંગાથે નાસ દે તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. વૈદ્યવિનોદ. અથવા શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, સુંઠ, મરી અને પીપર એ સર્વ મળી ટાંક ૧૦ પ્રથમ પારા ગંધની કાજલ કરી તેમાં ધતૂરાના ડોડવાના રસની ૩ ભાવના દઈ ૧ દિવસ સુધી ખરલકરી ત્રિકટુ મેળવી ઝીણું વાટી તે રસનો નાસ દે તો સન્નિપાત મટે છે. આ ઉન્મત્ત રસ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ કરેલો નેપાળો ટાંક ૧૦, કાળાં મરી ટાંક ૧ અને પીપરમૂળ ટાંક ૧ એ ત્રણને જંબીરી (એક જાતનું ખાટું લિંબુ થાય છે તે) ના રસમાં ૭ દિવસ ખરલ કરી પછી તેનું આંખમાં અંજન કરે તો સન્નિપાત નાશ થાય છે. અથવા શુદ્ધ કરેલો પારો, શુદ્ધ કરેલો ગંધક, કાળાં મરી અને પીપર એ સર્વ સમાન લઈ તેથી ત્રણ ગણો શુદ્ધ કરેલો નેપાળો લેવા. પારા ગંધકને બેગા ધુંટી કાજળ કરી તેમાં મરી, પિપર તથા નેપાળો મેળવી—ધુંટી જંબીરીના રસમાં ૮ દિવસ ખરલ કરી પછી, તેનું આંખમાં અંજન કરે તો સન્નિપાત અને તેના ઉપદ્રવોનો નાશ થાય છે. આ લૈરવાંજન કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા સરસડીયાનાં ખીજ, લીંડીપીપર, કાળાંમરી, સિંધાલુચ્ચ, લસણ, મણુશીલ અને ઘોડાવજ એ સધળાં સમાન લઈ ઝીણું વાટી માપના મૂત્રમાં ૧ દિવસ સુધી ધુંટી તેનું અંજન કરે તો સન્નિપાત નાશ પામે. ભાવપ્રકાશ. અથવા શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫ શુદ્ધ વજનાગ ટાંક ૫, શુદ્ધ ટંકણખાર ટાંક ૫, અને કાળાં મરી ટાંક ૫ લઈ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધો મેળવી ધતૂરાના ખીજના રસમાં પોહોર ખરલ કરી સુકવી બે રતીભાર સેવન કરે તો ભયંકર સન્નિપાત દૂર થાય છે, આ ઉપર દહીં અને જાત ખાવાં. આ પચ્યવતકરસ કહેવાય છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા શુદ્ધ પારો ટાંક ૪, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૪, શુદ્ધ વજનાગ ટાંક ૪, જયફળ ટાંક ૨ અને લીંડીપીપર ટાંક ૭, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળ કરી બાકીની ઔષધીઓ વાટી તેમાં નાંખી (આઠના રસમાં એક દિવસ ધુંટી ૧ રતી પ્રમાણે જોળીઓ વાળી અથવા એમનું એમ રાખી) તેમાંથી એક રતીભાર આપવાથી સન્નિપાત જર, ટાઠીઓ તાવ, કોલેરા, વાઇ, વિષમજ્વર, બુનો તાવ, મંદાંત્રિ અને માથાના દારણ રોગ દૂર થાય છે. આ સ્વચ્છંદ લૈરવરસ કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

### ભયંકર સન્નિપાતના ઉપાય.

“ શુદ્ધ પારો, વજનાગ, કાળાં મરી, મેરથુથુ, અને નવસાદર એ સર્વને સમાન ભાગે લઈ ઝીણું વાટી ધતૂરાના અને લસણના રસમાં મેળવી રોટલો બનાવી રોગીની ક-



જામત કરાવી તેના માથા ઉપર તે રોટલો બાંધી ૧ પહોર સુધી રહેવા દેવો. જો તે રોગીને તાપ જણાય અને શુદ્ધોમાં આવે તો તે મનુષ્ય જીવે; પરંતુ તેને તાપ ન જણાય તો તે જીવે નહીં.” અથવા લક્ષણ, રાત્ર અને સરખવાની જડ, એઓને ગાયના મુત્ર સાથે ઝીણાં વાટી તેના રોટલો બનાવી રોગીની હજામત કરાવી વજનાગતું ચુર્ણ માથે ધસી પછે તે રોટલો માથા ઉપર બાંધી ૧ પહોર સુધી રાખવો. જો તાપ તથા ચૈતન્યપણ જણાય તો તે જીવે, નહીં તો જીવે નહીં. વૈદ્યવિનોદ. અથવા બાંકર સન્નિપાત રોગીને વિંછુનો ડંખ દેવરાવવાથી સન્નિપાત મટે છે. અથવા કાળોનામ કરડાવવાથી સન્નિપાત રોગીને ચેતનતા થાય છે. પરંતુ ઘણાં જીવંત શુદ્ધ લોક વિરુદ્ધ જા કરાવિયં જાણરખિયં શ્રેષ્ઠ ઉપાયો છતાં પણ લોક વિરુદ્ધ ઉપાય હોવાથી તે કરવા નહિં. અથવા આટલા ઉપાય કરતાં પણ સન્નિપાત રોગીને સંજા ન થાય તો લોહાનો સળીયો અત્યંત ગરમ કરી પમના તળીઆમાં, બન્ને બમરોના મધ્ય ભાગમાં, કિંવા લલાટના મધ્યમાં ડામ દેવો તો, સન્નિપાત નાશ પામે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા મંત્ર તંત્ર યંત્ર તથા જડીબુટીથી કે મહિના પ્રભાવથી સન્નિપાત દૂર થાય છે. ચરક અને સુશ્રુતના મતથી નવ જાતના સન્નિપાત છે; પરંતુ અન્ય ઋષિઓના મત પ્રમાણે પર બેદ છે તે પૈકી ૧૩ મુખ્ય ગણેલ છે તેનાં જુદાં જુદાં નામ તથા લક્ષણ અને ઉપાય અત્રે લખું છું.

### ૧૩ પ્રકારના સન્નિપાતનાં નામ તથા આયુષ્ય.

સંધિગ ૧, શીતાંચ ૨, તદ્રિક ૩, પ્રલાપક ૪, રક્તપીવી ૫, જુમનેત્ર ૬, અભિ-  
ન્યાસ ૭, જીહ્વીક ૮, અંતક ૯, રૂગ્દાહ ૧૦, ચિત્તભ્રમ ૧૧, કર્ણિક ૧૨ અને કંઠકુખ્જ ૧૩, એ તેર પ્રકાર છે. તેમાં સંધિગનું આયુ ૭ દિવસનું, શીતાંચનું ૧૫ દિવસનું, તદ્રિકનું ૨૫, પ્રલાપકનું ૧૪, રક્તપીવીનું ૧૦, રૂગ્દાહનું ૨૦, ચિત્તભ્રમનું ૧૧, કંઠકુખ્જનું ૧૩ દિવસ અને કર્ણિકનું ત્રણમાસ આયુષ્ય છે; પરંતુ તેમાં ઉપદ્રવોનું વિશેષ બળ થઈ આવે તો તે સ્થિતિ પહેલાં પણ મરણને શરૂ થાય છે.

### સન્નિપાત રોગીના સામાન્ય ઉપાય.

સન્નિપાત રોગીને ઠંડા ઉપચાર કરવા નહીં, દિવસે સુવા દેવો નહીં, અર્ધાવશેષ પાણી પાવું અને આમ તથા કહેને નાશ કરે તેવા ઉપાય યોજવા. તેમજ સન્નિપાતના દોષ બળ પ્રમાણે લંપન કરાવવું તો સન્નિપાત મટે છે.

### સંધિગ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

શરીરના સાંધે સાંધામાં અત્યંત શ્વેદ થાયે, શરીર સુજી જાય, પેટ ભારે રહે, સર્વાંગ શિથિલ થઈ જાય, અસક્તિ વધે અને વાતકહેનો પ્રકોપ વિશેષ હોય તથા નિદ્રા આવે નહીં ત્યારે જાણવું કે-સંધિગસન્નિપાત છે.

### ઉપાય.

રાત્રના, મોટી હરડેની જાલ, સિંખડાની મળો, કાંદાજળાઓ, ચિત્રામૂળ, રિસામણી, સુંઠ, દેવદાર, કડૂ, કંજૂરો, અરડૂસો, એરંડ મૂળ, સાલ પટ્ટેટી, પીત્તવણી, મેરિંગણી, ઉબી રિંગણી, બીલી, અરણી, અરલૂ, શીવણ, પાડળ, અને એખડ એ સર્વ સમાન લાગે લઈ

આખાં પાખાં ખાંડી ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીવાથી સર્વ લક્ષણ સહિત સંધિય સન્નિ-  
પાતને તરત દૂર કરે છે. ઢાકનું પકકવું, વધરાવળ, તાવ, અશ્મિ અને સાંધાઓમાંની  
દુખાનો ચટાડે છે.

### શીતાંગ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીનું શરીર ઠંડું બરફ જેવું થઇ જાય, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડની મોઢ, કંપ, બ-  
કવા, બળતરા, ઉલટી, સર્વાંગમાં પીડા અને સ્વરમાં વિકાર થઇ આવે તથા કફ ધણો ની-  
કળે, અપદારથી પવન વિશેષ છૂટે અને મોઢામાંથી લાળ પડ્યા કરે તો, બાલુવું કે-શી-  
તાંગસન્નિપાત છે. આ સન્નિપાત અસાધ્ય છે તેથી તે રોગી જીવે નહીં; તથાપિ ઉપાય  
લખવા ચોખ્ય છે.

#### ઉપાય.

શીતાંગ સન્નિપાતવાળા રોગીને વાંછી કરાવવો. વજનાગને તૈલમાં મેળવી શરીરે  
પુષ્કળ મર્દન કરવો. લસણ અને રાઇને લસોટી ગોમુતમાં ચેટલો બનસવી દ્યૌર કરાવી માથે  
બાંધવો. શરીર ઉનું ચાપ ત્યાં સુધી માથે રાખવો, જે તાપ જણાય તો જીવે, નહીં તો મરી  
જાય. અથવા શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, કાળાં મરી ટાંક ૩૦ અને ધંતરાનાં જાંઠવાંની રાખ  
ટાંક ૪૦ એઓને ખૂબ ઝીણું વાટી શરીરે મર્દન કરે તો શીતાંગ મટે. અથવા કાળાં મરી,  
લીંડીપીંપર, સુંઠ, હરડેની છાલ, લોદર, પૂંકર મૂળ, કરિયાતું, કડૂ, ઉપલેટ, કચૂરો  
અને ઇંદ્રજીવ એ સઘળાં સમાન લઇ અત્યંત ઝીણું લસોટી શરીરે ઉવટણું-મર્દન કરે તો  
શીતાંગ સન્નિપાત મટે છે. ખજી તો ઇશ્વરેજી બળવાન છે.

### તંદ્રિક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીને ઘેન ધણું રહે, તરસ ધણી લાગે, અતિસાર થઇ આવે, શ્વાસ વિશેષ હોય,  
ઉધરસ, ગળામાં સોજો, ચળ તથા કફ ઘાય, દેહ અત્યંત તપે, જીભ કાળી તથા ખરસક  
થઇ જાય, તાવનો વેગ વિશેષ હોય, કાનમાં બેહેરાશ અને શરીરે દાહ ચાય તો, બાલુવું  
કે-તંદ્રિક સન્નિપાત છે.

#### ઉપાય.

ભારંગી, સિંબડાની ગળો, મોચ, ભોંરિંગણી, હરડેની છાલ, પૂંકરમૂળ, અને સુંઠ એ  
સમાન લઇ એઓનો ક્વાથ કરી ૩ દિવસ સુધી પીએ તો તંદ્રિક સન્નિપાત દૂર થાય છે.

### પ્રલાપક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગી સઘળા દોષોના અત્યંત કોપને લીધે બહુજ બક્યા કરે, શરીર કંપે, જ્વરનો  
વેગ, અત્યંત શરીર તપે, શ્વાસ, અંગ, વિકળ થઇ આવે અને સંજા જાલી રહે ત્યારે બાલુવું  
કે, પ્રલાપક સન્નિપાત છે.

#### ઉપાય.

મોચ, સુગંધી વાળો, સાલપરપોટી, પીલવણી, ભોંરિંગણી, ખીચી, અરલ, શીવણ,  
હિલી રિંગણી, પાડળ, ગોખર, સુંઠ, પિત્તપાપડો, ચંદન, ધાવડીની છાલ અને કાચડો એ સઘળાં  
સમાન લાગે લઇ ખાંડી ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો પ્રલાપક સન્નિપાતનો ત્યાગ કરે છે.

### રક્તછીવિ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીને લોહીની ઉલટી થાય ને જીભ રાત્રી કે કાળી થાય, તથા તેના ઉપર ચકરડાં થાય, નેત્ર રાતાં, અરુચિ, ઉલટી, અતિસાર, બમ પેટનું ચઢવું, હેઝી તથા વારંવાર પડી જવું થાય. તરશ ધણી લાગે અને અંગેઅંગે અત્યંત પીડા થાય તો જાણવું કે-રક્તછીવિ સન્નિપાત છે.

#### ઉપાય.

આ સન્નિપાત મહા અસાધ્ય છે; તદ્દપિ આ ઉપાય કરવો કે-મોચ, પદ્મક, પિત્તપાપડો, રતાંજળી, મહુડો, વા, જેઠીમધ, મુગધીવાળો, સતાવરી, મત્તયાગિરી ચંદન અને જાંબનાં પાંદડાં એ સઘળાં ઔષ્ધો સમાન લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી ડોડો થયા પછી મધ નાખી પીએ તો રક્તછીવિ સન્નિપાત મટે,

### ભુઝનેત્ર સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીનાં નેત્રો અત્યંત વાંકાં થઈ જાય, શ્વાસ, ઉધરસ, ઘેન, બકવા, મદ તથા કંઈ અત્યંત થાય તથા બેહેરાશ, મોહ અને વિસ્મૃતિ થાય તો જાણવું કે-ભુઝનેત્ર સન્નિપાત છે. આ સન્નિપાત પણ અસાધ્ય છે; તદ્દપિ આલંબન માટે ઉપાય કરવો યોગ્ય છે.

#### ઉપાય.

દારૂહળદર, કુકડવેલાનાં ફળ, મોચ, ભોંરિંગણી, કડુ, હળદર, લિંબડાની અંતર જાલ અને ત્રિફળાં એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો ભુઝનેત્ર સન્નિપાત મટે છે.

### અભિન્યાસ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીના અંગમાં સર્વ દોષો બરાબર તથા અતિ તીવ્ર હેતુ, મોહ, ઘેલજ, શ્વાસ, અત્યંત મુંઝાપણું, બળતરા, મ્હોંડું ચીકણું, મંદામિ, બળનો ક્ષય અને અત્યંત બડપણું થાય તો, જાણવું કે-અભિન્યાસ સન્નિપાત છે. આ મહા અસાધ્ય છે, મૃત્યુ રૂપજ છે માટે પ્રયોગ કરતી વખતે અર્તિ સાવચેતી રાખવી.

#### ઉપાય.

ભારંગી, રાસ્ના, કુકડવેલાનાં ફળ, દેવદાર, હળદર, સુંક, લીંડીપીપર, મરી અરડૂસો, ઈંદવરણીનાં જડ, બાહી, કરીયાતું લિંબડાની અંતરજાલ, મોચ, કડુ, ઘોંડાવજ, પાડળમૂળ, અરંડનું મૂળ, દારૂ હળદર, ભોંરિંગણી, લિંબડાની ગળો, નસોતર, જિંચીનાં મૂળ, પુઠ્ઠર મૂળ, ત્રિપ્લોચી, કાળાપાડ, જંવાસી, ઈંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચૂરો એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો અભિન્યાસ વા સર્વ સન્નિપાત મટે તથા ઉધરસ, કંકનાં રોગ, દમ, સાંધા અને હાડમાંનું ચળ, હેઝી, આંધરો ગુદાનાં દરદો, અને વાત વ્યાધિઓને મટાડે છે. આ ભાગ્યાર્થિ ઉર ક્વાથ કહેવાય છે.

### જીવહક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીની જીભ કઠણ કાંટાઓવાં વીંટાળેલી હોય, શ્વાસ, ઉધરસ અને બેહેરાશ

થાય, અત્યંત મુંઝાપણું, અત્યંત દાહ અને બળનો નાશ થાય તો, બળુવું કે-જીઠક સન્નિ-  
પાત છે. આ કષ્ટ સાધ્ય છે.

### ઉપાય.

ધોડાવજ, ભોંરિંગણી, જવાસો, રાસના, લિંબડાની ગળો, મોથ, સુંકે, કડે, કાકડાશીંગી, પુઝર મૂળ, બાહી, બારંગી, લિંબડાની અંતર જાલ, અરસો અને કચૂરા એ સઘળાં  
ખરાખર બાગે લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી પીએ તો જીઠક સન્નિપાત મટે છે.

### અંતક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જો રોગીનું નિરંતર માથું હાથમાં કરે, સઘળાં અંગમાં અધિક પીડા, ઉધરસ, હેડગી,  
શ્વાસ, બળતરા, મૂર્છા, અંગનું અત્યંત તપપણું, અત્યંત બકવા, શરીરકંપ અને જ્ઞાન-  
હીન થાય ત્યારે બળુવું કે-અંતક સન્નિપાત છે. આ સન્નિપાત અતિ અસાધ્ય છે માટે  
ઉપાય રહિત છે, તે રોગી જીવેજ નહીં તેથી ઉપાય વૃથા છે.

### રૂઘાહ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જો રોગીને અત્યંત બળતરા થાય તરશ ઘણી લાગે શ્વાસ બકવા બમ મોહ અ-  
રૂચિ પીડા ડોકમાં બાધિ ડાઘીમાં પીડા કંઠ દુખે પેટમાં શ્વળ અને શરીર બાકુળ-અ-  
મસહિત જણાય ત્યારે બળુવું કે-રૂઘાહ સન્નિપાત છે. આ પણ અસાધ્ય છે; તદ્દપિ આ-  
ધાર માટે ઉપાય લખ્યો છે.

### ઉપાય.

હરડેની જાથ પિત્તપાપમે કડુ દેવદાર ગરમાળાનો ગોળ કાળીધ્રાખ અને મોથ  
એ સર્વે સમાન બાગે લઈ ફૂટી ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો રૂઘાહ સન્નિપાત મટે.  
અને મહાજ્વરના વેગને પણ બંધ પાડે છે.

### ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જો રોગી ગાય નાચે હસે બકે વિકૃત રીતે જીવે મોહ પામી જાય બળતરા  
બધા અને બધથી પીડાશ્ચ શ્વાસ વિશેષ ચાલે બમ મદ અને તાપ હોય તો બળુવું કે  
ચિત્તવિભ્રમ સન્નિપાત છે.

### ઉપાય.

બાહી ધોડાવજ રિસામણિ ત્રિકુળા કડુ મોટી કાંસડીનાં મૂળ ગરમાળાનો ગોળ.  
કડુ લિંબડાની અંતરજાલ મોથ કુકડવેલાનાં ફળ કાળીધ્રાખ સાલપરપોટી પીલવણી ભો-  
રિંગણી ઉભીરિંગણી માળવી ગોખરૂ બીલી અરણી અરલૂ સીવણ અને પાડલનું જૂનું  
એ સઘળાં સમાન લઈ આખાં પાખાં ખાંડી ક્વાથ કરી બન્ને વખત પીએ તો ચિત્તવિ-  
ભ્રમ સન્નિપાત જાય અને રૂઘાહકને તે પણ મટાડે છે.

### કર્ણિક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

જો રોગીને કનના મૂળમાં તીવ્ર બધા તથા તીવ્ર સોજો હોય કંઠ પકડાઈ જાય  
મેઢેરાશ હાંફ બકવા દાહ મોહ તથા પરસેવો થાય ઉધરસ દમ અને કનના મૂળમાં



સોજો, ચળ જણાય તો, જણવું કે-કર્ણિક સનિપાત છે. આ કષ્ટ સાધ્ય છે.

### ઉપાય.

રાસ્ના, આસગંધ, મોચ, ભોરિંગણી, ભારંગી, કકુ, પુષ્કર મૂળ, અને ઘોડાવજ એ સધળાં જરાજર લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી કાકડાશીંગી અને હરડેનો પ્રતિવાસ દષ બે વખત પીએ તો કર્ણિક સનિપાત મટે છે. અથવા હળદર, ઇંગોરીઆની જડ, સિંધાલુ, દારૂહળદર, દેવદાર અને ઈંદ્રવરણની જડ એ ઔષધો સમાન ભાગે લઈ ઝીણું વાટી આકડાના દુધમાં ઘુટી કાનના મૂળમાં લેપ કરે તો કર્ણમૂળનો દુખાવો મટે છે. અથવા કર્ણમૂળમાં દુખાવો થતાં વેંતજ જળો લગાડી લોહી કાઢાડી નંખાવવું જેથી આરામ થાય છે.

### કંઠકુખ્જ સનિપાતનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો કંઠ સેંકડો ધાન્યોની અણીઓથી વીંટાયેલો હોય એવો થઈ જાય, હાંફ અત્યંત થાય, બકવા, અરુચિ, બળતરા, દેહમાં પીડા, મોહ, કંપ થાય તથા તરસ લાગે, ડાહી ઝલાઈ જાય અને માથામાં પીડા થયા કરે તો, જણવું કે-કંઠકુખ્જ સનિપાત છે. આ કષ્ટ સાધ્ય છે.

### ઉપાય.

કાકડાશીંગી, ચિત્રામૂળ, હરડેની છાલ, અરડૂસો, કચ્ચરો, કરીઆતું, ભારંગી, હળદર, ભોરિંગણી, પુષ્કળમૂળ, મોચ, કડાજાલ, ઈંદ્રજવ, કકુ અને કાળાં મરી એ સધળાં ઔષધો સમાન લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી દિવસ આઠ સુધી બન્ને વખત પીવો તો, દાહ, મોહ, અરુચિ, દમ, આફરો, કંઠપીડા, ઉધરસ અને અભિન્યાસ-આદિ ઉપદ્રવોએ કરીને સહિત કંઠકુખ્જ સનિપાતનો નાશ કરે છે. વૈદ્યવિનોદ.

### તેર જાતના સનિપાત પૈકી સાધ્યાસાધ્ય કેટલા છે ?

એઓમાં સધિક સાધ્ય છે, તંદ્રિક, ચિત્તવિભ્રમ, કર્ણિક, જિહ્વક, અને કંઠકુખ્જ એ પાંચ કષ્ટસાધ્ય છે, રજાહ અત્યંત કષ્ટ સાધ્ય છે, રક્તછીવિ, ભુગ્નનેત્ર, શીતાંગ, પ્રલાપક, અભિન્યાસ અને અંતક એ છ અસાધ્ય છે માટે સાધ્યાસાધ્યનો પૂર્ણ વિચાર કરી લેવો.

આ વિના સનિપાતના પ્રકાર વિષે મતમતાંતર વિશેષ છે માટે તેઓનો પૂર્ણ ખુલાસો મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો “ ભાવપ્રકાશ ” મધ્ય ખંડનો ભાગ પેહલો તથા ચરકાદિ ગ્રન્થોથી મેળવી લેવો.

### સનિપાતના સમુચ્ચય ઉપાય.

રસવંતી, પીપર, કાળાં મરી, ઘોડાવજ, અરલૂઆનાં બીજ, અને સિંધાલુ એ સધળાં જરાજર લઈ ગોમૂતમાં અત્યંત ઝીણું વાટી આંખમાં અંજન કરે તો, સર્વ જાતના સનિપાત શમે છે. અથવા કાળાં મરી, મહુએ, સિંધાલુ, ચિત્રામૂળ, કાયફળ અને લીંદીપીપર એ સર્વ સમાન લઈ અત્યંત શુદ્ધ વાટી ઉના પાણી સાથે નાકમાં નાસ આપવાથી ત્રિદોષજન્ય સનિપાત મટે છે.

### આંઢે જાતના જવર નાશ કરવાના ઉપાય.

શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ અબક જસમ, શુદ્ધ ત્રાજેશ્વર, સુંઠ, કાળાં મરી, લીંદીપીપર,

હરદળ, બેહેડાં, આંગળાં અને શુદ્ધ તેપાળો એ સઘળાં ઔષધો સમાન લઈ એ સરવેને કુઆના પાંદડાના રસમાં બે પહોર સુધી ઘુટી તડકે સુકવી વઝગાળ કરી ૧ રતી પ્રમાણે કિંવા બે રતી ભાર માત્રા યોગ્ય અનુપાન સંગાથે આપવી, જેથી આઠે પ્રકારના તાવ નાશ થાય છે તથા પેટનું શળ, અજીર્ણ, હીક, હલીમક અને આમવાયુ પણ નાશ પામે છે. આ ચિં-તામણિ રસ કહેવાય. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા શુદ્ધ પારો ટાંક ૨, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૨, શુદ્ધ વજનાગ ટાંક ૧, કાળાંમરી ટાંક ૪, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળ કરી પછી અન્ય ઔષધી વાટી મેળવી ખુબ ઘુટવા પછી આઠોના રસની ૧ ભાવના આપવી, ત્યારપછી ચિત્રક રસની ૧ ભાવના દહને ગોળીઓ રતીભાર પ્રમાણે વાળવી. તે પૈકી ગોળી ૧ આદા-ના રસ સંગથે સેવન કરે તો સન્નિપાત, મૂર્છા, આમવાયુ, વાતશળ, શીતજ્વર, બળતર વિષમજ્વર મંદાગ્નિ અને અરૂચી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ કરે છે; એટલુંજ નહીં પણ મરણ પમારીએ પડેલા મનુષ્યને એક વખત આરામ કરે છે આ અમૃત સંજીવની ગુ-ટીકા કહેવાય છે. રસમંજરી. અથવા શુદ્ધ પારો ૧૨ માસા ગંધક ૨૦ માસા વજના-ગ ૧૨ માસા લીંડીપીપર ૪૦ માસા જયફળ ૨૦ માસા મરી ૫ માસા અક્કલગરે ૧૨ માસા લવિંગ માસા ૬ ધંતૂરાનાં બીજ માસા ૧૨ અને શુદ્ધ ટંકણપાર ૧૨ માસા લઈ પારા ગંધકની કાજળ કરી વજનાગ મરી ભેગાં વાટી અન્ય ઔષધોને ઝીણું વાટી કાજળમાં મેળવી આદાના રસમાં ૩ દિવસ ઘુટવાં તદનંતર લીંબુના રસમાં ૩ દિવસ અને ઠેરડાની કુંપળના રસમાં પણ ૩ દિવસ સુધી ઘુટી ૧ અથવા ૨ રતી પ્રમાણે ગો-ળીઓ વાળી ગોળીઓ બે યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે નાસ લે કે મદન કરે તો વાયુ રોગ અને સન્નિપાત માત્ર દૂર થાય છે. આ કાળારિરસ કહેવાય છે. યોગચિન્તામણિ. અથવા સુક ૪ ભાગ કાળાં મરી ૪ ભાગ શુદ્ધ કરેલો તેલીઓ ટંકણ ૪ ભાગ અને શુદ્ધ વજનાગ ૧ ભાગ લેઈ સર્વને સૂક્ષ્મ વાટી લીંબુના રસમાં ૩ દિવસ ઘુટવાં પછી ફરી આ-દાના રસમાં દિન ૫ અને પાનના રસમાં દિન ૩ ઘુટી ગોળીઓ રતી પ્રમાણની વાળી યોગ્ય અનુપાન સાથે અથવા આદાના રસ સંગાથે ૧ ગોળી સેવન કરે તો સન્નિપાત વાયુ મસ્તક પીડા, સજોખમ અને પેટના રોગ માત્ર દૂર થાય છે. આનું નામ ત્રિપુર હૈરેવ રસ છે. યોગચિન્તામણી. અથવા શુદ્ધ વજનાગ ૪, સિંધલવૃક્ષ, વજ, લસણ, હિંમી ભેદિંગણી, કામફળ, જેરીમઘ અને સમુદ્રફળ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ ઝીણું વાટી આદાના દુ-ધના ૩ પુટ દેવા પછી તેને માછલીના પિત્તાની ૩ ભાવના છ સારી પેટે ઘુટી ચાળી લેઈ ૧ રતી કે બે રતી પ્રમાણે માત્રા લઈ કફ, વાયુ, મૂત્રી, પીનસ, શિર, ક્ષત, અને વેગરોગ મટે. નાકમાં ભુંગળીદારા નાસ દે તો સંગા આવે અને સન્નિપાત દૂર થાય. આનું નામ સંજા-કરણ રસ છે. રસમંજરી. અથવા પારાની શુદ્ધ ભસ્મ ટાંક ૩, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૪ વ-જનાગ ટાંક ૬ અને કાળાં મરી ટાંક ૧૨ લઈ ખરલ કરી સૂઅર, મોર તથા પાડના પિત્તાની ૭-૭ ભાવના દહ કંકાસણી (કળિહારી), કુકડવેલો અને જ્વાળામુખીના રસમાં (એક પછી એકના રસમાં) ઘુટી પછી આદાના રસના ૨૧ પુટ દેવા. તડકે શુષ્ક થયે તેમથી ૨ રતીભાર ભાત દહીના યોગ્ય અનુપાન સંગાથે શીતોપચાર સહ સેવન કરે તો સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. અને સર્વ પેટના રોગ તથા હાડમાં ફૂટણ-શળ હોય તે નાશ થાય છે. આનું નામ પ્રહારણ રસ કહેવાય છે. યોગતરંગણી. કલિ સન્નિપાતના લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

### આગંતુક જવરના પ્રકાર.

આગંતુક જવરના બેદ તોખા મોખા વર્ણવતાં પાર આવે તેમ નથી બાટે થોડામાં બા-  
ખાઓનો સમાવેશ કરી લીધેલ છે—એટલે કાષ્ઠપણુ પ્રકારના શ્લેષ ( માટીનું ઢેકું. પથ્થર,  
લકડી, મુડી, લાત અને તરવાર વગેરે ) નો પ્રહાર લાગવાથી, ક્રમ ક્રોધ શોક ભય કે  
ભૂતપ્રાણિના આવેશથી ક્રોધ શત્રુએ કરેલી કૃત્યાની ઉત્પત્તિ—આદિ અભિચાર—મંત્રયોગથી  
ભૂતપણુ ગુરુ દુષ્ટ કે સિદ્ધ—આદિના શાપથી ઝેરના ખાવાથી તાવવાળા રોગીના કે ઝેરી  
નસ્પતિના સ્પર્શથી અને ખરાબ વાસના કે ખરાબ સ્વાદવાળા ઔષધોથી ઉત્પન્ન થયેલા જવરને  
આગંતુક જવર કહે છે; કેમકે દોષો આગંતુક જવરને ઉત્પન્ન કરનાર નથી પણ તે જવર ઉત્પન્ન  
યા પછી તેની સાથે પાછળથી પોતપોતાના દોષોની સાથે સંબંધ પામે છે અર્થાત આગંતુક  
જવર પ્રથમ બેધથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પછીથી પોતપોતાના દોષોની સંગાથે સંબંધ પામે છે.  
વે આગંતુક જવરના બુદ્ધિ બુદ્ધિ લક્ષણો કહીએ છીએ.

### શાસ્ત્રાદિના પ્રહારથી ઉત્પન્ન થએલા આગંતુક જવરનાં લક્ષણ.

શ્લેષ પ્રહાર—લાગવાથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાના લીધે વાયુ ક્રોધે છે, તેથી તે વાયુ લો-  
ને બગાડી પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, તથા તે સ્થળે સોજે આવે છે અને શરીરનો વર્ણુ વિપ-  
તેત થઈ જાય છે તે કારણથી શરીરમાં રહેલો વાયુ જવરને ઉત્પન્ન કરે છે.

#### ઉપાય.

આ જવરવાળાને લંધન કરાવવું નહીં, કપાવણી તથા ખરમ વસ્તુનો યોગ યોગવો નહીં,  
શુ મીઠા સ્નિગ્ધ પદાર્થો ખવરાવવા, વાગેલી જગ્યોએ યોગ્ય શેક કરવો, વિશેષ લા પડેલો  
ભય તો દેખા દેવરાવવા અને પાટો વગેરે યુક્તિથી બાંધવો.

### ક્રમ, ક્રોધ, શોક, ભય અને ભૂતાદિના આવેશથી ઉત્પન્ન થએલા જવરનાં લક્ષણ.

ક્રમક્રોધી સ્ત્રી અથવા પુરુષ ન મળવાથી ક્રિંવા ક્રમના વેગથી જે તાવ આવે છે તેને  
ક્રમજવર કહે છે. તેમાં મન ભમતું થાય છે, આંખો મિંચાય છે, શરીરમાં સુસ્તી, ભોજન  
કેપર અરુચિ અને અંતઃકરણમાં પીડા થાય છે, તથા નિદ્રા, અનિદ્રા, દાહ, મૂર્છા, ત્રેડ થાય,  
તેજ અપણ રહે તથા લંબન, ધૈર્ય અને બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. તેમજ તરશ લાગ્યા કરે  
કે અને વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખ્યા કરે છે.

#### ઉપાય.

ચિંતવેલી સ્ત્રી કે ચિંતવેલો પુરુષ મેળવી આપવો અને તે સ્ત્રી કે પુરુષ સારા જોગ  
સાથેનિડે પોતાના વક્ત્રી મનુષ્ય સાથે હાસ્ય વિલાસ કરે તો ક્રમજવર દૂર થાય છે, અશ્વિયા  
ક્રમ જાગૃત્વના, ચપલ ચાશ્ત્રીદાર નેત્રવાળી, કાંઈક અને જોગ હિંચા સ્તનવાળી, શ્રોણ વર્ણુની  
મી સાથે ક્રિંવા સ્ત્રીએ મન મમતા સ્વરૂપવંત પુરુષ સંગાથે સુરતક્રિયા કરવી તો ક્રમજવરથી  
ઉત્પન્ન થયેલો જવર નાશ પામે.

ક્રોધથી અગવા શોકથી પ્રાપ્ત થયેલા જવરમાં બકવા થાય છે, અભિચાર, અરુચિ

અને ચિત્તની અસ્થિરતા થાય છે. ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં શરીર કપિ, માથું ડુબે અને પિત્તજ્વરના તાવનાં લક્ષણો થાય છે, તેને લયજ્વર-શોકજ્વર તથા ક્રોધજ્વર ક્રમે કરી ભણવા.

### ઉપાય.

લય વા શોકજ્વર વાળાને હર્ષની સુંદર વાર્તાઓ સંભળાવવી અને જે પ્રકારનો લય ઉત્પન્ન થયો હોય તે લય ગમે તે પ્રકારે પશુ દૂર કરાવવો.

ક્રોધજ્વર વાળાને મીઠી મનગમતી વાતોથી તથા તેને ખ્યાર ઉપજે તેવાં વચનો કહેવાથી ક્રોધજ્વર નાશ થાય છે.

ભૂતાદિના આવેશથી જેને તાવ આવ્યો હોય તેને ઉદ્દેગ, હસવું, રોવું, કાંપવું અને ચિત્તની અસ્થિરતા થાય છે તે ભૂતજ્વર કહેવાય છે તથા કેટલાક રૂપિઓના મત પ્રમાણે તેને વિષમ વેગના લીધે વિષમજ્વરમાં ગણેલો છે.

### ઉપાય.

ભૂતજ્વર વાળાને બાંધી ચૌદમું રત્ન આપવું તથા મંત્ર, તત્ર, ચંત્રાદિના પ્રયોગ અને નાસ કે અંજનના યોગ કરવા.

ભૂતોને કહાડવાનો મંત્ર.

ૐ હ્રાહ્લીં નમોભૂતનાયક સમસ્ત ભૂવન ભૂતારિ સાધય ૨ હં ૩ ફુટસ્વાહા.

આ મંત્ર બાણી મોર પાંખથી ઝાડો ઉંઝળી નાખે તો ભૂત દૂર થાય છે.

મંત્ર બીજો.

ૐ નમો નારસિંહાયં હિરણ્યકશિપુ વક્ષસ્થલ વિદારણાય ત્રિભુવન વ્યાપકાય ભૂત મેત પિચાશ શાકિની કીલોન્મૂલનાય સ્તંભોદ્ધવ સમસ્ત દોષન્ હન હન સર સર ચલ ચલ કંપ કંપ મથ મથ હુંફુટ હુંફુટ હુંફુટ ઠઃ ઠઃ મહારુદ્રો જાપયતિસ્વાહા.

આ ત્રિસિંહ રક્ષા મંત્રથી મોર પિંછાની પિંછીથી ઉંઝળી દેવી તો ભૂતાદિક નાશ થાય.

મંત્ર ત્રીજો.

ૐ નમો ભગવતે ભૂતેશ્વરાય કિલિકિલિ તાર્ક્ષ્યાય રોદ્રદંષ્ટ્ર કરાલવત્ક્રાય ત્રિનયન ભૂષિતાય ધગધગીત પિસંગ લલાટ નેત્રાય તીવ્ર કોપાનલાય મિતિ તેજ-સે પાશ શૂલ સર્વંગ હમરુ કર ધનુર્બાણ મુદ્ધર મયદંડ ત્રાસમુદ્રા વ્યગ્ર દક્ષદોર્દહ મંદિતાય કપિલ જટાજૂટ કૂટાર્ધચંદ્ર ધારિણે મસ્મરાગ રંજિત વિગ્રહાય ઝગ્રફણિપતિ ઘટાટોષ મંદિત કંઠ દેશાય જય ૨ ભૂત હામરેન્ન આત્મરૂપં દર્શય ૨ નૃત્યય ૨ સર ૨ વલ ૨ પાશેન બંધ ૨ હુંકારેણ ત્રાસય ૨ વજ્રદંડેન હન ૨ નિસિતસ્વદેન છિધિ ૨ મુલાગ્રેણભિધ ૨ મુદ્ધરેણ ચૂર્ણય ૨ સર્વ ગ્રહાણાં આવેશય ૨.

આ મંત્રવડે માયના લીમાં ગુગળ મેળવી ભૂતઅસિતને સારી પેટે ધુણી આપવી. તથા આ મંત્રથી અડદ મંત્રી ઊંટે લો ભૂત પ્રેતાદિ જે હોય તે જવાબ આપે અને પછી



એજ મંત્રથી જૂતાદિને કઢાડે. અથવા—મુગળ, લિંબડાનાં પાન અને સાપની કંચળી જે-  
ળથી મૂપ દેવો તથા હીંચ, અને લસણ પાણીમાં ઝીણું વાટી નાકમાં નાસ દે તથા બા-  
ખમાં અંગળ કરે તે જૂતાદિ નાશ થાય. એમ ત્રિપચાર ગ્રન્થમાં લખેલ છે. અથવા  
તુલસીનાં પાન ૮, કાળાં ચરી ૮ અને ( ચાનિવારની સંખ્યાએ મોતરી આલિતવારના  
પ્રાતઃકાળે કામપ્ર ન બોલે તે વખત પોતાનો પડછાયો ટાળી પવિત્ર પણે લીધેલી ) સહે-  
વીની જડ એ ત્રણેને મેળવી ગળામાં ખારણુ કરે તો જૂતાદિક દોષ દૂર થાય.

અભિચાર કે, અભિસાપથી આવેલા તાવમાં મોહ અને તરફ ઉત્પન્ન થાય છે.  
અત્યંત રોગ થયા કરે છે, સર્વ વસ્તુમાં આનિ ઉપજે, અતિસાર, મૂર્ચ્છા, બમ, દાહ  
અને મન તણ થતા કરે છે. તથા માનસજ્વર એટલે પુન, મિત્ર, સ્ત્રી ધન અને કષ્ટવસ્તુ-  
નો ભાગ થવાથી જે તાવ આવે છે તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ ચિન્હો હોય છે.

### ઉપાય.

ધનુર બળન કરવું એ સર્વોત્તમ છે. તથા ધીરજ રાખવી, અને મનને મને  
તેમાં મિષ્ટ રૂચિ કરતાં બોળતો જમે તો તથા અતિ સ્વાદવંત શાકના ખાવાથી કિંમત  
જવરો મટે છે.

ઔષધીના ઉચ્ચ કે ખરાબ વાસ વા, સ્વાદથી આવેલા તાવમાં મૂર્ચ્છા આ-  
વેલે, કપાળ દુખેછે, ઉલટી થાય છે અને હીંચ આવ્યા કરે છે. તેને મટાડવા મુંદર સ્વાદિષ્ટ  
ઔષધો રૂચિકર વસ્તુઓ અને સુમધુ દ્રવ્યો ઉપયોગમાં લે તો અરામ થાય છે. જેને ખા-  
વાથી આવેલા તાવમાં મુખ કાળું, શરીરમાં બળતરા, અન્નનો અભાવે અતિસાર, તરફ,  
તીવ્રપીડા અને મૂર્ચ્છા થાય છે તેને મટાડવા ઘેર નાશના પ્રયોગ કરવા.

### વિષમજ્વરનાં લક્ષણ.

જે મુખ્યને તાવ આવતો હોય છતાં કુપચ કરે તેથી, અથવા તે તાવ કિંતર્થ પછી  
ખાવા પીવામાં—આહાર વિહારમાં યોગ્ય રીતિ રાખે નહીં તેથી રક્ત લગ્ન રૂધિર—આદિ  
ધાતુઓમાંના કોષ ધાતુને દ્વિપિત કરીને વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા તાવ  
આવ્યા વિના પણ આ તાવ આવે છે—એટલે જેને ટાઢો કે હિનો તાવ આવે તથા વધારે  
આવે કે થોડો આવે તેનો નિયમ નહીં અને સુમધુ-વખતનું પણ નિયમિતપણું હોય નહીં  
અથવા વખતસર પણ આવે તે વિષમ જ્વર કહેવાય છે. તેના મુખ્ય ચાર અથવા પાંચ  
પ્રકાર છે. સતત, અન્યેષુ, તૃતીયક અને ચાતુર્થિક એ પાંચ બેઠ છે.

જે જ્વર સાત દિવસ ( વાયુનો ) દસ દિવસ ( પિત્તનો ) અને બાર દિવસ ( ક્ષેનો ) નિરં-  
તરપણે રહે તેને સતતજ્વર કહે છે.

જે જ્વર એક અહોરાત્રિમાં બે વખત આવે તે સતતજ્વર કહેવાય છે.

જે જ્વર અહોરાત્રિમાં એકજ વખત આવે છે તે અન્યેષુ કે અન્યેષુક કહેવાય છે.

ત્રીજે દિવસે એકાંતરે તાવ આવે તે તૃતીયજ્વર અને ચોથે દિવસે આવે તે ચાતુ-  
ર્થિક—ચૂષીએ—તરીએ તાવ કહેવાય છે.

### ઉપાય.

વિષમજ્વર વાળાને મગ તથા મઠની દાળનું પાણી પાતું, હલમ પચ્ચ પદાર્થો

આપવા, ઠંડુ પાણી પાવું નહીં, અથવા કુકડવેલનાં ફળ, હરડેની છાલ, લિંબડો, ઈ-  
દ્રજવ, જવાસો, અને લિંબડાની ગળો એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ખાંડી કવાથ કરી નિરં-  
તર ૭ દિવસ બન્ને વખત પીવા માનથી કસાદિ યુક્ત સતતજવર નાશ થાય.  
વૈધવિનોદ. અથવા શીતજવર-ટાઢીઆ તાવવાળાને મોટી ભોરિંગણી, ધાણા, સુઠં, લિં-  
બડાની ગળો, મોથ, પદ્મક, રતાંજળી, કરીયાતું, કુકડવેલનાં ફળ, અરડૂસો પુષ્કરમૂળ,  
કકુ, ઈદ્રજવ, લિંબડાની અંતરજાલ, ભારંગી અને પિત્તપાપડો એ સઘળાં ઔષધોને સ-  
માન ભાગે લઈ કવાથ કરી ૧૦ દિવસ સુધી બન્ને વખત પીએ તો ટાઢીઓ તાવ મટે-  
આ વૃહત્કુદાદિ કવાથ કહેવાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા કરીયાતું, લિંબડાની અંતર  
જાલ, કકુ, લિંબડાની ગળો, હરડેજળ, મોથ, જવાસો, ત્રાયમાણુ, ભોરિંગણી, કાકડાશીંગી,  
સુઠં, પિત્તપાપડો, ઘઉંલા-કાંગ અથવા ખુપકળા, કુકડવેલનાં ફળ, લીંડીપીપર અને કચ્ચૂરો  
એ સોળ ઔષધો સમાન ભાગે લઈ ખાંડી વચ્ચગાળ ચૂણુ કરી ૧૦ રતીભાર ઠંડા પા-  
ણી સંગાથે ૮ દિવસ લગી સેવન કરે તો વિષમજવર દૂર થાય છે. આ પોડશાંગચૂ-  
ણુ કહેવાય છે. યોગચિંતામણિ. અથવા કરીયાતું, કકુ, નસોતર, વાળો, પીપર, વાવડીંગ,  
સુઠં, લિંબડાની અંતરજાલ, હરડે એઓ સઘળાં સમાન લઈ તેઓનું વચ્ચગાળ ચૂણુ કરી  
હિના પાણી સાથે વા એઓનો કવાથ કરી પીએ તો વિષમજવર નાશ પામે છે અને જૂખને  
વધારે છે. વૈધવિનોદ. અથવા-સંખીઆ સોમલને ૧૪ વાર લાંબા વંતાકમાં બાલી  
ભરસાડમાં બારી તે સોમલ જટલો શુદ્ધ હિંગજોડ અને પીપર મેળવી ઘુંટી રાઈ જવડી  
ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી પતાસા સંગાથે ટાહાડ ચઢ્યા પહેલાં ખાય તો સઘળી  
જાતના તાવ ૫ કે, ૭ ગોળીના સેવવાથી નાશ પામે છે અને જવરાંકુશ કહે છે. (વિષ-  
મજવરના અનેક ભેદ છે માટે ચરક વા ભાવપ્રકાશાદિ ગ્રંથોથી જ્ઞાન મેળવે.)

### જીર્ણજવરનાં લક્ષણ.

તાવ આવતાં ૨૧ દિવસ થાય ત્યાર પછી તે તાવને જીર્ણજવર કહે છે એટલે જીર્ણ-  
જવર વાળાના હાડમાં હાડકચરીઓ તાવ રહે છે, જૂખ લાગતી નથી, શરીર દુબળું થા-  
ય છે અને પેટમાં બરબની ગાંઠ વધી આવે છે તેને જુનો-જીર્ણ તાવ કહે છે.

### જીર્ણજવરના ઉપાય.

સોનાના વરખ ૧ ભાગ, વગર વિધેલાં સાચાં મોટી ૨ ભાગ, શુદ્ધ હિંગજોડ ૩  
ભાગ, અને મરી ૪ ભાગ તથા ગોમૂત્રમાં શોષેલો ખાપરીઓ ૮ ભાગ લઈ સર્વને હિતમ  
ખરલમાં ખરલ કરી ગાયના માંખણુ અને લીંબુના રસ સાથે જ્યાં સુધી માંખણુની ચીકાસ  
જણાય ત્યાં સુધી ઘુંટી ૧ રતી વા બે રતી ભારની રેવડીઓ બનાવી રતી કે બે રતી ભાર,  
મધ પીપર સાથે દુધના પથ્ય યુક્ત સેવન કરે તો જીર્ણજવર, ધાતુજવર, અતિસાર,  
લોહીખંડવાડો, પિત્ત સંગ્રંધી ધોર બાધી, લોહીવિકાર, નેત્રવિકાર, અને પ્રદર રોગનો  
નાશ કરે છે, તથા શક્તિને વધારે છે. આ વૃહન્વસંતમાલતીરસ કહેવાય છે. યોગ  
તરંગિણી. અથવા-ભોરીંગણી ગળો અને સુઠંનો કવાથ કરી પીપર ચૂણુના પ્રતિવાસ  
સાથે સેવન કરે તો જીર્ણજવર ખાંસી કફ દમ અને અગ્નિનો નાશ કરે છે. અથવા  
કચ્ચૂરો સુઠં દેવદાર રાસ્ના મોથ કકુ મોટી રીંગણી અને કરીયાતું એઓ સર્વ સમાન

લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી પીપર મધ સહિત પીએ તો જીર્ણીન્વર અને વિષમન્વર નાશ થાય છે. વૈધવિનોદ. અથવા પીપળાની લાખ ૬૪ તોલા તથા તૈલ ૬૪ તોલા અને તૈલથ યોગલું ગાયના દહીનું ઘોળવું નાખવું તથા આસમંધ, વરીઆળી, હળદર, દેવદાર, મેદીન બીજ ( વા નગોડ ), કડુ, ન્હાની પીલુડી, ઉપલેટ, જેડીમધ, મોથ, સુખડ અને રાસ્ના એટલાં એક એક તોલા બાર લઈ કટક કરી તેમાં નાખી ધીમા તાપે તૈલને પકાવી ગાળી લે. આ તૈલનો માલેસ કરે તો સધળી જાતના વિષમન્વર, ચળ, શળ, શરીરની ખરાબ વાસન અંગનું ફાટવું વા ફેલાઓ વગેરે નાશ થાય છે. આ લક્ષ્યાદિ તૈલ કહેવાય છે—યોગ તરંગીણિ. અથવા લીંડીપીપરો પેહેલે દહાડે ૩ તથા ૭ કે ૧૦ થી ખાવી શરૂ કરી નિરંતર એક એક વધતાં ૨૧ દિવસ લગી ખાવી અને પછી પાછી એક એક ઘટાડી જોટલ પેહેલે દહાડે ખાધી હોય તેટલા સુધી આવવું તેને ૧૦૦૦ માન પીપર પ્રયોગ કહે છે. ૨ વર્ષ માન પીપરના સેવનથી જીર્ણીન્વર, પાંડુ, વાતરક્ત, ખાંસી, દમ, અરૂચિ, પેટના રોગ હર્ષ, શ્લેષ્મ, અને ઉરોમ્હ વાયુ મટે છે. યોગચિંતામણિ. અથવા બકરીના દુધ શીથળો હાથે પગે લેપ કરવાથી જીર્ણીન્વર મટે છે. પ્રસ્તાવિક. અથવા લાખડા પાન ૧૦ ભાગ, ત્રિફળા ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, અજમો ૫ ભાગ, ત્રિલવણ ૩ ભાગ અને જવખાર ૨ ભાગ લઈ તેઓનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી પ્રભાતે પાણી સાથે સેવન કરે. વિષમન્વર અને જીર્ણીન્વર નાશ થાય છે. આને નિખાદિ ચૂર્ણ કહે છે. વૈધરહસ્ય અથવા ત્રિફળાં, હળદર, દારૂહળદર, ભોંરીંગણી, મ્હોટી રીંગણી, કચૂરો, ત્રિકટુ, પીપરીમૂ ન્હાની પીલુડી, ગળેષ, ધમાસો કડુ, ખડસલિયો, મોથ, ત્રાયમાણ, વાળો, લિંબડો, પુષ્કરમૂ જેડીમધ, કડાઝલ, અજમો, છંદગવ, બારંગી, સરખવાનાં બીજ, સોરડી માટી ( ફટકડી ), વળ તજ, પશક, કાળો વાળો, સુખડ, અતિવિષ, કાંશકી, મ્હોટો સમેરવો, મધી સમેરવો, વાડીંગ, તગર ચિત્રો, દેવદાર, ચબ્બક, તમાલપત્ર કડવાં પરવર જીવક, ત્રપબક, લવિંગ વંશલોચન, ઘોળું કમળ, કાકીળીનાં પાન, જવત્રી અને તાલીસપત્ર એટલાં ઔષધો સરખ લઈ ચૂર્ણ કરી તેના અરધા ભાગે કરીયાતાનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી યોગ્ય ચાત્રાએ તે સેવન કરે તો સમસ્ત પ્રકારના તાવ, દાહ, પ્રમેહ, ધેન, બ્રમ, તરજ, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુ

૧ પ્રથમ પાંચ પીપરથી વધતાં સો સુધી વધી પછી તે જ પ્રમાણે ઘટતાં પાંચ સુ આવવું, પણ નિત્ય તે પીપરનું દુધ સાથે સેવન કરે તો વાતરક્ત, દમ, પાંડુ, મસા, ગાળો, સો અને પેટના રોગ મટે છે. વૈદ્યરાજ.

પ્રથમથી ૫-૭-કે ૧૦ પીપરને દુધમાં ભજાળી તેમાંજ કુંદી પીને પછી દુધ લાત જમે અથ નિરંતર ૨૧ દિવસ લગી એક એક પીપર વધારતાં પછી એક એક ઘટાડી સેવન કરતા રહેવું વૈદ્ય હસ્ય. પાંચ અથવા દસથી પ્રથમ પીપરો શરૂ કરી અઠેક વધતાં ૧૦ દિન દુધમાં કુંદી પીવી ૨ કમવાર ઘટાડી દેવી. પણ તે ઉપર દુધ લાત ખાવાં. સુશુત.

દસ પીપરને કમેકરી વધતાં ૧૦ દિવસ દુધમાં ભજાળી પીવી અને પાછી કમવાર ઘટાડવી, એ ૧૦૦૦ પીપર ખાય તો સર્વ રોગ મટાડી આયુને વધારે છે. બળવાળાએ દુધમાં કુંદીને અને સાધ રણ બળવાળાએ દુધમાં ભજાળીને પીવી, પણ જાણ બળવાળાએ તેના ચૂર્ણને કાઢીને ઉપર દુધ પી તે કુંદુ થાય છે. પીપરનું ચૂર્ણ સમાન મધમાં સેવે તો ખાંસી, અછર્ણ, અરૂચિ, દમ, અતિ રોગ, પાંડુ, અને કમિરોગનો નાશ કરે છે. વાગ્બટ.

રોગ, ખાતીનાં દરદ, કમળો, ત્રિકૂપીકૃતું, ગોઠણનું તથા પડખાનું થળ જેમ વિષયુ જનવાન સુદર્શનમકવડે દેત્યોનો નાશ કરે છે તેમ આ સુદર્શન ચૂર્ણ ઉપર કહેલા રોગોનો નાશ કરે છે. જ્યાર માટે લાલ પાણી સાથે ફાકવું. યોગતરંગીણિ. આ ઉપાય કર્યા છતાં જીર્ણજ્વર કે વિપમજ્વર ન ચડે તો રોગના પ્રમાણમાં રેચ અને ઉસરી કરાવવી જેથી તુરંત મટે છે.

### અજીર્ણ જ્વરનાં લક્ષણ.

જે રોગીને વારંવાર પાતળો ઝાડો થયા કરે, ખાટા એકકાર આવે, ઉસરી થવા જેવી શંકા રહે, પેટમાં પીડા થાય, પેટ ચઢે અને પેટમાં ગડગડાટ સ્વરૂપ થાય તો જાણવું કે અજીર્ણના કારણથી તાવ આવેલો છે.

### ઉપાય.

જોડી અનખો, હરડેની છાલ અને સંચળ એએાનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ ઊના પાણી સાથે ફાકે તો અજીર્ણ જ્વર જાય. અથવા અજીર્ણને નાશ કરનારા સમસ્ત ઉપાયો ચોખ્ખા તેથી પણ અજીર્ણજ્વર નાશ થાય છે.

### દ્રષ્ટિજ્વરનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યને કાંઈ કૂર જનની દ્રષ્ટિ લાગી હોય તેને જગ્યામાં બહુ આવે, પેટમાં પીડા, લાલ પગમાં ત્રાડાવો અને શરીર અશક્ત થઈ જાય તો, જાણવું કે દ્રષ્ટિજ્વર છે.

### ઉપાય.

સેકલી હીંગ, કાળાંમરી, લીંડીપીપર અને સુંઠ એએાને સમાન ભાગે લઈ ત્રીજાં વારી વજમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ઊના પાણી સંગાથે સેવન કરે તો દ્રષ્ટિજ્વર મટે છે, અથવા નાગનો મ્હોરો-મણિને પાણીમાં ઘોળી તે પાણી પાવાથી તથા તંત્રાદિ પ્રયોગથી દ્રષ્ટિજ્વર નાશ થાય છે."

### લોહીવિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવનાં લક્ષણ.

જે રોગીના સર્વ શરીરમાં ત્રાડાવો થાય, શ્વાસ આવે, શરીર ક્ષિયિત થઈ જાય, લાલ, મૂર્છા, અને આક્રોશ થાય તો જાણવું કે લોહીના બગડવાથી તાવ આવેલો છે.

### ઉપાય.

કાળી ધાત્ર, હરડેની છાલ, અરડૂસો, બેરિંગજી, હળદર અને સિંબડાની ગોળ એએાને બરાબર લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ હડો પડયા પછી તેમાં ગાંધા તોલાબાર મધ મેળવી દિવસ ૭ લગી સેવન કરે તો લોહી બગડથી ઉત્પન્ન થયેલો તાવ નાશ પામ છે.

### મળજ્વરનાં લક્ષણ.

જે રોગીને બમ, મૂર્છા, ઉસરી, હેડકી, પેટમાં થળ અને જીલ તથા મુખમાં રોષ પડ્યા કરતો હોય તો તથા બળતરા પણ થયા કરે તો જાણવું કે મળના બગડથી તાવ આવ્યો છે.



### ઉપાય.

કુ, પીપરીમૂળ, મેથ, હરડેની છાલ અને ગરમાળાનો ગોળ એ સઘળી ઔષધીઓ સમાન ભાગે લઈ આખી પાખી ખાંડી કવાથ કરી ચોખ્ખ માત્રાએ આપે તો મળજવર નાશ થાય છે—આ કિરમાળાપત્રક કહેવાય છે.

### ગર્ભીણી સ્ત્રીના તાવનો ઉપાય.

“ રતાંજળી, કાળીધાખ, વાળો, ઘોળી કિપલસરી, જેડીમધ, મહુડો, ધાણા સુંઘી વાળો અને સાકર એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઈ તેઓનો કવાથ કરી ૭ દિવસ, સુધી સેવન કરે તો ગર્ભવંતી સ્ત્રીનો તાવ નાશ થાય છે. ”

### સૂતિકાન્વરનાં લક્ષણ.

જે સ્ત્રીને સર્વાંગમાં તોડ થતી હોય, શરીર ઉતું રહે, કંપવા થાય, શરીર બહાર રહે, તપા, સોજો અને અતિસાર થઈ આવે ત્યારે જલ્દી કુ સુવારોગને લીધેજ તાવ આવેલો છે.

### ઉપાય.

“ અજમોદ, જીરૂ, વંશલોચન, ખેરસાલ, વિજૈસાર, વરીયાળી, ધાણા, અને સીમળાનો મુંદ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ કચરી કવાથ કરી ૧૦ દિવસ પર્વત પીએ તો સૂતિકાન્વર નાશ પામે. ” અથવા સાલપરપોટી ( સમેરવો ), પીલવણી ( મધી સમેરવો ), લોરિંગણી, રિંગણી, જોખર, ખીલી, અરણી, અરલૂ, સીવણ અને કાકસ એ દસમૂળને સમાન ભાગે લઈ ખાંડી તેઓનો કવાથ કરી ૧૦ દિવસ સુધી નિરંતર જરા ઉતો હોય ત્યારે તેમાં બી નાંખી પીએ તો સૂતિકાન્વર મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

### બાળકોના જવરના ઉપાય.

જે બાળકનું શરીર ઉતું થયું હોય તથા રોવા કરે તો તાવ આવેલો જલ્દી તેને મેથ, હરડેની છાલ, લિંબડો કુકડવેલનાં ફળ, અને જેડીમધ એ સઘળાં સમાન ભાગે માત્રા માસા બાર લઈ કવાથ કરી ૭ દિવસ ચોખ્ખ માત્રાએ રહેજ ઉતો હોય ત્યારે તાવ તે બાળકનો તાવ મટે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા—“ ચોખ્ખાની ધાણી, જેડીમધ, આલખ અને મહુડો એઓનું સ્વચ્છ ચૂર્ણ ૧ માસા બાર મધ સંગ્રાથે ચલાડે તો બાળકનો તાવ મટે. ” તેની માતા કે ધાવ હોય તેને પથમાં રાખવી તેથી પણ તરત આરામ થાય છે. અથવા તે બાળકને તાવ સંગ્રાથે અતિસાર પણ થયો હોય તો, અતિવિષ, ખીલાનો ગર્ભ, ઇંદ્રજવ, ધાવડીનાં ફલ, લોદર, ધાણા અને વાળો એઓનો માસા માસ બારનો કવાથ કરી પીવડાવે તો અતિસાર યુક્ત તાવનો નાશ થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. જે બાળકની કુટી પાડી ખઈ હોય તો બી ઉતું કરી રોક કરે તો મટે છે. જે બાળકના પેટમાં કરમીઆ પડ્યા હોય તો—તાવ આવે, શરીરનો વર્ણ વિપરીત થઈ જાય, પેટમાં ચળ હોય, ઉઘટી, ભ્રમ, ભોજનમાં-ધાવણમાં અશ્નિ, અને અતિસાર હોય તો જલ્દી કુ કરમીઆના કારણથી જવર ઉત્પન્ન થએલો છે. તેના ઉપાય એ છે કે—“ પિત્તપાપડો, લિંબડાની અંતરજાળ કચરવાનું, મેથ, મેથ, કેવદર, અને વાવડીંગ એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઈ કચરી લઈ ૧ નો કવાથ કરી ૭ દિવસ પાવાથી ચેકના કરમીઆ નાશ પામે છે અને તાવ પણ મટે છે. ”

## કાળજ્વરનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો તીવ્રવેગ સહિત તાવ હોય, ઉર્જાશ્વાસ હોય, શરીરની કાન્તિ નાશ પામી જાય, પરસેવો આવે, શરીર સિથિલ થઈ જાય, નાડી હાથ લાગે નહીં અને શરીરની સર્વ ઇન્દ્રિયો પોત પોતાના ધર્મને ત્યજી દે તો જાણવું કે કાળજ્વર છે.

## ઉપાય.

માય, પૃથ્વી, અન્ન, વસ્ત્ર, ફળ અને સુવર્ણાદિનું શ્રદ્ધા તથા શક્તી પ્રમાણે દાન દેવું, અને સન્નિપાત ઉપર કહેલા પ્રયોગો ઉપયોગમાં લેવા તથા શ્રી રામનામનું સ્મરણ કરાવવું એજ જન્મ જન્માંતમાં સુખદાતા છે.

## જ્વરના દશ ઉપદ્રવ.

તાવનું બોહોળું કુટુંબ છે એટલે ઉધરસ, શોષ, શ્વાસ, હેઝકી, વમન, અતિસાર, અરુચિ, આફરો, બંધકોષ અને મૂર્ચ્છા એ દશ ઉપદ્રવ-કિંવા કુટુંબી છે એટલે પ્રથમ જ્વર છે એ વડિલ પુરુષ રૂપ છે તેથી પેહેલાં પ્રત્યેક મનુષ્યને તાવ આવે અને પછી ઉક્ત કહેલા ૧૦ ઉપદ્રવો પ્રાપ્ત થાય છે, જ્વરરૂપી વડિલ પુરુષની તરફ તો આ છે. શ્વાસ અને ઉધરસ તાવના દીકરા છે, હેઝકી અને ઉઝટી તાવની દીકરીઓ છે, અતિસાર તાવનો ભાઈ છે, અરુચિ તાવની બહેન છે; બંધકોષ તાવનો ભાણેજ છે. આફરો તાવનો સસરો છે અને મૂર્ચ્છા તાવની ભાંડી છે. એમાં તાવ આવ્યા પછી જે વિશેષ બળવાન જણાય તેનું બળ નાશ કરવા યોગ્ય ગુણુવાળી ઔષધી આપવી, પણ અન્ય બળવાન ઉપદ્રવ પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવી એકલા જ્વરનાજ ઉપાય કરવા અયોગ્ય છે; માટે જ્વરજ દવા સાથે જે ઉપદ્રવ બળવત્તર જણાતો હોય તેને નાશ કરનારી ઔષધીનો મેળાપ કરી ઉપાય યોજવા.

## જ્વર અને અતિસાર એકઠા હોય તેના ઉપાય.

સુંઠ, અતિવિષ, મોથ કરિયાતું, લિંબડાની ગળો અને કઝાછલ, એ સર્વ સમાન ભાજે લઈ કચરી ક્વાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ નિરંતર ૭ દિવસ સુધી પીએ તો જ્વર સહિત અતિસાર નાશ પામે છે. વૈદ્ય રહસ્ય. અથવા-“ પિંપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચબ્બ, ચિત્રામૂળ, સુંઠ, ખીલ્લાનો ગર્ભ, મોથ, કરિયાતું, કઝાછલ અને ઈંદ્રજવ એ સઘળાંને સમાન લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી દિવસ ૭ સુધી સેવન કરે તો જ્વરાતિસાર, હેઝકી, મુખશોષ, ઉઝટી, શ્વાસ અને ઉધરસ એ સર્વનો નાશ કરે છે.”

## જ્વરના ઉપદ્રવોના કંમવાર ઉપાય.

“ જ્વરમાં તૃષા બહુ લાગતી હોય તો ધાણુ, મોથ અને પિત્તપાપડો એઓને કચરી ક્વાથ કરી ૩ દિવસ લગી સેવન કરે તો તૃષા, બળતરા અને અતિસાર એ સર્વ દૂર થાય છે.” અથવા-વડવાઈના અંદૂરા, ચોખાની ધાણી અને કમળકાકડીનો મગજ, એઓને સમાન લઈ ત્રીણાં ખરલ કરી મધમાં ગોળી વાળી ગોળી ૧ મોઢામાં રાખે તો તૃષા દૂર થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

જે જ્વરમાં ઉધરસ હોય તો “ લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સુંઠ, ભારંગી, એરસાલ, ભોરિંગણી, અરડૂસી, પાનની જડ અને બેહેડાની છલ એઓ સઘળાં સમાન લઈ ક્વાથ

કરી ૭ દિવસ સુધી પીવાથી તાવમાં આવતી ઉધરસ મટે છે. ”

જે જવરમાં શ્વાસ હોય તો “ સુંઠ, કાળા મરી, લીંડીપીપર, મેથ, કાકડાશીંગી, ભારંગી અને પુષ્કરમૂળ એ સઘળાં સમાન ભાજે લઈ ટાંક ૧ નો ક્વાથ કરી ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો તાવમાંનો શ્વાસ મટે છે.

તાવમાં હેઝી આવતી હોય તો પાણીમાં સિંધાલુણને ધસી નાકમાં નાસ આપવાથી હેઝી મટે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા મોરપિંછના ચાંદલાની રાખ, તથા લીંડીપીપર મધમાં ચાટવાથી હેઝી અને ઉલટી બંને મટે છે.

જે તાવમાં ઉલટી થતી હોય તો સિંજડાની મળોનો ક્વાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પીવાથી તાવમાં થતી ઉલટી મટે છે. અથવા માખીની હમાર રતી જે ભાર મધ સંગાથે ચટાડવાથી ઉલટી મટે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા—“ ચોખાની ધાણી, તથા લીંડીપીપર મધ સંગાથે ચટાડવાથી ઉલટી મટે છે. ”

જે તાવમાં મૂચ્છા હોય તો—“ ગરમાળાનો ગોળ, કાળીધાખ, પિત્તપાપડો, અને હરડેની બલ એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી મૂચ્છા મટે છે.

જે તાવમાં બંધકોષ હોય અથવા આક્રે હોય તો, ચોખા સાણુની દીવેટ કરી ગુદામાં યુક્તિવડે મૂકે તો બંધકોષ અને આક્રે એ બંને મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

જે તાવમાં મુખશોષ હોય અથવા જીભમાં વિરસપણું જણાય તો સાકર તથા દાડમના દાણાની ચટણી કરી મ્હોંમાં રાખે તો વિરસતા અને મુખમાં પડતો શોષ મટે છે.

જે તાવમાં નિદ્રા ન આવતી હોય તો શેકેલી શુદ્ધ ભાંજ ૧ રતીભાર મધની અંદર માટે તો નિદ્રા આવે અને અતિસાર-સંત્રહણી નાશ પામે તથા બૂખ ઉધડે છે. અથવા પીપરીમૂળનું ચૂર્ણ ટાંક ૧, ગોળમાં મેળવી ખાય તો નિદ્રા આવે. અથવા એરંડીયું અને અળસીનું તેલ એ બંનેને કાંસાની માળીમાં ધસી આંખમાં અંજન કરવાથી નિદ્રા આવે. વૈદ્યરહસ્ય.

### જવર મુક્તનાં લક્ષણ.

શરીર કેવળ હલકું જણાય, માથામાં ચળ આવે, નીચેના હોઠ આગળ ઝીણી ઝીણી ફેાડીઓ થાય ( બરો મૂતરી જાય ), શરીરની સર્વ છદ્મિઓ પોત પોતાના ધર્મને પૂર્ણપણે અંગિકાર કરે. શરીરની સર્વ વ્યથા મટી જાય, પરસેવો થયા કરે, બૂખ લાગે, છીંક આવે, અને મળની પ્રવર્તિ થાય ત્યારે સમજવું કે હવે તાવ મયો છે.

### તાવ આવતો બંધ થયા પછી કેમ વર્તવું ?

ચતુર મનુષ્યે તાવ આવતો બંધ થઈ ગયા પછી જ્યાંસુધી શરીરમાં શક્તિ આવે ત્યાં સુધી પથ્યમાં રહેવું, મૈથુન, કસરત, કામ, ભારે, પદાર્થ, અતિ ભોજન, અને પ્રકૃતિને અહિતકારી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો.

### તુરતના તાવવાળાને અને જુના તાવવાળાને શું શું પથ્ય છે ?

પથ્ય એટલે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને કુપથ્ય એટલે તજવા યોગ્ય વસ્તુઓ એટલે તુરતના આવેલા તાવવાળાને મગની મોગર દાળ, મકની દાળ, ઘઉંનો ખાખરો, બકરીનું દુધ, હલકું-કાંઈ જેવું ભોજન, તાંદળાં, મેથીની ભાજી, તુરીઆનું સાક, અલ્પ ભોજન યોગ્ય લાંબુ અને સાફીઓખા એટલી વસ્તુઓ તુરતના આવેલા તાવવાળાને હિતકારી છે.

સ્નાન, રેચ તૈલમર્દન. કસરત, દિવસે સુવું, દુધ, ઘી, અણા, અડદ, તથા મસર દાળ, માંસ, પાનખીડાં, જાશ, દારૂ, મીઠા પદાર્થો, કંકણુ ખોરાક, ક્રોધ અને હિતાવળું બો વું એ કુપથ્ય છે.

### સર્વ જ્વરવાળાને અપથ્ય.

જ્વરજ્વરવાળાને રેચ, વમન, સ્ત્રી સંગ, તૈલમર્દન, ઠંડા ઉપચાર, માંસાહારીતે મ કુકડાનું માંસ, ગાયનું દુધ, ઘી, શીતળપણાથી, ચાંદનીમાં બેસવું, સુંદર ભાર્તી વિશેષ, હા બેજન અને પ્રોપલાં સુંદર વસ્ત્રાદિ જીના તાવવાળાને પથ્ય છે. બાકીનાં કાર્યો અપથ્ય

ભારે અન્ન, અશુદ્ધ પાણી, ખટાશ, તૈલ, અચાણાં, બાજીઓનાં શાક, ઉમળું ધા- તરણુજ-કાળીંગડું, પુષ્ટિકારી-મરીષ્ટ વસ્તુ, શ્રમ, સ્નાન; મૈથુન; ઉલટી કે રેચ લેવો કુપ અહિતકારી છે; માટે આહાર વિહારાદિ વિચારીને ઉપયોગમાં લેવા.

### જ્વર રોગીના માટે અગત્યની સૂચના.

જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન થએલ દોષોના અંશાંશ માટે નિશ્ચે થએલ નથી: અર્થાત્ વા પિત્ત કે કફ એ દોષો પૈકી કયા દોષના કેટલા અંશ ઉત્પન્ન થએલ વ્યાધિમાં છે એ નિર્ણય ન થયો હોય ત્યાં સુધી વૈદને ઉચિત છે કે-સાધારણ ક્રિયા-જેનાથી કાંઈ દોષ વધે તેવી ચિકિત્સા કરવી. તાવ આવતાંજ સામાન્ય યતન એ છે પવન વગરની જગ્યા અર્થાત્ ખરાબ અને ઘણી હવા-પવનવાળી જગ્યામાં ન રાખતાં સ્વચ્છ હવાવાળી જગ્યા રોગીને રાખવો. જે પંખાનો પવન વિશેષ હિતકારી હોય તેથી પવન નાખવો. ભારે જ ગરમ કપડાંથી અંગ ઢાંકવું. ઋતુ પ્રમાણે પહેલા પાણીને થોડીવાર તરસને રોકી પી અર્થાત્ વર્ષા ઋતુમાં આઠમે ભાગે, શરદઋતુમાં છઠે ભાગે, હેમંતઋતુમાં ચોથે ભાગે, શિવરઋતુમાં પાંચમે ભાગે, વસંતઋતુમાં ત્રીજે ભાગે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં અરધ ભા એટલે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પાણીને ઉકાળતાં અવશેષ રાખીને પાવું. પાણીના ઉકાળવા વિ બહુમત છે માટે દોષોના ઉપપણા કે હીનપણાનો વિચાર કરી તેઓની અવસ્થા કરવી. ર પાણીને ઉકાળી પોણોશર રાખી, ઉકાળેલા વાસણમાંજ ઠારી પીવાથી પિત્તને, શેરનું અરધે શે રાખી પીવાથી વાયુનો અને શેરનું પાશેર રહે તેવું ઉકાળી ઠારી પીવાથી કફનો નાશ થાય. ર શેરનું પાશેર રહે તે આરોગ્યાંજી કહેવાય છે તે દસ્તને રોકનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરના છે, તાવને તુરત મટાડે છે, પાચન છે, હલકું છે, અને ઉધરસ શ્વાસ, કફ, આદરો, પાં- શળ, અરસ, ગોટો, સોજ તથા પેટના રોગો એઓને મટાડનાર છે. માટે આવું પાણ પ્રત્યેક સમય પાવું, પણ તરસને વિશેષ રોકવી નહીં. રોગીએ સદા પથ્યમાં રહેવું. કેમ ઔષધ કર્યા વિના પણ જો રોગી પથ્યમાં રહે તો એકલા પથ્યથીજ રોગનો નાશ થાય શ પરંતુ પથ્ય રહિત રોગીનો વ્યાધી સેંકડો ઔષધો કરવાથી પણ નાશ થતો નથી. તાવ- શર્યાતમાં લાંબજી, તાવના મધ્યમાં પાચન અને તાવના અંતમાં ઔષધ આપવું; અર્થાત્ દોષોને આજી વતાપણાનો વિચાર કરી લાંબજી, પાચન અને ઔષધનો ઉપયોગ કરવો. લ ધણુ કરાવવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે-આમાશયમાં રહેલા દોષો જઠરાગ્નિની ઉત્તરણને કરી આમ સહિત માર્ગેને ઢાંકી તાવને ઉત્પન્ન કરે છે; એટલાજ માટે તે આમને ના કરવા અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા લાંબજી કરવું જોઈએ. તેમાં પણ રોગીના અજ ઉપર અજી



રાખી લાંબણ કરાવવું; કેમકે આરોગ્યતા બળનેજ આધીન રહેલ છે અને એજ આરોગ્યતાના માટેજ આ ચિકિત્સા છે, વાયુના તાવવાળાને ૭ દિવસે, પિત્તજ્વરવાળાને ૧૦ દિવસે અને કફજ્વરવાળાને ૧૨ દિવસે આમ પાકી જાય છે માટેજ પ્રથમ કહી ગએલા છીએ કે ઉપર કહેલા દિવસો પછીજ તે તે દોષવાળા રોગીને ક્વાથ કે ઔષધ આપવું. રોગીને જ્યારે જૂખ લાગે ત્યારે હિતકારી હલકું ભોજન આપવું, અત્યંત ભોજન, અત્યંત પાણી, અત્યંત પવન કે અત્યંત નિર્વાત સ્થળ સેવન કરવું નહીં, જે વેળાએ જેટલું હિતકારી દોષ તેટલુંજ ઉપયોગી કાર્ય કરવું. જે ગુણ લાંબણમાં છે તેજ ગુણ હલકા ભોજન-મૂષ, માંડ પેયા કે કાંજ વગેરે આપવામાં છે. જે રોગમાં જે સમય જેવું અમ, જેવું પાણી કે જેવો વિહાર કરવો એવું દોષ તે પ્રમાણે વર્તવું, પણ એાગે કે વધતી ક્રિયા ઉપયોગમાં લેવી નહીં. કાચું પાણી ૧ પોહોરે પચે છે, ઉકાળી ટાઢુ કરેલું પાણી ચાર થડીએ અને ઉકાળીને જરા ઉતું રાખેલું પાણી બે થડીએ પચે છે. તરૂણજ્વરમાં દુધ આપવું નહિ. વિરોધ હરહર કરવી નહિ. સારાંશમાં એજ કે-જેવી રોગની અવસ્થા તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી; પરંતુ એમ ન કરવું કે અમુક ગ્રંથમાં આમ કહેલ છે માટે આમ કેમ થાય ? એવી વિચારણા રાખવી નહીં, પણ જે જ-આએ જે હિતકારી ચિકિત્સા જણાય ત્યાં તેવીજ કરવી; જેમકે તરૂણજ્વરવાળાને વમન કરાવવા મનાઈ કરેલ છે; છતાં પણ તુરત જમેલાને તુસિથીજ તાવ આપ્યો હોય અને વમન કરાવવાને એવું હોય તો તેને લાંબણને બદલે વમન કરાવવુંજ એવું છે. વુદ્ધ વાગ્દેહ કે કું છે કે-જેણે વમન કર્યું હોય તેને લંધન કરાવવું, પણ જેને લંધન કર્યું હોય તેને વમન કરાવવું નહીં, માટે પ્રત્યેક સમય પૂર્વાપરનો ખુબ વીચાર કરી નિર્ભયપણે નિ-યમસર દોષોને દૂર કરનારી ચિકિત્સાઓ કરવી. આ સંબંધમાં વિરોધ ખુલાસો મેળવવા લાવ પ્રકારા, ચરક, સુશ્રુત, સાર્દૂંગધર તથા ચક્રદત્ત. વગેરેનું અવલોકન કરો.

ધૃતિ સમસ્તજ્વરનો અધિકાર સમાપ્ત.

ધૃતિ શ્રીમન્માહારાજાધિરાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સુવર્ણ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે સર્વજ્વર ઉત્પત્તિ, લક્ષણ અને ઉપાય નિરૂપણ નામનો બીજો તરંગ સમાપ્ત ॥

## તરંગ ત્રીજો.

આ તરંગ ત્રીજા વિષે, દુઃખદાયક અતિસાર;  
મહાશ્વેદ અર્થ-એ તથા તથા, અથ ધૃતિ છે અધિકાર.

અતિસારનો અધિકાર.

અતિસાર રોગ કયો ઉત્પન્ન થાય છે ? તથા તેનાં લક્ષણ અને ચલન કયું છે ? એ જાણવાની અવશ્યમકતા છે, માટે તેનું વિવેચન કરીએ છીએ.

### અતિસારની ઉત્પત્તિ.

ભારે પદાર્થના ખાવાથી, અતિ સ્નિગ્ધ ભોજનથી, અતિ લુખાં ભોજનથી, અતિ ઉનાં, અતિ દ્રવ્ય, અતિસ્થૂળ, અતિ ઠંડા ભોજનથી, વિરૂદ્ધ ભોજનથી, વિષમ ભોજનથી, અશુભાં ભોજન કરવાથી, સ્નેહનાદિ ક્રિયાઓના વારંવાર કે, વિધિ રહિત પ્રયોગ કરવાથી, વિષભક્ષણ, ભય શોક કરવાથી, મદ્યપાનથી, દુષ્ટ પાણીથી, પ્રકૃતિ તથા ઋતુ વિરોધિ આહાર વિહારથી, જળ-ક્રિડા કરવાથી, મૂત્ર વિષ્ટાના વેગને રોકવાથી અને પકવાણના દુષ્ટ ઘસેલા કૃમિઓથી મનુ-ષ્યોને અતિસાર-ગ્રાસ્તો રોગ થાય છે. ( આ સંબંધી વિશેષ વ્યાખ્યા માટે ભાવપ્રકાશ મધ્ય ખંડનો પૃષ્ઠલેખ ભાગ અવલોકન કરો. )

### અતિસારનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

પૂર્વ સ્વરૂપ એટલે રોગ થયા પહેલાં જે ચિન્હોથી જાણી શકે કે અમુક રોગ થશે, જેમકે હૃદય, નાભિ, પડખાં, પેટ અને કુખ એઓમાં બચા, આંત્રમાં આનિ, પવનનો રોગ, બંધકોષ, પેડુમાં આક્રેય, અને ખાંધેલાં અન્ન પરિપકવ ન થાય આટલાં ચિન્હો જાણે થાય ત્યારે જાણવું કે અતિસાર રોગ થશે.

### અતિસારની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય સ્વરૂપ અને સંખ્યા.

કુપચના કરવાથી મનુષ્યના રસ, જળ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કફ, પિત્ત અને રૂધિર ઇત્યાદિ દ્રવ્ય ધાતુઓનો સમૂહ વૃદ્ધિ પામી અગ્નિને ઠારી નાખી વિષ્ટાથી યુક્ત થઈ વાયુના જળથી વારંવાર ગુદાદારે પ્રવાહ રૂપે નીકળે છે તે લયંકર વ્યાધિને અતિસાર કહે છે. તે અતિસાર ૭ પ્રકારનો છે. એટલે વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, શાયનો ૫, અને આમનો ૬, એ ૭ બેદ છે. તેનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે.

### વાતાતિસારનાં લક્ષણ.

જે રોગીને લાલસા પડતો ગાંડો થતો હોય, તથા શીઘ્ર યુક્ત લુખો અને ઘોર ઘોડો વારંવાર ગાંડો થાય, તથા ગાંડો વખતે પેડુમાં પીડા થાય તો જાણવું કે વાયુનો અતિસાર છે.

### ઉપાય.

ઘોડાવજ, અતિવિષ, મોથ અને ઈંદ્રજવ એઓને સમાન ભાજે લઈ આખાં પાખાં ખાંડી ક્વાથ કરી સેવન કરે તો વાયુથી ઘસેલો અતિસાર મટે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા ઈંદ્રજવ, મોથ, લોદર, ખીલાનો મર્જ, આંખાની મોદલી અને ધાવડીનાં ફુલ એઓને સમાન ભાજે લઈ તેમનું વઝગાળ ચૂર્ણ કરી પ્રભાતે ભેંશની જાસ સાથે ફાંકે તો પ્રગળ વાયુનો અતિસાર મટે છે, વૈદ્યવિનોદ.

### પિત્તાતિસારનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો ગાંડો પીળો, લાલ, લીલો અને દુર્ગંધયુક્ત પાતળો હોય, ગુદા પાડી જાય, શરીરમાં પરસેવો આવે, તૃષ્ણ દાહ, અને મૂર્ચ્છા થઈ આવે તો જાણવું કે પિત્તપ્રકોપનો અતિસાર છે.

### ઉપાય.

ખિલ્લો મર્જ, ઈંદ્રજવ, મોથ, વાળો, અને અતિવિષ એઓને સમાન ભાજે લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી સેવન કરે તો, પિત્તથી ઘસેલો આમ સંક્રિત અતિસાર મટે છે, વૈદ્યવિનોદ.

નોંદ. અથવા રસવંતી, અતિવિષ, ઈદ્રજવના ફળની છાલ, ધાવડીનાં ફુલ અને મુંઠ એ સખળાં સમાન લઈ તેઓનું વઝગાળ ચૂર્ણ કરી ચોખાના ઘોણુ સંગાથે મધ મેળવી સેવન કરે તો ભયંકર પિત્તાતિસાર પશુ મટે છે તથા અમિને દીપ્ત કરે છે અને શળને મટાડે છે, ભાવપ્રકાશ. અથવા પિત્તાતિસારનો જે રક્તાતિસાર બેદ છે—એટલે ઘણી ગરમ વસ્તુઓના ખાવાથી પિત્ત વૃદ્ધિ પામી લોહીને બગાડી દે છે ત્યારે લોહીયુક્ત મળ હિતરે છે તેને રક્તાતિસાર કહેવાય છે. તેના માટે કઝાજલ તથા કુંચાં દાડમનાં છોડીઆં એ બંને ૪-૪ તોલામાર લઈ તેઓનો આઠ ગણા પણીમાં અષ્ટાવશેષ ક્વાથ કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ નાખી પીએ તો શળ તથા દાહ સહિત ધીર રક્તાતિસાર મટે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા—ઈદ્રજવ, અતિવિષ, મોથ, સુગંધીવાળો, લોદર, રતાંજળી, ધાવડીનાં ફુલ, દાડમનાં છોડીઆં અને કાળીપાડ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ નાખી પીએ તો દાહ મળસંયુક્ત રક્તાતિસારને દૂર કરે છે—આ કુટબાષ્ટક કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા—“ રતાંજળી ટાંક ૧ ઝીણી વાટી તેમાં મધ ટાંક ૨ અને સાકર ટાંક ૨ મેળવી ૮ દિવસ સુધી સેવન કરે તો રક્તાતિસાર નય છે. અથવા મીઠા સુંદર પાકા દાડમને પુટપાકની રીત પ્રમાણે તૈયાર કરી મધ મેળવી સેવન કરે તો રક્તાતિસાર નિશ્ચે મટે ” અથવા—ગાયનું દુધ, માખણ, અને સાકર સમાન ભાગે મેળવી સેવન કરે તો રક્તાતિસાર મટે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા—ખીલાનો ગર્ભ બકરીના દુધ સાથે ટાંક બે ખાય તો રક્તાતિસાર મટે ”

જો બુઢા પાકી ગઈ હોય તો કુઠ્ઠવેલાનાં ફળ ( કે કાવાં પરવળ ), અને જોડીમધ, એઓને હિમળી તે પાણી ઠંડું કરી તેથી ગ્રહ પ્રક્ષાલન કરવી તો ગુદપાક મટે. અથવા—ગંજ રીન્દા દુધમાં મધ તથા સાકર મેળવી પીવું તથા બેજનમાં વાપરવું, ગ્રહ હિપર સિંચન કરવું અને તેનાથી ગ્રહ ધોવી તેથી ગ્રહનો દાહ તથા દુપાક મટે છે, ભાવપ્રકાશ. અથવા—“ બહિનાં લોટને લીથી કરમોવી પાણીથી ઓસણી ગરમ કરી અને તે વડે સહેવાતે સહેવાતે શેક કરવો તેથી ગ્રહનો પાક મટે છે. ”

### કફાતિસારનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો મધ્ય વીર્યો, સ્વેદ, બાડો દુર્બલયુક્ત તથા ઠંડો પીધ સહીત હોય અને શરીર ભારે રહે તો બળવું કે ક્ષેમાતિસાર છે.

### ઉપાય.

અતિસારવાળા રોગીને જે અથવા ચાર લંબન કરાવવાં. ગાયનું ચેડું ૫૫૫ ગાયનું તથા જવક અતિવિષ, મોથ, નાની બીલીઓ, મુંઠ, કઝાજલ, ઈદ્રજવ અને હરડે એઓનો કણથ કરી પીએ તો ક્ષમાતિસાર મટે. અથવા કોફી હીંગ, સંચળ, મુંઠ કાળાં મરી, લીંદી પીપ્પર, હરડે, અતિવિષ અને વજ એ સખળાં સમાન લઈ તેઓનું વઝગાળ ચૂર્ણ કરી કિણ પાણી સાથે પીએ તો ક્ષેમાતિસાર મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

### સન્નિપાતાતિસારનાં લક્ષણ.

જે રોગીનો મધ્ય સ્વસ્થ માંસ સરખો તથા અનેક ફળયુક્ત હોય, જેમાં કેફ, મુખ શીપ, ભમ, મોઠ અને તમાનો વેગ હોય તો સન્નિપાતનો અતિસાર બળવો. અ

અતિસાર બાળક વૃદ્ધ કે સ્ત્રીને થયો હોય તો અસાધ્ય નજીવો.

### ઉપાય.

પંચમૂળ, સુંઠ, કાંશકીનાં મૂળ, ખીલાનો ગર્જ, સિંબડાની ગળો, મોથ, કાળીપાક, ક-રીમાતું, કડાછાલ, વાળો, અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ કરી પીએ તો સન્નિપાતાતિસાર નય, તથા તાવ ને, ઉધરસને, ચળના ઉપદ્રવો સહિત શ્વાસને અને દુરસ્ત ઉધરસને મટાડે છે. સામાન્ય રીતે પિત્ત ઉપર લઘુ પંચમૂળનો અને વાયુ તથા કફ ઉપર વૃદ્ધપંચ મૂળનો ઉપયોગ કરવો, અથવા હરડે, સુંઠ અને મોથ એ સમાન લઘુ ઝીણું વાટી કપડેથી ચાળી ભુના ગોળમાં ગોળીઓ ટાંક બાંધે બારની વાળી સેવન કરે તો ત્રિદોષનો અતિસાર મટે છે-આ અતુઃસ્રવ નામની ગોળી કહેવાય છે. તે આમાતિસાર, આદરો, મળબંધ, કૌલેરા, કમિ, અને અરૂચિનો નાશ કરે છે અને અમિને તુરત દીપ્ત કરે છે. અથવા ૧૬ તોલા કડાછાલ લઘુ તેનો પુટપાક કરી રસ કઢાડે તે રસમાં મધ મેળવી પીએ તો સન્નિપાતાતિસાર તથા સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે છે. આ પ્રયોગમાં લીલી કડાછાલ લેવી તથા તેને જાંબુનાં પાંદડાઓ લપેટી પુટપાકની સ્થિત પ્રમાણે પાક કરવો. ભાવપ્રકાશ.

### શોકાતિસારનાં લક્ષણ.

જે પુરુષની સ્ત્રી, લક્ષ્મી તથા પુત્ર પૌત્રદિ અને મિત્ર વગેરે ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થવાથી તથા સ્ત્રીને પતિ પુત્રદિ નજીકનાં સંબંધિનો નાશ થયે શોકના વસ્ત્રમાં થવાથી ઉદર-પે-ટનો અમિ મંદ થાય છે તથા શરીરનું તેજ ઉદરમાં જવાથી રક્ત બમડે છે પછી તે બમ-ડેણું લોહી વિષ્ટાથી મળી જઈ અથવા વગર મળ્યે ગુદાદારે બહાર નીકળે છે તે રાત્રી રંમનું હોય છે તેને શોકાતિસાર કહે છે. આ અતિસાર વધારે શ્રમ લેવાથી મટે છે. કાષ્ઠ પ્રકારના લયથી અતિસાર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેનાં લક્ષણો પણ આ પ્રમાણે જ હોય છે.

### ઉપાય.

પૂર્વે કહેલા વાતાતિસારના ઉપાય પ્રમાણે ઉપાય ઉપયોગમાં લેવા, તથા જે કારણને અનુસરી શોક અથવા લય પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે કારણને દૂર કરાવવું, ધીરજ આપવી અને સુંદર વન ઉપવન સુગંધ પદાર્થ તથા આલ્હાદકારક વાર્તાઓ વગેરે વગેરેથી આનંદ આપવો.

### આમાતિસારનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યને પ્રથમ અજીર્ણ થયેલ હોય; છતાં બારે પદાર્થો ખાધા કરે તેથી તેના વાત્ર, પિત્ત, અને કફ કોષમાં પ્રવેશ કરી ધાતુઓના સમૂહોને તથા મળોને બગાડી ચળ અને દુર્ગંધ યુક્ત વિચિત્ર વર્ણના મળને ગુદાદારે બહાર કઢાડે છે તેને આમાતિસાર કહે છે. જે રોગીને આમનો અતિસાર થયો હોય તેનો મળ પાણીમાં નાખી જોવાથી કુમેલો માદમ પડે તો નજીવું કે આમાતિસાર છે; કેમકે અન્ય રોગીનો મળ પાણી ઉપર તરે છે; પણ આમરો-ગીનો મળ બારે હોવાથી કુમે છે અને દુર્ગંધયુક્ત સ્વેત તથા ગ્રીક્ષસ સહિત હોય છે.

### ઉપાય.

પાણી, સુંઠ, ન્હાની ખીલીઓ, મોથ, અને સુગંધીવાળો એ સખળાને સખાન બાંધે લઘુ ખાંડી ક્વાથ કરી સેવન કરે તો અથવા દોષનાં લક્ષણો વિચારી ૧૦ તથા ૧૫ દિવસ



સેવન કરે તો આમનો અતિસાર મટે છે. શળને બંધ કરે છે. તથા દીપન પાચન થાય છે. અને જ્વરમાં દિતકારી છે. આ ધાણાપચ્ચક કહેવાય છે. અથવા—“ મોટી હરડેની ઊલ્લ, મોચ, સુંઠ, અતિવિષ અને દારૂહળદર એ સધળાં સમાન લઈ આખાં પાખાં ખાંડી ક્વાથ કરી ૭ દિવસ પીએ તો આમાતિસાર નાશ પામે છે. ” અથવા—મોટી હરડે, અતિ-વિષ, શેકેલી હિંગ, સંચળ, વજ અને સિધાલૂચુ એઓને સરખાં લઈ ખાંડી વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સંગાથે સેવન કરે તો આમાતિસાર નિશ્ચે જાય. અથવા—હરડેની ઊલ્લનું ચૂર્ણ મધ સંગાથે સેવન કરે તો શળ સહ આમાતિસાર જાય. ભાવપ્રકાશ. અથવા—સુંઠને પાણી સાથે ઝીણી વાટી ગોળા કરી તે ઉપર એરંડનાં પાંદડાં કપેટી સૂતર ત્રીંટી અગુંઠા પ્રમાણે જોડે માટીનો થર દઈ ધીમી અગ્નિથી પકારવો. લાલચોળ થયા પછી માટી તથા પાંદડાં કઢાડી નાખી તે સુંઠને ઠંડી કરી મધ ટાંક એમાં ૮ માસા મેળવી અથવા ઊશ, માખણ કે માંસ મૂપ સાથે સેવન કરે તો આમાતિસાર જાય છે. સોજે, ઉધરસ, તથા દુષ્ટ કફાતિસારનો નાશ કરે છે અને કાંતિ તથા અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. આ સુંઠીપુટપાક કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

### પકવ થયેલા અતિસારના ઉપાય.

લોદર, ધાવડીનાં ફુલ, બીલાનોગર્જ, મોચ, આંબાની ગોટલી, અને ઈંદ્રજવ એ સધળાં સમાન લઈ ઝીણું વાટી વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક એ બાર બેંશની ઊશ સંગાથે સેવન કરે તો પકવાતિસાર નાશ થાય. અથવા—અજમોદ, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીનાં ફુલ એ સધળાં સમાન લઈ એઓનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ગાયત્રી સુંદર ઊશ સાથે સેવન કરે તો પકવાતિસાર જાય. આ લઘુગંગાધરચૂરણ કહેવાય છે. અથવા—સુંઠ ૪ ભાગ, જાય-ફળ ૨ ભાગ, અદીચુ ૧ ભાગ અને કાચા દાડમના દાણા સર્વના સમાન લઈ એઓને વાટી કાચા દાડમમાં ભરી પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે પકાવી તેની બોરના ઠળીયા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ ગાયત્રી ઊશ સંગાથે ૭ દિવસ આ દાડમવટી સેવન કરે તો પકવાતિસાર નાશ પામે. વૈદ્યરહસ્ય.

### અતિસાર સંગાથે સોજ હોય તેનો ઉપાય.

સાટોડીનાં મૂળ ઈંદ્રજવ, કળીપાક, બીલું, અતિવિષ, મોચ, અને કાળાં મરી એ સધળાં બરાબર લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી પીએ તો સોજે અતિસાર જાય. ભાવપ્રકાશ.

અતિસારમાં ઉલટી થયા કરતી હોય તો આંબાની ગોટલી અને બીલાનો ગર્જ એ બન્નેનો ક્વાથ કરી ઠંડો થયે પછી મધ તથા સાકર મેળવી સેવન કરે તો બચ-કર જીર્ણાતિસાર—ધોર અતિસારની ઉલટી નાશ પામે. અથવા—શેકેલા મગનો ક્વાથ કરી તેમાં આંબાની ધાણી, મધ અને સાકર મેળવી પીએ તો જીર્ણાતિસાર. દાહ, જ્વર, તરસ અને જમ એટલા રોજો મટી જાય છે. ભાવપ્રકાશ.

### મરડાનાં સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક સંખ્યા સહ લક્ષણ.

મરડો એ અતિસારનો જ બેદ છે તે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો એ છે કે—કુપચ્ચ સેવન કરનાર મનુષ્યનો વાયુ-ચ્ચદિ પાચ્યો કદને મળી મરડો પેદા કરે છે તેથી પેટમાં તથા પેદુમાં આંકડી આવે છે. કરાંજનું પડે છે, વારંવાર ઝાડે ફરવાની શંકા રહે છે અને મળ જળસની સંગાથે મોડો મોડો અથવા તો-લણે ગુદાદારે નીકળ્યા કરે છે. વિશેષ મરડોમાં રહેવાથી આ રોગને

જન્મ મળે છે. એ રોગ ચાર પ્રકારનો છે એટલે વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩ અને લોહીનો ૪, તે પૈકી જે મરડો થયો પીડા સહિત મળ કિતરે તે વાયુનો મરડો, જળવસ વિશેષ હોય તો પિત્તનો મરડો, કષ્ટયુક્ત મળ હોય તો કફનો અને લોહી સહિત મળ કિતરે તે લોહીનો મરડો સમજવો.

### ઉપાય.

ખીલાનો ગર્ભ, કાળાં મરી, તેલ, ગોળ અને લોદર એઓનું સફમ ચૂર્ણ કરી મધ સાંભથે ચડે તો મરડાનો રોગ મટે. અથવા-ધાવડીનાં ફુલ સફમ વાટી વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી દહીમાં મેળવી સેવન કરે તો મરડો મટે છે. અથવા કાઠાનો રસ ટાંક ૫, મધ મેળવી પીએ તો મરડો મટે. અથવા લોદર ટાંક ૨ બાર દહીની સંગાથે સેવન કરે તો મરડો મટે છે. ભાવપ્રકાશ. હાડીયું જીરું અથવા શંખજીરું કે ખીલાનો ગર્ભ એકલો દહી સંગાથે સેવન કરે તો મરડો નિશ્ચે મટે છે. પ્રસ્તાવિક.

### સમસ્ત અતિસારના ઉપાય.

“જળભાંચરાનો રસ ટાંક ૫ દહીની સંગાથે ૭ દિવસ સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારના અતિસાર મટે, અથવા-રાળ ટાંક ૨ સાકર ટાંક ૧૦ મેળવી ૧૦ દિવસ સુધી સેવન કરે તો લઘુ દિવસનો અતિસાર રોગ પણ મટે છે.” ખીલાનો ગર્ભ બકરીના દુધમાં પકાવી સેવન કરે તો રક્તાતિસાર મટે છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા-“ ધાણા, મુંઠ, લીડી પીપર, સિંધાલુ, જોડી અજમે, શેકલી હીંગ અને જીરું એ સમાન ભાગે લઈ એઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી દહીના મેળના સંગાથે ટાંક ૨ નિરંતર સેવન કરે તો સમસ્ત અતિસાર થળ, આમ અને અરુચિ નાશ પામે તથા કુષ્ઠા લાગે છે. વૃંદ. અથવા-અરીણ ૧ ભાગ, શુદ્ધ હિંગલોક ૩ ભાગ, લવિંગ ૪ ભાગ, મોચરસ ૩ ભાગ, અને સાકર જેટલો તેટલી લઈ સધળાં ઝીણું ધુંટી ૧ રતી અથવા બે રતી પ્રમાણે ચોખાના ધોણુ સંગાથે કિંવા ગાયત્રી જાણ સંગાથે સેવન કરે તો ભયંકર અતિસાર નાશ પામે છે. અથવા મોચ, મોચરસ, લોદર, ધાવડીનાં ફુલ, ખીલાનો ગર્ભ, હિંદજવ, અરીણ, શુદ્ધપારો અને શુદ્ધમંધક એઓને સમાન ભાગે લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજી કરી પછી અન્ન ઔષધીઓ મેળવી ઝીણું ધુંટી પાણીમાં લીધેલી રતી ૩ મેળ અને ગાયત્રી જાણ સંગાથે સેવન કરવાથી અતિસાર, મરડો સંબંધી રોગનો નાશ કરે છે. આ બંન્નાધરરસ કહેવાય છે. અથવા અરીણને ચાટીની ઠીકસી ઉપર રાખી ધીમા તાપથી શેકી અવસ્થાબળ વિચારી સેવન કરે તો નિશ્ચે મકવજાતિસાર મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા “ જયફળ, લવિંગ, ધાવડીનાં ફુલ, ખીલાનો ગર્ભ, મોચ, મુંઠ, મોચરસ, શુદ્ધ હિંગલોક અને ચોખું અરીણ એ લલળાં બ્રહ્મજર સાથે લઈ વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી પોષના ડોઝના પાણી સંગાથે ધુંટી રતી ૧ તથા ૨ બારની ગોળાઓ વાળવી તે પૈકી ૧ ગોળી ચોખાના ધોણુ કે ગાયત્રી જાણ સંગાથે ૭ દિવસ સેવન કરે તો નિશ્ચય પ્રકારે સમસ્ત પ્રકારના અતિસાર મટે છે. ” અથવા-જયફળ, ખારેક અને ચોખું અરીણ એ ત્રણે બરાબર લઈ વાટી પાનના રસમાં ધુંટી ગોળી મધ્ય પ્રમાણે વાળી લેવાથી ૧ ગોળી ગાયત્રી જાણના અનુપાત સંગાથે ૭ દિવસ સેવન કરે તો ભયંકર અતિસાર પણ નાશ પામે છે. આ જયફળાદિવટી કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

### અતિસાર રોગીનાં પદ્યપદ્ય.

નવું અન્ન, ગરમ વસ્તુ, બારે અને સ્નિગ્ધ ભોજન, તડકો, ખેદ, મૈથુન, સ્નાન, કસરત, અસિમે લાપ, ધુમાડો અને જળક્રિયા તથા શરદી થાય તેનાં સ્થળ ચોટલાનો ત્યાગ કરવો. અને અતિસારના દોષને નાશ કરવામાં જે વસ્તુ કે ઉપચાર અત્યુક્ત હોય તે ઉપાય ચોજવા તેમ અતિસાર મટ્યા પછી પણ પદ્યમાં રહેવું, નહીં તો પુનઃ નવીન રોગ બચકર રૂપે પ્ર-કટ થાય છે.

### અતિસારનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

જે રોગીને સ્વચરના માંસ જેવો ગળ વિચિત્ર રંગવાળો દુર્ગંધીયુક્ત ઉષ્ણ હોય તથા બળતર, અરુચિ, શ્વાસ, હેઝકી, પસવાડમાં રુચિ, મૂર્ચ્છા, ગુદાતું પાડવું, જઠરાગ્નિનો નાશ, સૂક્ષ્મધ, અશક્તિ બહુજ વધી જાય, તથા ઘણી લાગે, તાવ સહિત અતિસાર હોય, સર્વ વસ્તુ ઉપર દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય, પોતાની ગુદાને પોતે ખીડી શકવા અસમર્થ હોય, હાથ પગની આંગળીઓ પાકી ગઈ હોય, અને સાંધાઓ પાકી ગયા હોય, આદ્યશ્ચિન્દોએ કરી સહિત બાળક તથા વૃદ્ધ હોય તો મરણ પામે; તેમજ ઘાતુઓ અતિ દુષ્ટ થયા હોય તો યુવાન પણ આવાં ચિન્દોએ કરી સહિત હોય તો અવસ્ય મરણ પામે.

### અતિસારથી મુક્ત થએલા મનુષ્યનું લક્ષણ.

જે મનુષ્યનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય, કોઠો હલકો થાય, સાથે વિદ્ય નીકળ્યા વિના મુત્ર અને અધોવાયુ એખી રીતે નીકળ્યા કરે તથા ભૂખ સારી પેટે લાગવા લાગે તો, જે મનુષ્ય અતિસારથી મુક્ત થએલો સમજવો.

અતિસારનો અધિકાર સમાપ્ત.

## સંગ્રહણીનો અધિકાર.

સંગ્રહણીના રોગની સંપ્રાપ્તિ.

### સંગ્રહણીના રોગની સંપ્રાપ્તિ.

અતિસાર-ઝાડનો રોગ થઈને મટી ગયેલ હોય, પણ મંદાગ્નિવાળાનો તથા અહિતકારી પદાર્થોનું સેવન કરનાર માણસનો ફરી વાર દ્વિપિત થએલો અગ્નિ ગ્રંથણી નામની છડી કળા કે જે અગ્નિનું સ્થાન છે તથા ખાંસેલા અન્નાદિ પદાર્થોને ગ્રહણ કરનારી છે અર્થાત્ કાચાં અન્નને ગ્રહણ કરે છે અને ખોડેલાને ગુદા માર્ગે બહાર કઢાડે છે તે કળાને બગાડી દે છે તેથીજ આ રોગનું નામ ગ્રંથણી-સંગ્રહણી રાખેલ છે. જેને અતિસાર ન થયો હોય તેને પણ ગ્રંથણી રોગ થાય છે.

### ગ્રંથણી રોગનું સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

અત્યંત દ્વિપિત થયેલા વાતથી, કફથી, પિત્તથી અને ત્રણે દોષથી દ્વિપિત થયેલી ગ્રંથણી ખાંસેલા અન્ન-આદિને ઘણીવાર કાચુંજ અથવા ઘણીવાર પાકું પણ મુકે છે અને તે અન્ન-આદિને ચોના સહિત, દુર્ગંધવાળું, વારંવાર બહાર અથવા ચારંવાર દ્રવરૂપે મુકે છે, તેને ગ્રંથણી

રોગ કહેલ છે. સંગ્રહણી અને અતિસારમાં ફેર માત્ર એટલોજ છે કે અતિસારમાં તો પાણી જેવો પાતળો મળ-ઝાડો થાય છે અને સંગ્રહણીમાં બંધાયેલો મળ-ઝાડો પીડા સહિત થાય છે.

### વાયુથી થએલી સંગ્રહણીનું નિદાન, તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

જે મનુષ્ય વાયુની વસ્તુઓ બહુ ખાધા કરે તથા મૈયુનાદિ મિથ્યા વિહાર વા, મિથ્યા આહાર અત્યંત કરે તેથી વાયુ કુપિત થઈ જઠરાગ્નિને બગાડે છે અને વાયુની સંગ્રહણીને જન્મ આપે છે. તે કારણને લીધે તે મનુષ્યના ખાધેલા અન્નાદિ પદાર્થો પરાણે પચે છે. અગ્નિ ખરસક થઈ જાય છે. કંઠ તથા મોઢોડું સુકાય, ભુખ લાગે, તરસ લાગે. અધારાં આવે, કાનમાં શબ્દ થયા કરે; પડખામાં, બાંધોમાં, પેદુમાં તથા ખભા કે કંઠમાં પીડા થાય, વારંવાર કોબેરા જેવું થઈ આવે, હૃદયમાં પીડા, શરીર દુર્બળ, બળરહિત, જીભમાં તિરસપણું, પેટમાં વાદ, અને સધળા રસો-ખટરસો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. તથા મનમાં ગ્લાનિ, ખાધેલું અન્ન પચ્યા પછી પેટ ચઢે, જમ્યા પછી એન પડે, પેટમાં વાયુ ગોળાની કે બરલની સંક્ર રચા કરે, વાયુને લીધે હિરસ તથા શ્વાસની પીડા થાય છે અને બણીવારે માંડમાંડ તથા વારંવાર દ્રવરૂપ પાતળો કિંવા સુકાયેલો, કાચો, શબ્દ અને શીથ્ણયુક્ત ઝાડો થાય છે.

### ઉપાય.

સુંઠ, લિંબડાની ગળો, મોથ અને અતિવિષ એઓને બરાબર લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી ૧૫ દિવસ સેવન કરે તો આમ સહિત વાયુની સંગ્રહણી મટે છે અને ભૂખ લાગે છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા “ સુંઠ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચિત્રક અને ચવક એ સધળાં સમાન લઈ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નિરંતર ગાયત્રી છાશમાં મેળવી સારી પેઠે સેવન કરે તો, વાયુની સંગ્રહણી નિશ્ચે જાય. ” અથવા શુદ્ધ ગંધક ૧ તોલો, શુદ્ધ પારો ૦૧ તોલો લઈ તેની કમળ કરી તેમાં સુંઠ, કાળાં મરી અને લીંડીપીપર ત્રણ તોલા, પાંચ જાતનાં મીઠાં ૧૧૧ તોલો, શેકેલી હીંગ, જીરું તથા શાહજીરું એ પ્રત્યેક દોઢ તોલાબાર લેવાં અને સર્વથી અરધ લાગે શુદ્ધ ભાંગ લેવી. એ સધળાંને ઝીણું વાટી કાજળમાં મેળવી ખરજમાં ધુંટી ગાયત્રી છાશ સંગાથે કે, બીલાના ગર્જના ચૂર્ણ સાથે ૧ ટાંક સેવન કરે તો વાયુની સંગ્રહણી મંદગ્નિ, અતિસાર, પેટના ક્રમિ અને ક્ષયરોગ વગેરેને દૂર કરે છે. આ લાઠચૂર્ણ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ.

### પિત્તથી થએલી સંગ્રહણીનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

જે મનુષ્ય અતિ તીખાં, કડવાં, બળતરા કરનારાં, ખાટાં તથા ખાર-આદિ ભોજનો કરે તેથી હિલ્વણુ-ત્રાસ પામેલું પિત્ત જેમ હનું પાણી અમિરૂપ છતાં અગ્નિને ઠારી નાખે છે તેમ પિત્ત અમિરૂપ છતાં જઠરાગ્નિ ઠારી નાખે છે, એ પ્રમાણે જેનો અગ્નિ ઠરી ગયો હોય તે મનુષ્ય પીળો થઈ જાય અને તેને અજીર્ણ, લીલો, પીળો તથા દ્રવરૂપ ઝાડો થાય છે, તમા ખાટાં ઓડકાર આવે છે, હૃદય તથા કંઠમાં બળતરા થાય છે, અરૂચિ અને તરસથી પીડાય છે તેથી જાણી લેવું કે આ પિત્તની સંગ્રહણી છે.

### ઉપાય.

રસવંતી, અતિવિષ, હિંદજવ, કડાછલ અને ધાવડીનાં પુલ એ સર્વ બરાબર લઈ એઓનું વસ્ત્ર-



ગાળ ચૂર્ણ કરી મધ અને ચોખાના ઘોણુ સાથે સેવન કરે તો પિત્તની સંગ્રહણી મટે છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા જાયફળ, ચિત્રક, સુખડ, મરી, તલ, છરં, વંશલોચન, હરડે, આંબ-ળાં, ગજપીપર, તગર, તાલીસપત્ર અને લવિંગ એટલાં એક એક તોલાભાર અને બરાસ અર-ધા તોલાભાર લઈ એ સર્વના બરોબર શેકેલી ભાંગ અને ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઈ સ-ર્વનું વચગાળ ચૂર્ણ કરી તેનું સેવન કરે તો, ( અર્થાત્ ૬ માસાભાર ચૂર્ણ ગાયત્રી જાણ સંગ્રાથે સેવન કરે તો ) સંગ્રહણી મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

### કફથી થએલી સંગ્રહણીની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

જે મનુષ્ય ભારે, અત્યંત સ્નિગ્ધ તથા અત્યંત શીતળ-આદિ ભોજન કરે; તેથી અ-ત્યંત મૈથુન કરવાથી, જમીને તરત મુખ જવાથી, પ્રકોપ પામેલો કફ જઠરાગ્નિનો નાશ કરી નાખે તેથી અન્ન માંડ માંડ પચે છે, મોળ આવે, ઉલટી, અરૂચિ, ઉધરસ તથા સળેખમ થાય છે. કફથી લપેટાયેલું મુખ મીઠું રહે છે. જાત્રીમાં તથા પેટમાં ભાર અને સજ્જડ રહે છે, ઓડકાર દુષ્ટ તથા મીઠા આવે છે, ઓળોના પ્રસંગમાં કામ જાગત થતો નથી, ઝાડો ભેદાયલો કાચો કફથીયુક્ત અને ભારેપણાવાળો નીકળ્યા કરે છે તથા શરીર ફૂચ નહીં જતાં પશુ બળરહિત અને આળસુ રહે છે.

#### ઉપાય.

હરડેની જાણ, પીપર, સુઠં, અને ચિત્રામૂળ, એઓને સમાન ભાગે લઈ વચગાળ ચૂર્ણ કરી ગાયત્રી જાણ સંગ્રાથે ટાંક ૨ ભાર ૧૫ દિવસ લગણુ લે તો કફની સંગ્રહણી મટે છે. અથવા એકલી સુઠંતુળ ચૂર્ણ ગાયત્રી જાણ સાથે સેવન કરે તો થળ સહિત કફની સંગ્રહણી મટે છે. વૈદ્યવિનોદ.

### ત્રિદોષથી થએલી સંગ્રહણીનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

વાયુ, પિત્ત અને કફની સંગ્રહણીમાં જે જે નિદાન અને ભુદાં ભુદાં ચિન્હો ક્યાં તે નિદા-નો અને ચિન્હોનો સમાગમ-એકઠાપણું જોવામાં આવે તો સન્નિપાતની સંગ્રહણી છે એમ સમજવું.

#### ઉપાય.

ખીલાનો ગર્ભ, મેચરસ, સુગંધીવાળો, મેચ, ઇંદ્રજવ અને કડાજાલ એ સધળાં સમાન ભાગે લઈ એઓને બકરીના દુધમાં સારી પેઠે ઉકાળી તે સિદ્ધ કરેલું દુધ ૩ દિવસ સેવન કરે તો લાંબા વખતથી થએલી સન્નિપાતની સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા દાડિ-મના દાણા ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૮ તોલા, ત્રિસુગંધી ૪ તોલા અને સાજ ૩૨ તોલા ભાર લઈ એઓનું વચગાળ ચૂર્ણ કરી સેવન કરે તો સન્નિપાતની સંગ્રહણી નાશ પામે, તથા આભાતિસાર પડખાંની પીડા, અરૂચિ અને જોળાનો પશુ નાશ કરે છે. આ દાડિમાષ્ટક કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, સુઠં કાળાં મરી, પીપર પુલાવેલો ટંકણુ, લોહજરમ, બોડીઅળમે અને અશીષુ એ સધળાં સમાન ભાગે લઈ એ સર્વની બરોબર શુદ્ધ અબક જરમ લઈ પછી એઓને ચિત્રામૂળના ક્વાથના રસમાં ૧ પહોર સુધી ઘુંટી કાળાંમરી પ્રમાણુ જોળીઓ વાળી ૧ નિરંતર માસ ૧ સુધી સેવન કરે તો સન્નિપાતની સંગ્રહણી નાશ થાય છે. આ અબકગુટિકા કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ હોળ.

જોડ, શુદ્ધ અમ્લક, શુદ્ધ લોહભસ્મ, જયફળ, ખીલીનો મર્જ, મોચરસ, શુદ્ધ વછનાગ, અતિવિષ સુંઠે, મરી, પીપર, ધાવડીનાં ફુલ, ઘીમાં સોંકેલી દરડેની છાશ, કાઠાનો મર્જ, મોચ, અજ-મોહ, ચિત્રામૂળ, દાડિમના દાણા, શંખભસ્મ, ઇંદ્રજવ, ધંતૂરાનાં ખીજ, અને રાજ એ સર્વ ભારેભાર લઈ સર્વના ચોથા ભાગે અશીષુ લેવું. પ્રથમ પાણી મધકની કમળ કરી પછી અન્ન ઓળખીએ. ચોથા રીતે મેળવી વચ્ચાળ ચૂર્ણ કરી અત્યંત સૂક્ષ્મ વાટી ધંતૂરાનાં પાંદડાંના રસમાં ઘુંટી મરી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી, તેમાંથી એક ગોળી ચોથા અનુપાત સાથે સેવન કરે તો, આમ, લોહી તથા શ્વેત સહિત સંગ્રહણી, લાંબા વખતનો અતિસાર અને વિસ્રવિકા-કોલેરા રોગનો નાશ કરે છે. આ સંગ્રહણી કપાટરસ કહેવાય છે. વૈધરહસ્ય.

### આમવાત સંગ્રહણીનાં લક્ષણ.

પખવાડીએ, મહિને, દશ દિવસે અથવા નિત્ય પાતળો ઝાડો, સ્વેત, ચીકણો, ઘાટે અને થોડો તથા કેડની વેદનાએ કરીને સહિત કાચો, બહુજ તાંતણાવાળો, ગડગડાટ શબ્દ સાથે મંદ વેદનાવાળો ઝાડો હિતરે, આંતરગ્રમાં ધુધુવાટી થાય, આલસ્ય રહે, દુર્બળપણું તથા ગદાનિ થાય છે. આ રોગ દિવસે પ્રકોપવંત અને રાત્રે શાંત જણાય, જાણવા તથા નિવારણ કરવા અશક્ય અને લાંબા કાળ સુધી ચાલનારી આ સંગ્રહણી આમવાતનાં યજ્ઞેલા સંગ્રહેથી થાય છે એટલા માટે સંગ્રહણી કહેવાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે, અને આના ઉપાય સન્નિપા-ત સંગ્રહણીના ઉપાય પ્રમાણે જ ચોજવા.

### સંગ્રહણીનો ભેદ ધટીયંત્ર છે તેનાં લક્ષણ.

સુષ્પ રહેલું જમે, પડખામાં શ્વેત ચાલે, અને રેંટની ધટમાળાની ઘેડામાંથી કલવાંતા પાણી વખતે જેવો શબ્દ થાય તેવો ઝાડો થતાં શબ્દ થાય છે તેથી 'ધટીયંત્ર' નામ પાડ્યું છે. આ અસાધ્ય સંગ્રહણી રોગ છે. આ રોગ જ્યારે શરીરમાં વ્યાપે ત્યારે પ્રાણ પરબોધ લાથી પ્રમાણ કરે છે, અસાધ્ય અતિસારનાં ચિન્હો પ્રમાણે સર્વ ચિન્હ થાય છે તથા અ-તિસાર નાશક ઉપાયો જે અતિસારના અધિકારમાં કલા તે પ્રમાણે જ આમાં પણ ઉપાય કરવા જે આયુર્વજ્ઞ પૂર્ણ હોય તો ટેકી લાગે.

### સંગ્રહણીના વિશેષ ઉપાય.

કાઠનો મર્જ ૮ ભાગ, સાકર ૬ ભાગ, અજમોહ ૩ ભાગ; પીપર ૩ ભાગ, ખીલીનો મર્જ ૩ ભાગ, ધાવડીનાં ફુલ ત્રણ ભાગ, દાડિમના દાણા ૩ ભાગ, કોકમ ૩ ભાગ, શંખ-ળ ૧ ભાગ, નાગકેસર ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, તમાલ પત્ર ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, ચિત્રા ૧ ભાગ; શાકભાજી ૧ ભાગ, અજમો ૧ ભાગ, પીપ-રીમૂળ ૧ ભાગ, સુમંધીવાળો ૧ ભાગ, અને એલચી ૧ ભાગ એ સમગ્રજોનું વચ્ચાળ ચૂર્ણ કરી ગાયત્રી છાશ સંગ્રાથે ટાંક બે ભાર આ કપિચાષ્ટક ચૂર્ણ સેવન કરે તો સંગ્રહણી માન-ને, અતિસારને, શ્વેત, કંઠનાં દરદો, ઉધરસ, શ્વાસ, અરિય, હેડકી અને માળાને દૂર કરે છે. અમ્લવા-મોચ, ટેંદુ; સુંઠ, ધાવડીનાં ફુલ, લોહર, વીરણવાળો, ખીલીનો મર્જ; મોચરસ, ક-ખીપાડ, ઇંદ્રજવ, કડાજલ, આંખાની ગોટલી, રીસામણિ અને અતિવિષ એ ચીઠ ઓળખી સમાન લઈ વચ્ચાળ, ચૂર્ણ કરી ચોખાના ધોણુમાં મધ મેળવી તે સાથે ૧ તેલાની માસા

સેવન કરે તો સંગ્રહણી, અતિસાર અને મરડો વગેરે નાશ પામે છે. આ વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ કહેવાય છે. ચોગર્ચિત્તમણિ. અથવા—“નાળીયરનો એળો લઈ તેને છિદ્ર પાડી તેમાં ચો-  
ખું અરીણુ તોલા ૨ અને દાડિમના દાણાનો રસ તોલા ૨ ભરી તે ઉપર આટાનો મર  
દડ પછી છાંચાની અમિમાં બળવા ન દેતાં સારી પેટે શેકવો અને ત્યાર પછી બરસાડમાં  
ભરી કંડો થયા પછી બહાર કઢાડી લેવો. અવસ્થા, અગ્નિ, દોષ, દોષ, કાળ અને બળ વિ-  
ચારી એ ટોપરામાંનો કંડો ચોગ્ય માત્રાએ પાણી સાથે ધસી તેમાં મધ માસા બે નાખી  
૩ અથવા ૫ વખત પીવાથી બધું દિવસનો અતિસાર અને સંગ્રહણીનો રોગ નાશ પામે  
છે. અથવા ખાપરીઆને શુદ્ધ કરી એક હજાર પોષનાડોડાના રસના પુટ દઈ વાટી વચ્ચ-  
આળ કરી ચોગ્ય અનુપાત સાથે આપવાથી સંગ્રહણી નાશ પામે છે.”

### સંગ્રહણી રોગના પદ્યપદ્ય.

ગ્રહણીમાં રહેલા રોગીની લંબનોથી અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં અતિસારનાં ઔ-  
ષધોથી અજીર્ણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી, આમનું પાચન કરી પંચક્રોળ યુક્ત ભાતની બાટી કને  
રી—આદિ હલકાં તથા આરોગ્ય આપનાર અન્ન આપવાં, મગ, મસૂર, તુઅર, બકરીનું દુધ,  
ગાયનું માખણ, ગાયનું દહી, માયતી ચોથા ભાગના પાણી વાળી જાણ, જુના ચોખા અને  
અરીણુ ઉપયોગમાં લેવાં. નિદ્રા તથા ઉલટીની દવા આપવી. તેમજ કાઠ, ખીલી, ખાટી લુણી,  
જાણ અને દાડિમ એઓથી પકાવેલી યવાગૂ આપવી તેથી આમનું પાચન થાય છે અને  
વિશ્વતે ખાટી પથ્થુ કરે છે. એ સધળાં પદ્ય છે માટે સદા સેવન કરવાં.

રક્તઘાવ, ઉજ્જગરો—મૈથુન, નાસ, અંજન, ઘઉં, ચણા, મઠ, બાજરી, નવા ચોખા,  
ભારી, કઠોર, આમકર્તા અને અન્ય કુપદ્ય—અહિતકારક વસ્તુઓ છે; માટે તેઓનો ત્યાગ કરવો

### અતિસાર અને સંગ્રહણી રોગ માટેની વિશેષ સૂચના.

વાયુના અતિસારમાં લંબન, અતિસારમાં આદરો કે શળ હોય તો વમન અને વિદ-  
આનથી વ્યાપ્ત અને મૂર્ચ્છિત હોય તો રેચ આપવોજ હિતકારી છે. જે અતિસાર રોગી  
બળવાન હોય તેને લંબનજ હિતકારી છે તથા દોષો વૃદ્ધિ પામ્યા હોય તો દોષ સંગ્રહનું  
પાચન શમન કરે તેવી ઔષધીઓ આપવી. સધળા અતિસાર ઉપર ઝાડાને રોકનાર ઔષ-  
ધો આપવાં, પથ્થુ આમથી થએલા અતિસાર માટે તેવા ઔષધો સમય વિના આપવાં નહીં.  
સર્વ અતિસારમાં આમને પકવવા ઉપાયો કરવા; પરંતુ દંડક, અલસક, આદરો, સંગ્રહણી,  
અરણ, લગંદર, સોળે, પાંડુ, બરલ, એળો, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, તાવ, બાળક, વૃદ્ધ, વાતપિ-  
ત્તમક રોગી, ક્ષીણધાતુ અને બળશ્વીણવાળા તથા જેને બહુ ઝાડા થયા હોય એટલા રો-  
ગીઓને આમ પાચન કરવો નહીં નહીં તો, મરણુ નીપજે છે. અષ્ટાવશેષ જળ પીવાથી  
અતિસારમાં પાચન થાય છે. સારાંશમાં દેશ, કાળ, રોગબળ વગેરેનો પૂર્ણ વિચાર કરી  
ચોગ્ય ચિકિત્સા કરવી.

જે સંગ્રહણીરોગમાં દોષો આગ્રિત થઈ અર્થાત્ ગ્રહણીમાં જઈ પહોંચ્યા હોય તો  
અજીર્ણ રોગની સમાન ચિકિત્સા કરવી, જેમ લંબન, દીપન, અને સદૈવ અતિસારની ઔ-  
ષધીઓનું કરીને ઉપાયો કરવા તથા અતિસારના સમાનજ દોષોના સામ અને વિદામમણાને  
ચોખાખી, જે દોષ સામ હોય તો અતિસારોગ્ય વિધિ પ્રમાણે પાચન કરવું અને જેમદિ કે



હકાં ભોજનો તથા પંચકોશાદિ ઉપયોગમાં લેવા. મતલબમાં સંગ્રહણી રોગમાં દીપનકર્તાજ ઔષધો અને ગાયત્રી સુંદર છાશ આપવી. દુઃસાખ્ય સંગ્રહણી રોગમાં હજારો ઔષધ કરી નિરાશ થયા હોયએ તો દોષ, ધાતુબળના અનુસાર ઉત્તમ છાશ પીવી જેથી સંગ્રહણી રોગ અવશ્ય મટે છે અને પુનઃ ક્રોધ વખતે થતી નથી. છ.શ કેવા પ્રકારની જોઈએ ? તથા ક્યારે અને કેટલી તથા ભેંજની કે ગાયત્રી પીવી ? તે વગેરેનો સવિસ્તર ખુલાસો મહન પાળી નિષ્કંટ, યોગ્યચિંતામણિ અને ભાવપ્રકાશાદિથી મેળવવો.

સંગ્રહણી રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## અરશનો અધિકાર.

### અર્શની ઉત્પત્તિ નિદાન તથા સંખ્યા.

પ્રત્યેક મનુષ્યની ગુદામાં ત્રણ વળીઓ છે; એટલે ગુદાનું પ્રમાણ સાડચાર આંગળનું છે. એ ગુદાના અવયવો રૂપ અને સંખ્યાની નાબિના સમાન ત્રણ વળીઓ છે, તે એક એકની ઉપર છે. તેઓમાં પહેલીનું પ્રવાહણી બીજીનું વિસર્જની અને ત્રીજીનું સંવરણી નામ છે. ગુદાનો હોઠ અરધા આંગળનો છે, એ હોઠની ઉપર એક આંગળની પહેલી વળી છે, તેની ઉપર ડાહ આંગળની બીજી વળી છે અને તેની ઉપર ડાહ આંગળની ત્રીજી વળી છે. તેમાંની પહેલી વળી મળ તથા પવનને બહાર કઢાડે છે, વચ્ચેની મળ પવનને છૂટા કરે છે. અને ત્રીજી મળ પવન છૂટ્યા પછી પાછી ગુદાને જેમની તેમ બંધ કરે છે. આ ત્રણ વળીઓ—આંટાઓમાં હરપરોગ થાય છે, તે પૈકી પહેલી વળીમાં હરપરોગ થાય તો સાખ્ય, બીજીમાં કષ્ટસાખ્ય અને ત્રીજીમાં અસાખ્ય છે. તે હરપરોગ ૬ પ્રકારનો છે; એટલે વાયુનો, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, લાહીનો ૫, અને સહજત—જન્મથી થએલો ૬ એ ૭ પ્રકાર છે. અર્શ—હરપર—વવાસીર—મૂળબ્યાધિ અને મસા વગેરે વગેરે નામોથી આ રોગને ઓળખવામાં આવે છે. જે પુરૂષ—મનુષ્ય વાયડી વસ્તુનું વિશેષ સેવન કરે, ગરમ તથા કઠ્ઠ કર્તા, ચીકણી, મીઠી વસ્તુઓનું વિશેષ સેવન કરે, તથા વાયુ, પિત્ત, કફને ઉત્તેજન આપનાર મિથ્યા આહાર વિહાર કરે, તે મિથ્યા આહાર વિહારના કારણથી ત્રણ દોષો ક્રુપિત થઈ ગુદાની ત્રણ આવળી—વળીઆં ઉપરની ત્વચા—ચામડી, માંસ, અને મેદને બગાડી વિવિધપ્રકારના માંસના ફણુગાને મસાના આહારના ગુદા ઉપર ઉત્પન્ન કરે છે તેને આયુર્વેદના બળુનાર વૈદ્યજનો હરપરોગ કહે છે. જો કે અન્યકારોએ ૭ પ્રકાર કહેલા છે; પરંતુ લૌકિકમાં તો બેજ પ્રકાર કહેવાય છે એટલે ખુની ૧, અને વાદી ૨, ખુનીમાં વિશેષ લોહી વહે છે અને વાદીમાં લોહી વહે નહીં, પણ પીડા અને ચળ વગેરે હોય છે.

### હરપરોગનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જ્યારે અમનો પચાવો સારી પેઠે થાય નહીં, અજ કૂખમાંજ રહે, બંધકાષ, અગ્નિની મંદતા, સરીરકૃશ, અંતમાં પીડા, કાકામાં આફરો, અને ઉપરાઉપરી ઓડકારનું આવડું થાય તો બણી લેવું કે એ મનુષ્યને મસાનો રોગ થશે.



## વાયુના અરશનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યની ગુદામાં સુકાયલા અને ચમચમાટી સહિત તથા કાળા, લાલાશ પડતા, ખરસક, કોર અને તીખા તથા ફાટેલા મોઢાવાળા ગુદાના મુખ ઉપર મસા હોય અથવા બોર, કપાસીઆ, સરસવ કે કદંબના ફળ જેવી આકૃતિ જેવા હોય અને માથામાં, પડખાંઓમાં, ડોકમાં, કેડમાં, બાંધમાં તથા પેટમાં અત્યંત પીડા રહે અને ઊંઘ ઓડકાર આવે નહીં, ભૂખ લાગે નહીં, ઉધરસ દમ, મંદાગ્નિ, ભ્રમ, ગોળો, ખરલ, પેટના રોગ, કાનમાં ધોંધાટ તથા જાતીમાં દુખે તો બાલ્યવં કે વાયુના હરથ છે.

## વાયુના મસાનો ઉપાય.

સૂરજની ગાંઠને કપડામાટી લપેટી પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે બરસાડમાં બારી ખાલી નાખવી પછી કપડામાટી કઢાડી તે બાફેલા સૂરજને ઘી અથવા તેલમાં બોળી નિરંતર ૩ તોલા આર ૨૧ દિવસ લગી ખાય તો વાયુના મસા મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા આકડાનાં પાકાં પાદડાં અને પાંચે જાતનાં લૂણ લઈ તેલ તથા ખટાસયુક્ત કરી બાળી નાખવાં પછી તે ખાર ઉના પાણી સાથે વા, દારૂ સાથે સેવન કરે તો વાયુના અરશ મટે છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા માયના દહીનું ઘોળનું લઈ તેમાં અનુમાન પ્રમાણ સિંધાલૂણ નાખી વિધિપૂર્વક સેવન કરે તો સંત્રહણી, અતિસાર અને વાયુના મસા મટી જાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા હરડેની જાલ ૨૦ તોલા, મરી, પીપર, અને જીરું ૪-૪ તોલા, પીપરીમૂળ ૮ તોલા, ચવક ૧૨ તોલા, ચિત્રક ૧૬ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, શુદ્ધ બિલામાં ૩૨ તોલા, સૂરજ ૬૪ તોલા અને જવખાર ૮ તોલા લઈ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી બમણો ગોળ બેળવી ગોળાઓ અણબેડેડા જેવડી મોટી બનાવી ખાય તો ગુદાના મસાનો રોગ નાશ થાય છે અર્થાત્ જે ખારથી કે શસ્ત્રથી દૂર ન થઈ શક્યા હોય તેવા પણ ગુદાના મસાનો આ કાંકાયનમુનિ કથિત કાંકાયનગુટિ નાશ કરે છે. અથવા બાંદલના કવાચથી ગુદા ધુવે. અથવા બાંદલની મસાને ધુણી આપે તો મસા જરૂર મટે છે. અથવા સિંધાલૂણ અને બાંદલનાં બીજ કાંજમાં ધુંટી મસા ઉપર ચોપડે તો આકરા મસા પણ ખરી પડે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા હળદર અને કડવા તુરીયાનું મૂળ વા બીજ એઓનો લેપ કરે તો મસાનો રોગ મટે છે. અથવા આકડાનાં પાંદડાં, અને સરખવાનું મૂળ એઓનો લેપ કરવો જેથી મસાનો રોગ મટે છે. અથવા એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, રાસ્ના, અને જેડીમધ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ચોથે ભાગે જવનું ચૂર્ણ મેળવી દુધમાં પકાવી તેનો શેક અને બાફ લેવાથી ગુદાના મસા તથા તેમાં આવતા સજુકા નાશ થાય છે. અથવા સિંખડાનાં પાંદડાં અને કચેરના પાનનો લેપ કરવાથી મસાની પીડા મટે છે. અથવા ૧ આરનાળની સાથે ગોળ અને કડવી તુબડીનું મૂળ ધસી લેપ કરવો જેથી મસાનો રોગ મટી જાય છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા હીરાકસી, સૈંધવ, પીપર, સુંઠ, ઉપલેટ, વઢવાડીયું, મણ્ડીશ, મરી, વાવડીંગ, નેપાળનાં મૂળ, ચિત્રામૂળ, શુદ્ધ

૧ ફોલ્લેશ વચરના મયા અથવા પાકેલા પડેલા આથો કરવાથી આરનાલ થાય છે. આરનાલ સંત્રહણી, અરશ, તથા કદ એઓનો મટાડનાર છે, જાડો લાવનાર છે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને હલાવર્ષ, અંજમર્દ, લાડલનાં શુભ, તથા આફસ ઉપર અતિ હિતકારી છે.

ભાવપ્રકાશ.

હરતાલ, અને દારૂડીયાનું મૂળ એ સપળાં સરખે ભાગે લઈ પછી આકડાનું દુધ અને તેલથી યોગશું ગોમૂત લઈ તેલના તેલમાં નાખી મંદ અગ્નિદ્વારા તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે તેલ પકાવી તે તેલ લગાડવાથી મસાને ખેરરી પાડે છે; જો કે ખારના જેવું કામ કરે છે છતાં ગુદાના ભાગને કશી ઇજા કરતું નથી. આ કાસીસાદિ તેલ કહેવાય છે. અથવા પશુનું સૂરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક આક ભાગ, સુઠ ૨ ભાગ, મરી એક ભાગ, ત્રિફળા, પીપર, પીપરીમૂળ, તાલીસપત્ર, બિલામાં, અને વાવડીગ એઓ ૨-૨ ભાગ; તથા મુસળી ૮ ભાગ, વરધારો ૧૬ ભાગ, ભાંગ અને એલચી ૧-૧ ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણથી બમણો ગોળ મેળવી યોગ્ય માત્રાએ ગોળીઓ બનાવી સેવન કરે તો, ગુદાના મસા, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, બરલ અને સંમહણી એઓનો નાશ કરે છે; જે ખાર અને શ્વાસક્રિયાથી પશુ મસા નાશ ન થયા હોય તે આ વૃહત્ સૂરણમોદકથી મટે છે, વૈધરહસ્ય.

### પિત્તના અરશનાં લક્ષણ.

પિત્તની ઉત્પત્તિવાળા અરશ કાળા મોઢાવાળા, રાતી, પીળા, તથા ઘોળી કંતિવાળા પ્રાતળા ઉખ્યુ લોહીને અવ્યા કરે છે, દુર્ગંધવાળા, ત્રીણા, કુંચા લટકતા-પેપકની છબ કે જળોના મોઢા જેવા હોય છે. બળતરા, તાવ, ગુદાનું પાકવું, પરસેવો, તરસ, મૂર્ચ્છા તથા અરુચિ થાય છે. એ મસાનો સ્પર્શ હિનો હોય છે અને તે અરશના લીધે વિષ્ટા દ્રવરૂપ, નીલી, કિની, લાલ, પીળી, અને કાચી હોય છે તથા ચામડી, નખ, મળ-મૂત પીળાં, હરીત વર્ણુ થઈ જાય તે જાણવું કે પિત્તના મૂળઆધી છે.

### લોહીના અરશનાં લક્ષણ.

ગુદાના મસા ચણેડી સમાન રંગવાળા હોય છે. તેમાંથી ઉખ્યુ લોહીની ધારા વિશેષ પડે છે, વિષ્ટા કઠણ હોવાથી માંડમાંડ ઝાડો ઉતરે છે તથા ઝાડમાં વિશેષ લોહી પડવાથી દેડકા જેવો શરીરનો રંગ થઈ જાય છે. બળ, ઉત્સાહ તથા પરાક્રમ નાશ થાય છે, શરીર લુપ્ત, ગુદાનો પવન સારી પેઠે નીકળે નહીં, શરીર દુર્બળ થઈ જાય તથા લોહી નીકળતાં પીણુ જાય છે અને વિષ્ટા કાળી કઠણ તથા લુખી હોય છે.

જો કેડમાં, સાથળોમાં, તથા ગુદામાં શ્વગ નીકળે અને બળરહિતપણું આત્મંત મરું હોય તો લોહીના અરશ સાથે વાયુનો મેળાપ થયો સમજવો. અને જો વિષ્ટા શિથિલ, ઘોળી પીળી, ચીકણી, ભારે તથા ઠંડી હોય, લોહી ઘાટું તાંતણવાળું, ઘોળું, ચીકણું અને ગ્રહ ચીક્ષસ વાળી સ્તબ્ધ રહેતી હોય તો લોહીના અરશ સાથે કદ સંબંધ ધરાવે છે એમ સમજવું.

### બન્ને પ્રકારના અરશના ઉપાય.

“ રસવંતી ઝીણી વાટી ટાંક ૨ ભાર લઈ પાણીમાં ૪ ઘડી સુધી રાખી ગાળી બે મ-હીના સુધી સેવન કરે તો નિઃપિત્તના અને લોહીના મૂળબાધી જાય છે. ” અથવા પીપ-ળાની લાખ, હળદર જેઠીમઘ, મજ્જક, નીલકમળ એઓને બરાબર ભાગે લઈ સૂક્રમ વાટી બ-કરીના દુધ સાથે નિઃતર ટાંક ૨ ભાર ૨૬ દિવસ સુધી લે તો બન્ને પ્રકારના મૂળબાધિ જાય છે. અથવા નામકેસરને કાતિ સૂક્રમ વાટી માખણ અને સાકર મેળવી નિરંતર સેવન કરે તો, બન્ને પ્રકારના ગુદાના મસા મરી જાય છે. અથવા કાંજાલ તોલા ૪૦૦ ભાર લઈ ૧૦૨૪ તોલા ખાર પાણીમાં ઉકાળવી જ્યારે આકમા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી

વજ્રવી માળી કઢાડી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી ઉકાળતાં ત્યારે જાડો રસ થાય ત્યારે તેમાં મોચ, મોચરસ, લોહર, કાઠનો ગર્લ, ધાવડીનાં પુત્ર, લિલામા, વાવડીંગ, ત્રિકટુ ( સુંક, મરી, પીપર ) ત્રિકળાં ( હરડે, ખેલેડાં, આંબળાં, ), રસવંતી, ચિત્રામૂળ, ઇંદ્રજય, વજ, અતિવિષ, અને ખીલાનો ગર્લ એ સર્વ પદાર્થો ચાર ચાર તોલા બાર લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને નાંખવું પછી જોળ ૧૨૦ તોલા તથા ગાયનું ઘી ૧૬ તોલા તેમાં નાખી એક શુવ કરી અવલેહ થયે નીચે ઉતારી ઠંડા થયે તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી સારી પેટે હલાવી તેનું મોચ માત્રાએ સેવન કરે તો લોહી વહેતા મસા, વાદીમસા, પિત્તના, કફના, તથા સન્નિપાતના મસાઓ અને કાઠ ભગંદરાદિ રોગો, અગ્નિપિત્ત, અતિસાર, પાંકુરોગ, અરૂચી, સંગ્રહણી, કૃષ્ણતા, સોળો, કમળો અને ક્ષીણતા એ સઘળા રોગોનો નાશ કરે છે, આના ઉપર ઘી, મધ, બ્રહ્મ, પાણી કે દુધ જે જે યોગ્ય લાગે તે તે અનુપાતો યોજવાં જેથી સમસ્ત રોગોનો નાશ કરે છે. આ કુટબાવલેહ કહેવાય છે. અથવા—જળોનું સત્વ, શુદ્ધપારો, તથા શુદ્ધમંઘક એ સમાન ભાગે લઈ એ સર્વની બરોબર જોળ લેવો અને એ સર્વને ઘુંટી, અર્થાત્ પાંચ વધકની કાળજ કરી અન્ય ઔષધ મેળવી શીમળાના રસમાં ઘુંટી તૈયાર કરી પછી મધ સાથે ૬ માસા બાર સેવન કરે તો ખુની મસા, પિત્તના મસા, વિદ્રધિ, રક્ત પ્રમેહ, સીઓનો સોમ રોગ અને ભગંદર એ સર્વનો નાશ કરે છે—બોળખંડરસ કહેવાય છે. અથવા ખાપરીવાને માણસના મૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલાળી ઘુંટી, હાલ વગરનાં કાળાંમરી ખાપરીવાથી અરધ ભાગે નાખી માંખણ સાથે ઘુંટવાં, પછી લિંબુના રસની ૧૦૦ વાર બાવના હાથ ઘુંટી, તૈયાર કરવાથી લઘુમાલિની વસંત, રસ અને છે—તેને મધ પીપર સાથે સેવન કરે અને સાકર સહિત જોળન કરે તો ધાતુગત તાવ, પિત્ત, બ્રમ, પિત્ત તથા લોહીના રોગ, લોહીખંડ-વાડો, સંગ્રહણી, અને કૃષ્ણતા મસા એઓનો નાશ કરે છે. પણ મીઠું દહી અને દુધનું પથ્ય સેવવું. અથવા—મસામાં ચળ હોય, હંમા મધ આવ્યા હોય, તથા લોહી વહેતું હોય તો જંગો લગાડવી. ( વાયુ તથા કફના વાદી અને પિત્ત તથા લોહીના મસા ખુની કહેવાય છે. ) વૈષ-રહસ્ય. “ મસામાંથી લોહી વહેતું હોય તો—વડબોરડીનાં સુકાં પાંદડાં ૬ તોલા અને આંમળાં ૬ તોલા લેવાં. પછી ગાયનું માંખણ ૨૪ તોલા લઈ લોહાની કઢાઈમાં ખૂબ તપાવી તેમાં ઉક્ત વસ્તુઓ નાખી એક શુવ કરી નીચે ઉતારી ઠંડા થયે ધાતુપાત્રમાં લરી પછી ખરલ કરી ૪ માસા બાર પ્રભાતે ૨૧ દિન લગી ખામ અને ટાલ પાણીના ક્રોમળા કરે તથા ગરમ ચીજ, બાજરી કારેલાં, અખણ, વંતાક, કેરાં, તથા અડદ વગેરે ન ખાય તો મસામાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે. અથવા લીંગેળીની મીઠ અને એળીઓ એ બન્ને બરાબર લઈ પાણી સંગાથે ખરલમાં ગ્રીણાં લસોટી ૧ રતી પ્રમાણે જોળીઓ વાળી જોળા ૧ રસવંતીના પાણી સંગાથે પ્રભાત સમય ૨૧ દિવસ સુધી સેવન કરે તો મસામાંથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે. અથવા રસવંતી, ચીનાઈ—આરતી કપૂર અને લીંગેળીની મીઠ એ ત્રણેને પાણી સંગાથે ગ્રીણાં લસોટી મસા ઉપર લેપ કરવો અને પછી મૌરયુધું ખસી લગાડવું જેથી મસા નાશ પામે છે. ”

### કફના અરશનાં લક્ષણ.

કફ આધિના મસા હંડામૂળવાળા, જાડા, મંદપીડાવાળા, ઘોળા, હંચા, જોળાં, લારે સ્થિ-રતા થાળા, પીંછડા વાળા, આળા આમડાથી વિઠાવલા, લીસા, વળ સહિત, જેને સ્પર્શ



સારો ભાગે એવા અણીદર મસા હોય છે. સાથળના મુળને સજ્જ કરનારા, પેદુમાં આદરો, ગુદામાં, મૂત્રાશયમાં અને નાભિમાં આકર્ષણના જેવી પીડા આપનારા—ઉધરસ, શ્વાસ, મેળ, થુકવું, અરુચિ, સળેખમ, પ્રમેહ, મુત્રકૃચ્છ્ર, માથાની જડતા, શીતજ્વર, મૈથુનની ઇચ્છાનો અભાવ, અમિતું મંદપણું, ઉલટી તથા જેમાં આમ વિશેષ હોય એ ગ્રહણી અને અતિસાર-આદિ વિકારોથી યુક્ત, ચરબીના જેવી કાંતીવાળા, કઠ્ઠી વ્યાસ યથેલી વિષ્ટાવાળા, પ્રવાહિકાવાળા હોય છે. એ અરશમાંથી લોહી શ્વે નહીં તેમ ભેદાય પણ નહીં; પણ તેઓથી આમડી વગેરે પાંડુ તથા રિતઝ થઇ જાય તો જાણવું કે કંઈના અરશ છે.

### ઉપાય.

“આદુ તોલા ૪ લઇ તેનો ક્વાથ કરી ૨૧ દિવસ પીએ તો કંઈના મસા નાશ થાય છે. અથવા—હળદરના ગાંડીઆને ચોરના દુધની ૭ ભાવનાઓ દઇ તે ગાંડીઓ ધસી મસા ઉપર લેપ કરે તો કંઈના મસા નાશ પામે. અથવા ત્રિફળાં, દશમુળ, ચિત્રામુળ, નસોતર, અને નેપાળાનાં મુળ, એ પાંચ ઔષધીઓ ૫૬-૫૬ તોલા બાર લઇ પાણી શેર ૨૮ (૪૦ રૂપિયા બાર શેરના હિસાબથી) માં ઉક્ત ઔષધીઓને આખી પાખી ખાંડી ગોળ પોણાદશ શેરને એ રૂપિયા બાર નાખીને ૨૧ દિવસ પર્યંત એકાંતમાં રાખી મુકવી. પછી દારૂ ખીંચવાની બટ્ટી પ્રમાણે તેમાંથી અરક ખીંચી લેવો. તેમાંથી ૧ ટાંક બાર નિરંતર સેવન કરે તો કંઈના અરશ નાશ થાય છે. વૃંદ.”

### સન્નિપાતના અરશનાં લક્ષણ.

જેમાં વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેનાં લક્ષણો હોય તો ત્રિદોષ જન્ય અરશ જાણવા. (દોષ વાળી વ્યાધિમાં બેનાં અને ત્રણ દોષવાળા વ્યાધિમાં ત્રણેનાં ચિન્હો પ્રત્યેક વ્યાધિમાં હોય છે.) ત્રણે દોષોનાં ચિન્હો ઉપર બતાવી ગયા છીએ એટલે અત્રે કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

### ઉપાય.

આદુ ૧૨ તોલા, કાળાં મરી ૪ તોલા, પીપર ૮ તોલા, ચવક ૪ તોલા, તાલીસ-પત્ર ૪ તોલા, નાગકેસર ૨ તોલા, પીપરીમુળ ૮ તોલા, ચિત્રામુળ ૭ તોલા, એલચી ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો અને કમળની દાંડી ૧ તોલાબાર લઇ સર્વતું સક્ષમ ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ ૧૬૦ તોલા બાર મેળવી ગોળી ૧ તોલાબારની કરી જમ્યા પેહેલાં ૧ ગોળી ખાઇ તે ઉપર જળાનુસાર મધ, માંસરસ, દુધ, ચૂષ તથા પાણી પીએ તો, સન્નિપાતના મસા નાશ થાય છે. તથા મુત્રકૃચ્છ્ર, વાયુના રોગો, વિષમજ્વર, મંદાગ્નિ, પાંડુ, ગોળો, કૃમિ, ક્ષ્મોગ, શૂળ, અમ્લપિત્ત, બરહ, ઉધરસ, શ્વાસ, વમન, અતિસાર અને હેડકી વગેરે રોગોને જુદાં જુદાં અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી દૂર કરે છે. જેમ જળમાં નાંખેલું તેલ એકદમ સર્વ સ્થળે ફેલાય છે તેમ અનુપાનના જળથી ઔષધ તત્કાળ આખા શરીરમાં અથવા વ્યાધિના સ્થળે જઇ પહોંચે છે અને ઉત્તમ ગુણુ કરે છે; માટે પ્રત્યેક ઔષધો યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાં આ પ્રાણુદાગુટિકા કહેવાય છે. સર્વસંગ્રહ. અથવા ત્રિફળા, સુંઠ, કાળાં-મરી, પીપર, તજ, તમાકુપત્ર, એલચી, વજ, શેકેલી હીંગ, કાળીપાડ, સાજખાર, જવખાર, હળદર, દારૂહળદર, ચવક, કડુ, ઇંદ્રજવ, વરીયાળી, પાંચ જાતનાં લૂણ, પીપરીમુળ, બીજાને



મર્જા, અને બોડીઅભમે એ સધળાં સમાન લઇ ખાંડી વચગાળ વૃથા કરી ઉના પાણી સંગ્રામે ૨ તોલાભાર અથવા એરંડીયા તેલમાં ઢાળવી આ વિજયચૂર્ણ વિરંતર સેવન કરે તો, સ્ખિપાતના અરશ, શ્વાસ, ઉત્તરસ, હેડી, ભગંદર, છાતી તથા પદખાતું ચા, વાસુ-ચોથા, ઉદરઅધિ, પ્રમેહ, પાંકુ, શુક્ર, ગુફાના કમિષા, સંગ્રહણી, વિષમભ્રમર, કૃષ્ણજ્વર, અને ઉન્માદ રોગ તથા વંખારોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. ભાવપ્રકાશ.

અથવા શુદ્ધપારો ૪ તોલા, શુદ્ધ મંધક ૮ તોલા. તાંબેશર ૧૨ તોલા, મળવેલ ૧૨ તોલા, સુંકે ૮ તોલા, કાળામરી ૮ તોલા, પીપર ૮ તોલા, શુદ્ધ વજનાગ ૪ તોલા, મેપા-લાનું મૂળ ૮ તોલા, વઢવાડીયાનાં મૂળ ૮ તોલા, ચિતરા મૂળ ૮ તોલા, પીણુકી ૮ તોલા, જવખાર ૨૦ તોલા, ખડીઓખાર ૨૦ તોલા, સિંધવૃક્ષ ૨૦ તોલા, એલુચ ૮૮ તોલા, અને એરંડું કુચ ૮૮ તોલા બાર લઇ ખાંડવા ચોખ હોય તેને ખાંડી-ખરણ કરવા ચોખ હોય તેને ખરણ કરી સર્વ એકત્ર કરવાં. પછી કમ્પમાં નાખી અગ્નિ ઉપર મંદ તપાસી પાણી તેનાં મુઠીઆં કરી લેવાં તેમાંથી માસા ૨ બાર ઉના પાણી સંગ્રામે સેવન કરે તો અગ્નિપાતના તથા સર્વ પ્રકારના અરશ નાશ પામે છે, આ અમરકુઠાર રસ કહેવાય છે. યોગતરંગિણી.

### સર્વ પ્રકારના અરશ નાશ થવાના ઉપાય.

ક્રાંતિલોહ કિંવા ગજવેલ જાતનું લોહું લઇ તેનાં ઝીણાં પાતરાં કરાવી તપાસી સપાસીને તેલમાં, અણમાં, ગોમૂતમાં, કાંજમાં અને ત્રિફળાના ક્વાચમાં ૭-૭ વખત ઢરવાં. પછી તેની ઝીણી રેત-બૂકા (કાનસ વતે) કરાવી અને તે બૂકાના બારે બાર મજ્જીલ તથા સોવનમાખી લઇ તેને પણુ બૂકા કરી રતવેલીઆના મૂળનો કસક અને પારો અથવા એ-કલા રતવેલીઆના રસમાં એ બન્નેને ઓસણી લેટાના બૂકા સાથે મેળવી એક મોટા રાખ-પાત્રમાં ભરી સંપૂર્ણ સુકા કરી ખેરના કાચવાના અગ્નિથી તેને ખુબ લખનું બ્યારે સોવન-માખી અને મજ્જીલ બળી જાય તથા વાસના આવે નહીં ત્યારે તેને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢાવી લેવું. એમ ૧૦ વખત કર્યા પછી ત્રિફળાના રસ વા, ક્વાચ સંગ્રામે પારાને છુંટી તેમાં તે શુદ્ધ બૂકા છુંટવો એટલે જેટલો બૂકા હોય તેના આઠમા ભાગે પારો લે રેલીને ખરણી દેવો, અને અગ્નિની આંચ આપવી એ પ્રમાણે પણુ બ્યારે ચાર વખત કસમ થાય ત્યારે ખરણમાં ઝીણો વાટી દેવો એટલે પાણીમાં તપાસવાથી તરતો રહેશે, પછી કરી તેને એક લોખંડના મજ્જૂત વાટકામાં નાખી તેને રાતી સાટોડીના રસના, ખાખરાના રસના-ચોરના કુધના, સાટોડીના રસના તથા શતાવરીના ૧૦-૧૦ પુટ દેવા કિંબ્બાની ગળેના રસના પુટ ૨૦, જાંબુડાની જાલના રસના ૭, ઉમરાની જાલના રસના, ૭, કુંવારપાકાના રસના ૧૦, તીંડુડીના ૭, આમળા રસના ૨૦, લીંબુના રસના ૨૦, ખાખરાની જાલના રસના ૧૦ એ પ્રમાણે પુટ દેવાની રીતિ પ્રમાણે પુટ ૬૭ પછી બૂકાના અરમાં ભાગે શુદ્ધ કિંબ્બાક લઇ કુંવારપાકાના રસમાં છુંટી બૂકાને પુટ આપવો. ત્યાર પછી ચીના ૧૦ પુટ અને મધન ૧૦ પુટ જેના અને પ્રત્યેક પુટ વખતે મજ્જૂત અગ્નિ આપવો પછી તેને ખરણમાં છુંટી સુંદર ઝીંજીમાં ભરી રાખવો તેમાંથી પ્રથમ દિવસે ૧ રતી પ્રમાણે મધ પીપરના સંયોગથી શુભ દિવસે સહાશિવજીનું પૂજન કરી ‘ ઐ અમૃતમક્ષયામિસ્વાહા ’ આ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી વર્દ-માન સેશની સ્તિતિ પ્રમાણે પ્રતિદિન ચઢતી માત્રા દેશ, કળ, અગ્નિ, દોષગળ, શરીર બળ

અને વય બળનો વિચાર કરી પ્રાતઃકાળે માત્રા આપી તે ઉપર બળખીજના મૂળનો ક્વાથ પાવોં એમ માસ ૩ કરે અને, પથ્યમાં રહે તો અરશમાત્રની વ્યાધિનો મૂળમાંથી નાશ કરે છે. વૃદ્ધ પુરુષ પશુ આના સેવનથી યુવાન થાય છે. તથા બળ, વર્ણ, પરાક્રમ, પ્રજ્ઞતા અને આયુબળ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા મંદાશિ, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંકુ, વાતરક્ત, મૂત્રમૂંઝ, અંડવૃદ્ધિ-આદિ સર્વ રોગો તથા અસાધ્ય રોગો વગેરેનો પણ નાશ થાય છે. આના ઉપર કાળું, તેલ, અડદ. રાઇ, દારૂ, ખટાશ અને ગરમ વસ્તુ તથા અહિતકારી વસ્તુ ખાવી નહીં તો મહા ગુણુ કરે છે. આ કાંતિસાર-૧ લોહસાર કિંવા રાંકરલોહનો વિધિ મોટા અમત્રેય તથા ભાવપ્રકાશ મધ્યખંડના ભાગ બીજામાં કહેલ છે. અથવા-હરડેની જાણ ટાંક ૨, અને જુનો ગોળ ટાંક ૫ એ બન્નેનું પાણી સાથે નિરંતર સેવન કરી તે ઉપર ગાયત્રી જાણ પીએ તો મસા માત્રનો નાશ કરે છે. અથવા ઉષા પુલી બળખીજ, દારૂહળદર, પીલવશ્પી, ગોખરૂ, વડવાઇ તથા હિમરાના અંકૂરા, પીપળાનાં કુણાં પાંદડાં એ સઘળાં ઔષધીઓ ૮-૮ તોલા ભાર લઇ ખાંડી ક્વાથ કરી ગાળી લેવો, પછી ડોડીનું મૂળ, કડું, પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, શીમળાનાં પુલ, સુખડ, આહી, રસ-વંતી, કાયફળ, ચિત્રામૂળ, મોચ, ધઉંલા, અતિવિષ, સાલપરપોટી, કમળકાકડીની મીંજ વા, કમળનું કેસર, મજૂક, ભોરિંગણી, સુકે, મોચરસ અને કાળીપાડ એ સઘળાં ઔષધો ૧-૧ તોલો લઇ એઓને ઢીણાં વાટી તેમાં પાણી ૨૫૬ તોલા નાખી ક્વાથ કરવો. ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે તેને પણ ગાળી લઇ તે બન્ને રસ એકઠા કરી તેમાં મુનિષ્ણુક અને ચાંચેરી ( ખાટાં ચારે પાંદડાં વાળી લુણી )નો સ્વરસ, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા નાખી પુનઃ અગ્નિ ઉપર ચઢાવી ઉકળાવો. અગ્નિ સર્વ રસ બળી ઘી માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી લઇ ગાળી તેમાંથી ચોખ્ખા માત્રાએ નિરંતર સેવન કરે અને પથ્યમાં રહે તો અરશ, સર્વ અતિસાર, આમરોગ, આમળનો રોગ, સોજો, ચળ, ગુદાનાં દરદો, મંદાશિ અને વાયુ રોગોનો નાશ કરે છે. અથવા શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ચંદ્રક લઇ કાળજી કરી એ બન્નેથી બમણો વીળગોળ મેળવી ઘીમાં વાટી સ-ક્ષ્મ કરી કાળજીમાં મેળવવો, પછી લોહના વાસણમાં પીગાળી ઘુટી તેની ટીકડીઓ વાળવી પછી તે ટીકડીઓ લોખંડના પત્રા ઉપર રાખી અગ્નિદ્વારા પાતળી કરવી અને તદનંતર ફેળના પાંદડાં ઉપર ઢાળી દઇ તેની પાપડી-પતરીઓ બનાવવી. નિરંતર ૪ વાલ ભાર ૧૫ દિવસ મુધી સેવન કરે તો સનિપાતના અરશ પણ મટે છે તો અન્નનું શું કહેવું ? વૈદ્યવિનાદ. આનું નામ પર્પટી રસ કહે છે. અથવા ચૂનો, સાજખાર, ખડીઓખાર, અને મોરચુથુ એઓ સમાન લઇ લિલુના રસમાં ૩ દિવસ બીંજવી ઘુટી મસા ઉપર લગાડે તો નિમ્બે મસા દર થાય છે. અથવા સીસાની ગોળી ગાયના ઘી સંગાથે ધસી અરશ ઉપર ૧૦ દિવસ લગા-ડે તો નાશ પામે. અથવા વિષ્ણુકાંતા-(ગરણી અથવા તલકટો) ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨,

૧ લોહસારનો પાક સ્થોક બધ ન હોવાથી ચંદ્રકસિદ્ધિ ગુલાસો થઇ શકે નથી. તેમ ભાવપ્ર-કાશનો પાક ભેટાં કેવળ પાકાંતર છે, તેથી આ લોહસાર માટે મારો તો અભિપ્રાય એજ છે કે તેને ઉપયોગમાં લેવો નહીં એ વધારે સારું છે; કેમકે જે વિષયનું નિઃસંશય સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી તે તો તેમાં ફેરફાર સહેવાથી લાભના બદલે અલાભ થાય છે; મટેજ આ પ્રયોગ સિવાય અન્ય પ્રયોગો અતિ ઉત્તમ છે તેઓને ઉપયોગમાં લેવા એજ લાભદાયક છે એમ માનું છું.

જા. કર્તા.

ભાગ ૪ રતી લઘુ નિરંતર વાટીને પીએ તો અરશનો રોગ શાંત થાય છે. અથવા ગુદાના મસા વિના શરીરના અન્ય કોઈ ભાગ ઉપર ને મસા થાય છે તેને અર્મકીલ કહે છે તેને અગ્નિ ક્રિયા ખારના સંયોગથી ખાળી નાખવા.

### સાધ્યાસાધ્ય અરશોનાં લક્ષણ.

ગુદાની સંવરણી નામની વળીમાં એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો એક વર્ષની અંદરનો અરશ રોગ હોય તો સુખસાધ્ય. તથા અરશ રોગ થયાને એક વર્ષ ઉપરાંત વખત થયો હોય તથા બે દોષની ઉલ્વણતા વાળો વિસર્જની નામની બીજી વાળીમાં હોય તો તે કષ્ટસાધ્ય અને ને જન્મથીજ હોય કિંવા ત્રણ દોષની ઉલ્વણતા સહ હોય તથા ગુદાની ત્રીજી પ્રવાહણી નામની વળીમાં હોય તે અસાધ્ય સમજવો. તથા ને અરશરોગીને હાથપગમાં મોઢકામાં, નાભિમાં, ગુદામાં કે અંકુષમાં સોજે હોય, છાતીમાં તથા પડખામાં શ્વ નીકળતાં હોય, મોઢ, ઉલ્લટી; અંગમાં બચ્ચા, જ્વર, તરશ, અરૂચિ, અને અતિસારથી પીડાતો તથા જેનું લોહી અત્યંત ઝરી ગયું હોય ગુદા પાકી આવેલી હોય તો તે અરશરોગી અવશ્ય મરી જાય છે, માટે આ લક્ષણો વેહે અવશ્ય લક્ષમાં રાખી ઉપચાર કરવા.

### અરશ રોગીને પથ્યાપથ્ય.

હલકું બોજન, કલથ, દુધ, ચોખા, ઘી, તુરીયાનું શાક, લસણ, જાંઘ, માખણ, આમળાં, શ્રદ્ધા, સ્વચ્છ હવા, ચપટ બેઠક, ઝાડાની શંકા ન રોકવી અને શુદ્ધ આહાર વિહાર કરવો એજ હિતકારી છે.

પરંતુ માદક પદાર્થ, બાજરી, ગવારફળી, ભારે અન્ન, દહી, અડદ, લાલ કેળું, પાકેલી કેરી, ઉભરો મૈથુન, ઝાડાને રોકનાર પદાર્થો, શ્રમ, અતિ ફરવું, મિષ્ટ બોજન, ખીર, શાક, મેદાની પુરી, વંતાક, મરચાં, તેલ, ઉંટ ઘોડાની સ્વારી કરવી, ઉભડક બેસવું, સીનો સ્પર્શ અને મિથ્યા આહાર વિહાર એ સર્વ અહિતકારી છે.

### ૧ અરશાધિકાર સંપૂર્ણ.

હતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે અતિસાર સંગ્રહણી અને અરશ રોગોની ઉત્પત્તિ લક્ષણ તથા યત્ન નિરૂપણ નામનો ત્રીજો તરંગ સમાપ્ત ॥



૧ અરશ રોગ માટે ને ઓપણો પવનનો અનુલોભ કરે અને અગ્નિને તથા જળને વધારે તેવો અન્ન ખાન અને ઓપણીનું હંમેશાં સેવન કરવું. ને મસાઓમાંથી જસગર મળ નીકળતો હોય તેની ચાવાતિસાર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી, અને નેમાંથી બડો મળ નીકળતો હોય તેની ઉદાપર્ત રોમની ને ચિકિત્સા આગળ કહેવામાં આવેલો તે પ્રમાણે કરવી અને બિર્જન તથા રહિર વહેવાવાળાની પિત્ત અને કષિત્તમાસક ચિકિત્સા કરવી અને વિદ્બંધમાં જસનું સેવન દિવાવદ છે.





નને ક્ષણવારમાં ભસ્મ કરી નાખે છે, તે કારણને લીધે અમિરૂપ રોગ ભસ્મક કહેવાય છે. તે જો જૂખને રોકે તો તે અમિ ધાતુઓને શોષવા લાગે છે. જો ભસ્મામિ અત્યંત જોર ઉપર આવે તો તરશ, પરસેવો, બળતરા, મૂર્ચ્છા, ઇત્યાદિકને ઉત્પન્ન કરી અગ્નને તુરંત પકાતી તત્ક્ષણ ધાતુઓનો નાશ કરે છે.

### અજીર્ણ રોગની ઉત્પત્તિ.

વિશેષ પાણી પીવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, મૂત્ર-મળના વેગને રોકવાથી, દિવસે સુવાથી, રાત્રે જાગવાથી, અને ઉત્તમગરા કરવાથી પ્રાસન કરેલાં હિતકારી અન્નાદિ સમય પ્રમ.ણે ઉપભોગમાં લીધા છતાં પણ પાચન થતાં નથી. તથા નિરંતર તૃષ્ણા, બમ, કોષ, ચિન્તા, લેહ, રોગ, દીનતા અને દ્વેષથી ઘેરાએલા જનોનું વખતસર ખાધેલું, પચ્યું, હલકું અને સ્નિગ્ધ ઉષ્ણ ભોજન પણ પૂર્ણ રીતે પચતું નથી; અર્થાત્ એવા મનુષ્યોને અપચો થાય છે અને અજીર્ણના બાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જો મનુષ્યે પ્રમાણ વગર પશુઓની પડે અન્ન જમે છે તેઓને ડોંભેરાદિ રોગોના સમૂહના મૂળ કારણ રૂપ અજીર્ણ થાય છે અથવા તો આહારની વિષમતાથી અજીર્ણ થાય છે અને તે અજીર્ણથી રોગોનો સમૂહ થાય છે કે જે રોગોનો સમૂહ અજીર્ણ નામકો ઉપાવ-થીજ મટે છે.

### અજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણ તથા સંખ્યા.

અાનિ, ભારેપણું, સજડપણું, બમ, વાયુનો અવરોધ, ઝાડાનો કબજો થાય અથવા બહુ ઝાડા લાગ્યા કરે તો જાણવું કે અજીર્ણ થયું છે. તે અજીર્ણ રોગ ૬ પ્રકારનો છે. આમાજીર્ણ ૧, વિદગ્ધાજીર્ણ ૨, વિષ્ટખાજીર્ણ ૩, રસશોષાજીર્ણ ૪, અજીર્ણ ૫, અને પ્રતિવાસર ૬, એ ૬ પ્રકાર છે. તે પૈકી કઈથી આમાજીર્ણ થાય છે, અને પિત્તથી વિદગ્ધાજીર્ણ થાય છે.

ખાદા પછી પાંદેલા દ્રવરૂપમાંથી કાંઈક કાઢ્યો ભાગ રહી જાય તે રસ શેષાજીર્ણ, ખા-ધેલું અન્ન તે જ દિવસે ન પચતાં બીજે દિવસે પચે તે અજીર્ણ અને વિઘ્નરોને ન ઉત્પન્ન કરનારું જો અજીર્ણ પ્રત્યેક દિવસે થાય છે એટલે જ્યાંસુધી પચ્યું ત્યાં સુધી અજીર્ણ કહેવાય તે પ્રતિવાસર અજીર્ણ કહેવાય છે. આ અજીર્ણમાં જમવાનો નિષેધ નથી; ક્રમશઃ કે, સવારનું જમેલું અજીર્ણ છતાં પણ સાંજે જમવામાં હરકત નથી.

### પ્રત્યેક અજીર્ણનાં લક્ષણો.

આમાજીર્ણમાં પેદ તથા શરીર ભારે રહે, વમનની શંકા રહે, ગાસ તથા અં-ખના ડોળા ઉપર થોથર જણાય અને ખાધેલું ન પચ્યા જેવાજ એડકાર આવ્યા કરે તથા મળ કાઢ્યો ઉતરે.

વિદગ્ધાજીર્ણમાં બમ, તૃષા, મૂર્ચ્છા, પિત્તને લીધે સંતાપ, શોષ, બળતરાદિ વિવિ-ધ પ્રકારની મરમીના બાધિઓ થાય અને ધૂમાડાવાળા ખાટા એડકાર આવે તથા પ-રસેવો વળે છે.

વિષ્ટખાજીર્ણમાં શળ, આક્રો, વાયુની અનેક પ્રકારની પીડાઓ થાય, મળ તથા ગુદાનો પવન રોકાય, અંગે સજડ થઈ જાય અને મૂર્ચ્છા તથા સોચો ભોંકાયા જેવી અંગમાં પીડા થાય છે.

રસશોષાજીર્ણમાં અન્ન ઉપર અશ્ચિ, છાતીમાં ડુખાવો, શરીર ભારે અને જેએન રહે છે.

અજીર્ણમાં જો મૂર્ચ્છા, બકવા, ઉલટી, ઝાનિ, ભ્રમ અને લાળનું પડવું થાય તો તે અજીર્ણથી મનુષ્યનું મરણ થાય છે. પણ આ ઉપદ્રવોએ કરી રહિત જે વ્યાધિની સહાયતા સિવાયનું અજીર્ણ હોય તો ચિન્તા જેવું નથી.

જો મૂર્ખ મનુષ્ય પશુઓની પેઠે ઢંગતકા વગર સ્વાદ કે અપ્રાપ્ત ભોજન પ્રાપ્ત થવાથી લોભને લીધે માપ રહિત જમે તેને અનેક રોગો થાય છે; કેમકે દોષોના લીધે અલ્પ આમ બંધાએલો હોવાથી અમિના માર્ગને રોગી શકે નહીં તેથી અજીર્ણ છતાં પણ ભૂખ લાગ્યાની ખાતિ થાય છે, તે ભ્રમના લીધે ખાય તો તે મનુષ્ય મરી જાય આમાજીર્ણ, વિદગ્ધાજીર્ણ, અને વિષ્ણ્વાજીર્ણથી વિસૂચિકા, અળસ તથા વિલંબિકા થાય છે એટલે આમાજીર્ણથી વિસૂચિકા, વિદગ્ધાજીર્ણથી અળસ અને વિષ્ણ્વાજીર્ણથી વિલંબિકા થાય છે એમ અનુક્રમે સમજવું નહીં, પણ એકેક અજીર્ણથી એ ત્રણે વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવું.

### વિસૂચિકા, અળસ અને વિલંબિકાનાં લક્ષણ.

વિસૂચિકા એટલે કુલેરા-કાગળીયું કહેવાય છે તે રોગમાં અજીર્ણને લીધે વાયુ જાણે સોયોથી ગાત્રોને ભોકતો હોય એવી ક્રૂરવેદના થાય, મૂર્ચ્છા, પાણી જેવો પાતળો ઝાડો, ઉલટી, તૃષા, થળ, ભ્રમ, હાથ પગમાં ગોટલા ચઢે, બગાસાં, બળતરા અને શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય, ધ્રુમરો, છાતીમાં વેદના તથા માથામાં પીડા થાય તો જાણવું કે કાગળીઆનો રોગ લાગ્યું થયો છે. તેમાં પણ એ રોગમાં નિદ્રા જતી રહે, સર્વ વસ્તુ ઉપર અપ્રીતિ, શરીર કંપે અને મૂત્ર રોકાઈ જાય તથા સંજાનો નાશ થઈ જાય તો તે અવશ્ય મરી જાય.

અળસ રોગમાં પેટ ધણુંજ ચઢી આવે, હાથ પગ વગેરે અંગ પછાડ્યા કરે, ચીસો પાડ્યા કરે, આંતરડાં બોલે, તરશ બહુ લાગે, ઝોડકાર ધણું આવે, મળ-મૂત્ર રોકાઈ જાય અને બંધ થએલો અધોવાયુ કંઠ અને છાતી વગેરે ઉપરના ભાગમાં જતો રહે તેને અળસ કહે છે. તથા આહાર ઉંચે નીચે જાય કે પાકે પણ નહીં; પરંતુ કાઠામાંજ સ્થિર થઈ રહે તે જ અળસ રોગ કહેવાય છે.

આ રોગવાળાના તથા કુલેરા વાળાના જો દાંત, હોઠ, નખ કાળા પડી જાય, જાન જરાપણુ રહે નહીં, આંખ ઉંડી જતી રહે, સ્વર દુર્બળ થઈ જાય અને સર્વ સાંધાઓ નરમ પડી જાય-ગમા ભાગી જાય તો તે માણસ નિશ્ચે મરણને શરણ થાય છે.

વિલંબિકા રોગમાં દુષ્ટ થએલું ખાધેલું અન્ન કદ અને વાયુને લીધે મુખદ્વારથી નીકળે નહીં તેમ ગુદાદ્વારથી પણ નીકળે નહીં તેને વિલંબિકા કહે છે, આ રોગની ચિકિત્સા અશક્ય છે, અર્થાત્ અમાખ્ય રોગ છે માટે ચિકિત્સા કરવી નહીં.

### અજીર્ણ મટયાનાં લક્ષણ.

સારી પેઠે ચોખ્ખા ઝોડકાર આવે, શરીરમાં ઉત્સાહ, મળ-મૂત્ર તથા અધોવાયુના વેગનું ચોખ્ખી રીતે છૂટવું, શરીર હલકું જણાય અને ભૂખ તરશ સારી રીતે લાગે તો જાણવું કે અજીર્ણ જીર્ણ થયું છે.

### અજીર્ણ રોગના ઉપાય.

અજીર્ણ રોગ સાધારણ કહેવાય છે; પરંતુ અનેક લયંકર પ્રાણપાતક રોગોને જન્મ

આપનાર (અણર્થ) છે માટે તે રોગને થતાં વેંતજ યોગ્ય ઉપાયોવડે નાશ કરવા કાળજી રાખવી. અથવા હરડેની જાલ, તથા સુંઠને ઝીણાં વાટી ટાંક ૨ બાર ચૂર્ણમાં ગોળ ટાંક ૧૦ મેળવી પાણી સાથે નિરંતર સેવન કરે તો આમાજીર્ણ દૂર થાય છે અને બૂખ લાગે છે. અથવા હરડેની જાલ; સુંઠ અને સિંધાલજીના સેવનથી પણ ઉપર પ્રમાણે ગુણ થાય છે. અથવા સિંધાલજી, સુંઠ અને મરી સમાન ભાગે લઈ તેઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ બાર લઈ ગાયત્રી મુંદર જાણ સંગાથે ૧૫ દિવસ સુધી સેવન કરે તો બૂખ વધે, મંદામિ જાય, ખાંડુ તથા હરપ મટે અથવા મીઠું, ખીડલજી, ટંકજીખાગ, સિંધાલજી અને સંયજ એઓની ફાફી લેવાથી આમાજીર્ણ મટે છે. અથવા લંબન કરવાથી વિદગ્ધાજીર્ણ મટે છે. અથવા લેક કરવાથી વિષ્ટગ્ધાજીર્ણ તથા શયનથી રસશેષાજીર્ણ મટે છે. અથવા સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, મોડીઅજમો, સિંધાલજી, શેકેલી ચોખી હીંગ, જીરું અને શાહજીરું એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ એઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ તથા ૨ બાર પેહેલાજ કાળીઆમાં લી ચૂર્ણ અને ખીચડી મેળવી નિરંતર ખાય તો કાઈ દિવસ અણર્થ થાય નહીં અને જ-એણું હોય તો મટી જાય છે, બૂખ વધે છે, ગોળો અને ખરલ પણ નાશ પામે છે તથા વામુ સંબંધી સઘળી પીડાઓ ટળે છે. આ હિંંગવાદક ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા જવખાર, સાજખાર, ચિત્રામૂળ, કાળીપાડ, કાંચકાં, પાંચે લૂણ, ઝીણી એલચી, તમાલપત્ર, બારંગી, શેકેલી હીંગ, વાવડીંગ, પુષ્કરમૂળ, કચૂરો, દારૂહળદર, નસોતર, મોથ, વજ, ઉદગવ, ફાકમ, જીરું, આમળાં, હરડેદળ, પીપર, અમ્બવેતસ, અજમો, આંખલી, દેવદાર, હરડાં, અતિવિષ, કાંગ, છીણીનાં મૂળ, ગરમાળો, તલનો ખાર, સરગવાનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, અને ગોમૂતમાં ઠારેલો લોહકાટ એ સર્વ ઔષધીઓ ખરાખર લઈ એઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ખીન્જે-રાના રસના ૩ પુટ, અચાણના રસના ૩ પુટ અને આદના રસના ૩ પુટ દઈ સિદ્ધ કરેલા ચૂર્ણમાંથી ટાંક ૨ બાર નિત્ય પાણીની સાથે સેવન કરે તો બૂખ ધણી લાગે, અણર્થ, ગોળો, ઉદરબાધિ, ખરલ, અરલ, અણિલા અને વાતરક્ત એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ વૃહદ અભિમુખ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા થોર, આકડો, ચિત્રામૂળ, એરંડનો ખાર, વાય-વરલો, સાટોડી, તલ, અંધાડો, ફળ, ખાખરો અને ફાકમ એઓને બાળી ચોસઠ તોલા બાર રાખ કરવી. પછી તે રાખ રપડ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી નીચે ઉતારી નીતરે ત્યારે વજથી ગાળી કઢાડવું. તેમાં ૧ ૮ તોલા બાર સિંધાલજી નાખી પુનઃ ઉકળવા મુકવું. જ્યારે ધુમાડા રહિત કઠણ થયું જણાય ત્યારે ઉતારી લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું તથા તેમાં અજમો, સુંઠ, મરી, પીપર, જીરું કઘૌંજીરું અને શેકેલી હીંગ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી મેળવવું. પછી તૈયાર કરેલું ચૂર્ણ ટાંક ૧ પ્રાતઃકાળે ઠંડા પાણી સંગાથે સેવન કરે અને એ ઉપર ચૂર્ણ પચી ગયા પછી ખાટા, ખારા, ઉના, અમિ વધારનાર પદાર્થો સાથે જમે અને પછી જાણ પીએ તો મંદામિ અરલ, વામુ સંબંધી પીડા, કફ, ગોળો સોળો, પથરી, શર્કરા, ઉદરબાધિ અને મળ-મૂત્ર પવનના રોકવટના રોગોનો નાશ કરે છે. તથા અણર્થ મટાડવા બૂખ વધારવા જુદાં જુદાં અવુપાનો સાથે સેવન કરવું જેથી અનેક રોગોને નિકંદન કરે છે. આ વૈધાનર ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા સાંભરતું મીઠું ૮ તોલા સંયજ ૫ તોલા ખીડલજી ૨ તોલા, સિંધાલજી ૨ તોલા, ધાણા ૨ તોલા, પીપર ૨ તોલા, પીપરા-મૂળ ૨ તોલા, તમાલપત્ર ૨ તોલા, કાળીજીરી ૨ તોલા, ફેસર ૨ તોલા, તાલીસપત્ર ૨ તોલા, જવક ૨ તોલા, અમ્બવેતસ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, જીરું ૧ તોલો, સુંઠ ૧ તોલો, દાડિમના દાણા



૪ તોલા, તજ ૦૧૧ તેલો અને એકથી ૦૧૧ તેલો એ સખાઓનું વજનગણ ચૂર્ણ કરી માખ ૪ ભાર ગાયની જાડી જાણ સંગાથે અથવા કાંજ કે દહિંની તરે સંગાથે સેવન કરે તો વાસુ તથા કફનો જેળો, બરફ, ઉદરઆવ, અરણ્ય સંગ્રહણી, કાઠ, બંધકુટ, શગ, સાંભે ઉત્તર, જાંદર, શાસ, હાથ, આમવિકાર, પાંડુ, પચરી, શકરા, જાતીનાં દરદ, અને મંદામિ વગેરે અજીર્ણના રોગોનો ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે, આ લવણુભાસ્કર ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા સિંધાલુ ટાંક ૧, પીપરામુળ ટાંક ૨, પીપર ટાંક ૩, ચવક ટાંક ૪, ચિત્રક ટાંક ૫, મુંડ ટાંક ૬ અને હરડેની જાડ ટાંક ૭ લઈ એઓનું વજનગણ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ નિરંતર યોગ્ય અનુપાત સંગાથે સેવન કરે તો અજીર્ણ દર થામ અને બૂખ સારી પેઠે લાગે છે. આ વડલાનળ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા—શુદ્ધગંધક ૮ ભાગ, શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ અથવા ૨ ભાગ, અને તાંબેશ્વર ૨ ભાગ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજ કરી પછી ઉક્ત ભસ્મો મેળવી લોહાના વાસણમાં નાખી અગ્નિ ઉપર તેને ચઢાવી યોગળાવી પછી હળવેથી ધોળા એરંડાનાં પાંદડાં ઉપર તેને ઢાળી ઠંડા થયા પછી ઝીણું વાટી ૪૦૦ તોલા ખીજેરાને રસ ઢાઢાડી ગાળી લઈ તેમાં નાખવો. અને અમિદારા પકાવવાં. ત્યારે તે રસ શોષાઈ જાય ત્યારે અર્થાત મંદઅમિદારા તે રસનું શોષણ કરવું. પછી પીપર, પીપરામુળ, ચવક, ચિત્રક અને મુંડ એઓનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથના ૫૦ તથા મુકના રસના પુટ દેવાની રીતિ પ્રમાણે ૫૦ પુટ દેવા. મુકાયા પછી પુલાવેલો ટંકજુખાર તે ચૂર્ણના બરોબર નાખવો. અને એ સર્વની બરોબર મરીઆનું ચૂર્ણ મેળવી તેનાથી અરધભાગે ખીડણુ મેળવવું પછી ચણના ખારના ૭ પુટ દેવા એ રસને મુકની વાટી રસ સિદ્ધ થયે સુંદર શીશીમાં યત્નવડે ભરી રાખવો. તેમાંથી માસ ૨ ભાર ખાઈ સિંધાલુ સહિત ગાયની જાડી જાણ સેવન કરે તો, તત્કાળ ધેર અજીર્ણ માત્રને દૂર કરે છે અને બહુજ ભારે વસ્તુ ખાધી હોય છતાં આ ચૂર્ણના સેવનથી તુરત પચી જાય છે અને શગ જેળો, આક્રો બરલ તથા પેટના બહુધી એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ કબ્જાદરસ કહેવાય છે. અથવા—જવખાર, કાજીખાર ટંકજુખાર, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, મુંડ ચવક, ચિત્રક, પીપર અને પીપરામુળ એ સર્વળ સમાન લઈ સર્વની બરોબર શેકેલી ભાંગ અને ભાંચી અરધ ભાગે સરગવાનું મૂળ લઈ પારાગંધકની કાળજ કરી, અન્ય ઔષધીઓનું ચૂર્ણ કરી, એકત્ર કરી સૂક્ષ્મ વાટી ભાંજના રસમાં, સરગવાની જડના રસમાં અને ચિત્રામૂળના રસમાં એક એક દિવસ ધુંટવો; (કિંવા ભાવના દષ્ટિ પદાર્થ રસ શોષી લે તેમ) તડકે સુકવી, રામપાત્રમાં ભરી સંપુટને કપડા મારી કરી અગ્રયા જાણના હલકા અગ્નિથી પકાવવો સ્વામ શક્તિજ થયે કહાડી લઈ આદાના રસમાં (કિંવા જળભાંગરાના રસમાં) ધુંટી લેવો. સૂક્ષ્મ કરી રસી ૧ તથા ૨ ભાર મધની સંગાથે સેવન કરી તે ઉપર જો ગોળ અને મુંડનો ક્વાથ પીએ તો તત્કાળ અજીર્ણ માત્રને દૂર કરે છે તથા અતિસાર, સંગ્રહણી, અસિમાંચતા, કફના રોગ ઉલટી, મોળ, આતસ્ય અને અરૂચિ એટલા રોગોને દૂર કરે છે અને બૂખ લણી વધે છે. આ જવાળાનળ રસ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા—શુદ્ધગંધક, કાળાંમરી, અને સંચળ એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી પાણી સંગાથે ટાંક ૧ લે તે બંધકોષ મટે છે. અથવા શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, શુદ્ધ વજાંગ ૧ ભાગ, કવિંગ ૧ ભાગ, કાળાંમરી ૨ ભાગ, અને જવફળ ૦૧૧ ભાગ લેવું, પારા ગંધકની કાળજ કરી તે કાળજમાં અન્ય ઔષધીઓ સૂક્ષ્મ કરી મેળવી કાકમના રસમાં કિંવા આંબલીના ફેળવા રસમાં ધુંટી



તેમજ કરવો. રતી ૧-૧ બાર ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો ભૂખ વધે અને અણ્ણને ત-  
ત્ત્વ મટાડે છે. આ રામખાણુ રસ માટે રસેન્દ્રિયતામણિનો કર્તા કહે છે કે- આ  
રામખાણુ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો રસ અમિતી મંદતા રૂપ રાવણનો નાશ કરેછે, પ્રહણી-  
સંપ્રહણી રૂપ કુંભકર્ણને જીતનાર છે અને આમવાયુ રૂપી ખરદ્વણના મદને મર્દનાર છે.  
મરીના અનુપાનથી આ રસ સેવન કરે તો, જઠનામિને તુરત પ્રદીપ્ત કરે છે, રૂચિ હિપજવે  
છે, ક્ષેત્રના સમૂહનો નાશ કરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી તથા કૃમિઓને નાશ કરનાર છે.  
અથવા-શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, બોડીઅજમો, ત્રિફળા, સાજખાર, જવખાર, ચિત્રામૂળ,  
સિંધાલુણ, જીરું, સંચળ, વાવડીંગ, વડાગરૂ મીઠું, સુંઠ, કાળાંમરી અને પીપર એ સઘળાં  
સમાન ભાગે લઈ એ સર્વની ખરાબર શુદ્ધ કરેલાં એરકાચલાં લેવાં. પારા ગંધકની કા-  
જળા કરી પછી ખીજ ઔષધોને ઝીણું વાટી કાજળમાં મેળવવાં, અને જખીરીના ર-  
સમાં ખરલ કરી મરી પ્રમાણની ગોળીઓ વાળવી તેમાંથી ૧ ગોળી ચોખ્ખ અનુ-  
પાન સાથે નિરંતર સેવન કરે તો, મંદામિ મટે છે તથા ભૂખ ધણી લાગે છે. જો આ-  
ના હિપર હરડેની બાજુ, સુંઠ તથા ગોળ ખાય-હિપયોગમાં લે તો સર્વ રોગને દૂર કરે છે.  
આ અગ્નિતુંડાવતી ગોળી કહેવાય છે. અથવા સુંઠ મરી, પીપર એ ત્રણે ૧ ભાગ,  
સિંધાલુણ ૨ ભાગ અને ગંધક ૩ ભાગ લઈ એઓને ઝીણું વાટી વજ્રથી માળી લીંણના  
રસ સાથે ૧૦ દિવસ ઘુંટી ૧ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર સેવન કરે  
તો, અણ્ણ માત્રને દૂર કરે છે અને ક્ષુધા વધારે છે. આ ક્ષુદ્રબોધરસ કહેવાય છે. અથવા  
ખીડલુણ, સંચળ, અજમો, જીરું, શાહજીરું, હરડેદળ, સુંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રામૂળ, અમ્બ-  
વેતસ, અને અજમોદ એ સઘળાં સમાન લઈ એઓનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ બાર નિરં-  
તર રૂઢિ તો પત્થર પચી જાય તો, પછી બોજન પચવા માટે કહેવુંજ થું? અર્થાત્ ગમે  
તેવા ગરિષ્ઠ પદાર્થો ખાવામાં આવ્યા હોય; તો પણ આ ખીડલવણાદિચૂર્ણ પચાવી દે છે.  
અથવા શુદ્ધ ગંધક, મરી, સુંઠ, સિંધાલુણ, અને જવખાર એ સઘળાં સમાન લઈ વજ્ર-  
માળ ચૂર્ણ કરી લીંણના રસમાં ૧૦ દિવસ સુધી ખરલ કરી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ૧  
ગોળી સેવન કરે તો ક્ષુધાને વધારે છે અને અણ્ણને મટાડે છે. અથવા હરડેદળ ૬ ભાગ,  
પીપર ૪ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ અને સિંધાલુણ ૧ ભાગ એઓનું વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક  
૨ બાર પાણીની સંગાથે સેવન કરે તો ભૂખ લાગે અને અણ્ણ મટે છે. અથવા ટંકચુ,  
પીપર, શુદ્ધ વજ્રનાગ, અને હિંમજોક એ સમાન ભાગે લઈ તેથી જમણાં મરી ઝીણું વાટી  
લીંણના રસમાં ઘુંટી વટાણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ તથા ૨ પાણી સંગાથે સેવન  
કરે તો, તત્કાળ અણ્ણ, કફ અને વિસચિકા-કોગળાયું મટે છે. આ અણ્ણકંટકરસ કહે-  
વાય છે. અથવા શુદ્ધ વજ્રનાગ, શુદ્ધ ટંકચુ, અને મરી એ એક એક તોલો અને સિંધાલુણ જોષ્ઠએ  
તેટલું એ સઘળાં સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આદાનો રસ પદ તોલા બાર ધીરે ધીરે પાવો અર્થાત્  
એ ચૂર્ણને પદ તોલા બાર રસની ભાવના આપવી. પછી જ્ઞાતિ કપડામાં બાંધીને નિતારેલું  
પાણી પદ તોલા બાર પણ પાવું તથા લીંણનો રસ પદ તોલા પાંચ સારી પેટે ઘુંટી ગોળી  
રતી ૨ પ્રમાણે વાળી ગોળી ૧ રોજ પાણી સાથે સેવન કરે તો અણ્ણ તથા આફરો  
હિંદરોગ, ગોળો, શળ, મટે છે અને ભૂખને રૂચિને વધારે છે. આ કુબ્યાદિરસ કહેવાય છે.  
અથવા દિહિનું પાણી અને લીંણનો રસ ૬૪-૬૪ તોલા બાર, આદાનો રસ ૪૮ તોલા, તજ  
૪ તોલા એલગી ૪ તોલા, લવીંગ ૬૦ તોલા, કુલાવેડો ટંકચુ તથા ચિત્રામૂળ બન્ને તોલા,

સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેહેડાં અને આંખળાં એ પ્રત્યેક ૭ ૭ તોલા લઈ એ સધળાંને માટી વચ્ચેગાળ ચૂર્ણ કરી ઉપર કહેલા રસોમાં ભીંજવી અર્થાત્ સર્વ રસ, ચુટ આપવાની રીતિ પ્રમાણે રોપાવી ઘુંટી ચૂર્ણ તૈયાર કરી હિના પાણીથી સેવન કરે તો તુરત અજીર્ણ મટે છે. આ કુબ્જાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિકૂળા પાંચ જાતનાં લૂણ, શેકેલી ટાંકણ, જવખાર, સાજખાર, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ વજનાગ એ સર્વ જરોબર લઈ પારાગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધીને ઝીણી કરી મેળવી આદાના રસના ૭ પુટ દેવા. પ્રથમ ઘુંટી ગોળીઓ ૧ રતી પ્રમાણે વાળી ગોળી ૨ પાંચ કે સાત લવીંગના ચૂર્ણ સંગાથે સેવન કરે તો, તત્કાળપણે અજીર્ણ મટે છે, અને ભૂખ વધે છે. આ દુધાસાગરવટી કહેવાય છે. અથવા મોટી હરડે નંગ ૧૦૦ લઈ ગાયત્રી જાદુમાં ઉકાળવી, પછી તેમાં મેથીઆ જેરીની મેઠી ચીરી ગોટલી-ડીલીઆ કાઢાડી નાખી તેમાં પડુપણી (સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક) તજ, પાંચ જાતનાં મીઠાં, શેકેલી હિંગ, જવખાર, સાજખાર, જીરું, શાહજીરું, અને અજમોદ એ સધળાં સમાન અને પડુપણીથી અરધી નસોતર લઈ ચૂર્ણ કરી કપડેથી ચાળી સૂકા-કોકમના રસમાં ભીંજવી મેળવી હરડેમાં ભરી દેવું, પછી હરડેને સૂતરના દોરાવતે બાંધી તડકે સુકવી તેમાંથી હરડે ૧ નિરંતર ખાય તો ભૂખ વધે છે, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, ગોળા, શળ, સંગ્રહણી, બંધકોષ, આફરો અને આમવાયુ તથા અરશ એ સધળા રોગોને દૂર કરે છે. આ અમૃતહરીતકી કહેવાય છે. અથવા કાળાંમરી ૩ તોલા અજમો ૮ તોલા, ચિત્રક ૮ તોલા પીપર ૩ તોલા, સંચળ, વડાગરૂં મીઠું અને સિંધાલુણ એ ૨૪ તોલા, શુદ્ધ પારો ટાંક ૧, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૧, પીપરામૂળ તોલા ૬, સુંઠ ૫ તોલા, હરડેની છાલ ૫ તોલા, બેહેડાંની છાલ, આમળાં, જીરું અને ચવક એ ૭ ૭ તોલા તથા સધળાંથી અરધ ભાગે લવીંગ લેવાં. પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધીને ઝીણાં વાટી કાજળમાં મેળવી આદાના રસની ૩ ભાવના લઈ ચૂર્ણ જરોબર કોકમ નાખી ઘુંટી ગોળી માસા એ પ્રમાણે વાળી ૧ પાણીની સંગાથે સેવન કરે તો તો તત્કાળ અજીર્ણ જાય, ભૂખ ધણી લાગે, શરીર પુષ્ટ થાય અને યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી ધણીક રોગોનો નાશ કરે છે. આ લવીંગામૃતગુટીકા કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા તજ ટાંક ૫, લવીંગ ટાંક ૧૦, જીરું, શાહજીરું, તથા મરી ટાંક ૩૦, સુંઠ ટાંક ૧૦, અજમોદ ટાંક ૫, હરડેદળ ટાંક ૫, તમાલ પત્ર ટાંક ૫, કોકમ ટાંક ૧૦, સિંધાલુણ ટાંક ૨૦, નસોતર ટાંક ૧૫, સંચળ ટાંક ૨૦; મીઠીઆવળ ૭ તોલા અને દારૂમના દાણા ૨૮ તોલા બાર-લઈ સર્વને ઝીણાં વાટી લીંબુના રસની ૧૦ ભાવના લઈ ચૂર્ણની જરોબર ચૂકા મેળવી સુકવી યુક્તિપૂર્વક ક્ષીણમાં ભરી તેમાંથી ટાંક ૨ બાર પાણી સાથે સેવન કરે તો તુરત અજીર્ણ મટે છે, તથા મંદાગ્નિ, બંધકોષ, ઉદરરોગ, ગોળા, જરણ એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ રાજવલ્લભ ચૂર્ણ કહેવાય છે, અથવા હરડેની છાલ, પીપર અને સંચળ એ સમાન ભાગે લેવાં, એ એાનું વચ્ચેગાળ ચૂર્ણ કરી હિના પાણી સાથે સેવન કરે તો આફરા વગેરે અજીર્ણ સંબંધી સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. અથવા કાળીપ્રાખ, હરડેની છાલ, અને સાકર એ ત્રણે સમાન લઈ ઘુંટી મધ સંગાથે ટાંક ૨ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ પાણી સંગાથે ખાય તો અજીર્ણ જાય. એમ વૃંદ પ્રથમો કર્તા કહે છે. અથવા જીરું, સંચળ, સુંઠ મરી, પીપર, અજમોદ, શેકેલી હિંગ, સિંધાલુણ અને હરડેદળ એ સધળાં ૧-૧ તોલા બાર અને નસોતર તોલા ચાર લેવી. એ એાનું વચ્ચેગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ બાર હિના પાણી સંગાથે લેવું તો તત્કાળ અજીર્ણ મટે છે અને ભૂખ વધે છે. આ શુરકાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

“ અથવા મોડીઅળમો, હરડેની જાલ, ચિત્રક, લવીંગ, તજ અને સિંધાલુ એ સધળાં જરાબર લઈ ઝીણું વાટી ટાંક ૨ બાર પાણી સાથે ફાંકે તો અજીર્ણ મટે છે અને જૂખ લાગે છે. આ અજીર્ણોદ્ધિયૂક્ત કહેવાય છે. સર્વસંગ્રહ. અથવા શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૨, ચિત્રક ટાંક ૨, કાળાંમરી ટાંક ૨, પીપર ટાંક ૨, સુંઠ ટાંક ૫, જવખાર ટાંક ૨, સિંધાલુ ટાંક ૧, સંમળ ટાંક ૧ અને વડાગરૂં મીઠું ટાંક ૧ એઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ૭ દિવસ ઘુંટી ટાંક ૧ પ્રમાણે ગોળાઓ વાળી ગોળા ૧ પાણી સંગાથે ખાય તો અજીર્ણ, શૂળ, આમવિકાર, ગોળા અને આદરો એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ ગંધકવટીગોળી કહેવાય છે. ”

### વિસૂચીકાના ઉપાય.

“ જોકે, એક કળીનું લસણ, શુદ્ધ ગંધક, સિંધાલુ, સુંઠ, મરી, પીપર અને શેફલી હિંગ એ સધળાં જરાબર લઈ ઝીણું વાટી લીંબુના રસની ૫૦ બાવના ફાં વડખેર પ્રમાણે ગોળાઓ વાળી ગોળા ૧ પાણી સાથે ખાય તો વિસૂચીકા-ફાલેરાનો તુરત નાશ થાય છે. અજીર્ણ મટે છે અને જૂખ લાગે છે. આ જીરકાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. ” અથવા વાવડીંગ, સુંઠ, પીપર, હરડેની જાલ, આમળાં, ચિત્રા, બેહેડાં, વજ, લીંબડાની ગળા, શુદ્ધ ભિલામાં અને શુદ્ધ વજનાગ એ સધળાં જરાબર લઈ ગોમૂત્ર સંગાથે ૧ દિવસ સુધી ઘુંટી રતી પ્રમાણે ગોળાઓ વાળી ૧ ગોળા આદાના રસ સંગાથે સેવન કરે તો અજીર્ણ જાય. ૨ ગોળા ખાય તો વિસૂચીકા જાય, ૩ ગોળા ખાય તો સાપનું ઝેર ઉતરે અને ચાર ગોળા ખાય તો સનિપાત જાય છે. આ સંજીવની ચુરિકા કહેવાય છે. અથવા કુલાવેલો ટંકજીખાર ટાંક ૫, શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, શુદ્ધ વજનાગ ટાંક ૬, પીળા ફોડીની રાખ, સાજીખાર, પીપર, તથા સુંઠ એ પ્રત્યેક એક એક તોલો અને મરી ૮ ભાગ, એ પ્રથમ પારા ગંધકની કામળ કરી પછી અન્ય આખી ઝીણું વાટી એકત્ર મેળવી જળીરી જાળના લીંબુના રસમાં ૧ દિવસ ઘુંટી ૧ રતી પ્રમાણે ગોળાઓ વાળી ગોળા ૧ વાસી— ફાલેરાવાળાને, શૂળ, વાયુ—આદિ અને અગ્નિમંદતાવાળાને આપે તો, તરૂકાળ આરામ થાય છે. આ અગ્નિકુંભાર રસ કહેવાય છે. અથવા આકાશનાં પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ૬૪ તોલા, સરગવાના મૂળનો રસ ૬૪ તોલા, ચેરલું ફુલ ૬૪ તોલા, જીપ્સોમ ૮ તોલા, સિંધાલુ ૮ તોલા, તેલ ૪૬ તોલા, તેમાં કાંજીતું પાણી મેળવી લોઢાની કદામમાં ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં રસ માત્ર બળી તેલ રહે ત્યારે નીચે હિતારી વજ્રગાળ કરી તે તેલનું મર્દન કરે તો ખલ્લી, વિસૂચીકા અને પક્ષાઘાત તથા મૂત્રાસી વાયુનો તુરત નાશ કરે છે. વૈદ્યરહસ્ય. ” અથવા કચ્ચાંની જડ, અંધાપ્રતું મૂળ, લીંબડાની જાલ, લીંબડાની ગળા અને કાજાલ એ સધળાં જરાબર લાગે લઈ ટાંક ૨ જારનો કવાય કરી ૩ દિવસ ખીવાથી વિસૂચીકા જાય છે. અથવા હરડેની જાલ, વજ, હિંગ, લીંબડા, જામ્બાંગરો, સંમળ અને અતિવિષ એ સધળાં સમ લાગે લઈ ઝીણું વાટી ટાંક ૨ બાર પાણી સાથે સેવન કરે તો વિસૂચીકા જાય. અથવા એલચી ખસા ૪, સર્વિંગ ખસા ૪, જોણું અરીસુ માસા ૧ અને જામડળ માસા ૧૦ લઈ એઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ૭ દિવસ ઘુંટી ટાંક ૧ પ્રમાણે ગોળાઓ વાળી ગોળા ૧ પાણી સંગાથે ખાય તો વિસૂચીકા તુરત નાશ થાય છે. ” અથવા ચૂકાને ઉકાળી તેનો રસ તોલા ૨૮ લઈ તેમાં સિંધાલુ ટાંક ૫, જીપ્સોમ ટાંક ૫ અને



તેલ તોશા ૧૪ નાખી એ સર્વે એકઠાં કરી ધીમા અગ્નિવડે પકાવતાં રસ માત્ર બળી એકલું તેલ આવી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લઈ તેનું મદન કરે તો વિસ્ત્રીકા નાશ પામે. અથવા જવનો લોટ તથા જવખાર એઓને જાશ સાથે ગરમ કરી એનો સહેવાતો સહેવાતો લેપ કરે તો, બચકર પેટનાં શૂળ. આકરો અને કૌલેરામાં આવતી પીડ નાશ થાય છે. અથવા સરસીયું ઉનું કરી તેનું ગરમ ગરમ મદન કરે તો કૂખમાંના વ્યાધિ દૂર થાય છે. ભાવપ્રકાશ.

જો કૌલેરામાં તરશ વિશેષ લાગતી હોય તો લવીંગનો ક્વાથ પાવો. જો વિસ્ત્રીકા પ્રગળપણે વધી ગઈ હોય તો રોગીના પડખામાં ડામ દેવો. અથવા બીજોરાનું મૂળ, સુંઠ, મરી, પીપર, હળદર અને કચ્ચાના ગોળા એ સઘળાં ખરાબર લઈ કાંજના રસમાં ખુબ ધુંટી તેનું આંખમાં અંજન કરે તો વિસ્ત્રીકા નાશ પામે. ( આ ઉપાય ઉત્તમ છે ) સર્વ-સંઘર્ષ, હૈમ, મરકી, મહામારી, કામળાણું, વાસી વિસ્ત્રીકા, જરીમરી અને કૌલેરા એ સર્વ એકજ રોગનાં નામો છે.

### અળસ તથા વિલંબિકાના ઉપાય.

ચોખો સાણુ ટાંક ૬ અને મોરથુથુ ટાંક ૧ એ બન્નેને પાણીમાં ત્રીણાં વાટી ગુદાએ ચોપડે તો તત્કાળ ઝાડો બંધ હોય તે છૂટે છે અને અળસ તથા વિલંબિકા નાશ પામે છે. અથવા દેવદાર, દારૂડી, ઉપલેટ, વરીઆળા, હિંગ અને સિંધાલણુ એઓને ખરાબર લઈ કાંજના પાણીમાં વાટી ઉનું કરી પેટ ઉપર લેપ કરે તો અળસ અને વિલંબિકા નાશ પામે છે.

ઇતિ અણ્ણાધિકાર સમાપ્ત.

—\*—

### કમિ રોગનો અધિકાર.

મનુષ્યના શરીરમાં બે પ્રકારના કમિઓ છે એટલે બાહ્ય ( શરીરના ઉપર ભાગમાં રહેનાર ) કમિઓ અને અભ્યંતર ( શરીરની અંદરના ભાગમાં રહેનાર ) કમિઓ છે. તે આમડી ઉપર થતા પરસેવાથી ભુ લીખ, સવા વગેરે, ગુદામાંથી નીકળતા ચરમીઆ, કફથી અને રૂધિરથી એમ ૪ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૈકી અભ્યંતર કમિઓ જે કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણ એજ કે અણ્ણું થયા છતાં ભોજન કરે, મીઠા, તથા ખાટા પદાર્થો ખાય, દ્રવ પદાર્થો ઉપર વિશેષ પ્યાર રાખે, લોટ તથા ગોળના મિશ્રણવાળા પદાર્થો ખાય, કસરત કરે નહીં, દિવસે સુઈ રહે, અને વિરોધી વસ્તુઓનું સેવન કરે તો શરીરના મહિલા ભાગમાં કમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ૨૦ પ્રકાર છે તેમાં જે ઉપર કહ્યા તે બે વિભાગ પડેલા છે.

જેના પેટમાં કમિ ઉત્પન્ન થયા હોય તેનાં લક્ષણ.

જવર આવે, શરીરનો વજન વિપરીત થઈ જાય, શન, જાતીમાં પીડા, બ્યાનિ, બમ, અમ ઉપર અરુચિ, અતિસાર અને ઉલટી થાય તો બહુવું કે પેટમાં કમિઓના ઉત્પન્ન થયા છે. કફથી ઉત્પન્ન થતા અને લોહીથી ઉત્પન્ન થતા કમિઓના બેદો તથા લક્ષણો જાણવા હોય તો લક્ષ્યપૂર્વક ભાવપ્રકાશના મધ્ય ખંડનો બીજો ભાગ અને વાગલગ્યાદિ ગ્રંથોનું અવલોકન કરો.



### ઉપાય.

શુદ્ધ પુરાસાની અજમાના ચૂર્ણમાં ગોળ મેળવી વાસી પાણી સંગાથે ફાકે તો પેટના ક્રમિ-  
આ નાશ થાય છે. અથવા પિત્તપાપડાને પાણીમાં વાટી ટાંક ૧ બાર તેમાં મધ ટાંક ૨  
નાખી ૫ દિવસ સુધી પીએ તો પેટના ક્રમિઓ નાશ પામે છે, અથવા વાવડીંગ ટાંક ૨  
બાર ઝીણાં વાટી મધની સંગાથે સેવન કરે તો પેટના ક્રમિઓ નાશ થાય છે. ભાવપ્રકાશ.  
અથવા વાવડીંગ, સિંધાલુ, કપિલો, હરડેની છાશ, અને જવખાર એ સર્વ બરોબર લઈ  
ઝીણાં વાટી ટાંક ૨ બાર છાશની સંગાથે ૭ દિવસ સુધી પીએ તો પેટના ક્રમિઓ નાશ  
થાય છે. અથવા લિંબડાના પાંદડાના રસ ટાંક ૧૦ મધ મેળવી ૭ દિવસ પીએ તો પેટના  
ક્રમિઓ નાશ પામે છે. અથવા પારો ટાંક ૧, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૨, પુરાસાની અજમા ટાંક  
૩, બકાચણુ લીંબડીનાં બીજ ટાંક ૫, અને પિત્તપાપડો ટાંક ૫, એઓનું વસમાળ ચૂર્ણ કરી  
ટાંક ૨ બાર ૭ દિવસ સુધી મધ ટાંક ૫ સંગાથે સેવન કરે તો પેટના ક્રમિઓ નાશ થાય  
છે. સર્વસંમુહ. અથવા મોચ, ઉદરકરણી, ત્રિફળાં, દેવદાર, અને સરગવાનાં મૂળ એ  
સર્વ બરોબર લઈ આખાં પાખાં ખાંડી ક્વાથ કરી પીપર અને વાવડીંગના ચૂર્ણનો પ્રતિવાસ  
દઈ ૭ દિવસ સુધી પીએ તો પેટના ક્રમિ માત્ર અને ક્રમિ સંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે.  
અથવા વાવડીંગ, સિંધાલુ, શેફલી હિંગ, હરડે, પીપર, કપિલો અને સંચળ એ સખળાને  
સમાન ભાગે લઈ ઝીણાં વાટી ચાળી ટાંક ૨ ઉંના પાણી સાથે ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો  
પેટના ક્રમિઓનો નાશ થાય છે.

માથામાં જૂ, લીખ ( કાળી હોય તે જૂ અને ઘોળી હોય તે લીખ ) પડી હોય તો  
ધંતૂરાના પાંદડાના રસમાં અથવા નાગરવેલના પાનના રસમાં શુદ્ધ પારો મેળવી વાળમાં  
નાખે તો જૂ, લીખ મરી જાય છે. વૈદ્યવિનોદ.

ગુદામાં ચરમીઆ-સગવગીઆ પડ્યા હોય તો, લસણ, મરી, સિંધાલુ અને હિંગ  
એ સર્વ બરોબર લઈ પાણી સંગાથે ઘુંટી ગુદાએ લેપ કરે તો ચરમીઆનો નાશ થાય છે.

ઘરમાં મચ્છર, જીવ-જંતુ વિશેષ થયા હોય તો, સાડનાં કુચ વા, આસંદરાનાં  
કુચ, વાવડીંગ, વઢવાડીઆનું મૂળ, મીંઢળ, ચંદન, રાજ, વાળો, ઉપલેટ, બિલામાં અને લો-  
ખાત એઓને સમાન લઈ ખાંડી ઘરમાં ઘુણી દે તો, મચ્છર તથા ઝીણાં જીવ જંતુનો નાશ  
થાય. વૈદ્યરહસ્ય.

ક્રમિરોગીને દુધ, માંસ, દહિ, લી, પાંદડાંવાળાં શાક, ખટાશ તથા મીઠા પદાર્થો  
એટલી વસ્તુઓ ખાતી નહીં.

ધૃતિ ક્રમિઆનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## પાંડુ, કમળો તથા હલીમકનો અધિકાર.

પાંડુ રોગ ૫ પ્રકારનો છે એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, સનિપાતથી અને મહી  
ખાધાના વિઘ્નરથી પ્રાપ્ત થયેલો, એમ પાંચ પ્રકાર છે.

પાંડુરોગની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

અત્યંત ખેદ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અતિ ખાટા, તીખા પદાર્થોના ખાવાથી, અતિ

મલ-દારના પીવાથી, માટીના ખાવાથી, અને દિવસે સુષ્ક રહેવાથી લેહી દૂષિત થઇ વાયુ અદિ દોષોથી ચામડીને પાંકુવર્ણવાળી કરી નાખે છે.

### પાંદુરોગનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

ચામડી ફાટવા લાગે, અંગમાં પીડા થાય, માટી ખાવાની ઇચ્છા રહે, મોળ આવે, માત્રામાં ઝાનિ, આંખના ડોળા ઉપર થોથર, વિષ્ટા તથા મૂત્રનું પીળાપણું અને અન્ય પદ્ધતિ નહીં ત્યારે જાણવું કે પાંકુ રોગ થશે.

### પાંદુરોગનાં લક્ષણ.

જે મનુષ્યની ચામડી મૂત્ર તથા નેત્રાદિ લુખાં અને કાળાશયી મિશ્રિત રતાશવાળાં થાય, તેમજ કંપવા, આંકરો, ભ્રમ, બેદન તથા શ્વેદાદિ વ્યથાઓ થાય તો જાણવું કે વાયુથી થયેલો પાંકુ રોગ છે.

જેનાં ત્વચા નખ, મૂત્ર તથા મળ પીળાં થઇ જાય, બળતરા, તરસ તથા તાવ ગ્રાસ થાય, વિષ્ટા દ્રવવાળી પડે અને શરીરની કાન્તિ અત્યંત પીળી થઇ જાય તો જાણવું કે પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો પાંકુ રોગ છે.

જેના થુંકમાં કફ પડે, શરીરે સોજે, ઘેન, આલસ્ય, અત્યંત ભારેપણું અને મૂત્ર, નખ, નેત્ર, મુખ તથા ચામડી અત્યંત ધોળાં થઇ જાય તો જાણવું કે કફથી ઉત્પન્ન થયેલો પાંકુ રોગ છે.

જે સમજા અન્નેાનું સેવન કરનાર છે તેના દુષ્ટ મયેલા ત્રણે દોષોથી ઉપર કહેલાં ત્રણ દોષોનાં મિશ્ર હોય તો જાણવું કે ત્રિદોષ-સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલો પાંકુ રોગ છે.

જેને માટી ખાવાની વિશેષ ટેવ હોય તેને ત્રણે દોષમાંથી જમે તે એક દોષનો પ્રકાશ થાય છે એટલે તુરિ માટીથી વાયુનો, ખારી માટીથી પિત્તનો અને મીઠી માટીથી કફનો પ્રકાશ થાય છે. જે માટી પોતાના લુખાપણને લીધે રસાદિ ધાતુઓને તથા ખાધેલા ભોજનને લુખાં કરી કાચી ને કાચી સઘળી રસને વહેવા વાળી નસોના મુખોને રોકી દે છે, તથા ખુલાવી પણ દે છે અને હૃદયોના બળને, દાસિને, વીર્યને, ઓજને, પરાક્રમને હણી નાખી બળ, વર્ણ અને અમિનો નાશ કરી નાખે છે તેથી ઘેન, આલસ્ય, ઉધરસ, શ્વાસ, થાન, અરસ, અરુચી, આંશ્લ ઉપર સોજે, પગે સોજે, હૃદયમાં સોજે, પેટમાં કમિની વ્યથા અને કશ્યુક્ત ખાતશા ઝાડો થાય તો જાણવું કે માટી ખાવાથી પાંકુ રોગ થયો છે.

### પાંદુરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

જે પાંકુ રોગીના શરીરમાંથી લેહી ક્ષીણ થઇ ગયું હોય, તેથી કેવળ રૂની પૂણી જેવું સ્વેત અંગ થઇ ગયું હોય દાંત, નખ, નેત્ર પીળાં થઇ ગયાં હોય અને સર્વત્ર વસ્તુ તેને પીળાજ માલમ પડે; જ્વર, અરુચી, મોળ, ઉલટી, તૃષા, ઝાનિ અને સર્વાંગમાં સોજે હોય તથા લાંબા વખતથી થયેલો, દીન, પસીનાથી અત્યંત સ્થગેલી રહે, મુઝાઈથી સંયુક્ત અને અતિસારથી પીડાતો હોય તો તે પાંકુ રોગી અવશ્ય મરણુ ખામે, આટે વૈદ્ય તેજ પાંકુ રોગીને શ્રી રામ નામનું અત્યુત્તમ ઔષધ આપવું કે જેથી જન્મે જન્મના રોગ બંધન નાશ થઇ અમૃતપાત્ર પામે.

### કમળા રોગની નિહાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

પાંડુરોગવાળો રોગી પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરે તો તેનું પિત્ત લોહીને તથા માંસને દૂષિત કરી કમળા નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા પાંડુ રોગ ન થયો હોય તદ્દપિ પણ કમળાનો રોગ થાય છે. કાંઈ કમળો પાંડુ રોગથીજ થાય છે એવો નિયમ નથી.

### કમળાનાં લક્ષણ, ભેદ તથા અરિષ્ટ ચિન્હો.

જેનાં નેત્ર, ત્વચા, નખ અને મુખ ધ્રુણાંજ હળદર જેવાં પીળાં થઈ ગયાં હોય, જેનાં અન્નમૂત્ર રાતાં અથવા પીળાં થઈ ગયાં હોય, જેના ચરીરનો વર્ણ મોટા દેડકા જેવો પીળો થઈ ગયો હોય, હૃદિયોનું બળ જતું રહે, બળતરા થાય, અન્ન પચે નહીં, દુર્બળતા, અરૂચિ અને આત્મિવડે હેરાન થાય તો જાણવું કે કમળાનો રોગ થયો છે. તેના ૨ ભેદ છે એકો એક કાઠામાં રહેલો અને બીજો શાખાઓમાં રહેલો કમળો. તે પૈકી કાઠામાં રહેલો કમળો કુલશાખ્ય છે તેને 'કુંભકમળા' ના નામથી ઓળખે છે તેમાં ઉલ્લી, મોળ, તાવ, આદિ નસા, શ્વાસ, ઉધરસ અને અતિસારથી પીડાતો હોય તો તે માણસ પરજન્મની તૈયારી કરવા તત્કાલ મરે એવો જાણવો. કમળા રોગીનાં મળ-મૂત્ર કાળાં કિંવા પીળાં, આંખ, મોઢું, ઉલ્લી, અન્નમૂત્ર રાતાં, અત્યંત સોજે ગ્લાનિ, દાહ, અરૂચિ, તરશ, આફરો, ઘેન, આલસ્ય, મોઢું આસ્ર થયાં હોય અને અગ્નિ તથા સંજ્ઞાનો નાશ થયો હોય તો કમળાવાળો રોગી જીવેજ નહીં.

### હલીમકનાં લક્ષણ.

જ્યારે પાંડુ રોગીનો વર્ણ લીલો, કાળો તથા પીળો થઈ જાય, બળ ઉત્સાહ નષ્ટ થઈ જાય, નિદ્રા જેવું આલસ્ય, અગ્નિમંદ, ઝીણો ઝીણો તાવ, દાહ, તૃષ્ણા, અરૂચિ, બ્રમ તથા સર્વાંગમાં ત્રાડ થાય અને શીઓમાં વાંચ્છના થાય તો જાણવું કે હલીમક રોગ છે.

### પાંડુરોગના ઉપાય.

ગળવેલને ગોમૂત્રમાં ૭ દિવસ સુધી પકાવી પાણી કે, દુધ સંગ્રાથે ટાંક ૧ નિરંતર ૧૫ દિવસ સુધી સેવન કરે તો, પાંડુરોગ જાય. અથવા ગામના મૂત્રમાં તૈયાર કરેલો મંદૂર-લોહકાટ ટાંક ૧ ગોળની સંગ્રાથે ૧૫ દિવસ સુધી સેવન કરે તો, પાંડુરોગ જાય. અથવા માટોડીનું મૂળ, નસોતર, સુંઠે, મરી, પીપર, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રામૂળ, હળદર, દારૂહળદર, ઉપલેટ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, નેપાળાનાં મૂળ, અવક, ઈંદ્રજવ, કડુ, પીપરા-મૂળ, મોચ, કાઠડાશીંગી, કલ્પૌજીર, અજમો અને કાયફળ એ સઘળાં ૪-૪ તોલા બાર લઈ તેઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી બમણો લોહકાટ-મંદૂર મેળવી આઠગણા ગોમૂત્રમાં પકાવી પછી તેની ગોળ સંયુક્ત ગોળીઓ ટાંક ૧ પ્રમાણે વાળી ૧ ગોળી ગાયત્રી મુંદર નાડી બાથ સંગ્રાથે ૧૫ દિવસ પર્યંત સેવન કરે તો અસાધ્ય પાંડુરોગ પણ નાશ થાય છે. તથા કમળો, હલીમક, શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, તાવ, સોજો, શળ, બરહ, ઉદરરોગ, આફરો હરથ, સંત્ર-હલી, અરૂચિ, વાતસ્થ અને કાઠ એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ પુનઃવર્ધિત મંદૂર કહે-  
લાવન્યકારી. અથવા હરડેની બાથ ૧ ભાગ, આમળાં ૧ ભાગ, બેહેડાંની બાથ ૧ ભાગ, સુંઠે ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, મોચ ૧ ભાગ, વાવડીંગ ૧ ભાગ, ચિત્રામૂળ ૧ ભાગ અને મારેલું લોહું ૬ ભાગ લઈ સર્વને ઝીંણું વાટી ગળવેલ બરમ મેળવી ૧ નાડી સઘ અથ-

વા ઘી અથવા જાડી ગાયત્રી જાણ સંગાથે કે, ગોમૂત્ર સંગાથે દિવસ ૧૫ પર્યંત એટલે પ્રથમ દિવસે ૧ રતી બાર ખાવું, બીજે દિવસે ૩ રતિ અર્થાત્ પ્રત્યેક દિવસે બે રતી વધતા જવું, બીજાં સુધી અઢાર રતિ બાર થાય એટલે નવ દિવસ ખાય પછી પ્રત્યેક દિવસે અઢાર રતી બાર ખાવું જેથી નિત્ય નવ રતિબાર લોહ પેટમાં જાય તો, પાંડુ, સોજો, જાતીના વ્યાધિ, ઉદરરોગ, ક્રમિ, કાઠ, અસિમંદતા, અરણ અને ભગંદર તથા અરૂચિ એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. એમ રસપ્રદીપ ગ્રન્થનો કર્તા ભદ્રામણુ આપે છે. આ નવાયસચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા અરડૂસો, ગજો, લિંબડાની અંતરજાલ, ત્રિકુળાં કરીયાતું અને કકુ એ આઠ ઔષધીઓ સમાન ભાગે લઈ એઓનો કવાચ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી ૧૦ દિવસ સુધી ખાય તો પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો અને હલીમક એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. અથવા ત્રિકુળાના રસમાં મધ ( દોષના પ્રમાણને અનુસરતું ) મેળવી તથા ગજોના રસમાં, દારૂહળદરના રસમાં કે, લિંબડાની રસમાં એજ પ્રમાણે મધ મેળવી ૧૦ દિવસ સુધી પીએ તો પાંડુરોગ, કમળો તથા હલીમક રોગ નાશ થાય છે. અથવા કુખાનો રસ આંખમાં આંખે તો પાંડુ, કમળો અને હલીમક રોગ નાશ થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા કરીયાતું, કકુ, દેવદાર દારૂહળદર, મોથ, ગજો, કડવાંપરવળ, ગાંતો ધમાસો, પિત્તપાપડો, લિંબડાની અંતરજાલ, સુંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક, ત્રિકુળા અને વાવડીંગ એ સર્વને સમાન ભાગે લઈ ઝીણું વાટી વસ્ત્રમાળ કરી એ ચૂર્ણના બરોબર લોહભસ્મ મેળવી મધ, ઘીમાં ગોળીઓ વાળી ગાયત્રી જાડી જાણ સંગાથે ટાંઢ ૧ નિરંતર સેવન કરે તો પાંડુ, કમળો, હલીમક, સોજો, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, અરણ, આમવાયુ, ગજો અને કાઠ એટલા રોગો ઉપર યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવવાથી નાશ થાય છે. આ અષ્ટાદશાંગઅવલેહ કહેવાય છે. આ અવલેહ માટે ભાવમિશ્ર લખે છે કે, જીમના અટકવાને, વણોનો કદ સંબંધી વિદ્રધિને અને કિલાસકાઠને પણ મટાડે છે. અથવા કડવીતુંબડીનો સુગર્ભ અથવા કડવીતુંબડીનો રસ લઈ યુક્તિપૂર્વક તેનો નાશ લે તો તુરંત કમળો નાશ થાય છે. અથવા કુકડવેલાના ફળનો રસ કે, સુકાયલાં ફળનો કવાચ અથવા રાત્રે કુકડવેલાના ફળમાં પાણી ભરી સવારે ચોળી તે પાણીનો નાશ લેવાથી અથવા કમ્બૂતરની હજાર ૧૨ વાલ ગોળમાં મેળવી ખાવાથી પણ તુરંત કમળો નાશ થાય છે. અનુભવસિદ્ધ.

### પાંડુ રોગીને પદ્યાપદ્ય.

કમળા તથા પાંડુરોગવાળાને જવ, ઘઉં, ચોખ્ખા, મગ, મસૂર, તુઅર, ચણા, તુરીયાં, કુંગળી, કુળાં વંતાક, લસણુ, જાણ, કેસર, શેલડી, ઘી, માખણ, ગરમ, બોજન, ઉના પાણીથી નહાવું, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, સ્વચ્છ હવા અને લોહયુક્ત ઔષધો સદા હિતકારી છે; માટે તેઓ અવશ્ય ઉપયોગમાં લેવાં.

હોકા ગાંજો, તમાકુ, બીડી-ચલમ, પીવો, મૈથુન, મમ્બળી, પાંદડાંવાળા ભાજી, લિંગ, મરચાં, તેલ, અથાણાં, અડદ, દારૂ, પાન, સોપારી ખટાણ, ગરમ અને બળતરા કરનાર પદાર્થો તથા શરદીમાં કે અસ્વચ્છ હવામાં રહેવું એ અહિતકારી છે, માટે અવશ્ય ત્યાગવાં.

ઈતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સર્વાર્થ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રન્થ વિષે અચૂર્ણ, મંદાગ્નિ, ભસ્મક, વિસ્ફૂટકા, અળસ, વિલંબિકા, ક્રમિ, પાંડુ, કમળો અને હલીમકાદિ નિરૂપણ નામનો ચોથો તરંગ સમાપ્ત.



## તરંગ પાંચમો.

—(\*)—

રક્તપિત્ત દાય, હેડકી, આસ લજો અધિકાર;  
આ તરંગમાં વિચલથી, કમસહ કથિત વિચાર..

### રક્તપિત્તનો અધિકાર.

—\*\*\*\*\*—

#### રક્તપિત્તની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

તડકા, ખેદ, પંથ, મૈથુન, અને કસરત એઓના અતિ સેવનથી તથા મરચાં-આદિ તીક્ષ્ણ અમિ કિંવા તાપકારી-ઉષ્ણ અને જલ્પાદિ ખારોના અત્યંત સેવનપણથી તથા અતિ ખાટા પદાર્થોના ખાવાથી, શોષથી, અને કઠવી વસ્તુના ખાવાથી; દુષિત કમોદું પિત્ત પોષણ ગુણોથી ફિરને તુરત દુષિત કરી ઉચા માર્ગેથી અચૂના નીચા માર્ગેથી એટલે નાક, કાંઠા, આંખ અને મોઢું એ ઉચા માર્ગેથી તથા લિંગ ચેત્તિ અને ગુદા એ નીચા માર્ગેથી અને સમસ્ત રંગદાનાં પિત્તોથી પ્રકાપ પામેલું પિત્ત વહેતા થાય છે.

#### રક્તપિત્તનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

ન્યારે અંગમાં પીડા, ઠંડક સારી થાયે, ગળામાં ધુમાડા જેવું જણાય, ઉલટી થાય લોહના જેવો ગંધ આવે કિંવા લોહી મોહોડામાં આવે અને નિસાસા બહુ નાજે ત્યારે ન-જીવું કે રક્તપિત્ત રોગ થશે.

#### રક્તપિત્તનાં લક્ષણ.

કંઈજનિત રક્તપિત્ત હોય તે બકું, પીળું, ચીકણું, અને મોસપિંજાત ચાંદલા જેવું લોહી વહે છે. વાતજનિત હોય તે કાળું, મટું, સીકુવાળું, પાતળું અને લુપ્ત લોહી વહે છે. પિત્તજનિત હોય તે ખેરના ક્વાચ જેવું કાળું, એખન જેવા ચીકણાં કળા વર્ણવાળું, કમસા જેવું ધુમાડા જેવું અને સુરમ જેવા રંગવાળું લોહી વહે છે, અને એ સર્વ લક્ષણ સંકુલ લોહી વહે. તે સમિપાત જનિત રક્તપિત્ત જાયલે કંઈજ સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત ઉચા માર્ગેથી, વાયુના સંસર્ગવાળું નીચા માર્ગેથી, કંઈ તથા વાયુના સંસર્ગવાળું બન્ને માર્ગેથી વહે છે અને ત્રિદોષના સંસર્ગવાળું ત્રણે દોષોનાં મિશ્રે સંકલ્પ હોય છે.

#### રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો.

રક્તપિત્તથી શરીર ક્ષીણ, બળહીન, આસ, જ્વર, વમન, સદા, ઉંઘરસ, દાહ, મૂત્રધી, પાંડુપણ, જગ્યા પછી ઘોર બળવરા, અર્ધચેતા, તૃષ્ણા, જાતીમાં અત્યંત પીડા, હેડકી, જે હાવું, માથામાં પરિણામ, પડનું યુકવું અને પ્રત્યેક વસ્તુ ઉપર દ્રેષ, અપચો, તથા માંસના ધોવાપણ વગેરે વગેરે ત્રિકારા યુક્ત ઉપદ્રવો હોય છે.

#### સાધ્યસાધ્ય લક્ષણો.

જે રક્તપિત્ત એક દોષના સંસર્ગવાળું તથા નાક, કાંઠા, આંખ, અને મોહોડાના તરથી

લોહી વહેનારું-ઉદ્દેગગ્રામી હોય તે સાધ્ય. જે દોષના સંસર્ગવાળું તથા ગુદા, લિંગ અને યોનિ વગેરે અધોમાર્ગથી વહેનારું યાપ્ય અને ત્રિદોષના સંસર્ગવાળું તથા બને માર્ગે ગતિ કરનારું મંદાભિગાળા મનુષ્યને, વૃદ્ધને, બોજન નહીં કરનારને, વ્યાધિઓથી ક્ષીણ થએલાને, છાતીનાદુષ્પ્રાવા વાળાને, દુર્બળને, અતિસારરોગીને અને બ્હીકણને અતિ વેગવાળું થયું હોય તો અસાધ્ય સમજવું, પરંતુ અતિ વેગ રહિત, એક માર્ગે વહેનારું, તુરતનું થએલું, હેમંત અને શિશિરઋતુના સંબંધવાળું અને ઉપદ્રવો વગર બળવાનને થયું હોય તો સાધ્ય સમજવું.

જો રક્તપિત્તવાળો વસ્ત્ર પાત્ર અને આકાશને અર્થાત દ્રવ્યાદ્રવ્ય પદાર્થોને પણ અતિ રાતાં દેખે, અથવા લોહી વમ્બા કરતો હોય, આંખો પણ રાતી થઈ ગઈ હોય અને વ્યાધીના પ્રબળપણાથી ઓડકારને પણ રાતા દેખે તો તે રક્તપિત્ત રોગી યમદ્વારમાં જાય છે.

### ઉપાય.

નાકથી કે મોહોડેથી લોહી પડતું હોય તેને રેચ આપવો, તથા હિમજ, ત્રિફળાં, નસોતર અને ગરમાળાનો મોળ એઓના રેચથી રક્તપિત્ત જાય છે. પણ જો નીચેના માર્ગેથી વહેનારું હોય તો વમનથી મટે છે અથવા વીરણવાળો, કમળકાકડીનો મગજ, સુગંધીવાળો, અરડૂસો લિંબડાની ગળો, જેઠીમધ, મોચ, રતાંજળી અને ધાણા એ સઘળાં સમાન લઈ એઓનો કચાચ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પીએ તો રક્તપિત્ત જાય. અથવા કાંગ, લોદર, રસવંતી (કે સુરમો) અને ચાકડાની માટી એ બરાબર લેવાં. એઓનું ચૂર્ણ કરો અરડૂસાના કચાચ સાથે મધ સાકર મેળવી ૧૦ દિવસ સુધી પીવાથી અતિ વેગવાળું રક્તપિત્ત જાય છે. અથવા ધરોના રસનો અથવા દાડિમના પુલના રસનો કિંવા પોથીના રસનો અને હરડેને ઠંડા પાણીમાં વાટી તેના રસનો નાસ દે તો નસકોરી વહેતી બંધ થાય. અથવા માટી, ધરો, આમળાં, વાટી તેઓના રસનો નાસ દે તો, વા તેનો માથા ઉપર લેપ કરે તો, તત્કાળ નસકોરી વહેતી બંધ થાય. અથવા પાકેલાં ઉમરાનાં ફળ, ખજૂર, દ્રાખા કાશ્મરી, કે હરડે એઓને બુદાં બુદાં મધ સંગાથે ખાવ તો રક્તપિત્ત જાય. વૈદ્યવિનોદ. અથવા ધાણા, આમળાં, અરડૂસો, દ્રાખા અને પિત્તપાપડો એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ ટાંક ૩ ઠંડા પાણીમાં ભોજની તેજ પાણી સંગાથે ક્ષોટી ખાળી પીએ તો રક્તપિત્ત મટે છે અને જ્વર, દાહ, તૃષ્ણા, તથા શોષ પણ મટે છે. અથવા કાળીદ્રાખા, સુખડ, લોદર અને કાંગ એ સઘળાં બરાબર લઈ વસ્ત્રમાળ ચૂર્ણ કરી મધ તથા અરડૂસાના રસ સંગાથે ૧૦ દિવસ ચાટે તો સર્વ પ્રકારનું રક્તપિત્ત જાય, અથવા 'વસંતમાલતીરસ' 'મોળમદ્દ રસ' અને 'પર્પટીરસ' વગેરે પાછળ આવી ગયા છે તેઓના સેવનથી પણ નસકોરી બંધ થાય છે. અથવા ડુંગળીના રસની નાસ લે તો નસકોરી વહેતી બંધ થાય છે, અથવા ૧૦૦ વારનું ઘોએલુ લી વારંવાર માથા ઉપર મસળે તો નાકથી લોહી વહેતું બંધ થાય છે. અથવા મોટું પાકું જૂં કાળું લઈ તેનાં બીજ છોતરાં કઢાડી નાખી ૪૦૦ તોલા ભાર તે કકડા લઈ બમણા પાણીમાં ધીમા તાપથી સી-જળી અરધ ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી બડા વસ્ત્રમાં નાખી ધુંદી કચરી તેમાંથી પાણી નીચેથી સુકવી લેવું. તે બાફેલા કાળાને કકાઈમાં ૬૪ તોલા લી મૂકી તપાવી તે લીમાં તળી કઢાડવું. પછી તે નીચેથી લીધેલા રસમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી તેની ચાસણી કરવી અર્થાત ઋતુ પ્રમાણે ચાસણીના તાર નીકળવા લાગે કે, તે કાળાને ચાસણીમાં નાખી

હાથી પછી પીપર ૮ તોલા, સુંક ૮ તોલા. જીર તથા શાહજીર ૮ તોલાભાર, ધાત્રા ૨ તોલા, તમાકુપત્ર ૨ તોલા, એલચી ૭ તોલા, કાળાંમરી ૨ તોલા, અને તજ ૨ તોલા ભાર લઈ સર્વને ઝીણું વાટી ચાસણીમાં મેળવી ચાસણી ઠંડી થયા પછી મધ તોલા ૩૨ નાખી તૈયાર કરેલા ફાળાપાકમાંથી ચાર તોલાભાર નિરતર સેવન કરે તો રક્તપિત્ત, તાવ, બળતરા, તૃષ્ણા, પ્રદર, ક્ષીણતા, ઉલટી, ઉધરસ, શ્વાસ સ્વરભંગ અને ક્ષય એટલા રોગોનો નાશ કરે છે અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે. આ કુખમાંડાવલેહુ કહેવાય છે, અથવા એલચી, તમાકુપત્ર અને તજ એ અરધા અરધા તોલાભાર લેવા. અને પીપર એ તોલાભાર, સાકર ૪ તોલા, જોડીમધ ૪ તોલા, કળીધ્રાખ ૪ તોલા અને ખજૂર ૪ તોલા લઈ એઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધ મધ્યે ગોળી એક એક તોલાભારની બાંધી ગોળી ૧ નિરતર ખાય તો, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તબ્ધર, હેઝી, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, મદ, ભ્રમ, લોહીના બડખા, તૃષ્ણા, પડખાનાં શ્વળ, અગ્નિ, સોજો, બરફ, આઢ્યવાયુ, સ્વરભંગ અને ક્ષતઃક્ષય એટલા રોગોનો નાશ કરે છે તથા પુષ્ટી કરે છે. આ એલાદિ ગુટીકા કહેવાય છે. વૈધરહસ્ય.

ધતિ રક્તપિત્તનો અધિકાર સંપૂર્ણ.



## ક્ષય રોગનો અધિકાર.

સહસ્રાંશુકાદિ

રાજરોગની સંખ્યા, ઉત્પત્તિ, નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ સહ લક્ષણ.

રાજરોગના ૬ બેદ છે તેમાં વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, ચોટ લાગવાથી થએલો ૫, અને શોષથી ઉત્પન્ન થએલો ૬ એ છ અથવા અત્યંત મૈથુનથી, અત્યંત શોષથી હાડ ગંભીરાદિ દુષ્ટ વલણ, છાતીમાં કોષ્ટ પ્રકારનો માર વાગવાથી અત્યંત પંથ કરવાથી અને અત્યંત ખેદના કરવાથી પણ રાજરોગ થાય છે. અથવા અધોવાયુ વગેરેના વેગોને રોકવાથી, અત્યંત ઉપવાસ, અત્યંત ઇર્ષ્યા કરવાથી, બળવાન સાથે યુદ્ધ ક્ષરત કરવાથી, પોતાના ગજ ઉપરાંત કાર્ય કરવાથી, અતિ ધણું કિંવા અતિ થોડું કે સમય વગર ભોજન કરવાથી વીર્યાદિ ધાતુઓના ક્ષીણપણથી, પોતાથી મોટી ઉમરવાળી સ્ત્રી સંગ્રામે સંભોગ કરવાથી અને વૃદ્ધાવસ્થાના કારણથી પણ રાજરોગ થાય છે. તે ત્રિલેપ રૂપી રાજરોગમાં કફ પ્રાધાન્ય હોય છે એવા ત્રણે દોષોથી રસને વહેવાવાળી શિરાઓના માર્ગો રોકાઈ જાય તેથી રસ પછીના સર્વ ધાતુઓ ક્ષીણ થાય છે અને ધાતુઓ ક્ષીણ થવાથી મનુષ્ય પણ ક્ષીણ થાય છે. કેટલીક વખત ઉધરસના વેગને લીધે અત્યંત રૂપો લાગે રાજરોગ થાય છે. અને કેટલીક વખત ઉધરસના વેગ વિના પણ રાજરોગ થાય છે. તેની શંકા અને સમાધાનો માટે ચરક અને ભાવપ્રકાશ જુવો. યક્ષ્મા, રાજ્યક્ષ્મા, ક્ષય અને શોષ એ ચારે આ રોગનાંજ નામ છે. ક્ષય રોગના જે જે બીજા પણ હેતુઓ છે તેઓ સર્વ ઉપર કહેલા હેતુઓનાજ અતર્જીત છે એમ સમજવું.

રાજરોગનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જે મનુષ્યને ક્ષય થવાનો હોય તે મનુષ્યને પ્રથમથી શ્વાસ, અંગમાં પીડા, ઉધરસ આવી શરૂ પડવું, તાવવામાં શોષ, ઉલટી, અગ્નિની મંદતા, મેદ, સળેખમ, ઉધરસ અને નિદ્રા એ-

દમાં નિન્દો. આમ છે તથા આંખો ઘોળી થઇ જાય, માંસ ખાવાની અને મૈથુનની તમિષ્ણ સ્થિતિ કરે અને પોષ્ટ, કાગમ, ગરધણ, નીલકંઠ, વાંદરા અને કાચંડા એટલાં પ્રકૃત-પશ્ચિમે સ્વભામાં એવી જાય છે તથા સુકી નદીઓ, સુકાં, બળેલાં, પવન અને ધુસાડાથી ખરાબ થયેલાં જલો સ્વભામાં દેખે છે.

### ક્ષયરોગનાં લક્ષણ.

ચરકમુનિ કહે છે કે-ખાઓમાં તથા પડખાઓમાં પીડા, હાથ પગમાં બળતરા અને સ્ત્રોગમાં તાવ એ ક્ષય રોગનાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો છે, પણ 'સુશ્રુત'નું કહેવું એમ છે કે ભોજન માત્રમાં અરુચિ, તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ, મુખમાં લોહી આવે અને સ્વરમાં ફેરફાર થાય, આ ૭ લક્ષણો હોય તો પણ ક્ષય રોગ છે એમ સમજવું. એ ક્ષય રોગ અગીઆર પ્રકારનો છે. તેનો સુધારો નીચે પ્રમાણે.

### ક્ષયરોગનાં અગીઆર લક્ષણો.

જો વાયુના ત્રાસવાળો ક્ષય રોગ હોય તો સ્વરમાં ફેરફાર, શળ અને ખભામાં તથા પડખાંઓનો સંકોચ થાય છે. જો પિત્તના ત્રાસવાળો ક્ષયરોગ હોય તો તાવ, બળતરા, અતિસાર, અને લોહીનું આવવું થાય છે. જો કફના ત્રાસનો હોય તો માથું ભારે, બજમાં અરુચિ, ઉધરસ, અને કંઠથી બોલી શકાય નહીં. જો ત્રિદોષયુક્ત અથવા ૭ પ્રકારના રોગ-યુક્ત હોય તો સન્નિપાતનો બન્યો. જો આર લક્ષણના કારણથી ક્ષય થયો હોય તો માથામાં શીશ, શેઠી સક્તિ ઉભરી, અને શરીર હુણું પડી જાય છે. ( આ અસાધ્ય છે. )

### કેવા ક્ષય રોગીની ચિકિત્સા ન કરવી ?

જો ક્ષય રોગ અગીઆર, ૭ અને ત્રણ લક્ષણો યુક્ત હોય તાવ, ઉધરસ, તથા ઉભરીમાં લોહી પડતું હોય, માંસ તથા બળ ક્ષય થયું હોય, સારી પેઠે ખાતાં છતાં પણ ક્ષીણ થતો જતો હોય, અતિસારથી પીડાતો હોય, વૃષણ તથા પેટ ઉપર સોજો હોય, આંખો ઘોળી થઇ ગઇ હોય, આન્ન ઉપર દ્વેષ, ક્રિયા શ્વાસથી પીડા થતી હોય અને કષ્ટાઇને વિશેષ વીર્ય ઋતું હોય અર્થાત્ પ્રમેહ થઇ આવ્યો હોય તથા મૂત્ર વારંવાર કિંવા થયું ઉતરે તો તેવા રોગીની પવિત્ર કીર્તિની ઇચ્છા રાખનાર વૈદ્યે કદીપણ ચિકિત્સા (ઓષધોપચાર) કરવા મન લગાડવું નહીં.

### ક્ષય રોગીના જીવનની અવધિ.

સારો શાખવેતા તથા વૈદ્યની સર્વ ક્રિયામાં કુશળ એવા વૈદ્યના હાથથી ચિકિત્સા થતી હોય તથા રોગી યુવાત હોય, દ્રવ્યપાત્ર હોય, વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે વર્તતો હોય અને જીવન-દ્રિય હોય તો ૧૦૦૦ દિવસ સુધી જીવે છે; પણ યાછી જીવવા માટે તો સંકેશ રહે છે.

### કેવા ક્ષય રોગીની ચિકિત્સા કરવી ?

તાવનો અભાવ, બળવાન વૈદ્યે કદી કપાયલી કે બાકરી ચિકિત્સા (બ્યાધિ સમનના ઉપાય) કરે તે સહન કરી શકતો હોય, જેનો જઠરાગ્નિ તેજ હોય, શરીરે પ્રુષ્ઠ, મૈયાવાળો અને અસ્થિતક કૃતિવાળો હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી.



### શોષના પ્રકાર.

અતિ મૈથુનના કારણથી ઉત્પન્ન થએલો વ્યવાયશોષ કહેવાય છે, તેમાં લિંગ તથા અંડકોષમાં વેદના થાય, મૈથુન કરવામાં અશક્ત અને કરે તો મોડું તથા થોડું વીર્ય પડે, શરીર પીળું, ચિંતાગ્રસ્ત, શરીર શિથિલ, અને વીર્યની ક્ષીણતાથી સર્વ ધાતુ ક્ષીણ તથા રાજરોગનાં ચિન્હોએ યુક્ત હોય છે,

શોકથી થએલા શોષને શોકશોષ કહે છે, તેમાં જે વસ્તુના અભાવથી શોક થયો હોય તે વસ્તુનું જ ચિંત્વન કર્યા કરે તથા ઉપરના શોષમાં કહેલા સર્વ વિકારો હોય છે; માત્ર લિંગ અને અંડકોષમાં વ્યાધિના સ્વભાવના લીધે વેદના થતી નથી.

વૃદ્ધ અવસ્થાના કારણથી થએલો વાર્ધક્યશોષ કહેવાય છે, તેમાં કૃશતા થાય, વીર્ય, બળ, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો મંદ થઈ જાય છે, કાંપવું, કાંતિરહિતપણું, કુટેલા કાંસાના પાત્ર જેવો સાદ, ભોજનમાં અરુચિ, ક્ષરહિત યુંક, શરીર ભારે, મ્હોં, નાક, આંખમાંથી આવ, વિષ્ટા અને શરીર શુષ્ક તથા લુખાં થઈ જાય છે.

કસરત કરવાથી થએલો વ્યાયામશોષ કહેવાય છે, તેમાં અંગ શિથિલ, કાંતિ અગ્નિમાં ક્ષીણતાના જેવી પ્રપ્ત, ગાત્રના અવયવો અપર્શ જાનથી રહિત, ગળું તથા મ્હોં સુકાય છે. અને ક્ષત ન થયા છતાં પણ ઉરઃક્ષતનાં લક્ષણો યુક્ત હોય છે.

પંચ કરવાથી થએલો અધ્વશોષ કહેવાય છે, તેમાં વ્યાયામશોષમાં કહેલાં સર્વ લક્ષણો હોય છે; પણ ઉરઃક્ષતનાં લક્ષણો હોતાં નથી.

ગુંબીરાદિતણુ-ગડગુમડ થવાથી ઉત્પન્ન થએલો વણુશોષ કહેવાય છે. તેમાં લોહીના ક્ષયપણાથી, વેદનાઓથી તથા આહારના પ્રતિબંધથી અસાધ્ય શોષ થાય છે.

જાતીમાં ક્ષત-ચાંદુ, ચાંદી પડવાથી થએલો ઉરઃક્ષતશોષ કહેવાય છે; તેમાં જાતીમાં અત્યંત પીડા, પડખાંચેમાં દુખાવો, ધુન્નરો, અંગ સુકાય, વીર્ય બળ, વણું, કાંતિ તથા અગ્નિ એ અનુક્રમે ઘટી જાય છે, જ્વર, દીનતા, અતિમાર અને ઉધરસ થાય છે. તથા ઉધરસ અવર્તો પ્રસિદ્ધ અંધારો ભેદીયુક્ત પીળા, ગુંચાયેલો અને વિશેષ વારંવાર કફપાત થાય છે. તથા વીર્ય અગ્નિ જોજના ક્ષયથી, અત્યંત ક્ષીણ થઈ જાય છે.

### ઉરઃક્ષત થવાનાં મુખ્ય કારણો.

જેરથી ધનુષ ચઢાવવાથી કે બાણ ફેંકવાના વિશેષ અભ્યાસથી, ગળ ઉપરાંત બાર-કોમ્પાડવાથી, પોતા કરતાં વિશેષ બળવાનની મહાયુધ કરવાથી, વિષમ અને હિંચી જગ્યા-થી ખેડી જવાથી, તોફાની બળદ, હેટ ઘોડો કે હાથી દોડતાં જતાં હોય તેને ખેડી લેવાથી, મત્તર, લાકડાં, હેટ શબ્દોના ફેંકવાથી, ખીજને મારવાથી, રાડ પાડી બોલવાથી, બણુપા-થી, કે ગાત્રાથી, ગ્રહ દોડવાથી, નદીના પૂરમાં તરવાથી કે મોટી નદી તરવાથી, ઘોડાઓની સંમુખે દોડવાથી, એકદમ ફેંકવાથી, એકદમ ત્રાસવાથી અથવા એવાંજ અન્ય સાહસ કર્યો કરવાથી, એકએક જાતીમાં માર વાગવાથી. સ્ત્રીઓમાં અત્યંત આસક્તિ રાખવાથી અને લુપ્ત તથા થોડું જમવાથી, જાતીમાં જેર આવવાના લીધે ખજારો લાગે છે તેથી, ક્ષત-ચાંદી પડે છે; આટલે ઉપરની બાજુનો અવશ્ય લક્ષમાં રાખી વર્તવું જોઈતો, ઉરઃક્ષત શોષ થઈ રાજરોગ થાય છે અને એવે આ અનિત્ય સંસારને ત્યજી તિરપાયે જન્મરાજને આધીન થવું પડે છે.

## રાજરોગના ઉપાય.

જો ક્ષયરોગી બળવાન હોય અને ઘણા દોષવાળો હોય તો વમન વિરેચનાદિ પાંચ કર્મોથી દેહશુદ્ધિ કરાવવી, પણ જો રોગી નિર્મળ ક્ષણુ થઈ ગયેલો હોય તો પાંચ કર્મો કરવાં નહીં; કેમકે મનુષ્યનું બળ મળેલ આધીન અને જીવિત વીર્યને આધીન છે, માટે ક્ષયરોગીના વીર્ય અને બળની યતનપૂર્વક રક્ષા કરી ઉપાયો કરવા.

સાકર ટાંક ૧૬, વંશલોચન ટાંક ૮, પીપર ટાંક ૪, નાની એલચી ટાંક ૨, અને તજ ટાંક ૧ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધ તોલો ૧ અને ઘી તોલો ૧૧ ની સંગાથે અથવા, મધ કે ઘીની સંગાથે ૧૬વા માખણની સાથે ચાટે તો, રાજરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, પડખાનું શ્વળ, મંદાગ્ન, હાથ પગના બળતરા, રક્તપિત્ત, જીભની જડતા, અરૂચિ, ક્ષય સંબંધી સંઘ્રાગ રોગ, મોહોડા તથા નાકની વાટે જતું લોહી, ખભાની બળતરા અને સળેખમ એ સંઘ્રાગ રોગો જો આયુષ્ય બળવત્તર હોય તો નિઃચે આરામ થાય છે. આ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા રત્નસિંદૂર, ગળેનું સત્ત્વ અને ગજવેલ ભસ્મ ટાંક ટાંક બાર લઈ મધ અને માખણની સંગાથે ચાટે તો રાજરોગ જાય છે. અથવા પારાની શુદ્ધ ભસ્મ ૩ ભાગ, સુવર્ણની શુદ્ધ ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ મણુશીલ ૨ ભાગ, ત્રાંબાની ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને હરતાલ ભસ્મ ૨ ભાગ, લઈ એકઠાં વાટી તેને પીળા કોડીઓમાં ભરી પછી શુદ્ધ ટંકણખારને ચકરીના દુધમાં વાટી તે ટંકણખારથી કોડીઓનાં મ્હોં બંધ કરવાં પછી એક સારી કોગી કુત્રડીમાં તે ઔષધની ભરેલો કોડીઓને મૂકી મુખે મુદ્રા દઈ ગજપુટ અગ્નિમાં પકવી સ્વચ્છ ( પોતાની મેળેજ ) શીતળ થયે કુત્રડીમાંથી કોડીઓને કઢાડી લઈ ખરત્ત કરી ઉપયોગમાં લેવો—એટલે ૪ રતી બારની માત્રા ઓગણીસ મરી, દશ પીપર, મધ અને ઘી એઓની સંગાથે સેવન કરે તો, વાયુ તથા કંઠ સંબંધી ક્ષય તુરંત મટે છે. આ રાજમૃગાંકરસ કહેવાય છે. રસેન્દ્રચિંતામણિ. અથવા સાકર, માંખણ અને મધની સંગાથે શુદ્ધ સોનાના વરખ ઘુંટી સેવન કરે તો ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે. એમ શિવજીની પ્રતિજ્ઞા કરી વૈદ્યામૃતનો કર્તા કહે છે. અથવા વર્ધમાન પીપર, મધ તથા માંખણ સંગાથે સેવન કરે તો ક્ષય નાશ પામે છે. અથવા બરાસ ટાંક ૫, તજ ટાંક ૫, મીરચક કોળ ટાંક ૫, જાયફળ ટાંક ૫, લવીંગ ટાંક ૬, નાગકેસર ટાંક ૭, મરી ટાંક ૮, પીપર ટાંક ૯ અને સુંઠ ટાંક ૧૦ અને એ સર્વની બરાબર સાકર લઈ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય અનુપાનથી ટાંક ૧ સેવન કરો તો અરૂચિ, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, ગેળો, હરથ, ઉત્તરી અને કંઠના રોગ એ સર્વ નાશ પામે છે. આ કપૂરાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધગંધક ટાંક ૫, શુદ્ધ અબ્જક ટાંક ૫, તથા શુદ્ધ પારો ટાંક ૫, શુદ્ધ હિંમળોક ટાંક ૨૧ અને મણુશીલ ટાંક ૧૧ લઈ પારા ગંધકની કાજળ કરી અન્ય ઔષધો મેળવી સર્વના અરધ ભાગે લોહભસ્મ લઈ એકત્ર ઘુંટી ચતાવરીના રસના પુટ ૧૪ દઈ ઘુંટી સુકવી તૈયાર કરી રતી ૨ તથા ૩ બાર સાકર અને મરી સંગાથે પ્રાતઃકાળે નિરંતર સેવન કરે તો રાજરોગનો નાશ થાય છે અને વાત, પિત્ત, કફના રોગો તથા સર્વ પ્રકારના તાવનો પણ નાશ કરે છે. આ કુમુદેશ્વરરસ કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા તાંદળખની બાજી પકાવી તેમાં ઘી નાંખી નિરંતર ભોજન કરે તો રાજરોગ તથા વારંવાર મૂત્ર આવતું હોય તે રોગ મટે છે. અથવા પાંચાં મોટાં રસદાર સ્વચ્છ આંબળાં ૫૦૦ લઈ તેને

૧૦૨૪ તોલા બાર પાણીમાં બાફવાં એટલે તે રસરૂપ પાણી થઇ જાય ત્યારે તેમાંથી આંખનાં કાઢાડી લઇ તેમાંથી ઠળીયા કાઢાડી નાખી તેને ૨૪ તોલા ઘી અને ૨૪ તોલા તેલમાં તળી પછી રસરૂપ પાણીમાં સાફર તોલા ૨૦૦ બાર નાખી તથા આંખનાં પશુ તેમાં નાખી અમિ ઉપર ચઢાવી ફરી પકાવવાં, જ્યારે ચાટવા જેવો અવલેહ થાય. ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં કાળીધાખ, અગર, સુખડ, કમળકાકડીનો મગજ, એલચી, હીમજ, કોકોલી, ખીરકોકોલી, મેદા, મહામેદા, જીવક, ઝપભક, ગળો, કાકડાશીંગી, બોં આંખની પુષ્કરમૂળ, કચ્ચરો, અરડૂસો, બોંચકોળું, કાંચકી, ડોડી, સમેરવો, ગધી સમેરવો, કુબી બોંરીંગણી, બેડી બોંરીંગણી, ગોખર, છીલી, સીવણ, કાકય, અરણી, અરલૂ અને મેથ એ સઘળાં ઔષધો ચાર ચાર તોલા બાર લઇ તેઓનું વચ્ચગાળ ચૂર્ણ કરી અવલેહમાં મેળવી લેવું. લેહ ઠડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, પીપર ૪ તોલા, તજ ૨ તોલા, તમાકપત્ર ૨ તોલા, નાગકેસર ૨ તોલા, એલચી ૨ તોલા, અને વંશલોચન ૧૬ તોલા એએનું ચૂર્ણ પશુ લેહમાં નાખવું આ અવલેહ નિરંતર ૪ તોલા બાર સેવન કરે તો, ક્ષય, લય કર શોષ, શ્વાસ, ખાંસી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, મૂર્ચ્છા, તરશ, ઉલ્લી, ચિત્તભ્રમ, અરૂચિ, મદ, વાતરક્ત અને નિર્બળતા એટલાનો નાશ કરે છે, તથા જરા પળીયાંને મટાડે છે. પુષ્ટિ કરે છે. કાંનિ અને કામપ્રદ છે, આ અ્યવન પ્રાસાલેહ કહેવાય છે. અથવા અરડૂસીનો રસ અને બોંરીંગણીનો રસ ચાર ચાર તોલા બાર લઇ તેમાં મધ પીપરનું ચૂર્ણ નાખી સેવે તો રાજ્યક્ષમા, શ્વાસ અને ઘોર ઉધરસ મટે છે. અથવા મૃગાંક ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, વગર વિધ્યાં ખરાં મોતી ૨ ભાગ, મધક તથા ટંકણુ ૨-૨ ભાગ લઇ પારાગધકની કાજળ કરી સર્વેન કાંજમાં વાટી ગોળો કરી તે ઉપર કપડા માટી કરી હાંણીમાં મીઠું ભરી તેના વચ્ચોવચ તે ગોળો મૂકી હાંણાના મુખે મુદ્રા લઇ ૮ પહોર અગ્રયા જાણ્યાનો અમે દેવો પોતાની મેળે ઠડો થયે કાઢાડી લઇ ખરલ કરી ઘી તથા મરીના અનુપાત સાથે ૩ રતી સેવે તો ક્ષય, ઉધરસ, પ્રમેહ, ઝાડો, ક્ષીણતા, અને આંખની શીકાય મટે છે. આ કુમુદેશ્વરરસ કહેવાય છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા પીળી કોડીવામાં પારા ગંધકની કાજળ ભરી બકરીના દુધ સાથે ઘુંટેલા ટંકણુથી કોડીયોનાં મ્હોં બીડી સુકવી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અમે આપવો. સ્વાંગ શીતળ થયે કાઢાડી લઇ ખરલ કરી ૧ રતી યોગ્ય અનુપાત સાથે સેવન કરે તો ઘોર રાજરોગ તથા શોષ, દમ, ઉધરસ સંમહશ્ચી અને જ્વરાતીસાર એટલા રોગો નાશ થાય છે. રૂદ્રદત્ત. અથવા બકરાનું માંસ ખાવું, બકરીનું દુધ પીવું, સુંક સહિત બકરીનું ઘી પીવું અને બકરાના ટોળામાં સુતું, બેસવું તથા કુકડીના ઇડાંનો રસ મધ ઘી સાથે પીવો તો ક્ષય રોગ ઉપર સારો ફાયદો આપે છે. અથવા શુદ્ધ શીલાજીતના સેવનથી પણ ક્ષય મટે છે. એમ ચરક મુનિનું કહેવું છે. અથવા તાલીસપત્ર, ત્રિફળાં, કાંચ, પીપરીમૂળ, મેથ, પટકચુરો, દારૂળદર, એલચી, તમાકપત્ર, નાગકેસર, લવીંગ, સુંક, પીપર, બોર વિરણવાળો, ચવક પીલુડી, અર્તિવિષ, કાકડાશીંગ, ઉપલેટ, હળદર, ચિત્રો, કડાજાલ, અરડૂસો ગોખર કડુ, ધાખ, કોકમ, દાડિમના દાણાનો રસ અને પાકાં બોર એએને સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણના સમાન સાફર મેળવી પછી બે તોલા બારના પ્રમાણથી સેવન કરવું, જેથી જાતીમાં પડેલી આંધી, ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુ, કમળો, પ્રમેહ, શોષ, શુદ્ધાના મસા, અને ક્ષય રોગ એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ વૃહ્દતાલીસાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. હારીતસહિતા. અથવા સુંક, મરી, પીપર, તજ, તમાકપત્ર, એલચી, લવીંગ, જમ્બૂળ વંશલોચન, કચ્ચરો, કાકડાશીંગ, આ-



સગન્ધ અને દાડિમનાં ખીજ એ સવળાં સમાન લાગે લઈ તે સર્વની ખરોખર લોહભસ્મ અને લોહભસ્મની ખરોખર અત્રક ભસ્મ મેળવી એકત્ર કરી યથોચિત ધુટી તે સધળા ચૂર્ણની ખરોખર સાકર નાખી ૧ તોલા ભાર નિત્ય સેવન કરે વા પોતાના અમિતું પણ વિચારી સેવન કરે તો જઠરાગ્નિ દીપ્ત થાય છે-મૂખ લગાડે છે. તથા પ્રમેહ, ભયંકર પથરી, મૂત્રકૃન્ધ, ધાતુઓમાં સ્થિત, થયેલો વિષમજ્વર, ત્રિદોષ, રાજ્યક્ષમા-ક્ષય, તાવ પીનસ ઉંઘરસ, શ્વાસ, અને અગ્નિનો નાશ કરે છે. આ ગગનાચક્ષુ ચુર્ણ કહેવાય છે. અથવા-લવીંગ, કંકડાશ, મુગધીવાળો, મુખડ, તગર, નીલકમળ, શાહજીરું, એલચી કાળુ અગર, નાગકેસર, પીપર, મુંઝ, વીરણુવાળો, જટામાંસી, ખરાસ, જયફળ અને વંજીતોચન એ સવળાં સમાન લઈ તે સર્વથી અરશ લાગે સાકર લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી વજાળી ચાળી સેવન કરે તો ક્ષય, મંદાગ્નિ, ઉષ્ણરમ, હેડકા, અગ્નિ, પીનસ, ગ્રહણી, અતસાર, લેહીવિકાર, પ્રમેહ, ગેળો તથા તમકશ્વાસ, મળમલ, અને બંધકોષ એઓનો નશ થાય છે. રોપણ, તરપણ, અગ્નિ દીપાવનાર, વીર્ષ વૃદ્ધી કરનાર અને ઔત્રિદોષ વગેરેનો અત કરનાર છે આ લવિંગાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. યોગચિતા મણિ. અથવા શુદ્ધ અબ્રકભસ્મ ( ધુંવાડાપણાથી રહિત ખાખ ) તોલા ૬, ખરાસ, જવંત્રી, તજ, તમાકપત્ર, લવીંગ, તાઘીસપત્ર, જવત્રી, વીરણુવાળો, અને ધાવડીનું પુલ્લ એ ૪-૪ મ સાભાર લેવાં અને હરડેની જાલ, અમગાં, બેહેડાંની જાલ, તથા મુંઝ એ ૬-૬ માસાભાર લેવાં. પ્રથમ પારા મધકની કાળજી કરી અન્ય ઔષધીઓનું ચૂર્ણ કરી કાળજીમાં મેળવી એકત્ર કરી પાણી સાથે ધુટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૪ નિરંતર ૬ ડા પાણી સાથે ખાય તો ક્ષય, શોષ, શ્વાસ, ઉંઘરસ, શ્વા પ્રમેહ, ઉત્ત્રિ, અભ્લપિત, અગ્નિ, સગ્રહણી અને વાતરક્ત એ સધળા રોગો દૂર થાય છે અને શરીર પુષ્ટ કરે છે. આ શૃંગાર્યાંકગુટિકા કહેવાય છે. અથવા દક્ષમૂળ, પીપર, ચિત્રમૂળ, કોચાં, બેહેડાંની જાલ, કાયફળ, કાકડાશીંગી, દેવદાર, સાણેડીનાં મૂળ, ધાણા, લવોંગ, ખરમળાનો ગોળ, માળવીગોખર, વરધારો, ઉપલેટ, અને ઉંઘરણાનાં મૂળ એ સધળાં ૬-૬ તોલા ભાર લઈ ખાંડી પાણી શેર ૩૩૩ ભાર ( ૪૦ રૂપિયાભર શેરના પ્રમાણથી ) લઈ તેમાં ઉપર કહેલી સર્વ ઔષધીઓને નાખી તેમાં મોટી હરડે ૮ શેરને ૧૬ રૂપિયાભાર નાખી ધીમા અમિતી માટીના વાસણમાં નાખી પકાવી હરડેનું પાણી કઢાવી લઈ ઠંડી કરી મધની અંદર ૧૫ દિવસ નાખી રાખવી. પછી તેમાં રી હરડેને કાઢાડી ફરી ખીજ તાજ મધમાં નાખવી એટલે ૧૫ દિવસ સુધી મધમાં રાખી પછી ફરી નવ મધમાં ૧ મહિના સુધી મધમાં ડુબવી રાખવી અને તેમાં તજ, તમાકપત્ર, નાગકેસર, એલચી, અને પીપર એટલાં ઔષધો ૨૪ તોલાભાર લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં એકત્ર કરી નાખવાં. તેમાંથી હરડે ૧ નિરંતર પ્રાતઃકાળે ખાય તો રાજરોગ, શોષ, ઉંઘરસ, હેડકા, ઉત્ત્રિ, તાવ, મૂત્રકૃન્ધ, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અરશ, સગ્રહણી રક્તપિત્ત, બળતરા, વિમૂતિ, ત્રિષ્ણ, કોઠ, મૃગીવાયુ અને પાંડુરોગ એટલાં રોગોનો નાશ કરે છે. આ મધુપકવહરીતકી કહેવાય છે. એમ શ્રી ધન્વંતરીજીએ ધન્વંતરી સંહિતામાં કહેલું છે. અથવા જીનો ગોળ તોલા ૫૪, આદાનો રસ તોલા ૫૪ લઈ તે ગોળની ચાણણી ધીમા અમિતી પાતળી કરી તેમાં તજ તમાકપત્ર, નાગકેસર, એલચી, લવિંગ, મુંઝ, મસી અને પીપર એ સધળાં ત્રણ ત્રણ તોલા ભાર લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. એકત્ર કરી તેમાંથી નિરંતર ૩ તોલા ખાય તો રાજરોગ, મંદાગ્નિ ઉંઘરસ શ્વાસ અને અગ્નિ એ સર્વનો નશ



કરે છે. આ આદાનો અવલોક કહેવાય છે. અથવા બકરીના દુધમાં બરાબર પાણી નાખી તેમાં પીપર ૩ નાખવી અને નિત્ય પ્રત્યે એક વધારને જવી એટલે મરીના ૧ સુધી વધારી પછી એજ પ્રમાણે ઘટાડવી-એટલે બકરીના દુધમાં પાણી નાખી તેમાં પહેલે દહાડે ૩ પીપર નાખી ઉકાળવું, પાણી બળી દુધ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી પીપર કહાડીને ખાઈ જવી અને ઉપર તે દુધ પી જવું. એ પ્રમાણે દરરોજ એકડી પીપર વધારે નાખવી. મરીના પછી એક એકી કરવી તો, રાજરોગ, ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. કાશિનાથ પદ્ધતિ. અથવા કાળીદ્રાખ ૨૦૦ તોલાબાર લઈ તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવી બ્યારે એકા બાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં જુનો ગોળ ૮૦૦ તોલા પ્રમાણમાં નાખવો તથા વાવડીંગ, કાંગ, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને મરી એ સર્વ ચાર ચાર તોલાબાર લઈ ખાંડી ઉપરના ઉકાળામાં નાખી દારૂ ખીંચવાની બકીથી અર્ધ કહાડી તેમાંથી તોલાબાર નિરંતર પીએ તો રાજરોગ, ગળનો રોગ, શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. આ દ્રાક્ષાસવ કહેવાય છે. યોગતરંગિણી. “અથવા મૃત્તિકા ૧, રૂપરસ ૨, તાંબેજર ૩, પારાની ભસ્મ ૪, અને અમ્લક ભસ્મ ૫ એ શુદ્ધ પ્રકારે તૈયાર કરેલી ભસ્મો એક એકથી વધતા બાજે લઈ એકત્ર કરી ત્રિકટુ, ત્રિકળા અને ત્રિભૂતનું ચૂર્ણ મેળવી તેને પ્રથમ વાવડીંગના ક્વાથનો પુટ દેવો, પછી નામરમોચના ક્વાથનો, કાચકળનો, નગોડના રસનો, દશમૂળના ક્વાથનો, ચિત્રાના રસનો, હળદરનો, સુંઠનો, મરીનો, અને પીપરનો એમ એક પછી એકના પુટ લઈ ઘૂંટી ગોળી અરધ રતી પ્રમાણે વાળવી. તેમાંથી ૧ ગોળી નિરંતર સેવન કરે તો રાજરોગ, પાંચે ભતની ધોર ઉધરસ, વિદ્રધિ, બાતીના રોગ અને એળા નાશ થાય છે. આ પંચામૃત રસ કહેવાય છે. સારસંગ્રહ. અથવા મોટા શંખ લઈ ચોખ્ખાના મંચેએ અગ્નિમાં દગ્ધ કરી તે ભસ્મની મૂસ ( ધાતુઓ માળવાની કુલડીઓ ) થાં શુદ્ધપારો ટાંક ૫, શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, એ બેની કાળજી કરી મૂસમાં ભરી સંપુટ કરી કપડા માટી વડે મજબૂત કરી ગળપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સ્વામ શીતળ થયે કહાડી મૂસ સહિત ખરલમાં ઘૂંટી રતી ૧ મધ સંગ્રામે સેવન કરે તો ક્ષયનો ક્ષય થાય છે. રસાણુવિ. અથવા ચોરનાં લીલાં ડીંડાં ૭૫ તોલાબાર, સંચળ ૩ તોલા બાર, વડમડં મીઠું ૩ તોલા, વંતાક તોલા ૫૪ અને ચિત્રામૂળ ૩ તોલા એ સર્વ એકઠાં કરી કચરી મોટા રામપાત્રમાં ભરી બીજું રામપાત્ર તે ઉપર બંધ બેસવું કરી કપડા માટી વડે મજબૂત કરી સુકવી ગળપુટ અગ્નિ આપવો. બકી એની મેળેજ ઠંડી થયા પછી સર્વ સંપુટને કહાડી લઈ ખરલ કરી તેમાંથી માસો એક બોળન કર્યા પછી પાણી સાથે સેવન કરે તો તત્કાળ બોળનને પચાવી દે છે તથા રાજરોગ, શ્વાસ, અરસ, આમ અને ચળનો નાશ કરે છે આ શુદ્ધાદિકાર કહેવાય છે. રસુરાજ લક્ષ્મી. અથવા આંબલીનો ખાર તથા પાંચ ભતનાં લૂણ તેઓને લીંબુના રસમાં ઘૂંટી તેમાં શંખને ૭ વાર અથવા તપાવી તપાવી બ્યાં સુધી જુકા થાય ત્યાં સુધી દારવો પછી તે શંખભસ્મથી અરધ બાજે ત્રિકટુ, તથા હિંગ, વજનામ સેવાં અને પારો તથા મધક એઓ ભસ્મથી ચોથે ભાગ લઈ પારા મધકની કાળજી કરી સર્વને એકત્ર ઘૂંટી તેની ચોરના ઠળીઆ જેવી ગોળીએ કરવી, આ રાંખવટીના સેવનથી શૂંઘ સંમહણી, હૃદય-પડખાનું શ્વા અને અન્ય પેટપીડાઓ નાશ થાય છે. યોગતરંગિણી. અથવા દશમૂળ, કૌર્માં, સંખાવળી, કચૂરો, ખરેટીમૂળ, મળપીપર, અંધાડો, પીપરામૂળ, હિંગ, અરંજી, અને પૂકર મૂળ એ સઘળાં ૮-૮ તોલાબાર લેવાં. તથા જવ તોલા

૨૫૬ અને ચોખ્ખી વગર ચુએલી મોટી હરડે ૧૦૦ લઘુ ઉક્ત ઔષધોને પાણી તોલા ૧૨૭૦ માં નાખી ઉકાળી તથા હરડે પણ આખી ને આખી ઉકાળી ન્યારે ચોથા લાખનું પાણી બળતાં બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી હરડેઓને કઠાડી લઘુ કવાચને વચ્ચેથી કરી હરડેનાં દીલીઆ કઠાડી નાખી પછી જુનો ગોળ ૪૦૦ તોલા લઘુ તેની ઉક્ત કવાચ સાથે પાણી કરી તેમાં તે હરડેઓને નાખી ગાયનું ઘી ૧૬ તોલા તથા ૧૬ તોલા તેલ અને ૧૬ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ અને ઠંડા થયે ૧૬ તોલા મધ મેળવી તેમાંથી નિત્ય પ્રાતઃકાળે ૩ તોલાનાર અવલોહ અને એ હરડેઓ સેવન કરે તો ક્ષય, શોષ, ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી, વિષમજ્વર, સ્તેન-હણી, અરશ, હ્રોગ, અરિય અને પીમસ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે તથા જૂનને વધારે છે, કાઠને મુદ્દ કરે છે અને શરીરને પુષ્ટ કરે તથા વાળોમાં પળીયાનો નાશ કરે છે. આ અમૃતિહરીતકી કહેવાય છે. ચરકસંહિતા. અથવા અરુસાનો રસ તોલા ૪૦૦ લઘુ સેના મંદ અગ્નિ દ્વારા કવાચ કરવો, ચોથા લાખનો રહે ત્યારે ગાળી લઘુ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખી ચાસણી કરી તૈયાર થયે ૨૪ તોલા તલનું તેલ, ૨૪ તોલા ગાયનું ઘી, ૧૦૦ મોટી હરડેનું ચૂર્ણ, પીપર, પીપરામૂળ, ચવક, મરી, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક અને સુંઠ એ બધું ટાંક બાર લઘુ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ચાસણી સંગાથે એક જીર કરી તેમાંથી ૬ તોલાનાર નિર્-તર ખાય તો નિશ્ચે ક્ષયનો ક્ષય થાય છે અને અરશ, ઉધરસ, સ્વરભંગ, સોજો, અભાષિત, થાંકુરોગ, અમિતી મંદતા, ઉદરબ્યાધિ તથા નપુષકતા એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ વાસાવલોહ કહેવાય છે એમ ચરકમુનિનું કહેવું છે. ”

### ક્ષય રોગીનાં સેવ્યાસેવ્ય.

હલકું ભોજન, ઉના પાણીથી ન્હાવું, સાહીચોખા, ધઉંના બનાવેલા હલકા પદાર્થો, જવનાં મુળ, મગ. કગથ, હરણનું માંસ, બકરીનું દુધ, ઘી, મીઠાં દાડિમ, આમળાં, શુદ્ધ શીલાજીત અને તાલિસાદિ ચૂર્ણો વગેરે યોગ્ય સેવન કરવાં સદા હિતકારી છે.

દિવસે નિદ્રા, રાત્રે ઉજાગરો, કાચાં, ભારે અને ઠંડાં અન્ન, ખટાશ, મૈથુન, ધુમ્રપાન, (ખીડી ચલમ વગેરે પીવી) ક્રોધ, મહેનત, તડકો, ઘણી ઠંડી હવા, રેય, ઘણા ગરમ પદાર્થો, દુષ્ટ હવા, વાસી ભોજન, આકરો રેય તથા ઉલટી વગેરેની ઔષધીઓ સેવવા લાયક નથી.

રાજરોગ, મંદાગ્નિ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અરિય એ પાંચને નિકટનો સંબંધ છે-મૈત્ર-તા છે અર્થાત્ એક એકને સાલતા કરનાર છે માટે પૂર્ણ સાવચેતી રાખી તેઓનો સંબંધ ન થવા દેવા કાળજી રાખવી.

ઠતિ રાજરોગોત્પત્તિ લક્ષણ યત્ન સંપૂર્ણ.

~~~~~

### ઉધરસનો અધિકાર.

#### ઉધરસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, સામાન્ય લક્ષણ તથા સંખ્યા.

મોહોડામાં ધુમાડા તથા ધુળના જવાથી, ઘણી કસરતના કરવાથી, લુખાં કુખ્ય સે-જનના સેવનથી, મૂત્ર-મળ-છિક વગેરેના વેગને અટકાવવાથી, ચીકટાશ તથા મુળા ઉપર ઘણી પીવાથી, દુષ્ટ થયેલો પ્રાણુવાયુ ઉદાત્તની સાથે મળી કુદેશ કંસાના વસણના કન્દ એવે

કરી મુખની વાટે બહાર નિકળે છે. તે કાસ-ખાંસી-ખાખલા-ઉધરસ ખાસ વચેરે ના-મોથી જોખખાય છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે એટલે વાયુનો, કફનો, પિત્તનો, માર લાગવાનો અને ક્ષયનો એમ પાંચ જાત છે. અને તે પેહેલાથી બીજો, બીજાથી ત્રીજો, ત્રીજાથી ચોથો અને ચોથાથી પાંચમો એમ એક એકથી અધિક અધિક બળવાન તથા ભયકારી છે.

### ઉધરસનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

અ્યારે ઉધરસ થવાની હોય છે ત્યારે ગળામાં તથા મોહોડામાં કાંટા પડી જાય છે ગ-ળામાં ચળ આવે છે અને ભોજન કરતાં ગળામાં દુઃખાવો થાય છે.

### ઉધરસનાં લક્ષણો.

જાતીમાં, કાનમાં મૂળમાં કિંવા લમણામાં, માથામાં, પેટમાં તથા પડખામાં શ્વાસનું કા આવે, મ્હોં ઉતરી જાય, બળ, પરાક્રમ તથા સ્વર ક્ષીણ થઇ જાય, ઉધરસ આવતી વખતે ગળામાં પીડા, મુઠી ઉધરસ અને ખોખરો શબ્દ થાય તો જાણવું કે વાયુની ઉધ-રસ છે.

જો જાતીમાં બળતરા, તાવ, મુખમાંથી અમીનું સુકાવું, મોહોડામાં શીકણ, તૃષા, સ-રીર પીળું અને કડવી ઉલટી થાય તો જાણવું કે પિત્તની ઉધરસ છે.

જો કફથી મ્હોં લીંપાયલું રહે, માથું દુઃખે, ભોજનમાં અર્ચિ, શરીર ભારે, કંઠમાં ચળ, કફના બડખા થુંકે તો જાણવું કે કફની ઉધરસ છે.

જો મુઠી ઉધરસ આવી પછી લોહીના ગડખા પડે, કંઠમાં ઘણું દુખાવો, જાતીમાં તીક્ષ્ણ સ્પર્શો ભોંકાતી હોય તેવી વેદના, જાતીમાં હાથ અગ્રડતાં સેહેવાય નહીં, તાવ, શ્વાસ, લજ્જા, કમ્પતર જેવો ખોખરો સાદ, અને સાંધાઓમાં પીડા થાય તો જાણવું કે જાતીમાં શ્વાસ; ચાંદી પડવાથી ઉધરસ થઇ છે.

વિષમ ભોજનથી, અહિત ભોજનથી, અતિ મૈથુનથી, મૂત્રાદિનું વેગને રોકવાથી, અ-ભંતર દવા લેવાથી, અને અત્યંત શોક કરવાથી માણસોનો જઠરાગ્નિ બમણી જતાં પિત્ત થયેલા ત્રણે દેખો શરીરનો ક્ષય કરી નાખે તેવી ક્ષયની ઉધરસ થાય છે.

શરીરમાં લજ્જા, જ્વર, મોહ, ઇન્દ્રિયોની ક્ષીણતા, મુઠી ઉધરસ, દુર્બળ, શરીરમાંથી લોહી તથા માંસનો વાશ અને પડ જેવું થુંકે તો જાણવું કે ક્ષયથી ઉધરસ થઇ છે.

### ઉધરસનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ક્ષત અને ક્ષયની ઉધરસ જો ક્ષીણ થયેલા મનુષ્યને થઇ હોય તેની તથા વૃદ્ધ માણસની તે ઉધરસ અસાધ્ય સમજવી અને બળવાનને એ જેમાંથી કાઢપણુ ઉધરસ થઇ હોય તે કષ્ટસાધ્ય વા સાધ્ય ગણાય છે, માટે પથો વડે કાળક્ષેપ કરાવી યતન કરવો.

### ઉપાય.

સર્વોપ, મરી તથા મેહેડાંની જાલ એઓને બસેબર લઇ એ જણની બરોબર મેસાર લઈ ક્ષીણ વાડી જાવળની જાલના કવાચમાં ઘુંટી રતી ર બારની જોળીએ વાળી જોળી દેવા એવવા કે જોળી નિરંતર મોગ્ય સમયે સેવન કરે તો ૭ દિવસમાં નિમે ઉધરસ મટે છે એમ સોલીમકાજી આ સર્વીઆદિ જોળી માટે કહેવું છે અથવા મરી દાંડ ર



પીપર ટાંક ૨, દાડિમનાં છોડીમાં ટાંક ૪, ગોળ તોલા ૪૫ અને જવખાર ટાંક ૬ એઓને ઝીણું વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૨ તથા ૪ નિરંતર સૂતી વેળાએ મોંમાં રાખે તો ઉધરસ જાય છે. અથવા પીપર, પુષ્કરમૂળ, હરડેદળ, સુંઠ, કચૂરો અને મોચ એ ઓનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી સમાન ગોળમાં ગોળી ૩ રતી પ્રમાણે કરવી તેમાંથી ગોળી ૧-૨-૩ ખાય તો દમ અને ઉધરસ મટે છે. વૈધરહસ્ય. અથવા સુંઠનો ક્વાચ પીવાથી, અથવા આદાનો રસ મધ મેળવી પીગથી, અથવા રીંગણી, ગગળો, સુંઠ અને પુષ્કરમૂળ તથા અરડૂસો એઓ સમાન લઘુ ક્વાચ કરી પીવાથી ઉધરસ જાય છે. આ ક્ષુદ્રાદિક્વાચ કહેવાય છે. અથવા બેડી રીંગણીઓને ભરસાડમાં ભારી બધાયા પછી તેનો રસ નીચોવી લઘુ તેમાં પીપરના ચૂર્ણનો પ્રતિવાસ લઘુ નિરંતર પીવાથી તુરત ઉધરસ તથા શ્વાસ મટે છે. અથવા હરડેની જાલ, પીપર, સુંઠ અને મરી એઓનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ગોળી વાળી ગોળી ૧-૨ તથા ૩ નિરંતર ખાય તો ઉધરસ જાય છે. અને અમિ તેજ થાય છે. અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, અમ્બવેતસ, ચવક, તાલીસપત્ર, ચિત્રક, જીરું અને કાકમ એ સર્વ ૧-૧ તોલો તથા તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ ૧૫-૧૫ તોલો લઘુ એઓનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી ૨૦ તોલા ગોળમાં એકત્ર કરી ૧ તોલા ભાર પ્રમાણની ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ પ્રભાતે ખાય તો તમામ ઉધરસો, પીનસ, અરૂચિ, સ્વરભંગ તથા શ્વાસ મટે છે. અથવા લવીંગ, પીપર, જયફળ, એટલાં ૧-૧ તોલો અને મરી ૨ તોલા તથા સુંઠ ૧૬ તોલા એ સર્વની બરાબર સાકર લઘુ સર્વનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ પાણી સાથે સેવન કરે તો ઉધરસ, જ્વર, પ્રમેહ, અરૂચિ, શ્વાસ, મંદામિ, અને સંગ્રહણી તથા ગોળાનો નાશ કરે છે. આ લવીંગાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ હીંગબોક, મરી, મોચ, ટંકણ અને શુદ્ધ વજનાગ એઓને ઝીણું વાટી જંબીરીના રસમાં ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આદાના રસમાં ગોળી ૧ નિરંતર સેવન કરે તો ઉધરસ અને શ્વાસ મટે છે. અથવા મરી, મોચ, ઉપલેટ, વજ અને શુદ્ધ વજનાગ એઓને બરાબર લઘુ ચૂર્ણ કરી આદાના રસ સંગ્રાથે ખૂબ ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી ૧ નિરંતર સેવન કરે તો ઉધરસ, શળ, કફના રોગ, સુવારોગ અને સંગ્રહણી એટલા રોગ નાશ પામે છે. આ કાસકેસરી રસ કહેવાય છે, અથવા પારો ૧ ભાગ, મંધક ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, હરડેદળ ૪ ભાગ, બેહેડાંની જાલ ૫ ભાગ, અરડૂસો ૬ ભાગ અને ભારંગી ૭ ભાગ અને એ સર્વની બરાબર ખેરસાર લઘુ સર્વને ઝીણુંવાટી બાવળની જાલના ક્વાચના ૨૧ ઘુંટ લઘુ ઘુંટી ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળી મધ સંગ્રાથે ગોળી ૧ ખાય તો ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હેઝી વગેરે સર્વ નાશ પામે છે આ કાસકર્તરી ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા જરાસ ૧૫ તોલો, કસ્તૂરી ૧૫ તોલો તથા લવીંગ ૨ તોલા, મરી, પીપર, બેહેડાંની જાલ અને પાનની જડ એ બધે તોલા તથા દાડિમનાં છોડીયાં ૪ તોલા લઘુ એ સર્વની બરાબર ખેરસાર નાખી એઓનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર મુખમાં રાખે તો ઉધરસ મટે છે. આ કર્પૂરાદિ ગુટિકા કહેવાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા આકડાનાં ફુલમાંની ચોકડી અને તેના બરાબર મરી એ બન્નેને ઘુંટી મરી પ્રમાણ ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર ખાય તો ઉધરસ મટે છે. અથવા આકડાના ફુલમાંની ચોકડી અને લવીંગ સમાન ભાગે લઘુ ઘુંટી ગોળી રતી જેવડી વાળી ૧ ગોળી નિરંતર ખાય તો ઉધરસ મટે છે. રૂઢકત. અથવા બોરીંગણીનાં પાંચે અંક



( મૂળ, ડાળાં, પત્ર કુદ અને ફળ ) તોલા ૪૦૦ આર તથા હરડે તોલા ૧૦૦ એએને એક વાસણમાં ૧૦૨૪ તોલા બાર પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં, બળતાં બળતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વજ્રગાળ કરી હરડેએમાંહેથી ઠીલીઆ કાઢાડી વાડી તથા વર્ષનો ભુનો ગોળ તોલા ૪૦૦ લઈ તે વજ્રગાળ કરેલા ક્વાથમાં વાટેલી હરડેનું કલક નાખી ચાસણી કરી નીચે ઉતારી પછી સુંક, મરી, પીપર, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એટલાં ૪-૪ તોલા લેવાં એએનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ઉક્ત ચાસણીમાં નાખી હલાવી એક જીવ થયે તથા પાક ઠંડો થયા પછી ૨૪ તોલા મધ નાખી હલાવી અવલેહના વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરી ખાનાર મનુષ્યના ત્રય, અમિ, બળ, દેશ અને કાળને અનુસરી યોગ્ય માત્રાએ ( ૪ તોલા બાર ) નિરંતર સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પીનસ અને અગ્યારૂપ સહિત બયંકર ક્ષયરોગ એએનો નાશ થાય છે. આ ભૃગુહરીતકી કહેવાય છે. અથવા ભોંરીગણી તોલા ૪૦૦ લઈ તેને ૧૦૨૪ તોલા બાર પાણીમાં નાખી ક્વાથ કરતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે અમિ ઉપરથી નીચે ઉતારી ગાળી લઈ તેમાં ચૂર્ણ રૂપે ગળો, ચવક, ચિત્રો, સુંક, મોથ, કાઠાક્ષીર્ણી, મરી, પીપર, ધમાસો, બારંગી, રાસ્ના અને કચૂરો એટલાં ૪-૪ તોલા બાર નાખવાં અને સાકર તોલા ૮૦, ઘી તોલા ૩૨ તથા તેલ તોલા ૩૨ એએ સર્વ ઉક્ત કાથમાં નાખી પકાવી થીરા જેવો ઘટ કરી નીચે ઉતારી લેવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ તોલા ૩૨, વંશલોચન તોલા ૮, અને પીપર તોલા ૧૬ નાખી એક જીવ કરી પછી, તેને સુંદર ચીકણા ચીનાઇમાટીના વાસણ (બરણી) માં ભરી રાખવો. એમાંથી નિરંતર પ્રભાતે ૮ તોલા બાર પૂર્વાપરનો વિચાર કરી સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારની ઉધરસ નાશ પામે છે. તથા હેડકી શ્વાસ વગેરેને પશુ સંપૂર્ણ રીતે મટાડે છે, આ કંઠાકાર્યાવલેહ કહેવાય છે. એમ ભાવમિત્રનું કહેવું છે અથવા અરદુ-સના ક્વાથમાં મધ નાખી પીએ તો ઉધરસ જાય. અથવા આકઘનાં પાંદડાં, મણુશીલ, સુંક, મરી અને પીપર એ સઘળાં સમાન લઈ તેને ખાંડી મઝાકુ બનાવી હોકામાં મુકી પીવાથી નિમે ઉધરસ જાય છે. અથવા શુદ્ધ પારો શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હિંગળોક, શુદ્ધ વજનામ, સુંક, મરી અને પીપર એએ સમાન લઈ પારા મંધકની કાળજી કરી વજનામ, મરી એમાં વાડી અન્ય ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ખીજોરાના રસના પુટ ૪ દઈ ખરલ કરી અરધ રતી પ્રમાણની ગોળાઓ વાળી, યોગ્ય પ્રમાણથી ગોળી દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો ઉધરસ, ક્ષય, સંગ્રહણી, સન્નિપાત અને મૃગી એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. આને આનંદ લૈરવરસ કહે છે.

### ઉધરસ રોગીના પથ્યાપથ્ય.

સાડી ચોખા, મગ, અડદ, ખર્ડ, કળય, કામામૂળા બકરીનું દુધ, ઘી, કુણાં વંતાક, લસણ, સુંક, મરી, પીપર, મધ, આદુ અને ઉનું પાણી તથા આનંદલૈરવાદિ રસો સેવન કરવા પથ્ય છે. દિવસે સુવું, દુધ, દહિં, જાશ, ઠંડુ પાણી, વાસી ભોજન, દળેલું અન્ન, ખીર, ધૂમાડો, તળીયો, તેલ, ખટાસ, અથાણાં, શ્રમ, યુદ્ધ, ચિંતા, ભારે તથા સુંક અન્ન, અતિ ભોજન અને મિથ્યા આહાર વિહારાદિ કુપથ્ય છે.

### ઉધરસનો અધિકાર સંપૂર્ણ.



## હેડકીના ઉપાયો.

પ્રાણાયામના કરવાથી અથવા ભયકારી ચિંતા, ખેડકારી વાર્તાના કહેવાથી તથા વાયુ ક્રોધે તેવી વસ્તુના ખાવાથી સાધારણ હેડકી બંધ પડે છે. તથા હેડકીથી કે આસથી અત્યુત્તર થએલાને તેલનું મદન, શેક, સ્વેદન ક્રિયા અને ઉલટી તથા રેચ આપવો એ અતિ ઉત્તમ છે, પણ દુર્બળ હોય તો તેને શ્વેત આપવું એજ ઉત્તમ છે. અથવા શરીર ઉપર એકદમ ઠંડુ પાણી છાંટવું, વિચિત્ર આશ્વર્પકારક વાતો કહેવી કિંવા એકદમ તેને તિસ્તકારનાં વચનો કહેવાં જેથી હેડકી શમે છે. અથવા સુંઠ સહિત પકાવેલું બકરીનું દુધ પીવાથી હેડકી બંધ થાય છે. અથવા ખીજોરાનાં રસમાં જવનો સાથવો અને સિંધાલુ મેળવી સેવન કરે તો હેડકી મટે છે, અથવા સુંઠ, પીપર તથા આંખળાનું ચૂર્ણ મધ સંગાથે ચાટવું અથવા માખીની હધાર દુધમાં લસોટી નાસ લેવો, અથવા ગ્રાળ તથા સુંઠને પાણીમાં ઘુંટી નાસ લેવો. અથવા ઝાલના મૂળના રસમાં મધ મેળવી ચાટવું. અથવા મોરપીંજની રાખ મધમાં ચાટવી. અથવા ખીજોરાનો રસ સિંધાલુ સાથે મેળવી ખાવો, અથવા કુમારપાંકેના રસમાં સુંઠ મેળવીને ખાવી. અથવા પુષ્કરમૂળ, જવખાર અને મરી સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ હિના પાણી સાથે પીવાથી, અથવા હળદર અને અડદને અંગારા ઉપર ઘુટી કે હોઠામાં ધાલી તેનો ધુમાડો સેવન કરે તો ભયંકર હેડકી પણ નાશ પામે છે, વૈષ્ણવિનાદ. અથવા સણુની છાલનું ચૂર્ણ હોઠામાં ધાલી પીવાથી અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, જવાસો, કાચળ, કલોજીરું, પુષ્કરમૂળ અને કાકડાશીંગી એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સંગાથે ટાંક ૨ ચાટવાથી હેડકી, શ્વાસ અને ઉધરસ નાશ પામે છે. અથવા રેણુ ખીજ અને પીપર એ બે, ટાંક ટાંક લઈ હોંગ સાથે ક્વાથ કરી પીવાથી અથવા અસાળીઓ ટાંક ૧૦ લઈ આઠગણા પાણીમાં નાખી ખૂબ નરમ થાય ત્યારે ચીણી વાળથી પાણી ગાળી વારંવાર ચાર તોલા ભાર પીએ કિંવા તેનો ક્વાથ કરી પીએ તો અતિ વેગથી પીડા કરતી હેડકીને અવશ્ય તુરત નાશ કરે છે. આ ચંદ્રશુરરસ કહેવાય છે. વૈષ્ણવરસ. અથવા જેડીમધ ટાંક ૧ મધ સાથે ચટે તો હેડકી જાય છે, અથવા પીપર ટાંક ૧ સાકર સાથે ફાકવી. અથવા દુધમાં ઘી નાખી ઉનું ઉનું પીએ તો હેડકી મટે છે. એમ કુશુતનું કહેવું છે. અથવા ખીજોરાનો રસ, મધ, સંચળ મેળવી પીવાથી નિઃશ્વે હેડકી જાય છે, વૈષ્ણવરસ. અથવા કાકડાનો રસ કે આમળાનો રસ સંગાથે પીવાથી હેડકી તથા શ્વાસ મટે છે. એમ કાશિનાથ પદ્ધતિ. અથવા એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, જામોર ૩ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, પીપર ૫ ભાગ, અને સુંઠ ૬ ભાગ લઈ સૂદમ વાટી થીમાં કરમોલી એ સર્વના બરાબર સાકર મેળવી ટાંક ૨ ભાર પાણી સંગાથે ફાંકે તો હેડકી, અજીર્ણ, ઉધરબાધી, અરસ, શ્વાસ અને ઉધરસ એટલા રોગો નાશ થાય છે. આ એકાદી ચૂર્ણ કહેવાય છે. વૃંદ.

ઈતિ હેડકીના અધિકાર સંપૂર્ણ.

## શ્વાસનો અધિકાર.

—(\*)—

### શ્વાસનું નિહાન તથા સંખ્યા.

જે વસ્તુઓ ખાવાથી કે જે કારણથી હેડકી થાય છે તે જ કારણથી શ્વાસ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ લયંકર બાધીના ૫ પ્રકાર છે. મહાશ્વાસ ૧ ઉર્ધ્વશ્વાસ ૨, ઊર્ધ્વશ્વાસ ૩, તમકશ્વાસ ૪, અને હ્રુદશ્વાસ ૫, એ પાંચ ભેદ છે.

### શ્વાસનું પૂર્વરૂપ.

છાતીમાં પીડા, શ્વેદ, આદરો, પેટનું સજડ મવું, મળ-મૂત્રનું અટકવું, મુખમાં વિરસ-પણું અને લમણામાં દુખાવો થાય ત્યારે શ્વાસ રોગ થશે એમ સમજવું.

### શ્વાસ રોગનું સ્વરૂપ.

સર્વ શરીરમાં ફરતો જે વાયુ તે કદથી મળી જઈ સર્વ નસોને રોકે છે તેથી તે વાયુ ફરી શકતો નથી તેથી શ્વાસ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

### પાંચે શ્વાસનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણ.

જે માણસ દુઃખવડે ઉંચે ચાલતા મોટા શબ્દવાળા શ્વાસ લીધા કરે, આદરેલા મસ્ત બળદની પેઠે ઉંચા અવાજથી નિરંતર હાંફ્યા કરે, સંઘા તથા ઘાન નષ્ટ થઈ જાય અને આંખો ભમણુ કર્યા કરે, શ્વાસ લેતાં મ્હોં ફટેલું રહે, મળમૂત્ર-રોકાઈ જાય. બોલું જવાય નહીં, દીન થઈ જાય તથા શ્વાસનો ખૂબી વેગળેથી સંભળાય ત્યારે સમજવું કે મહાશ્વાસ નામનો શ્વાસ થયેલ છે.

જે મનુષ્ય બહુ ઉંચો શ્વાસ લીધા કરે છે, પણ નીચો શ્વાસ મુકી શકતો નથી મુખ અને શિરાઓ કદથી ઘેરાઈ જવાને લીધે મુપિત થયેલા વાયુથી ભારે પીડા થાય; દ્રષ્ટિ ઉંચી રહે, તથા ભમ્યા કરે, મૂર્ચ્છા થઈ આવે અને ગ્દાની પામતાં રોગીના જીવિતનો સંશય રહે તેને ઉર્ધ્વશ્વાસ જણવો.

શરીરના પાંચે પવનથી પીડાતો શ્વાસ ટુટતો લે, અથવા શ્વાસ ન, પણ લઈ શકે તથા શરીરનાં મર્મસ્થાનોનું છેદન થવા જેવી અસહ્ય પીડા થાય. આદરો, મસ્તેદ, મૂર્ચ્છા, મૂત્રાશયની બળતરા, તથા નેત્ર ખુલ્લાં, શ્વાસ લેતાં નેત્ર લાલ અને આંસુ સહિત હોય, શક્તિ રહિત, ચિત્તમાં ઉદ્વેગ, બકવા અને મોહોડું સુકાઈ જાય તથા શરીરનો વર્ણ વિપરીત થઈ જાય તો તે છિન્નશ્વાસ જણવો. ( અસાધ્ય છે. )

શરીરનો પવન ઉઘટો ફરી નસોને રોકી દે છે, ત્યારે ગરદન અને માથાને પકડી કંઈને પ્રકટ કરે છે, તેથી તે કંઈ કંઈમાં આવી ધર ધર શબ્દ બોલ્યા કરે છે, શ્વાસનાં વેગથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે કારણથી અગ્નિ રોકાઈ મોહને પ્રાપ્ત કરે છે, બહુ પડતી વખતે દુઃખ પામે છે. કંઈ પડ્યા પછી થોડીવાર સુખ થાય છે અને ઠીક સીતે બોલાય છે, કંઈમાં બચા થાય છે, સુવે છે તો શ્વાસની પીડાથી નિદ્રા આવવા પામતી નથી. બેસી રહે તો એન પડે છે, ગરમ વસ્તુ-ગરમ દવા સારી લાગે છે. આંખો ઉપર સોજો, કપાળ-



શ્વાસરોગના મોતિયા, મ્હોં સુકાય, ધમણની પેઠે શ્વાસ લે છે, વર્ષાથી, ઠંડી હવાથી તથા મીઠી વસ્તુથી બાધિ વધે છે, અને શરીર શ્વાસ લેતી વખત ડોલાવ્યા કરે તો બાધવું કે તમકશ્વાસ<sup>૧</sup> છે. એજ શ્વાસ તાવ મૂર્છાએ કરી સહિત હોય તો તેને પ્રતમક શ્વાસ કહે છે. અને લુપ્ત વસ્તુના ખાવાથી, ખેડ કરવાથી, કાઠમાનો પવન ઉંચે ગતિ કરતો હ્રુદ શ્વાસને પ્રકટ કરે છે, પણ તે પ્રથમના ચાર શ્વાસની પેઠે અત્યંત દુઃખ આંગમાં વ્યથા, ખાન ખાનની રોધાણુ, ઇન્દ્રિયો કે માત્રાને દુઃખ દેતો નથી તેથી તે હ્રુદશ્વાસ જાણવો.

### શ્વાસોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

પાંચ શ્વાસો પૈકી હ્રુદશ્વાસ સુખસાધ્ય છે, તમક કષ્ટસાધ્ય છે, પણ દુર્બળ માણસને થયો હોય તો અસાધ્ય છે. મહાશ્વાસ, ઉર્ધ્વશ્વાસ અને છિન્નશ્વાસ એ અસાધ્ય છે; માટે તેઓના ઉપચાર ન કરવા અને કરવા તો યશની ઇચ્છા છોડી દેવી; કેમકે શ્વાસ અને હૈડકી તુરત પ્રાણને લેનારાં છે.

### શ્વાસરોગના ઉપાય.

શ્વાસથી કે હૈડકીથી પીડાતા મનુષ્યને ઘણુંકરિને મીઠામાં તેલ મેળવી તેનો સેહેવાતો સેહેવાતો સેકે કરવો જોઈ કદ જુદે છે અને શ્વાસ હેઠો એસે છે, તથા પવન શાંત થાય છે. જ્યારે રોધથી પરસેવો થાય ત્યારે આદાનો રસ અને મધ પાવું જોઈ ઉધરસ, શ્વાસ, સળિયમ તથા કરનો નાશ થાય છે. અથવા આદાનો રસ શેર ગા, સુંઠ નવટાંક, બેહેડાંની બાધ નવટાંક, બકરીનું મૂત્ર શેર ૨ એ સર્વને છિનાં કરી ઘટ થયે નીચે ઉતારી પછી મધ શેર ગા મેળવવું. તેમાંથી ટાંક ૧ બાર સેવન કરે તો ઉધરસ તથા શ્વાસ મટે છે. અથવા દશમૂળ, ક્યૂરો, રાસ્ના, પીપર, અતિવિષ, એરંડનાં મૂળ, કાકડાશીંગી, ભોંઆમળી, બારંગી, ગળા, સુંઠ અને ચિત્રો એઓથી વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી યવાળૂ અથવા ક્વાથ પીવામાં આવે તો શ્વાસ, છાતીનો દુખાવો, પડખાનું શ્વાસ, હૈડકી અને ઉધરસ એટલા રોગો નાશ થાય છે. અથવા જૂરા કેળાનું મૂળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ છિના પાણી સંગાથે બાફે તો શ્વાસ તથા ઉધરસ નિમ્ને મટે છે. અથવા હળદર, મરી, બ્રાજ, પીપર, રાસ્ના, ક્યૂરો એઓને સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ ગોળ અને સરસીનામાં મેળવી બાફે તો શ્વાસનો રોગ નિમ્ને મટે છે. અથવા બારંગી ૧૦૦ બાગ, દશમૂળ ૧૦૦ બાગ, અને ૧૦ હરડે કાઠ એઓને ચારણલા પાણીમાં નાખી ઉકાળતાં, જ્યારે એવા બાગનું પાણી રહે ત્યારે તેને વજમાળ કરી લઈ હરડેને કાઢાડી લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને પકાવેલી હરડેઓ નાખી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી મંદાગ્નિવડે પકાવવો, જ્યારે શીશ જેવો ઘટ થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડો કરી ૨૪ તોલા મધ નાખી પછી સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, અને એલચી એ સધળાં ૪-૪ તોલા અને જવજાર ૨ તોલા લઈ એ સર્વનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી આપાણીમાં મેળવી એકલવ કરી સુંદર પાત્રમાં બસી રાખવો. પછી તેમાંથી ૧ હરડે અને તોલા ૨ બાર આ અવલોક સેવન કરે તો મહાદાર્ણશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, અ-

૧ ચરક કહે છે કે શ્વાસના વેગને લીધે તમકશ્વાસરોગી એજ વગરનો યદ જાય છે, પણ જ્યારે તમક શ્વાસ હોય તો માણસને શ્વાસના પ્રકાર જાય છે.

૨ તમક શ્વાસના વેગને લીધે વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે તમક શ્વાસ જાણી તથા હૈડકી ઉત્પન્ન થાય છે.

રસ, અરુચિ, ગેભા, અતિસાર, તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. સ્વર વર્ણને સુશોભિત કરે છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ ભાગીંગુડ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાર. અથવા શુદ્ધપારો, ગંધક, વછનાગ ટંકણ તથા મણુશીલ એ પ્રત્યેક એકએક ટાંક લેવાં. મરી આઠ ટાંક લઈ ઉપરના પદાર્થોને ખરલમાં યથાવિધીએ ખરલ કરતાં એકેક મરી નાખતા જવું અને ખરલ ફૂંતા જવું. પછી ત્રિકટુ ૬ ટાંક બાર તેમાં નાખી સર્વને એકત્ર સારી પેટે ધુંટી શીથીમાં ભરી લેવો. આ રસ ૧ રતી બાર નાગરવેલના પાનમાં સેવન કરે તો સનિપાત, મૂર્ચ્છા, સર્વ પ્રકારના શ્વાસ અને વાતનો નાશ કરે છે તથા સનિપાતમાં જે બેમાન હોય તેને આ રસનો નાશ દેવો. આ શ્વાસકુઠાર રસ કહેવાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અને ૧૦ ભાગ શુદ્ધગંધક લઈ કુંવારપાકાના રસ સંગાથે ૧ પોહોર ધુંટી પારાગંધકથી બમણાં શુદ્ધ તાંબાનાં કંટકવેષ પતરાં લઈ ધુંટેલી માત્રા તેના ઉપર ચોપડીને ત્રાખાની દાળડીમાં બાલી વાલુકા<sup>૧</sup> યંત્રમાં ૧ દિવસ લગી પકાવી સિદ્ધ કરી પછી તેમાંથી રતી ૨ બાર ગંધક, મરી અને લી સંગાથે સુર્યોદય વેળાએ સેવન કરે તો શ્વાસ મટે છે. આ સુર્યાવર્ત રસ કહેવાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળાં, પાંચલણ, પુષ્કરમૂળ, કાળાંમરી, ભોંરીંમણી, ભારંગી અને જટામાંસી એઓને સમાન તોલથી લઈ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ બાર, ઉના પાણી સાથે ખાય તો શ્વાસ રોગ મટે છે. ચક્રદત્ત. અથવા “ પીપર, પુષ્કરમૂળ, હરડેની છાલ, સુંઠ, કચૂરો અને કમળકાકડીનો મગજ એઓને સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર ગોળ મેળવી ચણા પ્રમાણ ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧-૨ અથવા ૩ નિરંતર ખાય તો શ્વાસ મટે છે.” અથવા શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધગજવેલ ભસ્મ, સુંઠ, મરી, પીપર, તમાલપત્ર, નાગકેસર, મોચ, વાવડીંગ, નગોડ, કંપિલો અને પીપરીમૂળ એ સર્વ સમાન લઈ સઘળાનું વિધિસહ ચૂર્ણ કરી જળપીપળીના રસના ૩ પુટ ૬૪ સારી પેટે ધુંટી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી નિત્ય ગોળી ૧-ખાય તો શ્વાસ, અરુચિ, ભમંદર, છાતીમાંનું શ્વળ, પડખાનું શ્વળ, સંગ્રહણી, પેટના રોગ, અને પ્રમેહ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ મહોદધિરસ કહેવાય છે. સર્વસંગ્રહ. અથવા શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધલોહ-ભસ્મ, કુલાવેલો ટંકણ, રાસ્ના, વાવડીંગ, ત્રિફળાં, દેવદાર, ત્રિકટુ<sup>૨</sup> ગેભા, કમળકાકડીના ગોળા અને શુદ્ધ વછનાગ, એ સર્વ બરાબર ભાજે લઈ પારા ગંધકની કાજળ અને ખીજાં ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી એકઠાં ધુંટી મધ સાથે રતી ૩ બારની ગોળીઓ વાળી ૧ યોગ્ય અનુપાત સાથે સેવન કરે તો શ્વાસ અને ખાંસી જાય છે. આ અમૃતાણુવિ રસ કહેવાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા શુદ્ધપારો તથા શુદ્ધ ગંધક એ બે બરાબર લઈ તેઓની કાજળ કરી તાંદળના ના રસમાં ૫ દિવસ સુધી ધુંટી વજ્ર મુસમાં મૂકી વાલુકાયંત્ર દ્વારા ૧ દિવસ લગી પકાવી પછી બે પોહોર દશમૂળના કાદામાં ધુંટી તેમાંથી રતી ૨ નાગરવેલના પાન સંગાથે ખાય તો શ્વાસ તથા હેઠ્ઠી નાશ પામે છે, આ મેઘાડંબર રસ કહેવાય છે. રૂદ્રદત્ત.

૧ સુંદર કળા માટીની પખલી હાંદિના મધ્ય ભાગમાં જે આપણ બરેલું પાત્ર હોય તે વાળી હાંદિના ગળા સુધી ચોખ્ખી રેવ ભરી પ્રયોગમાં લખ્યા પ્રમાણે અગ્નિ આપવો તેને વાલુકાયંત્ર કહે છે.

૨ સુંઠ, કાળાંમરી અને લીંદીપીપર એ વસ્તુઓ ત્રિકટુ, ત્ર્યુપણ, ત્રિવટુ અને ગેભાદિ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

૩ પારો અને ગંધક બન્ને લેગાં ૨ પોહોર સુધી ખરલમાં અખંડપણે ધુંટે તેને પાસ વર્ધકથી કાજળ કહે છે. કેટલાક મન્યકેસર પારો ૧ ભાગ અને ગંધક બે ભાગ લેવાનું કહે છે તથા કેટલાક સમાન ભાગ લેખે છે; પરંતુ સદ્ વૈદોને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરવું.

## શ્વાસ રોગીને સેવ્યાસેવ્ય.

રેત્ર, ઉલટી, દિવસે સુવું, ચોખા, કળથ, બકરીનું ઘી, દારૂ, તુરીયું, કાચું જંતાક, લસણ, માવનું મૂત્ર, તાંદળજો, હિનું પાણી, શેક અને ધૂત્રગન એટલાં પથ્ય છે. તથા ખપે તેને શસધાનું, તેતરનું અને લવાનું માંસ હિતકારી છે.

પૂર્વ દિશાનો પવન, બકરીનું દુધ, દુધ પાણી, રાઇ અને કંદમૂળ ગરે કુપથ્ય છે.

ઇતિ શ્વાસનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા મન્યવિષે રક્તપિત્ત, ક્ષય, હેડકી અને શ્વાસ, રોગોની ઉપશ્તિ, લક્ષણ તથા ચત્ત નિરૂપણ નામા પાંચમો તરંગ સંપૂર્ણ.

~~~~~

## તરંગ છઠ્ઠો.

સ્વરભેદ અરોચક હર્દિવળી, મૂર્ચ્છા બ્રમ ઉધજ ઘેન મળી;  
અધિકારજ સાત કહું વિગતે, રસમા સુતરંગ વિષે સુરિતે.

## સ્વરભંગ—સાદ ફેરફાર થવાનો અધિકાર.

~~~~~

### સ્વરભેદનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વિશેષ તાણીને બોલવાથી, ઉંચે સ્વરે ગાવાથી કે રાડ પાડીને લઢવાથી કિંવા ઉંચે સાદે વેદ—આદિનો પાઠ કરવાથી, ગળા ઉપર કાષ્ઠપણ પ્રકારનો પ્રહાર—માર મારવાથી અને વિષ—ઝેરી પદાર્થોના ખાવાથી તથા દોષો કુપિત થવાથી સ્વરને અસાધ્યનારી નસોમાં દોષો સ્થિતિ પામી સ્વરને ખરાબ કરી નાખે છે, એને સ્વરભંગ રોગ કહે છે. તેના છ પ્રકાર છે એટલે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, શરીરના સ્થૂળપણનો અને સ્વરોગના લીધે થયેલો એમ છ ભેદ છે.

### સ્વરભેદનાં લક્ષણો.

જો તેત્ર, મુખ, મળ, અને મૂત્ર કાળાં જણાય તથા દુટેલો સાદ નીકળે અર્થાત ગંધ-ગ્રા જેવા સાદથી બોલે તો જાણવું કે વાયુથી સ્વરભંગ થયો છે.

જો તેત્ર, મુખ, મળ અને મૂત્ર પીળાં જણાય અને બોલવાના વખતે ગળામાં બળત-શ માંસ તો જાણવું કે પિત્તનો સ્વરભંગ છે.

જો નિરંતર કઠ્ઠી ગળું રોગાયલું રહે, ધીમે ધીમે પરાણે બોલાય અને રાત્રિના કરતાં દિવસે ઠીક બોલાય તો જાણવું કે કફનો સ્વરભંગ છે.

જો ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના દોષો મિત્ર થયા જણાય તો જાણવું કે ત્રિદોષ—સન્નિ-પાતનો સ્વરભંગ છે.



જો બોલતી વખતે મોહોડામાંથી ધુમાડો નીકળે તો જાણવું કે ક્ષયનો સ્વરભંગ છે. જો ગળામાંનું ગળામાંજ બોલાય-અન્યજનના સાંભળવામાં તેનો શબ્દ સમજાય નહીં, રહી રહીને બોલે, ગળામાં અવાજ થાય, તૃષા ઘણી લાગે અને કંઈ કે મેદથી ગળું ખરડાયલું રહે તો જાણવું કે શરીરમાં મેદ વધી જવાથી સ્વર ભંગ થયો છે.

### ૧ સ્વરભેદનું અસાધ્યપણું.

જન-મથી પ્રાપ્ત થયેલો, ક્ષયરોગીને થયેલો, વૃદ્ધનો, નિર્બળ-દુર્બળનો, અને લાંબા વખતથી થયેલો તથા મેદ-શરીર ક્ષી જવાથી કે ત્રિદોષથી થયેલો સ્વરભંગ મટતોજ નથી.

### ઉપાય.

વાયુ વગેરેથી થયેલ શ્વાસ અને ઉવરસને મટાડવાના જે જે પાકળ ઉપાયો કહેવામાં છે તે તે ઉપાય દોષોની પદ્ધતિને અનુસરી સ્વરભંગના પણ ઉપાય કરવા. અથવા વાયુથી સાદ બગડેલો હોય તો મીઠું અને તેત્રથી મિશ્ર કરેલા પદાર્થો ખાવા. પિત્તથી સાદ બગડેલો હોય તો ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણમાં ખાવાં અથવા ગળાનું, તાગવાનું અને અવાળાનું લોહી કઢાવવાથી આરામ થાય છે. અથવા ઉના પાણીના પીવાથી વાયુનો સ્વરભંગ મટે છે. અથવા લી તથા ગોળ મેળવીને ખાવાથી વાયુનો સ્વરભેદ મટે છે. અથવા ઉનું દુધ પીવાથી પિત્તનો સ્વરભંગ મટે છે. અથવા પીપર, પીપ્પામૂળ અને ચરીનું ચૂર્ણ ગોમૂત સંગ્રાથે પીએ તો કફનો સ્વરભંગ મટે છે. અથવા બોરીંગણી તોલા ૪૦૦, પીપરીમૂળ તોલા ૨૦૦, ચિત્રક તોલા ૧૦૦ અને દશમુળ તોલા ૧૦૦, એટલા પદાર્થોને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં, ઉકળતાં ઉકળતાં જ્યારે આઠમા આગનું પાણી આઠી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી કપડાથી માળી કાઢાડવું. તે પાણીના અરધા ભાગે જૂનો-વજુ વર્ષનો ગોળ નાખી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી માવા જેવો થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં બત્રીસ તોલા ત્રિભત, ૧ ૪ તોલા મરી, એએનું ચૂર્ણ અને મધ તોલા ૧૬ નાખી હલાવી એકજીવ કરી અવલેહ તૈયાર કરવો. તેમાંથી દેશ, કાળ, વય, અગ્નિ અને રોગોના રોગનું બધું નિદાણો થોડા માત્રાએ આપે તો ઉવરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, ગોષ્ઠ, પ્રમેહ, ગળાના રોગ, કાઠના જે અને અટકાવવાથી પેટમાં થયેલો આક્રો, મૂત્રક્રમ્હ, ગાંઠના રોગ, અને રસોળી વગેરેનો નાશ કરે છે. આ નિદિગ્નિકાવલેહ કહેવાય છે. એમ લાવનિમ્બનું કહેવું છે. અથવા બોડીઅજમો, હળદર, ચિત્રકમૂળ, જવખાર અને આમળાં એટલાં ઔષધો બરાબર ભાજે લઈ વજમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર લી મધના સંયોગે ચાટે તો ભયંકર સ્વરભંગ પણ નાશ પામેલો અથવા હરડેની ઝાલ, સુંઠ અને પીપર એએનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સંગ્રાથે સેવન કરે તો ક્ષયનો સ્વરભંગ મટે છે. વૈશવિનોદ. અથવા “ બેરેડાંની ઝાલ, પીપર, સિંધાલુ અને આમળાં એએનું ચૂર્ણ ગાયત્રી સુંદર ઝાલ સંગ્રાથે કે સ્વચ્છ ગોમૂત સંગ્રાથે પીએ તો સ્વરભેદ મટે છે. ધૂંદ. અથવા જાયફળ, પીપર, નીલ અને બીજેરા પુષ્પના કેસરા એએને સફમ વાટી મધમાં ચાટે તો સ્વરભંગ મટે છે. અને સ્વર ધસોજ સુંદર થાય છે. આ જાયફળ અવલેહ કહેવાય છે. સર્વસંઘહ. અથવા પાનની જડ (કુલંજન) મોહોડામાં રાખે તો સ્વરભંગ મટે છે. અથવા ચત્રક, અમલવેદ, સુંઠ, મરી, પીપર, કોકમ (તિંતડીક), તાલીસ પત્ર, છરૂં, વંશલીયન, તમાલપત્ર, અને ચિત્રામૂળ એએનું ત્રિધીકત ચૂર્ણ કરી તેનાથી



જ્યેષ્ઠા જૂના ગોળ સંગાથે ગોળી બનાવી મ્હોમાં રાખે તો સ્વરભંગ, પીનસ, કફરોગ અને અરુચિ એટલા રોગો મટે છે આ ચૂબ્યાદિચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ પારાની ભસ્મ, લોહીની ભસ્મ, અને તાંબાની ભસ્મ એઓ સમાન લઘ્વ ભોરીંગણીના ફળના રસના ૨૧ પુદ્ ૬૪ ખૂન છુંદી ગોળીઓ મગ જેવડી વાળી ગોળી ૧ મોઢોડામાં રાખી ચુસે તો સ્વરભંગ જાય છે-એમ ચોરખનાથજીનું કહેવું છે. અથવા બાક્લી, વજ્ર હરડેડળ, અરકુસો અને પીપર એઓને સમાન લઘ્વ ચૂર્ણ કરી મધ સંગાથે ટાંક ૨ બાર ૭ દિવસ સુધી સેવન કરે તો નિશ્ચે સ્વરભંગ જાય છે અને સુંદર કિન્નર સમાન સ્વર થાય છે. આ બાક્લી-દિ અવલેહ કહેવાય છે. વૈધરહસ્ય.

સ્વરભંગમાં પથ્યાપથ્ય શાસ તથા ઉધરસના અધિકારમાં બતાવેલા પ્રમાણેજ સમજવા. ઈતિ સ્વરભંગ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

\*\*\*

## અરુચિનો અધિકાર.

\*\*\*

### અરુચિનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

શ્યામી, ક્રોધી, મોહી, આત લોભી, બય પ્રાપ્ત થવાથી, વાયુ-અગ્નિના પ્રક્રીયા, ચનને ગ્લાનિ ઉપજવનારા ભોજન પદાર્થોથી, કુરૂપ જેવાથી, દુર્ગંધથી, અને ઉલ્લી, રેગ અગ્નિથી ભોજન ઉપર અરુચિ થાય છે તેને અરોચક રોગ કહે છે. તે રોગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી અને શોકાદિની ઉત્પત્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમ અરોચક રોગના પ્રાપ્ત ભેદ છે.

### અરુચિનાં લક્ષણ.

જો મોઢોડું કમચકું કે ખાટું રહે, છાતીમાં ચળ અને ભોજન ઉપર અરુચિ થાય તે ભણ્ણું કે વાયુના પ્રક્રીયાથી અરુચિ થઈ છે.

જો મોઢોડું ખાટું, ગરમ, તીખું-કડવું, રસરહિત અને દુર્ગંધવાળું હોય તથા શરીરમાં શક અને કુખમાં શોષ પડે તો ભણ્ણું કે પિત્ત પ્રક્રીયાથી અરુચિ થયેલી છે.

જો મોઢોડું મીઠું તથા ખારું અને તાંતજીવાળું ચીકણું રહે તથા શરીરમાં શોષ, શારે, કંક અને દુર્ગંધવાળું થઈ જાય અથવા તો શરીર શારે, બંધોળ શરીરમાં કેમણે કેમણે રોગ, મોઢોડામાંથી શળ પડે અને ભોજનમાં અરુચિ ઉપજે તો ભણ્ણું કે કફ પ્રક્રીયાથી અરુચિ થયેલી છે.

જો ઉપર બતાવેલા ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો ચિત્ર જણાય તો ભણ્ણું કે ત્રિદોષના પ્રક્રીયાથી અરુચિ થઈ છે.

જો પેટમાં જૂન, મોઢોડામાં રસપણું ખતું અને ખાવા તરફ મોઢોડું અનાદર બતાવે તો ભણ્ણું કે શોકાદિ કારણથી અરુચિ થઈ છે.

અથવા વાયુથી અરુચિ થઈ હોય તો છાતીમાં ચળ, પિત્તથી થઈ હોય તો જાતનું લાગતરૂ લાગ અરુચિ પાસે ગેડેલા જેવો સંતાપ થાય છે, કફથી થઈ હોય તો કુખમાં જ રાહત થુંક આવે. ત્રિદોષથી થઈ હોય તો ત્રણે દોષનાં ચિહ્નો અને અગમંતુક કારણથી થઈ હોય તો સર્વ ભણ્ણું, મોઢું તથા ચનતાપ થાય છે.

આ અરુચિના અંતર્ભૂત ભક્તદ્રેષ અને ભક્તાચ્છંદ એ બે ભેદ રહેલા છે તેને ચરક તથા સુશ્રુતે તો અરોચક રોગનાજ પેટામાં ગણેલ છે પણ વૃદ્ધભોજનો મત તો એ બેથી જૂદોજ છે. કહે છે કે-“મોહોડામાં નાખેલા ભોજન પદાર્થો મીઠા ન હોય તેનેજ અરુચિ જાણવી, પણ મનથી ભોજનનું ચિંતવન કરી, ભોજનને નિહાળી કિંવા તેનો સ્પર્શ કરી ભોજન પ્રત્યે ક્રૂપ ઉપજે છે તે ભક્તદ્રેષ કહેવાય અને ક્રોધથી, બ્હીકથી, પ્રેમના રાધથી, ભક્તિના રોડાણથી જે અન્ન ઉપર અશ્રદ્ધા ઉપજે છે તે ભક્તાચ્છંદ કહેવાય છે.”

### ઉપાય.

ભોજન કરતાં પહેલાં નિરંતર આદાને સિંધાલૂણુ લગાડી તેનું સેવન કરવું તો તે અરુચિ, મંદામિ તથા જીભના વિરસપણાનો નાશ કરે છે અને જીભને તથા કંઠને સાફ રાખે છે. અથવા મધની સંગાથે આદાનો રસ પીવો જેથી અરુચિ, ઉધરસ અને શ્વાસ નાશ થાય છે. તથા સળેખમ-ઢંક મટે છે. અથવા પાકેલી મીઠી આંબલીનું સાકર સહિત સરખત બરફ કે ઠંડા પાણી સાથે બનાવી કપડાથી ગાળી તેમાં એલચી, લવીંગ, મરી અને બરાસનો પ્રતિવાસ દ્રષ્ તે સરખત પીએ તો કિંવા તે સરખતના ફાગળા જે વારંવાર મોહોડામાં રાખે તો અરુચિનો નાશ કરે છે અને પિત્તનું શ્મન કરે છે. આ અમ્લીકાપાનક કહેવાય છે, અથવા શેકેલી રાઇ, શેકેલું જીરું, શેકેલી હિંગ, શેકેલી સુંઠ, સિંધાલૂણુ, અને ગાયનું દહિં એ સર્વને મિશ્રિત કરી એટલે દહિં વિના બીજી ઔષધીઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી દહીમાં નાખી વજ્રથી ગાળી લઈ તેમાં ગાયની જાડી સુંદર છાશ ભેળવે તેટલી નાખી પીએ તો અરુચિ મટે છે અને જઠરામિ પ્રદિપ્ત થાય છે. અથવા સારી પેડે કહેલું દુધ અને લુગડામાં બાંધીને પાણી વગરનું કરેલું બેંચનું દહિં એ બન્નેને એકઠાં કરી તેમાં ભેળવે તેટલી સાકર નાખી જીણી કાઢાડી, એલચી, લવીંગ, બરાસ અને મરી એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી પીએ તે તાત્કાળ રુચિ થાય છે. આ ઉત્તમ શીખરણી-શીખંડ કહેવાય છે, અથવા દાડિમના દાણા તોલા ૮, સાકર તોલા ૧૨. અને ત્રિસુગંધી (તજ, તમાલ, અને એલચી) એક તોલો લઈ ઝીણું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સેવન કરે તો અરુચિ મટે છે, અમિને પ્રદિપ્ત કરે છે, જ્વર સળેખમ તથા ઉધરસને મટાડે છે અને પાચન ગુણવાળું છે, આ દાડિમાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. અથવા લવીંગ, મરીચકંકાળ, વાળો, ચંદન, તગર, કમળકાકડીના ગોળા, કાળીજીરી, વીરણુવાળો, અગર, નાગકેસર, પીપર, સુંઠ, એલચી, તજ, ચિત્રો, બરાસ, જાયફળ અને વંશલોચન એ સમાન ભાગે તથા તેઓનાથી અરધ ભાગે સાકર એ સર્વનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧ પાણી સાથે સેવન કરે તો અરુચિ, મંદામિ ક્ષીણતા, બંધકોષ, ઉધરસ, હેડકી, ક્ષય-શોષ, અંત્રહર્ષી, અતિસાર, પ્રમેહ, તમક નામનો શ્વાસ, તથા ગળગ્રહ સળેખમ અને ઉરઃક્ષત-જાતીમાંની ચાંદી એટલા રોગોનો નાશ કરે છે તથા રુચિ કરનાર, તૃપ્તિ કરનાર અમિને દિપાવનાર, બળ આપનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર અને ત્રિદોષને જીતનાર છે. આ લવંગાદિ ચુર્ણ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ. “અથવા વરીઆળી, જીરું, મરી, કોકમ, અમલવેદ, સંચળ, જોળ, મધ, બીજેરાના કેસરા, તજ, તમાલપત્ર, વંશલોચન, એલચી, દાડિમના દાણા અને જીરું એટલાં ઔષધો બધેલા અધેલા બાર લઈ અથવા પંચકોષ, મરી, અજમોદ, કોકમ, અમ્લવેતસ, આમ-ગધ, અજમો અને કાઠવડી એ સઘળાં અધેલા અધેલા બાર અને સાકર ટાંક ૪ લઈ

ગ્રીણાં પાટી ટાંક ૨ ભાર પાણી સાથે નિત્ય સેવન કરે તો અરૂચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, શ્વળ, ઉલટી અને રક્તપિત્ત એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ વૃહદેલાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. સારસંઘ્રહ. અથવા જવખાર, સાજીખાર, પુલાવેલી ટાંકણુ, પાંચ ભતનાં લૂણુ, ત્રિકકું, ત્રિકુળા, લોહભસ્મ, ખરાસ, ચવક, ચિત્રો, દાડિમના દાણા, કોકમ અને આદુ એ સર્વ ખરોખર લઈ ચૂર્ણ કરી અજમાના અર્કની ૩ ભાવના દઈ પછી લીણુની રસની ૫ અને અગ્નિવેતસના રસની ૩ ભાવના દઈ સારી પેઠે ઘૂંટી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળી તે પૈકી ૧ ગોળા નિરંતર સેવન કરે તો અરૂચિ, મંદાગ્નિ, ગોળો, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, કફ અને અ-  
જીર્ણ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ અમ્બિકુમાર રસ કહેવાય છે. સર્વસંઘ્રહ. અથવા મનને જે પ્રિય વસ્તુ હોય તેનું સેવન કરવાથી પણ અરૂચિ મટે છે.

ઇતિ અરોચક અધિકાર સંપૂર્ણ.

\*\*\*\*\*

## ઉલટીનો અધિકાર.

\*\*\*\*\*

### ઉલટીનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

અત્યંત પાતળા પદાર્થોના ખાવાથી, અત્યંત ચીકણી વસ્તુના ખાવાથી, સુખ આવે તે-  
વી અપ્રિય વસ્તુના સેવનથી, પેટમાં ક્રમિઓના પડવાથી, ખારાં તથા સમય વિનાનાં ભોજન-  
થી, દુર્ગંધના આવવાથી, અત્યંત ઉતાવળું ભોજન કરવાથી, અહિત ભોજનથી, લયથી,  
ઉદ્વેગથી, અજીર્ણથી, આમથી, સુગામણુ પદાર્થોના જોવાથી કે સ્પર્શ કરવાથી, વાત,  
પિત્ત અને કફના દુષ્ટપણથી, અતિ ગ્લાનિ ઉપજવનાર વાતોના સાંભળવાથી અને સ્ત્રીને  
ગર્ભ રહેવાથી જમેલું અન્ન બહાત્કારથી પાછું ઉછાળતાં ઉર્ધ્વગતિ કરી મુખદ્વારા બહાર ની-  
કળે છે, તેને ઉલટી-ઉર્ધ્વ-વાંતિ-ઓકારી-વૉમીટ-છાંટ-પાછું વળ્યું વગેરે વગેરે નામો વા-  
ળો રોગ કહે છે. તેના પાંચ ભેદ છે—એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી અને અહિત-  
અણુમતો ઉપજવનારા પદાર્થોના દર્શન, સ્પર્શ, સેવન અને શ્રવણથી ઉલટીનું બીજું રોપાય છે.

### ઉલટીનું પૂર્વરૂપ તથા સામાન્ય લક્ષણ.

ભારે ઉલટી થવાની હોય ત્યારે મોળ આવે છે, ઓડકાર રોજાઈ જાય છે, મોહોઘ-  
માં પાણી આવે છે, મોહોડું ખાઈ થઈ જાય છે, પેટમાં ગટોરા વળે છે અને અન્ન ઉપર  
બહુજ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા ઉલટી થાય છે ત્યારે વેગથી મોહોઘને પુરી દેતો, શરી-  
રને મરડતો અને મુખમાંથી દોડી પહોંચતો જે દોષ તેને ઉલટી કહે છે.

વાયુના સંબંધથી ઉલટી થવા વાળાને જાતીમાં, પડખાઓમાં, માથામાં અને નાભિમાં  
બધા-પીડા થાય છે, મુખ સુકાય છે, ઉધરસ આવે છે, સ્વરભંગ, આંત્રોમાં સોયો ધોચાય  
તેવું જાગવું અને હેબકના શબ્દની પ્રબળતાવાળું, શીશુ સહિત, કાળું, પાતળું, તુટેલું, તરૂં  
તથા વેગવંત, પણ થોડું પાછું વમે છે તથા ઉલટી થતાં કષ્ટ વધારે પડે છે.

પિત્ત સંબંધી ઉલટીવાળાને મૂર્ચ્છાથી, તૃષ્ણાથી, મુખચોષથી, માથા, તાળવાના અને  
નેત્રના સંતપ્તપણાથી અંધારાં તથા ચક્ર-ફેર આવે છે અને ઉતું હરીતરંગનું, કંઠવું, કૂ-  
મળાં સહ તથા ઠાઠવાળું વમન થાય છે.

કંઠના સંબંધી ઉલટીવાળો તંદા-ધેનથી, મુખની મીઠાશથી, કંઠના ઝરવાથી, કાંસી રહેવાથી, નિદ્રાથી, અસ્થિથી, તથા બારેપણાથી પીડાય છે તથા રૂવાડાં ઉઠાં થઈ આવે છે, મીઠું, ખાડું, કઠવાણું, સિન્ધ, ઘોળું અને ચોડી વેદનાવાણું વમન કરે છે.

ત્રિદોષના સંબંધી ઉલટીવાળાને શળ ચાલે છે, અન્નનો ખરાબ પાક થાય છે, અપચો થાય છે, ઝાંઝિ, દાહ, તૃષ્ણ, શોષ અને પ્રમેહ અત્યંત થાય છે અને ખાંસ, ખાડું, નીલા રંગનું, ગરુ, હાનું તથા લોહીવાળું વમન થાય છે.

આગંતુક કારણોના સંબંધી અર્થાત અહિત પદાર્થોના સેવનથી, કમિના ઉપદ્રવથી, આમથી, અણુગમો આપનાર-સુગામણી પદાર્થોના કર્મનાદિથી અને મર્મના રહેવાથી થયેલી ઉલટી આગંતુક કહેવાય છે તેનાથી ઉકલેદ અને વમન થાય છે.

### ઉલટીના ઉપદ્રવો.

ઉલટીવાળા રોગીને ઉધરસ, હેડકી, શ્વાસ, જ્વર, તૃષ્ણ, ચિત્તનું વિકૃતપણું, છાતીમાં બ્યાધિ અને અંધારાં આવે એટલા ઉપદ્રવો થાય છે.

### ઉલટીનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

હીણ થયેલા માણસને વિશેષ લાગુ પડેલી ઉપદ્રવોએ કરીને સહિત, લોહી તથા પર સંયુક્ત મોરચીંછના ચાદવા જેવી કાંતિવાળી ઉલટી હોય તો તે પ્રાણહાતક છે અને ઉપદ્રવો વગરની હોય તે સાખ્ય-મટે તેવી ગણવી.

### ઉપાય.

સધળા પ્રકારની ઉલટીઓ આમાશયના ઉજાળાથી થાય છે માટે ઉલટીવાળા રોગીને લંધન કરાવવું શ્રેષ્ઠ છે, લંધન કરાવવું અને કંઈ પિત્તને હરનારું સંશોધન કરવું; પરંતુ વાયુના સંબંધવાળી ઉલટી માટે તેમ કરવા અન્નકારોએ યોગ્યતા ના પાડી છે. તેથીજ તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં; ધાણા, સુંક, તથા દશમૂળ, એઓના યૂષ કે રસથી વાયુની ઉલટી બંધ થાય છે. અથવા ઘીમાં સિંધાલુણ નાખી પીવાથી વાયુની ઉલટી બંધ પડે છે. અથવા મગ તથા આમળાના રસમાં ચમરું લી અને સિંધાલુણ નાખી પીવાથી વાયુની ઉલટી બંધ પડે છે.

અથવા અડદ, મગ, મસૂર, તથા જવનો લોટ લઈ તેની પાતળી મૂલી કરી ઠંડી થયે મગ નાખી પીવાથી પિત્તની ઉલટી બંધ પડે છે. અથવા આમળાના રસમાં ચંદનનું ગૂર્ણ અને મધ મેળવી પીવાથી પિત્તની ઉલટી બંધ પડે છે, અથવા પિત્તપાપકનો ક્વાથ કરી મધ મેળવી પીવાથી પિત્તની ઉલટી બંધ પડે છે. અથવા લીંબડા ઉપરની ગળા, લીંબડાની અંતર છલ, કઠવાં પરવળ, ત્રિકળા એઓનો ક્વાથ કરી મધ નાખી પીએ તો પિત્તની ઉલટી મટે છે. અથવા માખીની હથાર, સાકર તથા ચંદન, મધ સંગ્રામે ચાટે તો પિત્તની ઉલટી મટે છે. અથવા મસૂરનો સાથવો દાડિમના રસમાં મધ નાખી પીવાથી વાયુ પિત્ત અને કંઠની ઉલટી મટે છે. અથવા ગળા અને મુખડનો કાઠો ચોખાના ઘોવણમાં મધ નાખી પીવાથી પિત્તની ઉલટી મટે છે. અથવા એલચી, મોચ, નાગફસર, ચોખાની ધાણી, ઉપલસરી સુખક, કચુરો, જેરની ઘાંજ, જવીંગ અને પીપર એઓનું ગૂર્ણ કરી ટાંક ૧ તથા ૨ મન ધમાં કાલરી ચાટે તો ગળા દોષની ઉલટી મટે છે. અથવા પીપળાનાં ચોડીમાં બાળા પાક



શ્વીમાં ઠારી તે પાણી ગળાને પીવાથી ઉલટી મટે છે. અથવા આમળાંની મીઠો, બેરની મી-  
ઠો, પીપર અને માખીની હથેર એઓનો ક્વાથ કરી મધ અને સાકર મેળવી પીવાથી  
ઉલટી મટે છે. વેદવિનોદ. અથવા જાંબુનાં અને આંબાનાં પાંદડાં લઈ એઓનો ક્વાથ  
કરી તેમાં ચોખાની ધાણીનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખી પીવાથી ભયંકર ઉલટી, અતિસાર અને  
ઉંઝ તૃપાને પણ શાંત કરે છે. અથવા પીપળાની કુંપળો અને બોલશરીનાં ફુલ એઓને  
સુકવી બાળી પાણીમાં નાખીને તે પાણી પીવાથી દુર્ગંધ ઉલટી પણ તાત્કાળ છૂટાય છે-  
મટે છે. અથવા ખીલીની ઊલ અથવા ગળોનો ક્વાથ કરી મધ નાખી પીએ તો ત્રણે  
દોષની ઉલટી મટે છે. અથવા સંચળ, જીરું, સાકર અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં  
કાલવી ચાટે તો તાત્કાળ ઉલટી બંધ પડે છે. ખીલસ પદાર્થોનાં દર્શન-આદિથી થએલી  
ઉલટી અત્યંત વ્હાલા પદાર્થોના ઉપયોગથી, ગર્ભાધાનના કારણથી થએલી ઉલટી બોલી  
ફળોના ઉપયોગથી, આમવાથી થએલી ઉલટી લંબનથી અને અહિત પદાર્થોના સેવનથી  
થએલી ઉલટી હિતકારી પદાર્થોના સેવનથી બંધ પડે છે. ભાવપ્રકાર. અથવા કેસર માસો ૧,  
એલચી માસો ૨ અને હિંગળોક રતી ૨, એઓને ઝીણું લસોટી મધ સંગાથે ચાટે તો ઉલટી  
બંધ પડે છે. અથવા અમરીના ધરની માટી પાણીમાં ઇમકાળી પીવાથી અથવા મોર પી-  
છના ચાંદલાની રાખથી અથવા બહુ ઓડકારવાળી ઉલટી થતી હોય તો પીલુડી, ધાણા,  
મોચ, જેઠીમધ તથા રસવંતી એઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચાટવાથી ઉલટી બંધ પડે છે.

ઉલટીનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

૭૭૭૭૭૭-૭૭૭૭૭૭

## તૃપાનો અધિકાર.

### તરશની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના સ્થાનમાંજ સંચિત-એકકું થયેલું પિત્ત, પોતાને વધારેનું  
તીક્ષ્ણ, ખાટા અને ગરમ પદાર્થોથી કુપિત થઈ જાય છે. અને પોતાના સ્થાનમાંજ સંચિત  
થએલો વાયુ, ભયથી, થાકથી તથા બળનો ક્ષય કરનારા ઉપવાસ-આદિથી કુપિત થઈ અર્થાત  
વાયુ અને પિત્ત કોપ પામી ઉર્દગામી થઈ તાજવાને દ્વિપિત કરી તરશને પ્રકટ કરે છે. એક-  
કું તાજવું દ્વિપિત થવાથીજ તૃપા ઉત્પન્ન થાય છે એમજ નથી, પણ જળને વહીવટી મસો  
પણ દોષથી દ્વિપિત થવાથી પણ તૃપા પેદા થાય છે. તેના સાત પ્રકાર છે. એટલે બાલુવી,  
પિત્તથી, કફથી, શ્લેષ્મિના પ્રહારથી, બળક્ષીણ થવાથી, ભોજનના કંટાળથી અને આમથી  
એમ સાત કારણોથી તરશ ઉત્પન્ન થાય છે.

### તરશનું સ્વરૂપ.

નિરંતરે પાણી પીતો જાય છતાં તૃપ્તિ થાય નહીં અને પાણી પીવાનીજ ઇચ્છા રહ્યા  
કરે તે તરશ રોગ કહેવાય છે. તાજવું, હોડ, કંઠ તથા મુખમાં શોષ, અને બળતરો, સંતોષ,  
મોહ, ભ્રમ, તથા બહુ થાય એ સંધર્ભો તરશનાં લક્ષણ છે. એટલે તરશ રોગનો ઉત્પત્તિના  
વચ્ચે આ લક્ષણો વિશેષે કરીને થાય છે.

## તરશનાં લક્ષણો.

જે વાયુના કારણથી તરશ થએલી હોય તો મોઢોડું ઉતરી જાય છે. લમણા અને માથામાં પીડા થાય છે, તરશ તથા જળને વહેનારી મુખ્ય નસો રોકાઈ જાય છે. મુખમાંથી છએ રસનો સ્વાદ જતો રહે છે અને ઠંડું પાણી પીવાથી તરશ વધી પામે છે તે વાતજી કહેવાય છે.

જે પિત્તના કારણથી તૃષા થએલી હોય તો મૂર્છા-ભાન રહિત, અન્ન ઉપર દ્વેષ, બકા. બળતરા, નેત્ર રાતાં, મુખમાં શોષ, તથા મુખ કડવું થાય છે. ઠંડ સારી લાગે. શરીરમાં તાપ, મળ-મૂત્ર તથા આંખો પીળાં થાય છે. અને ગળામાંથી ધૂમાડ નીકળે છે તે પિત્તજી કહેવાય છે.

જે કફના કારણથી થએલી તૃષા હોય તો જઠરામિતી ઉજ્જ્વલતાને કંઈ રોકી લે છે તેથી અમિતી ઉજ્જ્વલતાથી જળને વહેવા વાળી નસોનું શોષણ થવાને લીધે કફથી જે તૃષા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી આતુર થએલો પ્રાણી અતિ દુઃખ જાય છે. નિદ્રા વધે છે, શરીર બારે રહે છે, અને મુખ મીઠુ થઈ જાય છે, તથા દિન પ્રતિદિન સુકાતો જાય છે, તે કફજી કહેવાય છે.

જે શસ્ત્ર વગેરેના ધા વાગવાથી શરીરમાંથી લોહી નીકળે છે તેથી પીડા થવાને લીધે તરશ લાગે છે તે તરશ ક્ષતજની સંઘાથી ઓળખાય છે.

જે ક્ષયના કારણથી થએલી તરશ હોય તો છાતી દુખે, કંપ, શોષ, તથા જડતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને પાણી પીધા કરે; તદાપ તૃષા શાંત થાય નહીં તે રસના ક્ષય થવાથી કિવા સંભેપાતથી થાય છે. તેથી ક્ષયજી કહેવાય છે.

જે આમ ઉપન્ન થએલી તરશ હોય તો તેમાં ત્રણ દોષોનાં ચિન્હ-લક્ષણ થાય છે, હૃદયમાં જ્વન, યુક્તું આન ગ્જાનિ થાય છે, તે આમજી કહેવાય છે.

અન ખાવેલા અન્નથી જે તૃષા થઈ હોય તો-એટલે સ્તિગ્ધ, ખાડું, ખારું, તીખું તથા ભારે અન્ન ખાવામાં આવ્યું હોય તો વારંવાર તરશ લાગે છે તે ભુક્તોર્જવા કહેવાય છે.

## તૃષાના ઉપદ્રવો તથા અરિષ્ટ.

સાદ બેસી જાય, કંઠ-ગળું તાળવું સુકે, દીનતા થાય, તથા જ્વર, મોહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ, ક્ષય અને અતિસાર વાળાને, કિવા દુર્જન વા, રોગથી દુર્જન થએલાને અને ઉલટી કરનારાઓને નિશેષ ગ્રાણ પડેલી તથા મુખ શોષાદિ બયંકર ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થએલી સર્વ પ્રકારની તરશ મનુષ્યના પ્રાણનો નાશ કરે છે.

## ઉપાય.

વાયુની તરશવાળાને ઉજ્જ્વળ ભોજન અને ઉજ્જ્વળ જળ સેવન કરવાથી આરામ થાય છે. અથવા દહિ ગોળ સેવન કરવાથી વાયુની તરશ મટે છે. અથવા વાયુને હરનારાં, કોમળ, હલકાં અને ઠંડાં અન્નપાનનો ઉપયોગ કરે તો વાયુની તૃષા મટે છે.

પિત્તની તૃષા વાળાને સોનું તથા રૂપું ઉતું કરી તેથી કંમેલું પાણી પાવું. અથવા સાકરનું ઠંડું સરખત પીવાથી પિત્તની તરશ મટે છે. અથવા ધાણાને રાત્રે પલાળી-ભીંજી

તેને પ્રભાતે કસોટી સ.કર મેળવી પીએ તો પિત્તની તૃપા તથા દાહ મટે છે. અથવા દાડિ-મનું સુંદર સરળન સાકર મેળવી પીએ તો પિત્તની તૃપા મટે. અથવા ઠંડી જગ્યામાં રહે-વાથી, જળક્રિડા કરવાથી, ઠંડા વસ્ત્રના પહેરવાથી પિત્તની તરશ તથા ઉત્તદાહ મટે છે. અ-થવા કપૂર, ચંદન, તથા અગરનો લેપ કરવાથી પિત્ત ॥ તરશ મટે છે.

કફની તૃપાવાળાને તીખી, કડવી તથા કષ્ણ વસ્તુના સેવનથી કફની તરશ મટે છે. અથવા લવીંગના કવાથથી કફની તરશ મટે છે. અથવા જીરું, સુંદ, સચળ, એએનું ચૂર્ણ કરી પાણી સંગાથે કાઢે તો કફની તરશ મટે છે. અથવા સુંદર મધ-દારૂના પીવાથી કફ-ની તૃપા મટે છે. અથવા વડના અંદૂરા-વડવાઈના ફળગા, જેડીમધ, ચોખાની ધાણી અને કમળકાઢીના ગોળા એએનું અત્યંત સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી કિંવા તેની ગેળી વાળી મુખમાં રાખે તો તરશ મટે છે. અથવા ખીજેરાની જડ, કાઠનો ગર્ભ, દાડિમનું મૂળ, ચંદન, લોદર અને ખોરડીનાં મૂળ એએ પાણી સંગાથે ઝીણું લસોટી માથા ઉપર લેપ કરે તો તરશ દાહ અને શોષ મટે છે. અથવા જીલ, તાળવું, ગળું તથા તરશ લાગવાનું સ્થાન એએ સૂકા-તાં હોય તો ખીજેરાના કેસરા ઘીમાં કે સિંધવમાં વાટીને તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. અથવા આમળાં, કમળ, ઉપલેટ, ડાંગરની ધાણી, અને વડવાઈના ફળગા એએનું ચૂર્ણ કરી મધ સંગાથે ગોળા કરી મોહોડામાં રાખે તો અતિ ઉગ્ર તરશ અને દારૂણ શોષ નાશ પામે છે. શસ્ત્રના પ્રહાર-જખમ થયાથી તૃપા લાગતી હોય તો બકરાનું લોહી પીવરાવવું અથવા બકરાના માંસનો રસ-મેરવો, મધ યુક્ત કરીને પાવો, અથવા ખીરમાં સાકર મેળવી ખાવી તો જખમની તૃપા મટે છે. રસ ક્ષયથી તૃપા થઈ હોય તો દુધ સહિત પાણી પાવું તથા માંસનું પાણી કે મધુર પાણી પાવું. આમથી તૃપા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો ખીલીનો ગર્ભ તથા વજ સહિત દીપન પદાર્થો પાવો. અથવા તે બળનેનો કવાથ કરી પાવો. લારે પદાર્થોના ખાનાથી તરશ લાગતી હોય તો તેને નાશ કરનારા પદાર્થોથી, ક્ષયથી થએલી તરશ નિના અન્ય સર્વ પ્રકારની તરશો મટે છે. સ્તિન્ધ અન્ન બોજનથી થએલી તૃપા ગોળના પાણીથી, અતિ દુર્બળ થએલાની દુધથી મટાડવી. ( મૂર્છા, ઉલટી તરશ આફરો, મલપાન અને સ્ત્રી પ્રસંગ એટલાં કા-જોથી પીડાતા મનુષ્યને ઠંડુ પાણી પાવું. અને રક્તપિત્ત કે મહાત્પત્તની તૃપા હિતકારી અન્નપાન વા હિતકારી ઔષધોથી મટાડવી; કેમકે તરશ મટયા પછીજ અન્ય વ્યાધિઓના ઉપાય કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે તરશથી પીડાતા પ્રાણીને પાણી પીવાનું ન મળે તો તુરત મરણને શઃણ થાય છે. તરશ્યા માણસને બેભાનપણું થાય છે અને બેભાન-પણાથી મ્હોત નીપજે છે; જો કે અન્ન ખાવા ન મળે તો કેટલાક વખત સુધી મનુષ્ય જીવે છે, પણ પાણી પીવા ન મળે તો પળવારમાં પ્રાણ પરલોક સિધાવે છે. એજ હેતુ માટે કાષ્ઠપણુ સ્થિતિમાં પાણી પીવાની રોકાણ કરવી નહીં. પણ થોડું થોડું યોગ્ય પાણી પાવું.

ઘતિ તૃપાનો અધિકાર સમાપ્ત.

\*\*\*

## મૂર્છાનો અધિકાર.

\*\*\*

મૂર્છાની નિદાન પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ અને સંજ્ઞા.

ક્ષીણ મનુષ્યને, અતિ દોષવાળાને, કુપથ્ય કરનારને, મળ મૂત્રાદિના વેગ રોકનારને,

શબ્દપ્રકાર જાણવાને, અને અધિક તમોગુણવાળાને જ્યારે બાહ્યદ્રિયો ( જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો ) માં વાત પિત્ત તથા કફ પ્રવેશ કરી સંજ્ઞાને વહેનારી નસોને રોકાણ કરી અંધકારને તત્કાળ પ્રાપ્ત કરે છે અને મનુષ્યને લાકડાની પેઠે એકદમ પૃથ્વી ઉપર પાડી દે છે તથા સુખ દુઃખનું જ્ઞાન સમૂળગું નાશ કરી દે છે તે મૂર્છા-મોહ-અચેત-અમોહ-અવાચક-એભાન વગેરે વગેરે નામનો રોગ કહેવાય છે. તેના છ ભેદ છે-એટલે વાયુની, પિત્તની, કફની, લોહીની, મઘની, અને વિષની એ છ પ્રકારની મૂર્છા હોય છે તથા એ સર્વ મૂર્છાઓમાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે.

### મૂર્છાનું પૂર્વરૂપ.

જે મનુષ્યને મૂર્છા આવવાની હોય તે મનુષ્યને પ્રથમથી જાતીમાં વેદના, બગાસાં, મનમાં ગ્લાનિ, સંજ્ઞાનો નાશ અને બળનો ક્ષય થઇ જાય છે.

### સર્વ પ્રકારની મૂર્છાનાં લક્ષણ.

વાયુ સંબંધી મૂર્છા હોય તો આકાશને નીલું, કાળું કિંવા રાતું દેખે છે અને જોત જોતામાં અંધારાં આવી જાન રહિત થઇ જાય છે. પુનઃ જલ્દી ચેતન થાય છે તથા કંપ, અંગમાં ત્રાક, જાતીનું દુખવું અને શરીરનું દુર્બળ થવું તથા શરીરનો વર્ણ કાળાશ્વથી મિશ્રિત લાલ દેખાય કિંવા લાલ કાળી જાવાવાળો દેખાય છે.

પિત્ત સંબંધી મૂર્છા હોય તો આકાશને રાતું હરીત રંગવાળું કે પીળું દેખે છે, અને જોત જોતામાં જાન રહિત થાય છે, પણ પરસેવા યુક્ત થઇ પાછો ચેતન બને છે, તરશ્વ લાજે, સંતાપ ઉપજે, આંખો રાતી-પીળી થાય, મુખમાંથી ભાગ્યા તૂટ્યા બોલ બોલાય, ઝાડો થઇ આવે અને શરીરની કાંતિ પીળી થઇ જાય છે.

કફ સંબંધી મૂર્છા હોય તો આકાશને ધોળું મેઘધટાવાળું દેખે છે અને જોત જોતાં અચેતન થાય છે તથા બહુવાર પછી ચેતન થાય છે. શરીર ધણી પરસેવાથી બાકુળ થાય છે, આળા આમડથી વીંટાયલો હોય તેમ ભારે શરીરવાળો થાય છે, મોહોડામાંથી લાળ ધણી પડે, કડવું અને ઉતું થુકે, તથા મોળ ધણી આવે છે.

ત્રિદોષ સંબંધી મૂર્છા હોય તો ત્રણે દોષનાં ચિન્હો હોય છે. અને મૃગીવાયુ-કેફ-ફ-વાઇ આવેલ હોય તેની પેઠે મનુષ્યને એકદમ તુરત પાડી દે છે અને ધણીવાર ફેડે ચેતન થાય છે. પણ વાઇમાં શીણ સહિન ઉઘટી, દાંતોનું ખીડાવું, આંખોમાં વિકૃતિ-આદિ સુખામણી ચેષ્ટાઓ થાય છે અને આ સન્નિપાતની મૂર્છામાં તેવી ચેષ્ટાઓ થતી નથી એટલો ફેર છે.

લોહીથી મૂર્છા ધણી કરીને તમોગુણી મનુષ્યનેજ થાય છે-એટલે લોહીના અંધથી મૂર્છા થાય છે. જે કે આ વિષયમાં આયુર્વેદવેત્તાઓ પૈકી કેટલાક વાંધા ઉઠાવે છે; પરંતુ જોજો તો કહે છે કે-લોહીના દેખાવથી અને અંધથી પણ મૂર્છા આવે છે તેમાં શરીર સ્તબ્ધ, આકાશ અંધકાર રૂપજ દેખે, દ્રષ્ટિ સ્થિતિ જાય અને શ્વાસ સારી પેઠે ચાલે નહીં. આટલું થયા પછી મૂર્છા આવે છે તે રૂઢી સંબંધી સમજવી.

મઘ પાનથી મૂર્છા હોય તો સ્મૃતિ-યાદશક્તિ રહિત તથા દોરડા વિષે સર્પની ભાંતી ઉપજે અને જ્યાં સુધી દારૂનો નિશો ઉતરે નહીં ત્યાં સુધી શરીરનાં અંગો-હાથ પગ પગડ્યા કરે છે.



વિષજન્ય મૂર્છા હોય તો કંપ, નિદ્રા, તરસ, અંધારા, સંજા રહિત, ભોજન ઉપર દેષ, યુખ ઉપર શ્યામતા, અને અતિસાર થાય છે. જે કે વિષ અને મલનો સંજા નાશ કરવાનો ધર્મ સરખોજ છે. પણ અન્ય લક્ષણો સરખાં નથી. (વિષના જૂદા જૂદા પ્રકારથી જૂદાં જૂદાં વિષનાં ચિન્હો વિષેનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો સુશ્રુતનું કલ્પસ્થાન અવલોકન કરો.)

### મૂર્છા, ભ્રમ અને તંદ્રા એઓનું પરસ્પર ભિન્નત્વપણું.

મૂર્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અત્યંત અધિક હોય છે. ભ્રમમાં રજોગુણ તથા વાત પિત્તનો મેળાપ થાય છે. તંદ્રામાં તમોગુણ વાયુ કદના મેળાપથી થાય છે.

નિંદ્રામાં કદ તથા તમોગુણનો સયોગ હોય છે અને સંન્યાસમાં ત્રિદોષયુક્ત વા, બહુ દોષયુક્ત તમોગુણના અતિશયપણાથી મૂર્છા થાય છે.

મૂર્છામાં જ્ઞાન રહેતું નથી. ભ્રમમાં સર્વ વસ્તુઓને તથા પોતાના શરીરને ભ્રમરૂં દેખે છે. તંદ્રામાં અરધા નેત્ર ઉઘાડેલાં રહે છે. અધુરું જ્ઞાન, બારેપણું, બગાસાં અને વિના મહેનતે થાક લાગે છે. તે ઘેન વા તંદ્રા જાણવી. નિદ્રાનાં લક્ષણો તો સાધારણ પ્રાણી પણ સમજે છે એટલે કહેવાની જરૂર નથી; પરંતુ નિદ્રા અને ઘેનમાં ફેર એટલોજ છે કે નિંદ્રા લીધા પછી કદમ રહેતો નથી અને ઘેનમાં ચેતન થયા પછી પણ કદમ રહે છે. કદમ એટલે વિના મહેનતથી, શ્વાસ યુક્ત, સર્વેન્દ્રિયોના વિષયને આધ કરનાર જે શરીરમાં થાક ઉપજે છે તેને કદમ કહે છે. અને સંન્યાસમાં હૃદયમાં રહેતા જે વાત પિત્ત અને કદ દોષોને પ્રાપ્ત કરી વાણી, દેહ, તથા મનની ચેષ્ટાઓ ગ્રહણ કરી બળ રહિત જનને જ્ઞાન રહિત કરે છે. તે સંન્યાસ અને મૂર્છામાં એટલોજ ફેર છે કે-દોષોનો વેગ જાય કે મૂર્છા વા મદ પોતાની મેળેજ શાંત થાય છે અને સંન્યાસ તો ઔષધ વિના શાંત થતોજ નથી.

### ઉપાય.

તલના શેકથી વાયુની મૂર્છા જાય છે. અથવા ઠંડા પાણીના સિંચવાથી, ઠંડા જળના અવગાહનોથી, ચંદ્રકાંતાદિ મણિઓ મોતી કે તેઓના હારોથી તથા કપૂરચંદનના લેપથી અને ઠંડા દ્રવ્યના છાંટવાથી કે સેવનથી પિત્તની અથવા સર્વ પ્રકારની મૂર્છા નાશ પામે છે; કારણ કે સર્વ મૂર્છાઓમાં પિત્ત પ્રાધાન્ય રૂપ છે માટે શીતોપચાર હિતાવહ છે. અથવા ખેરની મીંજ મરી, વીરણવાળો અને નાગકેસર એઓને સમાન લઈ ઠંડા પાણીમાં બીંજવી ચોળી નિચોવી તથા સાકર મેળવી સરખત કરી પીએ તો મૂર્છા જાય છે. અથવા મીઠા દાડિમના રસમાં સાકર મેળવી સરખત કરી પીએ તો મૂર્છા જાય. અથવા કળીપ્રાખના સરખતમાં સાકર મેળવી પીએ તો મૂર્છા મટે છે. અથવા સાબુને પાણીથી ઘુંટી આંખમાં આંજે તો ચેતન થાય છે. અથવા સરસડીયાનાં બીજ, પીપર, મરી, સિંધાલુણ, મણુશીલ, વજ, અને લસણ એઓને ગોમૂત્રમાં વાટી અંજન કરે તો મૂર્છા જાય. અથવા મણુશીલ, મહુડો, સિંધાલુણ, અને મરી એ બરોબર લઈ પાણી સંચાકે ઘુંટી નાસ આપે તો મૂર્છા જાય. અથવા ભીંજોનું ધાવણ પીવાથી મૂર્છા જાય છે. અથવા નાકનો તથા મોઢોડાનો શ્વાસ રોકવાથી મૂર્છા જાય છે, અથવા પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી માલવાદિ મૂર્છા જાય છે.

જે લોકોના કારણથી મૂર્છા થઈ હોય તો ઠંડા ઉપચાર કરવા, અને મધ-દારી



માત્રના પ્રાણ છે; છતાં પણ જો યુક્ત વગર પશુઓની પેઠે ઘણા થોડાનું જ્ઞાન ન રાખતાં ખાય તો પ્રાણની હાનિ કરે છે કિંવા અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; પણ જો યુક્ત સાથે ભૂખના પ્રમાણથી યોગ્ય વખતે પ્રમાણયુક્ત ભોજન કરે તો અમૃત વા રસાયન રૂપ છે એજ પ્રમાણે મદના વિષયમાં પણ સમજવું. મદ અને વિષ એ બંને પ્રાણને હરણ કરનાર છે માટે મદ અને વિષ યોગ્ય વિધિથી સેવન કરે તો અમૃત સમાન ગુણુ કરે છે, રોગ માત્રનો નાશ કરે છે અને સદૈવ મનુષ્યને તરૂણ રાખે છે અર્થાત્ તે જનને જરા કે વ્યાધિ બાધ કરી શકતાં નથી.

### મદ પીવાનો વિધિ.

પ્રભાત સમય શૌચાદિ ક્રિયાઓથી મુક્ત થઈ, સુંદર પાણીથી સ્નાન કરી, સુગંધ યુક્ત સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી અત્તર પુષ્પ માળા વગેરે ખુશબોદાર પદાર્થો ધારણ કરી કિંવા રાતાં વસ્ત્રો પહેરી આનંદ યુક્ત-પ્રસન્ન મુદ્રાએ સાવધાનપણે સુંદર બગીચામાં કે સુંદર મનહર રમણિય સ્થળમાં-પક્ષીઓના મધુર સ્વરો, સુંદર સુગંધ યુક્ત પવનની લેહેરો અને સુંદર શય્યા કે આસન ઉપર બેસી કે પડખાલર રહી ધીમે ધીમે રૂપ યૌવનથી ઉન્નત થએલી, રસિક, રમણિય, ઋતુને અનુસરતાં વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં હોય તેવી નાજુક મૃગનૈની, પિકવૈની કટાક્ષ બાણથી વેધકનાં મન વેદતી અંચળ અપળા ચારૂ હસ્તથી ચાંદી સોના કે મણિજડિત ખ્યાલાઓમાં વારંવાર મદિરા ભરી પ્રેમીજાને પ્રીતિપૂર્વક પાતી હોય તો તે મદિરા રસાયન રૂપ નિવડે છે. પ્રાતઃકાળમાં ૮ તોલા ભાર, મધ્યાહ્ન કાળમાં સ્નિગ્ધ ભોજન સાથે ૧૬ તોલા અને સાયંકાળના ભોજનના સમયે ૩૨ તોલા ભાર મદિરા પીએ તો રસાયન રૂપ નિવડે છે. અથવા જ્યાં સુધી શુદ્ધિ આદિક ગુણો બાધા-હરકત રહિત પ્રકુદ્ધિત રહે ત્યાં સુધી મદિરા પીએ તો પણ રસાયન રૂપ છે; પરંતુ એથી અધિક માત્રાએ મદિરા પીએ તો અતિ હાનિ થાય છે; માટેજ પ્રમાણથી પીવી, જેથી ભૂખ વીર્યાદિને વધારે છે, રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી, કામદેવને વધારે છે, મનને પ્રસન્ન રાખે છે, તેજ, પરાક્રમ, શુદ્ધિ, સ્મૃતિ, હર્ષ, સુખ, ભોજન, નિદ્રા, મૈથુન અને પુષ્ટતાની સારી પેઠે વૃદ્ધિ કરે છે.

જો વિધિ રહિત, પ્રમાણ રહિત, સમય રહિત અને પ્રસન્નતા રહિત મદ પીએ તો મદાત્મ્યાદિ અનેક ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ગળ ઉપરાંત મદિરા પીવાથી બકવા લાગે છે, યાદશક્તિ, જ્ઞાન, જ્ઞાન અને પોતાપણું વિસરી જાય છે, વાંછી અને એષ્ટા ગાંડા માણસની પેઠે કરવા લાગે છે, આલસ્ય આવે, ન કહેવાની વાત કે શુભ વાર્તા-પોતાના નાશની વાર્તા કહી દે છે લાકડાની પેઠે અચેતનપણામાં પડી જાય છે, કિંવા પડ્યો રહે છે, ન જવું ધટે ત્યાં જાય છે, મોટાનું માન અને મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, ન ખાવા યોગ્ય પદાર્થો ખાય છે, અને સંસાર ભંગ થઈ જાય છે તથા રોગોને ઉત્પન્ન કરી કેટલીક વખત અમુલ્ય શરીરની નાહક ચિતામાં આહૂતી આપી દે છે; માટેજ પ્રાણનું સંરક્ષણ કરવા સર્વ પ્રકારે મર્યાદામાં રહી મદિરા સેવન કરવી તોજ સદૈવ સુખાનંદ સમર્પે છે.

### કોણે મદિરા પીવી અને કોણે ન પીવી ?

બળવાન, જમેક્ષો, ઝાઝું ખાનાર, સ્નિગ્ધતાવાળા, ધૈર્યતાવાળા, મુલાલીવાળા, નિત્ય મદ પીવાના અભ્યાસીઓ વા, મદ પીનારના કુળમાં જન્મેજ, મેઠ તથા કુની અધિકતા

( ૧૧૨ )

અમૃતસાગર.

( તરંગ-

વાળા, વાયુ તથા પિત્તની મંદતાવાળા, અને દ્રઢ અમિવાળા મનુષ્યને વિશેષ મદિરા પીવાથી પણ અધિક નિશો આવતો નથી; પણ એથી વિપરીત ગુણોવાળો, મળખંધ વાળો, ક્રોધ પામેલો ભૂખ્યો, લાશ્લુક્ત, તરશ્યો, ખેદયુક્ત વા મળ-મૂત્રના વેગવાળો, નિર્બળ અને મરમીથી પી-ડામેલો મનુષ્ય ઘણા ખાટા પદાર્થોની સાથે, નિરંતર મદિરા પીએ તથા ખાટું લુખું મદ પીએ કે અજીર્ણમાં પીએ તો વિશેષ મદ પ્રાપ્ત થાય છે અને અનેક પ્રકારના વિકારો ઉત્પન્ન કરેછે.

### મદાત્મ્ય રોગનાં લક્ષણો.

જેને વાયુનો મદાત્મ્ય હોય તો હેડકી, શ્વાસ, માથું ડોલવું, પડખાઓમાં થળ, નિ-દ્રાનો નાશ અને અત્યંત બકવા થાય છે.

પિત્તનો મદાત્મ્ય હોય તો તૃષ્ણા ઘણી લાગે, બળતરા, તાવ, પરસેવો, મૂર્ચ્છા, અ-તિસાર, ફેર, અને શરીરના વર્ણનું હરીતપણું થાય છે.

કફનો મદાત્મ્ય હોય તો ઉલ્લી, રૂચિલંગ, મોળ, ઘેન, અંગો ભારે અને ખાંડ ખાટું વમન કરે તથા બીના લુગડાથી અંગો વીંટાયેલા હોય તેમ જણાય છે.

સન્નિપાતનો મદાત્મ્ય હોય તો ઉપર કહેલા ત્રણે પ્રકારનાં લક્ષણો જણાય છે.

### મધથી ઉત્પન્ન થનારા વિકારો.

મધથી મદાત્મ્ય, પરમદ, પાનાજીર્ણ અને અત્યંત્યુગ્ર પાનાવિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પરમદ હોય તો સળેખમ, માથામાં પીડા, શરીર ભારે, મુખમાં વિરસતા, તંદ્રા, અરૂચિ, તરશ, અને મળ-મૂત્રનું રોકાણ એટલા ઉદ્ભવે થાય છે.

પાનાજીર્ણ હોય તો બહુજ પેટ ચઢે છે, ઉલ્લી, બળતરા અને અજીર્ણ થાય તથા ઝોડકાર આવે છે.

પાનાવિભ્રમ હોય તો છાતીમાં વેદના, અંગોમાં પીડા, કફનું પડવું, મુખમાંથી ઘૂમા-ડાનું નીકળવું, મૂર્ચ્છાનું આવવું, તાવ, માથામાં વ્યથા, મધુર પદાર્થો અને દારૂ પ્રત્યે અ-ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે.

### મદાત્મ્યનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

નીચેનો હેઠ લખડી જાય, શરીર ઉપર સ્પર્શ કરતાં ઠંડું જણાય, શરીરની અંદર બળતરા થાય, જીભ, દાંત તથા હેઠ કાળા પડી જાય. મોહોડામાં તેલના જેવી વાસના આવે, નેત્ર લાલ લીલાં પીળાં દેખાય અને હેડકી, તાવ, ઉલ્લી, પડખામાં થળ તથા ઉધરસ કિંવા શ્રમ હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

### ઉપાય.

જેમ અમિથી બળેલા મનુષ્યને ડાંભ અને સ્વેદન હિતકારી છે તેમ દારૂથી ઉત્પન્ન થએલા દરદમાં દારૂ એજ ઉત્તમ દારૂ-ઔષધ છે. મદિરાના ખોટા યોગથી, હીન યોગથી કે અતિ યોગથી જે જે વ્યધિ ઉત્પન્ન થયા હોય તે તે સમયોગવાળા મદિરાના પીવાથીજ શાંતિ થાય છે.

વાયુના મદાત્મ્ય ઉપર ચોખ્ખો જીનો આસવ કે દારૂ લૂણ સહિત ઉપયોગમાં લેવો. અથવા ખીજોરાના કેસરા, કેકમ. મીઠાં ઓર, મીઠાં દાડિમ, અજમો, જીરું, પલાંશી અને સુંઠ એઓનું ચૂણુ કરી ચોખ્ખા જૂના દારૂમાં નાખી અનુમાન પ્રમાણે પીવાં. અથવા સંચળ, સુંઠ, મરી, અને પીપર એઓનું ચૂણુ કરી ચોખ્ખાનાએ મદિરામાં પાણી મેળવી પીએ તો વાયુનો મદાત્મ્ય શાંતિ થાય.



છે. અથવા ચવક, સંચળ, શેફલી હિંગ, સુંઠ, ખીજોર અને અજમે, એઓનું ચૂર્ણ કરી મદિ-  
રામાં નાખી પીવું. અથવા લાવાં, તેતર, કુકડાં અને જળપ્રાયઃદેશમાં થએલાં મૃગો-હરણ તથા  
માછલાં એઓના માંસનો રસો લાત સાથે ખાવો. અથવા રૂપ, જત, યૌવન, લાવણ્યયુક્ત અને  
કામ કળામાં અતિ નિપુણ નવયૌવના ઉર્વશીના માનને ઉતારનારી સોળ વર્ષની સ્વામા-મા  
સંગાથે રતિવિલાસ કરે તો વાયુનો મદાત્મક મટે છે. અથવા યૌવન મદમાં મસ્ત અને સ્ત્રી મન  
મોહના માનુનીના દ્યારહિત આલિંગનોથી તથા નિતંબ, સાચળ અને સ્તન એઓની ચરમીનું  
સુખ પ્રાપ્ત કરનાર દયાણુથી, ગરમ શય્યાથી, ગરમ ઓઢણુથી અને સુખ આપનાર ધરેમાં ર-  
હેવાથી પ્રબળ વાયુનો મદાત્મક પણ તાત્કાળ નાશ પામે છે. એમ લાવણિમિત્રનું કહેવું છે.  
અથવા દ્રાખ, દાડિમ, ખારેક અને મહુડાં એઓનો દારૂ સાકરના સંયોગથી પીવો. અથવા  
ગાયના દહિંનું ઘોળણું સાકર મેળવીને પીવું તો વાયુનો મદાત્મક મટે છે. સારસમહ.

પિત્તની મદાત્મક ઉપર ઠંડા ઉપાયો ચોજવા. અથવા ઠંડા પાણીમાં અરધો અરધ  
દારૂ મેળવી તેમાં સાકર અને મધ મેળવી પીએ તો પિત્તનો મદાત્મક મટે છે. અથવા  
સસલાં, હરણ, તેતર, લાવાં અને કાળપુંછનું માંસ ખાવાથી અથવા બકરાના સેરવામાં  
સાડીએખા ખાવાથી અથવા મીઠા ખારા ચોખા ખાવાથી પિત્તનો મદાત્મક મટે છે. અથવા  
પરવળના ચૂષથી પણ પિત્તનો મદાત્મક મટે છે.

કફનો મદાત્મક હોય તો ચંદન તથા વીરણવાળાનો લેપ કરવો. અથવા જવ ધઉં,  
કળથી એઓના ખાવાથી અથવા લંધન અને વમનથી કફનો મદાત્મક મટે છે. અથવા  
કડવી, ખાટી, ખારી, વા લૂણુ સહિત વસ્તુના ખાવાથી અથવા સંચળ, જીરું અમ્બવેતસ,  
કોકમ એ સખળાં જરોજર તથા તજ, એલચી, મરી એઓ અરધભાજે અને સાકર સર્વના  
સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી પાણી સંગાથે ફેંકે તો કફનો મદાત્મક મટે છે.

સન્નિપાતનો મદાત્મક હોય તો આમળાના રસમાં શુદ્ધપારો તથા શુદ્ધ મધક એ બેની  
કાજળ ટાંક ૧ નાખી પીવી. તથા વાયુ પિત્ત અને કફના મદાત્મકમાં જતાવેલા ઉપાયો  
ઉપયોગમાં લેવા જેથી ત્રિદોષજનિત મદાત્મક નાશ પામે છે.

પાનાવિભ્રમ હોય તો દ્રાખના સરખતમાં તથા કોઠાના સરખતમાં કે દાડિમના સર-  
ખતમાં મધ અને સાકર મેળવી પીએ તો પાનાવિભ્રમ મટી જાય છે એમ ઘૂંદમાં કહેવું છે.

ધંતુરનાં ફળ ખાવામાં આવવાથી મદ થયો હોય તો જૂરા કોળાના રસમાં જોળ  
નાખી પીવાથી અથવા દુધમાં સાકર નાખી પીવાથી ધંતુરનો તથા ભાંગ પીવાથી થ-  
એલો મદ દૂર થાય છે.

ભાંગ પીવાથી મદ થયો હોય તો કપાસની જડનો રસ પીવો. અથવા ઘંતાકળી  
જડનો રસ પીવો. અથવા પાતળી છાશ પીવી. અથવા ઘી પીવું. અથવા લીંબુના  
રસમાં સાકર નાખી સરખત કરી પીવાથી ભાંગ અને ધંતુરના મદ મટે છે. અથવા દુધ  
સાકર-પીવાથી ભાંગનો મદ દૂર થાય છે.

ઝેર ખાવામાં આવવાથી થએલા મદ માટે લીંબોળીની મીંજ અને મોરચુચુ એ  
ગ્રાસા બાર વાટી કાંજના પાણી સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના વિષનો મદ નાશ થાય છે. આ  
ઉપાયો વૈદ્યોપચાર ગ્રન્થમાં લખેલા છે. ( અન્ય વિષોના મદ માટેનું વિષ પ્રકરણમાં વિવેચન  
કરવામાં આવશે. )

કોદરો ખાવાથી મદ થયો હોય તો કોદરો ગોળ સહિત કોળાનો રસ પાવો. સોપારી ખાવાથી થએલી ઉલટી, મૂર્ચ્છા તથા અતિસાર સહિત મદવાળાને તુમિ થતાં સુધી ઠંડું પાણી પીવું. અથવા વગડનાં અડધાં સુધવાથી સોપારીનો મદ મટે છે. તથા મીઠું ખાવાથી કે પાણી પીવાથી પણ મટે છે. જો શ્વેત સહિત સોપારીનો મદ હોય તો સાકર વાળો કોળાનો રસ પાવો. નાગરવેલનાં પાન ખાવાથી મદ થયો હોય તો ચૂનો ચોળીને સુધવો. જ્યેષ્ઠા ખાવાથી મદ થયો હોય તો હરડેનું સેવન કરવું. તથા પ્રાણીમાં બેસવું. અથવા સાકર સંગ્રામી દહિં ખાવું તો જયફળનો તથા બેહેડીનો મદ નાશ પામે છે.

જો મદિરા પીને તુરત લી સહિત સાકર ચાટે તો અળગ શક્તિવાળી મદિરા પણ કિં-  
મિદ ખાત્ર પણ ( પીનારને ) ઉ-મત્ત કરી શકતી નથી.

ધૃતિ મહાત્મ્ય તથા તેના ભેદ અને મદનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## દાહનો આધિકાર.

દાહના કેટલા પ્રકાર છે ?

દાહના સાત પ્રકાર છે—એટલે પિત્તનો, દુષ્ટલોહી વધવાનો, શ્વેત્કોષ્ઠી થએલો, ધા-  
ત્વનો અને મર્મસ્થાનમાં પ્રકાર—માર લાગવાથી થએલો—એ સાત પ્રકાર છે.

દાહનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણો.

પિત્તથી થએલા દાહમાં પિત્તજ્વરમાં સર્વ લક્ષણો હોય છે; પરંતુ ફેર માત્ર એટલોજ  
છે કે પિત્તજ્વરમાં આમાશયના દુષ્ટપણાને લીધે દાહ અને તાવ બન્ને થાય છે—આ દાહ તો  
એકલા દાહ રૂપજ છે અર્થાત્ તાવ વિનાની બળતરા થાય છે; તો પણ પિત્તજ્વરમાં કહેલીજ  
ચિકિત્સાઓ કરવાથી પણ આ બ્યાધિ મટે છે.

લોહીથી ઉત્પન્ન થએલા દાહમાં લોહીના વધવાથી શરીરમાં બળતરા થાય છે; શ-  
રીરમાંથી ધૂમાડો નીકળતો હોય વા, અમિથી બળતો હોય તેવો સંતાપ થાય છે. શરીરની  
કોંતિ તાંબા જેવી થઇ જાય છે તથા નેત્ર પણ તાંબાના રંગ જેવાં થાય છે અને મોહોડા-  
માંથી લોહીના જેવી ગંધ આવે છે તથા સર્વાંગ બળ્યા કરે છે.

લોહીથી કોડો ભરાઇ જતાં ઉત્પન્ન થએલો દાહ એટલે શ્વેતી ધા-જખમ આ-  
તમાંથી લોહી નીકળી કોડો ભરાઇ જાય છે તેથી અસાધ્ય દાહ થાય છે, તેથી તે દાહવાળો  
મરી જાય છે.

મદિરા પીવાથી થએલા દાહ—બળતરામાં સમાન વાયુની ઉષ્ણતાથી પિત્ત, લોહીય  
વૃદ્ધિ પામી ત્વચામાં પ્રાપ્ત થઇ સર્વ શરીરમાં ભયંકર દાહ ઉત્પન્ન કરે છે, તે માટે તેમાં  
પિત્તના જેવી ચિકિત્સા કરવી.

તરશના રોડવાથી શરીરમાં જળમય ધાતુ ક્ષીણ થઇ જાય ત્યારે શરીરમાં ખૂબી ભે-  
લ વધે છે તેથી શરીરને અંદર તથા બહાર દુષ્ઠ ( બળતરા ઉત્પન્ન ) કરે છે, જેથી મળું વજન  
તાળવું સુકાય છે, જીભ બહાર કાઢાડી ધુન્યા કરે છે અને ચિત્તમાં બ્યાકુલતા વધે છે.

ધાતુઓના હુયપણથી જોવા દાહમાં મૂર્છા, તૃષ્ણા, સ્વરતું જેવી જાતે અને શરીરનું કામચૂં જતું રહે છે તેથી તે મરણ પામે છે.

મર્મસ્થાનમાં જોડેલા માથામાં, હૃદયમાં, મૂત્રાશય, પાંસળીઓ, લમણા, પેટ, પેદુ અને ભમરોના વચમાં તથા અન્ય મર્મસ્થાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો માર લાગવાથી દાહ થાય છે તે અસાધ્ય છે.

### દાહોનું અસાધ્યપણું.

જેનું શરીર ઉપરથી ઠંડુ અને બીતરમાં બળતરાવાળું હોય તો તે સાધ્ય દાહ હોય, તદ્દપિ તેને અસાધ્યજ સમજી લેવો; કેમકે તે માણસ મરી જાય છે.

### ઉપાય.

સોવાર પાણીથી સારી પેટે ઘોઝેલું કે હજારવાર ઘોઝેલું ઘી શરીરે મદન કરવાથી, અથવા જવનો સાથવો સાકર મેળવી પીવાથી, અથવા આમળાનું પાણી કે આમળાં અને જોડના પાણીના ધાન્યામ્લનો લેપ કરવાથી કિંવા ફોતરાં વગરના કાચા કે પાકા ધઉંના આથામાં કપડું બીંજવી શરીરે ઓઢવાથી અથવા વીરણવાળો અને રતાંજળી ધસી શરીરે લેપ કરવાથી, અથવા કેળનાં પાન કે કમળના પત્તની શય્યા ઉપર સુવાથી દાહ મટે છે. અથવા કુસારા તથા ચાંદનીની લહેર જોવાથી તથા ખસતી ઠટ્ટીઓવાળા મકાનમાં રહેવાથી, અથવા ઠંડા પાણીના પીવાથી તથા બગીચા, સુંદર હવાવાળાં સ્થાન, પુષ્પવાટીકા, વન, ઉપવન વગેરે સ્થળોમાં રહેવાથી કિંવા વિહાર કરવાથી દાહ બળતરા મટે છે. અથવા ચંદન પિત્તપાપડા, ઘાણ વરીઆળી, આમળાં, વાળો, સુગંધીવાળો, મોક્ષ, પદમક, કમળ અને મૃણાલકમળનું નામ જોડો સમાન ભાગે લઈ કવાચ કરી અરવ ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં સાકરનું ચૂર્ણ નાખી ઠંડા ચયા પછી મધ નાખી પીવો જેથી આકરો દાહ પશુ મટે છે. આ ચંદનાદિ કવાચ કહેવાય છે. અથવા ધાણને રાત્રિએ બીંજવી પ્રભાતે લેને ધુંટી તે પાણીમાં સાકર નાખી ગાળી પીએ તો તુરત દાહ સંત થાય છે. ભાવપ્રકાશ.

લોહીના બગાડથી બળતરા ચર્મ હોય તો દૂધ જોવાવધી. અથવા શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, બરાસ, ચંદન, જડામાંસી અને મેથ એ મધળાં સમાન લઈ પારા ગંધકની કાળજ કરી અન્ય ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ કરી એકત્ર ધુંટી ઘી સાથે જોળીઓ વાળી જેળી ૧ મુખમાં રાખી ચૂસે તો બહારનો તથા શરીર માંહેનો દાહ મટે છે. અથવા શુદ્ધ પારો ૧ તોલો, તાંબાની શુદ્ધ ભસ્મ ૧ તોલો, અબકની શુદ્ધ ભસ્મ ૧ તોલો, અને શુદ્ધ ગંધક ૨ લોહ લઈ પારા ગંધકની કાળજ કરી અન્ય ભસ્મો મેળવી મોથનો રસ ( રસ ન મળે તો તેનો કવાચ ) ની ભાવના ૧ તથા મીઠા દાડિમના રસની ભાવના ૧, કેવડાના ચર્કની ભાવના ૧, કમળના રસની ૧, સહદેવીના રસની ૧ અને કુંવરખડાના રસની ભાવના દરેક પિત્તપાપડા, વીરણવાળાં, પીપર, ચંદન, અને ઉપલક્ષ્ણી એમનાં ચૂર્ણ મેળવી પ્રાચના કાઢતી ભાવના દરેક જીવડામાં રસ શોષાવવો. પછી અરવજા સારી પેટે ધુંટી ચૂર્ણ કવડી જોળીઓ વાળી જેળી ૧ નિમ્ન ખાસ તો બળતરા, અત્યવિત, બમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત, પિત્તવચ્ચ અને પ્રમેહ એવા રોગોને નાશ કરે છે. આ બહુચંદ્રકવાચ રસ કહેવાય છે. વૈદ્યસંહ્યા અથવા સું-

દર ઉંચાં ગોળ અને કઠિણ તથા ચંદનથી ચર્ચિત રતનવાળી સ્થિત, લાવણ્યવતી સ્થના (મી) ના પ્રેમભર દ્રવ્યલિંગનથી પણ દાહનો રોગ નાશ થાય છે. દાહની તરશ શાંત કરવા કંડા પાણીની માથે ધાર કરવી. તથા ખસના પંખાએને કંડા પાણીથી ભીંજવી તેનો પવન લેવો જેથી દાહ તથા તરશ બંધ પડે છે.

મતિ દાહરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

~~~~~

## ઉન્માદનો અધિકાર.

### ઉન્માદ એટલે શું ?

શ્દ્ધિ પામેલા દોષો ઉલટા રસ્તાનો આશ્રય લઈ ચિત્તને વિક્ષેપ કરી નાખે છે. એટલે ઘેલછા કરી દે છે. એ ઉન્માદ માનસિક રોગ છે; કેમકે મનને વિકૃતિ કરી નાખે છે મુટે ક્રમિક નથી. મદ અને ઉન્માદમાં એટલોજ ફેર છે કે થતા ઉન્માદને મદ કહે છે અને વધ્યા પછી કે, કાંઈ મુદત થયા પછી ઉન્માદ કહે છે, બાકી વિશેષ કાંઈ ફેરફાર નથી.

### ઉન્માદનાં નિહાન તથા સંખ્યા.

વિરોધિ ભોજન કરવાથી, અપવિત્ર (રજસ્વળા સ્ત્રીનો સ્પર્શ થએલાં) ભોજનોથી, ધનુરાદિ મદકારી પદાર્થોના સેવનથી, દેવતા, ગુરૂ, બ્રાહ્મણો, તપસ્વી અને વડીલ-રાજા કે માતા પિતાના તિરસ્કારથી, ભયથી, હર્ષથી તથા વહાલી વસ્તુના વિયોગથી, મંત્ર તંત્ર યંત્રના પ્રયોગથી, અને બળવાનની સાથે કલેશ કરવાથી તથા વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાઓથી ઉન્માદ ગાંડાપણું થાય છે; કારણ કે ઉપરનાં કારણોથી મનુષ્યનું મન બગડે છે તેથી વાત પિત્ત અને કફ કુપિત થઈ મદ્યુક્ત બનાવે છે તે હોર્લેદ્વ-દિવાનો-ગાંડો-મર્ગ-બ્રહ્મવરો-અને ઉન્માદી વગેરે વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. તેના છ ભેદ છે. અત્યંત વ.યુના કોપથી ૧, અત્યંત પિત્ત પ્રકોપથી ૨, અત્યંત કફ પ્રકોપથી ૩, ત્રિદોષના કોપથી ૪, મનનાં દુઃખોથી ૫ અને વિષ પ્રયોગથી ૬. એ છ પ્રકારે મનુષ્ય દિવાનાપણાને પામે છે.

### ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ.

ચોક્કસ સતોગુણવાળા મનુષ્યના પૂર્વે કહેલાં વિરોધી ભોજનાદિ કારણોથી દુષ્ટ થએલા વાયુ, પિત્ત તથા કફ આદિ મળી શુદ્ધિને રહેવાનું સ્થાન જે હૃદય તેનો તથા શુદ્ધિનો નાશ કરી મનને વહન કરનાર હૃદયમાં રહેલા મુખ્ય દશ સ્નાયુઓમાં રહીને તુરત મનુષ્યના મન ચિત્તને બગાડી દે છે અને મનની ચિત્તરતાનો ભંગ કરે છે.

### ઉન્માદનું પૂર્વરૂપ.

શુદ્ધિ સ્થિર રહે નહીં, શરીરનું પરાક્રમ નાશ થાય, દ્રષ્ટિની અસ્થિરતા, ઘેરનો નાશ, દંઝવડા વગરનું બોલવું અને અન્ય હૃદય જણાય ત્યારે જાણવું કે ઉન્માદ રોગ પ્રાપ્ત થશે.

### ઉન્માદનાં સામાન્ય લક્ષણ.

છીપમાં રૂપાનો, તથા દોરડીમાં સર્પનો ભ્રમ ઉપજે, મન ચપળ, નજર ચારે બાજુએ ફર્યા કરે, બાકુળતા, અધૈર્યતા, સંબંધ વગરનું બોલવું અને માદશક્તિ વગરનું હૃદય થાય છે.



### ઉન્માદોનાં નિદાનસહ લક્ષણો.

લુખાં તથા ઠંડાં અન્નોના ખાવાથી, ઉપરા ઉપરી વા, આકરા જીવાળ-રેચ લેવાથી, ધાતુઓના ક્ષીણપણાથી, અને ઉપવાસોના કરવાથી વાયુ વિશેષ વૃદ્ધિ પામી ચિંતાદિથી ખરાબ થએલા હૃદયને અતિ દૂષિત કરી શુદ્ધિ તથા યાદશક્તિનો તુરત નાશ કરે છે, તેથી વિના ક્રરણે હસવું, નાચવું, ગાવું, બોલવું અને રોવું આદરે છે, ગાળો દે વાંદરાની પેઠે મુખની કુચેષ્ટાઓ કરે, શરીર કઠોર, દુર્બળ, કાળું તથા રાતું થાય અને બોજન પચ્યા પછી રોગ વધે તો જાણવું કે વાયુનો ઉન્માદ છે.

અજીર્ણમાં બોજન કરવાથી, તીખાં, ખાટાં તથા ગરમ અને વિદાહી બોજનોથી, અસ્થિર શુદ્ધિવાળા મનુષ્યનું સંચિત થએલું પિત્ત વૃદ્ધિ પામી હૃદયને દૂષિત કરી ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી કોઇનું કહેવું સહન ન કરતાં મરજી પ્રમાણે કામ કરે, ખોટો ભારે આડંબર રાખે, નાગો થઇ જાય, બીજને ત્રાસ આપે, મારે, ડોલવા લાગે, નાસી જાય, શરીરમાં બળતરા, ઠંડા પદાર્થોની ઇચ્છા કરે, છાંયડો ગમે, અને શરીર પીળું પડે તો જાણવું કે પિત્તનો ઉન્માદ છે.

થોડી જૂખ છતાં વિશેષ બોજન કરે તથા કસરત કરે નહીં તેથી વૃદ્ધિ પામેલો પિત્ત સહિત કદ અત્યંત વધ્યા પછી શુદ્ધિ તથા યાદશક્તિનો નાશ કરી નાખે છે અને ચિત્તને મોહયુક્ત કરી ઉન્માદ બનાવી દેછે. તે કારણથી થોડું ખાલે, સીઓ ઉપર બહાવ લાવે, એકાંત રહેવું ગમે, નિદ્રા વિશેષ આવે, હિલ્ટી થાય, બળ જતું રહે, લાળ ક્રે, અને નખ નેત્રાદિ ધોળાં થઇ જાય તથા જમ્યા પછી વ્યાધિ વધે તો જાણવું કે કફનો ઉન્માદ છે.

જેનામાં સર્વ દોષનાં લક્ષણ હોય તે સન્નિપાતનો ઉન્માદ જાણવો. આ ઉન્માદમાં ઔષધો જરાપણુ ગુણુ આપી શકતાં નથી; કારણુ કે અન્ય ત્રિદોષજન્ય વ્યાધિઓમાં ત્રણે દોષો ઓછાવતાપણુમા હોય છે તેથી સામાવડીઆપણું ધરાવનારી ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તેથી એક બીજ દોષોથી વિરૂદ્ધ ચિકિત્સા થાય છે, પણ ત્રિદોષ ઉન્માદમાં તો ત્રણે દોષો સમાન પ્રબળતાવાળા હોય છે જેથી એક બીજ દોષોથી વિરૂદ્ધ ચિકિત્સા કામ કરતી નથી. જો કે આમળાં વગેરે યોગવાદી ઔષધો એકંદરે સર્વ રોગને મટાડે છે, પણ આ રોગમાં તેવાં આમળાંદિ પદાર્થો પણ ઉપયોગી થતા નથી માટે આ ઉન્માદની ચિકિત્સા કરવીજ નહીં.

ચોરના, રાજના તથા બળવાન શત્રુના ભય-ત્રાસથી અને ભયંકર કર્મના કરવાના બહીવાથી, ધનનો નાશ થવાથી, પુત્ર પૌત્રાદિ કે મિત્ર સ્ત્રી-આદિ બહાણાં જનોનાં મરણથી અને ન પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવી તારણીના તાનમાં તક્ષીન થવાથી મનમી કારી થા થાય છે. તેથી મન-બગડી ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે તેને લીધે મનમાં આવે તેમ લવારો કર્યા કરે, જાની વાતો પ્રકટ કરી દે, સંજ્ઞાનો નાશ થાય અને ગાય, હસે, રૂવે તથા વિચિત્ર ચાળા કરે તો જાણવું કે મનના દુઃખથી ઉન્માદ થયો છે.

જેની આંખો રાત્રી થઇ જાય, શરીરનું બળ જતું રહે, સર્વ હૃદયોની કર્મિ નાશ પામે, મોહોડું કાળું થઇ જાય અને મરીમ થઇ જાય તો જાણવું કે વિષના કારણથી ઉન્માદ થયો છે.

### ઉન્માદનું અસાધ્યપણું.

જે નીચુંજ કે ઉંચુંજ મોહોડું રાખે, જાગ્યાજ કરનો હોય, તથા જેનું માંસ અને બળ નષ્ટ થઈ ગયાં હોય તે જાણવું કે તે ઉન્માદરોગી મરી જશે.

### દેવ તથા ભૂતાદિ ઉન્માદનાં લક્ષણ.

જેનું બાળણ, પરાક્રમ, શૌર્ય તથા ચેષ્ટા-એટલાં મનુષ્યની ચેષ્ટાઓથી બુદ્ધાજ પ્રકારનાં હોય અને બુદ્ધિ, જ્ઞાન, કારીગરી, વિચારણા તથા ધારણાશક્તિનું જ્ઞાન, તથા બળ અને અહંકારાદિથી મુક્ત હોય તે જાણવું કે દેવ તથા ભૂતાદિ પ્રેતાદિ અસ્તુથી ઉન્માદ થ-એલ છે. આ ઉન્માદને પ્રકોપ અમુક તિથી કે અમુક સમયમાંજ નિયમિતપણે આવે છે.

### પવિત્ર દેવોના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

જે સદા સંતોષી, પવિત્ર, નિંદ્રા રહિત, વગર ભણ્યે પણ સત્ય રીતે સંસ્કૃત બાળણ કરનાર, સુંદર અત્તર, પુષ્પની માળા કે સુગંધિ પદાર્થોથી પ્રસન્ન રહે. આંખ મીચે નહીં અર્થાત્ સ્થિર દ્રષ્ટિવંત, લેજરી, વરદાન આપનાર તથા આજ્ઞાઓની ભક્તિ કરે તે જાણવું કે ઉત્તમ દેવના આવેશથી ઉન્માદ થયેલો છે.

### અસુર દેવોના આવેશવાળાનું લક્ષણ.

પરસેવો આબ્યાજ કરે ગુરુ, દેવ, આજ્ઞાણ તથા પૂજ્ય-વડીભોની નિંદા કરે, વાંકી દ-ષ્ટિ, નિર્બક્તા, ખોટાં કાર્યોમાં રૂચી રાખનાર, ભેજનાદિમાં તૃપ્તિ રહિત અને દુષ્ટ સ્વભાવવંત હોય તે જાણવું કે રાક્ષસ-મલીન દેવના આવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

### ગંધર્વ, યક્ષ, પિતૃ તથા સતિના આવેશવાળાનાં લક્ષણ.

પ્રસન્ન મનવાળો, કુલવાસી વન તથા જળનાં સ્થાનકો ભ્રમ રહેવાથી રાજી, આચારમાં પ્રવર્તે, માયન, સુગંધ, તથા કુદ ઉપર પ્રેમ અને નાયતો નાયતે થેડા શબ્દવાળું સુંદર હાસ્ય કરે, અને થોડું બોલે તે જાણવું કે ગંધર્વના આવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

ગંભીર, રક્તનેત્ર, બીણાં તથા રંગેલા વસ્ત્ર ઉપર પ્યાર, તુરત આવનાર, થોડું બોલે, તેજસ્વી, સહનશક્તિવાળો અને 'કોને ? શું આણું ?' એમ બોલ્યા કરે તે જાણવું કે યક્ષમહુના પ્રવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

દાબ પાથરીને મરેલા પૂર્વજોને પિંડ આપે, શાંત પ્રકૃતિવાળો તર્કશુ-જમણા ખભા ઉપર વસ્ત્ર રાખી પૂર્વજોને પાણી પાથે, માંસ, તલ, ગોળ અને દુધના ભોજનની પ્ર-ચ્છા કરે તથા પિતૃઓની ભક્તિ કરે તે જાણવું કે પિતૃના પ્રવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

મન અનિશ્ચય, સંતાનાદિનો અવરોધ, સતિપણની વાર્તા ઉપર પ્રીતિ, બેલે નહીં અને બેલેતો વરદાન આપે, પવિત્ર રહે અને શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓની ઇચ્છા જણાવે તે જાણવું કે સતિના પ્રવેશથી ઉન્માદ થયેલો છે.

નામ, ક્ષેત્રપાળ, માતા, કામણુ-ટુમણુ, શાકિની ડાકિ-  
ની તથા રાક્ષસ-બ્રહ્મરાક્ષસ અને અવગતિ-  
આના આવેશવાળાઓનાં લક્ષણ.

સર્પના પેટે પેટ ધસડીને ચાલતો, વારંવાર જીભથી મલોદાંને ચાટતો, ક્રોધશુક્રા અને મંથ, ઘી, દુધ તથા દુધપાકની ઇચ્છા કરતો હોય તે જાણવું કે સર્પના આવેશથી ઉન્માદ થયો છે.

મુખનાસિકામાંથી લોહી ચાલે, સ્મશાનની રાખ મસ્તકમાં નાખે, ખોટાં સ્વપ્ન આવે, પેટમાં અને સાંધાઓમાં ખીડા તથા અગ્નિ રહે તો જાણવું કે ક્ષેત્રપાળના પ્રવેશથી ઉન્માદ થયેલો છે.

એક બાજુનું અંગ રહી જાય, લોહી સુકાઈ જાય, મુખ તથા પગ વાંકા થઈ જાય, શરીર ફીણ અને યાદશક્તિ જતી રહે તો જાણવું કે માતાના પ્રવેશથી દોષ થયો છે.

ખજા, ડોક તથા માથું ભારે રહે, મનમાં ચપળતા, સર્વ અંગ ફીણ, નાક, નેત્ર, હાથ તથા પગમાં જળતરા વીર્યનો નાશ, અંગોમાં સોયો ધોત્યા જેવી વેદના અને શરીર સુકાઈ જાય તો જાણવું કે કાષ્ઠના કરેલા કામણુ-ટુમણુથી બાધિ થયેલ છે.

સર્વાંગમાં ખીડા, આંખો અત્યંત દુઃખે, મૂર્ચ્છા, કંપ, રોવું, બકવું, અરુચિ, ફસવું, સ્વર-ભંગ ફેર તથા તાવ આવે અને બળ તથા ભૂખ નાશ પામે તો જાણવું કે શાકિની તથા ડાકિનીના વળગવાથી ઉન્માદ થયેલ છે.

માંસ, લોહી તથા દારૂની ઇચ્છા કરે, ધણોળ નિર્લજ, નિર્દય, શરવીર, ક્રોધી અને અત્યંત બળવાન, રાત્રિનો ફરનાર તથા પવિત્રતાનો દ્રેષી હોય તો જાણવું કે રાક્ષસના વળગવાથી ઉન્માદ થયો છે.

દેવ, ગુરુ, બ્રાહ્મણનો દ્રેષી, વેદ વેદાંગનો નિંદક અને બીજાને મારતો નથી, પણ પોતાના શરીરનેજ ખીડા કરે તો જાણવું કે બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડનો ઉન્માદ છે.

નાજો ફેરે, માંસ રહિત શરીર થઈ જાય, વિરહ ભાવણુ કરે, દુર્મેધવાળો, અત્યંત અપવિત્ર રહે, છુપે તથા સર્વ અવપાનોમાં લંપટ, અર્જુ ખાનાર, વિરહ ચેષ્ટા કરનાર, વન અને સનુખ્ય રહિત સ્થાનમાં વસનાર, રોતો રોતો ત્રાસ પામે તો જાણવું કે પિશાચનના વળગાડનો ઉન્માદ છે.

જે માણસ અપવિત્ર રહે, મર્યાદા ભેડે તેવાં માણસો ધન્યોદ્યાં કે જમર ધરાવ્યાં હોય; તો પણ તેવાંઓને ચારી નાખવા અથવા તેઓની પાસેથી પૂજા કસવવા રાક્ષસ કે હિંસક જ્વલિનો અસુરોનો વળગાડ થાય છે અર્થાત્ પર્વત, મેડી, વૃક્ષ, જીંત તથા હાથી વગેરે ઉપરથી પડી જનારને રાક્ષસાદિ હિંસક જ્વલિઓનો વળગાડ થાય છે તેથી આંખો બંદી કરે જાણુએ છુપ્યા કરે છે, શીશુવાળો ઉસડી તથા અત્યંત કુખરો થાય છે, હંધા કરે છે અને મરી જાય છે.

૧ આ ઉન્માદ અસાધ્ય છે. અને દેવ-આદિ વળગાડના ઉન્માદ તેરમે વર્ષે અસાધ્ય થાય છે.)

આતઃકાએ ઉડી ઉડીને ઘરમાંથી નાસવા લાગે, ખોટાં વચનો બોલે, શરીર કુખ્યા કરે, ખાસ ભૂખ નહીં અને ખામ તો મનભોજ પ્રમાણે ખાય તથા લવાસે બહુ ફેરે, રોવા કરે,

અને ખરાબ રીતે શ્વાસ લે તો બાલ્યુનું કે અવગતિ પામેલા પ્રેતાદિના વળગાડથી ઉન્માદ થએલો છે.

### દેવ-આદિનો આવેશ થવાનો વખત.

ધણું કરીને દેવતાઓ પુણિમાને દિવસે, દૈત્યો બને સંખ્યા કાળમાં, ગંધર્વો અમાવાસ્યાને દિવસે, યક્ષો પડવાને દિવસે, પિતૃઓ કૃષ્ણ પક્ષમાં કે અમાવાસ્યા તથા ખીજી તિથીઓમાં, સર્પો પાંચમને દિવસે અને રાક્ષસ તથા પિશાચો ચૌદશની રાત્રીએ વળગે છે; માટે જે તિથીએ વળગે છે તે જ તિથીએ તેનાં બળીદાન આપવાં.

### દેવ-આદિનો પ્રવેશ મનુષ્યના શરીરમાં થાય છે, પણ પ્રવેશ થતાં કેમ દેખાતા નથી ?

દેવ ભૂતાદિ મનુષ્યોના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ પ્રવેશ થતી વખતે આપણને માલમ પડતી નથી તો તે વિષે દ્રષ્ટાંત એ છે કે-દર્પણ, પાણી તથા તેલ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોમાં પોતાનો કે અન્યનો પ્રતિબિંબ-પડાવ્યો, ટાઢ તથા ગરમીનો શરીરમાં પ્રવેશ, આગીઆ કાચમાં, સૂર્યની કાંતિ, શરીરમાં જીવ અને ફળપુલમાં રસો પ્રવેશ કરે છે; પરંતુ પ્રવેશ કરતી વખતે કોઈ જોઈ શકતાં નથી તે જ પ્રકારે દેવ ભૂતાદિ પણ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; પરંતુ પ્રવેશ કરતી વખતે જણાતાં નથી.

### ઉન્માદનું અસાધ્યપણું.

આંખો ફાટેલીજ રહે, ડોહ્યાજ કરે, મુખે શીશુ આવે, ધુળ્યા કરે, નિદ્રા બહુ આવે અને વારંવાર પડી જાય તો બાલ્યુનું કે તે ઉન્માદ રોગી પરલોકના પ્રયાણ માટે કેડ બાંધી તૈયાર ઉભો છે.

### ઉપાય.

વાયુના ઉન્માદમાં પ્રથમ સ્નેહપાન કરાવી, પિત્તના ઉન્માદમાં રેચ આપી અને/કરના ઉન્માદમાં ઉલટી કરાવી પછી શુદ્ધ તથા સિંગમાં પિચકારી મારવા વગેરે ચિકિત્સાઓ કરવી. અથવા ઉન્માદ રોગીને બહાલાં જનનો વિનાશ થયાની વાર્તા સંભળાવવી, અફળુન વસ્તુઓ બતાવવી. કાંચની ફવાટીનો સ્પર્શ કરાવવો. હિના કરેલા લોઢા, તેલ કે પાણીનો સ્પર્શ કરાવવો. નિર્જન ઘરમાં સારી પેટે ચામકા મારવા. ઝેરી ડાઢ કાઢી લીધેલો સર્પ કરડાવવો. સિંહ તથા હાથીઓથી બંદીવરાવવો, ચેર, શત્રુ તથા રાજસેવકોના પ્રાણુચાત ત્રાસથી-જીવ-ભીત કરવો. ઇષ્ટ-બહાલાં જનોનાં નામો સંભળાવવાં. અથવા ઉપલેટ, આસમંધ, સિંધાવણુ, અજમોદ, ( બોડીઅજમો ) જીરું, શાહજીરું, ત્રિકટુ, ( સુંકે, મરી. પીપર, ) કળીપાડ અને શંખાવળી એઓ સધળાં બરાબર લઈ અને એ સર્વના બરાબર ઘોડાવજ લઈ સધળાંઓનું વઅગાળ ચૂર્ણ કરી બાહીના રસની ૩ બાવના દઈ, છાયામાં સુકવી ધુટી તેને મધ લી સંગ્રાથે ૧ તોલો કાલવી ૭ દિવસ લે તો સર્વ જાનના ઉન્માદ તથા સર્વ જાતના વાયુ વિકાર તથા પ્રમેહને મટાડે છે અને યાદશક્તિ, બુદ્ધિ, કાવ્યશક્તિ, ધૈર્ય તથા સંપત્તિને તથારે છે. આ બહાળનું કહેવ સારસ્વત ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા ત્રિફળા, પિત્તપાપકો,



દેવદાર, સમેરવો, જવાસા, તપર, હળદર, દારૂહળદર. ઇંદ્રવરણની જડ, ઘોળી તથા કાળી ઉપલ-સરી, ચંદન, પદ્મક, ઉપલેટ, નીલકમળ, એલચી, ઉભી બોરીંગણી, મજીઠ, તાલીસપત્ર, નસો-તર, વાવડીંગ, રૂવંતી, નાગકેસર, જેડીમધ, ગંધીસમેરવો અને ચંબેલીનાં પુલ એ સધળાં ઔષધો એક એક તોલા બાર લઘ ખાંડી વિધિપૂર્વક યોગશુ પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં અને તેમાં ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા નાખી ધીમા અગ્નિથી પકાવી સર્વ રસ બળી ઘી માત્ર રહે ત્યારે વસ્ત્રમાળ કરી લેવું. તેમાંથી ટાંક ૫ નિરંતર પીએ તો પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, ઉન્માદ, મૃગી, મૂર્છા, ખરજ, રક્ત, તાવ, વિષ, ઉધરસ, સોજો, અને પાંડુ એટલા રોગનો નાશ કરે છે, તથા પુત્ર આપે છે. આ પાનીપક કલ્યાણુદૃત કહેવાય છે. અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, હિંગ, વજ, સરસડીયાનાં બીજ, સિંધાલુ અને સરસવ એઓ સમાન બાગે લઘ ગોમૂત્ર-ત્રમાં સારી પેટે ઘુટી અંજન કરે તો ઉન્માદ જાય છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા સુંઠ, અજ-મોદ, હળદર, દારૂહળદર સિંધાલુ, વજ, જેડીમધ, ઉપલેટ, પીપર અને જીરું એ સધળાં સમાન બાગે લઘ સારી પેટે ઘુટી ટાંક રાત્રી, ગાયના ઘી સાથે પ્રભાતે સેવન કરે તો સાક્ષાત સરસ્વતીજી મુખમાં આવી નિવાસ કરે છે. તથા ઉન્માદ જાય છે. એમ ભાવમિશ્ર કહે છે. આ વિદ્યાધ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા બાહીનો રસ, કિવા ભૂરા કાળાના બીજનું ચૂર્ણ અથવા શંખાવળીનો રસ એ પ્રત્યેક યોગે ઉપલેટ અને મધ સહિત લઘ પીએ તો ઉન્માદ જાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા બાહીનો રસ, વજ, શંખાવળી, ઉપલેટ, અને નાગકેસર એ સર્વે બરાબર લઘ ચૂર્ણ કરી અંજન, નાસ વા, પીવા માટે યોજવાથી મૃગી, ભૂતોન્માદ અને ઉન્માદ નાશ પામે છે. વૈદ્યરહસ્ય. સરસડીયાનાં પુલ, મજીઠ, પીપર, સરસવ, વજ, હળદર અને સુંઠ એટલાં સમાન બાગે લઘ મકરીના મૂત્રમાં ઝીણું લસોટી ઝોળી કરી ધસી અંજન કરે, તો ઉન્માદ જાય છે. યોગરત્નાવળી. અથવા શેઠલી હિંગ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓ આઠ આઠ તોલા બાર લઘ ખાંડી ગાયનું ઘી ૨૫૬ તોલા અને ગોમૂત્ર ઘીથી ચારગણું લઘ તેમાં ઉપર કહેલાં ઔષધો નાખી ધીમા અગ્નિથી પકાવવું. જ્યારે ગોમૂત્ર બળી ઘી માત્ર રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વસ્ત્રમાળ કરી ટાંક ૫ બાર બોજન સમય પીએ તો ઉન્માદને દૂર કરે છે. આ હિંગાદૃત કહેવાય છે. ચક્રંત.

દેવ-આદિના વળગાડથી થએલા ઉન્માદ માટે સુગ્ર વૈદ્ય પવિત્ર યજ્ઞ પોતાના શરીરની રક્ષા-બળીમંત્ર, રામરક્ષા અથવા અન્ય મંત્રોથી રક્ષા કરી પછી ભૂતાદિને કાઢાડવા ચત્ન કરવો. તેમાં મંત્ર તંત્ર યંત્ર પૂજન બળીતન હોમાદિ વિધિપૂર્વક કરવાં. કાળાંમરી, પીપર, સિંધાલુ અને ગોરૂચંદન એઓને ઝીણું ઘુટી મધ સાથે અંજન કરે તો ભૂત-પ્રેત જન્ય ઉન્માદ મટે છે. અથવા તાવના અધિકારમાં નૃસિંહજીનો દિવ્ય મંત્ર લખેલો છે તેથી ભૂત-પ્રેતાદિ વગેરેના ઉન્માદ મટે છે. માટે તે મંત્રનો ઉપયોગ કરવો.

ઉડ્ડીસમાં શ્રી મહાદેવજીએ કહેલા આ સંબંધી સાવર મંત્ર યંત્રો.

ઉનમો મગવતે નારસિંહાય વોર રૌદ્રમહિષા સૂર રૂપાય ત્રૈલોક્ય ઢંબરાય રૌદ્ર-ક્ષેત્રપાલય હૌ હૌ ક્રૌ ક્રૌ કિમિતિ તાઢય તાઢય મોહય મોહય દ્રંભિ દ્રંભિ ક્ષોભય ક્ષોભય અભિ અભિ સાધય સાધય હૌ હૃદયે આશંકયે પ્રીતી લલાટે વંધય વંધય હૌ હૃદયે સંમય કિલિ કિલિ રૂંહૌ ઢાકિનિ પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય શાકિનિ પ્રચ્છા-



મંત્રાચ્છે અડધ મંત્રી તાપ્તે તો ડાકણી ઘેર આવી રમવા લાગે અને પવિત્ર પાણી મંત્રી આંખો ઉપર છાંટે તો ડાકણી બોલી ઉઠે છે.

ડાકણીનો દોષ દૂર થવાનો મંત્ર.

ૐ નમો આદેશ ગુરુકું ઢાકિણી સિહારી કિન્નેમારી જતી હળમંતને ઘારી કહાં જાવ દશકી કિનેાને દેવી જતી હળમંતને દેવી સાતમે પાતાલગાઈ સાતમા પાતાલસું કુળ પકડ લાયા જતી હળમંત પકડ લાયા જતી હળમંત પકડ લાયા એક તાલદૈ એક કોઠા તોડયા દોય તાલદૈ દોય કોઠા તોડયા ત્રીન તાલદૈ ત્રીન કોઠા તોડયા ચ્યાર તાલદૈ ચ્યાર કોઠા તોડયા પાંચ તાલદૈ પાંચ કોઠા તોડયા છ તાલદૈ છ કોઠા તોડયા સાતમો કોઠો ચોલિ દેસેતો કુળ કુળ રવડી જે ઢાકિની સિહારી મૂત મેત ચલ્યા જતી હળમંત તેરે શાહેસું ચલ્યા ૐ નમો આદેશ ગુરુકું ગુરુકી શક્તિ મેરી મક્તિ ફુરો મંત્ર ઈશ્વરી વાચા.

આ મંત્રવડે મોર પાંખની પીછીથી ૬ લોહાના પદાર્થથી ૭ વાર ઉંજણી નાખવી નેથી દોષ દૂર થાય છે.

|    |    |   |     |           |  |           |    |     |    |      |
|----|----|---|-----|-----------|--|-----------|----|-----|----|------|
| ૧૬ | ૬૬ | ૧ | ૫   | નંબર<br>૧ |  | નંબર<br>૨ | ૭  | ૭   | ૬  | ૮    |
| ૭  | ૬  | ૭ | ૬   |           |  |           | ૬  | ૬   | ૬  | ૫    |
| ૬  | ૭  | ૭ | ૦૧૦ |           |  |           | ૪  | ૦૧૧ | ૬  | ૧૧   |
| ૮  | ૧  | ૬ | ૪૦  |           |  |           | ૭૧ | ૬   | ૧૦ | ૦૧૧૦ |

નંબર ખીજ વાળો યંત્ર કોરા કાગળ ઉપર અષ્ટમંધથી લખી અષ્ટાદ પાણીમાં ઘે-  
ળી ૭ દિવસ પાવો અને નંબર પેહેલા વાળો યંત્ર અષ્ટમંધથી કાગળ ઉપર લખી ધૂપ  
દહ બાળકને કિંત્ર કાઢતે ગજામાં બાંધવો તો ડાકની વજેરના દોષ દૂર થાય છે.

હાજરાયતનો મંત્ર.

“ ૐ નમઃ કામારુયાયે સર્વ સિદ્ધિદાયૈ અમુક કર્મ કુરુ કુરુ સ્વાહા. ”

અસ્ય મંત્રસ્ય વાલ્મીકિઃ કૃષિઃ જામતિ છંદઃ કામારુયા દેવતા મળવ શક્તિઃ અ-  
વ્યક્ત કીલકં ૐ નમઃ અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ કામારુયાયૈ તર્જનિભ્યાં નતઃ સ્વાહા સર્વ સિ-  
દ્ધિદાયૈ મધ્યમાભ્યાં વષટ્. અમુક કર્મ અનામિકાભ્યાં, હું કર્મ કુરુકુરુ કનિષ્ઠિભ્યાં.  
ચૌષ્ઠ સ્વાહા કરતલ કરપૃષ્ઠાભ્યાં અસ્ત્રાય ફટ્ ૐ નમો હૃદય કામારુયાયૈ સિરસે  
સ્વાહા સર્વ સિદ્ધિદાયૈ શિષાયે વષટ્ અમુક કર્મ કવચાયહું કુરુ કુરુ નેત્રત્રયાયૈ ચૌષ્ઠ  
સ્વાહા અસ્ત્રાય ફટ્ ॥ અધ્યાયમ્ ॥

ચોનિમાત્ર જરીરાય કુંજુ વાસિની કામદા ॥

રજસ્વલા મહા તેજા કામાક્ષી ધ્યેયયા સદા ॥ ૧ ॥



આ મંત્રને ૧૦૦૦ વખત જપી ગુપ્તનોરાનાં કુલોની ૧૦૦ આહતી આપી સિદ્ધ કરવો. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મંત્રેલા મીઠળની રાખ રૂમાં લપેટી દીવટ વણી તેલના દીવામાં મૂકી દીવો કરવો તથા દીવાનું ( કંકુ-કેસરાદિથી / પૂજન કરી તે દીવાની આગળ આઠ અથવા દશ વર્ષનો, સારા કુળનો, દેવગણુવાળો છોકરો ખેસારવો અથવા તેવાજ ગુણુ યુક્ત કન્યા મળે તો તેને ખેસાડી, પોતે પણ પવિત્ર યજ્ઞ મીઠળ ઉપર ઉપરના મંત્ર જપવા. સંકલ્પ વાળું પાણી છાંટી દીવાના આગળ આ યંત્ર લખી તેનું પૂજન કરી આ યંત્ર છોકરા કે છોકરીને દે-

|   |   |   |   |
|---|---|---|---|
| ૧ | ૮ | ૩ | ૮ |
| ૫ | ૬ | ૩ | ૬ |
| ૭ | ૨ | ૬ | ૨ |
| ૭ | ૪ | ૫ | ૪ |

ખાડી તેના હાથની હથેળીમાં મંત્રેલા મીઠળની રાખ કરી તેલમાં કાલવીને મસળવી અને પછી તેને પૂછતું એટલે જે જે તે હથેળીની કાજળમાં એના દેખવામાં આવશે તે તે કહી બતાવશે. વિસર્જન કર્યા પછી દશમા ભાગે માર્જન, દશમા ભાગે તર્પણ અને દશમા ભાગે ધ્વજ ભોજન કરવું. આ હાજરાયત વિધિ સત્ય છે. આ સર્વ પ્રયોગ શ્રી સદાશિવજી પ્રણીત ઉડીસમાં કહેતું છે. અથવા લીંબડાનાં પાંદડાં, વજ, હિંગ, સાપની કાંચળી, અને સરસવ એએની ધુણી દે તો કાંચળી

ભૂત વગેરે ભાગી જાય છે. અથવા કપાસીયા, મોર પાંખના ચાંદલા, મોટી ભોંરીંગણીનાં ફળ, શિવનિર્માલ્ય, મરવો, તજ, વંશજોયન, ગલાડીની વિષ્ટા, જવના છોતરાં, વજ, માયાના વળ, સાપની કાંચળી, ગાયનાં શીંગડાં । છોત્ર, હાથીદાંતનો છોત્ર, હિંગ અને મરી એ સર્વ સમાન લઈ ખાંડી એએની ધુણી દે તો સર્વ પ્રકારના ભૂતાન્માત્ર કિંવા દોષ દૂર થાય છે. આ માહેધર ધૂપ કહેવાય છે. ચક્રદત્ત. અથવા કરકચની જડ, દારહળદર, સરસવ, ઉપલેટ, હિંગ, વજ, મજીડ, ત્રેફળા, સુક, મરી, પીપર અને ઘઉંલા એ સર્વ સમાન લઈ બકરાના મૂત્રમાં ઘુંટી નાસ દેવાથી કે અંજન કરવાથી સર્વ ભૂતા દ ઉન્માદનો દોષ દૂર થાય છે. અથવા ગોરખ કાકડીને જોમૂત્રમાં ઘુંટી નાસ દે તો ધ્વજરાક્ષસનો દોષ મટે છે. અથવા સંખાવળીનાં મૂળીઆંને એખાના પાણીમાં વાટી અથવા ઘીમાં વાટી તેનો નાસ આપવાથી ભૂતાદિકવા ૧ દોષ દૂર થાય છે.

પવિત્ર દેવને ખરાબ ધૂપ વગેરે અછજતી ક્રિયાઓ કરવી નહીં માત્ર મહિન ભૂત પ્રેતાદિ કે પિશાચ વગેરેને માટે ઉપરની ક્રિયાઓ કામમાં લેવી નહીં તો ભૂતાદિ દોષ કહાડતાં પોતાનો પ્રાણુ જવાનો વખત આવશે માટે દેવોનું હંચ નિયાપણું વિચારી સર્વ ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા.

### ધૃતિ ઉન્માદનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

—\*—\*—\*—\*—

૧ ભૂતચોની છે એ કોઈથી જોડું કહેવાય તેમ નથી; પરંતુ જે જે ધૂણનાસ નજરે પડે છે તે તે સર્વ ટોંગ કરનાસ છે ખરા દેવના આવેશવાળો હાસમાં એક પણ ભાગ્યે હોય છે, પણ કાંઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધવાના હેતુથી ધણું મરીને જહેમ તથા પ્રયત્નથી જીવો ભૂતનો આવેશ બતાવે છે તેથી બિચાસ ભોળા અને ત્રિષયી પુરુષો તેની અનેક પ્રકારે ખુશામત કરી યજ્ઞ યંત્ર તંત્ર દોષો કે કાતારા કાવેછે અને ભૂત ધુણીને જે કહે તે પ્રમાણે વર્તે છે. અરે! સમજી પુરુષો પણ તેવી ત્રિષોના કંદથી કંટાળી છેવટે હાથે હા કરી લોકોનાં લયથી તે કથાય આદરે છે અહા! । ત્રિના ચરિત્રથી સમુદ્રનો કોણ પાર પામ્યું છે । । ।

ભા. કર્તા.



## મૃગીરોગનો અધિકાર.

—(\*)—

### મૃગીરોગની નિદાન પૂર્વકે સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા.

મૃગીરોગ ચિંતા તથા શોકાદિથી કુપિત થએલા દોષો હૃદયની નસોમાં નિવાસ કરી યાદશક્તિનો નાશ કરે છે તેથી અપરમાર-મૃગી-વાઇ-ફેફ્ફે અને મિરઘીવાયુ વગેરે નામ વાળો રોગ પેદા થાય છે. તે રોગના ૪ ભેદ છે-એટલે વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો, કફથી થયેલો, અને ત્રિદોષના પ્રયોગપણાથી થયેલો એમ ૪ પ્રકારનો છે.

### મૃગીનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જે મનુષ્યને મૃગીરોગ રોગ થવાનો હોય ત્યારે તેને તે રોગ થયા પહેલાં આટલાં લક્ષણો થાય છે-એટલે કંપારો, હૃદયમાં શૂન્યતા, પરસેવો, વિસ્મયતા, મૂર્છા, જ્ઞાન રહિત, અથવા ઇદ્રિયો જ્ઞાનરહિત થાય અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે.

### મૃગીનાં સામાન્ય લક્ષણ.

જેને મૃગી રોગ થયો હોય તેને સર્વત્ર અધિકાર દેખાય સ્મરણશક્તિ નાશ થઇ જાય, નેત્રોમાં વિકાર અને હાથ પગને પૃથ્વી ઉપર પછાડ્યા કરે છે. આ રોગ બહુજ ભયંકર છે માટે આ રોગ વાળાને નદી, તળાવ, કુવા, વાવડી, કુંડથી, વૃક્ષોની, પવંતોથી, તથા વિ-પ્રમ પ્રદેશોથી અને અગ્નિથી સદા યત્નપૂર્વક બચાવવો જોઈએ નહીં તો તેની બેભાન અવસ્થામાં તેનું તુરંત મરણ નિપજે છે. તથા ઉન્માદ રોગીને પણ તે જ પ્રમાણે બચાવવો.

### નિર-નિરાળા દોષોના કાપથી થએલ મૃગીનાં લક્ષણો.

વાયુના કાપથી થએલ મૃગી હોય તો કંપારો, દાંતોને ચાવે, મોહોડે શીથુ આવે, શ્વાસ થાય અને જ્યાં ત્યાં કાળું પીળુંજ દેખે છે.

પિત્તના કાપથી થએલ મૃગીમાં મોહોડે પીળાં શીથુ આવે, શરીરની ચામડી તથા મોહોડું અને આંખ પીળાં થાય, સર્વત્ર લાલ પીળું દેખાય અને તથા ઘણી જાગે તથા શરીર ઉનું રહે વા, સર્વત્ર અગ્નિ બળતીજ દેખે છે.

કફના કાપથી મૃગી થઇ હોય તો, મોહોડે ઘોળું શીથુ આવે. શરીરની ચામડી મુખ અને નેત્ર પણ ઘોળાંજ થઇ જાય. ટાહાડ વાય, ફંવાડાં ઉભાં થઇ આવે અને શરીર બારે તથા સર્વત્ર વસ્તુ ઘોળીજ દેખાય છે.

ત્રિદોષના કાપથી મૃગી થઇ હોય તો ઉપર કહેલા પ્રત્યેક દોષનાં લક્ષણ નજરે પડે છે. આ મૃગી અસાધ્ય છે.

### અસાધ્ય મૃગીનાં લક્ષણ.

જે મૃગીરોગીનું શરીર અત્યંત દુરક્રિયા કરે, શરીર ફીથુ થઇ ગયું હોય, આંખની બમરો ચલાયમાન થતી હોય, નેત્રો વિકૃત થતાં હોય, અંધારાં આવતાં હોય, માથું ધણું દુખતું હોય, કાંતિ તથા ઇદ્રિયબળ હણાઇ ગયું હોય અને જ્ઞાનશક્તિ નાશ થતી હોય.

તો તે મૃગીરોગવાળો જીવતો નથી. તથા હાંખા વખતથી થએલ કિંવા એક દોષવાળો મૃગી રોગ હોય તો તે પણ અસંભવ છે.

### મૃગીનો સમય.

પિત્તપ્રકોપ પામ્યું હોય તો પંદર દહાડે અથવા પંદર દિવસની અંદર મૃગીરોગ ઉછાળો મારે છે અર્થાત્ પિત્તની મૃગી પંદરમે દહાડે કે પંદર દહાડામાં કાંઈક ઓછા સમયે મૃગી-વાઇ આવે છે. વાયુ પ્રકોપની ૧૨ દિવસે અથવા તો બાર દિવસની અંદર પણ વાઇ આવે છે. કફ પ્રકોપની એક મહીને અથવા તો એક માસની અંદર પણ વાઇ આવે છે. આ રથને એવી શંકા કરે કે મૃગીના કારણુ ૩૫ વાત પિત્ત તથા કફ નિરંતર વિદ્યમાન છે; છતાં નિત્ય વાઇ ન આવતાં અમુક અમુક સમય ઉપરજ કેમ આવે છે? તો તેનું સમાધાન એ છે કે, જેમ વર્ષાદ વરસે છે તે વખતે સર્વ બીજ ઉગવાનું કારણુ છે છતાં ધણી, ચણા, મેથી કે બીજ વગેરે શરદઋતુમાંજ ઉગે છે તેમ મૃગીના કારણુ ૩૫ દોષો પણ વિદ્યમાન છે છતાં પોતપોતાના સ્વભાવને લીધે સમય ઉપરજ કોપ કરે છે.

### ઉપાય.

મૃગીવાળા રોગીને પીવાનાં ઔષધો આપીને, અંબળ, લેપ, મર્દન, ડાંભ અને નાસ વગેરેના પ્રયોગો ઉપયોગમાં લેવા. તથા તેલ સાથે લસણુ ખાવાથી વાયુની, દુધ સાથે શર્તાવરી ખાવાથી પિત્તની અને ખાહીના રસ સાથે મધ પીવાથી કફની મૃગા નાશ થાય છે. અથવા સરસવ સર ગવો, અરલુ અને અધેડો એઓનું ચૂર્ણ કરી ખાવાથી અથવા ગાયના મૂત્ર સાથે વાટી શરીરે લેપ કરવાથી મૃગી નાશ પામે છે. “અથવા સરગવાનો રસ શેર ૪, કુમાર પાઠાનો રસ શેર ૪ અણીનો રસ શેર ૪, લીંબડાની અંતર છાલનો રસ શેર ૧, માયનું મૂત્ર શેર ૪ અને તેલ શેર ૧ એઓ એકઠાં કરી ધીમા તાપ ઉપર પકાવતાં સર્વ રસ બળી તેલ માત્ર રહે ત્યારે તેને ગાળી લઇ તે તેલનું શરીરે મર્દન કરે—એળે તો મૃગી-વાઇ જાય.” અથવા મણુશીલ, ગરુડની હઘાર અથવા લીલચાંચની હઘાર અને કણ્ઠરની વિષ્ણ એઓનું અંગન કરવાથી મૃગી મટે છે, તથા ઉન્માદ પણ મટે છે એમ લક્ષ્મિશિવનું કહેવું છે અથવા પારાની શુદ્ધભસ્મ, અબ્રકની શુદ્ધભસ્મ, લોહાત્રી શુદ્ધભસ્મ, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધમણુશીલ, હરતાલની શુદ્ધભસ્મ અને રસવંતી એ સઘળાં બરાબર ભાગે લઇ વાટી ગોમૂતમાં ૧ દિવસ ધુંટી તેને લોહના વાસણમાં નાંખી તેથી બમણો શુદ્ધગંધક વાટી અરધો નીચે પાથરી તેના વચમાં ધુંટેલી દવાનો ગ્રેણો મૂકી તે ઉપર બાકી રહેલો ગંધકનો બૂકો પાથરી પછી તેને એક પહોર સુધી અગ્નિ ઉપર પકાવવો. તેમાંથી ૧ રતી ભાર નિરંતર ૭ દિવસ ખાય તો વાઇ આવતી હોય તે તથા ઉન્માદ અને વાયુ વગેરે નાશ પામે છે. આ છૂત દૈરવ રસ કહેવાય છે. આ રસ સેવન કર્યા પછી સુંઠ, મરી, પીપર, સંચળ અને શેકલી હિંગ એ સર્વ સમાન લઇ વાટી વજ્રગાળ કરી મનુષ્યના મૂત્ર અને લીની સાથે સેવન કરે તો મૃગી વાયુ ફેફસે-વાઇ નાશ પામે છે. અથવા જેડીમધને બૂરા કાળાના કે કાળાના રસમાં ધુંટી ૩ દિવસ પીએ તો મૃગી નાશ પામે છે. અથવા વજ, ઉપલેટ અને શંખાવળી એ સોળ સોળ તોલા ભાર લઇ ખાંડી ૬૪ તોલા ખાહીના રસમાં ધુંટી તે કઢકથી પકાવેલું ૬૪ તોલા માયનું જુતું લી ઉપયોગમાં લે તો મૃગી અને ઉન્માદ રાત્રિ નિશ્ચે નાશ પામે છે. અથવા કાળાના અઢાર મણુ રસમાં જેડીમધના કફ-ચટણીથી

સિદ્ધ કરેલું-પકાવેલું ગાયનું લી ઉપયોગમાં લે તો મૃગી નાશ થાય છે. અથવા સરગવાના મૂળની છાલ, વીરણવાળો, ઉપલેટ, જીરું, લસણ, મુંદ, મરી, પીપર અને હિંગ એ સખળાં બળે તોલા બાર લખ ખાંડી કલક કરી તેલ તોલા ૨૪ અને બકરાનું મૂત્ર તોલા ૧૦૮ તેમાં કલક નાખી ધીમા આગના તાપથી પકાવવું. જ્યારે મૂત્ર બળી તેલ માત્ર રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી તે તેલનો નાસ લે તો મૃગીવાયુ નાશ પામે છે, ભાવપ્રકાશ. અથવા પંચકૂલ, ત્રિકુળ, વાવડીંગ, સિંધાલુલુ, અજમે, શાલજીરું, ધાણુ, મરી, બીડલુલુ, કુચાં અને જીરું એઓનું ચૂર્ણ કરી દસમૂળના ઊના ક્વાથ સંગ્રાથે પીવામાં આવે તો વાયુ તથા કફ સંબંધી રોગો, મૃગીવાયુ, ઉન્માદ, અરશ અને સંગ્રહણી એટલે રોગો મટે છે, તથા નાશ થએલો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. આ કફચાતુ ચૂર્ણ કહેવાય છે એમ ભાવમિત્ર કહે છે. અથવા પુષ્પ નક્ષત્રના દિવસે કુતરાનો પિત્તો કાઢાડી અંબન કરે અથવા લીની સાથે તેનો દૂધ દેવાથી મૃગી નાશ પામે છે. યોગતરંગિણી. અથવા વંજનું ચૂર્ણ મધની સંગ્રાથે ખાંડ ઉપર દુધ ભાત જમવામાં આવે તો તેથી લયંકર અને લાંબા વખતથી થએલો મૃગીરોગ પણ નિમ્બે નાશ પામે છે. વૈદ્યરત્ન. અથવા નોળીઆની, ધુઆની, બિલાડીની, ગીધની, સાપની અને કાગડાની હધાર, પાંખ તથા ચાંચ લખ એઓની મૃગીરોગવાળાને ફુણી દે તો મૃગી નાશ પામે છે. ચક્રદત્ત. અથવા ઉન્માદના વિષયમાં જે જે નાસ, અંબન કે ઔષધ પ્રયોગો કહેવામાં આવેલ છે તે તે ઉપાયોનો મૃગીમાં પણ ઉપયોગ કરવો. “અવા અગથીઆનાં પાંદડાં તથા મરી એઓને ગોમૂત્રમાં ઘુટી તેનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાં તેથી તત્કાળ મૃગી બંધ પડે છે.”

### મૃગી રોગનાં પદ્ધતિપદ્ય.

ચોખા, ધઉ, મગ, જીરું લી, દુધ, તુરીઆં અને દાડિમ એટલાં સદા સેવવાં યોગ્ય છે. અને તીખા, ખાટા, તુરા, સોપારી અને મદિરાદિ પદાર્થો, તથા ચિંતા, લય, ક્રોધ, અદ્યુત વસ્તુનું જોવું, મૈથુન, મહેનત, બાજી, અડક, તુવર અને તૃષા, નિંદ્રા, બૂખ વગેરેના વેગો અટકાવવા વગેરે વગેરે સેવવા યોગ્ય નથી,

### ૧ મૃગી રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ધતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાધ પ્રતાપસિંહજી વિરજિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે મદ્રાસય ઉન્માદ અને મૃગી એઓનો સર્વ લેહકદિ યુક્ત ઉત્પત્તિ લક્ષણ યત્નાદિ નિરૂપણ નામનો સાતમો તરંગ સંપૂર્ણ.



૧ વિધિપૂર્ક અદિત્યવારને દિવસે ઘેઠાના માથાના જે કોડા લાવી તેને બાદનીઆમાં પૂરી ગળે કે હાથે ધારણ કરે તો આકરો મૃગીવાયુ પણ નાશ પામે છે. અથવા જે દોરીમાં ચાતું ‘મીઠું’ ટીંચાડેલું હોય ના જે દોરીથી ફાંસી આપેલ હોય તે દોરીને બાળી તેની રાખ ટાઢા ખણી સંગ્રાથે પાપાળી અપરંપ મૃગીરોગ નાશ છે.

વૈદ્યરત્ન.





૪૭, સર્વાંગવાત ૪૮, હસ્ત કેશલ ૪૯, આટોપ ૫૦, પાચક્ષણ ૫૧, મળગાહતા ૫૨, અંગ પ્રવર્તિ ૫૩, કંપ ૫૪, સ્તંભ ૫૫, રક્ષતા ૫૬, અર્ધ ૫૭, કાચુર્ક ૫૮, લેપ ૫૯, લેપ મહર્ષ ૬૦, વ્યથા ૬૧, તોદ ૬૨, બેઠ ૬૩, ચિરાસ્કુરણ ૬૪, અંગમર્દન ૬૫, અંગમુક્ષ ૬૬, સંક્રાંત ૬૭, અંગ વિજંસ ૬૮, મોહ ૬૯, ચળચિરતા ૭૦, નિદ્રાનાશ ૭૧, સ્વેદ નાશ ૭૨, વૃણહર્ષિ ૭૩, બીરતા ૭૪, મુકેશ ૭૫, સ્નેહનાશ ૭૬, મર્જનાશ ૭૭, પરિવર્ત ૭૮, વનિહૃવૈષમ્ય ૭૯, વાચાશતા ૮૦, કટિમહ ૮૧, અક્ષેપક ૮૨, શ્રમનાશ ૮૩, અને ઉદ્ધતાંજ ૮૪ એ એરણી વાત આધિઓ છે.

### ૮૪ વાતાધ્યાયિઓનાં લુપ્તોં લુપ્તોં લક્ષણો.

જે વાયુ લોહીમાં રહી ડોકની નસોને લુપ્તી વેદનાવાળી તથા કાળકે કરી નાખે છે તે શિરોમહ વાયુ કહેવાય છે. ૧. વારંવાર બમાસાં આવે તે જુલ્મ વાયુ, ૨. મોહાડના નીચેના જડખાને સજડ કરી દેછે, હડપચી નીચી કરી મોહાડને ખીટી દેછે, કિંવા ખુલ્લું રાખે છે અને માંડમાંડ ખોસકે ખવાય તથા બોલી શકાય તે હંબુમહ ૩. જીભ હાથી શકે નહીં તે જેવ્હાસ્તાંસ ૪. પદો તથા બંજનનો બોલતાં બોલતાં લોપ થઇ જાય તે ગંદુલ્મ ૫. ગુંગણું બોલાય તે મિન્મિનત્વ ૬. બોળાપણું થાય તે મૂકતા ૭. સર્વથે રહિત તથા વિના કારણે બોલ્યા કરે તે પ્રલાપ ૮. જમવા વખતે કશા પણ સ્વાદની જાંને જમ ન પડે તે રસાજ્ઞાન ૯. બહેરાપણું થાય તે આધિર્ષ ૧૦. કાનમાં ઘોંઘાટ થયા કરે તે કંકુર્ન ૧૧. ટાઢા, ઉંના કે કામળ-કઠિણતાની આમંડીને ખબર પડે નહીં તે ત્વંદુસ્ત ૧૨. અરધું મોહાડું ફરી જાય, માથું ઘૂમે, જીભથી બોલાય નહીં તથા દ્રષ્ટિ વાંકી તરફ થઇ જાય તે અર્ધિત-અડધીઆ વાયુ ૧૩. ડોકની નસો ખેંચાઇ જાય વા, સંજડ થઇ જાય તે મંચાસ્તાંસ ૧૪. બન્ને જીભએને સુકાંવી વેદના ઉત્પન્ન કરે તે બાહુચીષ ૧૫. જીભએની નસોને સંકાચી વાંકી કરી નાખે તે અપખાદુક ૧૬. બન્ને હાથ વળી શકે નહીં તથા કામ પણ થઇ શકે નહીં તે વિચાચી ૧૭. ઉપરા ઉપરી ઓડકર આવે તે ઉંદ્રવાત ૧૮. આંધરો થઈ છે-પેટ ફુલે છે તે આદ્માન ૧૯. જે પેટ અને સ્તંભ વચ્ચેમાં આંધરો જણાય, પણ જાંતી અને કુખમાં દુઃખ થાય નહીં તે પ્રત્યાદ્માન ૨૦. કુટીની નીચે જોળ પથરા જેવી ગાંઠ-વાયુ જોળો બધાય તથા તે હરે હરે નહીં તથા ઉંચેના બાગમાં લાંબી સ્થિરતા વા, ચંચળતા વાળી ગાંઠ થાય તેમાં મંદ મંદ પીડા થાય અને મળ-મૂત્ર તથા પવનને રોકી દે તે વાત્તદિલા ૨૧. જે અદિધાના જેવી ગાંઠ આંડી, સીધી અને લાંબી અધિક પીડાયુક્ત હોય તે પ્રત્યાદિલીકા ૨૨. હોઝરી અને કાચળીમાં અસહ્ય-ઓકરી વેદના થઇ નીચે ઉતરી ગુદા અને આં-પુરપના ગુદા ભાગોને બેઠા નાખતી જે વેદના થાય તે તૂની ૨૩. ગુદા અને આં-પુરપના ગુદા-ધુપાયલા ભાગોમાંથી વેદના થઇ થઇ અત્યંત આકરી વેદના ઉપર થઇ વારંવાર બળવડે હોઝરીમાં સંચરે છે અને તૂનીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બેઠ કરે તે પ્રતિતૂની ૨૪. જે કુદાના અસ્થિ-હાડકાઓનાં અને બરડામાં જે હાડકાઓનાં જે સધ્યા છે તે ત્રિફ-હાંદ-હાડામાં પીડા થાય તે ત્રિફુલ્લ ૨૫. વારંવાર મૂત્રવું પડે તે મુદુમૂત્ર ૨૬. મૂત્રમાં સંકેત થાય તે મૂત્ર મિમ્હ ૨૭. અસ્થિવાત ૨૮. કુદા નીચેના ભાગથી શરૂ થઇ અંતર પહોંચે એક એક બરડો, કુદા સાથે, અંતર પહોંચે એક એક એકાને જડી લે અને તેમાં કપારો, સીંધો વગેરે

જેવી વેદના થાય તે ગૃધ્રસી ૨૮. કૃત્તી તે ગોઠણ સુધીના ભાગની ( એક પમની ) મોટી રજો ખેંચાવાથી લંગડો થાય તે ખંબ ૨૯. કૃત્તી તે છુંટી સુધીના બન્ને સાથેની સાથવા વજેરેની ક્રિયા અટકી જાય તે પાંગળો—પંચુ ૩૦. ચાલતી વખતે ધૂળ અને પગ આઠા અવળા પડે ખોડંગાતો ચાલે તે કલ્લાપખંજ ૩૧. હોઝણના વચમાં વાયુ તથા લેહીથી શિયાળના માથા જેવો જડો સોળે ધણી વેદના સાથે ચઢે તે કાષ્ઠુશીર્ષક ૩૨. પગ, સામળ, પિંડીઓ અને હાથનાં મૂળ, વેદનાથી ઠરડાઇ જાય તે ખુદલી ૩૩. પંચ કરવાથી, આડો અવળો પગ પડવાથી, પડવાથી કિંવા ચાકને લીધે વાયુ ગોઠણમાં સોળે લાવી વેદના ઉત્પન્ન કરે તે વાતકંટક ૩૪. પગમાં બળતરા થાય તે પાદકાલુ ૩૫. પગમાં ખાલી ચઢે અને ફવાટાં ઉભાં થઇ આવે તે પાદહર્ષ ૩૬. વાયુથી હાથ, પગ, માથું, વાંસો તથા ઠાકું એઓ સજડ અને લાકડીની પેઠે શરીર અકુડ થઇ જાય તથા ડોલ્યા કરે તે હંડકાક્ષેપ ૩૭. કૃત્તી વિંટાયલો વાયુ શરીરની ધોરી નસોને સજડ કરી હાથીની પેઠે વારંવાર શરીર હલાવ્યા કરે તે હંડપતાનકાક્ષેપ ૩૮. કાંઈ વાગવાથી કાપેલો વાયુ માણસના શરીરને હલાવે છે તે અભિઘાત કૃતાક્ષેપ ૩૯. પિત્ત સંયુક્ત વાયુ સર્વ ધોરી નસોમાં પેસી વારંવાર શરીરને હલાવ્યા કરે તે વાતપિત્તકૃતાક્ષેપ ૪૦. કામઠાની પેઠે આગળના ભાગથી ખેંચાઇને વાંકો વળી જાય તે અંતરાયામ ૪૧. કમરમાંથી વાંક વળી પીઠ તરફ ઝીંજડતી પેઠે વળી જાય તે આઠાયામ ૪૨. હાથ પગ અને આખું શરીર કામઠાની પેઠે વળે તે ધનુર્વાયુ ૪૩. શરીરના ભાગથી બાહ્ય પીકતો કે છાતીનો ટેકરો વાંકો વળેલો નીકળે તે કુમડો—કુખજ ૪૪. વાયુ હિંચી ગતિને ધારણ કરી હૃદય, મસ્તક, ખભા અથવા શરીરમાં પીકા કરે તથા કામઠાની પેઠે શરીરને વાળે છે, કંપાવે છે અને ચિત્તને મોહયુક્ત કરી દ્રષ્ટિને સ્તબ્ધ કરી નાખે તથા હોલા કે કખૂતરની પેઠે ગળામાં બોલે તે અપતંગ ૪૫. વાયુ છાતીમાં પેસી ઘાન-સંગાતો નાશ કરી દષ્ટિ રોકી તરેહવાર રીતે કંઠમાં શબ્દ બોલે, ક્યારેક સાવધાન અને ક્યારેક અસાવધ રહે તે અપતાનક ૪૬. અરધું—એક બાજુનું શરીર અધાઇ નકામું થઇ જાય અને અડવાથી કે સુંટી ખણવાથી ચામડીને ખમર પડે નહીં તે પક્ષાઘાત ૪૭. આખા શરીરની નસો ધૂળ, ગાત્રો ભાગી પડે અને સાંધાઓમાં કળતર થાય તે સર્વોગ વાત ૪૮. વાળ ટુંકાજ રહે તે હૃદયકેશત્વ ૪૯. પેટમાં ગડગડાટ થાય તે આટોપ ૫૦. પડખાઓમાં ચળ-સણકા આવે તે પાદશૂળ ૫૧. ઝાડો ધણો કઠણ ઉતરે તે મળગાઠતા ૫૨. ઝાડો ઉતરે નહીં ને બંધકાશ રહે તે મળામ્રવર્તિ ૫૩. આખું શરીર કપ્યા-ધૂળ્યા કરે તે કપવાયુ ૫૪. આખું અંગ અકુડ થાય તે સ્તંભ ૫૫. આખું શરીર લુપ્ત પડી જાય તે રૂક્ષતા ૫૬. શરીર દુર્બળ થઇ જાય તે કાર્શ્ય ૫૭. શરીર કાળું પડી જાય તે કાષ્ણુર્ય ૫૮. શરીર ઠંડુજ રહે—ભાગે તે શૈત્ય ૫૯, ફવાડાં ઉભાં થાય તે ચેમ—લોમહર્ષ ૬૦. અંગમાં પીકા થવા કરે તે વ્યથા ૬૧, અંગમાં સોયો ભોંકાની હોય તેવી પીકા થાય તે તોહ ૬૨. શરીર ચીરાતું હોય તેવી પીકા થાય તે ભેદ ૬૩. નસોનું વારંવાર ફરકવું તે શિરાસ્ફુરણ ૬૪. અંગમાં ત્રોડ થાય તથા શરીર ભાગે તે અંગમર્દન ૬૫. શરીર સુમધ જાય તે અંગશુષ્ક ૬૬. શરીર સંકોચાઇ જાય તે સંકોચ ૬૭. શરીરનું પોતાના ઠેકાણેથી ખસી જવું તે અંગવિભ્રંશ ૬૮. ચિત્ત મૂઢ થઇ જાય તે મોહ ૬૯. ચિત્તનું ચંચળ રહેવું તે ચળ ચિત્તતા ૭૦. ઉંઘ જાગ રાપણ ન આવે ને નિદ્રાનાશ ૭૧. જરા પણ પરસેવો ન આવે ને સ્વેદનાશ ૭૨. બ-

બને નાશ થાય તે બળહાનિ ૭૩, બ્હીકણપણું થાય તે ભીરૂતા ૭૪. વીર્યનો ક્ષય થાય તે શુક્રક્ષય ૭૫. અટકાવ બંધ થઇ જાય તે રક્તોનાશ ૭૬. કાચો ગર્ભ પડી જાય તે ગર્ભનાશ ૧ ૭૭. પંચ કે મહેનત ક્યાં વિના થાકી જવું તે પરિશ્રમ ૭૮. બહારમિનું વિષમપણું રહે તે વનિહૃવૈષમય ૭૯. બહુ બોલવાપણું તે વાચાલતા ૮૦. કેડની રંગો અકાવાથી વાંકા વળતાં વેદના થાય તે કટિગ્રહ ૮૧. ધુણે, રૂવે, હસે બબડયા કરે તે આશ્વિ-પક્ક ૮૨. કામ કર્યા છતાં પશુ થાક લાગે નહીં તે શ્રમનાશ ૮૩. અને પૃથ્થ ભાગની નસો સજડ થઇ નિર્બળ થવાથી ચાલી શકે નહીં તે ઉરસ્તંભ ૮૪. આ ચોરાશી પ્રકારમાં પ્રત્યેક ગ્રંથના બિન મત છે માટે નામ પ્રમાણે લક્ષણ સમજી કાર્યમાં કુશળ રહેવું.

### વાયુનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

જે વાયુ ખીજ દોષને આશરે રહેલો છે અર્થાત્ ખીજ દોષની સાથે મળીને રહેલો હોય, કિંવા એકલોજ વાયુ હોય તો તે સાધ્ય છે અને એથી વિપરીત હોય તો અસાધ્ય સમજવો.

### વાતવ્યાધિઓના સમુચ્ચય ઉપાય.

મીઠી વસ્તુઓના ખાવાથી, મીઠા સહિત વસ્તુઓ તથા ત્રીકણી અને ખાટી વસ્તુઓના ખાવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ મટે છે. તથા આમળાં, ગરમ વસ્તુ અને તૃપ્તિ પમાય તેવાં ભોજનો સેવવાથી, નિદ્રા લેવાથી, તડકાના સેવવાથી, પરસેવો લાગવાથી, ગરમ વસ્તુઓના ઉવટણો-ખીડીઓથી, તેલના મર્દનથી અને વાતહર ઔષધીઓના સેવનથી સામાન્ય પ્રકારના વાયુરોગો નાશ થાય છે.

### પ્રત્યેક વાયુના જુદા જુદા ઉપાય.

શિરોગૃહ વાયુ માટે દશમૂળનો ક્વાથ કરી તથા ખીજોરાનો રસ કાઢાડી તેમાં તેલ પકાવી તે તેલનું વ્યાધિના સ્થાને મર્દન કરે તો શિરોગૃહ મટે છે. જોકે આ વાયુરોગ અસાધ્ય છે; પરંતુ આયુષ્યનું બળ પૂર્ણ હોય તો વખતે ટેકી લાગે છે.

અથવા એરંડનું મૂળ, ઉપલેટ, ધંતુરાનું મૂળ, સરગવાનું મૂળ, ત્રિકટુ અને શુક્ર વજનાગ એ સઘળાં બરોબર લઇ ખીણી વાટી પાણી સંગાથે ઊનાં કરી વ્યાધિની જગ્યાએ સહેવાતે સહેવાતે મર્દન કરે તો શિરોગૃહ મટે છે.

વારંવાર બમાસાં આવતાં હોય તો ત્રિકટુ, અજમોદ અને સિંધાલસુ એકત્રા પદાર્થો જુદા જુદા અથવા ભેગા વાટી વજનાગ કરી સેવન કરે તો બમાસાંના આરંભને તુરત બંધ પાડે છે. અથવા સુંદર શમ્પામાં સુવાડી દેવાથી. અથવા સરસીઆ તેલનું મર્દન કરવાથી અથવા મીઠાં ભોજન જમવાથી અથવા નાગરવેલના પાનનાં ખીડાં ખાવાથી બમાસાં બંધ પડે છે.

હંડુમહુવાયુમાં ૨ જો મોહોડું ખીડાઇ ગયું હોય તો ચીકડી વસ્તુઓનો કે રોક વગેરેનો ઉપયોગ કરવો તેથી મોહોડું ઉઘડી જાય છે. જો મોહોડું ખુસ્તુંજ રહી ગયું હોય તો

૧ જોડાવું માનવું તો એમ છે કે ગર્ભાશયમાં વાયુના વાસથી ગર્ભ ન રહે તેને ગર્ભનાશ નમવો.

૨ જીવને એસથી ધસવાથી, અથવા વજેરે સુખ પદાર્થોના ખાવાથી, કમળપણ પ્રમદે મુગ્ય થી ઉપર આર વાગવાથી વાયુ કુપિત થઇ હડપચીના મૂળમાં સહેલો વાયુ હડપચીને નીચી કરી મુખને ઉઘાડું કે ખીડેલું સંજે છે અને ખાવાપીવા તથા જીવવાની ક્રિયા બંધ પાડે છે.



શ્રીવળ વસ્તુથી નમ્યાવીને ચોખ્ખા ક્રિયા કરવી. જો કાઠી વાંકી થઈ હોય તો પીપર તથા આઈ ચણાવી વારંવાર યુક્ત અને હિન્દ પાણીના કાગળા કરે તો કાઠી સીધી થાય છે. સ્વસ્થતા આક્રમી મોઢર કાળને પાણીમાં ભીંજવી છીપર ઉપર વાટી તેમાં લસણ સિંચાવણ, અમ્મડું અને ફિંગ મેગ્રાફી તેનાં વડાં કરી ખાય તો હલુમ્મલવયુ મટે છે. અથવા તે-લને ભરમ કરી સહેવાતે સહેવાતે માથા ઉપર માલેસ-મર્દન કરે તો હલુમ્મલ મટે છે. અથવા પ્રસારણી-નારીના તેમનું મર્દન કરે તો એટલે પ્રસારણીના ૧ પંચાંગ તોલા ૪૦૦ લઈ આઈ ચેડે કચરી ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં તેને પકાવી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે વસ્ત્રમાલ્ય કરી તેમાં ૪૦૦ તોલા લેઈ નાખી ફરી પકાવવું તથા ૪૦૦ તોલા દહિનું ઘીળવું અને ૪૦૦ તોલા કાંજીનું પાણી નાખી તે તેલને પકાવવું. ત્યાર પછી તેલથી ચા-રમણા ગાયના દુધમાં પકવી પછી ચિત્રામૂળ, પીપરામૂળ, જેડીમધ, સિંધાલણ, વજ, સવા, દેવદાર, સરના, ચળપીપર, ખપાટનાં મૂળ, છડછડીલો, રતાંજળી, એરંડાનાં મૂળ, ન્હાની કાંસડીનાં મૂળ અને સુંઠ એટલા પદાર્થો તેલના આઠમા ભાગે લઈ ખાંડી કલ્ક કરીને તેલમાં નાખી તેલને સિદ્ધ કરવું. તે તેલની દેશ, કાળ, વય, અગ્નિ અને રોગનું બળ વિચારી માત્રા સેવન કરે અર્થાત્ પીએ, નાસ લે, મસળે, શેક કરે અને માથાની અસ્તિ વગેરેના કામમાં ચોળે તો, વાયુથી ઉત્પન્ન થએલા સખળા વાયુના બાધિયો નાશ થાય છે અને વિશેષે કરીને હલુમ્મલ, જીહ્વાસ્તંભ, આર્દ્રિત, ગદ્ગદત્વ, વિશ્વાચી, મન્યાસ્તંભ, અપચાકુક, ત્રિકુચળ, મુદ્રસી, ખંજતા, પંચુતા, કલાપખંજતા, સ્તંભ, સંકોચ, અંતરાયામ, બાહ્યાયામ, દંડપતાનક, ધનુર્વત અને કુબ્જત્વ એટલા વાયુ બાધીઓનો નાશ થાય છે. આ પ્રસારણી તલ કહેવાય છે.

જીહ્વાસ્તંભ ૨ વાયુ હોય તો મીઠી ખારી ખાટી અને સ્નિગ્ધ તથા હિની વસ્તુઓનું ચોખ્ખા રીતે મર્દન કરવું. અથવા હિન્દ પાણીના કાગળા કરવા તેથી મધ જીહ્વાસ્તંભ મટે છે.

ગદ્ગદત્વ ૩ મિનમિનત્વ ૪ અને મૂકતા ૫ થઅલા હોય તો સરગવો, વજ, સિંધાલણ, ધાવડીનાં ફૂલ, કાળીપાડ અને લોહર એ સખળાં ચાર ચાર તોલા ભાર લઈ એઓની ચટણી કરી બકરીના દુધમાં નાખી તથા ગાયનું ઘી તોલા ૬૪ મેળવી ઘી પકવવાની ૬ રીતિ પ્રમાણે તૈયાર કરી ચોખ્ખા માત્રાએ સેવન કરે તો જડપણું, ગદ્ગદત્વપણું તથા મૂંગાપણું તુરત મટે છે. ચોખ્ખો બોલ નિકળે છે અને યાદશક્તિ, શ્રુતિ, કીર્તિ તથા તર્કશક્તિ વધે છે. આ સારસ્વત ધૂત કહેવાય છે. (અન્ય કર્તા કહે છે કે-સરસ્વતીમંત્રવડે મંત્રી સારસ્વત ધૂત સેવન કરવું-એટલે 'ૐ-હ્રી-વે-હ્રી-ૐ સરસ્વત્યૈનમઃ' આ મંત્રનો ૧૦૦૦ વખત શુદ્ધ હૃદયથી કરી પવિત્ર મનથી મંત્રવિધાન પ્રમાણે સિદ્ધ કરી સારસ્વત ધીને મંત્રવું. ) અથવા આઠકાંડણીનું તેલ મધ તે જ પ્રમાણે સેવન કરવાથી વાયુના સર્વ રોગ બંધ છે તથા અત્યંતરિક્ષુકિ આપે છે. અથવા હળદર, વજ, ઉપલેટ, પીપર, સુંઠ, જીરું, બોડી અથ-

૧ પ્રસારણી નામની ઔષધી માટે નિર્ધટો અને તેમાં દર્શાવેલ નિશાનીઓ પ્રમાણે વિચારતાં બલા-સજબલા-નાગબલા અને અતિબળા એ ચાર ભવની કાંસડી, મોટી કાંસડી, લોચ કાંસડી અને અપચાકુ કાંસડી હોવી જોઈએ એમ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે. તે ખપાટ નારી, ખરેલી, ચાકોર, પા-કરી અને કાંસડી વગેરે લગેરે નામોથી જાણખાય છે. જે કે આર ભલેની કાંસડી માટે જોઈએ તેવું અપચાકુ મધુ સ્વી; તદ્વપિ ચારમાંથી ગમે તે ઉપયોગમાં લેવી; કેમકે તે ચારેના ગુણ સમાન છે.

૨ આ રોગમાં ખાવા પીવાનું કે બોલવાનું કામ બંધ પડે છે-જીભ ગલાઈ બંધ છે.

૩ તોલણ બોલાય તે રોગ. ૪ મુંગણ બોલાય તે રોગ. ૫ બેબડાપણું,

૬ તેલ વધા કરી કેમ ચાકવડું ? તેને વિધિ પ્રથમ તરંગમાં કહેલો છે તે પ્રમાણે મૃત્યુક થી કે તેલ પકાવવાં.



એ, હેઠીમથ અને સિંધાલુએ એએને જરોબર લઈ ગ્રીણું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં કાલકીને નિરંતર દૂધ દિવસ સુધી ભેળવ કરે તો વાતાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે. અર્થાત્ યાદશક્તિ, ધારણા-શક્તિ મનોહર સ્વર અને મીઠાં વાક્યો બોલનાર થાય છે. આ કલ્યાણકાવલેહ કહેવાય છે.

પ્રલાપ અને વાચાળતાનો રોગ હોય તો તરૂર, પિત્તપાપડો, ગરમાળો, મોથ, કડુ, કાળેવળો, અસમંધ, બાહી, ધ્રાખ, સુખડ, દક્ષમૂળ અને શંખાવળી એએનો સારી પેઠે કવાય કરી પીવામાં આવે તો તેથી બકવા-પ્રલાપ તથા વાચાલ-મહુ બોલકામણું તુરત મટે છે.

રસાજ્ઞાન વાયુ રોગ હોય તો સુંઠ, મરી, પીપર, સિંધાલુએ અને અમ્બવેતસ કિંવા ચૂકા એએનું ચૂર્ણ જીભ ઉપર ધસવું તો જીભ રસની અજ્ઞાનતાને ત્યજે છે. અથવા કરી-માતું, કડુ, રાઇ, ઈંદ્રવ, વજ, બાહી, ખાખરાનાં બીજ, સાજીખાર, કાળીજીરી, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, સુંઠ અને મરી એએનો આદાના રસ સંગાથે કલ્ક કરી વારંવાર જીભે ચોપડે અથવા એએનો કવાય કરી કામળા કરે તો સવળા રસોની જીભને સારી પેઠે ખબર પડે છે. આ કિરાતતિકતાદિ કલ્ક કહેવાય છે. અથવા આદું વારંવાર ખાય; તો પણ જીભનું રસચન્નતાપણું મટે છે. તથા બેહુરાપણું અને કાનમાં ગણગણાટ થતો હોય તે પણ મટે છે.

શરીરની ચામડી બેહુરી થઈ ગઈ હોય તો રોગીના શરીરમાંથી વારંવાર લોહી કઢાવવું. અથવા સિંધાલુએ તથા ધમાસો તેલમાં નાખી તેનું શરીરે મર્દન કરવું કિંવા તેલ અને સિંધાલુએ અંગૂઠા ઉપર નાખી તેનો શરીરને ધુમાડો આપવો.

આર્દ્રિતવાયુ થવાનાં કારણો-સંખ્યા તથા લક્ષણો. ઉચે સ્વરે બોલવાથી, કઠણ પદાર્થોના ખાવાથી, અત્યંત હસવાથી, અત્યંત બગાસાં ખાવાથી, ઉચેથી પડતી બારે વસ્તુ ઉંચું મોહડું કરી હાથેથી ઝીલવાથી, બણો બાર ઉપાડવાથી, ડાકને આડી અવળી રાખી સુ-મંજવાથી અને વિષમ પ્રકારે બેસવાથી માથું, નાક, હોઠ, હડપચી અને લક્ષાટ-ક્યાળ તથા નેત્રની સંધિઓમાં રહેલો વાયુ સુખને પીડા કરે છે તેથી અડદીઓ વાયુ થાય છે. તે વાયુ, પિત્ત અને કફનો એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે પૈકી જે વાયુનો આર્દ્રિતવાયુ હોય તો લાળ બહુ પડે, શરીરમાં પીડા થાય, શરીર કંપે, તથા ફરકે, ડાહી હાલી શકે નહીં, હોઠ સુજી જાય અને શળ નીકળે તથા બોલવામાં અટકાયત થાય છે. જે પિત્તનો હોય તો મોહોડું પીણું થાય, તાવ આવે, તૃષ્ણ લાગે અને મોહ તથા મરમી થાય છે. જે કફનો આર્દ્રિતરોગ હોય તો ગાલમાં, માથામાં તથા ખભાની નસોમાં સોજો અને અકડપણું થાય છે.

જે આર્દ્રિત રોગવાળો ક્ષીણ હોય આંખ મટકવી શકતો ન હોય કિંવા ચોખ્ખી રીતે ન બોલી શકે-લોચાવળે અને કંપારો થતો હોય તથા આર્દ્રિતરોગ-થવાને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં હોય, નેત્ર, નાક અને મોહોડું ચૂસા કરતાં હોય તો તે રોગ મટતો નથી; પણ ધમ-રાજના હાથે પડ્યા પછીજ તેનો આર્દ્રિતવાયુ મટે છે.

### ઉપાય.

અડદીજ્ઞ વાયુ વાળો મીઠણા-ચિકટા પદાર્થો (સ્નેહયાન) ઉપયોગમાં લે, તથા વાયુને મટાડે તેવી ઔષધીએનો નાસ લે, વાયુને મટાડે તેવાં ઔષ્ણ કરે, ચાણદ્રિ મક્તિ લે, અને માથુને મટાડે તેવાં ઔષ્ણ આંખે તો મટે છે. અથવા નાસમાં તૈલ તથા મિમ્બર્ગ તેમજ શરીરે મર્દન કરે, ડાંબ દેવરાવે. મરમી બોળવો દમ પચીશો કઢાવે તો તેથી અડદીજ્ઞ વાયુ મટે છે.

જો વાયુથી થએલો અડદીઓ વાયુ હોય તો, દશમૂળનો ક્વાથ પીવો. અથવા ખી-  
જોરાનો રસ પીવો. અથવા કાંસડીના ક્વાથથી કે પંચકોલ વા, પંચમૂળના ક્વાથથી પકાવેલું  
દુધ પીવું જેથી અડદીઓ વાયુ મટે છે. અથવા હિંગ, લસણ તથા અદા સાથે અડદની  
દાળનાં વડા ખાઈ ઉપર માંસનો રસો પીએ તો અડદીઓ વા મટે છે.

જો પિત્તથી થએલો અડદીઓ વા હોય તો ઠંડા ઘીનો ઉપયોગ કરવો કેવો ઘીથી  
અસ્તિકર્મ કરે અથવા દુધનું સેવન કરે અથવા વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનારી ચિકિ-  
ત્સાઓ કરે તો પિત્તનો અડદીઓ વા મટે છે.

જો કફથી થએલો અડદીઓ વા હોય તો કફ અને પુષ્ટિકર્તા ઔષધીઓનું સેવન  
કરવું. જો સોળ સંયુક્ત અડદીઓ વા હોય તો વમન કરાવવું. અથવા તલના તેલમાં  
લસણનો કદક મેળવી ખાય તો સર્વ પ્રકારનો અડદીઓ વા મટે છે.

મન્યાસ્તંભ<sup>૧</sup> વાયુ હોય તો દશમૂળનો ક્વાથ અથવા પંચમૂળનો ક્વાથ પીવાથી  
તથા પરસેવો લાવવાથી અથવા નાસ લેવાથી અને તેલ કે ઘીનો ડોક ઉપર અભ્યંગ-મ-  
ર્દન કરી આકડાનાં કે એરડાનાં પાંદડાં ડોક ઉપર વીંટી બહુવાર સુધી શેક કરવાથી અવશ્ય  
મન્યાસ્તંભ વાયુ જાય છે. અથવા કુકડીના ઈંડાના રસને ઉનો કરી તેમાં સિંધાલુચુ અને  
ઘી મેળવી ડોક ઉપર મર્દન કરે તો મન્યાસ્તંભ મટે છે.

બાહુશોષ વાયુ હોય તો જમ્બા પછી મહા કલ્યાણધૃત ( જે ઉન્માદ રોગમાં લખ-  
વામાં આવ્યું છે તે ) નું સેવન કરવું. અથવા કાંસડીના મૂળનો ઉકાળો કરી સિંધાલુચુ  
નાખી પીવો તેથી બાહુશોષ મટે છે.

અપબાહુક વાયુ થયો હોય તો ટાઢ પાણીનો નાસ દેવો. અથવા ગુગળ, તથા  
જિંજિનીનો ઉપયોગ કરવો. ( અથવા તેનો ક્વાથ કરીને પીવો. ) તથા કાંસડી અને પારી-  
જાતનાં મૂળ લઈ તેઓની ચટણી બનાવી પાણીમાં મેળવી પીએ. અથવા કૌચનો રસ  
પીવાથી અને અડદના રસનું નરપ-નાસ આપવાથી અપબાહુક મટે છે. અથવા અડદ,  
અળસી, જવ, કાંટાશરીઓ, ભોંરીંગણી, ગોખર, અરબુનાં મૂળ, કૌચાં, વાળો કપાસીઆ, શ-  
ણુનાં ખીજ, કળથી અને મરી એઓના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલું તેલ અથવા તે બકરાના માંસના  
રસથી, સુંઠ, પીપર, સવા, એરંડાનાં મૂળ, સાટોડીનાં મૂળ, ખપાટ-કાંસડીનાં મૂળ, રાસ્ના,  
મળો અને કકુ એટલા પદાર્થોના નોખા નોખા ક્વાથથી પણ પકાવેલું તેલ બાહુએ મર્દન  
કરવાથી અપબાહુક રોગ જાય છે. આ માખતૈલ કહેવાય છે.

વિશ્વાચી વાયુ હોય તો દશમૂળ, કાંસડી, તથા અડદ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં તેલ  
મેળવી કેવો ઘી મેળવી સાંજે જમ્યા પછી પીવો અથવા નાસ લેવો તેથી વિશ્વાચી  
મટે છે. અથવા અડદ, સિંધાલુચુ, કાંસડી, રાસ્ના, દશમૂળ, હિંગ, વજ અને ખીલીનાં મૂળ  
એઓથી સિદ્ધ કરેલું તેલ સુંઠ નાખી પીવામાં આવે તથા તે તેલનું મર્દન કરે તો બળ-  
વાન વિશ્વાચી મટે છે. અને બાહુશોષ, અપબાહુક, પક્ષાધાત તથા અર્દિતવાયુ નાશ પામે  
છે. આનું નામ પણ માખ તૈલ છે.

ઉર્ધ્વવાત થયો હોય તો સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ, (વરધારો ન મળે તો

૧ દિવસે સુવાથી, વિપરીત આસનથી અને વિપરીત સ્થિતિમાં ડોકને સખવાથી કે તેવીજ સ્થિતિ  
શરીરના અવયવો સખી હંચું એવાથી વાયુ કાપ પામી વાયુ કફથી વીંટાઈ ડોકના પાછળ રહેલી મન્યા  
નામની ૧૪ નસોને સજડ કરી દે છે, તેથી મન્યાસ્તંભ કહેવાય છે.

નસોતર લેવી) હરડે ૩ ભાગ, શેકેલી હિંગ ૪ ભાગ અને સિંધાલુ તથા ચિત્રામૂળ ૧-૧ ભાગ લઈ એઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી સેવન કરે તો ઉગ્ર ઉર્ધ્વવાત પણ મટે છે.

આધ્માન-આફરો મઠતો હોય તો લંધન કરાવી પછી અમ્મિ પ્રદીપ્ત થાય તથા પાન્યન કરે તેવાં આપધો સેવવાં. ગુદામાં ચોખ્ખા ઔષધોથી લપેટેલી દીવટ ધાલવી. (ગુદામાં) પિત્તકારી મારવી અને શોધન પણ કરવું. અથવા પીપર ૧ તોલા, નસોતર ચાર તોલા અને ખાંડ ૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ઢાલવી એક તોલા ભાર સેવન કરે તો આફરો તુરંત મટી જાય છે. આ નારાયણચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, સવા, શેકેલી હિંગ અને સિંધાલુ એઓનું ચૂર્ણ બીજા કે લીંબુના રસમાં ઘુંટી ઉતું કરી પેટ (કુંડી બગાવી) ચોપડવામાં આવે તો આફરો મટે છે. અથવા હરડે, ગરમાળો, આમળાં નેપાળો, કકુ, ચોર, નસોતર અને મોચ એટલાં ચાર ચાર તોલા ભાર લઈ ખાંડી ૫૦૦ તોલા પાણી સાથે પકાવી આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વજ્રગાળ કરી ફેતરાં કઢાડી નાખેલા નવા નેપાળા ચાર તોલા લઈ ઝીણા લુગડામાં બાંધી તે પેટની ઉપર ક્વાથમાં ધીમા અગ્નિથી પકાવી (ક્વાથ ઘાટો થયે) ખરલમાં નાખી તેમાં પુનઃ ૮ ભાગ શુદ્ધ નેપાળા નાખી તથા સુંઠ ૩ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, શુદ્ધપારો ૨ ભાગ, અને શુદ્ધ મંધક ૨ ભાગ નાખી ૨ પોહોર સુધી ઘુંટી તૈયાર કરવો. આ રસ ૧ રતી ભાર, ટાઢા પાણી સાથે સેવન કરે તો આફરો, ચળ, અનાહ, પ્રત્યાધ્માન, ઉદાવર્ત, ગોળો અને પેટના રોગો નાશ પામે છે. રોગોનો વેગ શાંત થયા પછી સાકર સહિત દહિં અથવા સિંધાલુ સહિત ચોડાં દહીં ભાત ખાવાં. (રેચ બંધ થયા પછી સાકરને દહિં કે સેંધવ સહિત દહિં ભાત ખાવો.) આ મહાનારાય રસ કહેવાય છે.

પ્રત્યાધ્માન વાયુ હોય તો લંધન, વમન, દીપન, પાન્યન તથા જસ્તિ કર્મના પ્રયોગો ઉપયોગમાં લેવા. વાતાશ્લિષ્ણ તથા પ્રત્યશ્લિષ્ણ યજ્ઞેશ હોય તો શેકેલી હિંગ, પીપરામૂળ, ધાણા, જીરું, વજ, ચવક, ચિત્રક, કાળીપાડ, કચૂરો, કાકમ, સંચળ, સેંધવ, વડાગરું, ત્રિકટુ, જવખાર, સાજી, દાડિમના દાણા, હરડેદળ, એરડાનાં મૂળ, અમ્બવેતસ અને છિણ્ણનાં મૂળ એઓ સઘળાં સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી આદાના તથા બીજોરાના રસની ભાવના દઈ તૈયાર કરેલું ચૂર્ણ ચોખ્ખા માત્રાએ ઉના પાણી સાથે આ હિંગ્વાદિ ચૂર્ણને સેવન કરવાથી બન્ને વાતરોગ નાશ થાય છે. તથા ગુદમ અને અંતરવિદ્રધિના પ્રકરણમાં જે ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવશે તે ઉપયોગમાં લેવી.

તૂની તથા પ્રતિતૂની થયેલ હોય તો સ્નેહ (લી-તેલ) ની પિચકારીઓ મારવી. અથવા પીપર, કાયફળ, સિંધાલુ, કાકડાશીંગી, ભારંગી, જવખાર, મરી, કાળીજીરી, ભોંરીંગણી, નગોડ, અજમો, ચિત્રક અને અરડુસો એઓનો ક્વાથ કરી પીવો. આ પિપ્પલ્વાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. અથવા તેલમાં સિંધાલુ નાખી પીવું. અથવા હિંગ અને જવખાર ઉના પાણી સાથે પીવાં. અથવા સારી પેટે લી પીવું. અથવા સુંઠ, પીપર, મરી, શેકેલી હિંગ, જવખાર, સાજી અને સિંધાલુ સક્રમ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે દાઢવું.

ત્રિકુશુળ થયેલ હોય તો યત્ન સાથે રેતીનો શેક કરવો. અથવા પથારી નીચે અડધાનો અમ્મિ રાખી અવિચ્છિન્ન-બંધ ન પડે તેવો શેક કરવો. અથવા બાવળ, આસમ-



ધ, છિણીનાં મૂળ, ગળે, સતાવરી, માળવી ગોખડ, રાસ્ના, નસોતર, સવા, કચૂરો, અળખો અને સુંક એઓને સરખાં લઈ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બારોબાર શુદ્ધ ગુગળ નાખી, ગુગળથી અરધ બાજે ઘી મેળવી એકજીવ કરી પ્રાતઃકાળમાં દુધની સાથે અથવા ધૂણી સાથે કિંવા દારૂની સાથે વા, ઉના કે કંડા પાણી સાથે અથવા માંસના રસાની સાથે અરધા તોલાબદ્ધ ખાવામાં આવે તો તેથી ત્રિક્ષણ, ઢીંચણ ક્રિયા હોય તે, હનુમંત, તથા ભુગમાં, સાંધાઓમાં પગમાં હાડકાંઓમાં, મજ્જામાં, સ્નાયુઓમાં અને કોઠામાં જેટલા સ્થાનોમાં રહેલો વાયુ, કફ તથા વાયુના સંબંધવાળા રોગો, વાયુના રોગો, છાતીના સ્તંભ, યોનિના દોષ, બાજેલાં હાડો સંબંધી રોગ, વીધાયાથી થયેલા રોગ, ખંખપાણું, ગૃધ્રસી અને પશુધન એ સર્વ રોગોને મટાડે છે. આ ત્રયોદશાંગ ગુગળ કહેવાય છે.

અસ્તિવાત<sup>૧</sup> થયો હોય તો કંસડાનું મૂળ,, મેરવેલ-મોય પીલુડી અને તજ એઓનું ચૂર્ણ સાકર સંગાથે ૧૬ તોલા દુધમાં મેળવી પીએ તો વારંવાર મૂત્ર આવતું હોય તે બંધ પડે છે. અથવા ત્રિક્ષણનું ચૂર્ણ કરી તેના બરોબર લોહલસ મેળવી મધમાં કાલવી ચા-ત્વથી વારંવાર મૂત્ર આવતું બંધ પડે છે, અથવા જવખારનું ચૂર્ણ માસા ૫ સાકર સાથે મેળવી ખાય તો મૂત્ર રોકાઈ ગયું હોય કે રોકાતું હોય તે અવશ્ય મટે છે. અથવા કોળા કે ભૂરા કોળાનાં બીજ, તથા કાકડીનાં બીજ એઓને પાણી સાથે વાટી પેદું ઉપર રાખે અથવા તેમાં જવખાર માસા ૨ મેળવી સાકર નાખી પીએ તો મૂત્રની રોકાણું થતી નાશ પામે છે. આરતીનો કપૂર લઈ તેની દીવેટ કરી યોનિ તથા લિંગમાં મૂકે તો મૂત્રનો બંધ છૂટે છે.

ગૃધ્રસાવાયુ બે જાતના છે—એટલે વાયુથી થયેલ અને બીજા વાયુ કફ મળીને થયેલ હોય છે તે પૈકી વાયુથી થયેલ ગૃધ્રસીમાં શરીર અતિ પીડાવંત તથા વાંકું થઈ જાય છે, ઢીંચણ, સાથળ અને સાંધે સાંધામાં નસોનું ફરકવું તથા ક્રિયા બંધ થાય છે અને જો વાયુ, કફ સંયુક્ત હોય તો તેમાં શરીર બારે રહે, ઘેન આવે, અભિમંદતા, અરૂચિ અને મોહોડામાંથી લાળનું પડવું થાય છે. તે ઉપર રેચ તથા ઉલટી આપી રોગીને આમ રહિત થયેલો અને પ્રદોષ અભિવાળો થયો જાણી તેલ કે ઘીની ( ગુદામાં ) પિચકારીઓ મારવી. અથવા ગાયના મૂત્ર સાથે ૧ મહીના સુધી એરંડીયું તેલ પીવું અથવા તેલ ઘી, આદનો રસ, અને બીજેરાનો રસ એ સર્વ એકઠાં કરી તેમાં ચૂકનો રસ અને ગોળ મેળવી પીવાથી કેડમાં થતા સણુકા, સાથળના સણુકા, વાંસામાં તથા ઠાઠામાં થતા સણુકા, એળો, ગૃધ્રસી અને ઉદાવર્ત એટલા રોગો નાશ પામે છે. અથવા એરંડાના ગોળાને ફેલી દુધમાં તેની ખીર બનાવી પીએ તો કેડના દુઃખવા તથા કેડના થળને, ગૃધ્રસી અને અંડકોષના થળને મટાડે છે. ( આ પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે. ) અથવા એરંડાનું મૂળ, બીલીનું મૂળ, ઉભીરંગણી બેડીરંગણી એઓનો કવાથ કરી સંચળ અથવા તેલ નાખી પીવો તેથી સાથળના સાંધાઓનું, મૂત્રાશય-કોથળામાં આવતું થળ અને ગૃધ્રસી સંબંધી થળ લાંબા વખતથી થયેલ હોય તદ્દપિ નાશ થાય છે. અથવા ગોમૂત્રની સાથે એરંડીયું અને પીપરનું ચૂર્ણ સેવવાથી બંને પ્રકારની ગૃધ્રસી મટે છે. અથવા બિડગુણ અને સંચળ એઓના ચૂર્ણ સાથે ગોમૂત્ર અને એરંડીયું મેળવી પીવાથી બંને જાતની ગૃધ્રસી મટે છે. અથવા ગૃધ્રસીને લીધે ચાલવું

૧ મુદ્ગર્મજલ તથા મૂત્રરોધ વિકસેને અસ્તિવાતના નામથી પણ ઓળખાય છે.



જ્યેષ્ઠ પક્ષ હોય તેથી સપ્તમ સ્થાન ગચ્છેલો માણસ લે ચરકસો, નેપાળી વસ્ત્ર ગરમાળાનો એક એકોત્રે ક્વાથ કરી તેમાં અનુમાન પ્રમાણે એરંડીયું મેળવી પીએ તો તુરત સ્વસ્થ થઈ જશે. જો સારું સાચું છે એ નિઃસંદેહ વાર્તા છે. અથવા નળેડાના પાણીનો મંદ બ્રહ્મી પક્ષથી કોઈએ ક્વાથ પીવાથી ન મરી શકે તેવી ગુણસી પણ તુરત મટે છે. અથવા રાત્રી ૪ તોલા અને ગુણ ૫ તોલા એકોત્રે બન્ને ભેગાં કુદી વી માથે ગોળીઓ વાળીત્યા રુદ્રાચાર ગુણથી માતાથી ગુણસી મટે છે. અથવા ગળો, રાત્રીના, ગરમાળાનો એક, દેવદાર, કોમલ એરંડો અને સારોડી એકોત્રે ક્વાથ સુંકવું ચૂર્ણ તાપ્તી પીવાથી પિંડીઓ, સાંધા, માંસ, હાડકાં અને પ્રમાણમાં શુદ્ધ મટે છે. આ રુદ્રાચાર ક્વાથ કહેવાય છે.

બોડા-લંગડા તથા પાંગળાપક્ષ મધુ હોય તો રેમ લેવાથી તમારું હૃદય પ્રીતિભર્યું સચેત્વથી, પરચેવે ભાવવાથી, ચોરનાજી-સુગળનાં સેવનથી, ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલાં તેલોના મર્દનથી અને બલિદર્શનથી મટે છે.

હલ્દીપાનું હોય તે હિમર પ્રમાણેજ ઉપાયો એકલા તમારું નિઃશ્વસન તીવ્રતા મર્દન કરવું.

કોપ્પુટીયું હોય તો ગળો તમારું નિઃશ્વસન ચાર ચાર તોલાવાર લઈ ક્વાથ કરી આઠ તોલાવાર દિવસ દિવસ ક્વાથમાં શુદ્ધ કરેલો ગુણ એક તોલા તાપ્તી પીવાથી મટે છે. અથવા દુધની સાથે એરંડીયું કે વરધારો પીવામાં આવે તો મટે છે. અથવા તેલના માંસના ચેરવામાં શુદ્ધ ગુણ નાખી સેવન કરે તો કોપ્પુટીયું મટે છે. દીપ્તિમાં વિશેષ દુખાવો હોય તો તેલનું મર્દન કરી સુંકવું ઝીણું ચૂર્ણ મસવું તથા તે હિમર એરંડાનાં માંસને તેલ એપ્પી લેવાં કરી માંસનાં બેથી દીપ્તિનો દુખાવો મટે છે. અથવા એમાં ચૂર્ણ લઈ ૨ દિવસ સંચાલે ૭ દિવસ સુધી કે ૧૪ દિવસ સુધી ખાય તો દીપ્તિનો દુખાવો મટે છે.

અદિવાયુ હોય તો હિમર તથા સિંધાલુણની ચટણી બનાવી તેમાં તેલ તથા ચૂકા મેળવી લેવી કરી તેનો માલેસ કરે તો મહી સંબંધી પીડા મટે છે. અથવા તો એ ઔષધોથી તેલ સિદ્ધ કરી મર્દન કરવાથી પણ મટે છે.

વાતકંટક હોય તો વારંવાર લોહી કઢાવવું. અથવા એરંડીયું પીવું અથવા સોયો વડે કાઢવા.

પાદદાહ હોય તો મસરની દાળને હિમરના પાણીને ફંક કરી તે સાથે ઝીણી વાટી પાંચ સાત વખત પગે લેપવી. અથવા પગને તળીએ માંખણ એપ્પી શેક કરેલો તેથી દાળને પાદદાહ પણ તુરત મટે છે. અથવા એરંડીના એળાને ગાયના દુધમાં સારી પેડે વાટી હોળી તથા પગનાં તળીઆંઓમાં લેપ કરે તો અત્યંત બમતરા થતી હોય તે પણ મટે છે. પાદદાહ હોય તો કદ તથા બમુને હરનાર ઉપાયો કરવા તેથી પગે ખાલી ચટણી લેવ તો મટે છે.

પગે તોડ થતી હોય તો તલ, વજ્રગદ્ગ મીઠું અને ફળદર એ બરાબર લઈ ધતુરાના રસમાં વા બીજોરાના રસમાં કે પાણીમાં ઘુટી હિપરની ત્રણ ચીનેના બરોબર ગમનું માખણ લઈ તેમાં પકાવી તથા પકાવતાં ગમનું ચારગણ તાપ્તી પકાવી તેલ સિદ્ધ કરી પગે ચીપી-પગને તળીએ મર્દન કરે તો તોડ મટે છે.

૧-દુધ સાથે એરંડીયું ઝીડું હોય તો એરંડીયું ૧ તોલા અને દુધ ૪ તોલા લેવું.  
૨-દુધ સાથે વજ્રગદ્ગ ચૂર્ણ પીડું હોય તો વરધારો એક તોલા અને ગાયનું દુધ સોળ તોલા ચાર લેવું એક મન્યકાસનો ઉપયોગ છે.  
આ. ક્તો.

દંડપત્તાનકાક્ષેપ, દંડકાક્ષેપ, વાતપિત્તકૃતાક્ષેપ અને અભિધાતકૃતાક્ષેપ યએલ હોય તો કાંસકીનાં મૂળ તથા દશમૂળ ૮-૯ ભાગ લઇ જવ, મરી અને કલમ એ, સપ્ત-જાએના અણવસેપ પાણી રહે તેવા ક્વાથ કરી તેઓના આઠ ભાગ દુધના આઠ ભાગ અને તેલ ૧ ભાગ લઇ એઓને એક વાસણમાં નાખી પછી તેમાં છવનીય ૧ મણનાં ઔષધો, સિં-ધાલુ, અગર, રાળ, હર, દેવદાર, મજ્જા, પદ્મક, ઉપલેટ, એલચી, કાળી તથા ધોળી ઉપલસરી, છડછડીયો, શિયાજીત, તમાલપત્ર, તગર, વજ, કાતાવરી, આસમંધ, સવા અને સંદોડીનાં મૂળ એટલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખી તેકને સિદ્ધ કરી-પકાવી ઉપયોગમાં લેવું, તેથી સર્વ પ્રકારના આક્ષેપક રોગ અને વાયુરોગ, હેડગી, શ્વાસ, ગોળા, અંતરિક્ષ, ક્ષીણતા, ભાજેલાં હાડ, ઉગ્ર ઉધરસ, નિર્બળતા, સુવાવડીના વિકાર, મર્મરચળના માર ઉપર, પરિશ્રમ અને ત્રેહ વગેરેનો નાશ કરે છે તથા એઓને સમર્થ બનાવે છે. પણ દેશ, કાળ, વય તથા અમિતો વિચાર કરી માત્રા આપવી. આ મહાબલ્લાતૈલ કહેવાય છે.

અંતરાશ્વાસ તથા બાહ્યાશ્વાસ હોય તો અદિત-અડદીઆવાના જેવી ચિકિત્સા-રો-ગ મટાડવાના ઉપાય કરવા.

ધનુર્વાત કુખજક હોય તો વિશેષે કરીને પ્રસારણી તેલ ( કનુમહની ચિકિત્સા-માં કહેલું છે તે ) નું સેવન કરવાથી જ્ઞાત થાય છે. તથા વાયુ બાધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા-ઓ કરવાથી પણ મટે છે.

અપતંત્ર હોય તો તે ઉપર તૃપ્તિ વિરહ ક્રિયા કરવી નહીં તેમજ નિરુદ્ધાસ્તિ કે વમન પણ સેવન કરવાં નહીં; પરંતુ ક્ષયી તથા વાયુથી રોકાયેલી શ્વાસને ચલાવનારી નાડી-ઓને તીક્ષ્ણ ચૂર્ણના નાસ વડે છૂટી કરવી, જેથી સંગ્રા પ્રાપ્ત થાય. અથવા મરી, સરગવાનાં બીજ, વાવડીંગ અને મરવો એઓને બરાબર લઇ ત્રીણું ચૂર્ણ કરી તેનો નાસ લેવો. અથવા હરડેની છાલ, વજ, રાસ્ના, સેધવ અને અમ્બવેતસ એઓને સૂક્ષ્મ વાટી લી અ-થવા આદાના રસ સાથે ઉપયોગ કરવો જેથી અપતંત્ર મટે છે.

અપત્તાનક હોય તો દશમૂળનો ક્વાથ પીપરના પ્રતિવાસ સાથે પીવો, તથા ક્વાથ પ-ચી ગયા પછી માંસના રસા સાથે જાત ખાવો, તેલનું મર્દન કરવું, તીક્ષ્ણ રેચ દેવો અને પ-છી લી પીવરાવવું જેથી નસો સાદુ થઇ જાય છે. અથવા જમ્બા પેહેલાં મરીના ચૂર્ણ સહિત ખાદું દહિં પીવું અને સ્નેહ (તેલ કે ઘી) ની પિચકારીઓ મારવી તો અપત્તાનક મટે છે.

પક્ષાઘાત ૨ થયો હોય તો અડદ, કૌમાં, એરંડો અને મોટી કાંસકીનાં મૂળ એઓનો ક્વાથ કરી દિગ અને સિંધાલુણ ૫-૫ રતીબાર નાંખી પીવો અથવા પીપરામૂળ, ચિત્રક, પીપર, સુઠ, રાસ્ના અને સિંધાલુણ એઓનો ક્ષક કરી અડદના ક્વાથમાં નાંખી પકાવેલું તેલ

૧ છવક, ઝપલક, મેદા, મહામેદા, કામ્બી, કીસકાકાલી, ઝાંઝિ, રુદ્ધિ, જેડીમધ, રોડી જંજ-લી મચ અને જંજલી અડદ આ બાર ઔષધોએ છવનીયમણની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

૨ વાયુ એ પિત્તથી સંયુક્ત હોય તો અંદર દાહ, બહાર સંતાપ, તથા મૂર્છા થાય છે અને મૂર્ધા સંયુક્ત હોય તો શીવપણું, સોજે અને ભારેપણું થાય છે આ લક્ષણો પ્રત્યેક વાયુની બાધિઓમાં પણ લક્ષમાં લેવા જાય છે. જે એકલા વાયુથી પક્ષાઘાત થયો તો મહાકષ્ટસાધ્ય, પિત્તકે મૂર્ધા સં-યુક્ત હોય તો સાધ્ય અને ધાતુઓના ક્ષયથી થયો હોય તો અસાધ્ય છે, તથા મર્ચિણી, સુવાવડી, બા-ળક, રુદ્ધ, ક્ષીણ અને લોહીના ક્ષયવાળો એટલાં મનુષ્યોને પક્ષાઘાત થયો હોય તો પણ અસાધ્ય છે-મટતો નથી મટે ચિકિત્સા કરવી જ્યારે છે અને વેદના સહિત પક્ષાઘાત હોય તે પણ અસાધ્ય છે.

ભાવપ્રકરણ.

મદન કરે તો પક્ષપાત મટે છે. આ અધિકારિ તૈલ કહેવાય છે. અથવા અડધ, કોમાં, અતિવિષ, એરડો, રાસ્ના, સવા, અને સિંધાલુષુ એઓનો સારી પેઠે વાટેલો કદ નાખી તેલથી ચોમણા અડધના તથા કાંસડીના ક્વાથમાં તેલ સિદ્ધ કરી તેનું મદન કરે તો પક્ષપાત મટે છે. આ (ત્રીજું) માખાદિ તૈલ કહેવાય છે. એમ ભાવમિશ્રિતું કહેવું છે. અથવા કોમાં, કાંસડીની જડ, એરંડાનું મૂળ, અડધ, મુંઠ અને સિંધાલુષુ એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી પક્ષપાત મટે છે. વૈદ્યવિનોદ. અથવા મહુડાનો રસ, ખાખરાનાં બીજ, આંખાહળદર, દુધાવેલો ટંકજુખાર અને બીજોરાની જડ એઓને ક્રીણાં વાટી શરીરને લેપ કરી પછી કેડ બરોબર ખાડો ખોદી તેમાં અમિ સળગાવી, તપ્યા પછી અગ્નિ કહાડી નાખી તેમાં આકડાનાં પાંદડાં પાથરી તે ઉપર લેપ કરેલા મનુષ્યને બેસાડી યુક્તિ સમિ પરસેવો ક્ષવ-રાવવો તો તે જ વખતે નિશ્ચે પક્ષપાત તથા અકડાષ મચે હોય તો પણ મટે છે.

સર્વોપવાયુ હોય તો તેલની કાડીમાં અવગાહન કરવાથી મટે છે અથવા વિષગર્ભાદિ તેલના મદનથી મટે છે.

હસ્તવક્રેશ હોય તો દેહી ગોખર અને તેલનાં દુધ એઓ બરાબર લઇ તેઓની બરાબર મધ અને ઘી મેળવી વાળને લેપ કરવાથી વાળ વધતા ન હોય તે વધે છે, અથવા જેઠીમધ, નીલા કમળનું મૂળ અને મધુકા-કાળીયાખ, એઓને તેલમાં, ઘીમાં અને દુધમાં ક્રીણાં. લસોટી વાળને લેપ કરવાથી વાળ બહુ લાંબા વધે છે અને માથાની ઉંદરી પણ મટે છે.

તેમજ હસ્તવક્રેશાદિથી માંડી પરિશ્રમ સુધી રહ વાત વ્યાધિઓના જે સાધારણ ઉપાયો કહેવામાં આવશે તે કરવા જેથી એ રહ જાતના વાયુઓ મટે છે.

વાચાલતા, કટિમહ, આશ્લેષક, શ્રમનાશ અને ઉસ્તંબ વગેરેની પૂર્વે કહેલા વાતરો-ગમાંની ચિકિત્સાઓ કરવી અથવા નિદ્રા નાશ થએલ હોય તો શેકેલી ભાંગતું ચૂર્ણ મધ સંગ્રામે અનુમાન પ્રમાણે ખાવું. અથવા પીપરામૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ખાવું. અથવા કલમારી-વઢવાડીયાનું મૂળ માથે બાંધવું. અથવા કાંસડાથી સહેવાતે સહેવાતે માથું ઝોળવું. અથવા મુંવાળા હાથોથી પગનાં તળીયાં મસજાવાં. અથવા વંત્યાકના બડથીયામાં મધ મેળવી ખાવું. અથવા તેલની કાંઈ સાથે કે ખટાઇની સાથે તે બડથીયું રાત્રે ખાવું. અથવા એરંડીયું અને અળસીનું તેલ બરાબર લઇ કાંસડી માળીમાં નાખી ખૂબ ઘુંટી આંખમાં અંજન કરવું. અથવા સવા અને ભાંજ ક્રીણાં વાટી બકરીના નવાયા દુધમાં નાખી પગનાં તળીયાં ધોવાં. અથવા કસ્તૂરીને ધાવણ સાથે ધસી અંજન કરવું, જેથી પણ દિવસથી નાશ થઇ ગયેલી નિદ્રા અથવા કમતી થએલી નિદ્રા પુનઃ તુસ્ત પ્રાપ્ત થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

**સાત ધાતુઓમાં પ્રાપ્ત થએલા વાતવ્યાધિઓનાં લક્ષણ.**

જે રક્ત ધાતુમાં વાયુ રહેલો હોય તો શરીરની ચામડી લુપ્ત, ફાટેલી, જડ, પા-તળી, કાળી, સોપથી બોંકાયા જેવી, બ્યથાવાળી, લખડતી અને રતાસવાળી થઇ જાય છે અને સાતે ચામડીમાં બચા કરે છે.

જે લેહ્મી ધાતુમાં વાયુ રહેલો હોય તો તીવ્ર પીડા થાય છે, સંતાપ થાય, શરીર રતો વર્ણ બમડી બન્ય, દુર્બળપણ, અગ્નિ, યાત્રામાં પ્રલ્હ અને જમ્યા પછી વૃત્તિ લીધે લેહ્મીની શક્તિ થવાથી સ્તબ્ધ થાય છે.

જે માંસમાં વાયુ રહેલો હોય તો શરીર બારે, પીડાયુક્ત, સ્તબ્ધ, બ્યથાવાળું અને અત્યંત નિશ્ચ મધ જાય છે.



જે મેદમાં વાયુ રહેલો હોય તો માંસમાં રહેલ વાયુના જેવાંજ લક્ષણો થાયછે, પણ મેદમાં પીડાનાર્થે નહોતો તથા મોટો થાય છે એટલેજ ફેર છે.

જે અસ્થિમાં વાયુ રહેલો હોય તો સાંધે સાંધાઓમાં પીડા, શુષ્કનું નીકળવું, માંસ તથા બળનો ક્ષય, નિદ્રા આવે નહીં અને અખળ પીડા થાય છે.

જે મજ્જામાં વાયુ રહેલ હોય તો અસ્થિમાં રહેલી વાયુ પીડા પ્રમાણે લક્ષણ હોય છે, પરંતુ વિશેષતા એટલીજ છે કે, મજ્જામાં રહેલા વાયુએ કરેલી પીડા કેદી સીત થતી નથી.

અને જે વીર્યમાં વાયુ રહેલો હોય તો વીર્યને સ્ખલિત થવા દેતોજ નથી અથવા તો સ્ત્રીમાં તુરંત વીર્ય સ્ખલિત થાય છે. તથા ગર્ભનો પાત કરે છે કિંવા ગર્ભને મૂકે કરી નાંખે છે. વીર્યનો વર્ણ બદલી નાંખે છે અને અનેક વિકૃતિ કરે છે.

### ઉપાય.

રક્તમાં વાયુ રહેલ હોય તો તેલ લીનું મર્દન કરવું તથા સ્વેદનની ક્ષિપા કરવી. લોહીમાં વાયુ હોય તો ટાઢા લેપ, રેત આપવો, તથા દૂધ ખોલાવવા વગેરેથી લોહી કઢાવવું. માંસ કે મેદમાં વાયુ રહેલો હોય તો રેત આપવો તથા નિરૂદ્ધનસ્થિ ક્ષાયની પિચ્છારીથી મારવી. અસ્થિ કે મજ્જામાં વાયુ રહેલો હોય તો બહાર તથા અંદર સ્નેહની યોગ્યતા યોજવી. અને વીર્યમાં રહેલો હોય તો સ્ત્રીના વગેરેથી હર્ષ ઉપજાવવો અને વીર્યને વધારનારા ઔષધો તથા અન્ન પાનો ઉપયોગમાં લેવાં જેથી બળ વીર્ય વધે છે.

### બીજા પ્રકારના સ્થાનકોના ભેદથી વાતવ્યાધિઓના ભેદ.

દુષ્ટ વાયુ કોઠામાં રહ્યો હોય તો મળ-મૂત્રનું રોકાણ કરી શુદ્ધ, હૃદયરોગ, બદ તથા અરક્ત અને પડખામાં શુભ ઉત્પન્ન કરે છે.

### ઉપાય.

પાચન કરનારા રસોની યોગ્યતા કરવી તથા અન્ન ઉપયોગથી મળને પકવી દેવા અને દુષ્ટ પીડા જેથી કોઠામાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ નાશ પામે છે.

દુષ્ટ વાયુ રક્તમાશાયમાં રહ્યો હોય તો છતીમાં, પડખામાં તથા ત્વચામાં પીડા કરે છે અને તથા, ઓડાર, કોસેરા, ઉધરસ, કંઠરોષ અને શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે.

### ઉપાય.

લંબન કરાવી દીપન તથા પાચન ઔષધોનો આપવી. ઉલટી અને અકિરો રેત આપવા તથા જુના મગ, જવ અને ચોખા પચ્ય છે માટે તે ખાવા આપવો. અથવા રાહીસ, હરેડેની છલ, કચુરો અને પુષ્કરમૂળ, એઓનો ક્વાથ અથવા બીજાનો મર્જ, ગવે, દેવદાર અને સુંઠનો ક્વાથ તથા વજ, અતિવિષ, પીપર અને ત્રિહલ્લુનો ક્વાથ કરી પીવાથી આ માશયમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ નાશ પામે છે.

પડખાશય-હોળરીમાં દુષ્ટ વાયુ રહ્યો હોય તો ખેટનાં આંતરડાં ખેંચવા કરે, અન્ન નીકળે, આકિરો ચડે મળ-મૂત્ર કટથી ઉતરે અને ત્રિક્ષ્ણાનમાં વેદના થાય છે.

૧ નાલિ અને સ્તન વચ્ચેના ભાગને આશ્વાસ્ય કહે છે.

ચરકસંહિતા.



## ઉપાય.

જે ઉદાવર્ત સગ મોટી ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. જાતીમાં દુષ્ટ વાયુ રહેલો હોય તો પ્રાતઃકાળમાં યત્નપૂર્વક નવસેકા ઉના પાણીની સાથે મરી તથા ગેળા પીવામાં આવે તો હૃદયનો દુષ્ટ વાયુ નાશ થાય છે. અથવા આસગંધ, અને બેહેડાં એઓને ઝીણું વાટી ગોળમાં મેળવી ઉના પાણી સાથે ઉપયોગમાં લેવાં. અથવા દેવદાર તથા મુકે એઓને વાટી ઉના પાણી સાથે પીવાથી હૃદયનો દુષ્ટ વાયુ નાશ પામે છે.

કાન વગેરે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોમાં દુષ્ટ વાયુ રહેલો હોય તો ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ કરે છે. તે મોટી વાત વ્યાધિની ચિકિત્સાઓ કરવી. સ્નેહ પદાર્થોનો અભ્યંગ-માલેસ કરવો. સ્નેહ કુંડમાં અવગાહન કરવું. કિંવા શેક કરવો.

શરીરની ધોરી નસો કે નસોમાં દુષ્ટ વાયુ રહેલો હોય તો નસોમાં રૂળ થાશે, નસોનો સંકોચ થાય અને શિરાના સ્થૂલપણુને, જાતીથી નમી જવાને-અંતરણામને, પીડથી નમી જવાને-બાહ્યવામને, ખસી અને કુબ્જપણુને ઉત્પન્ન કરે છે.

## ઉપાય.

સ્નેહથી અભ્યંગ-મર્દન કરવાથી, સ્નેહવાળા પાટા બાંધવાથી, સ્નેહના લેપનથી અને લોહી કઢાવવાથી નસોમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ નાશ પામે છે. તથા ડાંબ દેવા, સખ્ત બાંધન કરવું અને તેથી ચોળવું જેથી સ્નાયુઓમાં રહેલો દુષ્ટવાયુ નાશ થાય છે.

સાંધાઓમાં દુષ્ટવાયુ રહેલો હોય તો સાંધાઓને છુટા પાડી દે છે અને રૂળ તથા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે.

## ઉપાય.

ડાંબ દેવા, સ્નેહવાળા પાટા બાંધવા, ઈશ્વરજીનાં મૂળ અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી સોજાનાર ખાવું તો સાંધાઓમાં રહેલો દુષ્ટવાયુ નાશ પામે છે.

## સંમસ્ત વાતવ્યાધિઓમાં કષ્ટસાધ્ય કેટલા છે ?

હસ્તમુક, અર્દિત, આધેપ, પક્ષાધાત અને અપતાનક એટલા વાતવ્યાધિઓ યત્ન કરવાથી લાંબા સમયે મટે છે; પણ જે રોગી જળવાન તથા યુવાન હોય અને ઉપદ્રવ રહિત-એટલે વિસર્પ, દાહ, બધા, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, અરુચિ, અગ્નિમંદતા અને બળ તથા મર્સ ક્ષીણ થયેલ ન હોય તો તે વાતરોગી વખતે સાજો થાય છે; પરંતુ ઉપદ્રવે કરીને યુક્ત અને વૃદ્ધ તથા કુર્બળ હોય તો યમ મંદિરની મુલાકાત લે છે. અથવા સુષ્ક ગએલો, શૂન્ય ત્વચાવાળો, કોનતા-યુક્ત, કંપ તથા આદ્રશથી પીડિત અને વાતવેદનાથી રીખાતો હોય તો તે વાયુરોગી છેવટ મરણને શરણ થાય છે.

## વાતવ્યાધિના સામાન્ય ઉપાય.

આસગંધ, કાંસરી, મૂળ, ખીલી, કાકચ-પાણ, બેરી, ગણી, હમીરી, ગણી, માળવી એ-બર, મોડી કાંસરી, લીંબુપ્રભે અંતર જાળ, અરબ, મોટોડી, પ્રમારજી (નારી), અને અરબી એઓનું પાણી ૪૦-૮૦ લેવા બાર લેવા તથા ૪૦-૬૦ લેવા પાણીમાં તેઓને કણક કરી ચાવવાથી મોટી રહે ત્યારે તેને કિતારી વાગમળ કરી જેમાં લેપન તેજા જાળ તેજ, રૂપક તેજા એતવરીને ૧૫ અને ૧૦૬૪ લેવા બાર માખણું દુધ માખણું તેજા વજ, શ્યાંબલી

ઉપલેટ, એલચી, છડછડીલો, સિંધાલુષુ, આસગંધ કાંસકી, રાસ્ના, સવા, દેવદાર, સમેરવો, મધીસમેરવો, જંગલી અડદ, જંગલી મગ અને તમર એ પ્રત્યેક ઔષધો ચાર ચાર તોલા બાર લાઇ એઓનું કદક કરી ઉપર કહેલા તેલમાં નાખી ધીમી આંચથી પકાવવું. ત્યારે સર્વ રસ બળી માત્ર તેલ આવી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વજ્રગાળ કરી સુંદર પાત્રમાં ભરી લેવું. પછી તેમાંથી યોગ્ય સમય ઉપર વાતબ્યાધિ માટે પીવું, મદન કરવું, ખાવું કે પિત્તકારીના કામમાં વાપરવું, જેથી પક્ષાધાત, હનુમહ, મન્યાસ્તંભ, ગળમહ, કુખજતા, બેહેરાપણું, ગતિનો બંધ, કેડનું ઝાઝવું, ગાત્રનો શોષ, હૃદયોનો ખરંચ, વીર્યનો નાશ, તાવ, ક્ષય, અંકુશ, કુરંડ, જેળો, દાંતના રોગ, માથાનું ઝાઝવું, પડખાઓનું શળ, પંચુતા, ભુદિનાશ, ગૃધ્રસી અને ખીજ પશુ સમસ્ત શરીરમાં રહેનારા વાયુનો નાશ કરે. છે વંખા સી આ તેલના સેવનથી સુંદર પુત્ર પામે છે, જેમ શ્રી નારાયણ ભગવાન દૈત્યોનો નાશ કરે છે તેમ આ નારાયણ તૈલ સમસ્ત વાયુરોગરૂપી દૈત્યોનો નાશ કરે છે. અથવા સુંક, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, પીપર, શેકેલી હીમ બોડી અજમો, સરસવ, જીરું, શાહજીરું નગોડનાં ખીજ, હંદ્રજવ, કાળીપાડ, વાવડીંગ, ગજપીપર, કડું, અતિવિષ, બારંગી, વજ, બોંચ પીલુડી, તમાલ-પત્ર, દેવદાર, પીપર, ઉપલેટ, રાસ્ના, મોથ, સિંધાલુષુ, એલચી, ગોખરૂં, હરડે, ધાણા, બેહેડાં, આમળાં, તજ, વાળો અને જવખાર એઓ સખળાં સમાન ભાગે લાઇ એઓનું ગ્રીષ્મ ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણ બરાબર શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લી સાથે કુટી નરમ કરી ચૂર્ણ તથા ગુગળ લીના સંયોગે કુટી એક જીવ કરી પિંડો બનાવી લીના વાસણમાં રાખી મૂકવો. પછી તેમાંથી ૨૪ ૨૪ ચણીઓ બારની ગોળીઓ વાળી દોષો અને કાળ વગેરે અનુસરી સેવન કરે—એટલે પ્રથમ થાડા દિવસ એક એક ગોળી ખાવી, પછી દોઢ, પછી અરધા તોલા બાર અને પછી એક તોલા બાર ખાવી જેથી અરશ, ગ્રહણી, બરહ, જેળો, પેટના રોગ, આફરો, અમિની-મંદતા, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, પ્રમેહ, નામિનું શળ, કમિ, ક્ષય, જાતીનું ઝલાઇ જવું, સર્વ પ્રકારના વાયુબ્યાધિઓ, આમવાત, મગ્ગી, કોઢ, દુષ્ટ વજ્રો, વીર્યના દોષ, રજના દોષ, ઉદાવર્ત અને ભગંદર એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. આ ગુગળ રાસ્નાદિ ક્વાથ સાથે પીત્રમાં આવે તો સખળા વાતબ્યાધિઓ ટળે છે. ક્રોધાદિ ક્વાથ સાથે સેવવાથી પિત્ત, આરબ્ધાદિ ક્વાથની સાથે સેવવાથી કફ, દારૂહળદરના ક્વાથ સાથે સેવવાથી સર્વ પ્રમેહ, ગોમૂત્રની સાથે સેવવાથી પાંડુરોગ, મધની સાથે સેવવાથી મેદવૃદ્ધિ, લીંબડાના ક્વાથ સાથે સેવવાથી કોઢ, મળોના ક્વાથ સાથે સેવવાથી વાતરક્ત, મૂળાના ક્વાથ સાથે સેવવાથી સોજો, કાકચના ક્વાથ સાથે સેવવાથી ઉદરનું ઝેર, ત્રિકૂળાના ક્વાથ સાથે સેવવાથી નેત્રની દારૂજી વેદના અને પુનર્નવાદિના ક્વાથ સાથે સેવન કરવાથી સખળા ઉદર-પેટ સંબંધી રોગો નાશ થાય છે, જતાં આ ગુગળનો પ્રયોગ કરતી વખતે મૈથુન કે અજ પાનનો કરો. પ્રતિબંધ નથી અર્થાત્ ચરી પાળવાની જરૂર નથી, પણ વિશેષકારી કે અવમુષ્ણકતા વસ્તુઓ સેવવી નહીં. આ યોગરાજ ગુગળ કહેવાય છે. અથવા લસણની ચટણી કરી કે લસણનો રસ ઠંડાડી તેમાં તેલનું તેલ તથા જોષએ તેલનું સિંધાલુષુ મેળવી સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ મટે છે અને વિષમજ્વરોપણ મટે છે. અથવા કુધ, લી, તેલ, કે માંસના રસાની સાથે અથવા તો ભાત કિંવા ખીચડીની સંજાથે સાત દિવસ લસણ ખાય; પરંતુ પ્રત્યેક દિવસે બે તોલા બાર વધારીને લસણ ખાય તો વાયુ સંબંધી રોગો, વિષમજ્વરો, શળ, ગુસ્સા, મંદામિ બરહની ઉત્તરવેદના, ક્ષય તથા પડખાનું શળ, માથાની પીડા અને વીર્યનાશ.

દોષો એટલા રોગો નાશ પામે છે આ લક્ષણ પ્રયોગ કહેવાય છે. અથવા રાસ્ના, એરં-  
ડનાં મૂળ, અરડસો, ધમાસો, કચૂરો, દેવદાર, બળદાણા, મોષ, સુંઠ, અતિવિષ, હરડે, ગોખરુ,  
મરમાળો, વરીઆળી, ધાણા, સાટોડી, આસગંધ, મળો, પીપર, વરધારો, શતાવરી, વજ,  
કંઠાશળાયો, ચવક, ઉભીરીંગણી અને બેડી રીંગણી એઓમાં રાસ્ના ૩ ભાગ અને બીજાં  
એક એક ભાગ લઈ એઓનો ક્વાથ કરી આક્રમા ભાગનું પાણી ( બળતાં ) બાકી રહે  
ત્યારે દોષને અને વ્યાધિને અનુસરી સુંઠ અથવા આભાલ ચૂર્ણ અથવા અલંબુપાદિ ચૂર્ણ  
અથવા અજમોદાદિ ચૂર્ણ નાખવું. પછી ક્વાથ ગાળી લઈ ( યોગરાજ ગુગળ સંગ્રાહે )  
યોગ માત્રાએ સેવન કરે તો સમસ્ત પ્રકારના વાતવ્યાધિયો, અનાહો, ગાત્રોનું મુજવું, ગોળો,  
અતીનાં દરદો, અંતઃક્રિ, સ્વીપદ, યોનિ તથા લિંગ સંબંધી પીડાઓ અને સ્ત્રીઓનું વાંઝી-  
યાપણું એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ મહારાસ્નાદિ ક્વાથ પ્રભવપતિનો બનાવેલો છે.  
સખળાં પાચન રસાયનોમાં ઉત્તમ રસાયન રૂપ છે. એમ લાવનિષ્ઠ કહે છે. અથવા ચેરના  
પાનનો રસ, સરખવાના પાનનો રસ, બકાન લીંબડીના પાનનો રસ, નગેડના પાનનો રસ,  
એરંડના પાનનો રસ અને કછેરના પાનનો રસ લઈ એ સર્વ રસોના ચોથે ભાગે તેલ  
લેવું. પછી તેલ પકાવવાની રીત પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં સુંઠ નાખી સિદ્ધ કરી તે તેલનું  
મર્દન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ મટે છે. આ અષ્ટાંગ તૈલ કહેવાય છે. અથવા  
ધંતુરાનાં મૂળ, નગેડ, કકતી તુંબડીની જડ, સાટોડી, કૌચાં, કલગર, લીંબડની અંતરખલ,  
આસગંધ, પુંવાડીઆ, ચિત્રક, સરખવાનું મૂળ, બકાન લીંબડીની જાલ, દશમૂળ, શતાવરી,  
કરેલી, બન્ને ઉપલસરી, શ્રીપર્ણી, ભોંયેમળું, ચેર તથા આક્રડનાં પાન, કાકજંધા, રાતી  
તથા ઘોળી કછેર, મરડાશીંગ, અંધાડો અને મોટી કાંસડી એ સખળાં ઔષધો ૧૨-૧૨  
તોલા ભાર લઈ સર્વ ઔષધો ખરાખર ત્રિફળાં અને એ સર્વ બસેબર કાળા તેલનું તેલ  
તથા તેલુજ એરંડીયું અને એઓથી ચારગણું પાણી નાખી તેમાં, ઔષધોને ખાંડી નાખી  
તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, આસગંધ, રાસ્ના,  
ઉપલેટ, લીંબડો, વજ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, જવખાર, સાજખાર, પાંચ જાતનાં લુણ, મોરથુથુ  
હરતાલ, કાયફળ, કાળીપાડ, ભારંગી, નવસાદર, મધક, પુષ્કરમૂળ અને સિલાજીત એ સખળાં  
ઔષધો એક એક તોલા ભાર તથા વજનાગ તોલા ૮ લઈ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેલમાં  
મેળવી વજગાળ કરી તે તેલનું મર્દન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ, સોજો, માથાની  
બધા, કાનના સણકા, ગૂંચસી, સંધિવા, અને કુખ, ભમર, પીઠ તથા સાથળ વગેરે સર્વાંગની  
કળતર નાશ પામે છે. સારાંશમાં સર્વ પ્રકારના વાયુ, કંઠમાળ, અખચી, કાનમાં ચતો થોં-  
ધાટ, સમસ્ત સજિપાત, બેહેરાશ અને વૃદ્ધાવસ્થા એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ વિષગર્હ  
તૈલ કહેવાય છે. અથવા મજ્જક, ગંડીયો, દેવદાર, સરલ દેવદાર, રીંગણી, વજ, મરડાશીંગી,  
તાલીસપત્ર, ચંદન, તેજબળ, કચૂર, હરડેની જાલ, બેહેડાંની જાલ, આમળાં અને મોષ એ  
ઔષધો સર્વ ૮-૮ તોલા ભાર લઈ વાટી કલક કરી તેમાં તેલ તોલા ૬૪ ભાર નાંખી પકાવવું  
અને તેમાં જડ, મોરવેલ, ડમરો, મિંઢળ, ચંપો, મુંદરી, તજ, પીપરીમૂળ, ઉપલેટ, સુમધીવળા  
અને લખણુ એટલી ઔષધીઓ ૮-૮ તોલાભાર લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી, તથા કોડીઓ  
લોખાન, કંદર, નખ અને જડ એટલાં ૪-૪ તોલા લેવાં અને એલચી, લવીંગ, ચંદન, જામની  
કળીઓ, કરકચ, કકોળ, અમર, માલકાંકણી, કસ્તુરી, બેહેડાં, આંબળાં, અજમો, અને ખેસર  
એ સખળાં ૨-૨ તોલાભાર લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેલમાં નાખવું તથા કપૂર તોલા ૨૦



કપડ અને ક્ષતુર્મીથી અરધ ભાગે ૧ પત્ર કલક વગેરે લઈ તેમાં નાખી ધીમા અગ્નિમાં તેલ  
શિક્ક કરી; અર્થાત્ સર્વ રસ બળી માત્ર તેલ આવી રહે એટલે તેલને વજનમાળ કરી એ  
તેલનું મર્દન કરે તો, સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ, તમાકુ સોજો, એક  
અને તાવ એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ લક્ષ્મીવિલાસ મહા સુગંધિ તેલ કહેવાય છે.  
અકલ્પ, અથવા સુંઠ તોલા ૨૮ ભાર અને એક કળીનું લસણ તોલા ૨૮ ભાર લઈ સુંઠને  
બીણી વાટી તેલમાળ ગાયના ધીમાં શેકી લસણને વાટી સુંઠના ચૂર્ણમાં મેળવી એકબીજાં મધ  
તોલા ૨૮ મેળવી એકબીજા કરી નિરંતર ૪-૪ તોલાભાર સેવન કરે તો, પશ્ચાત્, કુતરતંબ,  
કરીજાં અને જીનતી પીડાદિ ત્રિં વાયુરોગ નાશ પામે છે. અથવા માલકાંજી, અસાળીઓ,  
કાળીજીરી, કે શાકજીરું, અળખો, મેથી અને તલ એ સર્વ બરાબર લઈ દારૂમાં નાખી  
તેલ કઢાડી એ તેલનું શરીરે મર્દન કરવું તો, તેથી સર્વ વાયુરોગ નાશ પામે છે. આ વિજ-  
યલૈરવ તેલ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધ હરતાલ અને શુદ્ધમણીલ એ  
સપ્તમ બરાબર લઈ ઝીણું વાટી કાંજીમાં ૩ દિવસ સુધી વાટી પછી એક હાથનું ઝીણું ક-  
પડું લઈ તે ઉપર તેનો લેપ કરી તે કપડને લપેટી તેની દીવટ-કાકડો કરી તેના ઉપર સ-  
ત્ર લપેટી મુકી પછી તે ઉપર તલનું તેલ ચોખ્ખું નાખી સળગાવી લટકાવી રાખવી અને  
તેના નીચે લોખંડનું પ્રાત્ર મૂકવું, તેમાં જે દીવટમાંથી ટપકી તેલ એકઠું થાય તે તેલ લઈ  
શરીરે મર્દન કરે તો હાથ, ખાકુ, મસ્તક, ડાઠ, સાયળ, ઠીંચણ અને કંપવાદિ સર્વ પ્રકારના  
વાયુ રોગ બાય છે. આ વિજયલૈરવવર્તિ તેલ કહેવાય છે. અથવા હરડેની બાલ તેલ ૧૨,  
ચિત્રક તોલા ૧૨, એકચી, તજ, તમાલપત્ર, મોચ એ ચારે ૨-૨ તોલા ભાર, નખોડ ૨ તોલા,  
નાસેકસર ૧ તોલા, સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરીચળ અને શુદ્ધવજનાગ એ ૪-૪ તોલા, લોહજાંબ  
૪ તોલા, વંજલોચન ૪ તોલા, શુદ્ધપારો ૪ તોલા, અને શુદ્ધગંધક ૪ તોલા લઈ, પારા મં-  
ધકની કાળજી કરી પછીથી અન્ય ઔષધીઓ વાટી એકત્ર કરી ત્રણ વરસનો જીનો મેળવે તોલા  
૨૦૦ લઈ ચાસણી કરી તેમાં ક્રિષ્ણ ઔષધો મેળવી એકબીજા કરી ઘી સાથે ગોળીઓ બોલતી  
મીઠા પ્રમાણે કરી ઘીના રીઠા વાસણમાં રાખી મુકવી, પછી તેમાંથી બળ અનુસારે સારા  
મુકતે ગોળી ૧-૨ ઘીના અનુપાત સાથે સેવન કરે. અર્થાત્ બળ આવે ત્યાં સુધી ઘી સાથે ૩  
ગોળી અને પછી બે કે ૧૧૧ ગોળી ખાય તો બે મહીનામાં કફનો, ત્રણ મહીનામાં પિત્તનો, ચાર  
મહીનામાં વાયુના સર્વ રોગ મટે છે. સાત મહીના સેવન કરે તો ૬૬ :ન્વરનો, એક વર્ષ  
સુધી સેવન કરે તો, સર્વ પ્રકારના રોગ, બે વર્ષ સેવન કરે તો, ધરડપણ મટી યુવાન થાય  
અને ૩ વર્ષ સેવન કરે તો નિઃશ્વાસ આયુર્બળ વધે તથા શરીર નીરોગી રહે છે. આ  
વિજયલૈરવ રસ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધપારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ,  
નિહળ ૩ ભાગ, ચિત્રક ૪ ભાગ, અને એરંડીયા તેલથી મર્દન કરેલો ગુગળ ૫ ભાગ.  
એ સર્વને એકત્ર કરી એરંડીયા તેલમાં છુંડી એક એક તોલા ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ  
વાળી પ્રાતઃકાળે ૧ ગોળી ખાઈ તે ઉપર સુંઠ અને એરંડાના મૂળનો કવાચ કરી પીએ  
અને એરંડીયા તેલથી રોક્ષીના વાંસા ઉપર માલેસ કરે, શેક કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુ  
રોગ મટે છે. રેચ લાગે છે, પણ રેચ લાગ્યા પછી સ્નિગ્ધ અને ગ્રમ્ય અન્ન ખાવું અને  
પવનમાં ન હરતાં નિશ્ચય પૂર્વક ૧ મહીનો સેવન કરે તથા મૈથુનનો ત્યાગ કરે તો નિઃશ્વાસ  
વાયુ સંબંધી પીડા નાશ કરે છે. આ વાતાદિરસ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ અબ્જ ભસ્મ  
શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વજનાગ, સુંઠ, મરી, પીપર અને શુદ્ધ કુલાવેલો ટંકણ એટલાં બરાબર

૧ જે ઔષધીના કફને પકાવી માળી કઢાડી તે પછી નીકળેલા કુચાની સાથે ફરી તેલ ધી  
વગેરે વિશેષ સુગંધી લાવવા માટે વાટવાં તે પત્ર કલક કહેવાય છે.



જાણે હોય, વજનાત્ર મરી બેગાં વાલી અન્ન ઓપવોતુ મુર્ચુ કરી એકત્ર કરી જળભાંગરના રસની ૪ માવનાઓ આપી ઝીણું ઘુંટી ૨ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી અઘાત રસ સાથે કે સાકર-ત્રિફળના મુર્ચુ સાથે સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારના બપોર પ્રાણ-રોગ થઈ છે. અને નાસ લેવાથી મુર્ચા થઈ છે. આ સમીરપત્રગ રસ કહેવાય છે. અથવા એકપુલ નાસી આપી, શુદ્ધ કરેલાં ઝેર કાચલાં અને કાળાંમરી એટલાં બરોત્તર લાવે લઈ પાવના રસ સાથે ઝીણું ઘુંટી ૧ રતિ પ્રમાણે ગોળી બાંધી ૧ ગોળી સેવન કરી ઉપરથી કાચલેજીનું પાન ખાય તો સર્વ પ્રકારના વાતુ રોગ નાશ પામે છે, તથા કબજવાત, પાંચલા સર્વજન શત, ચંદ્રસી, અપખાદુક, કામેરા, સોળે, કંપવા, પ્રતાનક, અને અરુચિ એટલા રોગો અવશ્ય નાશ પામે છે. આ શાસ્ત્રીયગજકેશરીરસ વિશેષે કરીને વાતુ ક્રિપ્ત અથવા શિથિ છે. વૈદ્યકેશર્ય. અથવા “ પુરાસાની અળખો, છંદ, બેડી અળખો, કાકોલીમી અને આ-સમીર. એ સર્વ બરોત્તર મધ ઝીણું વાલી ૧ ચહીના મુખી લાળ પાણી સાથે સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ જન તથા ઉપરસ, આસ, બકવા, અતિ તિંદા અને અરુચિ એટલા રોગો મટે છે. આ કુદ ચિંતામણિ રસ કહેવાય છે. અથવા ચિવક તોલા ૧૨, હરકેલી જાથ તોલા ૧૨, શુદ્ધપારો, સુંઠ, મરી, પીપર, પીપરામૂળ, મેણ, બમણ અને વરખાલો એટલાં ૪-૪ તોલા બાર લેવાં તથા એલચી, હિપ્પેટ, શુદ્ધ હિંગળોક, અક્ષયજેરા, માખડાંકણી તળ, શુદ્ધ અબ્રહમરસ, અને શુદ્ધ વજનાત્ર એટલાં ૧-૧ તોલા બાર લેવાં અને શુદ્ધ મંધક ટાંક ૭ તથા ગોળ તોલા ૩૨ લઈ પ્રથમ પારા મંધકની કાળજી કરી, અન્ન ઓપવોતુ મુર્ચુ કરી એકત્ર કરી મેળ મેળવી જળભાંગરના રસની ૧ ભાવના દાઢ ૨-૩ રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર સેવન કરે તો, સર્વ પ્રકારના વાયુ, વેત્ત, પ્રમેહ, ચૂગી, ક્ષય, આસ, સોળે, આમવાયુ, પાંડુરોગ અને અરસ એટલા રોગો નાશ પામે છે. આ અમૃતનામા ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ મંધક એ બન્ને બરોત્તર લઈ કાળજી કરી દુધી, તુલસી, બાવળી, મોરચિખા, જેડીમધ, કુકરકંદ અને બદુ-ફળી એઓ દરેકના રસની એક એક ભાવના દઈ ઘુંટી સુકવી પછી કુકડીના ઇંડાના કાંદ-લામાં બાંધી લે કિમર ૭ કપડાં માલી કરી સુકવી ૧ ગળપુટ અગિ આપવો; એક ૩ વાર કાચલી રસ ચિક ધાય છે. તે રસમાંથી ૧ રતિબાર યોગ્ય અહુમાન સાથે સેવન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ જન અને બુધ ઉપડે છે. આ સક્ષર રસ કહેવાય છે. રક્ષાણુક અથવા શુદ્ધ પારો તથા શુદ્ધ મંધક એ બે બરોત્તર લઈ કાળજી કરી તેથી

૧. ૧૩૦ આંજુન-સવાહાય-એક બળનો જંડો અને તેટલો સમચીરસ ખાંડો ખણી તેમાં ગડાવાં અહુમા માપેલાં યોગમાં ૬૦૦૦ બાણાં વાલી એ કાવતું મંપુટ મુકકું હોમ તે મંત્ર બળે તેથી ૧૩ વર ઉપર બને ૧૩ નીચે એ પ્રમાણે મંપુટ ચણી સળગાવી દેવામાં આવે તે ગળપુટ કહેવાય છે.

૨. કાચલે જિંજીરના જામ સાથે ઘુંટવો બેથી-પાંચે શુદ્ધ ધાય છે, એ ઘુંટતાં ખાંડો જામ સાથે મળી બક હોય કિંજીરો જન નાખી અને ઝીણું કમડામાં નાંખી નાચોલી લેવાથી ખરો નિશા આપેલો, તથા કિંજીરોમાંથી કાઢેલો મરો હોમ તે શુદ્ધ ખાંડો મળાય છે.

૩. આમલસારો મંધક લઈ તેના નાના કકડ કરી એક કકડમાં ચોડુંથી નાખી તેમાં ચોડક નાખી અગિ વગર મરો. થી જાં મધ સમક મેળવો ત્યારે એક વાસણમાં અમરું કમડાથી તેના મોઢોડા ઉપર ઝીણું કપડું બાંધી તે મંધકનો રસ ટાળી દેવા બેથી રસ મળાય. કપડાં બાંધી પ્રાણે-ખાંડ તે મંધક મહાદી લઈ કરી નવા દુધમાં ઉપર પ્રમાણે એગળી રસ રેડવો, એમ ત્રીજી વખત પણ કરવું બેથી ગળે-શુદ્ધ મળે મળાય છે.

અરધ બાજે શુદ્ધ હરતાલ મેળવી તે હરતાલ જરોજર ચોખ્ખી કલ્હની અરમ નાખી આઠ-  
ક્રમા દુધમાં ૭ દિવસ સુધી ખરલ કરી સુકવી કાચની આતસ શીશીમાં ભરી તે ઉપર કપડા  
માટી છં વાલુકામંદારા ૧૨ પોહોરનો અગ્નિ આપી રસ સિદ્ધ કરી સ્વાંગ ક્ષીતળ થયે  
ધુંટી તેમાંથી ૧ રતિ પાનમાં સેવન કરે તો, સર્વ પ્રકારના વાયુરોગ તથા ઉન્માદ, ક્ષીણતા  
મંદાગ્નિ, કાઠ, વલ્લ અને વિષમન્વર એ સર્વ રોગો નાશ થાય છે. આ બીજાં રસ  
કહેવાય છે. યોગતરંગિણી. અથવા શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ હિંગબોક,  
શેલો દંકણખાર, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એ સધળાં જરાજર લઈ પારાગંધની કાજળ  
કરી અન્ન ઔષધોને યથેષ્ટ રીતે વાટી એકત્ર કરી આદાના રસની ૧ લાવના છં ધુંટી  
ગોળી મગના જેવડી વાળી ૧ ગોળી ખાય તો, સર્વ પ્રકારના વાયુ જાય, તથા સુવારોગ,  
મંદાગ્નિ, સંત્રહણી અને ટાઢીઓ તાવ એ સર્વ નાશ થાય છે. આ હરતાલ ગુલિકા કહે-  
વાય છે. રત્નમંદીપ. અથવા લસણુ તોલા ૭૫ બાર લઈ ફેલી ગ્રીષ્મ કાતરી દુધ તોલો  
૧૫ અને પાણી તોલો ૭૫૫ મેળવી તેમાં લસણુ નાખી મંદાગ્નિ આપવો, ન્યારે દુધ શો-  
ષાઈ જાય ત્યારે તેને ખરલમાં ધુંટી તેમાં ૭૫૫ તોલો થી નાખી આંચ ફેરી. ન્યારે લાલાક  
પડતો રંગ થાય ત્યારે ઉતારી લઈ થી કાઢાડી લેવું, પછી ૩ તોલા સાકરની ચાસણી કરી  
તેમાં કસ્તૂરી ૧૫ રતિ, લવંગ ૪ રતિ, જયફળ ૧ માસો, તજ ૧ માસો અને સોનાના  
વરખ ૨ એ સર્વ ઔષધોનો ચાસણીમાં મેળવી તથા લસણુ પણ મેળવી ગોળીઓ ૪  
બનાવવી, ગોળી ૧ પ્રભાતે ખાવી, જે વાયુનું પ્રબળતાપણું હોય તો ૧ ગોળી સંખ્યા વખતે  
પણ ખાવી, જેથી વાયુ માત્ર નાશ પામે છે. પણ પથ્યમાં રહી સેવન કરવી. એજ હિસાબ  
પ્રમાણે વિશેષ માત્રાએ ઔષધોનો લઈ લસણુપાક કરી વાયુના રોગો નેરાવર હોય તો ૨૧  
તથા ૪૬ દિવસ લસણુનો પ્રયોગ ઉપયોગમાં લેવો તો, વાયુ રોગો મટે છે અને શરીર પુષ્ટ  
થાય છે તથા જૂખને વધારે છે. આ લસણુપાક કહેવાય છે. ”

### વાયુરોગીનાં પદ્યાપદ્ય.

તેલનું મર્દન, ઉના પાણીથી સ્નાન, પવન ન લેવો, ભૂમિચયન, પરસેવો લાવવો, પુ-  
માડો, તેલ, મીઠા ખાટા-ખારા પદાર્થો, ઝાકની આછ, ધઉં, અડદ, સાડીચોખા, કળથી,  
પરવળ, સરગવો, વંત્યાક, સવાની ભાજી, તુવરની દાળ, તાંદળજો, હિંમ, લસણુ, દાડિમ, ફેરી,  
શીંગોડા, વહેવું પાણી, ધ્રાખ, તારંગી, સાકર, તાંબુલ અને બુધામ એટલાં વાનાં કિતઝરી-  
સેવન કરવા ચોખ્ખ છે.

ચિંતા, ઉભગરો, મળ-મત્રાદિના વેગને રોકવા, ઉલટી, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા,

૧ હરતાલ ના રોર લઈ વાટી એક હુમડામાં થોડી ટીલી રહે તેમ પોટલી બાંધી જૂથ કાવાને  
કાઠી તે પોટલી તેમાં રાખી પાછી ડગળી છં, પછી તેને માટીના પહોળા મોઢોડાના મોટા વાસણમાં  
મૂળી જૂથ ઉપર ચઢાવી અગ્નિ કરવો. મજાં બળી જાય ત્યારે પોટલી કાઢાડી લઈ પ્રથમ પ્રમાણે સાવ  
જૂથ કાવામાં તે પોટલીને પાકવવી જેથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે.

૨ હિંગબોકના ગંધકને ૭ વાર થેટીના દુધની અને ૭ વાર લિંબુના રસની લાવનાંઓ આપવી  
જેથી હિંગબોક શુદ્ધ થાય છે.

તુષ, માન્ય, ચોળા, મમ, ગોળ, ભાંજી, સોપારી, ડંડુ પાણી, તીખા, કાવા, કે કાપલા રસ, મેથુન, હાથી ઘોડા ઉપર બેસવું, હવામાં ફરવું, પશ્ચિમ વજેરેમાં સુવું અને હાતણું પસવું વજેરે વાયુરોગીને સેવવા યોગ્ય નથી.

વાતવ્યાધિનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

હતિ શ્રી મન્મહારાજવિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા મન્થવિષે વાતવ્યાધિના ચોરાસી ભેદ ઉત્પત્તિ, લક્ષણ તથા યત્નનિરૂપણ નામનો આઠમો તરંગ સમાપ્ત.

## તરંગ નવમો.

ઊરુસ્તંભને આમવા, પિત્તરોગ કફરોગ;

તરંગ નવમામાં નકી, નિહાન લક્ષણ યોગ.

૩૩૩ ૩૩૩-૪-૩૩૩૩૩૩

## ઊરુસ્તંભ રોગનો અધિકાર.

ઊરુસ્તંભનાં નિહાન અને સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લક્ષણ.

ટાહાડું, ઉનું, સુકું, પાતળું, ચીકડું, અને ભારે જલ્દી ન પચે તેવું ભોજન જમવાથી, કાંઈક ભોજન પચ્યું અને કાંઈક ન પચ્યું હોય તે વખતે-કાચી ભૂખે જમવાથી, ઘણી ભૂખ વેઠવાથી, દિવસે સુવાથી, ઉત્તમરો કરવાથી, પરિશ્રમથી અને મુસ્સો કે ખેડ થવાથી કફ તથા મેદ સહિત વાયુ આમવાળા તથા અત્યંત સચિત થએલા કફ તથા પિત્તને દ્વિપિત કરી બન્ને સાથળોમાં નિવાસ કરે છે તેથી સાથળોનાં હાડકાંને સજ્જક કરી ચત્ત, ભારે અને પારકી સાથળો હોય તેમ ક્રિયા રહિત કરી દે છે, તેને ઊરુસ્તંભ રોગ કહે છે. આ રોગમાં મૂઢપણું, અંગેમાં ત્રાડ, ઘેન, અરૂચિ, તાવ, પગમાં ગ્હાનિ, પગોનું પરાણે ઉપડવું અને પગમાં બેહેરાસ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. તેને કેટલાક આહ્યવાત પણ કહે છે.

ઊરુસ્તંભનું પૂર્વરૂપ.

ઉંચ ઘણી આવે, અત્યંત ખેડ અથવા મનમાં સંતાપ થાય, અત્યંત ધ્યાન લાગે, તાવ પણ રહેજ રહેતો હોય, રૂવાટાં ઉભાં થઈ આવે, અરૂચિ, હિલ્ટી, બન્ને સાથળોમાં વેદના અને સાથળ તથા ગોડણું ગળવું, એટલાં ચિન્હો જેના અંગમાં જણાય ત્યારે બાંધણું કે એને ઊરુસ્તંભ રોગ થશે; અર્થાત્ ઊરુસ્તંભ રોગ થવાનો હોય ત્યારે ઉપર કહ્યાં તેટલાં લક્ષણો પ્રથમથીજ થાય છે અને આ રોગને ભગવાન કન્વતરીજીએ સુમુતમાં મહા વાતવ્યાધિ એવી સંજ્ઞાવાળો કહેલ છે.

ઊરુસ્તંભનું સ્વરૂપ.

બન્ને પગ જલ્દીથી થઈ જાય છે અને તેમાં પીડા તથા ચોમે ચોમે થઈ જાય છે

પર પૃથ્વી ઉપર મૂકતાં વેદના ચાલ છે, માંડમાંડ ચલાવે છે, પિંડી તથા સાયજીર્મ-પ્રાચી, યજ્ઞોક્તિ સ્મૃતિની ખબર પડે નહીં, સાયજીર્મ જાણે લાકડાની કે ભાગેલી હોય તેમ મનુષ્યને અને જન્યના ઉચકવાથી ઉચકાય છે.

उत्तिष्ठन्तनां साध्य असाध्य लक्षणे.

જે બિસ્તંબ રોગીને બળતરા, સણકા, સોરો ધાંચાય તેવી વેદના અને મુખરી છટે  
તે તે જરી નામ છે, પણ જો આ ઉપદ્રવોએ કરી રહિત અને ચતોજ રાજ હોય તો સ્વાસ્થ્ય  
સમજવો.

### ਉਤ્ਤਰੀਨਾ ਉਪਾਏ.

ગિસ્તંબ રોગમાં સ્નેહન, લોહી કઢાવવું, ઉલ્લેપી, રેચ અને પિચકારી એઓનો ત્યાગ કરવો નહીં તો ગિસ્તંબ રોગ ઉલ્લેપ વધે છે માટે સ્વેદન, લંબન અને રક્ષતા કરનારી ક્રિયાઓ કરવી. તથા આ રોગમાં આમ, કફ અને મેદની અધિક્યતા હોય છે માટે કફને શમાવનાર અને વાયુને કુપિત નહિ કરનારા ઔષધો ઉપયોગમાં લેવાં. (વિશેષ ખુલાસો લાવત્રકાશ મધ્યખંડના બીજા ભાગમાં જુવો.) અથવા ત્રિકળા, પીપર, મોચ, ચવક અને કકુ એઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાઢવી ચાટે તો, ગિસ્તંબ મટે છે. અથવા ગોમૂત્રની સાથે અથવા દશમૂળના ક્વાથ સાથે શુદ્ધ શિલાજીત, પીપર, સુંકે કે જુમળ પીવામાં આવે તો ગિસ્તંબ મટે છે. એમ લાવમિશ્ર કહે છે. અથવા બીજામાં, ગળો, સુંકે, દેવદાર, હરડે, સાટોડી અને દશમૂળ એઓ સમાન લઈ એઓનો ક્વાથ કરી સેવન કરે તો ગિસ્તંબ મટે છે. અથવા રાફડાની માટીને સરસવ મધ સાથે ઝીંજી વાટી સાથળે મર્દન કરે તો ગિસ્તંબ મટે છે. અથવા ઘોડાવળનું ચૂર્ણ ટાંક ૨ ઊના પાણી સાથે ફાંકે તો ગિસ્તંબ મટે છે. વૈષ્ણવહૃદય. અથવા “ ખસનો કે લીંબુનો રસ ગોળ સંગ્રાથે કે મધ સંગ્રાથે સેવન કરે તો ગિસ્તંબ મટે છે, કફશિનાથપદ્ધતિ. અથવા ચવક, હરડેની છાલ, ચિત્રામૂળ, દેવદાર, કરકચનાં ફુલ અને સરસવ એઓનું ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ મધ સંગ્રાથે ચાટે તો ગિસ્તંબ મટે છે. સર્વસંગ્રહ.

ਪ੍ਰੇਮਪ੍ਰੇਮ.

તાણું બોજન, સાધારણ ઘી, તેલનું મર્દન, પવન ન આવે તેવી જગ્યામાં રહેવું, બોંય સુવું અને જીર્ણમાં બોજન વગેરે વગેરે પથ્ય છે અને રક્તાસ્રાવ, રેચ, ઉલટી, બાસ્તિ-કર્મ, વાયડી વસ્તુ, ઠંડું ખાણી, હવામાં ફરવું, ચોખ્ખા, મક, ચણા, ધણો મેવો, ધણું ઘી અને ભારે અન્ન કુપથ્ય છે ખાટે ત્યામ ન કરવાં.

ॐ इत्तं मनो अपिङ्गार संपूर्ण.

[illegible]

## આમવાતનો અધિકાર.

\*\*\*\*\*

**आमवातनी निदान पूर्वक संप्राप्ति.**

विशेषी शौननमः करवाभी, विरह येष्टमो करवाभी, तथा मंथनिः श्रुत्वा मतां न



મુખ્ય કરે છે તથા આનખાનની હાલચે સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું ભોજન કરે છે અને કસરત કરે નહીં તો માથુનો પ્રેરેલો આમ કદના આગાશ્ય અને સાંધાઓ વચ્ચેના ત્વરાથી પહોંચે છે. જો સ્પિષ્ટતા સ્થાનમાં જાય તો પાકી જાય, પણ કદના સ્થાનમાં જાય તો અત્યંત અપ-કવ રહેલો આમ ધમતીઓમાં વહે છે, તેમાં વાયુ પિત્ત કે કફથી અત્યંત દુષિત થઈ શરીરની નસોને પૂરી દે છે, અગ્નિને મંદ કરી દે છે, જાતીમાં ભાર તથા અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરી દે છે. આગ્રેયણુ તો કહે છે કે-હે પુત્ર ! હું તને આમ વાયુનું લક્ષણું દુઃખમાં કહું છું તે સાંભળ, ભારે પદાર્થ ખાવાથી, વિશેષ મંદ પડી ગયેલા અગ્નિવાળા મનુષ્ય કંઈકાકાંચિ સેવન કરે તો વાસુએ પ્રેરેલો આમ કદના સ્થાનને મળે છે અને ઘણી વેદનાં ઉત્પન્ન કરે છે.

### આમવાતનાં લક્ષણ.

અધિમાં અન્ન નહીં પચ્યા છતાં ભોજન કરે તેના પેટમાં આમ પેટ માય છે, ત્યારે મગ્ગમાં વેદના, આંત્રમાં બચા, તથા પીક, કેડની નીચેના સાંધામાં-ત્રિકમાં, તથા હુંદણમાં પીક, નસોનો સંભોગ અને શરીરને સ્તંભિત કરી દે છે તથા આંત્રોને શિથિલ કરી દે છે તે આમ રોગ કહેવાય છે. કેટલાક ગ્રન્થકારો કહે છે કે, અંગમાં ગ્રાહ, ભોજનમાં અશ્મિ, તરૂંચ, આસર્ય, ભારેપણું, તાવ, અનર્તુ ન પચવું અને અંગમાં વિકળતા-શૂન્યપણું આમ તેને આમરોગ કહે છે.

### ઉપાય.

આમવાત રોગને રોહન ઔષધ આપવાં નહીં, પણ પાચન ઔષધો અધિર્વા, અધિવાદિ ચિત્રામુલ, કકુ, કરડેની જાંઘ, વજ, દેવદાર, અતિવિષ અને ગળા એએએ ક્વાચ સેવન કરે તો આમવાત મટે છે. અધિવાદિ એરંડીઆમાં કરડેની જાંઘનું ચૂર્ણ ખાંધી સેવન કરે તો આમવાત અને ગૂંધણી વાયુ મટે છે. અધિવાદિ મહારાત્નાદિ ક્વાચ ( જે વાત અધિવિના અધિમરજાં રહેલો છે તે ) પીવાથી ઉચ્છેદન મટે છે. અધિવાદિ અબ્જેદ, મરી, પીપર, વાવડીચ, દેવદાર, ચિત્રક, ચરીમાળી સિંધાવૃક્ષ, ચવક અને પીપરીમૂળ એ પ્રત્યેક પદાર્થો આર આર તોલા લેવા. જુદાં ૪૦ તોલા, વરધારો ૨૦ તોલા અને કરડે વીસ તોલા લેવી એ સર્વને એકઠાં કરી વાકી વચ્ચાળ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણના જેલોજ ગોળ મેળવી પછી તેની મુકી-કમો કે, રેવડીઓ બનાવી તેનું યોગ્ય માત્રાએ નવરોઝાં પાણી સાથે સેવન કરે તે, આમવાત સંબંધી સમજાં દુઃખદાયી કરે, તથા આરો, જાળ, તૂતી, મલ્લી, વિશાચી, ગૂંધણી, એએ, તથા કેક, વાંસા, સુદા અને પિંડીઓનું તીવ્ર પ્રકારનું ફાકવું, સાંધાઓમાંનો સોજો અને અન્યપણું વાયુથી થયેલાં કે અન્ય અમજન્ય રોગો પણ નાશ પામે છે. આ અમજન્યદાદિ ચૂર્ણ રહેવાયો. અધિવાદિ વાતઅધિવાદિ અધિકારના ૧૪૨ માં ૫૪માં કહેલ યોગરાજ ગુચળનું સેવન કરવાથી પણ આમવાયુ નાશ થાય છે. અધિવાદિ જુદાં તોલા ૩૨, માથું બી તોલા ૮૫, ગાનનું દુધ તોલા ૧૬૮

૧ આમવાતના ૪ લેહ છે, એટલે વિષ્ટંભી ૧, સુલ્ભકૃત ૨, સ્નેહી ૩ અને પકવામ ૪ તથા કેટલાંકના મતે સંયોજ આમ પંચ પોષર્થો લેહ છે. તે પૈકી વિષ્ટંભી, સુલ્ભકૃત અને સંયોજ આમ એ સ્નેહ-પ્રકારનાં સાધ્ય છે અને સ્નેહી તથા આમ સુલ્ભકૃત કહેલાં છે, એમ મંત્રી સેવન વિષ્ટંભી ત્યાગ કર્યું.

હારીતસહિતા.

અને ખાંડ તોલા ૨૦૦ લઘ, સુંઠના ચૂર્ણને લીમાં કરમોલી દુધમાં નાંખી માવો કરી, લી નાંખી રવો પાડી, ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં રવો નાંખી હલાવી પછી સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક ઔષધો ૪-૪ તોલાભાર લઘ, વચ્ચાળ ચૂર્ણ કરી ચાસણીમાં નાંખી એકજીવ કરી ૪ તોલાના આસરે લાડુડીઓ વાળવી અથવા તો, ખાનાર મનુષ્યના અમિબળ પ્રમાણે માત્રા ખાય તો તેથી આમવાયુ શાંત થાય છે. બળ, પુષ્ટિ, આયુષ્ય અને એજ વધે છે, તથા ઉત્તમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને વળીયાં પળીયાંનો તથા વંધ્યાપણનો નાશ કરે છે. આ સૌભાગ્ય સુઠિપાક વા, ખંડસુંઠી કહેવાય છે. અથવા મેથી તોલા ૩૨ તથા સુંઠ તોલા ૩૨, એ બન્નેને ઝીણું વાટી વચ્ચી ચાળી ગાયનું દુધ તોલા ૫૧૨ લઘ તેમાં તે વાટેલી બન્ને ઔષધીના ચૂર્ણને લીધી કરમોલી તેમાં નાંખી પકવવી. ૩૨ તોલા લી નાંખી કીટી પાડી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે કીટી નાંખી અમિ ઉપરથી ઉતારી પછી ચિત્રક, પીપર, ધાણા, પીપરામૂળ, અજમો, જીરું, વરીઆળી, અસાળીઓ, જયફળ, કચૂરો, તજ, તમાલપત્ર, અને મોથ એટલાં ઔષધો ૪-૪ તોલા તથા મરી, સુંઠ છ છ તોલા ભાર લઘ તેઓનું વચ્ચાળ ચૂર્ણ કરી ચાસણીમાં મેળવી ૪-૪ તોલાના આસરે લાડુડી કે ચોરસખંડ બનાવી એક એક લાડુડી ખાય તો આમવાયુ, વાતવ્યાધિ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, મૃગી, પ્રમેહ, વાતરક્ત, શીતપિત્ત, અશ્લપિત્ત, માથાનો દુખાવો, છાતીની પીડા, સુવારોગ અને પ્રદરોગ એ સધળા રોગોનો નાશ કરે છે અને બળ, પુષ્ટિ તથા વીર્યને વધારે છે. આ મેથીપાક કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા લસણનો રસ ટાંક ૨ અને તેટલુંજ ગાયનું લી લઘ બન્નેને એકત્ર કરી પીએ તો આમવાત મટે છે. અથવા “ સિંધાલુષ્ણ, હરડે, રાસ્ના, સવા, અજમો, સાજી, મરી, સુંઠ, ઉપલેટ, સંચળ, બિડલુષ્ણ, વજ, બોડીઅજમો, જીરું, એરડાનાં મૂળ, જોઠીમધ અને પીપર એ પ્રત્યેક પદાર્થોને બને તોલાભાર લઘ તેઓનું કલ્ક કરી, પછી ચોસઠ તોલા ભાર તેલ, ચોસઠ તોલા ભાર સવા, અઢવીસ તોલા કાંજી, અને અઢવીસ તોલા દહીનું ઘોળવું એઓને એકઠાં કરી તેમાં તે કલ્ક-ચટણી નાંખી ધીમા ધીમા તાપથી તેલને પકવવું, સર્વ રસ બળી તેલ આવી રહે ત્યારે માળી લઘ તે તેલને પીએ કિંવા શરીરે મર્દન કરે અથવા પિચકરી મારવાના કામમાં લે તો, આમવાયુને સારી રીતે મટાડે છે. તથા અમિના બળને અત્યંત વધારે છે, વાયુથી થએલી સાથળોના મૂળમાં પીડા, કેડનું ઝલાવું, ઠીંચણનું દરદ, સાથળોનો વાયુ, સંધિવાયુ, હેવામાં નીકળતું શળ, પડખાંઓનું શળ, કંકટદિ, બાલઆમ, અર્દિત, આફરો, અંત્રગ્રહિ અને બીજાં પણ વાયુના રોગોનો તાત્કાળ નાશ કરે છે, તથા બૂખને વધારે છે. આ બૃહત્સિંધવાલ તૈલ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ મધંદ, સુંઠ, કડું, ત્રિકુળા અને ગરમાળાનો જોળ એ પ્રત્યેક પદાર્થો સમાન લેવાં અને હરડે એક ઔષધથી ત્રણ ગણી લઘ, પારા મધંકની કાળજી કરી અન્ય ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સર્વને એકત્ર ઘુટી તેમાંથી ૧ માસાભાર સુંઠ અને એરડાનાં મૂળના કવાથ સંગ્રાથે સેવન કરે તો તુરત આમવાત મટે છે. આ આમારિરસ કહેવાય છે. અથવા લસણ, સુંઠ અને નગોડનો કવાથ કરીને પીવાથી આમવાત મટે છે. લાવનિમ્બ કહે છે કે-આ કવાથથી વિશેષ ફાયદાકારક અન્ય ઔષધ આમવાયુ માટે છેજ નહીં!

## આમવાયુ રોગીને સેવવા તથા ન સેવવા યોગ્ય પદાર્થો.

લંધન, લુખો શેક, કડવા પદાર્થો, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારા પદાર્થો, રેચ, સ્નેહન, ગુદામાં પિચકારી મારવી, ઘી તેલ રહિત વ્યાધિના સ્થાને ઔષધો ખાંધવાં, તથા બથવાની બાજી, ઘંતાક, લસણસહ સાટોડીનું શાક, આથેલા જવનું પાણી, ખાંદેલાં રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, ગોખરૂ, જવ, કોદરા, જુના સાડીચોખા, કળથી, વટાણા, ચણા, તથા સુકા મૂળાનો કે પંચમૂળનો ચૂર્ણ, સુંકેનો જૂકો બજરાવેલી કાંજી, છાશના સંસ્કારવાળું લાવાનું માંસ, જુના ચોખા, ગાયત્રી છાશ, સરખવાની શીંગો, બીલામા, ઉનું પાણી અને રૂચે કે સહે તેવી વસ્તુઓ સદા હિતકારી છે.

ફુલ, દહિં, ગોળ માછલાં, અડદના લોટની વસ્તુઓ, માંસ, અરુચિમાં ભોજન, હિમ-મરો, ઠંડું પાણી, ભારે પદાર્થ, ધાતુ ફરવું અને એક સ્થાનકે બેસી રહેવું એ સદા અહિત-કારી છે માટે આમવાયુવાળાએ તેનો ત્યાગ કરવો.

અથવા ચોખ્ખો શુદ્ધ કરેલો ગુગળ તોલા ૬૪, સરસીયું તેલ તોલા ૩૨, હરડેની છ-લનું ચૂર્ણ તથા બેહેડાં અને આમળાનું ચૂર્ણ ૬૪-૬૪ તોલા લેવું અને પાણી ૨૦૪૮ તોલાભાર તેમાં ઉપરની સર્વ ઔષધીઓ નાખી પકાવવી, જ્યારે પકાવતાં ચોખા ભાગનું પાણી ખાકી રહે ત્યારે ઉતારી વચ્ચગાળ કરી, ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, મોષ, ગ-ળા, ચિત્રો, નસોતર, વજ, વાવડીંગ, નેપાળાનું મૂળ, સરણુ, વારાહીકંદ, દેવદાર, શુદ્ધ મંધક, અને શુદ્ધ પારો એ સધળાં બે બે તોલા ભાર લઈ પારા ગંધકની કાજળ કરી તથા અન્ય ઔષધીઓનું ચૂર્ણ કરી, શુદ્ધ કરેલા નેપાળા નંગ ૧૦૦૦ લઈને એ સર્વ હિત કવાચમાં એકત્ર કરી ઘટ-ખડો થયે ઉતારી યોગ્ય માત્રાએ ગોળી વાળી તેમાંથી ૨ માસાભાર હિના પાણી સાથે નિત્ય સેવન કરે તો, આમવાત, માથાની પીડા, ગાંઠ, ભગંદર, સોજો, ટીચણુ-સામળમાં રહેલા વાયુ, કેકનો વાયુ, શળ, અરણ અને વૃદ્ધાવસ્થા ઓઝોને દૂર કરે છે. જૂખ વિશેષ લગાડે છે, ધાતુ તથા બળને વધારે છે. આ વ્યાધિશાસ્ત્રી ગુગળ કહેવાય છે. અથવા હરડેની છલ, સિંધાલુણુ, નસોતર, ઈદ્રવરણુની જડ, સુંકે અને ઈદ્રવરણુનો ગર્ભ એટલા પદાર્થો સમાન લઈ ત્રીણા વાટી લોખંડના વાસણમાં પાણી નાખી તેમાં હિત ઔષધો નાખી ધીમા અગ્નિ વડે પકાવી ગોળી વળાય તેવું થાય એટલે ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ નિરંતર હિના પાણી સાથે સેવન કરી સારી પેઠે ઘી નાખી ભાત જમે તો આમવાયુ મટે છે. આ આમશ્લેષ્મિકા કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા, મોષ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, વજ, એલચી, પીપરામૂળ, છીણીનાં મૂળ, દેવદાર, તુંબરૂ, પુષ્કરમૂળ, ઉપલેટ, અતિવિષ, દારૂહળદર, હળદર, વરીયાળી, જીરું, સુંકે, તમાલપત્ર, ધમાસો, સંચળ, બીડલુણુ, જવખાર, સાજી, ગજપીપર અને સિંધાલુણુ એ પ્રત્યેક ઔષધો બરોબર લઈ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ એ સર્વ ઔષધોની બરોબર લેવો, પછી સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ગુગળમાં મેળવી એકજીવ કરી તેમાંથી સવાર સાંજ બંને દાંઠ ભાર ઘી સાથે કે મધ સાથે સેવન કરે તો, આમવાયુ, અંતઃશ્લેષ્મિકા ઉદાવર્ત, ગુદારોગ, ક્રમિરોગ, વિષમજ્જર, બરહ, કચળો, અપચી, ખાકરો, ઉન્માદ, કોઠ, અને સોજો એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. ધન્વંતરીજીએ આનું નામ દ્વાત્રિંશત ગુગળ પાડેલું છે. વીરસિંહાવલોકન. અથવા સરસીયું તોલા ૩૨, શુદ્ધ કરેલો ગુગળ તોલા ૩૨, હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એઓ ૬૪-૬૪



ભાર લઈ, ગુળમને સરસીઆમાં કમરી, ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ કરી તેઓને ૧૫૬૬ લેલા ભાર પાણીમાં નાખી ક્વાથ કરવો, બ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે વઘમાળ કરી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી, તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિકુળાં, મેથ, વાવડીંગ, દેવદાર ગળો, ચિત્રામૂળ, નસોતર શુદ્ધ કરેલો નેપાળો, વજ, સૂર્ય, માનકંદ, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ પારો એ પ્રત્યેક પદાર્થો બને તોલાભાર લઈ યથેષ્ટ પ્રકારે ચૂર્ણ કરી ક્વાથમાં નાખી પકવવાં. પછી તેમાં પાણી, આરનાંજ અને ગાયનાં દુધથી પકાવેલાં ધતુરાનાં ૧૦૦૦ ડોઝાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી તેને જડો-ખાંદો અને નીચે ઉતારી ઉત્તમ ચીનાઈના પાત્રમાં ભરી લેવો. તેમાંથી ૨ માસાભાર ઉત્તમ પાણી સાથે સેવન કરે તો, અગ્નિને પ્રદક્ષિ કરે છે, ધતુઓને વધારે છે, આયુષ્ય તથા બળને વિશેષ વધારે છે, તથા આમવાયુ, માથનો વ્યાધિ, માંડીઓ વાયુ, ભગંદર, ટીંચણ અને પિંડીઓમણિ વાયુ, કેન્દુ ઝલાવું, પથરી, ચૂરકચૂર, ભગ્ન, તિમિર, પેશના રોગ, અમ્લ-પિત્ત, કોહ, પ્રમેહ, આમળનું નીકળવું, ઉધરસ, શાસ, ક્ષય, વિષમજ્વર, ખરલ, સ્ત્રીખંડ, ગોળો, પાંડુ, કમળો, સોજો, અંતઃક્રિ, શુળ અને અરણ્ય-મસા, તથા મેંદ, કફ કે આમથી થએલા રોગોનો નાશ થાય છે. આ મહા પ્રખ્યાતિ પામેલો સિંહનાદ ગુગળ કહેવાય છે. એમ હંડપાનીનું કહેવું છે. અથવા “શુદ્ધ ગંધક ટાંક ૫, શુદ્ધતામ્રલસ ૮ ટાંક ૫, શુદ્ધ પારો ટાંક ૨, અને શુદ્ધ લોહલસ ૮ ટાંક ૨, ગંધકને ઓગાળી અન્ય પદાર્થો તેમાં નાખી એરંડાના પાંદડાના ઉપર ઢાળી, પછીથી ખરલમાં ઘુંટી પંચકોલના ક્વાથની ૧ ભાવના તથા બેહેડાંની બલના ક્વાથની ૨૦ અને ગળોના રસની ૧૦ ભાવનાઓ દેવી, તથા સર્વ ઔષ્ધોની બરોબર શેકેલો ટંકશુખાર, ટંકશુથી અરધે ભાગે બિડલુ, મરી, કોકમ, સુંડ, પીપર, ત્રિકુળા અને લવીંગ નાખવાં. પછી એ સર્વને ઝીણાં વાટી તેમાંથી ૧ માસાભાર નિરંતર જુદા જુદા અનુપાત સાથે સેવન કરે તો, આમવાયુ, મેહ અને કૃશતાને દૂર કરે છે, તથા કંઠ પર્યંત કરેલા બોજનને તરત પચાવી દે છે. આ આમવાતેધરરસ કહેવાય છે.” સારસંગહ.

આમવાતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

—(\*)—

## પિત્તના વ્યાધિનો અધિકાર.

૦૦૦૦૦૦૦-૦૦૦૦૦૦૦૦

### પિત્તવ્યાધિઓનાં ત્રિહાસ.

તીખા, ખાટા, ઉના, બળતરા કરનારા, ખારા તથા રાઇ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોનો ખાવાથી, ક્રોધ, ઉપવાસ, મૈથુન, અને કસરત કરવાથી, તડકા સહન કરવાથી, તરલ તથા જૂખને મારવાથી, દારૂ પીવાથી, દહિં, માછલાં, અડદ, તલ, અળસી તથા કાંજ વગેરે વિશેષી ભોજનના કરવાથી અને ખેદના કરવાથી ભોજન કરવાના કાળના મધ્યભાગમાં, આવેલું પચવાના મધ્યકાળમાં, સરદ ઋતુમાં, ગ્રીષ્મઋતુમાં અને રાત્રીના મધ્ય ભાગમાં પિત્તના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

### પિત્ત રોગની સંખ્યા.

પિત્તથી થતા ૪૦ રોગો છે. એટલે જુલાનીમાં પળીઓનું આવવું, ૧ નેત્ર લલક



રહે ૨, નેત્રા પીળાં રહે ૩, મૂત્ર પીળું ઉતરે ૪, મળ પીળો ઉતરે ૫, નખોમાં કાચી રતાશ ૬, નખ પીળા રહે ૭, દાંત પીળા રહે ૮, શરીર પીળું રહે ૯, અધારાં આવે ૧૦, મોઢોડું ખાડું રહે ૧૧, સર્વત્ર પીળું દેખાય ૧૨, નિદ્રા થોડી આવે ૧૩, મોઢોડું સુકાય ૧૪, મોઢોડામાંથી દુર્ગંધ આવે ૧૫, મોઢોડું તીખું રહે ૧૬, શ્વાસ ઉતો નીકળે ૧૭, ઝોડ-કારમાં ધુમાડો જણાય ૧૮, ફેર-ચક્ર આવે ૧૯, ઈંદ્રિયો શિથિલ-આનિ થઈ જાય ૨૦, ક્રોધ ધણો થઈ ૨૧, બળતરા થાય ૨૨, અતિસાર ૨૩, પ્રકાશ ગમે નહીં ૨૪, ઠંડક સારી લાગે ૨૫, અતૃપ્તિ ૨૬, સર્વ વસ્તુ ઉપર અબુધ્ધિ ૨૭, ભોજન કર્યાથી બળતરા થાય ૨૮, બૂખ વિશેષ લાગે ૨૯, નખકારી વગેરેથી લોહી વહે ૩૦, મળ પાતળો ઉતરે ૩૧, મળ ઉતો ઉતરે ૩૨, મૂત્ર મરમ ઉતરે ૩૩, મૂત્ર કૃમ્મ ૩૪, વીર્યની અછત ૩૫, શરીર મરમ રહે ૩૬, પરસેવો ધણો આવે ૩૭, પરસેવામાં દુર્ગંધ આવે ૩૮, હાથ પગમાં બાધુ ફરે ૩૯, ચીરા પડે ૪૦ અને શરીરમાં કળતર તથા ફોલા ફોલીઓનું નીકળવું થાય ૪૦. આ ચી-ળીસ પ્રકારના રોગ પિત્તના પ્રકાપથી થાય છે.

### પિત્તરોગોનો સામાન્ય ઉપાય.

હીબડાની અંતરછાલ વગેરે કડવી વસ્તુઓના ખાવાથી, સાકર વગેરે મીઠી વસ્તુઓના ખાવાથી, સુખડ વગેરે ઠંડી વસ્તુઓના સેવનથી, ઠંડો પવન, ઠંડી જાયા, તથા ઠંડી જળ તથા અજવાળી રાત્રિમાં ફરવાથી, ખસના પંખાના પવનથી તથા દુધના પીવાથી, રમ્મ લેવાથી કે લોહી કઢાવવાથી પિત્તના રોગો ફર થાય છે, વિશેષ પિત્તરોગની ચિકિત્સા પિત્ત-આધિના પ્રકરણમાં જોઈ લેવી.

## કફરોગનો અધિકાર.

### કફરોગનાં નિદાન.

ભારે, મધુર, ખાટા તથા સ્નિગ્ધ પદાર્થોના ખાવાથી, મંદામિથી, પાતળા પદાર્થો કે ઘણું જી ખાવાથી, દિવસે સુવાથી, ઠંડી વસ્તુઓના સેવનથી અને કામ થંધા વગેરે શરીર આપાર ન ફરવાથી; અર્થાત્ કે સ્થાનકે બેસી રહે અને હરફર ન કરે તેથી પ્રભાતે ભો-જન કરી ઉઠ્યા પછી, વસંત ઋતુમાં અને રાતના પેહેલા પોહોરમાં કફ કુપિત થઈ ૨૦ જાતના રોગોને જન્મ આપે છે.

### કફના ૨૦ રોગો.

મોઢોડું મીઠું રહે ૧, મોઢોડું કઠ્ઠી લીપટાયલું રહે ૨, લાળ પડે ૩, બિંધ ધણી આવે ૪, મળામાં ધરધરાટ બોલે ૫, તીખા પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા રહે ૬, ગરમ પદાર્થોની વાંચ્છના થાય ૭, સુદૃઢી મંદતા ૮, અચેતનપણું ૯, આશ્વસ્ય ૧૦, બૂખનું ન લાગવું ૧૧, મંદામિ ૧૨, ઝાડો વંધારે ઉતરે ૧૩, ઝાડો ઠંડો તથા ધોળો ઉતરે ૧૪, મૂત્ર ઘણું ઉતરે ૧૫, મૂત્ર ધોળા રંગનું ઉતરે ૧૬, વીર્યની અધિકતા ૧૭, શરીર નિશ્વળ રહે ૧૮, શરીર ભારે રહે ૧૯, અને શરીર ઠંડું રહે એ વીસ કફના રોગ છે તે શ્લેષ્મ આધિઓના નામથી જણાવ્યા છે.

### કંઈવા વ્યવસ્થાઓના સામાન્ય ઉપાય.

લુપ્તી, કુષ્મણ્ડી, કડવી, લીપ્તી વસ્તુઓના ખાવાથી, ખેદ કરવાથી, કાગળા કરવાથી, હલકી કરવાથી, પરસેવો લાવવાથી, બંધન કરવાથી, તરસ રોકવાથી, હોકા પીવાથી, કસરત કરવાથી, પાણીમાં રમત કરવાથી, ગરમ વસ્તુઓના સેવનથી, ચિત્રકના ખાવાથી, નાસુ લેવાથી, પંચ કરવાથી, જમવાથી અને મૈથુન કરવાથી કદના ૨૦ રોગો દૂર થાય છે.

કંઈ વ્યવસ્થાઓનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ક્રિતિ શ્રી મન્મથારાજાદિરાજ રાજગુરુદેવ શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહદેવ વિર-  
ચિત્ત આમૃતસાગર નામના ગ્રન્થ વિષે ઉલ્લેખમાં આપવામાં પિત્તવ્યાધિ હ્રાસ કંઈ-  
વ્યવસ્થાઓની ઉત્પત્તિ અને લક્ષણ તથા ઉપાય નિરૂપણ નામનો લખ્યો તરંગ  
સંપૂર્ણ.

### તરંગ ૧૦ મો.

દશમસ્તરંગ વિષે કહ્યાં, વાતરકત મદ યજ્ઞ;  
અધોપાન્ત અધિકાર છે, ચુલ્કા રોગ નિર્મૂળ.

### વાતરકતનો અધિકાર.

#### વાતરકતના હેતુ.

ખારા, ખાટા, કડવા, લવચકાદિ ખારા તથા ક્ષિયક આહારથી કિંવા ઉષ્ણ આહારથી કે, અત્યંત આહાર કરવાથી, સૂરેલાં તથા તૂકામાં સુકવેલાં માછલાં ખાવાથી, ઝોડ વગેરે પૂર્વ પ્રદેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસ ખાવાથી, તણ્વે જોળ, મૂળા, કળથી, અડદ, ગ્રહર, ભાજીઓ, રીંગણાં વગેરે ફળસાક, માંસ, શેલડી, દહીં, અથાણાં અને ચોચા ભુજે પાણી નાખી વસ્તુવતે ગળી લીધેલા દહીંના સેવનથી તથા દારૂ-આસવ પીવાથી, શિરદા જેવળથી, અશ્વત્થમાં જમવાથી, કોથથી, કિવસે સુવાથી, રુચે ઉભાગરો કરવાથી, કસરત નહીં કરવાથી, મિથ્યા વિહારથી, સુખ ભોગવનાર કે ભડા શરીર વાળાઓને-લોહીની ટુદિ થવાથી, હાથી લોહા કિંવા જિંટ ઉપર બેસી તેઓને દોડાવવાથી, પચવડે વિશેષ પંચ કરવાથી, વિદ્યાર્થી પદાર્થોના સેવનથી અને ખાધેલ અન્નનો ખાટો પાક થયા છતાં તે ઉપર ખાવાથી વાયુ તથા લોહીનો પ્રકોપ થાય છે.-એટલે ઉપર કહેલાં કારણોમાં કોઈ કારણથી વાયુ અને કોઈ કારણથી લોહી કુપિત થાય છે તથા કોઈ કારણથી વાયુ અને લોહી બન્ને કુપિત થાય છે તેથી વાતરકત રોગ થાય છે.

### વાતરકતની સંપ્રાપ્તિ સહ પૂર્વરૂપ.

ઉપર કહેલાં કારણોથી લોહી તુરત જમડી નીચે ઊતરી અને પછેમાં ભેજ થાય અને સુખ થાય છે. તે વાયુ સહ સમેલ થાય વાયુથી પ્રગળવાવાળું લોહી કોપ લે તેથી વાતરકત રોગ પ્રાપ્ત થાય છે. વાતરકત રોગ થવાનો હોય તેને પરસેવો ધણો થાય છે, અથવા તે મિથ્યા

વેતન મધી, શરીરમાં ફરતે જાય છે. રૂપમાં અમાતસી, વેડું જ્યેષ્ઠ કવાયો કે વેડું વામનાયો વડી પીડા થાય, સાંધાઓનું ક્રિયક્રમણ, આક્રમણ, અંગમાં બડપણ, ફાટીઓનું નીકળવું, ઢીંગણ, પિડી, સાથળ, કેડ, ખલા, હાથ, પગ તથા અંગેનાં સાંધા એઓમાં સેધા થાયાયા જેવી વેદના થાય, અંગ ફરક્યા કરે, મેદ, ભારેપણ, ગદાનિ, ચળ, સાંધાઓમાં બધા, વારંવાર બળતરા થવી અને મટવી તથા શરીર ઉપર લાલ લાલ ચક્રમાં—ચક્રડાં થાય અને ક્રીંતની ક્યં થઈ જાય છે.

### વાયુની અધિકતાવાળા વાતરક્ટોનું લક્ષણ.

જે વાતરક્ટોમાં વાયુ વિશેષપણે હોય તે, પગમાં ચળ, ફરકવું, બધા, સોળમાં હુખાપણ તથા કાળાંક થાય છે, નાડીઓનો તથા આંગળીઓના સાંધાઓનો સંકોચ થાય છે, અંગે કદાચ જાય છે. શરીર કાંપે, અત્યંત બધા, શીત ઉપર દ્રેષ, શીત પદાર્થોનું ન સહવું અને રૂપમાં અમાત—અન્યથા થાય છે.

### લોહીની અધિકતાવાળા વાતરક્ટોનું લક્ષણ.

જે વાતરક્ટોમાં લોહીની અધિકતા હોય તે પગમાં અત્યંત બધાપણ, રાત્રી અને વેળ તથા ભોળાપણથી મુક્ત સોળે થાય છે, તેમાં અમચમાટ કયા કરે છે, સોળ ઉપર લાલ અડે તો સારો લાગે છે અને ક્લિષ્ઠ કે હુખા પદાર્થોથી કાંત થતે નથી.

### પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્ટોનું લક્ષણ.

જે વાતરક્ટોમાં પિત્તની અધિકતા હોય તે પગમાં અત્યંત બળતર, અત્યંત મૂર્ખા, પરસેવો, સોળે, મેદ, તરંગ, બધા, તથા શરીરમાં દાહ થાય છે, ફાટીનો રૂપ અંગે મોટો મધી અને સોળે વધી છે તથા પડાવ હનાંકપણ હોય છે.

### કફની અધિકતાવાળા તથા ક્લિષ્ણિદેપના વાતરક્ટોનું લક્ષણ.

જે વાતરક્ટોમાં કફની અધિકતા હોય તે પગમાં ભારેપણ તથા અન્યંતા, સોળ, વોળાંક, ડાંડ, ભડાં અને અક્રિય થાય છે. શરીર ચીકણું, ડાંડું મુન્ય, અને ચળવાળું થાય છે તથા બધા થાય છે. જે દેપની અધિકતા હોય તે જે દેપનાં ચિન્હો અને તથા દેપની અધિકતા હોય તે તથા દેપનાં ચિન્હો અન્યથા છે.

### હૃદયમાં વાતરક્ટો થાય તેનું લક્ષણ.

પગમાં મૂળથી મોડીને અંબેલી કાંઈક વળતે હૃદયના મૂળથી મોડીને જેમ જેમ હૃદયનું જેર ધીમે ધીમે કાળજી કરીશું તથા જે તેમ કાંઈક પગમાં વાતરક્ટો થાય તથા પ્રથમના તથા ફરકાથી ધીમે ધીમે કાળજી કરીશું તેમ છે. અને જે પ્રકારે પગમાં થાય તે પગમાં મોડીનો અન્યથા અન્યથા થાય તે જે પ્રકારે હૃદયમાં થાય તે અને જે પ્રકારે કાળજી કરીશું તેમ છે.

### વાતરક્ટોનાં ઉપકરણો.

નિશ્ચય નાક, અક્ષિ, આસ, માંસ સહ સહનિ જેવી વેડ, માંસુ ફરક, વાતરક્ટોનાં જાળી અંગમાં સોળે, અત્યંત પીડા, પાંગળાપણ, તરંગ, તાવ, મૂર્ખા, ડાંડું જેવી અને

ફેર તથા દરદનું ફેલાવું, પાકવું, સોયો ઘોંચાયા જેવી તીક્ષ્ણ વેદના, ગ્ધાનિ, આંગળીઓનું ગળવું, તથા વાંકાશપણું થવું, ફેલાઓમાં બળતરા, મર્મોનું ઝડાઈ જવું અને માંક કરતાં પણ માંસની ઉંચાઈ થવી એ સધળા વાતરકતાના ઉપદ્રવો છે.

### વાતરકતાનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ઉપર કહેલા ઉપદ્રવો સહિત વાતરકતા હોય અથવા તો એકલો મોહજ હોય; તો પણ તે અસાધ્ય સમજવું. જો થોડા ઉપદ્રવોએ કરી સહિત હોય તો કષ્ટસાધ્ય અને એકે પણ ઉપદ્રવ ન હોય તો સાધ્ય સમજવું તથા એક દોષયુક્ત એક વર્ષની અંદરનું હોય તો પણ સાધ્ય નાણવું, પણ જો એ કે ત્રણે દોષ યુક્ત હોય તો અસાધ્ય સમજવું. અથવા પગથી તે ઢીંચણ સુધી ફેલાયણું, ટાઢથી ચામડી ફાટે છે તેમ જેની ચામડી ફાટી હોય, યુવા લા-  
ઝું હોય અને બળ, માંસ, અગ્નિ નાશ પામેલાં હોય તો અસાધ્ય નાણવું. તથા એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તો કષ્ટસાધ્ય-અસાધ્ય નાણવું.

### ઉપાય.

સ્નેહપાનઆદિથી સ્નિગ્ધ કરી વાતરકતા રોગીનું જળો અથવા શિંગડી કે, અસ્તરા વા સોયો વગેરેથી ટોચા મારી લોહી કઢાવવું પણ જેમ વાયુ ન વધે તેમ લોહી કઢાવવું અને અનુમાન પ્રમાણે લોહી કઢાવવું; જો વિશેષ લોહી કાઢાડવામાં આવે તો વાયુ વધી મંબીર સોળે, અક્રૂડતા, ધૂળરો, નસોમાં વેદના, ગ્ધાનિ, ખંજતાપણું અને બીજા પણ કેટલાક વાયુ સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેથી મરણ પામે છે.

જો વાતરકતા બાહ્ય હોય તો વિલેપન, મર્દન, સિંચન તથા ઔષધો બાંધવાથી, મ-  
ટાડવું અને જો ઉંડું ઉતર્યું હોય તો રેચ, નિરૂહર્ણસ્તિ અને સ્નેહ પાનથી મટાડવું.

અથવા એરંડાનું મૂળ તથા ગળોનો ક્વાથ કરી પીવો. અથવા તલને રોડી વાટી દુધમાં ઉકાળી તેનો લેપ કરવો અથવા અળસીનો દુધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. અથવા એરંડાના ગોળા વાટી તેનો લેપ કરવો. અથવા શુદ્ધ કરેલો ગુમળ ગળોના ક્વાથ સાથે સેવવો, અથવા એરંડીયું ટાંક ૨ ગળોના ક્વાથમાં નાખી પીવું. અથવા મજ્જા, ત્રિકળા, કડુ, વજ, હળદર, દેવદાર, નસોતર, લીંબડા ઉપરની ગળો અને લીંબડાની અંતરછાલ એ સર્વને બરાબર લઈ આખાં પાખાં ખાંડી ક્વાથ કરી તે ક્વાથ અનુમાન પ્રમાણે પીએ તો વાતરકતા, કોઠ, ખસ, ફેલ્લીઓ અને લોહીવિકારનો નાશ કરે છે. આ લઘુમંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. અથવા ગળો, આવચીઆવચી, પુંઆડીઆ, લીંબડાની અંતરછાલ, હરડેદળ, આંબળાં, હળદર, અરડૂસો, શતાવરી, સુમધીવાળો, કાંસડી, જેડીમધ, મહુકાં, એખરો, ગોખર, કુકડ-  
વેલાનાં ફળ, વીરજીવાળો, મજ્જા અને રતાંજલિ એ પ્રત્યેક ઔષધો બરાબર લઈ ખાંડી

૧ છી, તેલ, ગરળી, અને મળ્મ વગેરે પીવાં તે સ્નેહપાન કહેવાય છે.

૨ અત્યંત વેદના થતી હોય તો જળો વળગાડીને લોહી કઢાવવું. ચમચમાટી, ચળ, જ્યથા તથા મૂળરો હોય તો શિંગડીથી લોહી કઢાવવું અને એ એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં વલકત નરું હોય તો, અસ્તરા કે સોયોના ટોચા મારી લોહી કઢાવવું. તથા વાતરકતા-પતિયાને પ્રથમ સ્નિ-  
ગ્ધકરી સ્નેહ ધણું વિરેચન-રેચ અથવા દુધમાં ક્રોમલ વિરેચન આપી ગળો બાંધી કરવા, વારંવાર ગુદમાં ચિચાડીઓ આપવી અને પથ્થમાં રહી રેચ તથા બળને અનુસરી કોડે કોડે વાતરકતા રોગીનું લોહી કઢાવવું.



અનુમાન પ્રમાણ ક્વાથ કરી યોગ્ય માત્રાએ પીએ તો, વાતરક્ત, કોઢ, ખસ અને બળતરા એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. આ ગડુઆદિ ક્વાથ કહેવાય છે, વૈધરહસ્ય. અથવા પાણી આંખ કે પેટના રંગ સમાન તેજસ્વી ગુગળ શુદ્ધ કરી ૬૪ તોલાબાર લઘ પાણીમાં નાખી તેમાં ૬૮ તોલા હરડે, ૬૪ તોલા બેહેડાં, ૬૪ તોલા આમળાં અને ૩૨ તોલા મળો નાખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી સાતએનીથી ઉકાળતાં અરધ ભાગનું પાણી મળી જાય ત્યાં સુધી હલાવ્યા કરવો. પછી અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી વસ્ત્રગાળ કરી લોઢાના વાસણમાં નાખી ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી પકાવવો, જ્યારે જાડે થાય ત્યારે ઉતારી કંડો થયે, તેમાં બે તોલા હરડેનું ચૂર્ણ, બેહેડાં તથા આમળાનું ચૂર્ણ છ છ તોલાબાર, સુંઠ, મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ બે તોલાબાર, વાવડીંગનું ચૂર્ણ એક તોલો, નસોતરનું ચૂર્ણ એક તોલો, શુદ્ધ તેપાળાનું ચૂર્ણ એક તોલો, અને ચાર તોલા ગળોનું ચૂર્ણ યથેષ્ટરીતે મિશ્ર કરી ઉપયોગમાં લેવો. આ પ્રયોગ ઉપર આહાર કે વિહારની પરેશ ન રાખતાં ચૂષ, દુધ, અને સુગંધી પાણીના અનુપાનથી યોગ્ય માત્રાએ ઉપયોગ કરવો, જેથી બે અથવા ત્રણ દોષના ત્રાસથી શરીરને રોકનાર, ભાગેલું, ઝરતું, સંકેતાયલું, ઢીંચણ સુધી પસરેલું તથા લાંબા વખતથી ઉત્પન્ન થએલું વાતરક્ત પણ નાશ થાય છે. તથા ગુમડાં, ઉધરસ, કોઢ, ગોળો, સોજો, ઝેર, પાંકુ રોગ, પ્રમેહ, અગ્નિની મંદતા, બંધકોષ્ટ, અને પ્રમેહ સંબંધી ફેલ્લીઓ વગેરેનો તુરત નાશ થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ નિરંતર સેવન કરવાથી કેટલાક કાળે સમસ્ત રોગોનો નાશ કરે છે અને જરા-સુદ્ધાપો, મરી કિશોરપણું પ્રગટે છે. આ કિશોર ગુગળ કહેવાય છે. અથવા પાણીમાં નાખવાથી ડૂબી જાય તેવાં પુષ્ટ બીજામાં ૧૨૮ તોલા લઘ તેઓના મો-હોડાને છટાડીથી ઘસી ૧૦૨૪ તોલા બાર પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ૧૨૮ તોલા બાર ગળોનો ક્વાથ કરી તેમાં મેળવી પછી મળો તોલા ૪, બામ્બી, લીંબડાની અંતરજલ, હરડેહળ, આમળાં, હળદર, મજૂક, ત્રિકટુ, અજમો, સેંધવ, મોષ, તજ, એલચી, પુંવાડીઆનાં બીજ, પિત્તપાપડો, વાળો, તમાલપત્ર, સુગંધીવાળો, સુખક, નાગકેસર, જોખર, કૌચાં અને રતાંજળી એઓને ૨-૨ તોલાબાર ઝીંણું વાટી બીજામાના ક્વાથમાં એકજીવ કરી અવલેહ થયેથી બરણીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી ૪ તોલા નિરંતર પાણી સંઘાષે સેવન કરે તો વાતરક્ત, વિસર્પ, કોઢ, મસા, ખસ, વાયુવિકાર અને લોહી-વિકાર વગેરે સર્વનો નાશ કરે છે. આ અમૃતભક્ષાતક અવલેહ ૧ કહેવાય છે. અથવા ઉપલસરી, રાળ, મીણ અને મજૂક એઓને સમાન ભાગે લઘ તેઓનો કલ્ક કરી ચોખ્ખા દુધ સાથે એકડું કરી તેલમાં પકવી તે તેલનું મદન કરે તો વાતરક્ત મટે છે. અથવા ગ-રમાળો, મળો અને અરડસો એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં શુદ્ધ ગુગળ માસા ૪ નાખી તથા એરંડીયું ટાંક ૨ નાખી પીવાથી વાતરક્ત, મૂર્છા, માથાનો દુખાવો, શ્વાસ અને ફેલ્લી-ફેલ્લીઓનો નાશ કરે છે. વૈધરહસ્ય. “અથવા ચોખ્ખી-શુદ્ધ કરેલી હરતાળને સાટોડીનાં રસમાં ૨ દિવસ સુધી ખરલ કરી ટીકડીઓ બનાવી સુકવી સાટોડીની લુગદીના મખમાં તે ટીકડીઓને મૂકી ક્ષેણની અંદર રાખી ચૂકા ઉપર ચઢાવી અહોનિરંતર ૫ દિવસ મંદાગ્નિ દેવો. અગ્નિ આખા બાદ પોતાની મેળેજ કંડો પડ્યા પછી તે શ્વેત થએલી હરતાળ પૂરેપૂરા તોલથી ઉતારેલી ૧ રતિબાર ગડુઆદિ ક્વાથની સાથે સેવન કરે તો, વાતરક્ત, અહાર જાતના કોઢ, ફીરંગવાયુ, વિસર્પ, ખસ અને ફેલ્લી-ફેલ્લીઓનો નાશ કરે છે. મીષ્ટ રસ અને સિં-

૧ લોહામ, જાંબાર, મજૂક, ખેડ, તામ, તકકે, ખડાચ, માંસ, દહિં, મેયુન, પંચ, મીઠું, શેલ અને ફેલ વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

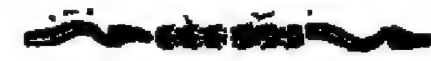
ધાતુઓ એ સિવાય ખાદ્ય, તીખા, ખારા રસ અને તાપ-તંત્રી કે ગ્રંથ વગેરે સ્પર્શ થતાં. આ દેરતાલીકાને કહેવાય છે. ”

### વાતરક્ત રોગનાં પટ્યાપટ્ય.

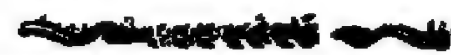
ભૂના ઝવ, ભૂના ધઉં, રાતા કે સાડી ચોખા, મગ, ચણા બકરીનું દુધ, તુવેર, માંખણ, તાંબુ ઘી, કુકડાનું માંસ, કડવાં, ખાદ્ય, બાફેલ અંન તેવા તુવર, ચણા, મગ, મસૂર અને કળીનાં વિશેષ ઘીવાળાં યૂષા સદા હિતકારીં છે. બધવો, અધીડો, શતાવરી અને બાહીનાં શાક ધીમાં કે માંસના રસમાં શેકીને ચીપવાં.

અમિ પાસે બેસતું, તાપ વખતે ફરતું, કિવસે સુતું પરસેવે થાય તેવાં કામે કરવાં, ગ્રમ, મૈથુન, અડદ, કળી, કડગા હિના પદાર્થો. શરદીકરક વસ્તુઓ, ખારા અને ખાદ્ય રસ તથા વાલોળ, મડ, વઢાણા, દહીં, મરચાં અને ખાંડ એટલાંને ત્યાજ કરવે.

વાતરક્ત રોગનાં અધિકાર સંપૂર્ણ.



### શૂળનો અધિકાર.



#### શૂળરોગનાં નિદાન તથા સંપ્રેય.

વાયુધી, પિત્તધી, કફધી, ત્રણે દોષધી, આમધી, વાયુપિત્તધી, વાયુકફધી અને પિત્તકફધી એક આઠ પ્રકારથી શૂળરોગ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ સર્વ શૂળમાં વિસેવે ધીમે વાયુ મુખ્યત્વપણે હોય છે.

#### વાયુની શૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

કણી કસરતમાં કરવાથી થોડા ગાળી વગેરેમાં બેસી વિશેષ દોષવધારી કણાં ઉત્પન્ન કરવાથી, બહુ ઠાકું પાણી પીવાથી, મજાબ, મગ, તુવરની દાળ, કેલેરા તેવા હુસ્તનાં હાજર થવા પદાર્થોદિ ધામ્યના વિશેષ સેવનથી, અતિ લુંબા પદાર્થો ખાવાથી, ભખાં ઉપર જમવાથી, અતિ મૈથુનથી, ઠાક મધુ પ્રકારનો માર વાળવાથી, તુરા કે કડવા રસના સેવનથી, એક એકને મેળાપ થવાથી, વિસેવે ધત્ત બોળના ઉપયોગમાં લેવાથી, સુંકાં માંસ કે સુંકાં શાકનાં ખાવાથી, મગ, મૂત્ર, અવિષાધુ તથા કામિદેવના યેગને એટકાવવાથી, સીકાં, ઉપવાસ કરવાથી; અતિ હસવાથી અને અત્યંત બોલવાથી વધેલા વાયુ ઉત્પન્નથી, પાકમાં, પડખીમાં, કંઠમાં તથા ખભાનાં કાંઠાઓનાં સંધિમાં અને મૂત્રાસરમાં એટલાં સ્થાનોં શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. આથીજ અન પચી ગયા પછી, સંખાકાળની કડી હવાથી, વર્ષાથી અને કડવી વાયુમાં પ્રક્રમ થતાં વિશેષ વારંવાર શૂળને પ્રકાષે થાય છે અને વારંવાર મટે છે. જો શૂળથી મળ મૂત્ર, રોકાય છે, અથવા થોડાં છે અને અંગે બેઠેલાં હોય તેવે વેદના થાય છે. મહે રોક, સ્વેદન, તેલ મર્દન અને સ્નિગ્ધ તથા ઉનાં બેઠેલો ઉપયોગમાં લેવાથી વાયુ થએલું શૂળ શાંત થાય છે.

### પિત્તશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

ખાર, અતિ તીક્ષ્ણ, ગરમ, બળતરા કરનાર, તેલ, યોગા, તલ, કળથી, તલનો ખોળ, તીખા-ખાટા અને લુપ્પા મીઠાના પ્રકારના પદાર્થોના ખાવાથી, કોષથી, બચથી, શોકથી, તાપ તપાસથી, ક્રિયાવશું સાધવા કે દોકવાથી, બહુ પરસેવો થવાથી-અમથી, દુધ-આસવના પી-વાથી, ખેડવા કરવાથી, સૂકાં માંસ તથા જવના આથાના પાણીથી, મૈથુના અતિઓમથી અને શોષણાં અત્રોને આથી કાઢેલા મલપાતથી, વાયુએ ગ્રેરેલું પિત્ત દ્રવ પામી જાતીમાં કે હોઝરીમાં થળ દ્રવ્ય કરે છે, તેથી કરીને અંગમાં બળતરા, અત્યંત પરસેવો, તરસ, મૂત્રમાં અંતરમાં દાઢ, મુખમાં શોષ, અને બમ-ફેર આવે છે, આ થળ-મધ્યાન્હકાળમાં અરધરા-ત્રે, ત્રીજા તથા સ્વપ્નકાળમાં પ્રકોપ પામે છે. તે થળ શીતકાળમાં, ઠંડા પવનથી અને ધણી-જાં કંકેવામાં તથા તાપી મીઠાં ભોજનથી અંત થાય છે.

### કફના શૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

ધણ પાણીવાળા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થનારાં પાન્ય, ફળો તથા માંસના ખાવાથી, માંજીમાં ખાવાથી, કમળકંદ ખાવાથી, (સેજના) દુધનો માવો, દુધપાક, દુધના પદાર્થો ખાવાથી, સે-લડી, અડદનો લોટ વાં મેદાના ખાવાથી, ખીચડી, તલની પૂરી, તેલ અને સિન્ધ કે મધુર બોજનોના ખાવાથી, દિવસે ઉંધવાથી, ઘણું ખાવાથી, ઠંડકથી તથા દહીં વા અતિ ઠંડા પદાર્થોના ખાવાથી અને કફકારી વસ્તુઓના સેવનથી કફ ઉત્પન્ન થઈ-પ્રકોપ પામી આમા-કષ-કોઠાનાં થળને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે, મોળ, ઉધરસ, ગદાનિ, અગ્નિ, જાતીમાં પીડા, ઉંઘડી, જડતા, માથાનું ભારેપણું, શરીરનું બીનાપણું તથા શરીર ઠંડું, આપા પછી મુખમાં મોળ, નિઠાશ અને ચીકણાપણું થાય છે, આ થળ જમ્યા પછી હૃદયમાં ઘણી પીડા કરે છે. પ્રથમ પોઠોરમાં, શિશિર ઋતુમાં, વસંત ઋતુમાં વિશેષે કરીને કરેનો સંચય ક્રિયા થવાથી કફથળ થાય છે.

જે થળમાં પાછળ કહેલા ત્રણે દોષનાં લક્ષણ હોય તેા ત્રિદોષનું થળ જણવું.

### આમ અને તિરામ શૂળનાં લક્ષણ.

જેમાં કફશૂળનાં લક્ષણો જણાયાં હોય તથા જેમાં આક્રેસ, પેટમાં અમચાક, મોળ, ઉંઘડી, ભારેપણું, બીના વચથી વિટેલું હોય તેવું શરીર જણાય અને લાળ કે કફ પડવા કરે-મતલબમાં જે રોગીને અન્ન પચી ગયું હતાં કફશૂળનાં લક્ષણો જેવાં ચિન્હ થાય

૧. આમ શૂળ પ્રથમ સંબંધવાળું કોયુ તેા મૂત્રાશયમાં, પિત્તના સંબંધથી નાભિમાં, કફના સંબંધથી જાતીમાં, પડખાઓમાં, તથા પેટમાં; ત્રણે દોષના સંબંધથી સર્વ અંગમાં, કફવાયુના સં-બંધથી મૂત્રાશય-પેટ, જાતી, ઠંડ અને પડખાઓમાં, કફ પિત્તના સંબંધથી પેટમાં, જાતીમાં તથા હૃદયમાં થળ પેદા કરે છે અને વાયુ ક્રિયા સંબંધથી દાઢ, લાલ તાવને ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્ દોષોના કોઈથી આમ થળ જુદા જુદા ઠેકાણે લગે-કર પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. થળ-ચસમ-ચળમ, ચામુક વગેરેના નામથી ઓળખાય છે. તથા ધણું જમવામાં આવવાથી અગ્નિ મંદ થઈ, કોઠામાં વાયુ સિમર થઈ અરે ફેર જાંટલાઈ અન્નને પચવા ન દેતાં ભારે થળને પેદા કરે છે તેથી મૂત્રમાં, અડદમાં, બમતરસ, હૃદયમાં કહેલ, પિત્તજીમાં, અતિશય, કંપક, ઉંઘડી અને પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરે છે. તે થળ અમથળ કહેવાય છે. જેમ કેટલાક અંચકાએ કહે છે.



તો તે આમશૂળ કહેવાય છે અને અન પચી ગયા છતાં પિત્તશૂળનાં લક્ષણો જેવાં ચિન્હ થાય તો નિરામશૂળ કહેવાય છે;

### બળે દોષથી થએલાં શૂળોનું લક્ષણ.

કફ અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલું શૂળ છાતીમાં, કંઠમાં અને પાસાં-પડખાંઓમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. કફ અને વાયુથી ઉત્પન્ન થએલું શૂળ છાતી અને ડૂંટીના વચ્ચે વેદના કરે છે. વાયુ અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલું શૂળ પેદુમાં, ડૂંટીમાં કે, ડૂંટી અને પેદુની વચ્ચે વેદના ઉત્પન્ન કરે છે; મતલબમાં બળે દોષનાં ભેગાં લક્ષણો હોય છે.

### પરિણામાશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

જે જે કારણથી શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે જે ચિન્હો શૂળ રોગોનાં ઉપર બતાવી ગયા છીએ તે સર્વ આ શૂળમાં સામેલ સમજવાં; પરંતુ આ શૂળમાં એટલું વિશ્લેષપણું છે કે, કુપિત થએલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી કિંવા કફ સાથે મળી ખાંધેલું અન્ન પચવાના સમયમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને પરિણામ શૂળ કહે છે. પણ જો વાયુથી થએલું પરિણામ શૂળ હોય તો, આફરો પેટમાં ગડગડાટ, મળ મૂત્રનું રોકાણ, તથા કંપારો, જઠરામિની મંદતા થાય, બગાસાં આવે તથા મોળ આવે, મુખ અને જીભ ચીકણી રહે છે. તે સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણપણાવાળા પદાર્થોથી શાંત થાય છે. જો પિત્તથી થએલું પરિણામ શૂળ હોય તો, તરશ, બળતરા, અણુગમો, પરસેવો, તીખા, ખાટા, ખારાપણું થાય, મૂર્ચ્છા, મુખમાં કડવાશ, અત્યંત શોષ, મુખ પીળું, અને મૂત્ર કરતાં કષ્ટાય છે. ( તે કંઠા પદાર્થોથી શાંત થાય છે. ) જો કફથી થએલું પરિણામશૂળ હોય તો, બકારી-ઉઘટી, ઉધરસ, મોળ મોહ અને થોડી થોડી પીડા લાંબા વખત લગી રહે છે. ( તીખા તથા તથા કડવા પદાર્થોથી શાંત થાય છે. ) જો બે દોષથી થએલું હોય તો બે દોષનાં અને ત્રણે દોષ થાય છે. તથા ત્રણે દોષનાં લક્ષણોયુક્ત હોય છે. તથા તેમાં બળ, માંસ અને અમિ ક્ષીણ થયાં હોય તો તે પરિણામશૂળ અસાધ્ય જણવું.

### અનદ્રવ જાતના શૂળનું લક્ષણ.

ખાંધેલું અન્ન પચવા સમય કે પચ્યા પછી પણ જે શૂળ પેદા થાય તથા પચ્યથી, અપચ્યથી, મોજનથી કે ભૂખ્યા હોય તો તે વખતે, પણ તેની શાંતિનો નિયમ રહેતો નથી. તે અનદ્રવ શૂળ કહેવાય છે.

### શૂળના ઉપદ્રવો.

વેદના, ઘણી તરશ લાગે, મૂર્ચ્છા, આફરો, મળખંધ, ભારેપણું, અરુચિ, ઉધરસ, ઉઘટી અને હેડકી તથા શ્વાસ એટલા શૂળના ઉપદ્રવો છે.

### શૂળનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

એક દોષથી ઉત્પન્ન થએલું સાધ્ય, બે દોષથી થએલું કષ્ટસાધ્ય અને ત્રણ દોષથી થએલું તથા ઉપદ્રવોએ કરીને યુક્ત હોય તે અસાધ્ય છે. વળી વેદના, ઘણી તરશ લાગે, મૂર્ચ્છા, મળખંધ, ફેર, તાવ, ભારેપણું, અરુચિ, કુખળાપણું અને બળની હાનિ આ દ્રવ્ય ઉપદ્રવો-યુક્તશૂળ હોય તો તે મનુષ્ય કદિ જીવતું નથી.



### ઉપાય.

શ્રાવણ રોગવાળાને ઉલટી, લંબન, પરસેવો લાવવો, પાચન ઔષધો આપવાં, ગુદામાં દવાઓની દીવડ ખોસવી, પીચકારી, રેચ, શેક, ખાર, ચૂર્ણ, તેલનું મર્દન અને ગોળીઓ વગેરે દેખને લગતી ક્રિયાઓ કરવી એજ શુદ્ધરોગ માટે ઉત્તમ ઉપાય છે. અથવા માટીમાં પાણી નાખી તે માટીને પકાવી બાકી કરી કપડામાં નાખી તેનો શેક કરવો. અથવા કપાસીયા, કળથી, તબ, અને જવ, એઓ સર્વને અથવા એક એકને એરંડાનું મૂળ, અળશી, સાટોડીનું મૂળ અને લસણ એઓની સાથે કાંજમાં સીજવી તેનો બ્યાં શળ આવતું હોય ત્યાં શેક કરવો. જેથી કુલા, એકલુ, ખમ, આંગળીઓ, છુટીયો, કાંધ, અને કેક એટલી જગ્યોનાં શળ તથા અન્ય પશુ વાયુ સંબંધી પીડાઓ મટી જાય છે. આ કર્પાસારથ્યાદિસ્વેદ કહેવાય છે. અથવા તલને વાટી એળો કરી પેટની ઉપર ફેરવવાથી ભયંકર શળ પશુ મટે છે. અથવા મિંદળને કાંજમાં વાટી નાખીની આસપાસ લેપ કરવાથી શળ મટે છે. અથવા સુંક અને એરંડાનું મૂળ એઓનો ક્વાચ કરી તેમાં હિંગ તથા સંચળ નાખી પીવાથી તુરત શળનું નિવારણ થાય છે. આ સર્વ વાયુ શ્રાવણ ઉપાય છે. અથવા પિત્તથી શળ પેદા થયું હોય તો એળને ઉકાળી તેમાં જાળ અને જવખાર નાખી પીવાથી શળ મટે છે. અથવા કાંસાના, રૂપાના કે ત્રાંખાના બારે વાસણમાં પાણી ભરી બ્યાં શળ આવતું હોય ત્યાં મૂકવું કે ફેરવવું, જેથી પિત્તનું શળ મટે છે. અથવા રેચથી પિત્તનું શળ મટે છે. અથવા હરડેલન વાટી તેને ગોળ તથા લીમાં કાઢવી ખાવાથી પિત્તનું શળ મટે છે, અથવા આમળાનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટે તો પિત્તનું શળ મટે છે. અથવા લીંબડાની અંતરજાલનો ક્વાચ કરી તેમાં મદિરા નાખી પીવાથી મૂકું શળ મટે છે. અથવા સિંધાલુ, સંચળ, વડાગંધીકું, પીપર, પીપરામૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંક, મરી અને શેકલી હિંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ ( ૨ ટાંક વા ૪ ટાંક ) હિના પાણી સાથે ફકે તો કફના શળનો તથા આમના શળનો નાશ કરે છે. અથવા રાષ અને ત્રિફળાનું ચૂર્ણ મધ સાથે કે, લી સાથે ચાટે તો શળ માત્ર જાય છે. અથવા દેવદાર, વજ, ઉપલેદ, સુવા, હિંગ અને સિંધાલુ એઓને ખાટા રસમાં વાટી હિના કરી તેઓનો સહેવાય તેવો પેટ ઉપર ઢૂંટી બચાવી ખરડ-લેપ કરવો તેથી પેટનાં શળ મટે છે. અથવા દારૂ-હળદર, દારૂડીનું મૂળ, ઉપલેદ, વરીયાળી ( કે સવા ? ) શેકલી હિંગ અને સિંધાલુ એ સખળાને કાંજમાં વાટી હિના કરી મહેવાય તેવો લેપ કરે તો શળ મટે છે. અથવા ખીલીના મૂળની જાંબ, એરંડાની જડ, ચિત્રો, સુંક, શેકલી હિંગ અને સિંધાલુ એ સખળાં સમાન ભાગે લઈ એઓનું વચ્ચાળ ચૂર્ણ કરી હિના પાણી સાથે યોગ્ય માત્રાએ ફકે તો, શળ મટે છે. અથવા પાકિલા કોળા ( કે ભૂરા કોળા ? ) ને કાપી કકડા કરી, તડકે સુકવી પછી પીતળના વાસણમાં કે હાંકામાં નાખી હાંકી અગ્નિ ઉપર ચઢાવવું અને યત્નપૂર્વક અગ્નિ કરી કાપલા બધે સેવા બાળી-મતલબમાં એ કે, સ્વાસ્થ્ય ન થવા દેવા. પછી એ કામલાનું ચૂર્ણ કરી ૧૨

૧ શળ અગીયાર ભવનાં છે, એટલે વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષનાં ત્રણ, ત્રણ દંદજ, ત્રિદોષ, આમ, નિસમ, અલ્પુર્ણી ચયદું અને પરિશ્રામ તથા રક્તશળ એ અગીયાર પ્રકરનાં છે. રક્ત શળમાં પિત્ત શળનો લક્ષણો હોય છે, પણ તેમાં શોષ, લોહીની ઉલટી, તરશ, દાદ, ઉપરસ અને મોસ એટલાં ચિન્હો નિર્ણય હોય છે. આ લોહીના બગાડથી શળ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ આવેચણનું કહેવું છે. કેટલેકેક પ્રકારનાં તે આઠ પ્રકારનાંજ શળો કહેવાં છે અને કેટલાકેએ તેમાં પણ વિભ વિભ દોષોના કારણથી વિભ વિભ એકો કહેલા છે.

રતિ બાર ચૂર્ણ તથા મુંઠનું પશુ ૧૨ રતિ બાર લઈ એ બન્નેને મિશ્ર કરી પાણી સાથે સેવન કરવાથી અસાખ્ય શુભ પશુ શાંત થાય છે, મહાશૂળથી વ્યાકુળ થએલા જનોએ આ ઉપાય અવશ્ય કરવો. આ કુખમાંડકાર કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા અજમે, સિંધાલુ, શેકેલી હિંગ, જવખાર, સંચળ અને હરડેની છાલ એઓનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ (૬ માસા) ઉના પાણીથી લે તો વાયુનું શુભ મટે છે. અથવા સંચળ ટાંક ૧, આંખલી ટાંક ૨, જીરું ટાંક ૩, અને કાળાં મરી ટાંક ૪ એઓને ઝીણું વાટી બીજેરાના રસની ભાવના ૬૪ ઘુંટી ગોળા ૪ માસા ભારની કરી તેમાંથી ગોળા ૧ નિરંતર (ઉના પાણી સાથે) સેવન કરે તો, વાયુનું શુભ મટે છે. આ સોવર્ચલાદિ ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા સુંઠ, હરડે, પીપર, નસેતર અને સંચળ એઓ સઘળાં સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો, સર્વ જાતનાં શુભ, આદરો, પેટના રોગ, મસા-અરક્ક અને આમવાયુ એટલા રોગો નાશ પામે છે. આ પંચસમ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા સુંઠના ક્વાથમાં એરંડીયું નાખી શેકેલી હિંગ તથા સંચળનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી તે જ વખતે શુભ મટે છે. અથવા શુદ્ધ વઢનાગ, ચિત્રો, સુંઠ, જીરું, વજ, મરી અને શેકેલી હિંગ એ સઘળાં સમાન લઈ તેઓનું વજ્ર માળ ચૂર્ણ કરી જળભાંજરાના રસની ભાવના ૬૪ ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળી ૧ ગોળા ઉના પાણી સાથે ખાય તો, તુરત પવનનું રોકાણ, અને જમ્યા પછી ઉપડતું જે શુભ તે મટે છે. આ ભારવદ્દટી કહેવાય છે. અથવા શંખનો ચૂનો, કરકચ, શેકેલી હિંગ, ત્રિકટુ અને સિંધાલુ એ સઘળાંને બરોબર લઈ વજ્રમાળ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૩ ઉના પાણી સાથે લે તો, શુભ રોગનો નાશ કરે છે. આ શૂળ નાસન ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા ચિત્રા-મૂળ, શેકેલી હિંગ, કાળીપાડ, ત્રિકટુ, પાંચ જાતનાં લુણુ, જીરું, ધાણા, છડ, અજમે અને પીપરામૂળ એઓને સમાન લઈ વાટી જંબીરીના રસની ભાવના ૬૪ ઝીણું ઘુંટી ગોળા કરી ગોળા ૧ યોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે સેવવાથી જાતીનું, પડખાંઓનું, આમનું કે પેટનું શુભ તથા અરુચિ, અને ૮૦ જાતના વાયુ એટલા રોગો નાશ પામે છે. આ ચિત્ર-કાદિ ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા હરડેણ, ત્રિકટુ, શુદ્ધ એરંડાચલાં, ૨ શુદ્ધ મધક, શેકેલી હિંગ અને સિંધાલુ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી કપડેથી ચાળી પાણી સાથે ચણી-બોર પ્રમાણે ગોળાઓ વાળી નિત્ય ૧ ગોળા પ્રભાતે ઉના પાણીથી સેવન કરે તો જન્મનું શુભ, સંપ્રહણી, અતિસાર, અજીર્ણ અને અમિમંદતા એ સર્વ રોગો નાશ કરે છે. આ શૂળ-નાશિની ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા એરંડાચલાં ભાગ ૧, સુંઠ ભાગ ૧, સંચળ ભાગ ૧ અને શેકેલી હિંગ ૮૧ ભાગ લઈ એઓને ઝીણું વાટી કપડેથી ચાળી કાઢાડી સરગવાના રસમાં કે લસણના રસમાં ઘુંટી ટીકડીઓ બાંધી અમિ ઉપર શેકી ૧ ટીકડી ઉના પાણીથી

૧ વઢનાગને ગાયના મૂત્રમાં પાંચ દિવસ પલાળી મૂકવો, પશુ ગોમૂત્ર નિત્ય બદલતાં રહેવું પાંચ દિવસ પછી નાના નાના કકડા કરી જાંબડામાં મુકવી સુમયા પછી ચતુર્વર્ગ કાચની શીશીમાં ભરી રાખી ઉપચોગ વખતે એ શુદ્ધ વઢનાગ વાપરવો.

૨ જાણમાં પાણી મેળવી તેમાં એરંડાચલાં ૩ દિવસ રાખી પછી ચૂલા ઉપર ચઢાવી અગ્નિ આપવો અને ત્યાર પછી કાઢાડી લઈ છેલી એ ફોડો કરી વચમાંની જીભી કાઢાડી કકડા કરી ખાંડ શીશીમાં ભરી રાખવાં. અથવા તે જ પ્રમાણે માટીમાં પલાળી રાખી સાફ કરવાં. અથવા જસ ધ ત્રાપડી અંગાર ઉપર શેકી કે તેલમાં તળી નાખી સાફ કરવાં તે શુદ્ધ એરંડાચલાં કહેવાય છે.

બા. કર્તા.

સેવન કરે તો, તુરત સર્વ પ્રકારનાં શુળોનો નાશ થાય છે. આ કુચીલાદિ ગુટીકા કહેવાય છે. અથવા ત્રિફળાં, લોહભસ્મ, જેડીમધ અને મહુડાના મૂળની છાલ એઓને બરાબર લઈ ચૂર્ણ કરી અનુમાન પ્રમાણ મધ અને ઘી સંગાથે ચાટે તો ત્રણે દોષનું શુળ મટે છે. અથવા શુદ્ધપારો, શુદ્ધગંધક, અને શુદ્ધ વછનાગ એ ચાર ચાર તોલા, ત્રિકટુ તથા શેકેલી હિંગ આઠ આઠ તોલા, પાંચ જાતનાં મીઠાં ૩૨ તોલા, આબલીનો ખાર ૩૨ તોલા અને જંખીરીના રસમાં ૭ વાર ઠારેલા સંખનો ચૂનો ૮ તોલા લઈ એકઠાં કરી લિંગુના રસ સાથે ૧ દિવસ ઘુંટી તેમાંથી ૧ ટાંક ઊના પાણી સાથે સેવન કરે તો તે જ વખતે શુળ માત્ર મટે છે. આ શૂળ દાવાનળ રસ કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા રાષ્ટ્ર અને સાકર સરખે બાજે લઈ પાણી સાથે બીણાં લસોટી શુળ આવતું હોય ત્યાં જડો લેપ કરી ઉપર જીવું ૨ ચોટાડી દે તો શુળની પીડા મટે છે. અથવા સાબરશીંગનો લેપ, કે હિંગનો લેપ, કિંવા સરેસની પટ્ટી મારવાથી શુળ મટે છે. અથવા શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, કાડીઓની ભસ્મ, જવખાર, પીપરામૂળ, શેકેલો ટંકજુખાર, પીપર અને સુંઠ એટલા પદાર્થોને પાનના રસમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે રતિભારની માત્રા યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી શુળ દૂર થાય છે. આ શૂળગજકેસરીરસ કહેવાય છે. વૈદ્યરત્ન. અથવા જીરું, સુંઠ, મરી, શેકેલી હિંગ, અને વજ એટલાં સમાન લઈ વઘમાળ ચૂર્ણ કરી અનુમાન પ્રમાણ માત્રાએ ઊના પાણી સાથે સેવન કરે તો શુળ જાય. અથવા ત્રિફળાં તોલા ૪, શેકેલો ગંધક તોલા ૨ અને લોહભસ્મ તોલા ૧ એઓ સર્વને યથેષ્ટ રીતે વાટી એકત્ર કરી બા તોલાભાર મધ અને ઘી (આબવર્તા) લઈ તેમાં તેની યોગ્ય માત્રા ૩ માસ સુધી સેવન કરે તો શુળ માત્રનો, વાયુ વિકારનો અને ફેણાઓન્ત્વમા રોગ કે લેહી વિકારનો નાશ કરે છે અને ગએલા માથાના વાળ ફરી ઊગે છે. આ ગંધકપ્રયોગ કહેવાય છે. અથવા જોળ તોલા ૪, આમળાં તોલા ૪, હરડેનું ચૂર્ણ તોલા ૪, મંડુર તોલા ૧૨ એઓને યોગ્ય રીતે એકત્ર ઘુંટી યોગ્ય માત્રાથી મધ, ઘી સંગાથે સેવન કરે તો શુળ માત્રને, રક્તપિત્તને, અમ્લપિત્તને અને પરિણામ શુળને નાશ કરે છે; પરંતુ બોજનના આલમાં, મખમાં અને અંતમાં એક એક તોલાભાર ખવાય તો શ્રેષ્ઠ ફાયદો આપે છે. આ ગુડમંડુર કહેવાય છે. અથવા વાવડીંગ, ચિત્રો, ચવક, ત્રિફળાં અને ત્રિકટુ એ સર્વ બરાબર લઈ ચૂર્ણ કરી તથા એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ મંડુર-લોહકાટ અને એ સર્વના બરાબર જોળ લઈ સર્વને એકત્ર કરી પછી એ સર્વ ઔષધોથી બમણું જોમૂત્ર અને અરધ બાજે જોળ લઈ લોહા ની કઢાઈમાં નાખી તેમાં સર્વ ઔષધીઓ નાખી ધીમા તાપથી પકવવાં, ત્યારે કંઈક માવા જેવો પીડા થાય ત્યારે ચીકણા વાસણમાં યત્નપૂર્વક રાખી મૂકવો, પછી તેમાંથી ટાંક ૨ બોજનના આદિ, મખ અને અંત સમયે સેવન કરે તો, શુળ, પંક્તિશુળ, કમળો, પાંડુ, સોજો, મંદામિ, અરણ, જોળો, સંત્રહણી, કમીયાનો રોગ, પેટના રોગો, અને અમ્લપિત્ત એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ તારામંડુર ગુડ કહેવાય છે. આ પ્રયોગથી મેદ દૂર થાય છે. પણ સૂકાં શાક, બળતરા કરનારા ખાદા કે તીખા પદાર્થો ન ખાય તો અથવા શુદ્ધ ગંધક લઈ તેથી અરધ બાજે શુદ્ધ પારો લેવો એ બન્નેને ૨ પોહોર ઘુંટી શુદ્ધ કરેલાં તાંબાના કંટક વેષ પતરાં ઉપર તેનો લેપ કરી સરાવ સંપુટ કરી કપડા માટી કરી સુકવી હાંલામાં મીઠું ભરી તેના વચમાં તે મૂકી ૪ પોહોર સુધી અમિ આપી પછી સ્નાંન શીતળ થયે એમાંથી ૨ રતિભાર ભસ્મ પાન સાથે ખાય તો શુળ માત્રને તે જ વખતે મટાડે છે. આ શૂળગજ-



કેસરીરસ કહેવાય છે. અથવા હરડેની ઊલ, શેકેલો ટંકણ, સુંઠ, શેકેલી હિંગ, મરી, ત્રિપ્તામૂળ, વાવડોંગ, શુદ્ધ કરેલો મંધક અને સિંધાલુણ એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ ઝેરકાચમાં લઈ સર્વને ઝીણાં વાટી કપડાથી માળી પાણી સાથે ગોળીઓ વાળી માસા ૧ ભાર પાણી સાથે સેવન કરે તો ગોળા, ખાંસી, શુળ, અગ્નિ, બેકોશ, કફનાં દરદે, પેટના રોગ, આમવા, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, અરૂચિ અને તાવ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ શુળગજકેશરી ગુટીકા કહેવાય છે. અથવા કરકમ, શેકેલી હિંગ, સરગવો અને સુંઠ એ સર્વને બરાબર લઈ તેનું વઘગાળ ચુર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઊના પાણી સાથે સેવન કરે તો મહા બચંકર શુળ થયું નાશ થાય છે. વૈષ્ણવહરય. અથવા નસોતર, ખીડલુણ, વાવડોંગ, સરગવાની ફળી, હરડેની ઊલ, શાલવૃક્ષ અને કંપિલો એ સઘળા પદાર્થો સમાન લઈ ઝીણા વાટી ઉત્તમ દારૂ સાથે સેવન કરે તો, વાયુનું શુળ મટે છે, ચક્રદત્ત. અથવા શેકેલી હિંગ, અમ્લવેતસ, ખીપર, સંચળ, અજમો, જવખાર હરડેઊલ અને સિંધાલુણ એ સમાન લઈ ઝીણાં વાટી યોગ્ય માત્રાએ દારૂની સાથે પીવાથી વાયુનું શુળ મટે છે. અથવા અમ્લવેતસ, ત્રિકટુ, અજમો, સંચળ, વઘગરમીડુ અને સિંધાલુણ એઓને ઝીણાં વાટી ખીજોરાના રસમાં ઘુંટી ગોળીઓ વાળી ૧ ગોળી ઊના પાણી સાથે સેવે તો શુળનો નાશ થાય છે. આ હિંગવાદી ગુટીકા કહેવાય છે. અથવા ખીજોરાનું મૂળ ઝીણું વાટી જી સાથે ૨ ટાંક પીવાથી વાયુનું શુળ નાશ થાય છે. આ બીજામૂરહરિયોગ કહેવાય છે. સર્વસંમહ. અથવા “ત્રિકટુ અને સંચળ એઓને સરખાં લઈ સફસ વાટી ખીજોરાના રસની ૪ જાવનાઓ દઈ સુકવી, પછી ૨ ટાંક મધ સાથે દાલવી ચાટે તો ત્રિદોષનું શુળ નાશ થાય છે. અથવા હળદર, સરગવાલી ઊલ, સિંધાલુણ, એરંડાનું મૂળ, એંજા-ગુમળ, સરસવ, મેથી, વરીઆળી (કે સવા?) આસમધ અને મહુડો એટલાં બરાબર લઈ ઝીણાં વાટી કાંજના પાણીમાં એસણી તેનો રોટલો બનાવી પકાવી તેનાથી પેટ ઉપર શેક કરે તો, પેટનું શુળ મટે છે.” અથવા ઠાડીઓની ભરમ, શુદ્ધ વજનાગ, સિંધાલુણ અને ત્રિકટુ એ સર્વને સમાન લઈ ઝીણાં વાટી પાનના રસમાં ઘુંટી ગોળીઓ રતિ પ્રમાણે વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી નિરંતર સેવન કરે તો, શુળ રોગનો નાશ થાય છે. આનું નામ પણ શુળ ગજકેશરી ગુટીકા કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ મંધક, અમ્લકની શુદ્ધ ભરમ, તાંબાની શુદ્ધ ભરમ, અમ્લવેતસ અને શુદ્ધ વજનાગ એ સર્વ બરાબર લઈ ઝીણાં વાટી આદાના રસમાં ઘુંટી ગોળીઓ ૨ રતિ પ્રમાણે વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી નિરંતર પાણી સાથે સેવન કરે તો, વાયુનું શુળ મટે છે. આ અગ્નિમુખ રસ કહેવાય છે. સર્વસંમહ. અથવા શુદ્ધ વજનાગ, શુદ્ધ હરતાલ, શેકેલી હિંગ, ત્રાષ, વવસાદર, મચુશીલ, લસણ, વજ અને એળીઓ એઓને બરાબર લઈ ઝીણાં વાટી ઊનાં કરી સહેન્ય રોગો લેપ કરે, તો પડખામાં આવતું-પાર્શ્વશુળ મટે છે. અથવા બીજોનો ચૂનો ઊના પાણી સાથે પીવામાં આવે તો પરિણામશુળનો નાશ થાય છે. (આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે.) વિશેષ કરીને શુળરોગ ઉપર વાયુને તોડનારા પ્રયોગોજ કરવા અતિ ઉત્તમ છે.

ઘોડાની તુરતની કહેલી લાદ પાણીમાં ગોળો નીચોવી માળા હિંગનો પ્રતિવાસ દઈ પીવાથી બચંકર શુળ થયું તાત્કાલ મટે છે (આ અનુભવસિદ્ધ થાય છે.)



### શૂળ રોગવાળાને સેવ્યાસેવ્ય.

કસરત, મૈથુન, દારૂ, લૂણ, તીખોરસ, મળ-મૂત્રાદિના વેગાને અટકાવવા, શોક, ક્રોધ, વિકળતા-અધૈર્યતા, કંઠાળ, જડા અને કંડા પદાર્થો, દહી, દિવસે સુવું અને વાયુ કરતા પદાર્થો એઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

સાડીચોખા, સિંધવ, હિંગ, સૌવીર નામનું મધ, દારૂ, ગોળ, ચુંક, સવાની બાજ, બથવો અને હરણુ, તેતર, લાવાં, સસલાં તથા સારસ એઓનાં માંસ એટલા પદાર્થો સદા સેવવા યોગ્ય છે. ( રેચ, ફસ, રૂમડી, રક્તઆવ વગેરે પણ સેવવા યોગ્ય છે ) તથા રાષ્ટ, ચુંક, હિંગ, વજનાગ, ગુમળ, મેદાલકડી, અસાળીઓ, આંખાહળદર, વીળખોળ અને અરીસુ એ સઘળાં ખરાખર લઈ વાટી ગોમૂત્ર સાથે ક્રીણાં ધુંટી શુભતા સ્થાનકે જડા લેપ કરવો એ પણ શૂળરોગીને હિતકારી છે.

શૂળરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

હતિ શ્રી મન્મહાસજીવિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગરનામા ગ્રન્થ વિષે વાતરકત, શૂળ અને શૂળના લેહરૂપ પરિણામશૂળ, અન્દ્રશૂળનાં નિદાન, ઉત્પત્તિ, લક્ષણ તથા યત્નનિરૂપણ નામનો દશમો તરંગ સંપૂર્ણ.

### તરંગ અગ્નિઆરમો.

ઉદાવર્ત ને આક્રો, ગુહ્ય પ્લીહ હૃદિરોગ;

યકૃત મુકત અગ્નિઆરમો. તરંગ આ સહયોગ.

૭૭૭૭૭૭-૭૭૭૭૭૭૭૭

### ઉદાવર્ત તથા અનાહનો અધિકાર.

—(\*)—

#### ઉદાવર્તનાં નિદાન.

અધોવાયુ ૧, મળ ૨, મૂત્ર ૩, બગાસાં ૪, આંસુ ૫, ઝિક ૬, ઝોડકાર ૭, ઉલટી ૮, મૈથુન ૯, બૂખ ૧૦, તરણ ૧૧, શ્વાસ ૧૨ અને નિદ્રા ૧૩ આ તેર યેગ-અર્થાત્ એટલાઓની જે વખતે હાજત થઈ હોય તે વખતે આળસ, શરમ કે કોઈ અન્ય કારણના લીધે તેઓને અટકવી ગયો તે તેમી ઉદાવર્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ( તથા ખીજ પણ અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. )

જુદા જુદા વેગોને રોકવાથી ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા

#### ઉદાવર્તનાં વિશેષ લક્ષણ.

અધોવાયુના રોગથી-માથુ, મળ તથા મૂત્રનું રોગાણુ થાય છે, પેટ ચડે છે, મહેનત

ક્યાં વગર થાક લાગે છે, પેટમાં પીડા, બધા, શુળ તથા ગોળો અને અન્ય પશુ વાયુ સંબંધી રોગો થાય છે.

મળના વેગને-ઝાડને રોક્વાથી-પેટમાં પીડા, ગુડગડાટ, હોઝરીમાં શુળ, ગુદામાં વાહ, ઝાડનું રોક્વાણુ, પેદુમાં પીડા, એડકારનું આવવું અને મોટેથી મળનું નીકળવું થાય છે.

મૂત્રને રોક્વાથી મૂત્રાશયમાં તથા ઇદ્રિમાં શુળ, મૂત્રકૃચ્છ, માથામાં બધા, શરીરનું નમવું અને સાથળોના સાંધા-બદ થવાની જગ્યાએ બધા તથા આમ વિના આકરો હોય છે.

બગાસાના રોક્વાથી-ડોકનું ઝલાવું, માથામાં વેદના, વાયુ સંબંધી રોગોનું થવું, આંખ, નાક તથા મ્હોંમાં આકરી વેદના અને બગાસાં વારંવાર આવે છે તથા કાનમાં વેદના થાય છે.

આંસુ રોક્વાથી-એટલે આનંદ કે શોક થવાથી આંસુ આવ્યાં હોય તેને રોક્વાથી માથામાં ભારેપણું, આંખમાં વેદના અને સળેખમ થાય છે.

છિંક આવતી રોક્વાથી-એડનું ઝલાવું, માથામાં શુળ, અડદીયો વાયુ, અરધા માથામાં પીડા અને ઇદ્રિયોની નિર્બળતા થાય છે.

એડકાર રોક્વાથી-ગળું, મોહોડું કાળીઆથી ભરાઈ રહ્યું હોય તેવું થાય, જાતીમાં તથા આમાશય-કેઠામાં વિશેષ બધા, પેટમાં પવનનો અસ્ફુટ શબ્દ થાય, શાસના રોધના લીધે પવનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, અને હેડકી વગેરે વાયુના વિકારો થાય છે.

ઉલ્લટીને રોક્વાથી-ચળ, ક્રામઠાં, અરુચિ, મ્હોં ઉપર કળાશ વિનાની દાઝ, સોળે, પાંડુ, તાવ, કાઠ, મોળ અને વિસર્પ તથા જાતીમાં દુખાવો થાય છે.

વિર્યને રોક્વાથી કે કમદેવની કમ્પજને રોક્વાથી-મૂત્રાશયમાં, ગુદામાં તથા અંડકોષમાં સોળે, પીડા, મૂત્રની અટકાયત, વીર્યની પથરી, વિર્યનો સ્રાવ, અને ખીન્ન પશુ વાત-કુંડળિ વગેરે વિકારો થાય છે.

ભૂખને રોક્વાથી-ધેન, અંગમાં ત્રોડ, હાથમાં ફાટ, અરુચિ, શ્રમ, શરીર ક્ષીણ અને દ્રષ્ટિની મંદતા થાય છે.

તરસાને રોક્વાથી-ગળામાં સોળે, સાંભળવામાં રોધપણું, કંઠ તથા મુખ સુકાય છે અને જાતીમાં બધા થાય છે.

શાસને રોક્વાથી-એટલે થાક્યો હોય કે મહેનત કર્યા પછી કિંવા દોડ્યા પછી શાસ ચઢ્યો હોય તેને રોકે તો, જાતીમાં પીડા, મ્હોં અને પેટમાં ગોળો થાય છે.

ઉંઘને રોક્વાથી-બગાસાં આવે, અંગ લાગે, માથામાં, ગાત્રોમાં, તથા નેત્રોમાં ભારેપણું અને ધેન થાય છે.

### ઉદાવર્તનાં નિહાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

હુખાં, તુરાં, તીખાં અને કડવાં બોળનોથી કુપિત થએલો કેઠામાંનો વાયુ તુરત ઉદાવર્તને ઉત્પન્ન કરે છે, વાયુ હિંચે ચઢી અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે તેનેજ ઉદાવર્તરોમ જાણવો. મૂત્ર, મળ, આંસુ, કફ, મેદ ને ચક્ષાવનારી નસોને રોકો વિષ્ટા વગેરેની અવળી ગતિ કરે છે પણ તેઓને નીચી ગતિએ આવવા દે નહીં, તેથી અધોવાયુ, મૂત્ર અને વિષ્ટા પરાણે ઉતરે છે, તે ઉદાવર્ત રોગીને શાસ, ઉધરસ, સળેખમ, દાહ, મોહ, તરસ, તાવ, વમન, હેઠકી, માથા-

માં વેદના, દોરીમાં સર્પની જાતિ વગેરે મનના વિભ્રમો, સાંભળવામાં ફેરફાર અને બીજા પશુ વાયુના ક્રોધથી બહુ બહુ વિકારો થાય છે.

### ઉદાવર્તનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ.

તરફથી તથા ઉલટીથી ઉદાવર્ત રોગી પીડાતો હોય, ક્ષીણ થયો હોય, શુભોથી દુઃખી, થતો હોય અને ઉલટીમાં મળ પડતો હોય તો તે ઉદાવર્ત રોગી મરી જાય છે.

### અનાહ—આફરાનાં સામાન્ય લક્ષણ.

પેટમાં આમ—વગર પાકેલા રસના વસવાથી અથવા તો વિષાદિનો સંચય કુષ્ટ વાયુથી બંધાઈ—સુકાઈ નિયમપૂર્વક ન ઉતરે અને પવન રોકાઈ જાય તેથી મનુષ્યના પેટમાં આફરો પેટ ચઢી આવે તેને અનાહરોગ કહે છે.

જો આમથી આફરો ચઢ્યો હોય તો, તરફ, સળેખમ, માથામાં વેદના—બળતરા, ક્રોધમાં શુભ, શરીર ભારે, છાતીમાં દુઃખાવો તથા સજડપણું અને ઓડકાર આવે નહીં એટલાં લક્ષણો થાય છે.

જો ઓડાનો સંચય—વધવાથી આફરો થયો હોય તો, કેડ, વાંસો કિંવા શરીર ઝલાઈ જાય, મળ—મૂત્ર ઉતરે નહીં તથા શુભ ચાલે, મૂર્ચ્છા, વિષાદ વગેરે અને અજસક નામનો કાબેરાનો રોગ, પેટનું ચઢવું અને શ્વાસ થાય છે.

### કેમવાર ઉદાવર્તના તથા આફરાના ઉપાય.

અધોવાયુના રોકવાથી થએલા ઉદાવર્ત માટે સ્નેહપાન, તથા શેક વગેરેથી પરસેવો લાવવો, ગુદામાં ઔષધની દિવટ કરીને મૂકવી અને ગુદામાં દવાઓની પિચકારીઓ મારવી જેથી મટે છે.

ઝાડો રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, રેચ લગાડનારાં અન્ન તથા ઔષધો ગુદામાં સાધુ વગેરે દીવટ, તેલ મર્દન, અવગાહન, પરસેવો લાવવો અને પિચકારીઓ વગેરે ઉપયોગમાં લેવાથી મટે છે.

મૂત્ર રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, કુધ પાણી તથા વળનું ચૂર્ણ ટાંક ભાર લઈ સાથે થોળી પીવાથી ઉદાવર્ત મટે છે. તથા બોર્ડીંગણી કે, રાતા ધમાસાનો સ્વરસ કરી પીવો. અથવા કાકડીનાં બીજને પાણીમાં વાટી તેમાં જરા સિંધાલુ નાખી પીવાં. અથવા શેલડીનો રસ, સાકર, દૂધ ધ્રાખનો રસ કે જેઠીમંથનો રસ પીવો. અથવા મૂત્રકૂચ અને પથરીના અધિકારમાં જે ઉપાયો કહેવામાં આવશે તે ઉપયોગમાં લેવા.

બગાસાં રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, સ્નેહ અને સ્વેદનની ક્રિયાઓ તથા વામુને હણનારા અન્ય ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા.

આંસુ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, સારી પેટે રોષ્ટને આંસુ પાડવાં, તથા સુખ પૂર્વક સુષ્ક જવું અને બીજા મનુષ્યોએ તેને મનોહર—રસિલી વાતો સંભળાવવી.

છિંકના રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, મરી, રાષ, નખછીંકણી વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોને સુંઘી તથા સૂર્ય. સન્મુખ જોઈ જેમ છિંક આવે તેમ કરી છિંકો ખાવી અને સ્નેહ તથા સ્વેદનું પશુ સેવન કરવું.

ઓડકાર રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, તેલનું મર્દન, પરસેવો લાવવો, અને સ્નેહવાળા પદાર્થોનું ધૂતપાન કરવું.

ઉલ્લીને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, ઉલ્લી કરાવવી, અને લંબન કરાવવું એજ હિતકારક છે.

વીર્યના વેગને કે કામદેવના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો દુધમાં ચારમ-હું પાણી નાખી તથા મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનારા પદાર્થો નાખી પાણી બળા જાય ત્યાં સુધી દુધને ઉકાળી પેટ ભરીને તેનું પાન કરી આનંદસહ સ્નેહાવીન સુંદર ગોળ વર્ષની મુઠ્ઠી સાથે સંભોગ કરવો. અને તેલમર્દન, મદિરાપાન, કુકડાનું માંસ, ચોખા, દુધ, નિરહારિત તથા અવગાહન કરવું.

જૂખના રોકવાથી થએલા ઉદાવર્ત માટે સિન્ધુ-ઘી કે તેલથી યુક્ત ઉતું, હલકું, રે-ફિ કુન્નર અને હિતકારી થોડું બોજન કરવું. તથા સુમંધિ પુષ્પોતું સેવન કરવું.

તરશના રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, સર્વ ઈંડા ઉપચારો, (કુધારો, બગીચા-મીઠાં શીતળ સુગંધમય હવા, બરાસ, ચંદનનો લેપ, ચાંદનીમાં ફરવું તથા જળકીડા વગેરે ઉપાયો ) હિતકારી છે. બરાસથી શીતળ કરેલું પાણી થોડું થોડું ધીમે ધીમે પીવું.

થાક-શ્રમ કે દોડવાના કારણથી થએલા થાસને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો, ખેંદને ફર કરી વિશ્રાંતિ લેવી અને માંસરસયુક્ત ભાત ખાવો.

નિદ્રા રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો દુધમાં સાકર નાખી ઉતું કરી પીવું. સુંદર શય્યામાં સુવું, પગચાળી કરાવવી અને મનોહર-રસિલી વાતો સાંભળવી.

લુખા વસ્તુઓના સેવનથી થએલા ઉદાવર્ત માટે હિંમ, મધ અને સિંધાલુણ વાટી તે-ઓની દીવટ કરી ઘી ચોપડી પછી મુદ્દમાં રાખવી જેથી લુખા પદાર્થો વર્જેના કારણથી થએલો ઉદાવર્ત મટે છે. આ હિંગવાદિકૃતવર્તિ કહેવાય છે. અથવા મીંઢળ, પીપર, ઉપ્પેટ, વજ અને ઘોળા સરસવ એઓને ગોળમાં અને દુધમાં વાટી દીવટ કરી મુદ્દમાં મુ-કવી જેથી ઉદાવર્ત મટે છે. આ મદનફલાદિવર્તિ કહેવાય છે. અથવા ચાર તોલા ખાંડ, એક તોલા નસોતર, અને એક તોલા પીપર એઓનું ચૂર્ણ કરી બોજન કર્યા પહેલાં એક તોલા ભાર મધમાં કાલવી ચાટવાથી ઉદાવર્ત મટે છે, તથા ઝાડો કઠણ અને પરાણે ઉતરતો હોય તે માટે એ ઉપાય અતિ ઉત્તમ છે. આ નારાયચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, નસોતર, શુદ્ધ નેપાળો અને ચિત્રામૂળ એઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં મેળવી પ્રજ્ઞાતકાળે સેવે તો, બળ, ક્રાંતિ તથા અભિ વધે છે અને ઉદાવર્ત, બરત્ન, ગોળો, એઓ તથા પાંડુરોગ એ સર્વ નાશ પામે છે—આ ગુડાપ્લક કહેવાય છે. અથવા સુકા અથવા લીલા મૂળા, સાંઝેડી, જલ્દર, પંચમૂળ અને મરમાળાનો ગોળ એઓને પાણીમાં ઉકાળી તેનાથી પકવેલું ઘી ખાવું જેથી દુસ્ત ઉદા-વર્ત રોગ સંપૂર્ણ રીતે શાંત થઈ જાય છે—આ શુષ્ક મૂળકાઘ ઘૂત કહેવાય છે. ઉદાવર્તકાશ. અથવા શુદ્ધ નેપાળો, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ મંધક, પુલાવેલો ટંકણ—અને ત્રિકટુ ( સુંક, મરી, પીપર. ) એ પ્રત્યેક પદાર્થો સમાન લેવા. પછી પારા ગંધકની કાજળ કરી, બીજી ઓષધીઓનું ચૂર્ણ કરી એકત્ર કરી તેમાંથી માસો કે ૪ રતિ ભાર ઘી સાકર સાથે સેવન કરે તો, ઉદાવર્ત, આંદરો, પેટના રોગ અને ગોળો એ સર્વનો નાશ કરે છે—આ જૈપાલ રસ કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા “ નસોતર, શુદ્ધ નેપાળા ( કે નેપાળોનાં મૂળ ? ), તજ, ચોર, શંખાવળો મરમા-ળાનો ગોળ, કંપિલો અને કરકચનાં મૂળ એ સઘળાંને સમાન ભાગે ઘર્ષ ખાંડી કવાચ



મી. તેમાં તેલ લી. બે બે ટાંક લાખી ૪ દિવસ સુધી સેવન કરે તે, કઠારત અને પેશા જે-  
એ તથા આંધરો, તરશ, ગેબો, કાક એ સર્વનો નાશ કરેછે. ”

### આહારના ઉપાય.

નસોતર ૨ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ અને હરડેદગ ૫ ભાગ. એઓનું વજનમાળ ચૂ-  
ર્ણ કરી તેના બરોબર ગોળ મેળવી ગોળાઓ એક ટાંક પ્રમાણ કરી ૧ ગોળી પાણી સાથે  
નિરંતર સેવન કરે તે આંધરો આંધરો પણ નાશ થાયછે. આ મિષ્ટકાદિ ગુટીકા કહેવાય  
છે. અથવા ત્રિકટુ, ત્રિડલણ, ધરમાનો ધુસો, ગોળ અને મિંદળ એ સઘળાં સમાન ભાગે  
લઈ સફમ ચૂર્ણ કરી ગાયના મૂત્રમાં પકાવી તેની અંગૂઠા જેવડી બાફી દીવદ બનાવી લી. એ-  
પડી ગુદામાં ધીમે ધીમે મૂકી મતલબ જેટલો વખત રાખવી, તેથી પેટપીડા અને પેશા  
ચલવું એ સર્વ તત્કાળ મટેછે—એ અનુભવ સિદ્ધ છે ! વૈદ્યરહસ્ય. “ અથવા રેચક, પાચક,  
દીપન, ક્ષાર અને સાધારણ રેચ ઉપયોગમાં લેવાથી તથા સેહુ, ચાંદી, લોહ, તાંબુ, કલક, જસત  
કે સીસું એઓને કાઢી કરી ગુદાબલ્બમાં ઠારી તે પાણી પ્રભાત સમય પીવાથી આંધરો મટેછે.”

કિદારત તથા અન્નાહને અધિકાર સમજાવું.

—સમજાવવાનું—

## ગુદમ—ગોળાનો અધિકાર.

સમજાવવાનું—

### ગુદમનાં નિદાન તથા સામાન્ય લક્ષણ.

બોજન, ઉપર બોજન કરવાથી, મિથ્યા આહારથી અને પેશાથી બળવાતુ આવે કુચ્છી કરવા-  
થી, મિથ્યા વિહારથી, અત્યંત દુષ્ટ ચએલાં વાતુ, મિત્ર અને દ્વેષ તથા લોહી એએ કાઢીથી  
ચાંદી પેદા સુધીના કાચમાં ગોળા જેવી ચાંદને ઉત્પન્ન કરે છે તેને ગોળા કહે છે. તે માંત્ર  
પ્રકારનો છે—એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી અને લોહીથી કોચ પાંચ પ્રકારથી  
ગુદમરોગ પેદા થાય છે.

### ગુદમનાં ઠેકાણાં.

આંત્રીમાં, કૂખમાં, નાભિમાં, પેદામાં અને પેટની વચમાં એ આંત્ર કાચામાં ગોળાનો  
તેજ દિખાવે માન્ય છે. સ્વરૂપ સ્વિકારથી પણ ગુદમ થાય છે, પણ એ ગુદમ કીચોડેજ ગુદમ  
છે. તેને કેટલાક સીગુદમ કહે છે. અને સ્વિકારથી કાઢરો એ બીજા અત્યંત ગુદમ છે તે તે  
પુરુષોને પણ થાય છે અને સ્ત્રીઓને પણ થાય છે.

### ગુદમનાં સામાન્ય લક્ષણ તથા પૂર્વરૂપ.

કઠારત તથા ગુટીના અપ્યલાગ (મૂત્રાશય)માં ગોળ ગાંઠ થાય છે તે કુરે છે અથવા ત

૧ ચરક કહે છે કે—એ પડમાં, કંદય, નાભિ તથા મૂત્રાશય એ પાંચ ઠેકાણાં ગોળાને ઉત્પન્ન થવાનાં છે.  
૨ ગુદમનાં પાંચ સ્થાનો પેડી કુચ્છાઈ થાય છે તેને ચક્રક, કૂખમાં થાય છે તેને અંત્રીકા, પેટની  
વચમાં થાય તેને મીંદા-બરડ, પેદામાં થાય છે તેને ચંડવિકા અને નાભીમાં થાય છે તેને મધિ કહે  
છે. આને ચાંદી કહેવાય.

૩ કુચ્છા કહે છે કે—ઉપર કહેલું લક્ષણ એ કે સામાન્ય પ્રકારે કહેલ છે, તદ્વિં વાયુથી મત  
ગુદમને એ લક્ષણ મળતું આવે છે, પણ ગુદમનાં વેલ કહે છે કે—એ સઘળા ગુદમોમાં વાયુનું પ્રમાણ  
જે કાંઈ વાયુના ગુદમને કાળમાં આવે છે એમ કહેલું વિશેષ અનુભવિય નથી.

ફરે, પ્રયુ તે જોળો કોષક વખતે વધે અને કોષક વખતે ઘટે તે ગુહ્ય કહેવાય છે. અથવા જોમાં અરુચિ હોય મળ-મૂત્ર તથા અધોવાયુ મુશ્કેલપણથી ઉતરે, ઓડકાર બહુ આવે, ઝાડા રોક્ષણ, પેટમાં તૂંપિ, શરીર અશક્ત, અન્ન ન પચવાથી શુળ થાય, આંતરડાં જોળે, પેટ ચઢે અને પવનની ઊંચી ગતિ થાય વગેરે વગેરે લક્ષણો થાય એટલાં પૂર્વરૂપે, સર્વ જોળાના રોગમાં થાય છે.

કેવા કારણોથી ગુહ્યરોગ ઉત્પન્ન થાય છે ?

હુખાં અન્ન પાનોના સેવવાથી, વિષમ અન્ન પાનોના સેવવાથી, મળ-મૂત્રાદિ વેગેના રોક્ષણથી, શોચથી, પ્રહારથી, મળના ક્ષીણપણથી, લંધનથી, વિરૂદ્ધ યોગથી અને બળવાન સાથે યુદ્ધ-કુસ્તી કરવાથી વાયુ ગુહ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

વાયુ જોળાનું લક્ષણ.

વાતગુહ્યથી જુદા જુદા ઠેકાણે પીડા થાય કિંવા પીડામાં ધડાડો વધારે થાય, ઝડો તથા પવન રોક્ષાય છે, ઝેડો તથા મળું સુક્ષ્મ, શરીરની શક્તિ કાળી કે રાતાશ પડતી થઈ જાય, ટાઢીઓ તાવ આવે, ખાધેલું પચવાના વખતે વિશેષ પીડા અને જમ્યા પછી જોળી પીડા થાય તથા છાતી, કૂખ અને પડખાઓમાં પીડા થાય અને તુર, કઠવા, તીખા કે હુખા આકાર તેને સુખ કરતા નથી.

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુહ્યનું નિહાન.

તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને બળતરા કરનારા પદાર્થો સેવવાથી, ક્રોધથી, અતિ-ભક્ષણથી, તડકામાં વિશેષ ફરવા કે રહેવાથી, અગ્નિના વિશેષ સેવનથી, આમના વધવાથી, પ્રહારથી અને લોહીના બગડવાથી તથા વિદ્યમા જીર્ણથી તેઓમાંથી ગમે તે કારણેના કરવાથી પિત્ત ક્રાપ પામી પિત્ત ગુહ્યને પેદા કરે છે.

પિત્ત ગુહ્યનાં લક્ષણ.

પિત્ત ગુહ્યના લક્ષણથી તાવ, તરશ, શરીરમાં પીડા, ગ્ધાનિ, શરીરનો વર્ણ રાતાશ મડતો, જોજન પચવાના વખતે બારે શુળ, પરસેવો અને બળતરા થાય છે. તથા જોળા ઉપર હાથ અડાડતાં રહેવાય નહીં તેવી વેદના થાય છે.

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુહ્યનું નિહાન.

ઠંડી વસ્તુઓના ખાવા-પીવાથી, બારે કે સ્નિગ્ધ અન્ન-પાનોથી, બેસી રહેવા-કસરત-મહેનતના ન કરવાથી અને દિવસે સુવાથી કફનો ગુહ્ય પેદા થાય છે.

કફના જોળાનાં લક્ષણ.

કફગુહ્યથી જોના કપડાથી શરીર વિંટાયલું હોય તેવું જણાય, ટાઢીઓ તાવ આવે, ગાત્રોમાં ગ્ધાનિ, મોળ, ઉધરસ, અરુચિ, શરીર બારે, વેદના થોડી, અગ્નિની મંદતા, પરસેવો, કુમકા, બકારી અને કફનાં ખીર્જ પશુ ચિન્હો થાય છે.

બધે દોષનાં ચિન્હ હોય તો દ્વંદ્વજ અને ત્રણે દોષનાં ચિન્હયુક્ત હોય તો, ત્રિકોણ

ગુદમરોગીએ એ ત્રિદોષ ગુદમમાં ચુળતું પ્રબળપણું, તથા દાહ થાય છે, અમિના બળનો અને બળનો હ્રય થાય છે, તથા મન ભ્રમિત થાય અને વિદ્યમ્બાજીને ઉત્પન્ન કરે છે.

ધાતુરૂપ રૂધીરથી ઉત્પન્ન થએલા ગુદમમાં પિત્તના ગુદમ જેવાંજ લક્ષણો હોય છે. અને રક્તરૂપ રૂધિરથી ઉત્પન્ન થએલા ગુદમમાં પણ પિત્ત ગુદમનાં લક્ષણ હોય છે; પરંતુ એ ગુદમમાં કેટલીક વિશેષ લક્ષણો યોગ્ય બામતો છે તે નીચે પ્રમાણે—

જે સ્ત્રી સુવાવડમાંથી તુરંત ન્હાઇ ઉઠેલી હોય; છતાં નુકસાન કરનારા આહાર વિહાર કરે અથવા જે સ્ત્રીને કસુવાવડ થઇ હોય, છતાં કુપથ્ય-ભોજન કરે અથવા રજસ્વળા થઇ હોય તે વખતમાં ઉપવાસ કરવાથી, ભયથી, લુપ્તા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી, મળ મૂત્ર આદિના વેગને રોકવાથી, સ્થંભન કરવાથી યોનિને ખોતરવા-ખજીવાથી, અને બીજાં પણ યોનિ સંગથી દોષોથી કિંવા રજસ્વળાપણના વખતમાં મિથ્યા આહાર વિહાર કરવાથી સ્ત્રીના રૂધિરનું ગ્રહણ કરી વાયુ ગર્ભાશયમાં ગ્રાણી જેવો ગુદમ પેદા કરે છે, તે ગુદમ બધા તથા બળતરાવાળો હોય છે અને ગર્ભનાં જે જે ચિન્હો હોય છે તે તે સર્વ ચિન્હો આ ગુદમમાં સ્ત્રીના અંગ ઉપર જણાય છે—એટલે મુખ પીળું, સ્તનની ડીંટડીઓ કાળી, ખાવા પીવામાં ભાવ અભાવ, ગર્ભની પેટે દરકવું, પેટનું વધવું, અને અટકાવ ન આવવો વગેરે વગેરે ગર્ભના જેવાં ચિન્હો હોય છે. માત્ર ગર્ભના દરવામાં પીડા થતાં હોતાં નથી અને આ ગુદમ-જોળાના દરકવામાં પીડા થતાં હોય છે—આ ગુદમ રોગનો ઉપાય દશ મહીના પછીજ કરવો; કેમકે દશ મહીના થયા પછીજ આ ગુદમ ૧ જૂનો પરિપક્વ થાય છે.

### ગુદમના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ.

જલ્દે દોષથી ઉત્પન્ન થએલો, આકરી પીડાવાળો, શરીરમાં દહા પસરાવનારો, પસરા જેવો કંઠ, કાચળાવી પીઠ જેવો હિંચો, વિદ્યમ્બાજીને ઉત્પન્ન કરનારો, મનને ભ્રમિત કરનારો, શરીર બળ, તથા અમિ બળને હરનારો, અનુક્રમે વૃદ્ધિ થનારો, વિશેષ ભાગમાં ફેલાયેલો, યજમારક, નસોથી બધાઈને હિંચો થનારો, દુર્બળતા, અરૂચિ, ઉધરસ, ઉલટી, મોળ, અણુ-ગમો, તાવ, તરસ, થેન, સળેખમ, આસ, અતિસાર, અજ ઉપર દોષ, અકરમાત ઝોળાનું ગુદમ થઇ જવું અને છાતી, ફૂંટી, હાથ તથા પગ એટલે ઠેકાણે સોજાનું આવવું એટલાં લક્ષણો વાળો ગુદમ, રોગી હોય તો સમજા લેવું કે યમપુરીમાં પ્રયાણ કરવા માટે પ્રસ્તાનું મૂકાયું છે.

### ગુદમરોગના રૂપાંતર.

વાયુગુદમવાળાને હરડેના ચૂર્ણ સહિત એરંડીયું દુધમાં નાખી પાવું. અથવા સિન્ધુ પદાર્થોથી કે રોક કરી પરસેવો સ્વરાવવો એ અતિ ઉત્તમ છે. અથવા તેલનું મહન કરાવવું, અથવા સાજી, ઉપલેટ અને કેવડાની રાખ એએને એકઠાં કરી તેલમાં નાખી ખાવું.

૧. જેડુંક કહે છે કે-દશ મહિના પછી ગુદમની જમાવટ થાય છે મહિ પછી તેલ અથવા સ્ત્રીના સ્તનને સંસ્પર્શ આપી રૂધિરને લેદવામાં આવે-જેમકે પ્રવાસમાં આવે તો તેથી ગર્ભાશયને કષ્ટ ગુદમાન થતું નથી.

૨. સંમત કહે છે કે-વાયુને યમન કરનાર, સિન્ધુ, પીપ્પી નખાતાર, જા શીખર કાચાર કે પથ્થરમાં દેવા તથા લંબન, કેવેદન-પરસેવો લાવવો, લોહી કાઢવું વગેરે વગેરે ગુદમરોગ માટે એક ઉપાય છે.



પિત્ત ગુણવાળાએ ત્રિફળના ક્વાથની સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ સેવવું અથવા મધમાં સાથે કંપીએ ચાટવે. અથવા દ્રાખની સાથે ડિંવા ગોળની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું.

કર્કે ગુણવાળાએ વાયુના ગુણમાં કહેલા ઉપાય ઉપયોગમાં લેવા. તથા શેફલી દિગ્, પીપરામૂળ, ધાણા, જીરું, વજ, ચવક, ચિત્રો, કાળીપાડ, કચૂરો, કાકમ, સિંધાલુ, સંચળ, વડાગર મીઠું, સાજી, જવખાર, દાડિમના દાણા, હરડેદળ, પુષ્કરમૂળ, ત્રિકટુ, અમ્બવેતસ, છિંચીની મૂળ, અને ૧ સફેદ જીરું એ સર્વ બરાબર લખ વાટી આદાના રસની તથા ખીજેરાના રસની ૭-૭ ભાંવનાઓ આપી ખરલ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઊના પાણી સાથે સેવન કરે તો ગોળા, આંધરો, ગુદાનાં દરદો, અરસ, ગ્રહણી, ઉદાવર્ત, પ્રત્યાખ્યાન, પેટના વિકાર, પથરી, તૂલી, પ્રતિતૂલી, સર્મોગનું શૂળ, અરોચક, ગિસ્તંબ, મનનો અત્યંત ભ્રમ, બેહેરાપણું, અર્ધીલિકા અને પ્રત્યર્જીવિકા એટલા રોગોનો તુરત નાશ કરે છે. આ હિંગ્વાદ્યચૂર્ણ કહેવાય છે. અશ્વિનીકુમારસહિતા. અથવા ૨૪ રતિભાર સાજી અને ૨૪ રતિભાર ગોળ મેળવી ખાવાથી ગુણનો નાશ થાય છે. અથવા ખાખરાનો ખાર, ચોરનો ખાર, અંધાડનો ખાર, આમલીનો ખાર, આકડાનો ખાર, તલસરનો ખાર, જવખાર અને સાજીખાર આ આઠ ખાર ગુણને મટાડે છે અને અજીર્ણનું પાચન કરે છે. આ ક્ષારાષ્ટક કહેવાય છે. અથવા મીઠું, સિંધાલુ, ગિડલુ, જવખાર, સંચળ, ટંકણખાર અને સાજીખાર એઓને બરાબર લખ ચૂર્ણ કરી ચોરના અને આકડાના દુધમાં ૩ દિવસ પલાળી રાખી તડકામાં મૂકી જાંડવાં. પછી તેનો ગોળો કરી આકડાના પાંદડામાં વીંટી હાંલામાં મૂકી મુખ બંધ કરી અગ્નિદ્વારા પકાવવો. પછીથી તે ખાવું ચૂર્ણ કરી તેમાં ત્રિકટુ, મિઠુના, અજમો જીરું અને ત્રિવેળેઓનાં સ્નેહ ચૂર્ણ કરી નેટલું ખાવું ચૂર્ણ તેટલુંજ સુંકાદિતું ચૂર્ણ લઈ એકત્ર કરી તેમાંથી ૪૮ રતિભાર પાણીમાં ઘોળી પીએ તો, ગુણ, શૂળ, અજીર્ણ, સોજો, પેટના સર્વરોગ, અજીર્ણનાં વિકાર, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને બરોળ એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. બે વાયુ વિરોધપણું હોય તે ઊના પાણીથી, પિત્ત વિરોધપણું હોય તો ઘીથી, કફ વિરોધપણું હોય તો, ગોમૂતથી અને ત્રણે દોષનો પ્રકોપ હોય તો, કાંજીથી આ ચૂર્ણ સેવન કરવું આ પ્રકારે પ્રશ્નિત વજ્રસાર કહેવાય છે. અથવા કુમારપાકને મળી બરાબર તેણાબર લખ તેમાં ચાવડું ઘી મેળવી તેના ઉપર ત્રિકટુ, હરડે અને સિંધાલુ, એઓનું ત્રીણું ચૂર્ણ બહારાવી ગળી જાય તો ગોળો નાશ થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા કુમાર મળી શેર, ગોળ તોલા ૮૦૦, મધ તોલા ૪૦૦, ત્રિકટુ, તળ, તમાલપત્ર, ચવક, એલચી, કચૂરો, ચિત્રો, નાગકેસર, છિંચીનાં મૂળ, બોડી અજમો, જીરું દેવદાર, બોલની ઓલ, આસમધ, રાસના, વરંધારો અને હૈદ્રજવ, એ સર્વ ઔષધોને ૮-૮ તોલામાર લખ ચૂર્ણ કરી કુમારપાકનાં રસમાં નાખી એજીવ કરી ઘીના રીંદા વાસણમાં બરી ૨૧ દિવસ ભોંયમાં દાટી તેથી પછી કાઢી લખ તેમાંથી તોલામાર આસવ પીએ તો ગોળો, ઉદાવર્ત, પેટનો વિકાર, કૌલેગ, મૂત્રસીવાણું ઉપવસ, શ્વાસ, હૃદયશ્વાસ, પાંડુરોગ અને વાયુનાં વિકાર એ સર્વનો નાશ કરે છે. આ કુમાર વૈશિષ્ઠ્ય કહેવાય છે. હાવમકર. અથવા સુરોખાર અને આદુ એ ૨૪-૨૪ રતિભાર મેળવી નિરંતર ખાય તો ગોળો મટે છે. અથવા જીપોની બરમ ૨૪ રતિભાર અને ગોળ ૪ રતિભાર મેળવી સેવન કરે તો ગોળનો રોગ મટે છે. અથવા લસણ ટંક ૬૪ ને આઠ ગજા પાણી



મેળવેલા કુલમાં પદાર્થો તેની ખીર કરો નિરંતર ખાય તો ગોળા મટે છે. અથવા એકઠા-  
નું ચૂર્ણ, બીલાનો ગર્ભ, પીપરામૂળ, અને સુંક એઓના કવાચમાં બિડલુલુ, સિંધાલુલુ અને  
શેઢી હિંગ મેળવીને પીગથી ગોળા મટે છે. અથવા અજમે, છૂંદ, ધાણા, મરી, ઉપલસરી,  
અજમે અને પીપર એ ૪-૪ માસા, શેઢી હિંગ ૨૪ માસા અને જવખાર, સાંજખાર,  
પાંચમ્બતનું લૂલુ, તથા નસોતર એટલાં ૮-૮ ટાંક તથા નેપાળાનાં મૂળ, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ,  
વાવડિંગ, દાડિમના દાણા, હરડેની છાલ, ચિત્રો, અમ્બવેતસ અને સુંક, એટલાં ૧૧-૧૧ ટાંક  
લઘુ સર્વને ઝીણું વાટી બીજોરાના રસની ભાવના દષ્ટ ટાંક ટાંક બારની ગોળીઓ કરી તેમાંથી ૧  
ગોળી ઘી, મધ, દુધ, ખટાસ કે હિના પાણીની સાથે સેવન કરે તો ગોળાનો રોગ મટે, માથાનો  
દુધ સાથે સેવન કરે તો પિત્તના ગોળાને, મદિરા-દહર સાથે સેવન કરે તો વાયુના ગોળાને,  
ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરે તો કફના ગોળાને, દશમૂળના કવાચ સાથે સેવન કરે તો, ત્રણે દોષના  
ગોળાને, સાંઢલુના દુધ સાથે સેવન કરે તો સ્ત્રીના રક્ત ગોળાને, છત્તીના રસોને, સંયજ  
ણીને, ચળને કમિઆને અને હરસને નાશ કરે છે. આ કાંકાયની ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા  
લવણુ બારેકર ચૂર્ણ (તરંગ ચોથાના ૭૨ મા પૃષ્ઠમાં જુવો) તેના સેવનથી ગોળાનો રોગ નાશ  
થાય છે. અથવા તલનો કવાચ કરી મજીડ, ઘી, પીપર, મરી અને સુંક એઓનું ચૂર્ણ મેળવી  
પીવાથી અંટકાવ ચઢી ગયો હોય કે રજસ્વળા ધર્મપાણું બધે મચેલ હોય તે અને ગોળા મટે  
છે. અથવા પીપર, ભાઈંગીમૂળ, દેવદાર, અને કરકચની ૪૩ એઓનું ચૂર્ણ તલના કવાચમાં  
મેળવી પીવાથી ગોળા મટે છે અને રોગદર્શન આવે છે. આ કણુદિકવાચ કહેવાય છે. અ-  
થવા મજૂરીશ, હરતાલ, સોવનમખી, શુદ્ધ કરેલો આમલસારો મધક, તાંબાની શુદ્ધ બરખ  
અને શુદ્ધ પારો એ સધળાં બરાબર લઘુ પારા ગંધકની કાળજી કરી તેમાં અન્ય ઔષધોનું  
ચૂર્ણ કરી મેળવી, પીપરના કવાચમાં ૧ દિવસ લગી અખંડપણે ખરલ કરી, પછી ચીરના  
દુધમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી યોગ્ય માત્રાએ મધ સાથે સેવે-અથવા માથાના મૂત્રમાં માસા બાર  
સેવન કરે તો ગોળા તથા ચળ નાશ થાય છે. આ વિદ્યાધર રસ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ  
પારો, શુદ્ધ મધક, શુદ્ધ હસ્તાલ, શુદ્ધ વજનાગ, શુદ્ધ ટંકબુખાર, શુદ્ધ નેપાળો, ત્રિફળા, ત્રિ-  
કટુ, અને શુદ્ધ તાંબેશ્વર એઓ સર્વ સમાન ભાગે લઘુ પારા ગંધકની કાળજી કરી અન્ય  
ઔષધોને ઝીણું વાટી જળભાંગરાના રસની ભાવના દષ્ટ ખરલ કરી ૧ રાત્રી મગાણે ગોળીઓ  
વાળી તેમાંથી ગોળી ૧ આદાના રસ સાથે સેવન કરે તો, ગોળા માત્રો નાશ કરે છે. આ  
ગુહ્યકુંઠાર રસ કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા હાથની ફસ ફસ ચિકિસક પાસે જો-  
લાવથી તો, ગોળાનો રોગ જાય. અથવા શેઢી હિંગ, દાડિમના દાણા, બિડલુલુ અને  
સિંધાલુલુ એ સધળાં બરાબર લઘુ ચૂર્ણ કરી બીજોરાના રસમાં બારીક છુંદી ટાંક ૩  
બાર ચોખ્ખા દારૂ આસવ સંઘાથે સેવન કરે તો વાયુનો ગોળા મટે છે. અથવા અજમાને  
ઝીણું વાટી ટાંક ૫ બાર લઘુ તેને મીઠું ટાંક ૧ અને ગોળ ટાંક ૫ અમલી સુંક બરખ  
મેળવી ચોખ્ખા માપ સાથે સેવન કરે તો ગોળા મટે છે. છુંદ. અથવા અજમે, શેઢી  
હિંગ, સિંધાલુલુ, જવખાર, સંયજ અને હરડેની છાલ એ સધળાં સમાન લઘુ ઝીણું  
વાટી વર્ષગાળ કરી ૨ ટાંક બાર ચોખ્ખા દારૂની સાથે નિરંતર સેવન કરે તો ગોળા અને  
ચળ મટે છે. અથવા શેઢી હિંગ ૧ ભાગ, સિંધાલુલુ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, પી-  
પરામૂળ ૪ ભાગ, અરચકેકા ૫ ભાગ, અજમે ૬ ભાગ, હરડેલ ૭ ભાગ, દાડિમના  
દાણા ૮ ભાગ, આંબાના મૂળની છાલ ૯ ભાગ, ચિત્રામૂળ ૧૦ ભાગ, છુંદ ૧૧ ભાગ અને

ફટકલી ૧૨ જાગ આ સધળાંઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ પાણી સાથે સેવન કરે તો ગોળો, અરુચિ, આક્રોશ, હરસ અને વાયુના વિકારોને નાશ કરે છે-આ હિંમુદ્ગાદશક ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા વજ, હરડેની છાત્ર, શેકેલી હિંમ, સિંધાલુષ્ણ, અમ્બુવેતસ, જવખાર અને અજમો એઓને સમાન લઈ ઝીણું વાટી ચાળી યોગ્ય માત્રાએ-એ ટાંક, ઊના પાણી સાથે સેવન કરે તો, ગોળાનો નાશ થાય છે. આ વચ્ચાચચૂર્ણ કહેવાય છે.” અથવા મોટી હરડે ૨૫, નેપાળાનાં મૂળ તોલા ૧૦૦, ચિત્રક તોલા ૧૦૦ લઈ પાણી તોલા ૧૦૨૪ માં નાખી ધીમા તાપથી પકાવવાં, જ્યારે યોગ્ય ભાગનું પાણી ( બાકી ) રહે ત્યારે ઊતારી લઈ નેપાળાનાં મૂળ અને ચિત્રક કાઢાડી લઈ, હરડેમાંના કિલીઆ કાઢાડી નાખી ક્વાથને ગાળી લઈ ઉક્ત વસ્તુઓને ક્વાથમાં નાખી; તેમાં ગ્રેળ તોલા ૧૦૦ નાખી ફરી અમિદારા પકાવવો; તેમાં નસોતર તોલા ૧૬, સુંઠ તથા પીપર ૪-૪ તોલા અને ચાતુર્ભૂતનું ચૂર્ણ ૪ તોલા ભર મેળવી, તેજ તોલા ૧૬ નાખી અવલેહની રીતિ પ્રમાણે અવલેહ તૈયાર કરી ઠંડો થાય તે પછી તેમાં મધ તોલા ૧૬ નાખી એકજીવ કરી સુંદર પાત્રમાં ભરી રાખવો. એમાંથી ૧ હરડે અને ૪ તોલા ભાર લેહ સેવન કરવાથી ત્વચારોગ, પાંડુ, ઉદરરોગ, સોળો, હૃદયના રોગ, સંઘ્રહણી, ગુલ્મ ક્ષય, અરુચિ અને તાવ તથા ક્રોધ, આક્રોશ, અરુચિ, ગોળો એ સર્વનો નાશ કરે છે-આ હંતિશિવા અવલેહ કહેવાય છે. અથવા ચંખદ્રાવથી પશુ ગોળો નાશ થાય છે. અથવા જંબીરી જાતનાં પાકાં લિંબુ ૨૦૦ તેનો રસ લઈ; તેમાં શેકેલી હિંમ તોલા ૮, સિંધાલુષ્ણ તોલા ૪, વાવડીંગ તોલા ૪, ત્રિકટુ-( એ પ્રત્યેક ચાર ) ચાર તોલા, સંચળ ૧૬ તોલા, અજમો ૪ તોલા અને સરસવ ૧૬ તોલા, એઓનું સક્ષમ ચૂર્ણ કરી જંબીરીના રસમાં નાખી ઘીના રીઠા વાસણમાં ભરી ૨૧ દિવસ સુધી જ્યાં ધોડા પેશાબ કરતાં હોય ત્યાં-ધોડાના તબેલામાં દાટી રાખી, તે વાસણને પાણું બાહાર કાઢાડી તેમાંથી ૪ તોલાભાર અથવા દેશ, કાળ, વય, રોગ અને અગ્નિનો વિચાર કરી માત્રા સેવન કરવાથી કાળજની બ્યાધિ, ખરલ, આમત્રાયુ, ગોળો, વિદ્રધી, અષ્ટીલિકા, વાયુ કફનો અતિસાર, પડખાંઓનું શળ જાતીના રોગ, નાભિ શળ, બંધકોશ, ઝેર, પેટના રોગ આક્રોશ અને વાયુ કફના વિકારો એ સધળાનો નાશ કરે છે. આ જંબિરીદ્રાવ કહેવાય છે. અથવા અરણીનો ખાર, ઇંદ્રજવનો ખાર, આક્રમનો ખાર, સરગમનો ખાર, મોટી રીંઝણીનો ખાર, ચોરનો ખાર, બીલીનો ખાર, બિલામાનો ખાર, નાની રીંઝણીનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, બકાન લિંબડીનો ખાર, અંધાડનો ખાર, કદંબનો ખાર, ચિત્રાનો ખાર, અરડસાનો ખાર, મુસ્કજીનો ખાર, પાડળનો ખાર, અને વડામરંભીડું એ સર્વ બગબર લઈ એઓમાં અનુમાન પ્રમાણ શેકેલી હિંમ નાખી સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાએ ઊના પાણી સાથે સેવન કરે તો ગોળો તથા ઉદર રોગનો નાશ કરે છે. આ નાદેઈદાર કહેવાય છે, યોગશતક. અથવા વરીઆળી, કરકચની જડ, તળ, દારૂકળદર ( કે દેવદાર ? ) અને પીપર એઓનો કલક કરી તલના ક્વાથ સાથે પીવો. તથા ગોળ, સુંઠ, મરી, પીપર અને ભારંગી એઓનું ચૂર્ણ કાળા તલના ક્વાથમાં નાખી પીવાથી રક્ત ગુલ્મ ( યોનિના લોહીથી થએલો ગોળો ) મટે છે, તથા અટકાવ બંધ પડી ગયો હોય તો તે ફરી આવે છે. અથવા જવખાર, સુંઠ, મરી

૧ ગોપદેવ કહે છે કે ૧૬ માં ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઊતારી લેવું.

૨ તળ, તમાલ પત્ર, નામકેસર અને એલચી એ ત્યાં ચાર વસ્તુઓ લેવી તેવાની હોય ત્યાં ‘ ચાતુર્ભૂત ’-એટલે આ ચાર ચીજો લેવી.

અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ લીમાં નાખી પકાવી ઘી સિદ્ધ કરી પીવાથી કે મધ સાથે પીવાથી કીની રક્ત સંબંધી ગુદમ મટે છે “અથવા પારો ૧ ભાગ, કલ્પની બસ્મ ૧ ભાગ, મધેક ૪ ભાગ અને તાંબાની ખાખ ૪ ભાગ એ સર્વને આકડાના દુધમાં ૨ દિવસ સુધી ખરણ કરી, પછી તેનો ગોળો બનાવી સરાવર સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, સ્વાંજ સીતળ થયા પછી ૨ રતિભાર ઘી સાથે સેવન કરે તો, ગોળો, બરહ અને હિદરના રોગને દૂર કરે છે.” અથવા બવખાર સાથે સેકેલા કાળા તલનું ચૂર્ણ મેળવીને તેની યોનિમાં પોટલી પેહેરાવવી જેથી યોનિ વિરેચન થાય છે અને રક્તગુદમ બેદાય છે ( સીના રક્તગુદમનો વિશેષ ખુલાસો મેળવવા વાગલાટનું ચિકિત્સા સ્થાન જુવો. )

### ગુદમ રોગીનાં પદ્યપદ્ય.

વાતગુદમ માટે વાસુ હરનાર, પિત્તગુદમ માટે પિત્ત હરનાર, કફગુદમ માટે કફને હરનાર અને ત્રિદોષ ગુદમ માટે ત્રિદોષને હરનાર ઔષધ પ્રયોગ કરવા એજ સદા હિતકારી છે તથા અડદ, કળથી, તુરીયાં, ખાર, વમન, રેચ, લંબન, નિંદ્રા, જુનાં અન્ન, અને હિનું દુધ સદા પચ્ય છે.

સુકાં માંસ, મૂળા, માછલાં, સુકવણીનાં શાક, તથા અડદ, અને કળથી સિવાયનાં કઠોળમાં ગણ્યાતાં અનાજ, બટાટા, મીઠાં ફળ, લારી અન્ન, હિળમરો, મૈથુન, મહેનત, દારૂ, તીખા પદાર્થ, મળ-મૂત્રાદિનું ચેકવું, શોક, ક્રોધ, મત્સર અને દોષને વધારનારી વસ્તુઓ સદા ગુક-જ્ઞાન કરનાર છે, માટે ત્યજ દેવાથી સુખ થાય છે.

ગુદમનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## બરહ તથા યકૃતનો અધિકાર.

### બરહનું સ્વરૂપ.

પ્રત્યેક મનુષ્યના પેટની ડાબી બાજુમાં-હૃદયના નીચેના ભાગમાં લોહીને વહેવાવાળી લોહીને ચલાવનારી નસોનું મૂળ છે તેને બરહ-બરોળ, શીયો, પ્લીહ, કે તાપતિસ્વી કહે છે.

### બરહનાં નિહાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

બળતરા કરનાર, પદાર્થો, તથા ભેંજના દહી વગેરે કફને કરનારા પદાર્થો જે મનુષ્ય વિશેષ સેવન કરે તેનું લોહી ખરાબ થઈ તથા કફ કુપિત થઈ વૃદ્ધિ પામી બરહને વૃદ્ધિ પામે છે, તેને

૧ પારો, વધેક, હરતાલ, મણચીલ, હિંમળોહ, વહતાજ, ખુસસાની અજમો, ઝેરજાલ, અગ્નિ-હી, નેપાળે, જુમળ, ધાતુ-કપધાતુ તથા વિષ-કપવિષ અને ધંતુસે વગેરે વગેરે વસ્તુઓને શુદ્ધ કરવા માટે ક્યું લખ્યું ન હોય, તદ્દપિ તેઓ શુદ્ધ કરીનેજ વાપરવી. હિંમ, ટંકલુ દુલાવી-રોહીનેજ વાપરવાં નહીં તો લાચને બદલે ઝેરલાલ થાય છે.

૨ આડીનાં જે કોડીનાં અથવા સમપાત્ર લઈ ધીમે ધીમે પત્થર ઉપર તેની કિનારીએ ઘસી સરખી કરી-સીધા મળે તેથી કરી જે વસ્તુની લક્ષ્મ કરવી હોય તે તેમાં મૂકી બનેલે ચેક દહ કપડા માટીથી મજબૂત કરી સુકવી તૈયાર કરવાં તેને સસવ સંપુટ કહે છે. જા. કર્ત.



લેણી કરાવના રોગ કહે છે. તે બરલના રોગથી તાવની ધીમડી આવે છે. બહારથી કંઈ આવે છે. પીપામાં કંઈનાં તમા પિત્તનાં લક્ષણો સ્થાયી અને બહારથી મધ નામ તેથી કસીર મળે છે. પીપા પડી જાય છે.

**જુદા જુદા દોષથી થએલ બરલનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.**

જે લેણીથી બરલની ગાંઠ વધી હોય તો, સર્વ હૃદયો શિથિલ થઈ જાય, મોઢ, બળતરા, શરીરના વર્ણનો વિપરીત દેખાવ, માત્રામાં ભારેપણું અને પેટમાં રાતાપણું હોય છે.

જે વાયુથી બરલ વધેલ હોય તો, પેટમાં નિરંતર આક્રો, ઉદાવતો અને પેટમાં ભારે બાબુએ પીડા થાય છે.

જે પિત્તથી બરલ વધેલ હોય તો, ત્વક, બળતરા, મૂર્ચ્છા-મોઢ, ભરણું લાગવું અને માત્રા પીડા થાય છે.

જે કફથી બરલ વધેલ હોય તો, મંદ-જોષી પીડા વાળી બરલની ગાંઠ જાડી, કઠણ, ભારે અને અગ્નિથી સહિત હોય છે.

**૧૫કૃત તથા બરલનું સાધ્યાસાધ્યપણું.**

જે ત્રણે દોષનાં લક્ષણો સહિત હોય તો તે બરલ મટે નહીં. એજ લક્ષણો યુક્તમાં હોય તો પણ તે અસાધ્ય નામવે.

**બરલ મટવાના ઉપાય.**

જવખારનું ચૂર્ણ ઉંટડીના કુખમાં પીવું. અથવા (કરીયાની) છીપોની બસ્મ કરી દહી સાથે પીવી. અથવા કુખ સાથે પીપરનું ચૂર્ણ ટાંક ૧ ભાર પીવું. અથવા આકના પાંદડામાં મીઠું નાખી પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે બાળી ચૂર્ણ કરી દહિના પાણી સાથે પીવું. અથવા શેઠલી કિંગ, ત્રિકટુ, ઉપલેટ, જવખાર અને સિંધાલુ એઓનું ચૂર્ણ કરી બીજોરાના રસમાં પીવાથી બરલ અને રાગનો નાશ થાય છે. અથવા પીપરના ચૂર્ણને ખાખરના ખારના પાણીની કાવના આપી સેવન કરે તો, બરલ અને ગોળાની પીડા મટે છે તથા અગ્નિ સતેજ થાય છે. અથવા ચંબની નાબીની બસ્મ માસા ૪ લઘ ઘોંચુ કે જખીરીના રસની સાથે સેવન કરવી તેથી કાયબાની પીઠ જેવી મોટી થએલી બરલ પણ મટે છે. અથવા ડાબા હાથની કસ બોલાવવી. અથવા શરપંગા-મસ્તકીઆના સૂળનો કસક કરી બાજ સાથે હલાવીને ખીંચે તો આવશ્ય બરલ મટે છે. ( આ ઉપાય ઉત્તમ છે ! ) અથવા પાંદડા આંખ (કરીઓ) ના સૂળને મધની સંભાષે પીપાથી અત્યંત બરલ મટે છે. અથવા મળમે, ચિત્તે, જવખાર, પીપરામૂળ, શેધિલો નેપાળો અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ કરી હિના પાણી કે દહિના પાણી અથવા શરૂની સાથે પીએ તો બરલ મટે છે. એમ લાવનિશનું કહેવું છે. અથવા સિંધાલુ તેલા ૫ ભાર લઘ આઠગણ પાણીમાં ઉકાળી ચોથે ભાગે પણ રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તેમાંથી નિરંતર થોડું થોડું પીએ તો બરલ મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા-“જવખાર, વા

૧ બરલ અને વક્ર બને શરીરનાં નાંબ છે એટલે જમાણ પ્રસે કલ્પના લીધે પાંદડા હોય છે અને હાથ પ્રસે કલ્પના લીધે બરલ હોય છે, તથા હાથ પ્રસે બનેની લેણીથી. તેમ જમાણ પ્રસે એક સરખાજ છે, માત્ર બેમાં ફેર એટલોજ છે કે જમાણ અને હાથ પ્રસેમાય એક સરખાજ. નહીં છે.



વડિ મ, પીપર, કરંજની જડ, અને અમ્બવેતસ એ સપળાં બરાબર લઈ એ સર્વથી બમણી દુરડે-  
ની ખાલ લેવી, સર્વનું ચૂર્ણ કરી ગોળની સાથે પાણી સહિત સેવન કરે તો, બરલ મટે છે. અથવા  
વાવડિંગ, ઈશ્વરણનાં મૂળ અને ચિત્રો એ બરાબર લઈ તેઓથી બમણો દેવદાર, ત્રણ મણી  
સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળ, તથા નસીતર ચારગણી લઈ સર્વનું કપડાંજાણુ ચૂર્ણ કરી ટાંક ૧  
બાર હિના પાણી સાથે ફાકવાથી બરલ મટે છે. ” અથવા સરગવાની જડના કવાચમાં  
સિંધાલુ, ચિત્રક અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ નાખી પ્રીતામી બરલ મટે છે. અથવા બી-  
લામા, હરડેદળ અને જીરું એ બરાબર લઈ ચૂર્ણ કરી ગોળ મેળવી ૭ દિવસ સુધી ટાંક  
૫-૫ બાર ખાય તો બરલ મટે છે. અથવા લસણ, પ્રીપદામૂળ અને હરડેદળ એ બરા-  
બર લઈ ઝીણું વાટી ટાંક ૨ બાર ગોમૂત સાથે સેવવાથી બરલ મટે છે. ચક્રદત્ત. અથવા  
રોહિણીનાં મૂળ, હરડેદળ, અને સુંઠ એ ત્રણે બરાબર લઈ ઝીણું વાટી ગોમૂત સાથે સેવન  
કરે તો, પેટના રોગ, પ્રમેહ, ફરસ, કંઠના રોગ અને બરલ એ સર્વનો નાશ કરે છે,  
એકાદશીવાણી, અથવા વડાગરૂં મીઠું, ફળદર અને રાઈ એ ત્રણે ચાર ચાર તોલા બાર  
જુલે જાલ તોલા ૪૦૦ લઈ તેને ઘીના રીઠા વાસણમાં નાખી ૧૫ દિવસ રાખી સૂકી પછી  
તેમાંથી ૮-૮ તોલાબાર ૨૨ દિવસ સુધી પીએ તો બરલ મટે છે. આ તંત્રસંપાદક કહે  
વાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા રોહિણીની ખાલ તોલા ૪૦૦ અને વડાગરૂંની જડ  
તોલા ૨૫૬ એ બંનેને પાણી તોલા ૧૦૪૮ માં નાખી ઉકાળી ચોથા ભાગે પાણી રહે  
ત્યારે છતારી માળી તેમાં માયનું ઘી તોલા ૬૪ તથા બકરીનું દુધ તોલા ૧૦૪૮ નાખી  
ચિકંદુ, ત્રિફળાં, હીંગ, અજમો, બિઝલુ, જીરું, સંચળ, દાડિમ, દેવદાર, ઈશ્વરણ, ચણ, ચિત્રો,  
સાટોડીનાં મૂળ, તુંબર ( કે ધાણુ ? ) વાવડીંગ, જવખાર, પુષ્કરમૂળ, જિંદીનાં પાન  
અને વજ એ સપળાં સમાન ( ૧-૧ તોલાબાર ) લઈ વાટી કઢક કરી કવાચમાં નાખી ધીમા  
તાપ સાથે પકાવી-દુધ બળી ઘી માત્ર રહે એટલે ગાળી લઈ ચીનાઈ માટીની બરણીમાં  
ભરી રાખવું. પછી તેમાંથી યોગ્ય માત્રાએ પથ્ય સહિત કૃત સેવન કરે અને માંસ રસ  
મુષ, કે દુધ સાથે સેવે તો, બરલ, અધકેશ, કૃષ્ણમાંનું યજ્ઞ, યજ્ઞ, હિરરોગ, યજ્ઞ, પક-  
ખાનું યજ્ઞ, અરુચિ, પાંડુ, ઉલટી, કમળો, ઘેન, અતિસાર અને વિષમન્વર એટલા રોગો-  
નો નાશ કરે છે. આ મહારોહિતક કૃત કહેવાય છે. ચક્રદત્ત. અથવા ચિત્રોમૂળ તોલા  
૪૭૦ લઈ તેનો કવાચ કરી કાંજીનું પાણી તોલા ૮૦૦, દહિનું ઘોળનું તોલા ૧૬૦૦, તથા પીપ-  
રમૂળ, પીપર, ચણ, ચિત્રો, સુંઠ, તાલીસપત્ર, જવખાર, સિંધાલુ, જીરું, સાદજીરું, ફળ-  
દર, જાંબાફળદર અને મરી એઓ સર્વનું ચાર ચાર તોલા બાર ચૂર્ણ કે કઢક કરી ચિત્રક-  
ના કવાચમાં નાખી તેમાં માયનું ઘી તોલા ૬૪ નાખવું. ત્યારે સર્વ રસ બળી ઘી માત્ર  
આવી રહે ત્યારે છતારી માળી ચીનાઈની બરણીમાં ભરી તેમાંથી યોગ્ય માત્રા-  
એ સેવન કરે તો બરલ, ગોળો, પેટના રોગ, આકરો, પાંડુ, અરુચિ, વિષમન્વર, પાંસળી-  
નું, ખતીનું, કેનું, સાથળનું તથા પેટમાંનું યજ્ઞ, સોજો, ઉદાવર્ત, પીનસ, અરલ, ભસ્મક-  
રોગ અને અભિચંદતા એટલા રોગોનો નાશ કરે છે, તથા બળને વધારે છે. આ ચિત્ર-  
કાથ કૃત કહેવાય છે. પૂંડ. અથવા “ જવખાર, વાવડીંગ, પીપર અને કરંજનું મૂળ એઓ  
સમાન લઈ ખાંડી કવાચ કરી પીએ તો, ચક્ર-મળાની બાધ તથા બરલ એ બંને મટે

જે. અથવા વાવડીંગ તથા પીપરની બસ્મ કરંજના રસની સાથે પ્રાતઃકાળે રોગીનું અભિ-  
બળ તથાસી સેવન કરે તો, બરલા અને યકૃતનો નાશ થાય છે. ”

બરલા તથા યકૃતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## હૃદ્રોગ-છાતીના રોગનો અધિકાર.

હૃદ્રોગનાં નિહાન તથા સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લક્ષણો.

અત્યંત ઉષ્ણ, બારે, ખાટા, તુરા અને કઠવા પદાર્થોના નિરંતર સેવનથી, અમથી, પ્રહા-  
રથી, ભોજન ઉપર ભોજન કર્યાથી, રાજભય-આદિના અત્યંત ચિંતવનોથી, મળ-મૂત્રાદિના  
વેગ રોકવાથી, બધી ચિંતા કરવાથી, છાતી ફટવાથી તથા વાયુ સંબંધથી, પિત્ત સંબંધથી,  
કફ સંબંધથી, ત્રિદોષ સંબંધથી અને કૃમિના ઉત્પાતથી એ પાંચ પ્રકારથી છાતીમાં રોગ  
થાય છે. દુષ્ટ યએલા વાયુ આદિ દોષો હૃદયમાં રહી રસને દુષિત કરીને હૃદયમાં દોષબેદને  
લીધે અનેક પ્રકારોવાળી બ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે-તેને હૃદ્રોગ કહે છે.

પ્રત્યેક હૃદ્રોગનાં ભુઠાં ભુઠાં લક્ષણો.

જો વાયુના સંબંધથી હૃદ્રોગ થયો હોય તો હૈયામાં બહુજ વીણાચુંટા થાય છે,  
હૃદય સોયોથી વિધાતું હોય તેમ બ્યથા થાય છે, છાતી ધોવાય છે, કરવતથી ચીરાય તેવું  
હૃદયમાં દરદ થાય છે, અમથી દરદાતું હોય અને કુવાડાથી કપાતું હોય તેવી અસહ્ય વેદના થાય છે.

જો પિત્તના સંબંધથી હૃદ્રોગ થયો હોય તો, તરશ લાગે, ઠંડા પવનની ઇચ્છા થાય  
અર્થાત્ હિનાશ રહે છે, અમિ પાસે હોય તેવો સંતાપ થાય છે, કાષ્ઠ ચૂસી લેતું હોય તેવી  
પીડા થાય છે, હૃદયમાં ગ્લાનિ, બ્યાકુળતા, બ્રમ, મદ, કંઠમાંથી ધુમાડો નીકળે, મૂઝાઈ  
આવે, દુર્ગંધયુક્ત પરસેવો અને મ્હોં સુકાય છે.

જો કફના સંબંધથી હૃદ્રોગ થયો હોય તો, કફથી બ્યાસ થએલા હૃદયમાં બારેપણું,  
કફનું પડવું, અરૂચિ, જડપણું, જઠરામિત્તી મંદતા અને મોહોડામાં મીઠાશ રહે છે.

જો માણસ ત્રિદોષના હૃદ્રોગમાં મૂર્ખતા વડે તથા, દુષ્ઠ તથા ગોળ વચ્ચેનું સેવન કરે  
છે તેનો રસ હૃદયના એક ભાગમાં સડી જાય છે. અને તે કારણથી બગડેલી છાતીમાં કૃમિ  
ઉત્પન્ન થાય છે-જો કૃમિજ હૃદ્રોગ હોય તો હુગકા, વમન અરૂચિ, બ્રમ, મદ, મોળ, મલ-  
રાટ, અમિની મંદતા, તાવ, કાયરતા, તીવ્ર બ્યથા, શળ અને આંખો કાળાશયુક્ત થઈ જાય  
છે, તથા હ્રુષ રોગ પશુ થઈ આવે છે.

જો ત્રિદોષ સંબંધી હૃદ્રોગ હોય તો શરીર બહુજ ધોળું પડી જાય છે.

હૃદ્રોગના ઉપદ્રવો.

સર્વ ઈન્દ્રિયોની સંગા-કર્મનાશ થાય, શરીરમાં બ્યથા વિશેષ હોય, ફેર આવે, શરીર સુ-  
કાષ્ઠ જાય અને તરશના સ્થાને શોષ પડે છે.

૧ બરલાવાળા રોગીનું નામ હૃદ્ર હંદ્રવશના મૂળાઆને ગીરી વેગણું ફેંછી દે તે, તેની બરલા  
મટી જાય છે ! એમ હિતોદેવશના કર્તા શ્રી હંદ્રાચાર્ય બલામણુ કરે છે ! !

૨ આ રોગમાં બાણે -હૃદય બાગી જઈ દોષ તેવી પીડા થાય છે એમ ગણસત્ય કહેલું છે.

## હૃદ્રોગના ઉપાય.

આસંદરાની ઝાલના ચૂર્ણને દૂધ વા ગોળના પાણી કે લીની સાથે સેવન કરે તો, તેથી ઝાતીના રોગ, જીનો તાવ તથા રક્તપિત્ત એઓનો નાશ કરે છે. અથવા હરડે, વમ, રાસ્ના, પીપર, સુંઠ, કચૂરો અને પુષ્કરમૂળ એઓનું ચૂર્ણ કરી કપડાંથી કરી યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો હૃદ્રોગ મટે છે. આ હૃદિતકવાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા હરજીના શીંગડાને પુટપાકની રીતિએ બાળી, વાટી, ચાળી તે ચૂર્ણને ગાયના લી સાથે પીવાથી હૃદ્રોગ તથા યજ્ઞ માત્રનો નાશ કરે છે. વૈધરહસ્ય. અથવા કાંસડી, બળદાણા તથા આ-સંદરા એઓના કવાચથી અને જોડીમધના કલ્કથી પકાવેલું લી સેવન કરે તો હૃદ્રોગ, વા-તરક્ત, ઝાતીમાં પડેલી ચાંદી અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા ઉપ-લેટ તથા વાવડિંગને ત્રીણ વાટી ગોમૂત્રની સાથે યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો કૃમિજ હૃદ્રો-ગ મટે છે. વૈધરહસ્ય. અથવા આસંદરા ( કે સાદર ? ) નું ચૂર્ણ અથવા મોટી કાં-સડીનું ચૂર્ણ દૂધ સંગ્રાથે અને પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સંગ્રાથે નિરંતર સેવન કરવાથી હૃદ્રોગ નાશ થાય છે, તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી અને હેઝીનો નાશ કરે છે. અથવા દશમૂળના કવાચમાં કે લી વજેરેમાં સિંધાલુ નાખી પાવા પછી ઉલટી કરાવવી જેથી હૃદ્રોગ મટે છે. અથવા પુષ્કરમૂળ ખીજોરાનું મૂળ, સુંઠ, કચૂરો, હરડેદળ એ સઘળાં સમાન લઘુ તેઓના કલ્કમાં ખાર, ખટાઈ, મીઠું અને લી નાખી પીવાથી વાયુનો હૃદ્રોગ નાશ થાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા શેફલી દિંગ, વજ, વાવડિંગ, સુંઠ, પીપર, હરડેદળ, ચિત્રો, જવખાર, સંચળ, અને પુષ્કરમૂળ એ સર્વ સમાન લઘુ એઓનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી ૨ ટાંક બાર ઉના પાણી સાથે સેવન કરે તો, હૃદ્રોગ મટે છે, યોગરત્નાવળી. અથવા પુષ્કરમૂળને ત્રીણ વાટી ૨ ટાંક બાર લઘુ મધ સાથે સેવન કરે તો, હૃદ્રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય-રાજરોગ અને હેઝીનો નાશ કરે છે. વૈધરહસ્ય. અથવા શેફલી દિંગ, સુંઠ, ચિત્રો જવખાર, હરડેદળ, વજ, પીપર ગિડલુ, સંચળ, પુષ્કરમૂળ, અને ઉપલેટ એ સઘળાં સમાન લઘુ ચૂર્ણ કરી જવના પાણીની સાથે સેવન કરે તો, યજ્ઞ, હૃદ્રોગ, અજીર્ણ, વિસ-ચિક્ષા-કાલેરા એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. રસપ્રદીપ.

## હૃદ્રોગીનાં પર્યાપચ્ય.

હલકા બોજન પદાર્થો, પાચન કર્તા વસ્તુઓ, અદ્ય બોજન, મધુરો રોગ, સુંદર-સ્વ-ચ્છ હવા, રમણિય સ્થાન અને દોષને લગતી ક્રિયાઓ સદા કિતકારક છે.

ખાટા પદાર્થ, હોઠો, ચલમ કે બીડી પીવી, ચીકણા પદાર્થ, બારી બોજન, કાણું, ફેરાં, કાઠંબડાની કાચરીઓ, કાકડી, કારેલાં અને મિથ્યા આહાર-વિહાર સદા અકિત-કારક છે માટે અવશ્ય ત્યજ દેવા યોગ્ય છે.

## હૃદ્રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

કૃતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાહ પ્રતાપસિંહજી ચિર-ચિત્ત અમૃતસાગર નામા મન્થ વિષે ઉદાવર્ત, અનાહ, ગુદમ, પ્લીહ, ચક્ર, હૃદ્રોગાદિ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ તથા ચત્ત નિરૂપણ નામનો અગ્નિચારમા તરંગ સંપૂર્ણ.

૧ ખાંસી, -હલકા જેવ. યજ્ઞ, વધાન, ક્ષય, યોગો અને હેઝી આ સાત જેવ. વાયુ, પિત્ત, અને બુદ્ધી, હૃદયમાં હલકા થાય છે માટે તેઓને -હલકા જેવમાં મહેલા છે, જેવ. ચિત્તપરેક્ષના માટે ચીકણાથી નહે. જે.



## તરંગ ખારમો.

મૂત્રરોગ પથરી પ્રમેહના, હેતુ ભેદ સહ લક્ષણુ તેહના.

યોગ દાશમાજ તરંગમાં, ગ્રંથ સાક્ષિ સહ છે શુભદંડમાં.

—(\*)—

## મૂત્રકૃચ્છ્રનો અધિકાર.

મૂત્રકૃચ્છ્રનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણુ.

ધણી કસરત, કુસ્તિ, મસ્તિ કે ઘણો ખેદ કરવાથી, તીખા પદાર્થો કે તીખાં ઔષ-  
ધોના અતિ સેવનથી, લુખાં અન્ન કે લુખાં મલ-મદિરાના ઘણા સેવનથી, બહુ નાચકુંડ  
કરવાથી, ઘોડા વગેરે ઉપર સ્વાર થઈ બહુ દોડ કરાવવાથી, બહુ પાણીવાળા પ્રદેશનાં કે ન-  
દીનાં માંછલાઓનું માંસ ખાવાથી, ખાધા ઉપર ફરી ખાવાથી, અને અજીર્ણથી એટલા  
પ્રકાર પૈકી કોઈ પણ પ્રકારથી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. તેના આઠ ભેદ છે. એટલે વાયુથી,  
પિત્તથી, કફથી તથા ત્રિદોષથી, પ્રહાર વાગવાથી, મૂત્ર રોકવાથી, ધાતુ-વીર્ય રોકવાથી અને  
પથરીથી-એમ આઠ પ્રકારનું છે. પોત પોતાના મૂળ કારણોથી કોપ પામેલો એક એક મળ-  
દોષ પેદુમાં પ્રાપ્ત થઈ મૂત્રના માર્ગને પીડિત કરે છે ત્યારે બહુ કફથી મૂત્ર ઉતરે છે; તેને  
મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે.

દોષ ભેદોથી મૂત્રકૃચ્છ્રના જુદા જુદા ભેદો.

જો વાયુથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, સાચળ તથા પેદુ વચ્ચેના સંધિભાગમાં, મૂત્ર-  
શય-પેદુમાં અને ત્રિગમાં સહન ન થઈ શકે તેવું થઈ આવે છે અને વારંવાર તથા મોટા  
મોટા પેસાળ ઉતરે છે.

જો પિત્તથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, મૂત્રનો રંગ રાતો કે પીળો હોય, મૂત્રદ્રિયમાં  
પીડા અને દાહવાળું પરાણે પરાણે મૂત્ર ઉતરે છે.

જો કફથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, પેદુમાં, તથા મૂત્રદ્રિયમાં ભારે કિંવા પીડા અને  
મૂત્રદ્રિય ઉપર સોજો આવે તથા મૂત્ર ચીકણું શીથળુ યુક્ત હોય છે.

જો ત્રિદોષથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, ઉપર કહેલાં સર્વ લક્ષણોનો મેળાપ હોય છે.

જો પ્રહાર-મૂત્રને વહેવાવાળી નસો ઉપર માર કે કાંટો વગેરે વાગવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું  
હોય તો, વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્ર જેવાં લક્ષણો હોય છે, પણ આ મૂત્રકૃચ્છ્રથી મનુષ્યનું તુરત મ-  
રણ થાય છે. આ શલ્યજ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે.

જો મળના રોકવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો, પેટમાં આક્રોશ, વાયુ સંબંધી થઈ  
અને મૂત્રનું રોકાણ કરે છે-આ પુરીષજ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે.

જો વીર્યના દોષથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો મૂત્ર માર્ગ સંક્રાંચાઈ જાય છે, તથા  
મૂત્ર પરાણે ઉતરે છે, તથા મૂત્રની સાથે વીર્ય પડે છે અને પેદુમાં તથા ઉદરમાં સ્થૂં નીક-  
ળે છે-આ શુક્રજ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે.

જો પથરીના રોગથી થએલું મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તો, તે અશ્મરીજ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય



છે, પણ સુશ્રુતે શકિરાજ નામનું મૂત્રકૃમ્મ એક નવમા પ્રકરનુંજ ગણેલું છે, પણ વાસ્તવિક રીતે એતાં પથરી અને શકર:-કાંકરીમાં નહીં જેવો તફાવત છે, તેમ તેનાં નિદાન અને લક્ષણો પણ સમાન છે; છતાં પણ કિંચિત્ ફેર છે તે એ કે- પત્ત વડે પાકેલી, વાયુએ કરી સુકાઈ ગએલી તથા કફના સંયોગથી સહિત પથરી મૂત્ર, વીર્ય અને કફના સમ્મુદરૂપ તે કફના સંયોગથી છૂટી પડી જે કાંકરી-રેતીરૂપે થઈ મૂત્રના માર્ગને રોકતી મૂત્ર માર્ગથી વડે છે ત્યારે તે કાંકરી કહેવાય છે.

### પથરી તથા કાકરીના ઉપદ્રવો.

હૃદયમાં પીડા, કંપારો, શ્વળ, પેટમાં અગ્નિની મંદતા, મૂર્ચ્છા અને આકરો મૂત્રકૃમ્મ એટલા પથરી તથા કાંકરીના ઉપદ્રવ થાય તો, તેનાથી મનુષ્યનું મરણ થાય છે.

### મૂત્રકૃમ્મના ઉપાય.

વાયુના મૂત્રકૃમ્મ ઉપર તેલ મદન, સ્નેહન, નિરૂહાસ્તિ, તથા ઉત્તર બસ્તિ અને અંગ ઉપર યોગ્ય ઔષધોનાં બંધારણ, તથા ઘી આદિનાં સિંચન, અને વાયુનો નાશ કરનારી વસ્તુઓનો રસ ઉપયોગમાં લેવો અથવા માળવી ગોખર, ગરમાળાનો ગોળ, ડાળનાં મૂળીઆં, કાસડાનાં મૂળીઆં, જવાસો, આમળાં. પાપાણબેદ અને હરડેદળ એ સખળાં સમાન લઈ ખાંડી ક્વાથ કરી ઠંડા થયા પછી મધ મેળવી કે ચૂર્ણ કરી મધમાં નિરંતર સેવન કરે તો, મૂત્રકૃમ્મ તથા પથરીનો અસાધ્ય રોગ પણ નાશ થાય છે-આ ગોધુરાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. અથવા નાતી એલથી, પીપર, પાપાણબેદ અને શિલાજીત એ ત્રણે સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી ચોખાના ધોવણુ સાથે કે ગોળના પાણી સાથે પીવાથી બધુંકર મૂત્રકૃમ્મ જાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા ઉપર કહેલા ચૂર્ણમાં કાકડીનાં બીજ, સિંધાલુચ અને કેસર એટલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવી ચોખાના ધોવણુ સાથે યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરવું. વૈદ્યવિનોદ. અથવા આમળાનું ગોળ સાથે નિત્ય સેવન કરવાથી મૈથુન શક્તિ વધે છે. અથવા દુધમાં ભુનો ગોળ નાખી જરા હેનું કરી પીવાથી સંધળા મૂત્રકૃમ્મ, કાંકરી અને વાયુ સંબંધી રોગો મટે છે. અથવા ગળા, સુંઠ, આમળાં, આસગંધ અને ગોખર એઓને ક્વાથ કરી પીવાથી વાયુ સંબંધી રોગ, શ્વળ અને મૂત્રકૃમ્મ નાશ થાય છે. અથવા આમળાના રસમાં શેલડીનો રસ તથા મધ નાખી પીવું જેથી પ્રહાર વાજવાથી થએલું મૂત્રકૃમ્મ મટે છે. અથવા ગોખરના બીજોનો ક્વાથ કરી તેમાં જવખાર નાખી પીવાથી મળ રોકવાથી થએલું મૂત્રકૃમ્મ મટે છે. અથવા ત્રિફળા, બેરની મીઠો એ બન્નેને રાત્રીએ પલાળી સવારે તેજ પાણીમાં વાટી તેમાં જરા સિંધાલુચ નાખી પીવાથી મૂત્રકૃમ્મ જાય. અથવા જવખાર તથા સાકર વાટી પીવાથી સર્વ પ્રકારનાં મૂત્રકૃમ્મ મટે છે. અથવા કાળીવરાખ, અને સાકર એઓની ચટણી કરી હાંપી ઘોળવા સાથે સેવવાથી મૂત્રકૃમ્મ મટે છે, અથવા હરડેદળ, ગોખર ગરમાળાનો ગોળ-ગોળ, પાપાણબેદ, અને જવાસો એ સખળાં સમાન લઈ કુટો ક્વાથ કરી, ઠંડા થયા પછી તેમાં મધ નાખી નિત્ય પીએ તો, બળતરા સહિત મૂત્રકૃમ્મ, હોય તો મટે છે અને બધે-જાકરને પણ મટાડે છે. આ હરિતકંવાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. એમ લાવ્યમિમલું કહેવું છે. અથવા ખંડ બીજુના રસમાં ગાયના બાલુનો રસ નાખી મરજીમાં બંધે નેહુ નિરંતર પીવું જેથી ઓની ઓની કાવથી ઉત્પન્ન થએલા રોગ, બળતરા, અને મૂત્રની પીડા-મટાડે છે. અથવા કાળ, કાસડો, પાન બાજરીયું, શેલડી, અને વરી બંતની કંચર

એટલાનાં મૂળ લઈ ચૂર્ણ કરી કે દુધમાં ક્વાથ કરી પીએ તો પિત્ત સંબંધી મૂત્રકૃમ્હ મટે છે અને મૂત્રાશય સાફ થાય છે. કિંવા ત્રણ પંચકનાં મૂળથી સિદ્ધ કરેલું દુધ સેવે તો બિંમ- માંથી લોહી જતું હોય તે મટે છે આ ત્રણ પંચક કહેવાય છે. અથવા ભૂરા કેળાનો રસ સાકર સાથે પીવાથી ત્રિદોષનું મૂત્રકૃમ્હ મટે છે. અથવા રીંગણીનો સ્વરસ તોલા ૧૬ ભાર લઈ તેમાં મધ નાખી પીવાથી મૂત્રના દોષો મટી જાય છે. અથવા ગોખર તોલા ૭૨ લઈ તેમાં છ ગણું પાણી નાખી ઉકાળી અરધ ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ગાળી લઈ તેમાં શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૨૮ નાખી ફરી પકાવવો. જ્યારે ગોળની ચાસણી જેવો જડો રસ પડે ત્યારે તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિકળાં તથા મોચ એઓનું ચૂર્ણ ૨૮-૨૮ તોલા ભાર નાખી-એક જીવ કરી ગેળીઓ વાળવી. પછી તેમાંથી નિત્ય પ્રાતઃકાળે યોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો, પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્હ, મૂત્રઘાત, વાતરક્ત, વાયુ રોગ, વીર્મના દોષ અને પથરી એટલા રોગોનો નાશ કરે છે-આ ગોક્ષુરાદિગુગળ કહેવાય છે. અથવા જીરું તોલા ૮ અને જોળ તોલા ૮ મિશ્ર કરી નિરંતર ખાય તો મૂત્રકૃમ્હ મટે છે. અથવા જવખાર ટાંક ૨ ગાયત્રી જાલ સાથે સેવન કરે તો, લયંકર મૂત્રકૃમ્હ તથા પથરીનો નાશ થાય છે. આ જવખાર તકે પ્રયોગ કહેવાય છે અથવા શુદ્ધપારો ૧, શુદ્ધમંધક ૪ જાગ, એ બન્નેને વાટી કાળજી કરી કોડીઓમાં તેને ભરી ૩ માસા ટકવ્યાખારને પાણી સાથે વાટી કોડીઓનાં મ્હોં તે વતે સીડી લેવાં-બંધ કરવાં, પછી તે કોડીઓને કુલડીમાં ગોઠવી મુખે મુદ્રા દઈ મજપુટ અમિ આપવો. જ્યારે પોતાની મેળેજ સપુટ કુલડી શીતલ થાય ત્યારે તેમાંથી કોડીઓને ધીમે રહી કાઢાડી લઈ વાટી ચાળી ૪ રતિ ભાર તે ભસ્મ અને ૨૧ મરીનું ચૂર્ણ મેળવી ધીમાં કાલવી ખાય અને તે ઉપર જામની જડ તોલા ૪ બકરીના દુધમાં ઉકાળી ખાંડ નાખી પી- એ તો મૂત્રકૃમ્હ મટે છે-આ લઘુલોકેશ્વરરસ કહેવાય છે વૈષ્ણવસ્થ. અથવા શતાવરી, કાસડાનાં મૂળ, ડાબડાનાં મૂળ ગોખર, ભે.પકાણું, શેલડી અને આમળાં એઓથી દુધને કે ધીને પકાવી તેમાં સાકર મેળવી પીવાં, જેથી દાહ, શળા વિબંધ સહિત પિત્તના સંબંધવાળો મૂત્રકૃમ્હ નાશ પામે છે. આ શતાવરી છૂત કહેવાય છે ચક્રકૃત. અથવા કાકડીનાં બીજ, જેડીમધ અને દારૂળદર એઓને ચોખાના ધોવણ સાથે વાટી પીવાથી પિત્તનું મૂત્રકૃમ્હ મટે છે. અથવા કેળના રસમાં એકચીનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી કફનું મૂત્રકૃમ્હ મટે છે. કિંવા ન્હાની એકચીઓને ગોમૂતથી, મદિરાથી કે કેળના સ્વરસથી વાટી સેવન કરે તો કફનું મૂત્ર- કૃમ્હ મટે છે. અથવા પરવાળાંની ભસ્મ ટાંક ૧ ચોખાના ધોવણ સાથે પીવાથી કફનો મૂત્ર- કૃમ્હ મટે છે. અથવા ગોખર અને મુંડ એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી કફનો મૂત્રકૃમ્હ જાય છે. એમ વૃંદનો કર્તા કહે છે. અથવા મોટી રીંગણી, ધાવડી, કળીપાડ, જેડીમધ, અને ઈંદ- જવ એઓને કવચ કરી પીવામાં આવે તો ત્રણ દોષનું મૂત્રકૃમ્હ નાશ થાય છે. આ વૃહત્યાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. અથવા શિલાજીત અને મધ એકઠાં કરી સેવન કરે તો, વીર્ય રોકવાથી થએલું મૂત્રકૃમ્હ નાશ થાય છે. ચક્રકૃત. અથવા યૌવન સંપન્ન મનોહા- રિણી મનોરમાની સાથે મદનવિશ્વાસ કરે તો વીર્યરોધથી થએલું મૂત્રકૃમ્હ મટે છે; પણ પ્રથમ વીર્યને વધારનારાં ઔષધો સેવન કરી પછી મદનવિશ્વાસ કરવો. અથવા કાંસડીના મૂળનો ક્વાથ કરી સેવવાથી સર્વે પ્રકારનાં મૂત્રકૃમ્હ મટે છે. અથવા ગોખરનાં પાંચે ભંજ તોલા ૪૦૦ લઈ ખાંડી આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી તેમાં સાકર તોલા ૨૦૦ નાખી ચાસણી કરી અવલેહ-ચાટણા સમાન થાય ત્યારે

તેમાં મુંઠ, પીપર, એલચી, જવખાર, કેસર, કડાજાન, કાકડીનાં બીજ, અને વંશલોચન એટલાં ઔષધો ૮-૮ તોલા બાર લઈ તેઓનું ચૂસ કરી ચાસણીમાં મેળવી-એકજીવ કરી તેમાંથી ૪ તોલા બાર અથવા દેશ કાળાદિનો વિચાર કરી ચોખ્ખા માત્રાએ સેવન કરે તો, મૂત્રકૂચ્છ, દાઢ, બંધકાશ, પથરી, મૂત્રમાં લોહીનું પડવું અને મીઠો પરમીઓ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ ગોક્ષુરાવલેહુ કહેવાય છે. સર્વસંગ્રહ.

મૂત્રકૂચ્છનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

—————

## મૂત્રઘાતનો અધિકાર.

—————

### મૂત્રઘાત રોગ થવાનાં મૂળ કારણો.

વિશેષે કરીને મળ-મૂત્રાદિના વેગને રોકવાથી, અને લુખાં ભોજનો જમવાથી, કોપ પામેલા વાત, પિત્ત કફાદિ દોષો વાતકુંડળિકાદિ ૧૩ જાતના મૂત્રઘાતને ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતકુંડળિકા ૧, અષ્ટિલા ૨, વાતઅસ્તિ ૩, મૂત્રાતીત ૪, મૂત્રજઠર ૫, મૂત્રોત્સંગ ૬, મૂત્રશય ૭, મૂત્રઅન્ધિ ૮, મૂત્રશુક્ર ૯, ઉશ્ચુવાત ૧૦, મૂત્રસાદ ૧૧, વિક્ષિધાત ૧૨ અને અસ્તિકુંડલ ૧૩ આ તેર પ્રકારના મૂત્રઘાત રોગ છે.

### તેર પ્રકારના મૂત્રઘાતોનાં લક્ષણ.

જો લુખા પદાર્થો સેવન કરે તો વા, મૂત્રાદિના વેગને રોકે તો દુષ્ટ થએલો વાયુ કુંડળી વળેલા જેવો થઈ પેદુમાં જ દોડ્યા કરે છે અને બંધાયેલો હોવાને લીધે પેદુમાં જ ભમ્યા કરે છે, તેથી મૂત્રના છિદ્રને રોકી દે છે અને થોડું થોડું પીડાયુક્ત મૂત્ર ઉતરે તેને વાત કુંડલિકા કહે છે. ( આ તીવ્ર અને ભયંકર વ્યાધિ છે. )

વાયુમૂત્રને તથા મળને રોકી મૂત્રાશય તથા ગુદાને પુલાવી દઈ તથા પવનને બંધ કરી પથરા જેવી ચંચળ, ઉંચી અને પીડા સહિત તથા મળ-મૂત્રના માર્ગને રોકનારી પવનની ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે તેને અષ્ટિલા કહે છે.

મૂત્રના વેગને રોકવાથી પેદુમાં રહેલો તથા પેદુ અને પેટમાં ફાપાયેલો વાયુ મૂત્રને વહેવાવાળી નસોને રોકી દે છે, જેથી મૂત્રનું રોકાણ થાય છે, તેને વાતઅસ્તિ કહે છે. ( આ કષ્ટસાધ્ય છે. )

મૂત્રની હાજત થયા છતાં પણ મૂત્ર તુરત ઉતરે નહિ, અથવા મુતરતાં છતાં પણ થોડું મૂત્ર ઉતરે તેને મૂત્રાતીત કહે છે.

મૂત્રની હાજત અટકાવવાથી કોપ પામેલો અપાનવાયુ પેટને ઘણું જ ભરી દે છે, નાભિના નીચે ધણી પીડા સહિત આક્રોશ કરે, ઉદાવર્ત થાય અને મૂત્રના રહેવાના સ્થાનના નીચેના ભાગનો રોધ થાય તેને મૂત્રજઠર કહે છે.

પેદુમાં કે હૃદયની નસોમાં આવેલું મૂત્ર રોકાય છે અને કરાંઝીને મુતરતાં-પરાણે મૂત્ર મુતરતાં વાયુના લીધે ધિતનું છિદ્ર દારી જાય ને પેસાળ થાય, પણ ધીમે ધીમે લોહી તથા તજુખા-મળતરસ થતું કે બળતરસ વગરનું થોડું મૂત્ર ઉતરે છે, તેને મૂત્રોત્સંગ કહે છે.



જે મનુષ્યના શરીરમાંના સાતે તાતુઓ સુકાઈ ગયા હોય તેવા કેવળ માંખરા જેવું શરીર હુપું થઈ મર્યું હેમ તથા ખેદ કે ચિન્તાથી શરીર કૃશ-દુર્બળ થઈ મર્યું હોય તેવા મનુષ્યના બસ્તિ-પેદુમાંનું પિત્ત અને મૂત્રાશયમનિ વાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરે છે, તેથી તણખા હોઈ બળતરા-હિપ્ત-ન થાય છે તેને મૂત્રક્ષય કહે છે.

પેદુના મુખની અદર ઓચિંતી ગોળ, સ્થિર અને આમળા જેવડી ગોળી-ગાંઠ થાય છે, તથા તેની વેદના પથરીના સમાન હોય અને મૂત્ર ધણા કષ્ટથી ઉતરે તથા લોહી યુક્ત ઉતરે તેને મૂત્રમંથી કહે છે.

જે પુરુષને મૂત્ર કરવાની હાજત થઈ છે, છતાં સ્ત્રી સંગ કરે તો સ્થાનબદ્ધ થએલા વાયુ વીર્યને અવળે રસ્તે-હિંચે ચઢાવી મૂત્રરવાતા પેદુમાં કે પછી અડધા છાણાની રાખ યુક્ત પાણી જેવું મૂત્ર નીકળે તેને મૂત્રશુક કહે છે.

કસરત કરવાથી, ધણો પંથ કરવાથી, તડકામાં ફરવાથી વિકાર યુક્ત થએલું પિત્ત પેદુમાં પ્રવેશ કરી વાયુના વિદાહ પેદુ, ક્ષિય, થોનિ અને ગુદામાં બળતરા કરતાં હળદર જેવા રંગવાળું કે લોહી સહિત મૂત્ર કષ્ટ સાથે પડીએ ધડીએ ટીપે ટીપે મૂત્ર ઉતરે તેને ઉષ્ણવાત-હિનવા કહે છે.

પિત્ત, કફ અથવા એ બંને વાયુના રક્ષપણાના ગુણથી સુષ્ક બનાવી મૂત્રને ઘટ કરી દે, તેથી પરાણે પીણું, લાલ, ઘોળ અથવા શંખના બૂકા જેવું, કે ગોરેસૂતના બૂકા જેવું અથવા એ સઘળા રંગોથી મિશ્ર ગડું અને બળતરા સહિત થોડું થોડું મૂત્ર ટપકે છે તેને મૂત્રસાદ કહે છે.

શરીરે સુકાયલા તથા દુર્બળ થયેલા પુરુષના મળને વાયુ ન્યારે તેના માર્ગથી બાહાર બેંચી લાવે છે ત્યારે તે મળ, મૂત્રના માર્ગમાં આવે છે. તે વખતે મૂત્ર કરતાં પરાણે મૂત્ર ઉતરે છે અને તે મૂત્રમાં મળ મળેલા હોય છે તથા તે મૂત્રની વાસના મળ જેવી આવે છે તેને વિદ્વિઘાત કહે છે.

ધણું ઉતાવળું ચાલવાથી કે દોડવાથી, ધણા લાંબણુ-ઉપવાસ કરવાથી, ધણા ખેદથી, ગમ્મ ઉપરાંત પરિશ્રમ કરવાથી, પથર વગેરેનો શરીર ઉપર માર વાગવાથી, અને ઇંદિ બોળાવાથી-આવાં કારણોને લીધે બસ્તિ-પેદુમાં ગોળ ગાંઠ પડી ગર્ભની પેઠે કંકણ થઈ જાય છે, તથા ફરકે છે, ત્યાં પીડાજન આવે છે, ધુનરી, બળતરા પ્રાય છે, મૂત્ર ટીપું ટીપું ટપકે છે, મૂત્રની વધારે છુટ કરવાની કે ઇંદિ દાખવા કે દબાવવાથી મૂત્રની એકદમ કુવારાની પેઠે માર છુટે છે અને થોડીવાર પછી ઇંદિ ઉપર સોજો આવે છે, તથા ફૂંટીના નીચે સોજો ઘોંચાય તેવી પીડા થાય છે, તેને બસ્તિકુંડલ કહે છે. આ બ્યાધિ કાયંકર છે. તથા તેની શરૂઆતમાં વાયુ પ્રાધાન્ય હોય છે તેથી થોડી બુદ્ધિવાળા, જેવું તેવું. ભણનારા વૈદ્યથી આ રોગ નિવારણ થતો નથી, જેમ શસ્ત્ર પ્રાણનો નાશ કરે છે, તેમ આ રોગ દુરત પ્રાણનો નાશ કરે છે અથવા વિષની પેઠે થોડીવાર પછી મરણ નિપજવે છે.

### મૂત્રઘાતના ઉપાય.

જો વેદનાએ કરી સહિત મૂત્રઘાત હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યા પછી સ્નેહવાળી મસા-

૧ મૂત્રઘાત અને મૂત્રક્રમમાં વિશેષ અંતર નથી. માત્ર એકદોળ અંતર છે કે, મૂત્રક્રમમાં મૂત્ર થોડું રોકાય અને પીડા ધણી થાય છે. અને મૂત્રઘાતમાં મૂત્રનું રોકાણ વિશેષ મારક ગુણ પીડા બોળી હોય છે.

આ કર્યાં



એમનું વિરેચન-રેચ આપી ઉત્તરબસ્તિ દેવી. અથવા પ્રભાતકાળે બરુ, ડાઘ, કાસકો, શેલ્લી અને ઝીપડો ( કે કાંસકી ? ) એઓનો ક્વાથ કરી કડો. થયા પછી તેમાં સાકર નાખીને પીએ. તેથી મૂત્રધાતુ મટે છે એમ શુક્રાચાર્યનું કહેવું છે. અથવા કપૂરને પાણી સંગ્રામે ઘુંટી કે એમનું એમ ચૂર્ણ કરી કપડાની ઉપર લેપ લબરાવી દીવટની પેઠે લપેટી તે દીવટ ધીમે ધીમે હૃદિમાં મૂકવી. અથવા ધાણા, તથા ગોખરુ એઓના ક્વાથથી કે કલકથી પક્ષ-વેલું ઘી ચોગ્ય માત્રાએ સેવન કરે તો મૂત્રધાતુ, મૂત્રકૃચ્છ અને વીર્યના આકાર ક્ષેપોનો નાશ કરે છે, આ ધાન્યગોક્ષુરક ઘૂત કહેવાય છે. અથવા કાકડીના બીજોનો કલક બનાવેલ એક તોલા બાર લખ તેમાં સિંધાલૂણુ ૧ ટાંક બાર નાખી કાંજીની સાથે પીવો. અથવા પાડળ, જવખાર, લીંબડો અને તલ એ ટાંક બે બે બાર લખ તેઓના ખારા પાણી સાથે દારૂ બનાવી તેમાં તજ, એલચી, અને મરી નાખી પીએ. અથવા દારૂમાં ખાદ્ય દાડિઓનો રસ નાખી તેમાં ન્હાની એલચીના અને સુંકના ચૂર્ણનો પ્રતિવાસ ૧ દહ પીવો એમ ઘૃંદનામા મંથનો કર્તા કહે છે. અથવા શિલાજીતનું વિધિ સહિત સેવન કરવું. અથવા કૌચાં ટાંક ૫, પીપર ટાંક ૧, એખરો ટાંક ૧, સાકર ટાંક ૧૦ અને કાળીખાખ ટાંક ૧૦ એઓને ઝીણું વાટી તેથી અરધ ભાગે ( ગાયના ) ઉના કરેલા દુધને ઠરવા દહ તેમાં દુધ પ્રમાણે મધ, અને ઘી નાખી પીએ તો, વીર્યના રોકવાથી થએલો મૂત્રધાતુ મટે છે, તથા વાંઝથી સ્ત્રી આ પ્રયો-ગ-ઓષધનું સેવન કરે તો, ગર્ભ ધારણ કરે છે. સર્વસંગ્રહ. અથવા ચિત્રામૂળ, ઉપલ-સરી, કાંસકીનાં મૂળ, સીસમ, કાળીખાખ, હૃદયરણુનું મૂળ, પીપર, પરવળ, મકુરો ( કે જોડી-મધ ? ) અને આમળાં એ સઘળાને એક એક તોલાબાર લખ તેઓને પાણી તોલા ૧૦૨૪ અને તેટલાજ દુધમાં ઉઘાળી એથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લખ ગાળી કાઢાડી તેમાં ગાયનું ઘી ૪૫૬ તોલા નાખી તે ક્વાથને ફરી પકાવવો. ન્યારે સર્વ રસ બળી જાય અને એકલું ઘી રહે ત્યારે ઉતારી લખ તેમાં વંશલોચન તોલા ૬૪ બારનું ચૂર્ણ અને ૬૪ તોલા ખાંડ નાખી ઘૂત સાથે એકજીવ કરી નિરંતર નવટાંકના આશરે સેવન કરે તો, મૂત્રધાતુ, પ્રદર, પ્રમેહ, સુવાવડના દોષ, સર્વ પ્રકારના વીર્ય દોષ, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રદોષ, યોનિદોષ, તેમજ રક્તદોષનો નાશ કરે છે. તથા ગર્ભદાતા, મૌવમદાતા, વીર્યદાતા, અને રોગ નાશક છે-આ ચિત્રકાદ ઘૂત કહેવાય છે. એમ ચરકમુનિનું કહેવું છે. અથવા ત્રિકળાના સમાન ગોળ નાખી ક્વાથ કરી તેમાં દુધ (ગાયનું) નાખીને પીવાથી મૂત્રધાતુ મટે છે. અથવા પાડળ, અરલુઓ, લિંબડાની અંતરજાલ, હળદર, ગોખરુ, એલચી, તજ અને તમાલપત્ર એ બરાબર લખ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં ત્રિકળાનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી પીવો. અથવા રમણિક રસિલી રમણી સાથે રમણુ કરવું જેથી મૂત્રધાતુ મટે છે એમ આત્રેયજીનું કહેવું છે. અથવા કાકડીનાં બીજ, ત્રિકળા અને સિંધાલૂણુ એ સઘળાં બરોબર લખ, ઝીણું વાટી વજાળ કરી ઉના પાણી સાથે પીએ તો મૂત્રનું રોકાણ થતું મટે છે. અથવા તલસરાંનો ખાર કાઢાડી ટાંક ૨ બાર દહી તથા મધ સાથે સેવન કરવાથી મૂત્ર રોકાણ હોય તે મટે છે. અથવા તલનાં તલસરાંને બાળી તેની રાખ લેવી તથા તે રાખ મધ અને દુધની સાથે પીવાથી પેશાબ અટક્યો હોય તે તથા પેશાબમાં લાલ બળતી હોય તે તુરત મટે છે. અથવા દારૂહળદરનો ક્વાથ કરી મધ નાખી પીએ. ૨ અથવા ચંબેલી (અર્ધની જડ) ને બકરીના દુધમાં વાડી પીવા-

૧ ક્વાથ કે ક્ષિમ વગેરે પીવાથી વખતે તેમાં કોઈ વસ્તુનો ભૂકો લેવાસવામાં આવે તેને પ્રતિવાસ કહે છે.  
૨ જીએ મૂત્ર રોકાયું હોય તો ચેતનિનું મર્દન કરવું.  
અત્રેયસંહિતા.

થી ઉનવા મટે છે. અથવા કમળનાં મુળીયાંને તેલમાં પકવી ગાયના મૂત્રમાં વાટી કે ગાયની ખજ સાથે પીવાથી આકરો ઉનવા પણ મટે છે. અથવા જે તળાવમાં હંમેશાં પાણી ભર્યું રહેતું હોય તે તળાવની માટી લાવી તેમાં કપડું રગદોળી ઈદ્રિ, ચોનિ વા પેદુ ઉપર તે કપડું મુકે તો, ઉનવા મટે છે. અથવા એક ઈટને ઉની કરી તેના ઉપર મૂત્રવાથી જે તેમાંથી ઉની વરાળ નીકળે તે વરાળનો બાફ ઈદ્રિ તથા ચોનિને આપવાથી ઉનવા મટે છે. હિતોપદેશ. અથવા ઠંડા પાણીના કુંડમાં બેસવાથી ઉનવા મટે છે.

મૂત્રકૃમ્મ—મૂત્રરોધ—મૂત્રઘાત—ઉનવાનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

૭૭૭૭૭૭—૪—૬૬૬૬૬૬

## અરમરી પથરીનો અધિકાર.

—૭૭૭૭૭૭૭—

પથરીનાં નિહાન તથા સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.

પિતા તથા માતાના દોષથી, અથવા મૂત્ર રોકવાથી કે—અત્યંત કુપથ્ય કરવાથી—મિ-આ આહાર વિહાર કરવાથી પથરીનો રોગ થાય છે. તેના ચાર પ્રકાર છે એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને વીર્યથી પથરી થાય છે. વીર્યના રોધથી થએલી પથરી સિવાય બીજી પથરીઓમાં વિશેષે કરીને કફ મળેલો હોય છે. કેટલાક અન્યકારો તો ચારે જાતની પથરી-ઓમાં કફ મળેલો માને છે. એ સર્વ પથરીઓમાં વખતસર ઔષધો ન કરવામાં આવે તો તે મનુષ્ય નિમ્ને મરણને જરણ થાય છે. જે વખતે પેદુમાં વાયુ વીર્ય સહિત મૂત્રને કે પિત્ત સહિત કફને સુકવી દે છે તેથી તેની પથરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ઝેરોત્પન્ન જમીને વધે છે તેમ ધીરે ધીરે તે પથરી પણ શુક્રાક્ષિના સુકવાથી તેનો જમાવટ થઈ પથરી બંધાય છે. સઘળી પથરીઓ ધણા દોષાના સમાગમથી થાય છે.

પથરીનું પૂર્વરૂપ.

પેદુમાં આકરો, પેદુની આસપાસ વિશેષ પીડા, મૂત્રમાં જકરાના જેવી વાસના, મૂત્ર કૃમ્મ, તાવ અને અરૂચિ થાય તો જણવું કે પથરીનો રોગ થશે.

પથરીનાં સામાન્ય લક્ષણ.

પથરી થવાથી ફૂંટીમાં, મૂત્રવાહીની નસોમાં તથા પેદુમાં ચળો આવે છે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય છે તેથી મૂત્રધાર વચમાં છેદાય છે, પથરી મૂત્રમાર્ગમાંથી આવી ખસી જ્યારે નીચે ઉતરે છે ત્યારે મૂત્ર વચમાં આશુ મળશુમળું ઉતરે છે અને જે મૂત્રમાર્ગમાં પથરીના લીધે ખસારો પડે કે મૂત્રમાર્ગ જવાઈ જાય તો લોહીથી મળેલું મૂત્ર ઘણી પીડા સહિત ઉતરે છે, તથા પરાણે પેસાળ થાય છે.

જુદા જુદા દોષોના લીધે થએલી પથરીઓનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

જે વાયુના ત્રાસવાળી પથરી હોય તો જલ્દી પીડા સાથે વારંવાર મૂત્ર ટીપે ટીપે ઉતરે છે તે વખતે દાંતને કચરડે છે, કંપે છે, ઈદ્રિને દબાવે છે, ફૂંટીને ચોળે છે, ઉપરાઉપરી

કરજ્યા કરે છે, અને ખરાડા પાડ્યા કરે, તથા અધોવાયુની સાથે મૂત્ર તથા મળ હિતરે છે. આ પથરીનો રંગ કાળો તથા લુખો અને કાંટાના સમાન વા તે ઉપર કાંટા જેવી કાંકરી જણાય છે.

જો પિત્તના ત્રાસવાળી પથરી હોય તો, પેદુમાં બળતરા થાય છે. ઇંદિને અડતાં હિની લાગે છે, અને તે પથરીનો રંગ બદામના છોતરા જેવો, પીળો, ઘોળો, કે, રાતો પથ્થુ હોય છે, તથા કદમાં બીલામાના કળીઆ જેવડી હોય છે.

જો કફની ત્રાસવાળી પથરી હોય તો, પેદુમાં અત્યંત પીડા, પેદુનો સ્પર્શ કરતાં ઠંડુ તથા ભારે જણાય છે, અને આ પથરી ચીકણી-ઢીસી, ઘોળી, તથા કુકડાના ઇંડા જેટલા કદવાળી ચમકતી હોય છે. ( આ પથરી ધણું કરીને બાળકોનેજ થાય છે. )

મૈથુન કરવાની ઇચ્છા થતાં વીર્યને પરાણે રોકી રાખવાના કારણથી તે પવન, સ્થાન બદલ થએલા વીર્યને સિંગના તથા અંડકોષના વચમાં રહેલા મૂત્રાશયને મુખમાં એકઠું કરી સુકવી દે-છે, તેથી તે શુષ્ક વીર્ય પથરીરૂપ બને છે; એટલે પેદુમાં પીડા-ચળ, પેસાળ કરતાં તથુઆ હિંડે છે. બળતરા થાય છે, પરાણે પરાણે પેસાળ હિતરે છે, અંડકોષમાં સોળો કે હિનવા થાય છે, તથા પેદુને દબાવતાં પથરી અંદર લીન થઈ નામ ત્યારે વીર્ય મૂત્રના માર્ગેથી હિતરે છે તેને શુક્રાશ્મરી કહે છે. આ પથરી મોટી ઉમરવાળાનેજ થાય છે.

જો વીર્યની પથરી ન્યારે વાયુથી વીખરાઈ નામ ત્યારે કાંકરી કે રેતીરૂપ થઈ નામ છે, તેને શર્કરા કહે છે, તેમાં મોટી કાંકરીને શર્કરા અને ન્હાની કાંકરી-રેતીને સિકતા કહે છે, અર્થાત્ શર્કરા અને સિકતા એ એ રોગમાં એટલેજ ભેદ છે. જો પેદુમાંના વાયુ સુલટી રીતે ચાલે તો તે કાંકરી મૂત્ર સાથે બહાર પડે છે અને જો વાયુ ઉલટી રીતે ચાલે તો મૂત્રના માર્ગમાં તે કાંકરી મોટી રહે છે.

### કાંકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો.

શરીર દુબળું, અનિવંત, કુશતા, કૂખમાં ચળો, અરૂચિ, શરીર પીળું પડે, મૂત્રધાત (હિનવા) થાય, તરસ લાગે, હૃદયમાં પીડા અને હિલટી થાય છે.

### પથરીનું અસાધ્યપણું.

પથરી કે કાંકરી વા રેતીના રોગીને જો ડૂંટી તથા અંડકોષમાં સોળો આવે, મૂત્ર રોકાય અને બચાથી આતુર થયો હોય તો તે મરણ પામે છે.

### પથરીના ઉપાય.

વાયુની પથરી માટે સુંઠ, અરણી, પાપાણુભેદ, સરખવો, વરણો, જોખર, સીવણના મૂળ અને મરમાળાનો જોળ એએનો ક્વાથ કરી તેમાં હિંગ, જવખાર, અને સિંધાલુ એએનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી પથરી, મૂત્રકૃમ્મ, કાડાનો વાયુ, દેહનો વાયુ, સાથળનો વાયુ, ગ્રહમાં અને સિંગમાં રહેતો વાયુ નાશ થાય છે, અમિ પ્રદિત થાય છે અને અત્ત વગેરે સારી રીતે પચે છે-આ સુંઠચાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. અથવા એલમી, પીપર, જેડીમધ, પાપાણુભેદ, નજોડનાં બીજ, જોખર, અરડૂસો અને એરડો એએના ક્વાથમાં શુદ્ધ કરેલી-

૧ આનેમણ કહે છે કે આ ક્વાથમાં એરડોને બદલે ત્રિકુળાં નાખી ક્વાથ કરી-તેમાં એરડું, સિંધાલુ અને સાકર નાખી પીએ.



પકાવેલી શિલાજીત અને સાકર નાખી તે ક્વાથ પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે—આ એલાદિ ક્વાથ કહેવાય છે.

અથવા કાળાના રસમાં શેકેલી હિંગ નાખી પીએ તો પેદુનો દુખાવો અને પથરીનો નાશ થાય છે. અથવા સુંઠ, ગોખરૂ અને વરણાની છાલ એએનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોળ અને જવખાર નાખીને પીવાથી લાંબા કાળની પથરી હોય તો પથ્થુ મટે છે. અથવા ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી ટાંક ૫ ભાર મધ મેળવી ઘેડીના દુધથી ૭ દિવસ પીએ તો પથરીનો રોગ મટે છે. અથવા વરણાનો ક્વાથ કરી તેમાં વરણાના મૂળનોજ કલ્ક નાખી પીવાથી પથરી મટે છે. અથવા સરગવાના મૂળનો ક્વાથ કરી નવશેકા હોળ તે વખતે પીવો. અથવા આદુ જવખાર, હરડે અને દારૂળદર અથવા મલયાગિરીચંદન એએનો ક્વાથ કરી તેમાં હિંગ નાખી પીવાથી કે, એએનું ચૂર્ણ કરી દહીના મંડ સાથે પીવાથી ભયંકર પથરી પથ્થુ તુરત મટે છે. અથવા વરણાની છાલ તોલા ૪૦૦ લઈ તેનો ચોગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી જે વખતે એમાં ભાગનું પાણી રહે તે વખતે પાકી રહેલા વજન જેટલો ( ૧૦૦ ) તોલા ગોળ નાખી ચાસણી જેવો ઘટ થાય ત્યાં સુધી પકાવી તેમાં સુંઠ, કાકડીનાં બીજ, કાળાનાં બીજ, ગોખરૂ, પીપર, પાપાણુબેદ, પદ્મક, બેહેડાંની બીજ, શુદ્ધ મણુશીલ, બથવો, સરગવો, દ્રાખ, એલચી, શુદ્ધ શિલાજીત, હરડે અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર લઈ તેઓનું કીણું ચૂર્ણ કરી ચાસણી સાથે એકજીવ કરી, પંજી સુંદર પાત્રમાં ભરી લેવો. પથ્ય બોજનનો નિયમ રાખી નિરંતર ચાર તોલા ભાર સેવન કરે તો સર્વ દોષો સહિત ક્ષિપ્ત થએલી પથરીઓ તુરત મટે છે. આ વરણુક શુદ્ધ કહેવાય છે. અથવા મણુક, કાકડીનાં બીજ, શુદ્ધ વરીઆળી, આમળાં, બોરની બીજ, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ મણુશીલ એ સઘળાં બરોબર લઈ કીણું વાટી ટાંક ૧ ભાર પ્રસન્નતાથી નિરંતર મધ સાથે સેવન કરે તો, પથરી મટે છે. અથવા ૮ તોલા ભાર કળથીનો ક્વાથ કરી તેમાં સિંધાલુચ માસા ૨ અને શરપંખાનો રસ માસા ૨ નાખી પીવાથી પથરી જાય છે. એમ ભાવમિશ્રનું કહેવું છે. અથવા હળદરનું ચૂર્ણ ટાંક ૫ તથા ગોળ ટાંક ૧૦ એ બેને એકત્ર કરી તુસોદકની સાથે માસા ૧ ભાર સેવન કરવાથી પથરી ઈદ્રિદારા ખરી પડે છે. “ અથવા સંચળ, મધ, દુધ, અને તલસરાંની રાખ, એ સઘળાં દારૂમાં નાખી ત્રણ દિવસ પીએ તો, પથરીનો નાશ થાય છે. અથવા તલસરાનો ખાર ટાંક ૨ તથા મધ ટાંક ૫ ગાયના દુધની સાથે ૧૫ દિવસ સેવન કરે તો, પથરી નિશ્ચે નાશ પામે છે. અથવા ગોળ, અને કાકડીની જડ એ એ ટાંક ભાર લઈ તેને રાત્રે બીંજવી પ્રભાતે તે જ પાણીમાં તેને લસોટી ગાળી લઈ ૭ દિવસ પીએ તો પથરી ઈદ્રિદારા ખરી પડે છે. રાજમાર્તીડ. ” અથવા કળથી, સિંધાલુચ, વાવડીંગ, લોહભસ્મ, સાકર, કપૂર, જવખાર, કાળાનાં બીજ અને ગોખરૂ એએનો કલ્ક વરણાના ક્વાથમાં નાખી તેમાં ગાયનું ઘી અનુમાન પ્રમાણે નાખી પકાવી તેમાંથી તોલા ૪ ભાર નિત્ય સેવન કરે તો, અસાધ્ય રૂપ સર્વે પથરીઓ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રઘાત અને મૂત્રનું વેગમણુ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે—આ કુળત્યાગધૃત કહેવાય છે. એમ વૃંદમાં લખેલું છે.

### પથરીના રોગીનાં પથ્યાપંથ્ય.

જુના સાડીયોખા, સામો, કાદરા, દાળ, જવ ધઉં, કળથી, લુવરની દાળ, મગ, ગાયનું દુધ તથા ઘી, ટીંડસાનું શાક, સિંધાલુચ, તાંદળનો, સ્નાન, અને રમેલન વગેરે પથ્યાપંથ્ય.





રક્ત ૧૬ (આ ૭ પિત્તના) વસા ૧૭, મનમ ૧૮, ક્ષોદ્ર ૧૯, હસ્તિ ૨૦. (આ ચાર વાયુના છે.)

વાગલાટ, ચરક મુનિ, ભાવમિશ્ર, માધવાચાર્ય, મુશ્નુતાદિઓનો મત પ્રમાણે ઉપર કહેલા ૨૦ જાતિનાજ પ્રમેહ છે; પરંતુ આત્રેયજીના મત પ્રમાણે ૨૬ છે—એટલે ૨૦ ઉપર કહેલા તે અને પૂય ૧, તક ૨, પીડિતકા, ૩, શર્કરા ૪, ઘૃત ૫ અને અતિમૂત્ર ૬ આ ૭ મળીને ૨૬ માનેલ છે.

### પ્રમેહનું પૂર્વ રૂપ.

દાંત વગેરેમાં મેલ ધણો આવે, હાથ તથા પગમાં બળતરા, શરીરમાં ચીકણાપણું, તરશ ધણી લાગે અને મ્હોં મીઠું રહ્યા કરે તો, જાણવું કે પ્રમેહ થશે.

### પ્રમેહનાં સામાન્ય લક્ષણ.

વિશેષ કે પાતળી ધાતુઓના સંબંધથી મેલું મૂત્ર ઉતરે તથા વારંવાર મૂત્રરત્નું પડે, અને ઘણું જાડું કે ઘણું પાતળું મૂત્રરે તો જાણવું કે પ્રમેહનો રોગ છે. (ચિકિત્સાક્રમ કદંપ વાલ્લીના કર્તા કહે છે કે—પ્રમેહમાં વીર્ય સહિત મૂત્રરત્નું પડવું, શોષ અને અંગ દુર્બળ થાય છે.)

પ્રમેહ રોગમાં દોષ અને દૂષ્યો એનાં એજ હોય છે; છતાં પણ સંયોગની અનેકતાના લીધે મૂત્રના રંગમાં ફેરફાર થાય છે તે ઉપરથી અત્યેક પ્રમેહના જુદા બેદ પાડેલા છે, તે નીચે પ્રમાણે—

### કફના દશ પ્રમેહોનાં લક્ષણ.

જો આછું કે સ્વચ્છ મૂત્રરે કિંવા ઘણું થોડું, ઠંડું, પાણી જેવું, અથવા ઘણું મૂત્રરે, રંગે ઘોળું, ગંધ રહિત, કાંઈક જાડું તથા ચીકણું મૂત્રરે તો ઉદક પ્રમેહ જાણવો.

જો શેલડીના રસ જેવું મીઠું તથા ઝાઝું ઉતરે તો ઇક્ષુ પ્રમેહ જાણવો.

જો રાતવાસી રહેતાં મૂત્ર જાડું થઈ જાય તો સાંદ્ર પ્રમેહ જાણવો.

જો દારૂ જેવી વાસનાવાળું મૂત્ર ઉતરે તથા રાતવાસી રાખતાં કે પાત્રમાં પડેલું ઉપરથી સાફ અને નીચેથી મેલું મૂત્ર જણાય તો સુરા પ્રમેહ જાણવો.

જો લોટ જેવું કે લોટ મેળવેલા પાણી જેવું ઘોળું તથા ઝાઝું મૂત્રરે અને ફંવાડાં ઉભા થઈ જાય તો પિષ્ટ પ્રમેહ જાણવો.

જો વીર્ય જેવું કે વીર્યથી મળેલું મૂત્ર ઉતરે તો શુક્ર પ્રમેહ જાણવો.

જો ઝીણી રેત જેવી તથા એક એકના મેળાપથી રહિત કરની કચીઓ મૂત્રમાં ઉતરે તો સિકતા પ્રમેહ જાણવો.

જો કેટલીક વાર મીઠું અને કેટલીક વાર ટાદું કિંવા વારંવાર મૂત્રરે તો શીત પ્રમેહ જાણવો.

જો ધીમે ધીમે ઘણું થોડું મૂત્ર ઉતરે તો સનૈ પ્રમેહ જાણવો.

જો લાળના જેવા તાંતણાવાળું ચીકણું મૂત્ર ઉતરે તો લાલાપ્રમેહ જાણવો.

### પિત્તના છ પ્રમેહોનાં લક્ષણ.

જો ખારા પાણીના જેવી ગંધવાળું, વર્ણરસ અને સ્પર્શવાળું મૂત્ર ઉતરે તો ક્ષાર પ્રમેહ જાણવો.

જો લીલટાંચપક્ષના રંગ જેવું લીલું મૂત્ર ઉતરે તો નીલપ્રમેહ જાણવો.

જો કાળજી જેવા રંગવાળું મૂત્ર ઉતરે તો કાળપ્રમેહ જાણવો.

જો હળદર જેવા રંગવાળું, બળતરા સહિત અને તીવ્ર મૂત્ર ઉતરે તો હૃદિદ્ર પ્રમેહ જાણવો.

જો કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું ( આમગંધિ ) કિંવા દુર્ગંધ યુક્ત મળકના ઉઠાળા જેવું મૂત્ર ઉતરે તો માંજીટ પ્રમેહ જાણવો.

જો માંજીટ પ્રમેહમાં બતાવેલા રંગનું ગંધયુક્ત ઉનું તથા ખારા સ્વાદ યુક્ત વિશેષ રાતું બોહી જેવું મૂત્ર ઉતરે તો રક્તપ્રમેહ જાણવો.

### વાયુના ૪ પ્રમેહોનાં લક્ષણ.

જો વારંવાર ચરખીથી મળેલું મૂત્ર ઉતરે તો, વસાપ્રમેહ જાણવો.

જો મજ્જા-પેશીથી મળેલું વારંવાર મૂત્ર ઉતરે તો, મજ્જા પ્રમેહ જાણવો.

જો મીઠું, તુરં, અને લુપ્તું મૂત્ર ઉતરે તો, કૌદ્રપ્રમેહ જાણવો.

જો બેલા હાથીનો મદ ઝરે તેમ મૂત્ર ઝર્યા કરે કિંવા વેગ વગરનું અટકાયતવાળું મૂત્ર ઉતરે તો હસ્તિ પ્રમેહ જાણવો.

### કફ, પિત્ત તથા વાયુ સંબંધી પ્રમેહોના ઉપદ્રવ.

ખાધેલું પચે નહીં, અગ્નિ, ઉલટી, નિંદ્રા, ઉધરસ અને સળેખમ એટલા કફ પ્રમેહના ઉપદ્રવો છે.

મૂત્રાશ્લવ-પેદુમાં તથા લિંગમાં સોયો ધોંચાયા જેવી પીડા-શ્વેનો નીકળે, અંડકોષમાં દાદ, તાવ, મૂર્ચ્છા, ખાટા એડકાર, અતિસાર અને તરશ એટલા પિત્ત પ્રમેહના ઉપદ્રવો છે.

ઉદાવર્ત, કંપારો, છાતી તથા ગળામાં દુખાવો કે ઝલાઈ જવું, શ્વળ, શોષ, સુકી ઉધરસ, શ્વાસનું થવું, તથા ઉંધ આવે નહીં અને સરવે રસ ખાવાની ઇચ્છા રહે એટલા વાયુ પ્રમેહના ઉપદ્રવો છે.

### પ્રમેહનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

જો પુરૂષ ઉપર કહેલા ત્રણે દોષના ઉપદ્રવોથી સહિત પ્રમેહ રોગવાળો હોય, ધણું મુતરતો હોય, અને પ્રમેહની દશ પીડિકાઓએ કરી વિશેષ પીડાતો હોય તો, તે પ્રમેહ રોગી મરી જાય છે. અથવા જો પ્રમેહ રોગવાળાને મૂર્ચ્છા, ઉલટી, તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, વિસર્પ અને બારેપણું એટલા ઉપદ્રવે ઘેરી લીધે હોય તો તેને પરાણે પરાણે ઔષધ લાગુ પડે છે અથવા જેને જન્મથી કે બાપ દાદાની પરંપરાથી વારસામાં મળેલો પ્રમેહ થયો હોય અથવા ધણું વખતથી પ્રમેહ થયો હોય છતાં ચિકિત્સા (વ્યાધિ મટવાનાં ઉપાય) ન કરે તો, તે મધુ પ્રમેહનું રૂપ ધારણ કરે છે તેથી તે પણ અસાધ્ય સમજવો.

### આત્રેયજીના મત પ્રમાણે વિશેષ ૯ પ્રમેહનાં લક્ષણ.

જો જાંઘ જેવું તથા જાંઘના ગંધ જેવું મૂત્ર ઉતરે તો તક પ્રમેહ જાણવો. મૂત્રમાં વાસુની પ્રણીયો પડે તો પીડિકા પ્રમેહ જાણવો.

જો સાકર જેવું મીઠું તથા સાકર જેવા વર્ણવાળું મૂત્ર ઉતરે તો રાકાર-સાકરીઓ પ્રમેહ જાણવો.

જે ઘી જેવા સ્વાદ અને વાસનાવાળું મૂત્ર ઉતરે તો કૃત પ્રમેહ બન્યુવો.

જે ચારંબાર ઘણું મૂત્ર ઉતરતું હોય તથા શરીર નિર્બળ પડી ગયું હોય તો અતિ-મૂત્ર પ્રમેહ બન્યુવો.

જે મૂત્રની અંદર રસી પડ્યા કરે અથવા રસી જેવી વાસનાવાળું મૂત્ર હોય તો પૂથ-પ્રમેહ બન્યુવો.

### પ્રમેહની દશ પીડિકાનાં નામ તથા લક્ષણ.

પ્રમેહ રોગ થતાં બરાબર રીતે ઔષધ પ્રયોગ તથા માવજત કરવામાં આવે નહીં, તેથી પ્રમેહ રોગીના મર્મસ્થાનમાં તથા ઘણા માંસ વાળા પ્રદેશમાં ફેાલીઓ થઈ આવે છે તે શદ્ જાતિની છે—એટલે શરાવિકા ૧, કુચ્છપિકા ૨, જલિની ૩, વિનતા ૪, અલજી ૫, મસૂરીકા ૬, સર્પપિકા ૭ પુત્રિણી, ૮ વિદારીકા ૯ અને વિદ્રધિ ૧૦, આ દશ પ્રકારની ફેાલીઓ છે; તેમાં જે ફેાલી અંતરમાં જાયી, વચમાં નમેલી અને કાળાશ પડતી હોય તે શરાવિકા કહેવાય છે. જે ફેાલી બળતરાવાળી કાચબાની પીઠ જેવી અને જેનો પૃષ્ઠ ભાગ સરસવ પ્રમાણે થાય છે તે કુચ્છપિકા કહેવાય છે. જે ફેાલીમાં બળતરા બહુ થાય અને ન્હાની નસોના મુચ્છમાં હોય તે જલિની—કહેવાય છે. જે ફેાલી જાડી પીડા વાળી, મોટી, બીની, બરડા તથા પેટ ઉપર થનારી અને આશમાની રંગવાળી હોય તે વિનતા કહેવાય છે. જે ફેાલી રાતી, કાળી, ઝીણી, ફેાલીઓથી વીંટાયેલી અતિ બયંકર હોય છે તે અલજી કહેવાય છે. જે ફેાલી મસૂરની દાળ જેવા રંગવાળી કે આકારવાળી હોય તે મસૂરીકા કહેવાય છે. જે ફેાલી ઘોળી સરસવ જેવી રંગ તથા દેખાવમાં હોય તે સર્પપિકા કહેવાય છે. જે ફેાલી મોટી અને અન્ય ઝીણી ફેાલીઓથી વ્યાપ્ત હોય તે પુત્રિણી કહેવાય છે, જે ફેાલી ભોંય કાળાના જેવી ગોળ, કઠણ તથા ભોંય કાળાના જેવા રંગવાળી હોય તે વિદારિકા કહેવાય છે. અને જે ફેાલી વિદ્રધિનાં લક્ષણો કે, જે આ મંથના પંદરમા તરંગમાં કહેવામાં આવશે તે લક્ષણોએ કરી સહિત હોય તે વિદ્રધિ કહેવાય છે.

જે પ્રમેહ જે દોષવાળો હોય તે પ્રમેહની ફેાલી પણ તે જ દોષવાળી થાય છે તથા પ્રમેહ રોગી વિના જે માણસનું મેદ બગડ્યું હોય તેને પણ આવી ફેાલીઓ થાય છે અને જ્યાં સુધી તે ફેાલીઓની ગાંઠ પૂરતી બેધાન ન હોય ત્યાં સુધી નજરે પડતી નથી.

### આ ફેાલીઓનું અસાધ્યપણું તથા તેમના ઉપદ્રવો.

શુદ્ધ, છાતી, મસ્તક, ખભા, પીઠ અને મર્મસ્થાનોમાં થઈ હોય તથા મંદ્યમિ વાળાને થઈ હોય તો અસાધ્ય બન્યુવી તથા જે ઉપદ્રવ—એટલે તરુણ, ઉધરપ, માંસનો સંક્રાન્ત, મોહ, હેઢી, મદ, તાવ, વિસર્પ અને સાંધાઓનું મર્મસ્થાનોનું અકડાવું એટલા ઉપદ્રવે પીડિકા-પિટિકા ફેાલીઓના છે, તે સહિત હોય તો તે રોગી મરણ પામે છે.

### પ્રમેહના ઉપાય.

પ્રમેહ રોગવાળાને પેહેલાં કાંગ-ખુપડલા, તથા સરસવ વગેરેથી પકાવેલા તેલવડે પ્રમેહ રોગીને સ્નિગ્ધ કરી પછી ઉઘટી રેય કરાવી સુરસાદિ કવાણમાં શુક, દેવદાર તથા મોથ નાખી, તેથી નિરૂદ્ધઅસ્તિ આપવી. જે બળતરા થતી હોય તો, તેલ વગરના અગ્રો-



ધાત્વિક ક્વાથથી નિરૂદ્ધગરિત આપી પછી ઔષધોપચાર કરવા.

જે વાયુની પ્રબળતાવાળા પ્રમેહો હોય તો લઘુ કરીને સ્નેહપાન કરાવવું. અથવા કફના પ્રમેહ હોય તો, નાગરમેથ, હરડેદળ, કાયફળ અને લોદર એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખી પીવો. અથવા વાવડીંગ, આસંદરાની છાલ, કાળીપાડ અને ધામણ, એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને સેવન ક્વાથી કફના પ્રમેહો નાશ થાય છે. પિત્તના પ્રમેહો હોય તો “કાળાકમળની જડ, સાદડતું મૂળ, ઈંદ્રજવ, ધાવડાની છાલ, આમલીની છાલ, આમળાં અને લીંબોળી કે લીંબડાનાં પાંદડાં એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં સાકર નાખી પીવો. અથવા રક્તરોહીડાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખી પીવાથી ઉદક પ્રમેહ મટે છે. એજ પ્રમાણે લીલી ધરો કે અરણીનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખી પીવાથી ઈંદ્ર પ્રમેહ તથા ઉપલેટ, પિત્તપાપડો, કડુ અને સાકરના ક્વાથથી ઇંદ્ર પ્રમેહ, અથવા અરણીનું મૂળ, પાડળ, ધમાસો, અરણુઓ અને ખાખરાનું મૂળ એઓના ક્વાથથી પણ ઇંદ્ર પ્રમેહ મટે છે. લીંબડાના ક્વાથમાં મધ નાખી પીવાથી સુરા પ્રમેહ ચિત્રકના ક્વાથમાં મધ નાખી પીવાથી સિકતા પ્રમેહ ખેરના ક્વાથમાં મધ નાખી પીવાથી રાત્રીપ્રમેહ. કાળીપાડના ક્વાથમાં મધ નાખી પીવાથી ક્ષારપ્રમેહ અથવા સુંદર ઝીના સંભોગથી ક્ષાર પ્રમેહ અગરના ક્વાથમાં મધ નાખી પીવાથી પિષ્ટપ્રમેહ. જે જાતની ઉપલસરી કે બન્ને જાતની હળદરના ક્વાથમાં મધ નાખી પીવાથી સાંદ્રપ્રમેહ. પીપરના ક્વાથથી નીલપ્રમેહ. ગરમાળાના ક્વાથથી હારિદ્રપ્રમેહ. મજક અને ચંદનના ક્વાથથી માંછીપ્રમેહ, ઉપલેટ, ઈંદ્રજવ, કાળીપાડ દિંગ અને કડુ એઓનો કફ બનાવી ગળે અને ચિત્રના ક્વાથ સાથે પીવાથી છૂતપ્રમેહ. અરણી કે સીસમના ક્વાથથી વસાપ્રમેહ. ખેર અને સોપારીના ક્વાથથી ક્ષોદ્ર પ્રમેહ. લોદર, આસંદરાના મૂળની છાલ, ખેરની છાલ, કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં, આમળાં અને રતાંજળી એઓના ક્વાથમાં ગોળ મેળવી પીવાથી તક પ્રમેહ. ધરો, મોરવેલ, ડાબનું મૂળ, કાસડાની જડ, નેપાળનાં મૂળ, મજક ( કે લળળું ) અને શીમળાનું મૂળ એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી શુક્ર પ્રમેહ. તથા રૂધિર પ્રમેહ. અથવા વાસી પાણીમાં કાળી કાખનું સરખત બનાવી તેમાં જોડીમધ તથા ચંદન એઓનું ચૂર્ણ નાખી પીવાથી રક્ત પ્રમેહ મટે છે. અથવા મોથ, ત્રિફળા, હળદર, દેવદાર, મોરવેલ, ઈંદ્રજવ અને લોદર એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ મટે છે. અથવા વડવાઈ કે વડના મૂળની છાલ, ઉમરાના મૂળની છાલ, પીપળાના મૂળની છાલ, અરણુના મૂળની છાલ, ગરમાળો, બીબલો, આંબો, કાક, બાંજુ, ચારોળી, ધવ, મકુડો, આસંદરો, જોડીમધ, લોદર, વરણો, લીંબડો, કડવાં પરવળ, નેપાળનાં મૂળ, મરડાશીંગ, ચિત્રામૂળ, કરંબજળ ( કચ્ચાં ), ઈંદ્રજવ, ત્રિફળાં, તુવરની દાળ અને બિલામાં, એ સર્વ ઔષધો સમાન લઘુ તેઓનું સફ્રમ ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલરી મધુપ્રમેહવાળાને ખાવા આપવું અને તેના ઉપર ત્રિફળાનો ક્વાથ, પાવો તેથી મૂત્ર સાદુ થાય છે વીસે જાતના પ્રમેહો, મૂત્રકૃચ્છ્રો અને પ્રમેહ સંબંધી ફોલીઓ નાશ થાય છે. આ ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા હિસાકથી, સોવનમાખી, શિલાજીત, પાષાણુમેદ, ચંદન, સોનામેદ, કચ્ચરો, પીપર, વાસકપૂર-વંશ-લોચન એ સર્વ સમાન બામે લઘુ વચગાળ ચૂર્ણ કરી કુધ સાથે નિરંતર પીવાથી મધુ પ્રમેહ તથા મૂત્રની રોધાણુ મટે છે, એમ આત્રેયજીનું કહેવું છે. અથવા કચ્ચરો, વજ, મોથ, કરીમાતું, દેવદાર, હળદર, અતિવિષ, ત્રિફળદર, પીપરામૂળ, ચિત્રો, ધાણુ, ત્રિફળાં, ચવક, ગજપીપર, વાવડીંગ, સોવનમાખી, ત્રિકટુ, જવખાર, સાજી, સિંધાલુ, સંજળ અને વડમઠ

મીઠું, એટલા ટાંક ટાંક બાર લેવાં તથા નસોતર, તેપાળાનાં મૂળ, અતુર્ગત અને વંદ્યો  
 મન એ એક એક તોલો તથા લોહ ભસ્મ ૨ તોલા, સાકર ૪ તોલા, શુદ્ધ સિંધાબત ૮  
 તોલા, અને શુદ્ધ ગુમળ ૮ તોલા લઈ યથેષ્ટ વિધિ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી શુદ્ધ પારો તોલા ૪,  
 શુદ્ધ ગંધક તોલા ૪, શુદ્ધ અબઠ ભસ્મ તોલા ૪ લઈ પછી પારા ગંધકની કાળજ કરી  
 એ સર્જીકા ચૂર્ણ સાથે એકજીવ કરી ગોળી બનાવી પ્રાતઃકાળે ઘી અને મધ સંગ્રામે સેવન  
 કરવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ, અરણ, ક્ષય, વીર્યના દોષો, ઓઝોના રજદોષ, આંખના રોગ,  
 દાંતના રોગ, પાંડુરોગ, ખસ, શળ, કેડના રોગ, મૂત્રકૃમ્હ, અર્થુદ-ગાંઠ, ઉદરરોગ આદિ,  
 અત્રિવૃદ્ધિ, મૂત્રધાત, બરણ, ઉધરસ અને કોઈ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે-આ ચંદ્રપ્રભા  
 ગુરિકા કહેવાય છે. અથવા ત્રિકુળા તોલા ૧૬, જીરું તોલા ૧૬, ધાણા તોલા ૧૬ તથા  
 અંધાકાના ખીજના ચોખા તોલા ૧૬, ન્હાની એલચી તોલા ૨, તજ તોલા ૨, લવીંગ તોલા  
 ૨, નાગકેસર તોલા ૨, અને એખરો તોલા ૨, એ સર્વને ઝીણાંવાટી કપડાથી ચાળી ઘી  
 સાકરમાં મેળવી એના ૪-૪ તોલા બારના લાડુ બનાવવા, તેમાંથી નિત પ્રભાતે ૧ લાડુ ખાવો  
 જેથી પ્રમેહ માત્રનો નાશ કરે છે-આ પ્રમેહારિગુરિકા કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ પારાની  
 ભસ્મ, શુદ્ધ ગંધક, આસંદરાની છાલ અને સાકર એ સર્વ બરોબર ભાગે લઈ પારા ગંધ-  
 કની કાળજ કરી ખીજઓને વાટી ચાળી એકત્ર કરી શીમળાના મૂળની અંતરજાલના રસની  
 કે કવાચની ૩ ભાવના દઈ ખરલમાં ૧ દિવસ ઘુંટી ગોળી માસા ૧ બારની બાંધવી, તેમાંથી  
 ગોળી ૧ રોજ રાતે સુતી વખતે ખાય તો, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ તથા મધુ પ્રમેહ મટે છે.  
 અથવા લોદરનું ચૂર્ણ યોગ્ય માત્રાએ મધ સાથે કાંસડીના મૂળના કવાચ સાથે પીવું. અથવા  
 “ગળાનું સત્વ, ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ અને લોહભસ્મ એ ત્રણે સરખાં લઈને ટાંક ૧ મધ સંગ્રામે  
 કાલથી સેવન કરે તો પ્રમેહ જાય.” અથવા સાકર, સિંધોડાં, રેવચિની એ સર્વ બરોબર લઈ  
 વાટી ૧ તોલા ભાર પાણીના સાથે સેવન કરવાથી લાંબાં કાળથી થએલા સર્વ પ્રમેહો તથા  
 મધુ પ્રમેહ મટે છે. અથવા “ઉમરાનાં પાકા ફળ તોલા ૪ સિંધાવૂણની સાથે ખાવાથી ન  
 મટી શકે તેવો પ્રમેહ પણ એકવાર મટે છે.” અથવા પારાની ભસ્મના સમાન બંગ ભસ્મ  
 લઈ તેમાંથી ૨ માસા બાર મધ સાથે સેવન કરી અને તે ઉપર ખાંડ ગુલર ( ઉમરાનાં  
 ફળ )નું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ખાવું. એ બંનેધરને એવી રીતે તૈયાર કરવો કે-શુદ્ધ કરેલી  
 કલઈ લઈ ઓગાળી જેટલી કલઈ હોય તેટલો શુદ્ધ પારો લઈ તેમાં નાખી ચાળીમાં ઢાળી  
 પાતળી પાવડી બનાવી, પછી નાના નાના કકડા કરી જુદા રાખી ચોખાં છાણાં નંગ ૨,  
 ૬૦-૧૦ શેરના વળનનાં ચાપી સુકવી એક જણા ઉપર કેસુડાં શેર ૨ નું ચૂર્ણ કરી પાથરી  
 તેમાં લેટલુંબ મેંદીનું ચૂર્ણ મેળવી ચૂર્ણના મધ્ય ભાગમાં કલઈ પારાના કકડા જુદાં જુદાં  
 ગોળી પુકિતથી ખીણું છાણું ઢાંકી દઈ જ્યાં પવન આવી શકે નહીં તેવી જગ્યાએ સળગાવી  
 દેવાં. જ્યારે ખેતાની મેળેજ અગ્નિ કંડે થઈ જાય ત્યારે ધીમે રહીને જુદાં જુદાં કલઈને  
 કાઢાડી લેવી, પછી ખરલ કરીને ઉપયોગમાં લેવાથી અપાર ગુણ કરે છે. તોલ બરોબર  
 ઉતરે છે અને જુદાં જુદાં અનુપાતો સાથે સેવવાથી સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ બંનેધર  
 રસ કહેવાય છે. અથવા જીરું સોપારી તોલા ૩૨ બાર લઈ ઝીણું કાતરી પાણીમાં પધાળી  
 ( અથવા ઉઝળી ) નરમ થયે ખાંડી તોલા ૧૬ ગાલનું ઘી લઈ તેમાં સોપારીનું ચૂર્ણ કરમેથી  
 આડમથું ( ૧૬૨ તોલા ) કુધ લઈ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી તેને મંદમીથી માલો બનાવવો.  
 પછી સાકર તોલા ૬૦૦ ની આસણી કરી તે માલો તેના અંદર મેળવી પછી તેમાં નીચે  
 લખેલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું-એટલે નાગકેસર, મોક્ષ, ચંદન, સુંડ, મરી, પીપર, જાંબી,

જ્યારણ, લવીંગ, માણા, ચારોળી, બોરની મીંજો, બદામ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, છરં, લાકણ, સિંધેડાં અને વંજલોચન એ સધળાં ૨-૨ તોલા બાર લાઇ સુકમ ચૂર્ણ કરી આલી લીમાં કરમેલી ચાસણી સાથે એકજીવ કરી ૨-૨ તોલા બારના લાકુ બનાવી સુંદર પાત્રમાં ભરી રાખવા પછી તેમાંથી શુભ દિવસ બેઠ યોગ્ય માત્રાએ નિરંતર પ્રભાત અને સંજ્યાકાળે સેવન કરે તો પ્રમેહ, જીનો તાવ, અમ્લપિત્ત, લોહી વિકાર, કાનના રોગ, ગુદાના રોગ, દ્રષ્ટિના રોગ, મુખના રોગ, નાસિકાના રોગ, નેત્રના રોગ તથા મંદાગ્નિ એઓનો નાશ કરે છે, શરીરને અતિ પુષ્ટ કરે છે સ્ત્રીને ગર્ભદાતા છે તથા પુરુષને વીર્યદાતા છે અને બી-ઓના રૂધિર વિકારોને દૂર કરનાર છે. આ સોપારી પાક કહેવાય છે. અથવા જોખર તોલા ૬૪ લાઇ ચૂર્ણ કરી લીમાં કરમેલી ચાપનું દુધ તોલા ૨૫૬ લાઇ તેમાં કરમેલેલા ચૂર્ણને નાખી મંદ અગ્નિ દ્વારા તેનો માવો બનાવી પછી જવંત્રી, લવીંગ, લોહભસ્મ, મરી, જાયફળ, ત્રિફળા, જવંત્રી બીમસેની કપૂર-બરાસ, શીમળાનાં ફુલ (અથવા તેના મૂળની જાલ) સમુદ્રસોષ, ધંતુરાનાં બીજ, હળદર આમળાં, પીપર, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શુદ્ધ અરીસુ, કૌચાં, અને એખરો એટલાં સમાન ( ૧-૧ તોલો ) લેવાં તથા આ સર્વની બરો-બર સાકર અને સાકરથી અરધી રોકેલી શુદ્ધ લાંગ લેવી. સાકર વિના સર્વનું યોગ્ય વિધિએ ચૂર્ણ કરી લીલી કરમેલી કીટીમાં મેળવવું અને તેમાં ચાપનું ઘી તોલા ૬૪ નાખવું. તથા તેની કીટી પાડી ભરી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે કીટી મેળવી લાકુ યોગ્ય વચનથી વાળી તેમાંથી નિત્યપ્રતિ યોગ્ય માત્રાએ (એક તોલો) સેવન કરે તો પ્રમેહાદિ અનેક વ્યાધિ-ઓનો વિષ્વંસ કરી મહાપુષ્ટિ આપે છે અર્થાત્ રોગ હર્તા અને વાજકસ્થુ કર્તા છે, સેવી સ્ત્રીઓને સદા જ્ઞાનંદ દાતા થાય છે-આ જોખર પાક કહેવાય છે.

અથવા શુદ્ધપારો, શુદ્ધ ગંધક, ચિત્રો, સુંક, મરી, પીપર, મોચ, શુદ્ધ વજનાચ અને ત્રિફળાં એ સર્વ સમાન લાઇ ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ઘુટી જોળીઓ ચણેડી જેવડી વાળી તેમાંથી નિત્ય જોળી ૧ સેવન કરે તો, ૧૮ જાતના કોદ, વાસુજોળો, ચળ, પેટના રોગ, વજુ તથા કફના રોગ, પથરી, મૂત્રક્રમ્હ, ક્ષય, મંદાગ્નિ, અરુચિ, તાવ, બરલ અને પ્રમેહ વગેરે રોગોનો તુરત નાશ કરી દે છે-આ પંચાનનવટ્ટી કહેવાય છે. વૈષ્ણવદસ્ય, અશ્વિના “ બીમ-સેની કપૂર માસો ૧, કરવરી માસો ૧, અરીસુ માસા ૪ અને જવંત્રી માસા ૪ એ સર્વને નામરવેલના પાનના રસમાં વાટી જોળીઓ રતિ પ્રમાણે વાળી, તેમાંથી ૧ જોળી દુધસાકર સાથે સેવન કરે તો, પ્રમેહ માત્ર અવશ્ય નાશ પામે છે અને વીર્યને સ્તંભન કરે છે.” અથવા હળદર અને આમળાં એ બન્નેને બરાબર લાઇ ટાંક ૫-૫ બાર નિત્ય રાત્રિએ બીંજવી પ્રભાતે તે જ પાણીમાં લસોડી ગાળી તેમાં દોષના પ્રમાણમાં મધ નાખી પીવાથી સર્વ પ્રમેહ નાશ પામે છે. અથવા શુદ્ધપારો, લોહભસ્મ, શુદ્ધમધક, શુદ્ધ સોવનમાખી, શુદ્ધ શિલાજીત, ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, બોરની મીંજ, શુદ્ધ મણુશીલ, અને હળદર તથા કોદવડી એ સર્વ બરાબર બીંજે લાઇ પારા મધકલી કાજળ કરી બીજાં ઔષધોનું યથાયોગ્ય ચૂર્ણ કરી જળમાંગરાના રસમાં ૨૧ વાર ઘુટી તેમાંથી ટાંક ૧ નિત્ય સેવન કરે તો, પ્રમેહ માત્ર મટે છે-આ મેલ-નાદિ રસ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધપારો તથા શુદ્ધ અબક ભસ્મ એ બન્નેને બરાબર લાઇ, આમળાના રસમાં ૭ દિવસ ઘુટી ૧ રતિ પ્રમાણે સદા સેવન કરે તો પ્રમેહ માત્રનો નાશ કરે છે-આ હરિદાકર રસ કહેવાય છે. અથવા ન્હાની એલચી, બરાસ, સાકર, આમળાં, જાયફળ, જોખર, શીમળાની જાલ, પારાલી ભસ્મ, અબકલી ભસ્મ, લોહભસ્મ અને શુદ્ધ



જરૂર એ સધળાં સમાન ભાગે લઈ યથાયોગ્ય રીતે ધુંટી બા ટાંક બાર લઈ મધની સાથે કાશવી સેવન કરે તો સમસ્ત પ્રમેહોનો નાશ કરે છે. આ પ્રમેહકુહાર રસ કહેવાય છે. અથવા બકાચનનાં બીજ ટાંક ૫ લાર, ચોખાના ધોવણુ સાથે ધુંટી તેમાં ગાયનું ઘી મેળવી નિત્ય સેવન કરે તો લાંબા વખતનો પ્રમેહ પણ નાશ થાય છે. સર્વસંગ્રહ.

## આત્રેયજીના મત પ્રમાણે પ્રમેહની પીડિકા-ફાલ્ગીઓની સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ તથા ઉપાય.

પિત્તથી થએલી ફાલ્ગીઓવાળાને તરશ લાગે, અને તે દાહ તથા તાવ યુક્ત પીળા અથવા લાલ રંગવાળી હોય છે. વાયુથી થએલી ફાલ્ગીઓવાળાને કંપારો-ધૂળરો થાય છે, મૂત્ર કરતાં જળ નીકળે તથા રોગી વિકળ થાય અને ફાલ્ગીઓ કાળા રંગવાળી હોય છે. કફથી થએલી ફાલ્ગીઓવાળાને સોજે, કઠણ ફાલ્ગીઓ, ઠંડી મોડી પાકનાર અને ધોળા રંગની જાડી હોય છે. ત્રિદોષથી થએલી ફાલ્ગીઓવાળાને ઉપર કહેલાં સધળાં ચિન્હો હોય છે. તેઓને ધોવા તથા લેપ કરવાના ઉપાય નીચે પ્રમાણે:—

ધાવડો, સાદડ, કદંબ, ખોરડી, ખેર, સીસમ, અને લિંબડો એટલાં વૃક્ષોની અંતરજાલ લઈ તેનો ક્વાથ કરી તે પાણીથી ઇંદ્રિને ધોવી અથવા તે પાણીથી ફાલ્ગીઓ જે જગ્યાએ થઈ હોય તે જગ્યા ધોઈ સાફ રાખવી, જેથી આરામ થાય છે. અથવા સાદડ, કદંબ અને દીબક એઓની અંતરજાલ લઈ ઉકાળી તે પાણીથી ઇંદ્રિને ધોવી, તેથી તેમાંથી પાકેલો ભાગ હશે તો પડે રૂપે નીકળી સાફ થશે. અથવા જળલાંગરાનો રસ, તુલસીપત્ર, વરાણના પાંદડાં, અને પટોળ-કડવા પરવળનાં પાન એઓને સાફ કરી કાંજ સાથે વાટી વાતજન્ય ફાલ્ગીઓ ઉપર લેપ કરવો. અથવા જેડીમધ, ઉપલેટ, અંદન, રતાંજળિ, વીરજુવાળો, ચેલીસ, એરુ, કમળના દાંડલા, બહામ અને લિંબડાનાં પાંદડાં તથા જામનાં પાન એ સર્વ મળે તો ઠીક નહીં તો જેટલાં મળે તેટલાં લઈ વાટી પિત્ત તથા રક્તથી થએલી ફાલ્ગીઓ ઉપર લેપ કરવો તેથી જળતરા મટી જાય છે. અથવા મૂત્રેંદ્રિને ઠંડા પાણીથી ધોવી જિવા સો વાર પાણીથી ધોએણું માખણ લઈ તેનો લેપ કરવો. જે મૂત્રેંદ્રિનું કુલ પાક્યું હોય તો કદંબનાં પાન, સાદડનાં પાન, દાંડિમનાં પાન, ખેરનાં પાન અને આમલીનાં પાન એ સર્વને ઉના પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવો. અથવા જે પડે સુકાઈ ગયું હોય તો ત્રિફળાનું ચૂર્ણ કપડાં બાંધી કરીને ત્યાં ચોપડવું, તથા તેને કાંજવડે કે જાણવડે અથવા ઠંડા પાણીવડે ઠીક કરીને ધોવાથી પ્રમેહથી મૂત્રેંદ્રિ પાકી હોય તે આરામ થાય છે.૧

## પ્રમેહ રોગીનાં પૃથ્થાચૃથ્થ.

રાતા ચોખા, સાડીચોખા, તુવરની દાળ, કળથી, સામો, કોદરા, કોરડ, પઈ, અણા, જવના લોટના પદાર્થ, અને મઠ એ સર્વ જુના અને કાંઈક મીઠાશવાળા પદાર્થો, એ

૧ રસ રત્નામરને કત્તી કહે છે કે-કપાસીયાની મીઠીને લેંસની જાસમાં ૭ દિવસ ધુંટી તેમાંથી જે માસા બાર સેવન કરે તો પ્રમેહ મટે છે. બહુ મૂત્ર આવતું હોય તો, મોરવેલ, ઘસે, જંજ કે બરેલ અને અણક જરૂર એ સર્વ સમ માત્રાએ લઈ મધમાં ૧ દિવસ ધુંટી માસા ૧ લાર મધ સંગ્રામે સેવન કરવાથી બહુ મૂત્રતા મટે છે. અથવા તાલુકેશ્વર રસ પામું ગુલરજનના ચૂર્ણ સાથે સેવન કરવાથી બહુ મૂત્રતા મટે છે. અથવા પંચવકત્રરસ માસા ૨ લાર સેવે તો બહુ મૂત્રતા મટે છે.



પ્રમેહ રોગીને હિતકારી છે.

મદિરા, કાંજી, જાશ, તેલ, દુધ, ઘી, ગોળ, ખાટા પદાર્થો ફેલડીનો રમ, ભોટના પદાર્થો, લીખા રસ, દિવસે સુવું, સીનાં દર્શન, મૈથુન, ખણું ખાવું, ચાલવું, દોડવું, મૂત્ર રોકવું, કપડાથી પવન લેવો, રાતાં વસ્ત્ર પહેરવાં, સ્ત્રી-બાળકો સાથે એત્રાંતમાં રહેવું, અધંકાર ધારણ કરવા, અને કામોદીપન વસ્તુઓ ઉપભોગમાં લેવી તથા જળવાળા પ્રદેશમાંના પ્રાણીઓનાં માંસ ખાવાં એટલાં વાનાં પ્રમેહરોગીને ત્યજવાં યોગ્ય છે.

પ્રમેહ<sup>૧</sup> મટી ગયાનાં ચિન્હ.

જ્યારે મૂત્ર સ્વચ્છ-ડાહોળાએલું કે-ચીકણ વગરનું, કડવું અને તીખું ઉતરે ત્યારે જાણવું કે પ્રમેહ મટી ગયો છે.

પ્રમેહનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે મૂત્રકૃમ્મ, મૂત્રઘાત, પથરી, પ્રમેહ અને પ્રમેહ પીડિતઓનાં નિદાન, ઉત્પત્તિ, લક્ષણ તથા યત્ન નિરૂપણ નામનો ખારમો તરંગ સંપૂર્ણ.

—(\*)—

## તરંગ તેરમો.

મેદ ક્ષીણતા ઉદર મદ, તેના પૂર્ણ વિચાર:

તરંગ ત્રયોદશમાં કથા, વિવિધ ગ્રંથ અનુસાર.

—\*—

## મેદરોગની વૃદ્ધિનો અધિકાર.

મેદવૃદ્ધિનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

કસરત-મહેનત-પરિશ્રમ કરવામાં ન આવે તેથી, તથા દિવસે સુવાથી, કદ કરનારા આહારોનું સેવન કરવાથી અને મીઠા રસો તથા મીઠાં અન્નો કે ઘી વગેરે ચીઃણી-સ્નિગ્ધ વસ્તુઓના ખાવાથી-સારાંશમાં એકઆરામમાં પડ્યા રહેતાં જરા પણ શરીરને મહેનત ન આવે તેથી મેદ વધે છે, તે મેદને લીધે નસોનાં છિદ્રો પુનઃ જવાથી બીજા ધાતુઓને યોગ્ય મળતું નથી અને મેદ વધતું જાય છે તેના લીધે શરીર પુલી જવાથી તે મનુષ્ય કેવળ

૧ સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી તેવું કાશ્યપ જેજ કે સ્ત્રીઓને મહીને મહીને રજ-સોડી વહે છે અમ્ભવ આવે છે તેથી શરીરના સખળા દોષો સારૂ થઈ જાય છે. તેથી સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

ભાવમહારાજ.

૨ પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ, ચાંદી, પથરી, મૂત્રશોષ અને જનવા આ ૬ રોગ મૂરેદ્રિમાં ઉત્પન્ન થનારા છે.

હિતોપદેશ.

શક્તિ રહિત નકામું થઇ જાય છે; કારણ કે પોતાનું શરીર ઉપાડવું એજ તેને સુસ્ત છે તો, ખીજાં કામ ઉપાડી લેવાં તેનાથી શી રીતે બને ?

### મેદ વધ્યાથી થતાં લક્ષણો.

મેદરોગી છુદ નામના શ્વાસરોગથી પીડાતો, તરસ, મોઢ, નિદ્રા, ગ્ધાનિ, કુષ્ઠા, પર-  
સેવા, પીડા અને દુર્ગંધપણાથી સંક્રિત હોય છે. થોડી શક્તિવાળો તથા થોડા મૈથુનવાળો થઇ  
જાય છે; અર્થાત્ શક્તિ વિનાનો સર્વ કામમાં નકામો થઇ જાય છે.

### મેદનું સ્થાન અને તેનાં કૃત્યો.

સર્વ પ્રાણી માત્રના પેટમાં મેદ રહે છે એટલા માટે મેદની વૃદ્ધિવાળા માણસનું કશું  
કરીને પેટ વધી જાય છે. વાયુનો માર્ગ મેદથી રોકાઇ જવાને લીધે વિશેષે કરીને વાયુ કો-  
કામાંજ ફરતો હોવાથી જઠરાગ્નિને પ્રદિષ્ટ કરે છે અને ખાધેલા અન્નને સુકાવી દે છે જેથી  
મેદની વૃદ્ધિવાળા માણસને ખાધેલું તુરત પચી જાય છે અને ફરી ખાવાની ઇચ્છા થાય છે,  
તેથી ફેટલોએક કાળ વીત્યા પછી બચકર વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. અગ્નિ અને વાયુ એ  
વિશેષે કરીને ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને જેમ દાવાનળ વનને બાળી નાખે છે તેમ  
એઓ જાડા માણસને બાળી નાખે છે. મેદ અત્યંત વધતાં વાયુ આદિ ધાતુઓ સહસા દા-  
રણ વિકારોને ઉત્પન્ન કરીને તુરત જીવનો નાશ કરી નાખે છે.

### સ્થૂળનાં લક્ષણ.

મેદ અને માંસ અત્યંત વૃદ્ધિ થવાને લીધે માણસના કુલા, પેટ અને સ્તન વધી જ-  
વાથી ચાલતી વખતે હાલ્યા કરે છે. જેનું મેદ અયોગ્ય પ્રકારથી વધતું હોય તે માણસ  
બહુ જાડો કહેવાય છે. તેવા માણસને કોઢ, વિસર્પ, બચકર, તાવ, અતિસાર, પ્રમેહ, હરણ,  
હાથીના પગ જેવો પગ થાય છે તે ( સ્લીપદ ) રોગ, અપચો, અને કમળો એટલા રોગો  
બચકર રૂપે થાય છે. મેદને લીધે પરસેવામાં દુર્ગંધ થવાથી ઝીણા ઝીણા જીવડાઓ પણ પેદા  
થાય છે અને બળ-ઉત્સાહ નાશ પામે છે.

### મેદરોગના ઉપાય.

મેદ વૃદ્ધિવાળા માણસે હમેશાં, જુના ચોખ્ખા, મગ, કળથી, કોરડ, કદરા અને લેખ-  
ન ખસિત કર્મ, એજોતું સેવન કરવું. ખેદ કરવાથી, ચિંતાથી, ક્રોધથી, કુસ્તીથી, પંચ ક્રો-  
ધથી, જવ તથા મધના ખાવાથી, ઉભમરાથી, ખારા રસના સેવનથી, અને એરંડના પ્રાંદ-  
ડાની ભરમમાં હોંગ નાખીને પીને પૂર્ણ પ્રકારે તે ઉપર ચોખાનો મંડા સેવવાથી મેદરોગ  
નાશ પામે છે. (ઉપવાસ કરવાથી, કુમાડો પીવાથી, લોહી કાઢવાથી અને જંપ ન વળે તેવી  
પથારીમાં સુવાથી પણ મેદ રોગને જીતે છે. )

ગળા અને ત્રિફળાનો ક્વાથ પીવાથી મેદ રોગ મટે છે. અથવા ત્રિફળાં અને ગળા-

૧ વેદ ગણા ખાણીમાં સારી પેટે સીંચવેલા ચોખાનો કણીઓથી સંક્રિત જે રસ થાય તે મંડ  
પીવાય છે. તેમાં કુંડ અને સિંધુદણ નાખીને ઉપવાસ કરવામાં આવે તે તેથી અગ્નિ  
થાય છે. અને ખાવન પણ થાય છે, તથા દલકો છે.

ચામડાંનિર્મી.

ના કાષ્ઠામાં મધ તથા લોહભરમ નાખી સેવન કરવાથી મેદરોગ મટે છે. અથવા વાસી પાણી મધથી મિશ્રિત કરી નિત્ય પ્રાતઃકાળે પીવાથી મેદરોગ મટે છે. અથવા ગરમા ગરમ ચણા ને ચોખાના ઉના ઉના મંડ સાથે ( રાંધેલા અન હિપરનો બડો રમડો ) પીવાથી મેદરોગ મટે છે. અથવા સુંક મરી, ચિત્રક, ત્રિફળા, મેઘ અને વાવડીંગ એ-ઓના ક્વાથમાં શુદ્ધ ગુગળ નાખી સેવન કરવાથી મેદરોગ મટે છે. અથવા પીપરનું ચૂર્ણ નિરંતર મધ સાથે સેવન કરે તો મેદરોગ અને કફ મટે છે. અથવા ધંતુરાના પાંદડાની રસ શરીરે મદન કરે તો મેદરોગ મટે છે. અથવા શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ તાંબાની ભસ્મ, લોહભરમ (ગજવેલ), અને બોળ એઓ સમાન ભાગે લઈ આકડાના ૧ દુધમાં ખરલ કરવાં. સારી પેટ ધુંટાયા પછી બે રતિ પ્રમાણુ સુંદર ગોળીઓ વાળવી. તેમાંથી ગોળી ૧ મધ અને પાણી સાથે સેવન કરે તો મેદરોગને મટાડે છે—આ વડવાનલ રસ કહેવાય છે. વૈષ્ણવહસ્ત્ય. અથવા ચવક, જીરું, સુંક, મરી, પીપર, હિંગ, સંચળ અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ નાખીને દહીના પાણી સાથે સાથે પીવામાં આવે તો તેથી મેદરોગ નાશ પામે છે અને અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. યોગતરિગિણી. અથવા વાવડીંગ, સુંક, જવખાર, રાતા પુલને, ચિત્રો, લોહચૂર્ણ, જવ અને આંબળાં એઓનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે સેવનું જેથી મેદરોગ મટે છે. અથવા વડગોરડીનાં પાંદડાંને કલ્ક કરી કાંજમાં શોષિત કરી પેયા ૨ સાથે પી-એ. અથવા અરણીનો રસ, કે તેનો ક્વાથ શિલાજીત સહિત પીએ તો મેદરોગ નાશ પામે છે. અથવા મળો, નાની એલચી, ઈદ્રજવ, વાવડીંગ, હરડે, બેહેડાં, આંબળાં અને શોષિલો ગુગળ એક એકથી વધતા ભાગે લઈ અને તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે કાલવી ચાટે તો ફાલ્લીઓ, મેદ અને ભગંદર નાશ થાય છે. આ અમૃતાષ્ઠ ગુગળ કહેવાય છે. અથવા ત્રિફળા, અતિ-વિષ, મરડાણી, નસોતર, ચિત્રામૂળ, અરડૂસો, બિંબડો, ગરમાળો, વજ, સાતળો ચોર, હળદર, દારહળદર, મળો, ઈદ્રજવ, પીપર, હિપ્પેટ, સરસવ, અને સુંક એઓને કલ્ક કરી સુરસા-દિ ૩ મધુના રસોમાં તેલને પકાવી અર્થાત્ સર્વ રસ બળી તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે તે તેલ હિપ-યોગમાં લેવાથી—પીવામાં, મસળવામાં કામળા કરવામાં, નાસ લેવામાં અને બસ્તિ કર્મ (બુદ્ધમાં પિચ્છારી મારવા )માં યોગ્ય કરવાથી મેદરોગ, આળસ, ખરજ વગેરે કફના રોગોનો નાશ કરે છે. આ ત્રિફળાષ્ઠ તેલ કહેવાય છે. ચક્રદત્ત.

૧ આ મંથના તમામ ટીકાકરોએ કહ્યું હોય છે—હાલમાં કરાણનો રસ લેવા લખેલ છે; પરંતુ મંથનાર વૈષ્ણવહસ્ત્યમાંનો પાઠ બતાવે છે તે, તે એવાં ‘મદ્યેસર્વવારિણાં’ આકડાના દુધમાં ધુંટવા એ પાઠ લખેલ છે માટે તે જ પાઠ મેં કાયમ રાખેલ છે. ભા. કર્તા.

૨ ચોદ મળ પાણીમાં રાતા ચોખા—આદિ ધાન્યો પકાવીને વિશેષ દ્રવ્યવાળી અને ચોક્ક કણી-જાવાળી કે રોળડી બનાવવામાં આવે છે તેને પેયા કહે છે. પેયા બહુ હલકી છે, ધાતુબિને પુષ્ટ કર-નાર છે, ગ્રાંડને રોકનાર છે. પ્રસ્વેદ લાવનાર છે, વાહુને તથા વિષાને ચોખ્ખ રસ્તે લાવનાર છે અને ત-રક, લાવ, વાહુ, દુર્બલપણ, તથા પેશાબ રોગોનો નાશ કરનાર છે. આમચાળને મટાડે છે એ સુંક, હિં-ધવ, સહિત સેવે તો હીપન, પાચન, રચિ કર્તા તથા હસ્ત બંધ કર્તા છે.

૩ બન્ને બતિની તુલસી, મરી, મળો આળબળો, વાવડીંગ, મરવો, હંદરકણી, કાયકળ, કાસંદર, નાકબંદર, હળદર મરિમ, લારંગી, રક્તમંજરી, કાકમચી, બોડીયો કલ્હાર, બકાન લીંબડો, સેદિય નાગડું, પાસ, અને બલમંડી, એ કોષધીઓને સુરસાદિ મધ કહે છે. આ સુરસાદિગળ કફ મેદ રુચિ, સ્વેદ, અગ્નિ, આસ અને હિપરસ એઓને નાશ કરે છે તથા મધનું ધોધન કરે છે.

વાગ્બહટ સૂત્ર સ્થાન ૩૦૨ પૃષ્ઠ ૩૦.





દેખાઈ આવતું હોય, ચામડી તથા હાડકાંજ ખાડી રહેવા હોય તથા સાંધાઓ અને મોંઢાં જાડાં હોય તે અતિ દુર્બળ કહેવાય છે.

### અતિ ક્ષીણપણથી થતા રોગો.

અતિ ક્ષીણ થએલા પુરુષને બરહ, ઉંધરસ, શ્વાસ, ગેબો, હરપ, પેટના રોગ અને સંત્રાસથી તથા આફરા વગેરે રોગો એકદમ થઈ આવે છે.

### કેટલાક દેખીતા દુર્બળ પણ બળવાન હોય છે તેનું કારણ શું ?

ગર્ભાધાનના સમયમાં જેનામાં પિતાના વીર્યનો ભાગ વધારે આવ્યો હોય અને મેદનો ભાગ ઓછો હોય તો તેથી ઉત્પન્ન થએલું સંતાન દેખીતું દુર્બળ છતાં પણ તે બહુ બળવંત હોય છે.

### કેટલાક દેખીતા બહા છતાં પણ કમ તાકાત- વાળા હોય છે તેનું શું કારણ ?

જો ગર્ભાધાન સમયમાં પિતાના વીર્યનો ઓછો ભાગ હોય અને મેદનો વિશેષ ભાગ હોય તો તેથી ઉત્પન્ન થએલ સંતાન સ્વભાવે કરીને કરીરે તો પુષ્ટ પણ બળ વગરનું હોય છે.

### ક્ષીણપણના ઉપાય.

જેટલી ઔષધીઓ બળને, શુક્ર-વીર્યને અને બંધેજને વધારનારી છે; અર્થાત્ વીં, દુધ, માંસ વગેરે અને આસગંધાદિ કરીરના ધાતુઓને મૃતસંજીવન રૂપ ઔષધીઓ છે તેઓનું સેવન કરવાથી ક્ષીણપણનો રોગ નાશ થાય છે. ( ક્ષીણપણ મટવા સંબંધીના ઔષધ પ્રયોગો આ ગ્રંથના ૨૨ અને ૨૩ માં તરંગમાં કહેવામાં આવેલો. )

### અસાધ્ય ક્ષીણતાનાં લક્ષણ.

જો મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત દુર્બળ હોય, જઠરાગ્નિ મંદ હોય તથા બળ વગરનું હોય તો તેના માટે કશો પણ ઉપાય છેજ નહીં.

કારણ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## ઉદર રોગનો અધિકાર.

### ઉદર-પેટના રોગોનું નિદાન.

જો મનુષ્યની જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેનેજ સમજા પ્રકારના રોગો થાય છે, તેમાં પણ પેટમાંના રોગો તો વિશેષે કરીનેજ થાય છે. અજીર્ણથી, અત્યંત દોષ ઉત્પન્ન કરનારા અન્નથી અને દૂધથી તથા વિષની અત્યંત શક્તિ થવાથી પણ પેટમાં રોગો થાય છે.

### પેટમાં થનારા રોગોની સંખ્યા.

કોષોનું એકાપણ થવાથી પણ પરસેવા તથા ખાણીને પહેવાવાળી નસોનાં માર્ગો રોગો

જલસંમિતે, પ્રાણવાયુને અને અપાનવાયુને દ્વિપિત કરી આઠ પ્રકારના પેટમાં રોગો પેદા કરે છે.

### પેટમાંના રોગોનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

પેટનું ચઢવું, હીંડવામાં અશક્તિ, દુર્બળપણું, અગ્નિની મંદતા, શરીરમાં સોજો, હાડકામાં કળતર-જ્વાનિ, વાયુ તથા વિષ્ટાનું રોકાણ, અને બળતરા તથા ઘેન એટલાં લક્ષણો સર્વ પ્રકારના પેટમાં થનારા રોગોમાં થાય છે.

### ઉદર રોગનાં પાસેનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી, બરલ વધવાથી, ગુદાનો રોગ થવાથી, આંતરડું થવાથી અને પેટમાં પાણીનો ભરાવો થવાથી એમ આઠ પ્રકારના ઉદર રોગો થાય છે; એટલે વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધબિહોદર, ક્ષતોદર, અને જીરોદર જોડોદર એ આઠ નામોવાળા ઉદર રોગો થાય છે. એઓનાં લુદાં લુદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

#### વાતોદરનાં લક્ષણ.

જેના હાથે, પગે, નાભિએ અને પેટે સોજો હોય, પેટના બમણા તથા ડાબા ભાગમાં, પડખામાં, પેટમાં, ફેડમાં તથા બરડામાં વેદના થાય, સાંધાઓ તુટે, સુકી ઉધરસ આવતી હોય, શરીરમાં કળતર તથા ભારેપણું, ઝાડો ઉતરે નહીં, ચામડી, નખ અને આંખો કાળાં પડી જાય, પેટમાં પીડા થાય, પેટ ચઢે અને પેટ બોલ્યા કરે તથા એચિંતો દરદમાં વધારો થટાડો થાય તો જાણવું કે વાયુનો ઉદર રોગ છે.

#### પિત્તોદરનાં લક્ષણ.

જેના શરીરમાં તાવ, મૂર્ચ્છા, બળતરા, તરશ, મોહોડામાં તીખાપણું, ફેર આવે, અતિસાર અને ચામડી વગેરેમાં પીળાશ પડે અથવા પેટની ચામડી, લીલી તથા રાતા પીળા રંગવાળી નસોથી બંધાયેલ હોય, પેટ પરસેવાવાળું, અંદર ઉનાશવાળું, બાહ્ય બળતરાવાળું, જાણે તેમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય તેવું, કુણા કુણા સ્પર્શવાળું, તુરત પાકી જનારું અને વ્યાધિવાળું, હોય તો જાણવું કે પિત્તનો ઉદર રોગ છે.

#### કફોદરનાં લક્ષણ.

જેના શરીરમાં પીડા હોય, જ્વાનિ, સોજો, અગ્નિનું ભારેપણું, નિદ્રાનો વધારો, મોળ, અરુચિ, ઉધરસ, અંગમાં અડવાળી ખમર ન પડે, ચામડી વગેરેમાં ઘોળાશ દેખાય તથા પેટ સજડ, સ્નિગ્ધ, ઘોળી રજોથી વ્યાપ્ત, મોટું, લાંબા વચ્ચે વધનારું, કઠણ, ઠંડા સ્પર્શવાળું ભારે અને ગડગડટ વગરનું હોય તો જાણવું કે કફનો ઉદર રોગ છે.

#### સન્નિપાતોદરનાં લક્ષણ.

દુષ્ટ આચારનું આચરણ કરવાવાળી દુષ્ટ સ્ત્રીઓ પોતાના તાબામાં રાખવા પોતાના પતિને નખ, ફવાડાં, મળ, મૂત્ર, અને અટકાવ-રજસ્વળાપણાનું લોહી એઓથી યુક્ત-મેળ-વેલું અન્ન ખવરાવે છે તે પુરૂષને, તથા બીજાં પણ પોતાના નોકર ચાકર કે પાસે રહેનારાં અવિચારી માણસો જેને એવું અન્ન ખવરાવે તેને, તથા જેને શત્રુઓ એમપણ વસ્તુમાં

ઝેર બેળવીને ખવરાવે તેને, ઝેરી માછલાં, ઝેરી, ઘાસ, ઝેરી પાંદડાં વગેરેવાળું પાણી જેના પેટમાં જાય તેને અને શૂણિ ઝેર જેના ખાવામાં આવ્યું હોય તેને કાપ પામેલું લોહી તથા કાપ પામેલા દોષો તુરત ત્રણે દોષોના ચિન્હવાળા લયંકર ઉદર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉદર રોગ વર્ષાદના કે વાદળાના ઘેરાયલા દિવસોમાં વિશેષે કરીને શુદ્ધ પામે છે-પ્રક્રુપિત થાય છે, તથા બળતરા અને મૂર્ચ્છા સહિત હોય તો બાલુવું કે સનિપાતોદર-દૂધોદર વ્યાધિ છે.

### પ્લીહોદરનાં લક્ષણ.

ગરમ વસ્તુના ખાવા-પીવાથી દુષિત થએલું લોહી તથા કફ બરલને વધારી દે છે અને બરલ વધવાથી પેટમાં વ્યાધિ થાય છે; જો કે પ્રત્યેક મનુષ્યના પેટના ડાઘા પડખે બરલ હોય છે; પરંતુ નબળાઈ વગેરેનાં કારણોથી વધી જાય છે ત્યારે તે રોગમાં ગણાય છે, તેમાં જો ડાઘા પડખાની બરલ વધી હોય તો ડાઘી તરફ પેટ વધે છે તેને પ્લીહોદર કહે છે અને જો પેટના જમણા પડખે વધતું છે તે વધે અર્થાત્ જમણી તરફ પેટ વધે છે તેને યકૃદ દાસ્યુદર રોગ માને છે. પ્લીહોદરમાં મંદાગ્નિ, છર્જાબર હોય છે અને બળનો નાશ થઈ જાય છે.

### બદ્ધગુદોદરનાં લક્ષણ.

વગર શોષણાં ( વીણા-ઝાટક્યા વગરનાં ) અન્નો ખાવાથી શાક તથા કમળકંદ-આદિ ચોટી રહેનાર પદાર્થો તથા રેતી-કાંકરીઓ ખાવામાં આવવાથી આંતરકું અત્યંત ઢંકાઈ જાય અર્થાત્ આંતરડાંનાં છિદ્રોમાં મળ એકઠો વા જમાવટ થવાથી ગુદામાં વિષ્ટ રોગાઈ જાય છે અને માંડમાંડ કાડો થાય છે તથા હ્રદય અને કુંદીના મધ્યમાં પેટનો વધારો થાય છે તેને બદ્ધગુદોદર કહે છે.

### ક્ષતોદરનાં લક્ષણ.

અંજની સાથે કે અન્ય કોઈ પદાર્થો સાથે ખાવામાં આવેલ કાંટા કે કાંકરા વગેરેથી આંતરકું ભેદાઈ જાય તેથી તેમાંથી પાણી જેવો શ્રાવ પાછો ગુદામાંથી શ્રવે અને કુંદીની નીચેના ભાગમાં પેટ વધે, સોયો ભોંકાયા જેવી બધા થાય અને બાલુ પેટ ચીરાઈ જવું હોય એવું લાગે તો બાલુવું કે ક્ષતોદર-પેટમાં ચાંદી પડવાથી મએલો પેટમાં વ્યાધિ છે. આને પરિશ્રાવ્યુદર રોગ પણ કહે છે. બગાસું ખાવાથી કે વિશેષ ભોજનથી પણ આરામ થાય છે.

### વૃકોદર-જળોદરનાં લક્ષણ.

સ્ત્રોતપ્રાપ્ત કરીને, અનુવાસનભસ્તિ લઈને, વમન તથા વિરેચન લઈને અને નિષેધ-ભસ્તિ લઈને જે મનુષ્ય તુરત ટાકું પાણી પીએ છે તો-તેનાં શરીરમાં જળને વહેવાવાળી વળો દુષિત થાય છે, તેથી જળ રસિકા અમમાંના ઝાઝા બીની પેટે બહાર નીકળીને પેટમાં

૧ નિમને હાલુમાંથી બોમધીઓથી હાલુવાને લીધે, બુટું મોવાને લીધે, દરથી, પાંચથી કે તડ-માંથી મુઠાકે મળનારા લીધે અથવા સ્વભાવિક રીતે જે ઝેર પોતના ગુણથી સહિત 'બુટું' હોય તેને દુષિત નિષેધ કહે છે.

આને છે અને પેટમાં આવીને ચુદાદાર બાહાર નીકળે છે તેને વૃદ્ધાદર-જનોદર રોગ કહે છે. જેથી પેટ ઉપલેલી કુંડીવાળું થાય છે, બહુ ત્યારેકાર પાણીથી ભરેલું હોય તેવું બાહ્યના આમ તેમ પ્રસરણવાળું પેટ લાગે, તથા પાણીની ભરેલી મસકની પેટે પાણીથી ભરેલું દેખાય અને પાણીના હાલવા ચાલવાથી મતાં બેસતાં કે ચાલતાં તેને જરા કળ વળતી નથી તથા શરીર મૂળ્યા કરે તેને જનોદર રોગ કહે છે.

### પેટના રોગોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

પણું કરીને આઠે પ્રકારના પેટમાંના રોગોને ઉત્પન્ન થતાં કષ્ટસાધ્ય માનેલ છે. જે રોગી બળવાન હોય તથા તે રોગમાં પાણી ઉત્પન્ન ન થયું હોય અને તુરતના પેદા થએલ રોગ હોય તો ઉપાયો કરવાથી આરામ થાય છે. બહુગુદોદર ૧૫ દિવસ ઉપરાંત રહે તો મનુષ્યને મારી નાખે છે, જનોદર અસાધ્ય છે. જે ઉદર રોગીના પડખામાં શ્લેષા કુટે, આંખો ઉપર સોજે હોય, ઇંદ્રિ વાંકી થઈ મધ મધ હોય, શરીરની ચામડી પાતળી તથા બીની થઈ જણાતી હોય, બળ, બોલી, માંસ નાશ પામ્યાં હોય અને અમિ મંદ થઈ ગયા હોય તો તે ઉદરરોગી મરણને શરણ થાય છે, તથા જે ઉદરરોગીનાં પડખાં ભાગી ગયાં હોય-શ્લેષા ચાલતી હોય, અન્ન ઉપર દ્વેષ થયો હોય, શરીરમાં સોજે તથા અતિસારની પીડા હોય, અને રેત સેવા છતાં પણ પેટ ખાલી ન દેખાતાં ભરેલું દેખાય તેવા ઉદર રોગીની ડાહ્યા વેચે દવા ન કરવી; કેમકે તેને યશ મળતો નથી.

### વાતોદરના ઉપાય.

એરંડીયું તેલ, દશમળનું ચૂર્ણ અને ગોમૂત્ર એઓને એકત્ર કરી પીવાથી વાયુ સંબંધી પેટમાંના રોગ મટે છે, અને સોજે તથા શ્લેષા પણ મટે છે. અથવા ત્રિફળના ક્વાથમાં ગોમૂત્ર નાખી પીવાથી વાયુ સંબંધી પેટમાંના રોગ, સોજે અને શ્લેષા નાશ પામે છે. અથવા ઉપલેટ, નેપાળાનું મૂળ અથવા શેષેલો નેપાળો, જવખાર, બમણી સુંઠ, મરી, પીપર, સિંધાવણ, સાંભરણ, સંયળ, વજ, છૂંદું અજમો, હિંગ, સાણ, ચવક અને ત્રિતક એઓ સમાન ભાગે લઈ તેઓનું સફમ ચૂર્ણ કરી ઊના પાણી સાથે સેવન કરવાથી વાયુ સંબંધી પેટના રોગો મટી જાય છે-આ કુષ્ઠાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા કોઈ ક-ળીનું કસણુ તોલા ૪૦૦ લઈ ફોલી વાટી ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં તેને ક્વાથ કરી પાણી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, નેપાળો, હિંગ, સિંધાવણ, ત્રિતક, દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, જેડીમધ, સરગવો, સાટોડી, સંયળ, વાવડીંગ, અજમો અને ગજ-પીપર એ પ્રત્યેક પદાર્થો ૪-૪ તોલા ભાર અને નસોતર ૨૪ તોલાભાર લઈ વાટી સર્વને કસ કરી પેલા ક્વાથમાં નાખીને તે ક્વાથમાં કામળ અગ્નિવતે તેલ પકાવવું. પ્રાતઃકાલે ઊડી પોતાના અમિ તથા બળને અનુસરી યોગ્ય માત્રાથી એ તેલનું સેવન કરે તો તેથી સમગ્ર રોગો મટી જાય છે અને પેટના રોગો તો વિશેષ કરીનેજ મટી જાય છે. તથા મૂત્રમૂળ, ઉદાસર્પિ-અંતરિક્ષ, મુદાના કૃમિઓ, પડખાનું શ્લેષા, પેટનું શ્લેષા, આમ શ્લેષા, અમિ, ચક્ર, અર્ધ-લિંગ, આક્રે, મરલ, અને આંત્રમાં થતી વેદના એ સર્વ આ લઘુત્વલેશનામાં તેલના સેવનથી મટી જાય છે. અથવા-દશમૂળના ક્વાથમાં ગોમૂત્ર નાખી સેવન કરવાથી વાતોદરની બાધિ શ્લેષા અને સોજે નાશ પામે છે. અથવા ગરમ દુધમાં એરંડીયું તેલ એકમૂલ



જાણી પીવાથી વાતોદર મટે છે.

### પિત્તોદરના ઉપાય.

પિત્તજન્ય પેટના રોગ ઉપર યોગ્ય જીવાળ આપવો. અથવા સાકર તથા મરીનું ચૂર્ણ નાખેલી મીઠી જાણ પીવી, જેથી પિત્ત સંબંધી પેટના રોગો મટી જાય છે. અથવા પંચ મૂળોનો ક્વાથ પીવો. અથવા મધુર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું જેથી પિત્તોદર મટી જાય છે.

### કફોદરના ઉપાય.

નસોતરના કફથી સિદ્ધ કરેલું ઉટડીનું દુધ અથવા એરંડીઆના કફથી સિદ્ધ કરેલું ઉટડીનું દુધ પીએ અથવા તેમાં પીપર, પીપરામૂળ, અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ નાખી એક માસ સુધી તે દુધ સેવન કરે તો કફ સંબંધી પેટના વ્યાધિ મટે છે.

### સન્નિપાતોદરના ઉપાય.

સુંઠ અને ત્રિફળાને દહીના પાણી સાથે વાટી તેમાં તેલ અથવા ઘી નાખી ગ્રંથિ દ્વારા ગરમી તે તેલ કે ઘીને સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરે તો સન્નિપાતનો ઉદરરોગ મટે છે.

### ઉદરરોગ ઉપર છાશનું સેવન.

માનની ધાટી જાણ લઈ તેમાં સિંધાલુણ અને પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીએ તો વાતોદર મટે છે. સાકર અને મરીનું ચૂર્ણ મીઠી જાણ સાથે પીવાથી પિત્તોદર મટે છે. અજમો, છીણીનાં મૂળ, છરં, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ નાખી ધાટી જાણ પીવાથી ક્રોધોદર મટે છે. જવખાર, ત્રિકટુ, તથા સિંધવના ચૂર્ણ યુક્ત ગાંડી જાણ પીવાથી નિદ્રોદર મટે છે. જથા ત્રિજક, સિંધવ, તથા છરં, અજમો અને છીણીનાં મૂળના ચૂર્ણયુક્ત જાણ પીવાથી બદ્ધ ક્રોધોદર મટે છે. મધ તથા પીપરના ચૂર્ણયુક્ત જાણ પીવાથી ક્ષતોદર મટે છે અને જવખાર, સિંધવ, તથા ત્રિકટુના ચૂર્ણ સહિત ગાયત્રી જાણ પીવાથી જળોદર મટે છે એમ જાણવિશિષ્ટ તથા વૈદ્યવિદ્યાના કર્તા શંકરભટ્ટનું કહેવું છે.

અથવા અજમો, છીણીનાં મૂળ, ધાણા, ત્રિફળા, કાળીજીરી, કલૌંજીજીરં, પીપરી-મૂળ, બોડી અજમો, કચુરો, વજ, સતાવરી, છરં, ત્રિકટુ, દારૂડી, ચિત્રામૂળ, જવખાર, સા-જખાર, એરંડાનાં મૂળ, ઉપલેટ, પાંચ જલ્તનાં મીઠાં, અને વાવડીંગ, એઓ સમાન ભાગ, નેપાળાનાં મૂળ વા શુદ્ધ નેપાળો ( એક વસ્તુથી ) તથા ભાગ, નસોતર અને હૃદયવસ્તુનાં બધે જાણ તથા સાતજો ઘેર ચાર જાણ લઈ એ સર્વનું યથાથોગ્ય ચૂર્ણ તૈયાર કરે એટલે તે આરોગ્યકર ચૂર્ણ કહેવાય છે. આ ચૂર્ણ રોગોના સમૂહનો નાશ કરનાર છે, જેમ શ્રી વિષ્ણુ મરમહામાન્ત પ્રભાવથી હુષ્ટ દૈત્યો ભાગી જાય છે તેમ આ ચૂર્ણના પ્રભાવથી રોગો નાશ પામે છે. પેટના રોગવાળાએ આ ચૂર્ણ ધાટી જાણ સાથે પીવું, ગોળાના રોગોએ ગોળાના ક્વાથ સાથે પીવું, આક્રમના રોગોએ દારૂની સાથે પીવું, વાયુના રોગોએ મરિચીનાં આક્રમ સાથે પીવું, ગાંડાના રોગોએ દહીના મંડની સાથે પીવું, હરથ રોગોએ કાંઠાનાં રસ સાથે પીવું, શુદ્ધામાં વાદ થવાના રોગવાળાએ કોકમના જળની સાથે પીવું અને અજીર્ણમાં ઉત્ત પાણી સાથે પીવું, અગંધર, પાંડુરોગ, ઉપસ્થ, આસ, મગ્ગમક, હરીમ, મગ્ગમ, કુમ્મર, મગ્ગમિ, તાવ, દાદનું જેર, ગાંડનું જેર અને અકૃત્રિમ જેર એઓની ઉદર

પણ પ્રથમ કાઠાને સ્વિગ્ધ કરીને પછી ચોગ્ય પદાર્થની સાથે આ રેચ લગાડનાર નારાયણ ચૂર્ણ પીવું, અથવા ચોરનું દુધ, નેપાળાનું મૂળ, ત્રિકુળાં, વાવડીંગ, ભોરીંગણી, નસોતર, અને ચિત્રામૂળ, એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલા બાર લઈ તેઓના કદકથી સોળ તોલા બાર થી પકાવવું એટલે નારાયણદૂત પ્રિદ્ધ થશે. રેચ લાગવા માટે પાણીની સાથે તોલા અથવા અરધા તોલા બાર આ ઘૂત પીને તે ઉપર ઉનું પાણી પીવું. વિધિ જાણનારાં પુરોષોએ આ ઘીથી રેચ લાગ્યા પછી રેચને વાળવાના માટે ચોગ્ય પેચા ( પૃષ્ઠ ૧૬૬ મામાં જુવો. ) અથવા ચોગ્ય રસ પીવે. જેમ બાણ નિશાનને તોડી નાંખે છે તેમ યુક્તિ સહિત ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ આ નારાયણદૂત પેટના રોગોને તોડી નાંખે છે. અથવા સાટોહી, દારૂહળદર, કડુ, પરવળ, હરડે, સિંચડો, મોચ, સુંઠ અને ગળો એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મૂત તથા શુદ્ધ ગુગળ નાખી પ્રભાતે પીવાથી સધળા અંગના સોજા, પેટના રોગ, પાંકુ, શૂળ અને શ્વાસ ઇત્યાદિ રોગોનો જલ્પે નિશ્ચે નાશ કરે છે. આ પુનર્નવાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા અજમો. તોલા ૫૬ અને શેકલો ૮૦૦ તોલા ૮ લઈ એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલા બાર પાણી સાથે સેવન કરે તો પેટના રોગો નાશ પામે છે. અથવા પીપર તોલા ૨૦ લઈ તેને ચોરના દુધમાં બીંજવી છાયામાં સુકાવી લેવી, એમ સાત વખત પુટ દીધા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ૨૪ ચણીબાર ઉના પાણી સાથે એકાંતરે સેવન કરે અને તે ઉપર જાશ ભાત ખાય તો નિશ્ચે જલંદર વગેરે સમસ્ત પેટના રોગો નાશ પામે છે. આ ઉદરોમય ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા એક હજાર પીપરને ચોરના દુધમાં બીંજવી તથા હરડેને ગોમૂતના પુટ દઈ સેવન કરે તો પેટના રોગ મટે છે. અથવા શુદ્ધ નેપાળો અથવા નેપાળાનાં મૂળ, પીપર, અને સુંઠ એટલાં સમાન ભાજે લેવાં અને દારૂડી એક ઔષધથી બમણી લેવી તથા બિડલણ અરધ ભાજે લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ટાલા પાણી સાથે અનુમાન પ્રમાણ સેવન કરે તો બરલ, ગોળો, મંદામિ અને પાંડુરોગ એઓનો નાશ કરે છે. અથવા સિંધાલુ, અને સંચળ એ બન્નેને આકડનાં પાંદડાંઓ ઉપર લગાડી પછી દેવતામાં એવી રીતે બાળવાં કે એનો ધુમાડો બાહાર નીકળી ન શકે તેમ બાળી તે બસ્મને દહીના પાણી સાથે અથવા હળદરના કદકમાં ગુમર-પાકાનો રસ નાખી પીવાથી ઉદર રોગ જાય. વિશેષે કરીને આ પ્રયોગના કરવાથી સાત રાત્રિમાં બરલ નાશ પામે છે. વૈધરહસ્ય.

### જળોદરના ઉપાય.

શુદ્ધપારો, શુદ્ધ મંધક, પીપર, શુદ્ધ મોરચુ અને હરડેહળ એ સર્વ બરાબર લઈ સૂક્ષ્મ વાટી તેને ગરમાળાના ક્વાથમાં ૫ દિવસ અને ચોરના દુધમાં ૫ દિવસ ઘૂંટી તેમાંથી ૧ માસા બાર સેવન કરે તો જળોદરનો નાશ કરે છે તે ઉપર દહી ચોખા અને આમલીનું સરખત સેવવાથી ઉત્તમ પ્રકારે ગુણ આપે છે—આ ઉદરારીરસ કહેવાય છે. ચોખતરંગિણી. અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, પાંચ જાતનાં લૂણ, શેકલો ૮૦૦ અને સાણ એ સર્વ સમાન ભાજે લઈ એ સર્વની બરાબર શુદ્ધ નેપાળો લેવો, પછી સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી નેપાળાના મૂળના રસમાં ૩ વાર ઘૂંટી તથા ખીતેરાના રસમાં ૩ વાર ઘૂંટી ( ૩ પુટ દઈ ) છાયામાં સુકાવી તેની અરધી રતિબાર માત્રા નિરંતર સેવન કરે તો સર્વ જાતના પેટનાં અપચિત્ત-રસ, ગોળો, આદરો, શૂળ, તથા અરશ વગેરેનો નાશ કરે છે અને તેનું નેપાળાં અંગના

મહુ દોષ તો, સાપનું ઝેર નાશ પામે છે. આ ઉદયભાસ્કરરસ કહેવાય છે. રસરત્ન પ્રદીપ્ત. અથવા આકાનું દુધ તોલા ૮, ચેરનું દુધ તોલા ૮, નસોતર તોલા ૨૪, હરડે, કપિષો, નેપાળાનાં મૂળ, ગરણી, ચિત્રામૂળ, કાંગ ( નસોતર, લગ્નળુ કે ખુંપકળા ! ) શંખીની ( શંખાવળી ! ) અને નીલિની ( ગળી કે કમળીની ! ) એટલા પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર લેવા, પછી એ સર્વને ૬૪ તોલા ગાયના ઘીમાં ચાર ગણા પાણી સાથે ધીમા ધીમા તાપથી પકાવી સર્વ રસ બળી એકઠું થી રહે ત્યારે ગાળી લઈ સુંદર દઢ વાસણુ—ચીશીમાં ભરી રાખવું. એમાંથી ૧ ટીપું સેવન કરે તો દુષ્ટ પેટના રોગો અથવા બંધકાશ, સોજા સહિત પેટના રોગો, બગંદર, ગોળા એટલા રોગો ૧ ગિંદુ માત્ર પ્રમાણના સેવનથી મટે છે. અર્થાત્ નેટલાં ગિંદુ પીધાં હોય તેટલાજ રેચ લાગે છે આ ગિંદુવૃત્ત કહેવાય છે. વૈદ્યવિનોદ.

ਪ੍ਰਣਾਮਪ੍ਰਣਾਮ.

રાતા ચોખા, સાડી ચોખા, ધઉ, જવ, અને નાનવી એઓનું ભોજન, નિરૂદ્ધ થસ્તિ તથા રેચ એટલા પેટના રોગવાળાને પથ્ય-હિતકારી છે.

જળપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસ, જળજંતુઓનાં માંસ, શાક લોટથી બનતા પદાર્થો, તથા, કસરત, પંજ, દિવસનું સુવું અને સ્નેહપાન એઓનો ત્યાગ કરવો; કેમકે એ રોગ માટે કુપ્રત્ય છે. તેમજ ઉંમ્ર, ખારા, ઊના, બળતરા કરનાર અને બારે પદાર્થો ખાવાનો તથા વિશેષ પ્રાણી પીવાનો પણ ત્યાગ કરવો. ૧

**ઉદ્દર રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.**

હતિ શ્રી મન્મહારાજધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત  
અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે મેદરોગ, કાર્યરોગ, અને ઉદરરોગનાં નિદાન  
ઉત્પત્તિ, લક્ષણ તથા ચલ્નનિરૂપણ નામનો તેરમો તરંગ સંપૂર્ણ.

\*\*\*\*\*

તરંગ ચૌદમો.

સોમ ચંદ્રવૃદ્ધિ બદ રોગ, ગંડમાળ મળમંડ કુરોગ;

અપ્રતિ શ્રંધિ અર્ણવ અધિકાર, આ તરંગમાં છે નિરધાર.

**● 2013 年 12 月 10 日**

## સોથ—સોજા રોગનો અધિકાર.

## सोळातुं निहाल.

વગર વિરેચન-આદિ શોધનથી, પાંડુરોગ-આદિ રોગોથી કે ઉપવાસોથી દુર્બળ થએલા મનુષ્યને સોજો થાય છે. તથા ખારા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉના, કે બારે પદાર્થોના સેવનથી સોજો થાય છે. અથવા દહીં ખાવાથી, ખાંચલા અન્નના અપકવ-વગર પાકેલા રસથી, માટીના ખાવાથી,

૧૨૭ હવે શેખી મૂર્ખો, હલ્દી, અતિસાર, દુખર્જતા, હેઠછી, મળખખ, તાવ, શ્વાસ, અને સોજે  
જેવાનાં રોગોને કાઢી કહિત લેખ જાણે મલા છતાં પણ ચેટ મટે અને આંખળ ખાદ્યાર નીકળી આવે  
તો તે શેખીની ચિકિત્સા ન કરવી. વૈદ્યહસ્ય.

જાક અને માંહેમાંહે વિરોધ કરનારા પૃથ્વીના ખાવાથી, સંયોગથી મળેલા વિષ સહિત અન્નના સેવનથી, અરણ્ય-મસાથી ક્રોધપણુ શ્રમ ન કરવાથી, શોધનના લાભક મનોરથ શરીરકું કિંમતી રેચવડે શોધન ન કરવાથી, કોઈ મર્મસ્થાનના ઉપર કોઈપણ પ્રહારનો પ્રહાર વાળવાથી, કાંઈ ગર્ભ પડી જવાથી, વિષમ પ્રસવથી, અને વમનાદિ પાંચ ક્રમો અમોઘ રીતે થવાથી વાલુખાદિ દોષો સંબંધી સોજો ઉત્પન્ન થાય છે; તે સોજના નવ પ્રકાર છે—પિત્તનો, કફનો, વાયુપિત્તનો, વાયુકફનો, કફપિત્તનો, સન્નિપાતનો, પ્રહાર વાગવાનો અને એકેએક જોમ નવ ભેદનો સોજો થાય છે.

### સોજનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જેને સંતાપ થાય, રજો તણાયા જેવી (અવયવોને લાંબા દુઝકા કરતાં) પીડા થાય છે અને શરીરમાં જડત્વ-અકડા-ભારે-શન્યતાપણું થાય ત્યારે જાણવું કે તે મનુષ્યને સોજોનો રોગ ઉત્પન્ન થશે.

### સોજની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ.

દુષ્ટ યજ્ઞેલો વાયુ, દુષ્ટ યજ્ઞેશ્વર સોહીને દુષ્ટ યજ્ઞેષ્વર પિત્તને તથા દુષ્ટ યજ્ઞેશ્વર કફને જાણાર નસોમાં સ્થાન જઈ અને પોતે તેઓથી રોકાઈને ચામડીમાં તથા માંસમાં સોહીવા, પિત્તના અને કફના એકડાપણાથી ઘાટાપણાવાળા જે હિંચાઈને ઉત્પન્ન કરે છે તેને સોજો કહે છે. એ સોજની સ્થિતિ નિયમ વગરની છે; કેમકે તે સોજો વખતે ઔષધ ઉપાય કર્યા વિનાજ ઉતરી જાય છે. એ નિયમ વગરપણું ભારેપણાવાળું થાય છે અને ભારેપણું પણ નિયમ વગરનું થાય છે તેમ સોજની હિંચાઈ પણ અવસ્થા વગરની થાય છે. એ સોજની ઉનાશ, શરીરમાં ભારેપણું, નસોનું પાતળાપણું, રૂંદાડાં ઉભાં થવાં અને વંચું બહારી જાય એ સર્વ સોજનાં સામાન્ય લક્ષણો છે.

### વાયુના સોજનાં લક્ષણ.

શરીરની ચામડી પાતળી, કઠોર, રાત્રી તથા કાળી થાય છે, અડવાથી રોગીને માલમ પડે નહીં, ઝચુઝચાડીયુક્ત, રૂંદાડાં ઉભાં થાય, તથા પીડાથી સહિત હોય છે, કારણુ વગર સોજો ઉતરી જાય, દબાવવાથી ઉંચો થાય અને દિલ્લે વંચારે જોરમાં હોય તે સોજો વાયુ પ્રકોપથી થયો સમજવો. (શિક વજેરે કરવાથી ઉતરી જાય છે.)

### પિત્તના સોજનાં લક્ષણ.

શરીરની ચામડી કુશ્મી હોય, ગંધ સહિત હોય, કાળી તથા લાલાશ કે પીળાશ પડતી હોય, ભ્રમ, તાવ, પ્રસ્વેદ, તરશ, તથા મદ્યથી સંયુક્ત સોજો હોય, તપ્યા કરતો હોય, રમજ સહન કરે તેવો હોય, આંખો લાલ, અને પાકવા વખતે ચામડીમાં ખળતરા જણાવતી હોય તે સોજો પિત્તથી થનારો જાણવો.

### કફના સોજનાં લક્ષણ.

જે સોજથી શરીર ભારે રહે, સોજો સ્થિર હોય, પાંડુ વર્ણવાળો હોય, એકાગ્ર અવધિ, નિદ્રાનો વધારો, લાળનું ઝરવું તથા ઉઘટીથી કુક્ત, અગ્નિને મંદ કરનારું થવા-



ધી ઉપા ન થોા હોય, સત્રિએ વધારે જોરમાં હોય અને જેની ઉત્પત્તિ તથા ક્રીતિ બં-  
હુ કુખલપદ હોય તે કદ સંબધી સોજને જાયવો.

### અળે દોષોથી તથા ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલા સોજનાં ચિન્હ.

જે જે પ્રકારનાં નિદાનો જેવામાં આવે અને ઉપર કહેલાં લક્ષણોમાંથી જે દોષોનાં  
લક્ષણો હોય તેા જાણવું કે જે દોષથી ઉત્પન્ન થએલ સોજને છે અને જે સોજનાં તથા દોષ-  
નાં ચિન્હો જેવામાં આવે તે ત્રિદોષનો સોજને જાયવો.

### અભિધાતથી થએલા સોજનાં લક્ષણ.

ખાદ્ય આદિના ઉદનથી, પથરાદિના તાડનથી, તીર આદિના જમનથી કે કાકડી વગેરે  
ના પ્રકારથી આવેલો સોજને અથવા જીવામાં, કે કોવચના સ્પર્શથી થએલો સોજને, ટાક  
પવનના લાગવાથી અને દહીના ખાવાથી થએલો સોજને, ફેલાતો જતો હોય, અત્યંત ઉનાહ-  
વાળો-બળતરા ક્રુત અને સત્તા વર્ણવાળો તથા જેમાં પિત્તના સોજનાં સર્વ લક્ષણો મળતાં  
હોય તે સોજને અભિધાતજન્ય જાયવો.

### ઝેરથી થએલા સોજનાં લક્ષણ.

હરીર ઉપર ઝેરી છત્રાંજોનાં ફરવાથી, તથા મૂતરવાથી, જે પ્રાણીઓ ઝેરી નથી  
તેઓના પશુ લટકી નથી કે છતોથી ખાવાત લવાથી, વિષવાળાં જંતુવૃક્ષોનાં મૂળ-મૂર  
તથા વીર્યના સ્પર્શથી કે તેના સંયોગથી થએલ વસ્તુના સંબધથી, ઝેરી છત્રના કે ઝેરી પં-  
વનના લાગવાથી, ઝેર મિશ્રિત વસ્તુના ખાવાથી, અથવા ઝેરનો સ્પર્શ થવાથી જાંબુ થ-  
એલ સોજને વિષજ સોજ જાયવો. આ સોજમાં અત્યંત પીડા થાય છે, કુષ્ઠો, ચલન લક્ષિત  
વાળો, ફેલાયલો, બળતરા સહિત, અને લટકતો તથા તુરત લાય છે. ૧

### સોજના ઉપદ્રવો.

ઉર્ધ્વસ, તરફ, ઉલટી, દુર્બળતા, શ્વાસ, અશ્વિ, તાવ, અતિસાર, અત્યંત પીડા અને  
તે અત્યંત નિર્બળતા એટલાં સોજના ઉપદ્રવો છે.

### સોજનું સાધ્યસાધ્યજ્ઞ.

જે સોજવાળો ઉપર કહેલા ઉપદ્રવોએ કરીને ક્રુત હોય તેા તેની ચિકિત્સા કરવી  
ચોખ નથી. વળી જે સોજે છાતી અને હોઝરીનાં વચ્ચેનાં ભાગમાં જાયતો હોય, અથવા  
જે સોજે આંખાં ફોરમાં ફેલાયલો હોય તે ત્રિદોષજન્ય સોજને કહ્યાય છે. જે સોજને એક  
જાણુનાં જરથી એમાં થયો હોય તે ત્રિદોષજન્ય સોજને મરજીને કહેવું કરનાર છે. તેમજ  
જે પુરુષને પ્રથમ પગથી કદ મધ મોહોમો તરફ સોજે ચડતો જાય અને જે બીજા પ્રથમ  
જુનથી કદ મધ પગમાં તરફ સોજે ચડે તેા તે સોજને નિમ્બે તે પુરુષના પ્રાણ છે છે.

૧ જે આપ્તસંધર્મ જેવો સ્થિત મેક તે જાણીથી ઉપદ્રવનાં લક્ષણો સોજને લક્ષણ કહે છે. જે  
પિત્તજન્ય થયેલ હોય છે જાણી અને કોવચી વચમાં સોજને ઉત્પન્ન કરે છે. જે નિર્બળતા-જન્ય  
જન્યજન્ય જેવો સોજરીતે જાણનાં ભાગમાં સોજને પેદા કરે છે. અને સંબધી સ્પર્શક ફેલાયલો  
હોય હોય તે સર્વ જીવિમાં સોજને ઉત્પન્ન કરે છે. માંચવનિહન.

આપણા લેકોમાં પણ સાધારણ કહેવત છે કે—“ મરદની ઘૂંટી અને સ્ત્રીની ડૂંટી ” સોજાથી યુક્ત થાય તો તે અચૂંક નથી. વળી જે સોજો મૂત્રાશયમાં થયો ( પુરુષ વા સ્ત્રી ) હોય તો તેનું મૃત્યુ થાય છે. ૧

### સોજાના ઉપાય.

સુંઠ, સાટોડી, એરંડાની છાલ અને મોટાં પાંચ મૂળ એએનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે અને ખાત્રામાં પણ તે જ ક્વાથનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી વાયુ સંબંધી સોજો મટી જાય છે.

કડવાં પરવળ, ત્રિફળાં, લીંમડો અને દારૂહળદર એએનો ક્વાથ કરી તેમાં શુદ્ધ કરેલો ભુમળ નાખી પીવાથી પિત્ત સંબંધી સોજો મટી જાય છે. અને કફ સંબંધી સોજો પણ મટી જાય છે તથા જ્વર અને તરશ્વને પણ મટાડે છે.

“ પીપર અથવા હરડેને ચોરના દુધમાં ૩ દિવસ બીંજવી રાખી પછી છાંયડામાં મુકવી સૂઈથી વાટી ટાંક ૨ પ્રમાણ ૧૦ દિવસ સુધી સેવન કરે તો, સન્નિપાતનો સોજો મટે છે. ”

તલ અને કાળી માટી એએને વાટીને ચોપડવાથી અથવા એકલા કાળા તલ વા તલ અને કાળી માટી ભેંજના દુધમાં વાટી ભેંજના માખણમાં મેળવી ચોપડવાથી લીલા-માથી થએલો સોજો મટી જાય છે. અથવા જેડીમધ, દુધ તલ અને માખણ એએનો લેપ કરવાથી બીલામાનો સોજો ઉતરી જાય છે. અથવા ડાંગરનાં પાંદડાંના લેપથી બીલામાનો સોજો મટી જાય છે.

જેરના સોજાના ઉપાય ૧૯ મા તરંગમાં લખવામાં આવશે માટે તે પ્રકરણમાંથી જોઈ લેવા.

### સોજાના સામાન્ય ઉપાય.

અથવા આદુ અને ગોળ અથવા સુંઠ અને ગોળ, વા ગોળ અને હરડે અથવા ગોળ અને પીપર એમાંથી મને તે એક યોગ-ઉપાયને એક લોભાથી વધારતાં ૧૨ તોલા સુધી વધતું એટલે પંદર દિવસ અથવા ૧ મહિના પર્યંત સેવન કરવાથી સોજો, સળેખમ, આસ, ઉધરસ, અશ્મિ, પીનસ, અશ્મરુ, તાવ, હરપ, સંગ્રહણી અને બીજા પણ કફ તથા વાયુના રોગોને દૂર કરે છે. અથવા હરડે, હળદર, બારંગી, ગોળ, ચિત્રો, દારૂહળદર, સાટોડી, દેવદાર અને સુંઠ એએનો ક્વાથ કરી પીવાથી હાથ પગ મુખ અને પેટ એટલી જગ્યામાં રહેલા સોજાને તુરંત બળાત્કારે પણ નાશ કરી નાખે છે. આ પથ્યાદિ ક્વાથ કહેવાય છે. જે અંડકોષમાં સોજો થયે હોય તો ત્રિફળાનો ક્વાથ ગોમૂત્ર સહિત તૈયાર કરી પીવાથી વૃષણ (Testicles) ઉપરનો સોજો મટી જાય છે. અથવા ઘોળા સટોડી, દેવદાર, અને ચિત્રો એએથી અથવા નેપાળાનું મૂળ, નસોતર, સુંઠ, મરી, પીપર અને ચિત્રામૂળ એએથી સારી પેઠે પકાવેલું દુધ

૧ પુરુષને યમમાં થએલો સોજો મુખ ઉપર અને સ્ત્રીને મુખ ઉપર થએલો સોજો યમ ઉપર નખ અને તે સોજો જે અતિસાર, ગ્રહણી તથા હરપ આદિ બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયે હોય અર્થાત્ પોતાનાં નિદાનોથી જ થયે હોય તો તે સોજો પુરુષ અને સ્ત્રીને મારી નાખે છે. તેમજ પુરુષ કે સ્ત્રીને મૂત્રાશય-પેદુમાં થએલો સોજો બીજા રોગોના ઉપદ્રવ રૂપે ન થયે હોય અર્થાત્ પોતાના નિદાનો-હેતુથી થયે હોય તો તે મરણ નિપજવે છે; અર્થાત્ ઉપર કહેલ સોજાની અતિ હાજર મરણનાં એ અન્ય રોગોના ઉપદ્રવરૂપ સોજો હોય તો અસાધ્ય નથી એમ અંશતરનો કર્તા કહે છે.

ગોમ્મ વિધિથી પીવામાં આવે તો તેથી અવસ્થા સોજો મટી જાય છે. ( અથવા એઓનો ક-વાથ કરી પીવો.) અથવા આકડો, લાલ રંગની સાટોડી, અને લીંબડાની ઝાલ એઓનો કવાથ ગોમ્મ સાથે તૈયાર કરી તેથી સોજોને સેવન કરવાથી સોજો મટે છે. અથવા સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, સરગવો અને ઘોળા સરસર એઓને કાંજી, લીંબુ કે કાંઈ ખાટા રસમાં વાટી જરા જરા ઉનાં કરી ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટી જાય છે. અથવા સુંઠ અને પીપર એઓના ચૂર્ણને ગોળમાં મેળવી ખાવાથી સોજા, આમાજીર્ણ અથવા આમ તથા અંજીર્ણ અને શળનો નાશ કરે છે, તથા મૂત્રાશયને સાફ કરે છે.

અથવા ૧૨ તોલા ગોળ, ૧૨ તોલા સુંઠ, ૧૨ તોલા પીપર, ૪ તોલા મંદૂર અને ૪ તોલા તલ એઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી સેવન કરે તો તેથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટી જાય છે—આ ગુડાદિવૃદ્ધિ કહેવાય છે. અથવા સુંકાયલા મૂળા, સાટોડીનું મૂળ, દેવદાર ( વા દા-રૂહળદર ), રાસ્ના અને સુંઠ એઓનાથી પકાવેલું તૈલ જો શરીરે ચોળવામાં આવે તો સોજો તથા શળ મટી જાય છે આ શુષ્ક મૂળક તૈલ કહેવાય છે. સ્વાવપ્રકારી.

સોજામાં બળતરા થતી હોય તો બેહેડના ઠળીઆ માંહેની મીંજને પાણી સાથે ઘુંટી લેપ કરવાથી સોજો અને સોજામાં થતી બળતરાની પીડા નાશ થાય છે.

સાટોડીની જડ, દારૂહળદર, ગળો, કાળીપાડ, સુંઠ અને ગોખર એઓ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ગોમ્મ સંભાથે સેવન કરે તો સમસ્ત પ્રકારનો સોજો અને આક પ્રકારના પેટમાંના રોજો તથા ઘોર વજી ( ગડ ગુંબડ વા ) નો નાશ કરે છે. આ પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. ( પુનર્નવાદિ કવાથ પણ સોજા ઉપર ઉત્તમ ગુણકારક છે. )

### પદ્યાપદ્ય.

સોજાના રોગવાળાને મૈથુન, તૈલનું મર્દન, લી, દારૂ, દહી, દુધ, ગોળ, નેવું અન્ન, સુંકવણીનાં શાક, ભારે પદાર્થ, ખટાસ, મીઠાના પદાર્થો, જંગલી પ્રાણીઓનું માંસ અને દિવસે સુવું એટલી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. તેમજ શેકલા ઘઉં, ખીચડી, વિદાહી અને વિ-રોધી ભોજનને પણ ત્યાગવાં.

જુના જવ, ચોખા, તથા સોજાને હરનાર વસ્તુ, ગોમ્મ અને મંદૂર વગેરેનું સેવન કરવું એ હિતાવહ છે.

સોજાનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

—\*—\*—\*—

## અંડવૃદ્ધિ-વધરાવળનો અધિકાર.

### વધરાવળનું નિદાન તથા સંખ્યા.

વાયુથી, પિત્તથી, ક્ષયી, રૂધિરથી, મેદથી, મૂત્રથી અને આંતરડાંથી એ રીતે સાત પ્રકારથી વધરાવળ થાય છે. જો કે મૂત્રથી અને આંતરડાંથી થએલી વધરાવળ પણ વાયુરૂપ નિદાનથી જ થાય છે; તો પણ એ વાયુ મૂત્રમાં તથા આંતરડાંમાં રહીને એ વધરાવળને ઉત્પન્ન કરે છે એટલા મરુઓના ફેરફારથી એ એ પ્રકારને વાયુથી જુદા મલુવામાં આવે છે.



### વધરાવળની સંપ્રત્તિ.

જે અધોગામી ( નીચે ગતિ કરનાર ) પવન છે તે પોતાનાં કારણોથી કુપિત થઈ જાય છે અને જાંબની સંધિઓમાં પ્રાપ્ત થઈ ત્યાંજ વિચરતો તે સ્થળે સોજા અને ચળવે કૃપ્ત કરે છે, ત્યાર પછી બંને અંડકોષો અને અંડની ચામડીના બંડારને વહેવાવાળી જે તરે તેમાં તે કૃષ્ટ વાયુના સંચારથી પીડિત કરે છે ત્યારે તે બંને અંડ અને કાયળી વધી જાય છે તેને વધરાવળ કહે છે—મુષ્ટવૃદ્ધિ, અંડવૃદ્ધિ, કુરંડરોગ, અંગવૃદ્ધિ વગેરે પ્રથમ તેનાંજ નામો છે.

### સાતે પ્રકારની વધરાવળનાં લક્ષણ.

જે વધરાવળ વાયરાથી ભરાયેલી ધમણના જેવી સ્પર્શવાળી, લુખી, અને જેમાં વિના કારણે (ઉદાનાં અલ્પ નિદાનથી) તેમાં પીડા થાય તેને વાયુની વધરાવળ કહે છે.

જે વધરાવળ પ્રાદેશા ઉંચરાના કળ જેવી હોય, અંદર બળતરાવાથી તણા જાકાર થઈ તપતી હોય અને સોજો હોય તેને પિત્તની વધરાવળ જાણવી.

જે વધરાવળ ટાઢી હોય, ભારે—સ્નિગ્ધ—ગીકણી હોય, ખરબચડાણી, કમળ અને ચોટી પીડાવાળી હોય તેને કર્મની વધરાવળ જાણવી.

જે વધરાવળ કળા ફાણીઓથી વીંટાયથી અને પિત્તની વધરાવળનાં લક્ષણોએ સંકિત હોય તે કૃષ્ટ લેપ્પીની વધરાવળ જાણવી.

જે વધરાવળ કુણી, લાડના કળની પેઠે નીલ તથા ગેળ હોય અને કર્મની વધરાવળનાં લક્ષણોએ કરીને સંકિત હોય તે મેદની વધરાવળ જાણવી.

જે મુખ્ય મૂત્રના વેગને અટકાવી રાખે અને પંચ કરે તેથી કામળ અંડ વધે છે અર્થાત્ તેને મૂત્ર સંબંધી વધરાવળ થાય છે. જે વધરાવળ આક્રવાના સમયમાં પાણીની ભરેલી પંખાલની પેઠે હોય પામતી હોય, પીડાયુક્ત, કુણી, મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે તેવી અને જાળાઓની નીચે લટકતી હોય તેને મૂત્રની વધરાવળ કહે છે.

આંતરડાં સંબંધી વધરાવળ કે જેને અંગ્રવૃદ્ધિ—અંતરગળ કહે છે તેની

### ઉત્પત્તિ અને લક્ષણ.

જે વસ્તુના સેવનથી વાયુ ક્રમે તેવી વસ્તુઓના બોજનથી, ટાઢા પાણીમાં ફૂંકીએ ભારવાથી, મૂત્ર વગેરેના વેગને રોકવાથી, ઘણે ભાર હિપાડવાથી, ધણે પંચ કરવાથી, વાંકી રીતે અંગેને મરડવાથી, અને પોતાથી જળવાન હોય તે સાથે કુસ્તી કે બાથાનાથી કરવાથી તથા કંઈક ધનુષના ઝેંમવાથી વગેરે વગેરે કારણોથી દુષિત થઈને સંકિત થએલો વાયુ બ્યારે નાના આંતરડાના ભાગને દુષિત કરીને તેના ઠેઠાણેથી નીચે લઈ જાય છે ત્યારે તે વાયુ જપણના સાંધામાં રહી પોતે તે સાંધામાં માંડ જેવા સોજાને કૃપ્ત કરે છે તેને આંતરગળ કે અંગ્રવૃદ્ધિ કહે છે. જે આ વધરાવળની માવજત ન કરવામાં આવે તો પેટ મઢી આવે છે, વધેલા જપણમાં પીડા થાય છે, અને સરીર કઠણ થવા જેવું થઈ જાય છે. આ વધરાવળને જે હાલતે દબાવવામાં આવે તો અવાજ કરીને મોતના ઠેઠાણમાં મેલી જાય છે અને ઘણેલી ઊંડી દેશ પાછી ફરી આવે છે. અપવ પુનઃ આરોગ્ય મહેલારે પ્રાપ્ત નીકળી આવે છે.



## અંત્રવૃદ્ધિનું અસાધ્યપણું.

અંત્રવૃદ્ધિમાં વાયુના સંચયને લીધે બન્ને વૃષણોમાં આંતરડાંના અવયવનો સંબંધ થાય છે તે બે વાયુ સંબંધી વધરાવળના જેવા આકારવાળી મંત્ર જાય તો અસાધ્ય થાય છે અર્થાત્ તે મટતી નથી.

## અંડવૃદ્ધિના ઉપાય.

પાણીની વૃદ્ધિ પાણી કાઢ્યાથીજ મટે છે અને મેદ ચરખી કઢાવ્યાથીજ મટે છે.

ફૂલ અને એરંડીયું તેલ એક મહિના સુધી પીએ તો વાયુ સંબંધી વધરાવળ મટે છે. અથવા એરંડીયું તેલ અને શુદ્ધચૂરણ એ બંનેને એકત્ર કરી ગાયના મુત્ર સંગ્રામે પીએ તો વધુ વખતની વાયુ સંબંધી વધરાવળ હોય તે પણ મટી જાય છે. અથવા રતાંજળી, જેડીમધ, કમળકાકડી, વાળા, અને નીલુંકમળ એઓને દુધમાં વાટી ચોપડવાથી પિત્ત સંબંધી વધરાવળની દાહ તથા સોજની પીડા મટી જાય જાય છે. અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળાં, એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં જવખાર તથા સિંધાલૂણ નાખી પીવાથી પિત્તની વધરાવળ મટી જાય છે. (આ કફ સંબંધી વધરાવળને મટાડવા ઉત્તમ વિરેચન છે.) અથવા તીખી, તૂરી, લુખી વસ્તુઓનો સ્હેવાતો સ્હેવાતો શેક કરે અને ઉપર કહેલી ઔષધીઓના પાણીથી ઝારે તો સર્વ પ્રકારની અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે. અથવા વખતો વખત જળો લગાડી તે સ્થળનું લોહી કઢાવવાથી પિત્ત સંબંધી વધરાવળ તથા લોહી સંબંધી વધરાવળ પણ મટી જાય છે. અથવા ક્ષેપ આપવાથી શ્વા સાકર અને મધ પાણીમાં નાખી પીવાથી કે સાકર મધ યુક્ત રેચ આપવાથી લોહી સંબંધી વધરાવળ મટી જાય છે. અથવા ઠંડા લેપો કરવાથી પિત્તની અને લોહીતી વધરાવળ મટે છે અર્થાત્ લોહી સંબંધી વધરાવળ ઉપર પિત્તને હરણ કરનારી-પિત્ત સંબંધી વધરાવળના સર્વ ઉપાયો કરવાથી લોહીની વધરાવળ મટે છે. સુરભાદિગણ (૫૪ માં જુવો) તેનાં ઔષધોને બાષ્પી તેનો સ્હેવાતો લેપ કરવાથી મેદ સંબંધી વધરાવળ મટી જાય છે. “જોણી ઉતરી ગઇ હોય તો, પેટીલું છી કાંચાની માળીમાં મૂકી તેમાં રાજ મેળવી ફરી ચમન કરી પછી તેમાં થોડો શુદ્ધ વજનાજ મેળવી તેનું, ઉતરી ગયેલી અંડકાપની ગોળીને મદન કરે તો ગોળી ચઢી જઈ ચોલાચા ઠેકાણે સ્થિત થઈ જાય છે. અથવા જેરી સુંઠ દાંક ૧૫, વજ દાંક ૧૦, સુંઠ દાંક ૧૫, અને ગાયનું દુધ પૈસા ૮ બાર તથા તેમાં સાલમ પૈસા ૮ બાર મેળવી રોજ ૪ દાંક બારે રૂ ૨૧ ફિલ્લ સુધી લેપ કરે તો તેથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.” મૂત્ર સંબંધી વધરાવળ મટે મુશ્કેલી દોષથી બાકી કરનાર જે ઔષધો છે તેઓમાં ગોમૂત્ર નાખી જરા ઢિનાં કરી કે જોથી શેક કરીને છુત્તમનો પાસો પ્રીદ્યે,

૧ જોજી મટે છે કે-વાયુ, બમરેલાં આંતરડાંને લઈને સાથળના સાંધામાં લઈ જાય છે અને તે સાંધામાંથી પીડાવાનું તે આંતરડું વૃષણમાં જાય છે તેને અંત્રવૃદ્ધિ કહે છે.

૨ કિટિપત્તેસનો કટી મટે છે કે-વડનાં મૂળીઆને ઘેટીના દુધમાં વાટી ઢિનાં કરી લેપ કરે તો અવરોધ અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

૩ જિનજી સહચનો કટી મટે છે કે-વડેળીના માંસથી સંસ્પેદન કરે તો અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે.

આંતરડાં સંબંધી વધરાવળ શ્રવણ ન હોય તો ઉત્તમ વૈદ્યશાસ્ત્રીએ સીચણીના પાંખે નીચેના ભાગમાં વીંછીમૂખા નામના શસ્ત્રથી વીંધી કરવો. અને પછી વાયુની વધરાવળના જેવા ઉપાય કરવા એમ ભાવમિશ્ર કહે છે.

રાસ્તા જેડીમધ, ગળો. ખપાટનું મૂળ, એરંડો, ગરમાળો, ગોખર, કડવાં પરવળ અને અગૂસો એઓનો કવચ કરી તેમાં એરંડીયું તેજ નાંખી પીવાથી અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે. આ રાસ્તાદિ કવચ કહેવાય છે. અથવા હરડેની છાલ, ધાણા અને કરીઆતું એ બંને તોલા ભાર, લવીંગ ૧૥ તોલાભાર સોનામુખી ૪ તોલાભાર અને સર્વથી દોઢમણી ખાંડ તથા તેટલુંજ મધ નાંખી અર્થાત્ મધ અને ખાંડ વીના બીજા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી ખાંડ મેળવી. મધમાં કાલવી સેવન કરે તો નિશ્ચય પ્રકારે અંડવૃદ્ધિ મટી જાય છે. આ ઉપાય માટે વિશ્વાપતિ કહે છે કે-રામચાણુ સમાન આ પ્રયોગથી અંડવૃદ્ધિ માટે અન્ય પ્રયોગ અધિક છે જ નહિં. અથવા પાતાળ યંત્રદ્વારા વિંધુનું તેલ કઢાડી અંડકોષ ઉપર ચોપડે તો એક માસમાં અવશ્ય અંડવૃદ્ધિ મટી જાય. વૈદ્યરહસ્ય.

### અંડવૃદ્ધિનાં સેવ્યાસેવ્ય.

મળ-મૂત્રાદિના વેગ રોકવા, થોડા વગેરેની ખુદ્ધી પીઠ ઉપર સ્વારીઓ કરવી, મૈથુન, અતિભોજન, ક્રોધ, શ્રમ, ઉપવાસ, પંચ કસરત અને ભારે પદાર્થોનું સેવન વગેરે ત્યજવાં.

અંડવૃદ્ધિ-અંત્રવૃદ્ધિ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

— ૩૩૩૬૬૬૬ —

### બ્રહ્મ-બદનો અધિકાર.

#### બ્રહ્મ-બદની ઉત્પત્તિ થવાનાં કારણો.

અત્યંત શરદી કરનાર હઠી વગેરે પદાર્થો, ભારે અન્ન, કફકારી પદાર્થો, સુકું અને સડેલું માંસ અને પિત્તકારક આહાર વિહારના કરવાથી કોષ પામેલો પિત્ત સહિત વાયુ પેદુ અને જાંબના સાંધામાં સોજા યુક્ત ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તાવ, શૂળ અને શરીરમાં ગ્લાનિ બહુજ થાય તેને બ્રહ્મ-બદ ( ) કહે છે.

#### ઉપાય.

હરડેનો સારી પેઠે કરેલો કલ્ક એરંડીયા તેલમાં શેકી પીપર તથા સિંધાલયુ સહિત કરી અથવા આ ત્રણને એરંડીઆમાં શેકી સેવન કરે તો બદ મટી જાય છે, અથવા જીરું, છીણીનાં મૂળ, ઉપલેટ, તમાકુપત્ર, અને બોરડીનાં પાન એઓને કાંજીમાં વાટી તેનો બદ ઉપર લેપ કરે તો બદ મટી જાય છે એમ ભાવમિશ્રનું કહેવું છે. અથવા દારૂળદરનો કલ્ક ઘેટીના દુધમાં કે ગોમૂત્રમાં કાંપક ઉતો કરી લેપ કરવાથી બદ મટી જાય છે. અથવા તરતના મરેલા કામડાના પેટ માંહેનો મગ કાંપક ઉતો કરી અથવા મરેલા કામડાની પાંખો કઢાડી પેટ ચીરી અંડવૃદ્ધિવાળાના અંડકોષ તેમાં રાખે અથવા અંડવૃદ્ધિ અને બદ ઉપર બાંધે તો બદ તત્કાળ મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા પછેનો કલ્ક કે કફરપનો ઘેટીના દુધમાં કલ્ક કરી જરા ઉતો કરી બદ ઉપર લેપ કરવાથી શૂળ સહિત બદ નાશ પામે છે. અકુદ્ધસ.

બ્રહ્મનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## ગળગંડ, ગંડમાળ, અપચી, ગ્રન્થી અને અર્બુદનો અધિકાર.

### ગળગંડ એટલે શું ?

જે મનુષ્યના ગળામાં મોટા કે નાના દંડ અને અચળ સોજો વૃક્ષની પેઠે લટકતો હોય એને <sup>૧</sup> ગળગંડ કહે છે.

### ગળગંડની સંપ્રાપ્તિ.

ગળામાં કુષ્ઠ થએલા વાયુ, કફ અને મેદ એઓ વચમાં આવીને કમવાર વાયુના, કફના, અને મેદના લક્ષણોવાળા સોજાને-ગંડને ઉત્પન્ન કરે છે તેને ગળગંડ કહે છે.

### વાયુ, કફ અને મેદ સંબંધી ગળગંડનાં લક્ષણો.

જે ગળગંડમાં પીડા વિશેષ થાય, કાળી નસોથી મટેલો તથા કાળો અને રતાશવાળો હોય તેને વાયુનો ગળગંડ જાણવો-આ ગળગંડ કઠોર હોય છે, ઘણી મુદતે વધે છે, પાકે નહીં, અને કાંઈ વખતે પોતાની ઇચ્છાથી પાકી પણ જાય છે. આ ગળગંડ રોગીનું મોહોડું રસ વગરનું થઈ જાય છે અને ગળું તથા તાળવું સુકાયા કરે છે.

જે ગળગંડ સ્થિર હોય, જે ઠંડાણે થએલ હોય તે ઠંડાણના જેવાજ વર્ણનો હોય, ભારે હોય, ચળ બહુજ આવે, ટાઢો હોય, અને મોટો, મોડો વધે, મોડો પાકે, તથા થોડી પીડાવાળો હોય છે-આ ગળગંડવાળા રોગીનું મોં મીઠું, તથા ચીકણું રહે છે, હંમેશાં ગળામાં સ્ખન્દ થતા કરે અને નિરંતર ગળું તથા તાળવું કફથી લીંપાયેલું રહે છે તેને કફ સંબંધી ગળગંડ કહે છે.

જે ગળગંડ કેમળ, પીળો-પાન્દુરંગવાળો, ખરાબ મધવાળો, પીડા વિનાનો, ચળવાળો, તુંબડાનો પેઠે લટકતો હોય, અલ્પ મૂળવાળો, અને શરીરના વધવાથી વધતો તથા શરીર ક્ષીણ થવાથી ઘટતો હોય તેને મેદ સંબંધી ગળગંડ કહે છે-આ ગળગંડ રોગીનું મોહોડું ચીકણું રહે છે અને હંમેશાં ગળામાં બોલ્યા કરે છે.

### ગળગંડનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

જે ગળગંડથી પરાણે પરાણે આસ લઈ શકાતો હોય, સર્વ યાત્રો નરમ થઈ ગયાં હોય, અગ્નિ તથા ક્ષીણતા થઈ હોય, સાદ બેસી ગયા જેવો થઈ ગયો હોય તથા જેને થયેલો એક વર્ષ વીતી ગયું હોય તો, તેવા ગળગંડ રોગીનો ઉપાય થકના ઇચ્છનાર મનુષ્યે કરવો નહીં.

### ગંડમાળ-કંઠમાળાનાં લક્ષણ.

જે બ્રહ્મમાં, ખભાઓમાં, ડાકમાં, ગળામાં તથા પેદુ અને સાથળોના સંધામાં કફ અને મેદને લીધે ચણીબોર, વડબોર કે આંબળા જેવડી ઘણી ગઠિા નીકળે તેને ગંડમાળ કહે છે. આ ગંડમાળની ગઠિા બહુ વખતે અને થોડી પાકે છે.

<sup>૧</sup> મોજવેલ તો કહે છે કે-દાઢીમાં, ડાકમાં અને ગળામાં જે સોજો વૃક્ષની પેઠે લટકતો હોય તેને ગળગંડ કહેવો; અર્થાત્ જેને પણ ગળગંડ માનવો, પણ ગળામાંજ હોય તેને ગળગંડ માનવો એમ સમજવું નહીં.

### અપચીનાં લક્ષણ.

જે ગંડમાળના ગંડોમાં કેટલાક પાકીને ઝરતા હોય, કેટલાએક મટતા હોય, કેટલાએક નવા થતા હોય અને તે ગંડોની લાંબા વખત સુધી આવી સ્થિતિ રહે તો તેને અપચી કહે છે. અપચી કહેવાનું કારણ એ છે કે, પ્રથમ પાકે નહીં અને જો પાકે તો રસી બહુ આવે અને તેના એપચી પાંખી નવી ખીજ ગાંઠો થતી જાય મેટલી જાય તથા આ રોગનો ટુમાર થઈ જાયો ચાલે છે તેથી તેને અપચી કહે છે.

### અપચીનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

અપચી મટે તેવી છે, પણ જો સળેખમ, પડખાનાં થળ, ઉધરસ, તાવ અને ઉલ્કાથી સંહિત હોય તો તે અપચીથી માણસના જીવનો હાનિ થાય છે.

### ગ્રંથી-ગાંઠનું લક્ષણ.

વાયુ, પિત્ત, કફ, મેદ અને નસો, માંસ તથા લોહીને બગાડી જે ઉંચી અને ગોળ ગાંઠો જેવા સોજને ઉત્પન્ન કરે છે તેને ગ્રંથી કહેવાય છે. આ ગ્રંથીમાં પૌચ્ચ પ્રકાર છે. એટલે વાયુથી, કફથી, પિત્તથી, મેદથી અને નસોથી એમ પૌચ્ચ ભેદ છે.

### સમગ્ર ગ્રંથીઓનું લક્ષણ.

જે ગાંઠ આમડીને ખેંચી વધતો હોય, કપાતો હોય, પડી જતો હોય, સોમો લોંઘાતી હોય, મથી નખાતો હોય, ચીરાઈ જતો હોય અને રુખરની પેઠે વિસ્તાર પામતો હોય તેનું જણાવ, તથા તે ગાંઠો કળો હોય, બહુ કઠણતા રહિત અને પાકીને કુટે ત્યારે આ અપચાવાળું-સ્વચ્છ લોહી વહે-ઝરે તેને વાયુનો ગ્રંથી કહે છે.

જે ગ્રંથી આખા શરીરમાં બળતરા કરતો હોય, અંદર તાપ કરતો હોય અત્યંત પાકતો હોય, રાતો અથવા પીળો હોય, કુટે ત્યારે કાળા રંગવાળું પેશી સહિત લોહી વહે અને જાણે શીંગડાંની ચૂસાતો કે અગ્નિ જ્વાળાઓથી યુક્ત હોય તેવા જણાય છે તેને પિત્તનો ગ્રંથી કહે છે.

જે ગ્રંથી ટાટો હોય, સ્વાભાવિક વર્ણવાળો, લોંડો પીઝ, ઘણી ખરજ અને ખજરા જેવો કઠણ હોય, લાંબી મુદતે વધનાર અને કુટે ત્યારે બહુ ઘોળું પણ નીકળે તેને કફનો ગ્રંથી કહે છે.

જે ગ્રંથી શરીરના વધવાથી વધે તથા શરીરના ક્ષીણ થવાથી ઘટે, ચીકણો, મોટો, ખરજવાળો, પીડા વગરનો અને કુટે ત્યારે જાળ કે લી જેવો મેદ નીકળે તેને મેદનો ગ્રંથી કહે છે.

બળ વગરનો માણસ બળવાળા મનુષ્યની સાથે કુરંતી-યુદ્ધ કરે તેથી તથા એવાં જ બીજાં થાકે લાગે તેવાં કામોથી દુષિત થએલો વાયુ નસોના જીર્ણો ચળાવો, દર્દાવો, એકઠો કરી સુકાવીને તુરત ઉચો તથા ગોળ આકારનો ગાંઠો ઉત્પન્ન કરે છે તેને શિશીઓનો ગ્રંથી કહે છે.

### ગ્રંથીઓનું કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય પણાનું લક્ષણ.

જો નસો સંગ્રામી ગાંઠો પીડાવાળો અને ચળવાવાળો હોય તો કષ્ટસાધ્ય અને મહેનતો



મટે તેવો ) અને તે ગાંઠી પીડા વગરનો અચળ હોય, મોટો અને મર્મસ્થાનોમાં થએલ હોય તો અસાધ્ય—ન મટે તેવી જાણવો.<sup>૧</sup>

### અર્થુદ (રસોળી) નું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

જે માથુસ અન્ન વગેરેના પદાર્થો થોડા ખાય અને માંસ વગેરેના પદાર્થો ઘણા ખાય તેના કાપ પામેલાં વાત પિત્ત અને કફ દ્વિપિત થઈ તેના લોહી તથા માંસને બગાડી તેના શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપર જોળ આકારવાળો, ચિર, થોડી પીડાવાળો, અંથીના કરતાં મોટો, બહુજ ઊંડા પેઠેલ—ભારે મૂળવાળો, અને લાંબા વખતે વધનાર તથા નહીં પાકનાર માંસની ઉચાંચને ઉત્પન્ન કરે છે તેને અર્થુદ કહે છે. અંથી અને અર્થુદમાં ફેર એટલો છે કે—ગાંઠ પાકે છે અને રસોળી પાકતી નથી; અર્થાત્ પાકે તે ગાંઠ અને ન પાકે તે રસોળી સમજવી.

અર્થુદના બે ભેદ ગણેલા છે; જે કે વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી માંસ અને મેદ એમ છ પ્રકારના અર્થુદ છે; તો પશુ એક માં અર્થુદ અને બીજો રક્તાર્થુદ એમ બે વિભાગ પાડેલા છે, તે પૈકી લોહીના અર્થુદ સિવાય સર્વ અર્થુદોમાં અંથીનાંજ લક્ષણો હોય છે અને લોહીના અર્થુદનાં લક્ષણો બિન્ન છે તથા બીજાંએ માંસાર્થુદ માનેલા છે અને લોહીના અર્થુદને રક્તાર્થુદ માનેલ છે.

### લોહી-રક્તાર્થુદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા ચિકિત્સા.

પોતાનાં કારણોથી દુષ્ટ થએલ પિત્ત, ક્ષિર તથા નસોને સંકુચિત કરે છે, વા એકાંકી થઈ જાય છે. એવી રીતે બાટાં થઈ ઝરવાવાળા માંસના ફણગાઓથી વીંટાયેલા અને તુ-રત વધનારા માંસના લોચાને જરાક પાકે એવા પ્રકારે ઉંચો કરે છે તથા તેમાંથી ખરાબ લોહી હમેશાં વહા કરે છે તેને લોહીયા થએલો અર્થુદ કહે છે—આ રસોળી ન મટે તેવી છે, લોહીના નાશના ઉપદ્રવોથી બીડાઈને પાંડુવર્ણવાળો થઈ જાય છે.

સર્વ પ્રકારની રસોળીઓમાં માંસ તથા લોહી દ્વિપિત થાય છે; તો પશુ લોહીથી થ-એલી રસોળીમાં તો વિશેષે કરીને લોહી દ્વિપિત થાય છે અને માંસથી થએલ રસોળીમાં વિ-શેષે કરીને માંસ દ્વિપિત થાય છે.

### માંસથી થએલા અર્થુદની સંપ્રાપ્તિ.

જેના અંગ ઉપર મુઠી વગેરેના મારથી અંગ પીડિત થતાં વાયુથી દુષ્ટ થએલું માંસ પીડા વિનાના અને ઝાઘી પીડાવાળા, ચીકણા, શરીરના વર્ણ સમાન વર્ણવાળા, ન પાકનાર કે જરા પાકનાર, પત્થર જેવા અચળ સોજાને ઉત્પન્ન કરે તેને માંસાર્થુદ કહે છે.

### અર્થુદનાં અસાધ્ય લક્ષણ.

માંસથી થએલા અર્થુદ અસાધ્ય છે. વાયુથી થએલા અર્થુદો જો કે અસાધ્ય છે પણ

<sup>૧</sup> વેદવર લેખ તો કહે છે કે—( ઉપર કહેલા ) પાંચ પ્રકારનાં ગમે તે પ્રકારનો અંથી પીડા/વ-એલો હોય અને મર્મસ્થાનમાં થએલ હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં મર્મસ્થાન એટલે—ગાંઠ, મહા, બરડન, ગુદા, શરીરના સાંધાઓ, છાતી અને બરડો વગેરે મર્મસ્થાન કહેવાય છે તેમાં જો કઈ પણ મર્મસ્થાન ગાંઠ—મહા ગુમડાની વગેરે થાય તો તેની ચિકિત્સા કરવી ઘણી કઠણ છે.

લેખિયાંથી પણ કરવું હોય, મર્મસ્થાનમાં અને નસોમાં થએલ હોય તથા ચલાવવાનું કરી શકાય નહીં તેવો હોય તો તે પણ અસાધ્ય છે; અર્થાત્ ચિકિત્સા કરવા શક્ય નથી.

પ્રથમ રસોળી થઈ હોય તેમાં બીજી રસોળી ઉપર જાય તો તેને અખ્યર્જક કહે છે. આ અખ્યર્જક એકી વખતે કે અનુક્રમે થએલ હોય પણ જો બે દોષોથી થએલ હોય તો અસાધ્ય મનાય.

### રસોળી પાકતી નથી તેનું કારણ શું?

સર્વ પ્રકારનો રસોળીઓ કઠ્ઠા અને મેકની અધિકતાવાળી અને ઘણું કરીને દોષોથી સ્થિરતાવાળી તથા ગાંઠ રૂપ હોય છે તેથી સ્વભાવેજ પાકતી નથી.

### ગળગંડના ઉપાય.

સરસવ, સરગવાનાં બીજ, શણનાં બીજ, અળશી, જવ અને મૂળાનાં બીજ એઓને ખરાબર ભાગે લઈ ખાટી જાથમાં સારી પેઠે વાસી તેનો ભડો લેપ-ખરડ કરે તો ગળગંડ ગંડમાળા-કંઠમાળા, અને બયંકર અર્થે-ગાંઠા તુરત નાશ થઈ જાય છે અને ઓગળી જાય છે. અથવા શેવાળને બાળી તેને સરસીઆ તેલમાં ફાલવી ચોરડે તો ઘણું વખતનો ગળગંડ પણ શાંત થાય છે. અથવા શંખાવળી કે ઘોળી ગરણીનાં મૂળને વાટી પ્રાતઃકાળમાં લીની સંગાથે પીએ અને પંચ ક્ષણકર કરે તો ગળગંડ મટે છે. અથવા પાકેલી કડવી તુવડીમાં સાત દિવસ સુધી પાણી ભરી રાખી તે પાણી પીએ અને કરી પાળે તો તેથી ગળગંડ મટી જાય છે. અથવા ગળો, લીંબડાની અંતરજાલ, કંટાળો, હરડે, વેલીઆ પીપળાનું છોડું, પીપર, બન્ને જાતની કાંસડી, અને દેવદાર એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ ચોળી પીએ તો ગળગંડ મટે છે-આ અમૃતસાગરે તૈલ કહેવાય છે. અથવા સિંધાલુચ, શેવાળ અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી નિત્ય પ્રાતઃકાળે સેવન કરે તો ગળગંડ મટી જાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા રાતા ઝીરડાની જડ અને ખાખરાની જડને ચોખ્ખાના ધોવણુ સાથે વાટી લેપ કરે તો ગળગંડ મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય.

### ગળગંડવાળાને સેવવા યોગ્ય ચુદ્ધર્થો.

જવ, મગ, કડવાં પરવળ, તીઆ તથા સુખા પદાર્થો સેવન કરવા, વમન કરાવવું અને લોહી કઢાવવું અને ગળગંડ ઉપર શ્રમ વતે ટોચા દહ તે ઉપર ચંડા એપાલિકા નાચના કોડનો લેપ કરવો જેથી અવશ્ય ગળગંડ મટી જાય છે. ( આ ઉપાય ઘણા લોકોએ અનુભવેલો છે માટે કરવા શ્રેય છે. )

### ગંડમાળાના ઉપાય.

વરણાનાં મૂળીઆનો કવાથ કરી ઠંડા થયા પછી તેમાં મધ વાળી જો એકવાર પણ પીવામાં આવે તો તુરત ઘણું વખતની ગંડમાળા પણ નાશ પામે છે. અથવા ચાર તોલા ચાર ઢિલા બે તોલા જાર કચનાર જલથી જાથ ચોખ્ખાના ધોવણુમાં વાટીને પીએ તો ગંડમાળા-કંઠમાળા મટે છે. અથવા કચનારની જાથ તોમા રજ, સુંકે તોલા ૪, પીપર તોલા

૪, મરી તોલા ૪, બિરુનાં તોલા ૧, વાયવરણાં તોલા ૧, લમાદપત્ર ૨૦ રતી એલચી ૨૪ રતી અને લવ ૨૪ રતી બાર લખ એઓનું એકલું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે સર્વની ખરોત ખર શુદ્ધ કરેલો ભેંસાગુમળ કાઢ તે સાથે ચૂર્ણને મેળવી-એકજીવ કરી ગોળો કરી રાખવો. આઝાધી ૨૪ રતી બારની ગોળાઓ કરી હમેશાં પ્રજાતકાળે સેવન કરે તો મહાઅકારો ગળવાંડ વ્યાધિ, અપચી, રસોળી મંથીઓ, ગડ-શુમડ, ધા, ગોળાનો રોમ, કાદ અને અન્ય હર એઓનો નાશ થાય છે. આ ગોળાઓ ઉપર બોડીઆકલ્હાનો ઉકાળો અથવા એર-શાવનો ઉકાળો કે હરડેનો ઉકાળો જરા જરા ઉતો હોય તેવો પાવાથી અલિયુલુ આપે છે. આ કંથતારે ગુગળી કહેવાય છે. અથવા ચાર તોલા બાર પુંવાડીઆનાં મૂળાં કાઢ તેનો કલ્ક કરી બળબાગરાના રસમાં સરસીયું તેલ નાખી તથા તે કલ્ક-ચૂર્ણને મળુ તેમાં નાખી બહુજ થોડા તાપ ઉપર રાખી પકાવવું ત્યારે રસ બળી એકલું તેલ રહે ત્યારે તેમાં એવા બાજે સિંદૂર નાખીને ઉતારી લેવું. આ તેલનું મદન કરવાથી ભૂતિ આકરી મંડમાળા પણ તુરત મટી જાય છે-આ ચંદનદિ તેલ કહેવાય છે. અથવા મલોલીનાં મૂળ તથા ચણોડીઓ લખ તેનો કલ્ક કરી બમણા પાણીમાં મેળવી તેલની અંદર પકાવવો, ત્યારે રસ માત્ર બળી માત્ર તેલજ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. આ તેલના ચોળવાથી અને નાશથી ભૂતિ આકરી મંડમાળા ૧ મળુ મટી જાય છે-આ લુંબતેલ કહેવાય છે.

અથવા ગરમાળાની જડ તથા વરીબાળી એ બન્નેઓખાના લોચણમાં વાડી નાખ લેવાથી અને ક્ષેપ કરવાથી કંઠમાળા મટે છે. અથવા વજોડ અને વરીબાળી માણીમાં વાડી તેનો લેપ કરે તો કંઠમાળા મટે છે. અથવા પીળા સરસવ અને સુઅરની સુકાયેલી હમારુ સમાન બાજે કાઢ બન્નેની બરમ કરી વચ્ચાળ કરી સરસીયામાં કાલવી લેપન કરે તો બપંકર અને ન મટી જઈ તેની પણ કંઠમાળા નાશ થાય છે એમાં જસ સદેહ તથા વિશરહુરય.

### અપચીના ઉપાય.

સરસવ, લીંબડાનાં પાન, અને બીલામાં એઓને બાળી બકરીનાં મૂત્રમાં થુટી લેપ કરવાથી અપચી મટે છે. અકલ્હા. અથવા રતાંજળી, હરડે, લાખ, લવ અને કુકુ એ ઓળા કાઢવામાં મહાવેલું તેલ ખીલામાં ભાવે તો તેથી મૂળ સહિત અપચી મટી જાય છે-આ ચંદનાદિ તેલ કહેવાય છે. અથવા સુક, મરી, પીપર, માવુડીય, લોડીમણ, કિંમ્બ-લુ અને દેવદાર એઓના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલું ( તેલ પકાવવાના વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલું ) તેલ તેનો નાશ લેવાથી આકરી અપચી પણ મટી જાય છે-આ બોષાદિ તેલ કહેવાય છે સાવપ્રકાર.

### મંથી તથા રસોળીના ઉપાય. ૨

સાજખાર, મૂળાનો ખાર અને શંખનું ચૂર્ણ એઓને પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવાથી માંઠ અને રસોળી મટી જાય છે. અથવા ગાળાકપૂત ઉચ્ચેશમાં લેવાથી માંઠ, અ-

૧ લેલ્લિનોહના ક્તો યંદર ભટ કહે છે કે-જહુંદરનું તેલ મહાત્ર-તેલમાં જહુંદર નાખી પણ-વી સિદ્ધ કરેલું તેલ મંડમાળા ઉપર લેપડે તો મટી જાય છે.

૨ મંથી અને રસોળીના નિદાન, આકાર, સ્થાન કે કુશિમાં અસપલ તફાવત નથી અર્થાત્ એક સરખાવ છે માટે જે ઉપાય ચાંદના તે જ રસોળીના સમજવા.





## શ્લીપદ રોગનો અધિકાર.

### શ્લીપદનાં નિદાન.

જે દેશમાં જીવું પાણી ઘણું બરાબર રહેતું હોય અને સર્વ ઋતુઓમાં ઠંડકળ રહેતી હોય તે દેશમાં શ્લીપદ રોગ વિશેષે કરી થાય છે તથા બીજા દેશમાં પણ થાય છે. આ રોગનો આ દેશમાં હાથીપગો રોગ કહે છે; કેમકે આ રોગથી રોગીનો પગ હાથીના પગ જેવો જડો થઈ જાય છે.

### શ્લીપદનું સામાન્ય લક્ષણ.

જેને પેદુ અને સાથળના સાંધામાં તાવ અને અત્યંત પીડાવાળો થએલો સોજો અત્યંત પગમાં પહોંચ્યો હોય તે સોજાને શ્લીપદ રોગ કહે છે. કેટલાક આચાર્યો તો કહે છે કે-હાથ, કાન, બાંધ, ગુલ્ફાંદ્રિ, હોડ અને નાક એવામાં પણ શ્લીપદ રોગ થાય છે.

આ શ્લીપદ રોગ, વાયુ, પિત્ત અને કફ સંબંધી એમ ૩ પ્રકારનો છે. કેટલાક આચાર્યોએ વાયુ, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાત સંબંધી એમ ૪ પ્રકાર માનેલા છે.

### ચારે પ્રકારના શ્લીપદનાં લક્ષણ.

વાયુ સંબંધી શ્લીપદ ઠંડું, લુપ્તું, ફટેલું, આકરું વેદનાવાળું અને અકરમાત્ત જ્વરાદિ પીડા થાય તેવું હોય છે.

કફ સંબંધી શ્લીપદ ચીકણું, પાંડુ અને થોડી વેદનાવાળું હોય છે.

પિત્ત સંબંધી શ્લીપદ પીળા જેવું અને જળતરા તથા તાત્કાલી અત્યંત યુક્ત હોય છે.

સન્નિપાત સંબંધી શ્લીપદ કે જેમાં અનેક કાણાં હોય, ૫૩-પાણી ઝરતું હોય અને રાક્ષડના સમાન આકારવાળું હોય છે.

### શ્લીપદનું અસાધ્યપણું.

જે શ્લીપદ ઉપેક્ષા રાક્ષડ જેવું થયું હોય, તમા ઘણું કાંટાવાળું મોટું અને જેને થમાને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય તે અસાધ્ય છે. વળી જે શ્લીપદ કાકરી આકાર વિહારો (મધુર, ગરિષ્ઠ ભોજન, દહી, દિવસે સુવું અને કફ જે તથા વધે તેવાં ભોજન અને હરવું ફરવું તે) થી થએલું તથા અત્યંત કફવાળા માથાસને થએલું, પાણી ઝરતું હોય, અતિ ઉંચાઈવાળું હોય, ત્રિદોષનાં ચિહ્નો સહિત હોય અને જેમાં ચળ આવ્યા કરતી હોય તે શ્લીપદરોગ અસાધ્ય છે માટે ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય નથી.

### શ્લીપદના ઉપાય.

લાંબણ, લેપ, સ્વેદ, રેચ, લોહી કઢાડવું અને કફને નાશ કરનારા પદાર્થો સેવન કરવા જેથી શ્લીપદરોગ મટે છે. અથવા સરસવ, સરખવાનું મૂળ, દેવદા અને સુંઠ એઓને આપના મૂત્રમાં લોહી શ્લીપદ ઉપર લેપ કરે તો, મટી જાય છે. અથવા સાંતોડીનું મૂળ, સુંઠ અને સરસવ એઓનો કચ્છ કરી ઠાંજમાં મેળવી લેપ કરે તો શ્લીપદ મટે છે. અથવા મધુ-રાંડુ, એરંડનું, સરખવાનું તથા તંગોડનું મૂળ અને સરસવ એઓનો લેપ કરે તો શ્લીપદ મટે છે.

તથી થએલુ આકરં સ્ત્રી ૧૬ પશુ મટે છે. અથવા કાંસકી કે સેદરડીના મૂળને તાડનાં ફળના રસમાં ધુંટી લેપ કરે તો લાંબા વખતનું અને અસાધ્ય સ્ત્રીપદ પશુ મટી જાય છે. અથવા સાગના છાંવન કવાથ દરી તેમાં જે મૂત્ર નાખી પીએ તો સ્ત્રીપદ અને મેદના દોષો મટે છે. અથવા હળદર અને ગોળને એકત્ર કરી ગોમૂત્રમાં ઘોળી પીએ તો સ્ત્રીપદ મટે છે. અથવા મટોડીનું નળ, ત્રિફળાં અને પીપર એએનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરી મધમાં ઠાલવી ( ટાંક ૨ પ્રમાણ ) ચાટી જાય તો વધારે વખતનું સ્ત્રીપદ પશુ મટે છે. અથવા મોટી હરડે કે હાંમજને એરંડીઆ તેલમાં તળી હમેશાં ગાયના મૂત્રની સાથે સેવન કરે તો, ૭ દિવસમાં સ્ત્રીપદ મટે છે. ભાવપ્રકાર. અથવા વરધારો, પીપર, સુંક, મરી, અને વાવડીંગ, એએને પાણી સાથે ઢીણું વાડી અનુમાન પ્રમાણુ તેલ નાખી ધીમા તાપ દ્વારા તેને પકાડા. અથવા તેલ સિદ્ધ કરી તેનું સ્ત્રીપદ હિપર મદન કરે તો મટી જાય છે. અથવા ધંતુરાના મીઝન વહેંચાન પાંચરની રીતિએ વધતા પ્રમાણથી ટાઢા પાણી સાથે નિરતર સેવન કરે તો સ્ત્રીપદ અ- કાદ નાશ પામે છે. વૈધરહસ્ય. અથવા મજીક, જેઠીમધ રાસ્ના, ટામાંસી અને સાટોડીનું મૂળ એએને કાંજમાં વાટો લેપ કરે તો પિત્ત સંબંધી સ્ત્રીપદ મટે છે. અથવા અગુડા હિરની રતનું લોહી કઢાવે તો કાંજનું સ્ત્રીપદ મટે છે ( આ અંગુઠાની નસ ચાર આંગળના છેટે રહેલી તેને સારી પેટે ઝોળખીને વાંધવી. ) ચક્રદત્ત. અથવા કાસદરાના જડને ગાયના ઘી સાથે પીએ તો સ્ત્રીપદ મટી જાય છે. અથવા પીપર ત્રિફળાં, સુંક, દેવદર, અને મટોડીનું મૂળ એએ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા ભાગ લઈ તે સવના સમાન વરધારો લઈ સવનું ચૂર્ણ કરી તોલા ૧ ભાર કાંજના સંગ્રાથે પીએ અને તે પચી ગયા પછી જમે તે બોજન જમે અર્થાત્ કરી ન રાખતાં મરજી મા આવે તે બોજન કરે તો સ્ત્રી પદ, વાયુરોગ, બરળ એએનો નાશ કરે છે, અમિને પ્રદિત્ત કરે છે અને ચીર ભસ્મક રોગનો અંત કરે છે. આ ચિખ્ખણ્યાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. પૃંદ.

સ્ત્રીપદ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## વિદ્રધિરોગનો અધિકાર.

વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

હાઠકાંઓમાં રહેલ જે વધુ તંબુ કરે અત્યંત શક્તિ પામી સર્ગરના ચામડી, લેહરી, માંસ અને મેદા દ્વિપત કરી ધીરે ધીરે અથવા લાંબા મેદા મૂળાણા અને અવંકરે તેલનું વાળા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને વિદ્રધિ કહે છે. ન વિદ્રધિ એ પ્રકારનો છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, સનિપાત, ક્ષત અને લોહી સંબંધી એ રીતે ૭ પ્રકારનો છે. સખળા વિદ્રધિઓનું સામાન્ય લક્ષણ સરખું જ છે.

વિદ્રધિઓનાં વિશેષ લક્ષણ.

જે વિદ્રધિ કાળો કે રાત્રો હોય પડીકમાં નાનો અને મડીકમાં મોટો મોય, અપ્રમાર વેદના હોય, અને હાંવું તથા માંવું મજા રમવા માટે તે ચાલુનો વિદ્રધિ સમજાયો. આ વિદ્રધિનું મર પાવળું હોય છે.

જે વિદ્રધિ પાકેલા ઉખરાના ફળ જેવો કિવા ત્રણાન રહેતો, તાવ અને બળતરાથી સહિત હોય, અને જેનું ઉકવું તથા પાકવું ઉતાળેયો થાય તે પિત્તનો વિદ્રધિ સમજવો. આ વિદ્રધિનું પડ પીળું હોય છે.

જે વિદ્રધિ સરા-શા-ઝાડીઆ જેવો હોય પાંકુ વર્ણવાળો હોય, ચીકણો, થોડો વેદના વાળો અને જેનું ઉકવું તથા પાકવું ધીરેથી થાય તે કફનો વિદ્રધિ સમજવો. આ વિદ્રધિનું પડ ધોળું હોય છે.

જે વિદ્રધિ કાળા ગતા તથા પાંકુ વર્ણવાળો હોય. સેચો ભોંકાયા જેવી બધા, બળ-તરા અને ખરબ આદિ અનેક પ્રકારની પીડવાળો હોય, જેમાંથી માત્ર પીળું તથા ધોળું પડ વહેવું હોય, અત્યંત ઉંચી અણીવાળો, તથા નીચો, ઉંચો, મોટો અ તેનું પાકવું સાંધા વખતે, થોડા વખતે, હંડું, ઝીઝરું, હંચું તથા નીચું એ રીતે નિયમ વગર હોય તે વિદ્રધિ સ્થિપાતનો સમજવો.

### વાગવાના કારણથી ક્ષત થએલ વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

સાકડાં, ઢેઠાં કે પથરા વગેરેથી પ્રહાર વાળ્યા છતાં અથવા જેથી લોહી વહે એવો ક્ષત થયા છતાં જે મનુષ્ય અહિતકારક આહાર વિહાર કરે તેથી તેના અંગમાં થએલા પ્રહારથી અથવા જખમમાંથી લોહીનો ક્ષય થવાના લીધે કાપ પામેલા વાયુએ વિસ્તારેથી પ્રહારની અથવા જખમની ગરમી લોહીને અને પિત્તને પ્રકાપવંત કરે છે, જેથી તે આશ્વસને તાવ, તરશ અને બળતરા થાય છે. આ આગંતુક-દોષના કારણે વિના અન્ન કારણોથી થએલ વિદ્રધિનાં લક્ષણો મિત્ર સમઘી વિદ્રધિનાં લક્ષણો જેવાં હોય છે.

### લોહીથી થએલ વિદ્રધિનું લક્ષણ.

જે વિદ્રધિ કાળા ફેલાઓથી વીંટાએલ હોય, કાળો, આકરી બળતરાવાળો, આકરી બળવાળો, આકરા તાવવાળો અને પિત્તની વિદ્રધિનાં લક્ષણો યુક્ત હોય તે લોહીનો વિદ્રધિ જાણવો.

### સ્થાનના ફેરફારપણાથી લક્ષણોમાં ફેરફાર બતાવવા માટે અંતરની વિદ્રધિઓની વ્યાખ્યા.

ભારે અન્ન, ન સહે તેવાં, એક એકનો મેળાપ થવાથી દુષ્ટરૂપ થતા તથા બળતરા કરનારાં અન્નોના લક્ષણથી. સુકવણીનાં સાક, તથા ખાટા પદાર્થોના ખાવાથી, અતિ મૈથુનથી, આશ્મી, મળ-મૂત્રાદિના વેગો રોકવાથી, અત્યંત ઉંચા તથા સ્વાભાવથી કે સંયોગથી થતાં ક્રિકાટી અમમાતોના સેવનથી, કાચટા અથવા જુદા જુદા દ્રવ્યો કાપવંત થઈ કાઢી અંદર, રૂચરૂચ-પેદુના મુખમાં, કુંડીની અંદર, પેટમાં તથા સાંધાઓમાં, અંગુલોની અંદર, બરસની અંદર, જમણા પડખાની ગાંઠની અંદર, હાથમાં, અને તરશ લાગવડા સ્થાનમાં આ દ્રવ્ય સ્થાનમાં રહેલ જેમાં ભારે ઢેર હોય અને મેળાના આકરણવાળા વિદ્રધિને ઉત્તેજ કરે છે. જે સ્થિરના અંદર થાય તે અંતર વિદ્રધિ અને સ્થિરની અંદર થાય તે બાહ્ય વિદ્રધિ કહેવાય છે. બાહ્યના વિદ્રધિઓ સમાનજ અંતર વિદ્રધિનાં પડ મિત્રો જાણી શકેલાં.

### સ્થાન ફેરથી વિદ્રધિઓનાં ચિહ્નોમાં થતો ભેદ.

ગુદાની માંહે વિદ્રધિ થયો હોય તો, અધોવાયુ રોકાઈ જાય છે. મૂત્રાશયના મુખમાં વિદ્રધિ થઈ હોય તો પરાણે પરાણે જરા જરા પેસાળ ઉતરે છે. ફૂંટીમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો, હેડની તથા બગાસ આવ્ય કરે છે. પેટની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો વાયુનો ઝાપ થાય છે. સાથળના મૂળમાં વિદ્રધિ થયે હોય તો, આકરી રીતે પીઠ અને ફેડ તણાય છે વા, ઝલાઈ જાય છે. બમનામાં વિદ્રધિ થતાં પડખાઓનો સંકોચ થાય છે. બરલમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો, શ્વાસ રોકાઈ જાય છે. હૃદયમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો, તીવ્ર રીતે સર્વાંગ ઝલાઈ જાય છે અને ઉધરસ થાય છે ચક્ર-જમના પડખાની ગાંઠમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો, શ્વાસ તથા હેડની થાય છે અને તરશ સાગવાના ઠેકાણે વિદ્રધિ થએલ હોય તો, પાણી થઈને પીવાય છે.

### વિદ્રધિઓના શ્રાવના માર્ગો.

ફૂંટીથી ઉપરના ભાગમાં—બમણ વગેરેમાં થએલ અંતર વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેમાંથી નિકળતું પણ મુખદ્વારે બહાર પડે છે અને ફૂંટીના નીચેના ભાગમાં—મૂત્રાશય વગેરેમાં થએલ વિદ્રધિનું નીકળતું પણ ગુદાદ્વારે બહાર પડે છે તથા ફૂંટીમાં થએલ વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનું પણ, મુખ અને ગુદા એ બંને વાટે નીકળે છે.

### બાહ્ય તથા અંતર વિદ્રધિઓનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

વળી જે વિદ્રધિનું પણ કે લોહી ગુદા વાટે ઝરતું હોય તો તે પ્રાણી જીવે છે અને જે વિદ્રધિનું પણ કે લોહી મુખવાટે ઝરતું હોય તો તે પ્રાણી મરણને શરૂ થાય છે. તેમજ હૃદય, ફૂંટી અને મૂત્રાશય એ ઠેકાણે થએલ વિદ્રધિઓ જે બાહ્ય પુટે તો કદાચ તે મનુષ્ય જીવે છે, પણ જે ને સ્થાનના વિદ્રધિઓ અંદર પુટે તો નિશ્ચયે તે રોગી રોગનો ભોગ થઈ પડે છે; કેમકે તેઓ મર્મસ્થાન છે.

વળી સન્નિપાત વિનાના અન્ય પાંચ પ્રકારના વિદ્રધિઓ સાધ્ય છે. વિદ્રધિઓનું પાંચવું, કાચાપણું કે અધકાચાપણું તથા સંગ્રાંધી સોજાની પેઠે ચિન્હોવાળું સમજવું.

વળી જે વિદ્રધિવાળા રોગીને પેટનું ચઢવું, અશક્તિ, ઉલટી, હેડની, તરશ, વેદના અને શ્વાસ થયો હોય તો તે રોગીના જીવનની આશા છોડી દેવી.

જેર વિદ્રધિ મર્મસ્થાનમાં હોય તે પછી પાકેલો કે કાચો હોય વા મોટો કે નાનો હોય તદ્દપિ તે સર્વ કષ્ટપ્રાપ્ત છે. તમાં પણ જે વિદ્રધિ હૃદય, ફૂંટી અને પેડુમાં થએલ

૧ આત્રેયમુનિ કહે છે કે—નાભિથી ઉપર થએલ અંતર વિદ્રધિઓ પુટે છે ત્યારે મનુષ્યના મોં વાટે લોહી સહિત પણ પડે છે અને નાભિથી નીચે થએલ અંતર વિદ્રધિઓ પુટે છે ત્યારે ગુદા વાટે લોહી સહિત પણ પડે છે તથા નાભિમાં થએલ વિદ્રધિ પુટે છે ત્યારે મુખ અને ગુદા એ બંને વાટે પણ વહે છે.

૨ ભોજ કહે છે કે—મર્મસ્થાનમાં થએલ વિદ્રધિ મર્યાદા પામેલ હોય તો પણ અસાધ્ય છે. પેડુમાં થએલો પાચી હોય તો અસાધ્ય છે. નાભિથી ઉપર થએલ વિદ્રધિ પામેલ કે મર્યાદા હોય તો પણ અસાધ્ય છે ત્રોપનો સર્વથા અસાધ્ય છે, પણ ચામડામાં, ફૂંટીથી નીચે કે ફૂંટીના તરફ હોય તે વિદ્રધિ સાધ્ય નહીં.



જેમ પણ તે પાક્યો હોય તેા જસાખ્ય છે. અને ત્રિદોષનો તેા કાચો કે પાકો હોય તેા પણ અસાખ્ય છે.

### ગોળા અને વિદ્રધિમાં શો ફેર છે ?

ગોળા અને વિદ્રધિ મુશ્કાળા ચિન્હવાળા હોય છે; તેા પણ તેને પ્રારમ્ભમાં માટે તથા વિવેકપણા માટે એ નિશાની છે કે, મુડી જેટલો જણાતો હોય ત્યાં સુધી ગુલ્મ જેવો થાય છે, પણ તેથી મોટો થાય ત્યારે તેને વિદ્રધિ કહેવામાં આવે છે માટે ગુલ્મ કે વિદ્રધિ તેના બેદરપણી ખાતરી કરી ઉપચાર કરવા.

### વિદ્રધિ પાકે છે તેનું કારણ શું ?

ગુલ્મ કાઠમાં થાય છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા લોહીમાં થાય છે એવા કારણથી વિદ્રધિ પાકે છે અને ગુલ્મ-ગોળા પાકતો નથી.

પ્રસૂતા કે મર્ભવંતી સ્તનની ડીંટડી ઉપર વા સ્તનની નસોમાં કાંઈ સોજો ઉત્પન્ન થઈ આવેલ વિદ્રધિના કારણથી પ્રક્રમ વધે તેા કાંઈક આવે છે અને કાંઈક વધતે આવતું જ નથી. એનાં લક્ષણો બાજુ વિદ્રધિ જેવાં હોય છે. ( આ રોગ કુમારીઓનાં સ્તનનાં છિદ્રો મુશ્કેલ હોવાને લીધે થતો નથી. )

### વિદ્રધિના ઉપાય.

સર્વ પ્રકારના વિદ્રધિઓ ઉપર જળા મૂકાવવી, અને હલકા રેસ તથા લંબન કિતકારી છે. જેમાં પિત્તની અધિકતા હોય તે વિદ્રધિ વિના ખીજા સર્વ વિદ્રધિઓ ઉપર સ્વેદન કરવું કિતકારી, છે. એ વિદ્રધિ આક્યો ન હોય તે ઉપર ગણુ-ગુમડા સંબંધી સોજાનું અત્યંત ઉપયોગમાં આવે.

કાચા એરંડાનાં મૂળાઓ કટક કરી તેમાં ચરખી, તેલ તથા લી એઓને મિશ્ર કરી કાચા કાનાં કરી તેને જાડા લેપ કરવો એથી વાયુનો વિદ્રધિ મટી જાય છે. અથવા જળ, કાંઈ અને મગ એઓને લીમાં વાળીને લેપ કરવામાં આવે તેા ન પાકેલો વિદ્રધિ તાત્કાલ મટી જાય છે. અથવા કીરકોંઠાથી ( એ ન મળે તેા આસગંધ લેવી. ), વાળા, લોઠીમધ અને રતાજળી એઓને દુધમાં વાટી લી નાખીને જાડા લેપ કરે તેા, પિત્ત સંબંધી વિદ્રધિ મટે છે. અથવા હાંડતો જીરા, રેતી, લોહાનું કીડું અને ગાણું કાચુ એઓને ગાયના મૂત્રમાં ઘુંટી સીજવી રહેવાતો રહેવાતો રોક કરે તેા કાંઈક વિદ્રધિ મટી જાય છે. અથવા કાંઈક જીરા કરીને તેથી અથવા દહમૂળાને સ્વરસ કરી તેમાં લી નાખી જરા કાંઈક કરીને તેથી વિદ્રધિને કિંચન કરે તેા વિદ્રધિ તથા ગણુનો સોજો મટી જાય છે. અથવા-મરચણ, મરચ, હળદર, લોઠીમધ ( કે મરચ ), તથા સોનાએર એઓને દુધમાં વાટી લેપ કરે તેા કાંઈક જીરા અને કાંઈક વિદ્રધિ મટે છે. અથવા કાળીજીરી, ઘીવરણું, અને કાંઈક કરીનાં એઓને વાટીને પીએ તેા તેથી કાઠામાં અકોલો વિદ્રધિ તુરત મટી જાય છે. અથવા સુરમવાનું મૂળ લઈ તેને પાણીથી ઘેાઘ, પાણીથી વાટી તેમાંથી રસ કાઢાડી વસંતી જાળી લઈ તેમાં મધ નાખી પીએ તેા અત્યંતરનો વિદ્રધિ મટી જાય છે. અથવા સુરમવાની એઓને કાંઈકમાં દિંચ તથા સિંધાવણ નાખીને પાણું કરીને સવારે પીએ તેા અત્યંત વિદ્રધિ તુરત મટે છે. અત્યંતકાર.

વિદ્રધિનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## પ્રણુના સોજનો અધિકાર.

૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩

**ગુમડાં-પ્રણુના સોજનું સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.**

વાયુ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, રૂધિર અને પ્રહાર વગેરેથી થએલ એમ છ પ્રકારના પ્રણુનાં સોજ થાય છે. તે પ્રથમ સોજના અધિકારમાં કહી ગયા છીએ તેવાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

**પ્રણુના સોજનું વિશેષ રૂપ.**

વાયુ સંબંધી પ્રણુનો સોજો વિષમ રીતે-દંઘધડા વગર પાકે છે. પિત્ત પ્રણુનો સોજો તુરત પાકે છે, કફ પ્રણુનો સોજો લાંબી મુદતે પાકે છે અને લોહી સંબંધી પ્રણુનો સોજો તથા આંગતુક પ્રણુનો સોજો પિત્ત પ્રણુની પેઠે તુરત પાકે છે.

**ન પાકેલા પ્રણુના સોજનાં ચિન્હ.**

જે પ્રણુના સોજમાં ગરમી હોય, થોડો સોજો હોય, કઠોર હોય, સોજનો રંગ ચામડીના જેવોજ હોય અને પીડા થોડી હોય તો જાણવું કે સોજો-ગુમડું પાકેલ નથી.

**પાકેલા પ્રણુસોજનું લક્ષણ.**

જે સોજો દેવતા-અગ્નિની પેઠે બળતો હોય, ખારથી જાણે રંધાતો હોય, કીડીઓના ટોળાની પેઠે ચટકા મારતો હોય, શસ્ત્રથી જાણે છેદાતો કે ચીરાતો હોય, લાખડીથી કુટાતો, હાથથી દબાતો, સોયોથી ભોંકતો અને આંગળીથી ભીંસાતો હોય તેવી બધા કરતો બળતરા યુક્ત હોય, જેમ અગ્નિની પાસે રહેલો પદાર્થ તપ્યા કરે તેમ તપ્યા કરતો હોય, ચામડીના વર્ણથી જુદાજ રંગવાળો થયો હોય, પ્રુલેલા મૂત્રાશય કે દડાની પેઠે ચામડીના સંક્રાંચથી રહિત હોય, વિંછીના કરડવાથી જેમ સુતાં બેસતાં કે ઉડતાં-ઉભતાં એનું ન રહે તેમ બેચેનવાંત રોગી રહેતો હોય અને તાવ, તરશ અગ્નિ વગેરેથી યુક્ત હોય તો, જાણવું કે સોજો પાકવા લાગેલો છે.

**પાકી ગયેલા પ્રણુના સોજનાં ચિન્હ.**

જેમાં બળંતરા વગેરે દુઃખો સમી ગયાં હોય, સોજમાં લાલાશ થોડી હોય, પાકવા લાગેલાં સોજ કરતાં વધારે ઉચાણુ ન હોય, સળ પડતા હોય, ખુચ્યા જેવું જાણાતું હોય, ધડીએ ધડીએ ચળ આવતી હોય, તાવ વગેરે સધળા ઉપદ્રવો મટી ગયા હોય, આંગળી દબાવતાં નમતો કે સ્વભાવે નમેલો થયો હોય અને ચામડી કાંઈક ફાટી હોય તથા આંગળીથી દબાવતાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ રસી જતાં માત્રમ પડતી હોય અને ભૂખ લાગે તો, જાણવું કે-ગુમડું પાકી ગયું છે.

જે કે ગુમડું એક દોષથી થએલ હોય તો પણ પાકવા વખતે ત્રણે દોષો યુક્ત થાયછે; કારણ કે ગુમડામાં વાયુ વગર વેદના હોતી નથી, પિત્ત વગર પાક થતો નથી અને કફ વગર પર થતું નથી એટલાજ માટે સધળા સોજાઓ-ગુમડાં પાકવાના વખતમાં ત્રણે દોષોથી પાકે છે એમ સમજવું.

વળી કાળાંતરથી ઉદય પામેલું પિત્ત વાયુને અને કદને ઓછાં કરી પરાણે લોહીને પકાવે છે—એમ પણ કેટલાક આચાર્યોનો મત છે. અર્થાત્ પ્રથમ મતમાં—કદથી પર થાય છે એમ માનેલું છે અને બીજા મતમાં લોહીથી પર થાય છે એમ માનેલું છે એટલો મત ભેદ છે.

**પાકેલા પ્રણમાંથી પર ન કાઢાડે તો તેથી થતી અડચણો.**

જેમ વાયુ પ્રેરિત અગ્નિ ધાસના બીડમાં દાખલ થઈ પરાણે ધાસને બાળી બસ્મ કરે છે તેમ પાકેલા ગુમડામાંથી ન કાઢાડેલું પર માંસને, નસોને અને સ્નાયુઓને પણ ખાઈ જાય છે માટે પાકેલા ગુમડામાંથી જેમ બને તેમ તુરત પર કાઢાડી નાંખવા યત્ન કરવો.

**પ્રણ કાચું પાકું હોવાનાં લક્ષણો ઓળખવામાં વૈદ્યની થતી પરીક્ષા.**

જે વૈદ્ય ગુમડાને ( કાચું છે, પાકવા લાગેલું છે કે પાકેલું છે ) એમ ઓળખી શકે છે તે હોંશીઆર વૈદ્ય બન્યો અને બાકીના વૈદ્યોને ચોરના જેવી વૃત્તિ કરનારા સમજવા; કેમ કે તેઓ માત્ર ચોરની પેઠે રોગીનું ધન લૂટવું એજ પ્રયોજન સમજેલા છે. પણ ધર્મ, યજ્ઞ કે મંત્રતા મેળવવાનું પ્રયોજન સમજેલા નથી. વળી જે વૈદ્ય અજ્ઞાનતાવડે કરી કાચા ગુમડાને કાપે છે તથા જે વૈદ્ય પાકેલા ગુમડાને કાપે નહીં અને એમનું એમ રહેવા દે છે એ બન્નેને ચાંડાલ જેવાજ બન્યો; કેમકે તેઓ સમજ્યા વગરની ક્રિયા કરે છે તેથી પણ રોગીનો વિનાશ થાય છે, માટે ગુમડાને પકવવા, કપાવવા અને રૂઝાવવાના ઉપાયો માટે હોંશીઆર વૈદ્યનીજ ચિકિત્સા યોજવા ખાસ વિચાર રાખવો.

**પ્રણના બે ભેદ વિષેનો વિચાર.**

શારીરિકપ્રણ અને આગંતુકપ્રણ એવા પ્રણના બે ભેદ છે. શારીરિકપ્રણ વાત પિત્ત કફાદિ દોષોથી થાય છે અને આગંતુકપ્રણ કોષપ્રણ શસ્ત્રના ધા અથવા જખમથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના આડ ભેદ સાનેત્ર છે એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કદથી, લોહીથી, વાયુપિત્તથી, વાયુકદથી, કદપિત્તથી અને ત્રિદોષથી એમ આડ પ્રકારથી પ્રણ થાય છે, તેનાં ક્રમવાર લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું પ્રણ—ગુમડું—નાસુર તણાયલું રહે છે, હાથ અડાડવાથી કઠોર બન્યાય છે, તેમાંથી પર થોડું વહે છે, અને સચ્ચકા વધારે આવે છે તથા તેમાં સોયો ભોંકાયા જેવી તીવ્ર પીડા થાય છે અને તેમાં ધબકારો—લપકારા થાય છે તે વાતજપ્રણ કહેવાય છે. તેનો રંગ કાળો હોય છે.

પિત્તથી થયેલું પ્રણ—તરશ, મૂર્છા, તાવ તથા રસીનું વહેવું, બળતરા, ચીરા પડવા, વાસ મારવી, અને ખૂસાખ ગંધ સહિત પરનું નીકળવું વગેરે વગેરે લક્ષણો એ યુક્ત હોય છે.

કદથી થયેલું પ્રણમાંથી રસી વલ્લ કરે, તે રસી ચીકણી, બારે, તેલના જેવી, સ્થિર, મંદ પીડાકારક, પીળા—ધોળા પાંદુરંગતી હોય છે. આ પ્રણમાંથી રસી થોડી નીકળે છે અને પાકતાં વિશેષ વાર લાગે છે.

લોહીજપ્રણ—લોહી જેવા રંગનું, અને તેમાંથી લોહી વલ્લ કરે છે.

જેમાં વાયુપિત્તનાં, વાયુકદનાં અને કદપિત્તનાં એમ બે દોષનાં ચિન્હો હોય તે કદજ અને જેમાં ત્રણે દોષનાં ચિન્હો મળેલાં હોય તે ત્રિદોષ પ્રણ કહેવાય છે.

## શુદ્ધપ્રણુનું લક્ષણ.

જે પ્રણુ જીમના નીચેના ભાગ જેવું દેખાવમાં હોય, અત્યંત કુણું, નિર્મળ, ચીકણું, લીધું, થોડી વેદનાવાળું, વગર ઉપસેલું અને જેમાંથી દોષો કે પરતું વહેતું થતું નથી એવું પ્રણુ હોય તે પ્રણુને શુદ્ધપ્રણુ જાણવું.

## દુષ્ટપ્રણુનું લક્ષણ.

જે પ્રણુમાંથી મંધાતું પર નીકળતું હોય, જમડેલું લોહી વહેતું હોય, વધારે સ્ત્રીવાળું, ઉપસેલું અંદરથી પોલું અને લાંબા વખત સુધી ન મટતાં જેમનું તેમ બધાવાળું રહે તે દુષ્ટપ્રણુ કહેવાય છે.

## અંકુર આનવાની હાલતમાં આવેલા પ્રણુનું લક્ષણ.

જે પ્રણુની આજુ બાજુની કાર હોવાના રંગ જેવી સ્થિતિ અર્થાત્ તે કાર વધતી ઓછી ન થતાં તેદલીજ રહે તથા જેમાં કણગા કુટી નીકળે છે અને પર ન વહેતું હોય તે જાણવું કે હવે પ્રણુ બરાવાની સ્થિતિ ઉપર આવ્યું છે.

## ભલી રીતે બરાયલા પ્રણુનાં ચિન્હ.

જે પ્રણુમાં સારી પેઠે માંસના અંકુર કુટતા હોય, ગાંઠ રહિત, સોજા વગરનું, સજીવ કા બંધ પડેલ અને ચામડીના જેવો પ્રણુનો રંગ થઈ ગયો જણાય તથા તેમાંની ઉંઝાઈ બરાઈ આવી હોય ત્યારે જાણવું કે હવે પ્રણુ-ગુમડાં-ધા સારી પેઠે બરાઈ આવેલ છે.

## સુખસાધ્ય પ્રણુનાં લક્ષણ.

જે પ્રણુ હૃદયમાં મર્મસ્થાનમાં ન થતાં ચામડી અને માંસમાં થાય છે તથા, જેમાં તાપ, શરક, વગેરે એકે ઉપદ્રવ રોગીને પીડાકારક હોય નહીં તેમજ હેમંત, શિશિર વગેરે સુખકારક ઋતુઓમાં શુદ્ધિમાન પ્રવેશને નવીનજ થએલ હોય તે સુખસાધ્ય પ્રણુ જાણવું. પણ માંડા માણસને થએલું હોય તો સુખસાધ્ય જાણવું નહીં.

## પ્રણુનું અસાધ્યપણું.

જે પ્રણુ વાત પિત્ત કફાદિ ગમે તે દોષમાંથી ઉત્પન્ન થએલ હોય, અને તેમાંથી ચરખી, મેદ, મળમળ તથા મસ્તકમાંનું રત્તેલ વહેતું હોય તે ગળતું હોય તો તે અસાધ્ય જાણવું. વળી જે કાઠ-રક્તપિત્તવાળો, ઝેર ખાનાર, ક્ષયો, મધુપ્રમેહી કે પ્રમેહના વ્યાધિવાળાને જે પ્રણુ થયું હોય તથા જેને પ્રણુ થયું છે છતાં તેમાં ખીલું પ્રણુ થઈ આવે તો તે અસાધ્ય થાય, કુષ્ટસાધ્ય છે. તથા જે પ્રણુ, મર્મસ્થાનમાં થએલ હોય, અતિ પીડાકારક, ઉપરથી શીતળ અને અંદર થણી બળતરાવાળું હોય, તેમજ બળ, માંસ નાશ પામી થાત, ઉપરથી, અંતર વગેરે દુઃખદાયી ઉપદ્રવો થઈ આવે તથા તેમાંથી પર લોહી વસાળ કરતાં હોય તેમજ ઔષધોપચાર સારી પેઠે કરતાં છતાં જલ્દી અપરાધ મત્તે ન હોય તો, તેમાં પ્રણુ અસાધ્ય છે.

આગંતુક પ્રણુમાંથી ચરખી, મેદ, મળમળ કે મધુપ્રમેહના રત્તેલ જેવા વર્ણાવાળું થઈ વહે તો તે સારું ગણાય છે.



### આંગતુક વ્રણ સંબંધી વિવેચન.

અનેક પ્રકારનાં અણી-ધાર તથા મુખવાળાં જીવ લેનારાં શસ્ત્રો અથવા હથિયારો છે, તેઓના વાગવાથી શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં અનેક પ્રકારનાં જે વ્રણો-ધા થાય છે તેને આંગતુક વ્રણ કહે છે.

શસ્ત્રોથી થતાં છ પ્રકારનાં વ્રણોનાં લક્ષણો—એટલે છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્, ક્ષત, પશ્ચિત અને ધૃષ્ટ એમ છ ભેદ છે. તેનાં અનુક્રમે લક્ષણો નીચે પ્રમાણે:—

જે વ્રણ આડું, ત્રાંસુ, અથવા તિરકસીઆ જેવું, સીધું-પાંસરૂં અને લાંબુ હોય અર્થાત્ તેવી આકૃતિએ ધા વાગ્યો હોય તે વ્રણને છિન્ન વ્રણ કહે છે.

જે ખરછી, બાલો, બાણ-તીર, તરવારની અણી અને કોષ્ટ પ્રાણીના કાંત, નખ, કી-ગડાના વાગવાથી શરીરમાંનું સ્થાન બેદાખ ખોટું લોહી નીકળે તેના ધાને વિન્ન વ્રણ કહે છે. આ વ્રણ આશયના ૧ કપાવાથી લોહી વહે તે લોહીથી કોઠો-ઉદર ભરાઈ જાય ત્યારે તે લોહીથી ભરેલું પેટ તાવ અને બળતરાને ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તે લોહી મૂત્રદ્રિય વા, જુદા દ્વારા, કે મુખ તથા નાઠની વાટે નીકળે છે અને તેથી મૂર્છા, શ્વાસ, આદરો, તરસ, તથા અર્ચિ ઉત્પન્ન કરે છે, મળ-મૂત્ર તથા વાયુનું રોડાણ થાય છે, પરસેવો આવે છે, આંખો રાતી થાય, મોઢોમાંથી લોહીની વાસના આવે, શરીરમાં દુર્ગંધ, દૈયા તથા પડખા-ઓમાં શ્વ નીકળે છે. વગેરે વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

જે ત્રીણી અણીનાં-ધારવાળાં હથીઆરોના ફેંકવાથી શરીરના આશય વિના બીજો પ્રકારનું ભાગ વિદાખ જાય તેથી તે ભાગ તેવા જખમથી વિતરકાષ્ટ યોગ હોય; જો કે તેમાંથી શ્વ તો નીકળી જાય હોય; તરફ નીકળી જાય તો શ્વના જોવા મા પડે છે તેને વિદ્વ્રણ કહે છે.

શરીરનું જે અંગ બહુ છેદાયા બેદાયા ન હતાં તે અંગ વિશેષ છેદાયા બેદાયા વ્રણ નાં લક્ષણોવાળું જણાય અને તે ઉપર ચએલું વ્રણ વાંકુ ચુકું હોય તેને ક્ષતવ્રણ કહે છે.

બહું કરીને તે મા કાળો, સોજ સહિત, તથા ફાલીઓથી વીંટાયેલ, અને તેમાંથી વારંવાર લોહી વસા કરવું હોય, તથા જુ પેચ્યો છતાં ઉપસેલ હોય અને પરપેટીઓની પેઠે જેવી ઉપર મંજીના અંકુરા આવી રહ્યા હોય તથા પીડા સહિત હોય, તો બહું કે, તે ધામાં શ્વ-કાંઠો, કાંકરો, લાકડું, લોહું કે કાચ વગેરે અંદર રહી ગએલ છે આને ક્ષ-લાક શ્વશ્વજવ્રણ પણ કહે છે.

જેમાં હાડકાં સાથે શરીરના કોષ્ટ ભાગ ઉપર એકાદ જખરો શ્વને ભાર વાગ્યો હોય અથવા કોષ્ટ ભીંત, પથરા, કે ભાર નીચે ખૂબ ચગદાયો હોય તેથી તે ભયકાષ્ટ ત્રી-સાને પોહોળું થઈ જાય છે અને તેમાંથી તે જ વખતે મળન સાથે લોહી વહેવા માંડે છે તેને પશ્ચિતવ્રણ કહે છે.

શરીરનો કોષ્ટપણ ભાગ સારી પેઠે ખસાયો હોય છાલાયો હોય કે તેના ઉપર કોષ્ટ વાગવાથી તે જખોની આખી ચામડી નીકળી ગઈ હોય અને તેમાંથી બળતરા બળી શ્વ-કાંઠો લોહી વહેવા લાગે તેને ધૃષ્ટવ્રણ કહે છે.

૧ આંતરડાં, જઠરાગ્નિનું સ્થાન, હોજરી, પેશાબનો દુકો, મળબું, મળાશય, બરસ, હોજ, મળાશય અને ફેફસાં આ સ્થાનો આશય બેદાખ મળાની સામગ્રી સંસારી બેદાખાય છે.

ચામડીની અંદર આવેલી ગો અથવા નસોને અર્થાત્ સાતે ચામડી અને નસોને કાપી બેદી કે આઘી પાછી કરી નાંખી જે શલ્ય કાઢામાં પેસે છે તેનાથી નીચે વર્ણવેલા ઉપ-  
દ્રવો થાય છે—એટલે આફરો તથા વ્રણના મુખમાં ચણ, મળ-મૂત્રને લઇ બહાર નીકળે તો,  
જાણવું કે કાઢામાં શલ્ય છે.

જે વ્રણના રોગીનું લોહી અંદરથી એકઠું થઇ રહ્યું છે અર્થાત્ બહાર વહી ગયું  
નથી તેવો વ્રણરોગી પાંડુ રંગવળો-પીળો થઇ ગયો હોય, જેના હાથ પગ હિમ જેવા ટાઢા  
હોય, નાકથી નીકળતો શ્વસ ટાઢો, આંખો લાલ અને પેટ વખતો વખત ચઢી આવે તો  
તેના વ્રણ રોગીની જીવનની આશા ઊડી દેડી.

**માંસ, નસો, સ્નાયુ, હાડ અને સાંધાઓ ઉપર થતાં કે વ્રણોની અ-  
સર પહેંચતાં થતાં સામાન્ય લક્ષણો.**

ફેર, બકવા, તમર ખર્ષ નીચે પડવું, મન, ઈંદ્રિયો શુદ્ધિ રહિત વા મોહવંત થઇ  
જાય, ચેતન જતું રહે, ખટાન, ઉષ્ણતા-મળતરા, અંગમાં સિથિલતા, અત્યંત પીડા, શ્વાસ,  
મૂર્છા, ઉર્ધ્વતા વા વાતર્જનિત આકરી પીડા થતી, માંસના ધોવણુ જેવું શરીરમાંથી લોહીનું  
વહેવું, સર્વ ઈંદ્રિયોના સ્વભાવક ધર્મ-વ્યવહાર બંધ પડી જવાથી અકુશલ્યાકુશલતા થવી  
વગેરે વગેરે ઉપદ્રવો માંસ, નસો, સ્નાયુ, હાડ અને સાંધાઓ ઉપર કાષ્ઠાણુ પ્રકારનો ધા  
વાગવાથી થાય છે.

મર્મ રહિત નસોને ક્ષત થતાં કે વિંધાતાં તેમાંથી ઈર્ધનુષ જેવું કે મમોલા  
( ચોમાસામાં લાલ મખમલના રંગ જેવા નાના જીવ થાય છે તે મમોલા-મામાની ગાય  
સાંવણુકી ડોકરી, ખીરબગોરી, ઈર્ધગોપ, ઈર્ધવધુ વગેરે વગેરે નામોથી ઓળખાય છે, દેહ  
પ્રસિદ્ધ છે તે ) જંતુના રંગ જેવું લાલ લોહી ધણુંજ વહે છે અને આ પ્રકારે પુષ્કળ લો-  
હીનો નાશ થવાથી વાયુ કાષ પામી આક્ષેપદિ અનેક જાનના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને  
મર્મ રહિત શિરાદી વિક્ષિપ્ત કહે છે.

**સ્નાયુ વિદ્ધનાં લક્ષણુ—**શરીરની સ્નાયુ વિંધાતાં વાન સંબંધી કુબ્જ-કુમકાપણા-  
નો રોગ થાય છે. શરીરમાંના અવયવો પાતળા થઇ જાય છે, રોગી કામ કરવામાં અશક્ત  
થાય છે, અત્યંત વેદનાયુક્ત અને લાંબી મુદ્દને ભરાનારો જખમ હોય છે. આ લક્ષણો જ-  
ણાય ત્યારે જાણવું કે સ્નાયુ ક્ષત થએલ છે.

**સાંધુ વિદ્ધનાં લક્ષણુ—**શરીરના ચણીઆરા-મળગરાની પેઠે ફરતા, વળના અથવા  
સ્થિર હાડકાઓના સાંધા કપાતાં કે વિંધાતાં તે જખમ ઉપર સોજે આવે છે. તેમાં ન સ-  
હન થઇ શકે તેવી આકરી પીડા થાય છે શક્તિનો નાશ થાય છે. સાંધાઓમાં સોયો ભો-  
કાયા જેવી વ્યથા થાય છે, તેમાં સોજે હોય અને કાષ્ઠાણુ કામ કરી શકાય નહીં તો જ-  
ણવું કે સાંધો વિંધાયો છે તેથી ક્ષત થએલ છે.

**અસ્તિ વિદ્ધનાં લક્ષણુ—**જેના શરીરમાં અહર્નિશ અતિ લયંકર બેસુમાર પીડા  
થાય તથા જગતાં, સુતાં, બેસતાં કે હરતાં ફરતાં જરાપણુ કળ વળે નહીં તો, જાણવું કે હા-  
ડકું વિંધાયલું છે.

**શિરાદિ મર્મસ્થાન વિદ્ધનાં લક્ષણુ—**મર્મ એટલે હાડ વા સંધિસ્થાન ઉપર પ્ર-

હાસ અથવા ધા થતાં જે મર્મ રહિત શિરા-રંગોના ક્ષતનાં જેવાં ઉપર લક્ષણો કલાં છે તે-વાંજ લક્ષણો હોય છે; પરંતુ આમાં એટલું વિશેષ છે કે-તે લક્ષણો સામાન્ય રીતે થાય છે.

માંસમર્મ વિદ્યનાં લક્ષણ—માંસમર્મની જગ્યા ઉપર વિદ્ય થતાં-વીધાતાં રોગીના શરીરનો રંગ પાંકુ-પીળો થઇ જાય છે અને તેની સ્પર્શદ્રવ્યો નષ્ટ થઇ જાય છે.

### વ્રણ માત્રના સામાન્ય ઉપદ્રવો.

વિસર્પ, પક્ષધાત, શિરાસ્તંભ, અપતાનક, મોહ, ઉન્માદ, તાવ, વ્રણપીડા, તરશ, હનુમહ, હિપરસ, ઉલટી, અતીસાર, હેડકી, શ્વાસ અને કંપાન આ સેજા ઉપદ્રવો વ્રણના અંગે રહેલા છે.

### અગ્નિદગ્ધ-દેવતાથી દાઝેલાનાં લક્ષણ.

અગ્નિદગ્ધના બે ભેદ છે—એટલે એક તો ઉક્લેશ તેજ ધી વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોથી દાઝવું અને બીજું તપાવેલું લોહું તથા દેવતાથી દાઝવું એમ બે પ્રકાર છે; પરંતુ તેના અંતર્ગત બીજા પશુ ચાર પ્રકાર છે તે નીચે પ્રમાણે.

પુષ્ટદગ્ધ, દુર્ઘ્ન સમ્યક્ દગ્ધ અને અતિદગ્ધ—આવા ચાર ભેદ છે એટલે જે દેવતાથી દાઝી ગયું હોય અને શરીરનો વર્ણ વિચિત્ર પ્રકારનોજ બની ગયો હોય તેને પુષ્ટદગ્ધ કહે છે. દાઝેલાના શરીરમાં બળતરા થાય, પીડા ધણી હોય, ફેણ ઉડી આવે અને તે ઉપર રૂઝ મોડી આવે તેને દુર્ઘ્ન કહે છે. બળેલું શરીર તાંબાના રંગ જેવું થઇ જાય, બળતરા બહુજ થાય, પીડા વિશેષ ફેલાય નહીં તેને સમ્યક્દગ્ધ કહે છે. અને જેનું માંસ લટકી પડ્યું હોય માત્ર વીંખાઇ શરીરથી જુદું થયું હોય. શિરા, સ્નાયુ, હાડ, સંધિસ્થાન વગેરે દાઝી જતાં તેઓમાં ત્રુટફાટ થઇ હોય તથા તાવ, બળતરા, તરશ, મૂર્છા થઇ આવે અને શરીરનો વર્ણ બદલી જાય તથા રૂઝ મોડી આવે તેને અતિદગ્ધ કહે છે.

### દોષોથી થએલા શારીરિક વ્રણના ઉપાય.

વ્રણસોથ શારીરિકવ્રણ કિંવા સર્વ પ્રકારના વ્રણો ઉપર ૧૧ પ્રકાર મુખ્ય પ્રકારે કહેલા છે. જે કે ચરક અને સુશ્રુતમાં તો વ્રણના ઉપાય ૬૦ પ્રકારે કરવા એમ કહેવા છે; તદ્વપિ તે સર્વનું વિવેચન કરતાં ગ્રંથના કદમાં વધારો થઇ જાય માટે મુખ્ય ૧૧ પ્રકાર છે તે અત્રે ગ્રહણ કર્યા છે, તે એ કે—પ્રથમ વ્રણનો સોજો ઉતરી જાય તેવો લેપ કરવો, પછી સોજના ઉપર ક્વાથ વગેરેનું હિનું પાણી ઝારવું—ધીરે ધીરે રહેવાય તેમ તે ઉપર ધાર કરવી. પછી સોજને ચોળી કરમાવી નાખવો. તે પછી સોજમાં ડી લોહી કઢાવવું. તે પછી સોજની ઉપર થોડાં થોડાં હિનાં ઔષધો લુગડામાં બાંધી તેનો બફારો દઇ પરસેવો લાવવો. તે પછી સોજને પકવવા માટે ઔષધોપચાર કરી પકાવવો. તે પછી સોજને સ્વચ્છ-નસ્તરથી કે ઔષધ ચોમથી ચીરી નાંખાવવો. તે પછી સોજને—ગુમડાને અંગુડાથી દબાવી તેમાંનું પડ કાઢાવી નાખવું અથવા પડને ખેંચીને કઢાડે તેવા ઔષધોનો જડો ખરડ કરવો. તે પછી તેને ઔષધોના ક્વાથ વગેરેથી સાફ કરવું; તે પછી તેમાં રૂઝ આવે તેવા ઉપાય કરવાં અને તે પછી વ્રણ થયા પહેલાં જેવો ચામડીનો વર્ણ હતો તેવો ફરી થાય તેવા ઉપચાર કરવા. આ પ્રમાણે અગીયાર પ્રકાર ઉપયોગમાં લેવા.

### સોજને શાંત કરનારા લેપો.

જેમ લાલ, લાગી હોય અને લાલને પાણી તુરત ઓલવી શકે છે તેમ લેપો પીડાને તુરત શાંત કરી શકે છે.



ખીજોરાનાં મૂળ, જડામંત્રી, દેવદાર, સુંઠ, રાસ્ના, અને અરણી એઓને વાપરી લેખ કરવો જેથી વાયુ સંબંધી સોજો મટી જાય છે.

કો, બફનાં મૂળ, પદ્મક, કેસર, વાલો, ખીજો અને કમળ એઓને લેખ કરવાથી પિત્તનાં સોજો મટી જાય છે. અથવા પાંચ પ્રકારનાં ક્ષીર-દુધ જુલનાં-વડાં મૂળ, કામરજું મૂળ, પીપળાનું મૂળ, પીપરનું મૂળ, અને નેતરનું મૂળ, અથવા એ પાંચેની જાલ લઈ વાટી લીમાં મેળવી ( ઔષધોના દશમા ભાગે લી લઈ ) લેપ કરે તો પિત્તનો સોજો મટી જાય છે.

મરપ્રહીમ, વમડાફિ તુલસી ( આપચીબાબચી ), મજીઠ, ચોખડો દેવદાર, કણું નચોતર, અને આસગંધ એઓને લેપ કરના સોજને શાંત કરે છે. અથવા પીપર, જુનો જોળ, સરખાની જાલ, રેતી અને હરડે એઓને ગામના મૂત્રમાં વાટી જરા ઉનાં કરી લેપ કરે તો કફનો સોજો શાંત થાય છે.

### લેપ કરવાની રીત.

લેપ રાતે કરવો નહીં, લેપ કરતાં કે કદ્યો લેપ અંત ક્રિયાથી ખરી પડે તો તે જ એઓ ફરી લેપ કરવો નહીં, જે એકવાર લેપ કર્યો હોય તે ઉપર ફરી એઓ લેપ કરવો નહીં. લેપ કરવાનાં ઔષધોને કદક રાતવાસી રહી હોય તેઓ લેપ કરવો નહીં અર્થાત્ તે જાર કરેલ લેપ રાતવાસી થયા પછી લેપના કાચમાં લેવો નહીં; અને લેપ મુકાઈ ગયા પછી ફરીને ઉપર લેપ કરવો નહિં તથા મુકાયલા લેપને ખેરવો પણ નહીં. જે સોજો ન જાકતો હોય, જંબીર સોજો હોય, તથા લોહી કે પિત્તથી થયેલ સોજો હોય તો એઓની ઉપર, અતુર વૈદ્યોએ સત્રે લેપ કરવા મનાઈ કરેલ છે છતાં પણ લેપ કરવો.

### સોજની ઉપર કવાથ વગેરેનાં સિંચન.

વાયુનો નાશ કરનારાં ઔષધોના કવાથથી, અથવા તેલથી, મંત્રિના રસાઓથી, બી અથવા કાંજીથી અર્થાત્ એઓને ઉનાં કરી તેથી પ્રજ્વળા સોજને જારે તો વાયુનો સોજો મટી જાય છે.

પિત્તથી, લોહીથી કે ક્ષતથી સોજો થયો હોય તો, તેના ઉપર ઠંડા ઉપચારો ઉપયોગમાં લેવા એટલે ઔષધોના રસોથી, દુધથી, લીંથી, મધથી, ખાંડથી, શેરડીના રસથી અને પિત્તનો નાશ કરનાર ઔષધોના કવાથોથી સિંચન કરવું-જારવું.

કફના સોજ માટે કફનો નાશ કરનારાં ઔષધોના કવાથથી, તૈલોથી, ક્ષારોથી, પાણી અને આમૃતથી અર્થાત્ એઓને ઠંડા રાખી તેના ઉપર ધાર કરવી જેથી કફનો સોજો મટી જાય છે.

### સોજને ચોળીને કરમાવી નાખવાનો વિધિ.

પ્રજ્વળા સોજને અંગૂઠા વગેરે વડે કરીને મસળાને પરસેવો લાગવો. અથવા તમા પ્રજ્વળો સોજો કડક હોય તો ધીરે ધીરે કરમાવવા માટે સોજ ઉપર માલેસ કરી માલ આપીને આસ્તે આસ્તે વાંસની નળીવતે કે કાચના તળાવતે વા અંગૂઠાથી ધીમે ધીમે સોજનો જેથી પરસેવો આવે છે અને સોજો નરમ પડે છે.

### સોજમાંથી લોહી કાઢાડવાનો હેતુ.

વિચિત્ર વર્ણવાળો કે કાળો વિશેષ પ્રીત મહિત જે સિંજો હોય અથવા ઝેરી જ-

૧ જાંઘાથી ઠંડાવથી જારે જરમીમાં જો લેપ કર્યો ન હોય તો રૂંધાટાનાં બંધોમાંથી બહાર નીકળે છે અને જો લેપ કરેલો હોય તો તે જરમી બહાર નીકળી શકતી નથી માટે રાત્રીએ લેપ કરવો નહીં.



નાવરોના ડંખનો સોજો હોય તથા તુરતના ઉત્પન્ન થએલા સોજની પીડાને શાંત કરવા અર્થાત્ ન પાકવા દેવા માટે તે સ્થળે જળો મૂકાવવી અથવા તો શીંગડી કે અતરાવડે લોહી કઢાવવું; કેમકે પીડાનું મૂળ લોહી છે અને જો લોહીનું તેમાં ન હોય તો પીડા જનીજ નથી “મૂઠો નાસ્તિ કુતો જ્ઞાસા ?” એ માટે લોહી અવશ્ય કઢાવવું. એક બાબુએ સંધળી ક્રિયાઓ મળી જેટલું કામ કરે છે તે સંધળું કામ એકલું લોહી કઢવાથીજ થાય છે.

## સોજ ઉપર થોડાં ઉનાં ઔષધો લુગડામાં બાંધી બફારો

દેવાના પ્રકાર.

જો સોજો કાચો હોય અથવા પાક ઉપર આવવા લાગ્યો હોય તો તેના ઉપર ઉપનાહ સ્વેદ કરવો, જેથી તે સોજો કાચો હોય તો શાંત થઈ જાય છે અને પાકવા લાગેલો હોય તો તુરત પાકી જાય છે. “માટે દસમૂળ, કાંસડી, રાસ્ના, આસગંધ, એરંડાનું મૂળ, અથવા એરંડા, નગોડ અને સાટોડી એઓનો ગરમ લેપ કરવો.”

અથવા—સરગવો, પીપર, સિંધવ, કપાસીયા, સુંઠ, શણનાં બીજ, અળસી, કળથી, તલ, જવ, સરસવ, કાળી તુળસી, મૂળાનાં બીજ અને સવા એઓમાંથી જેટલા પદાર્થો મળી આવે તેટલાને લઈ ખાટા રસમાં વાટી ચટણી જેવા બનાવી જરા ઉના કરી લુગડામાં બાંધી આસ્તે આસ્તે વ્રણના સોજ ઉપર વિધિ પ્રમાણે બફારો આપવો, જેથી વાયુનો સોજો નિશ્ચયે શાંત થઈ જાય છે. આ શોભાંજનાદિ ઉપનાહ સ્વેદ કહેવાય છે.

અથવા સાટોડીનું મૂળ, દેવદાર, સુંઠ, સરગવો, અને સરસવ એઓને ખાટા રસમાં વાટી ઉનાં કરી રહેવાય તેવો ઉનો લેપ કરવો જેથી સર્વ પ્રકારના સોજ મટી જાય છે. આ પુનર્નવાદિ લેપ કહેવાય છે.

## વ્રણના સોજને પકવવાનો વિધિ.

જે વ્રણનો સોજો લેપ વગેરેના કરવાથી પણ શાંત ન થાય તો તે ઉપર પાચનીય (પકવી નામે તેવો) પદાર્થો બધિવા—એટલે શણનાં બીજ, મૂળાનાં બીજ, સરગવાની શીંગો કે બીજ, તલ, સરસવ, અળસી, સાથવો અને દારૂ કઢાડવાનો જવો અથવા—જવ, ધઉં, લીંબડાનાં પાન વગેરે વગેરે ગરમ પદાર્થો પકાવી ગરમ ગરમ વ્રણ ઉપર બાંધે તો, વ્રણસોજ પાકી જાય છે.

## પાકેલા વ્રણસોથ—સોજને શસ્ત્ર વા ઔષધોથી ફાડવાનો પ્રકાર.

જે વ્રણસોજમાં રસી થઈ ગઈ હોય, વાંકા ન હોય અને કાતરવાળા હોય તો તેઓનું તલ્લુ ભરતીંગળોનું સ્પર્શવતે કે ઔષધ ક્રિયાથી ભેદન કરવું જોઈએ; કારણ કે ફાડી નાંખી લેવાથી રસી હાખીને કઢાડી નાંખવી એજ ફાયદાકારક છે. શસ્ત્રક્રિયા કાંઈ મતુર વૈદ્યના હાથથી કરાવવી; કેમકે શસ્ત્રથી વિધ કે ચીરવાના સંબંધમાં તથા ફેટલો ઉડો, ફેટલો પહોળો ચીરો હઈ અંદરની બધા કાઠી નાખવી તે મૂર્ખ—લેભાગુ વૈદ્યોના બધુવશમાં હોતી નથી મટે શસ્ત્રક્રિયામાં કુશળ હોય તે પાસે શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તેમાં પણ એવો અપવાદ છે કે—જે વ્રણ રોગી બાળક, વૃદ્ધ, શસ્ત્રના ધાતને ન ખમી શકે તેવા માણસો, ક્ષીણ મનુષ્યો બીકાળુ અને ક્ષીણ એઓને મૂર્ખસ્થાનોમાં વ્રણ—ગુમડાં થયાં હોય તો તે વ્રણને ઔષધોના લેપથી ફાડી નાંખવા, પણ શસ્ત્રક્રિયા ઉપયોગમાં લેવી નહિ. માટે, કરકમનું મૂળ, રાતા, ત્રિતરાકું મૂળ, તેમજાનું મૂળ, બીલામાં, ક્યોર અને હોલાની, કામડાની તથા ગરધણની હથોર

એઓનો લેપ કરવાથી વણનો સોજો ફાટી જાય છે, અને રસી એની મેળેજ નીકળી જાય છે. અથવા ખારા પદાર્થો જેવા કે અંધાડાનો ખાર, સાજીખાર, જવખાર વગેરે પદાર્થના લેપથી વણ ફુટી જાય છે. અથવા તે વણ બહુજ કઠણ હોય તો હાથી દાંતના વેર-મૂકાને પાણીમાં વાટી તેનું એક દીપું વણ ઉપર મૂકે તો તેથી કઠણ ગુમડાના સોજાને બેઠી નાખી રસીને બાહાર કાઢી દે છે.

### સોજાને દબાવી રસી કાઢાડવાના ઉપચાર.

જે વણમાં રસી થઈ ગઈ હોય, પણ મર્મસ્થાનમાં હોય તો તે ઉપર શ્રમ ક્રિયા ન કરતાં ઔષધોપચાર કરી ફાટી નાંખવું જોઈએ; માટે ચીકણી ઔષધીની છાશ કે ચીકણા પદાર્થો તથા ચીકણા મળીયાં વાટીને ચોપડવાં અથવા જવ, ધઉં અને અડદ એઓનો ઝીણો લોટ કરી તેઓની પોટીસ બનાવી સ્હેવાતી સ્હેવાતી વણ ઉપર બાંધે તો તેથી સોજો દબાય છે. અર્થાત વણને ખેંચ કરી માંહેની રસીને દબાવી બાહાર કાઢાડી દે છે. પણ સોજો દબાવવા માટે આવા લેપ કરવા વખતે જ્યાં ડુટે તેવું નિશાન જણાતું હોય તે જાગને ખુલ્લો રાખી લેપ કરવા તથા તે લેપને બરોબર સુકાવા દેવો, જેથી અંદરની રસીને ખેંચી તુરત બહાર કાઢાડે છે.

### વણને શોધવા-સાફ કરવાના ઉપાય.

વણમાંથી પડે નીકળી મથું હોય ત્યાર પછી કડવાં પરવળ અને લીંબડાનાં પાંદડાં એઓનો ક્વાથ કરી તે વણને ધોવામાં આવે તો તેથી વણ-ગડ-ગુમડ-ધા સાફ થઈ જાય છે.

વાયુના વણને દશમૂળના ક્વાથથી ધોવા, પિત્તના વણને વડ, ગુલર વગેરે પાંચ ફીર વૃક્ષના ક્વાથથી ધોવા, કફના વણને મરમાળા વગેરેના ગણથી ( ૧આરગ્વધાદિ ગણ ) ના ક્વાથથી ધોવા, તેથી સાફ થઈ જાય છે.

પીપળો, ઉંબરો, પીપર, વડ અને નેતર એઓના ક્વાથથી વણના સોજાને અને માંડોને ધોવાથી સાફ થઈ જાય છે. અથવા તેલ, સિંધાલુ, જેડીમધ, લીંબડાનાં પાંદડાં, હળદર, દારૂહળદર અને નસેતર એઓને વાટી લીંબડાં મેળવી વણ ઉપર લેપ કરવાથી વણ સાફ થાય છે. અથવા એકલાં ઉપવસરીનાં મૂળનો લેપ કરવાથી સર્વ જાતનાં વણ શોધાય છે. અથવા લીંબડાનાં પાંદડાં, તેલ, નેપાળાનું મૂળ નસેતર, સિંધાલુ અને મધ એઓનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ વણ-ખરામ-હડીયાં ગુમડાં પણ આ સર્વોત્તમ પ્રકારથી જાંત અને સાફ થાય છે. અથવા લીંબડાનાં પાંદડાંને ઝીણું વાટી તેનો લેપ કરવાથી વણ સાફ થાય છે, રૂઝ લાવે છે અને ખાવાથી ઉલટી, અમિમંદતા, પિત્ત કફ તથા કરમીઆનો નાશ કરે છે. તેમજ લીંબડાનાં પાંદડાંની ઝીણી વાટેલી લુગદી વણના મુખમાં રાખવામાં આવે તો તેથી મર્મસ્થાનમાં અને સાંધાઓમાં થયેલ ઝીણાં કે ઝીણા મ્હોંવાળાં ગુમડાં-વણ સાફ થઈ જાય છે. અથવા હરડેળ, નસેતર, નેપાળાનું મૂળ, કલગરનું-વઢવાડીયાનું મૂળ, બે જાગ ચોખ્ખું મધ, સેંધવ, લીંબડાનાં પાન, લી, દારૂહળદર, અને જેડીમધ એઓની દીવટ અથવા તો તેલનો કલ્ક વણને સાફ કરે છે અને રૂઝ લાવે છે.

૧ મરમાળો, ઇંદ્રજવ, પાડળ, લીંબડો, મળો, પીલુડી-મોરમાંસી, લોંરીંગણી, કાળીપાદ, કરી-આણ, કંઠારાજાથો, કડવાં પરવળ, બને જાતની કરંજ, સાતવણ, ચિત્રામૂળ, મરડાશીંગ, મીંદળ, બીજા જાતનો કંઠારાજાથો અને સોપારી આ એસડો આરગ્વધાદિગણ કહેવાય છે. તથા તે ઉલટી, ઝાંડ, જેડ, તાવ, કફ, ખરામ, અને પ્રમેહ એઓનો નાશ કરનાર છે અને દુષ્ટ ખરામ વણને શુદ્ધ સાફ કરનાર છે.

જાગ્યાં મર્મસ્થાનનો અધ્યાય પાંદડો.

### પ્રજ્વલિત ધરતી-અંકુર લાવવાના ઉપાય.

જે પ્રજ્વલિત રસી નીકળી જાય છે; અર્થાત્ જે ગુમડાંમાંથી સડેલું માંસ નીકળી ગયું છે; છતાં રક્તાત્મક ન હોય તો તેઓની ઉપર તલનો કક્ક મધથી મિશ્રિત કરીને મુકવાથી તે પ્રજ્વલિત થાય છે. અથવા આસગંધ, કકુ, લોદર, કાયદળ, જેડીમધ, મજુક અને ધાવડીનાં ફૂલ એઓનો કક્ક (મટણી જેવી લુગદી) કરી પ્રજ્વલિત ઉપર લગાવવાથી તેમાં મારી પેટે રૂઝ આવે છે.

જવનો લોદર અને જેડીમધનું ચૂર્ણ કરી તેને ઘી તથા તેલથી મિશ્ર કરી ઉનું કરીને સ્થેવાય તેવો તેનો લેપ કરવાથી પ્રજ્વલિત થતી બળતરા તથા તેમાં સજ્વલિત આવતા હોય તે મટે છે.

પ્રજ્વલિત છવાત પડી ગઈ હોય તો કરકચની જડ, હીંગડો, અને નજોડ એઓનો લેપ કરવાથી પ્રજ્વલિત પડેલા કીડાઓ મરી જાય છે. અથવા લસણનો લેપ કરવાથી પ્રજ્વલિત પડેલા કીડા મરી જાય છે. અથવા હીંગડાની છાલ અને હીંગ એઓનો લેપ કરવાથી પ્રજ્વલિત કીડા મરી જાય છે.

હીંગડાનાં પાંદડાં, વજ, હીંગ, ઘી, સિંધાલુષ અને સરસવ એઓને એકઠાં કરી તેઓની ધૂણી દે તો પ્રજ્વલિત લુખાસ, કીડાઓ, ખરજ અને પીડા મરી જાય છે. લાવપ્રકાર.

જેટલું સરસીયું તેલ હોય તેટલુંજ પાણી લઈ કાંસાની ઘાળીમાં નાખી હથેળીવતે સારી પેટે મથે. પછી તેમાં રાજ તોલા ૧૦, કાચો તોલા ૪, અને બોદારશિંગ તોલા ૨ ભાર નાખી ફરી સારી પેટે મથી એકજીવ કરી કાચના કે ચીનાઈ માટીના સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી લેવો. આ રાસાદિ મલહર-મલમ કહેવાય છે. એનાથી પ્રજ્વલિત શોષન થાય છે. અને અંકુર સારી પેટે આવે છે. રૂઝ લાવવા આ સમાન અન્ય મલમ અધિક અસરકારક નથી.

### આગંતુક પ્રજ્વલિત ઉપચાર.

જે મનુષ્યને તરવાર વગેરે શસ્ત્રો તથા અસ્ત્રો ચરીરના અનેક ભાગમાં વાગવાથી અનેક પ્રકારનાં પ્રજ્વલિત-ધા, ધાકામરી વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તે આગંતુક પ્રજ્વલિત કહેવાય છે. તે પ્રજ્વલિત થતાં તુરંતજ પવન વગરની જગ્યામાં તે ધાયક પુરૂષને લઈ જઈ ધાવાળી આમડીને સારા હોશિયાર વૈદ્ય, મોચી કે, ટેભા દેનાર હોય તેના હાથે ગ્રીણા સૂતર કે રેશમના તારથી ટેભા દેવરાવી કાંઈક હિંચુ અશ્વોતનાદિક ઉપાય કરવા; અર્થાત્ ધાકાના મેદામાં પાણી તથા ઘી નાખી તેને પકાવી, જ્યારે પાણી બળી એકલું ઘી રહે ત્યારે તે ઘી લઈ સ્થેવાય તેવું તે સીવી લીધેલા ધા ઉપર સિંચે-ટોપા દે તો તે ધા તુરંત રૂઝે છે. અથવા કકુ, મીચુ, કારકળદર, જેડીમધ કરકચનાં બીજ તથા તેનાં પાંદડાં, કડવાં પરવળ, જાંઘ અને હીંગડાનાં પાંદડાં એઓને વાટી-કક્ક કરી ઘીમાં નાખી અમિદારા સર્વ રસને શોષાવી માત્ર ઘી રહે તેને મલકા કરી તે ઘીનો સ્થેવાય તેમ શોક કરે તો તારકાળ ધા રૂઝાઈ જાય છે. વૈધરત્ન.

જાંઘ કપાતાં, બેદાતાં, વીંધાતાં કે ધવાતાં લોહી વધારે નીકળે અને તેથી લોહીનો ક્ષય વિશેષ થાય તો વાયુ અત્યંત પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે માટે તે પીડાને મટાડવા તેવા ધાયકને સ્નેહ (ઘી) પાન કરાવવું, સિંચન, લેપન, ઉપનાહ સ્વેદ, સ્નેહની પીચકારી અને વેદના હરણ કરે તેવાં ઔષધો પણ કરવાં.

તરવાર વગેરેથી માત્ર કપાયાં હોય તો તે વખતેજ તે ધાને ગંગેટીના મૂળીઆના કાંઈક ભરી દેવો તેથી તે ધા તુરંત પીડા રહિત થઈ જાય છે, આવા પ્રજ્વલિત ધાઓને



તળ-કંડા ઉપચારો એક છે. આ વ્રણવાળાનું રૂધિર આમાશયમાં ગયું હોય તો તેને વમન કરાવવું અને હોઝરીમાં લોદી ગયું હોય તો રંચ આપવો. અથવા વાંસની છાલ, એરડો, ગોખર અને પાવાણુએક એએને કપાથ કરી તેમાં હીંગ તથા સિંધવ નાખી પીવામાં આવે તો કાકામાં ગએલું લોદી ઝરી જાય છે. અથવા જવ, મીઠાં મોટાં ખેર, અને કળશી એએને રોહ-ચીકટ વગરના રસની સાથે અન્ન જમવું અથવા સિંધવ નાખીને ચવાગૂ પીવી. અથવા ચંબેલીનાં પાન, લીંબડનાં પાન, કડવાં પરવળ, કિંવા કડવાં તુરીયાંનાં પાંદડાં, કડુ, દારૂહળદર, હળદર, ઉપલસરી, મજીડ, કળોવાળો, મીણુ, મોરથુથુ, જેડીમધ અને કરંજનાં ખીજ એએને સમાન ભાગે લઈ તેએના કદકથી પકાવવામાં આવેલું શી ચોપડવાથી ત્રીણાં છિદ્રવાળાં, મર્મસ્થાનમાં પડે વહેનારાં, હિંડાં, વેદનાવાળાં, અને અંગેમાં ગતિ કરનારાં વણે સાફ થઈ જાય છે અને ભોંય આવીને રૂઝાઈ જાય છે. આ જાત્યાદિ કહેવાય છે. અથવા ચંબેલી-જીરનાં પાન, પટોળ (કડવાં પરવળ કે કડવાં તુરીયાં ?) નાં પાંદડાં, કરકચનાં પાંદડાં, મીણુ, જેડીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીડ, પદ્મક, હરડે, લોદર, નીલકમળ, ઉપલસરી, મોરથુથુ અને કરકચનાં ખીજ એએને સમાન ભાગે લઈ કદક કરી તે ચટણીથી તલના તેલને વિધિ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી ચોપડે તો તેથી ઝેર સંબંધી વ્રણ, વિસ્ફોટક, બગલમાં થતી બાંબલાઈ, દાદર, રતવા, કીડાની કરડ, કાંચી ચએલાં તુરતનાં જખમો, દાઝી ગએલ, નખ તથા દાંતનો ધા વગેરે વગેરે તુરત મટી જાય છે. વ્રણનું બગડેલું માંસ પણ આ તેલના ચોપડવાથી બાહાર નીકળી જાય છે. અને જમામ પ્રકારના વ્રણને સાફ કરે છે તથા રૂઝાવી દે છે. આ જાત્યાદિ તૈલ કહેવાય છે. અથવા-ગિત્રામૂળ, લસણ, હીંગ, સરપંખો, વઢવાડીયું, સિંદુર, વજનાગ, અને ઉપલેટ એએને કદક કરી સરસીયા તેલમાં નાખી તૈલ પકવવાના વિધિ પ્રમાણે તેલને પકવી તેનો ઉપયોગ કરે તો દુષ્ટવ્રણ તથા અનેક ઉપાય કરવાથી પણ ન મટે તેવો નાડી વ્રણ-મરનીંગળ તથા વ્રણ માત્રને મટાડે છે. આ વિપરીતમદ્દલ તૈલ કહેવાય છે. અથવા ગળો, કડવા પરવળનાં મૂળ, સુંક, મરી, પીપર, હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, અને વાવડીંગ એએને સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે સર્વની સમાન શુદ્ધ કરેલો બેંશાગુગળ લઈ કુટી સર્વને એકત્ર કરી તેની યોગ્ય માત્રાએ ઝાળીઓ વાળી તેમાંથી એક એક તોલાભાર સેવન કરે તે ૧ વ્રણ વાતરકત ગુલ્મ, હિંદના રોગ, સોજો અને પાંકુ આદિ રોગોને જીતી લે છે-આ અમૃતાદિ ગુગળ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ.

### અગ્નિથી દાઝેલાના ઉપાય.

પુષ્ટ દગ્ધવાળાને અગ્નિથી તપાવવો, તો તે દાઝેલો તુરત આરામને પામે છે. તથા ઉષ્ણ ઔષધોજ ઉપયોગમાં લેવાં, કારણ કે સારી પેટે શેક થવાથી લોહી પણ શેકાઈ પાતળું થાય છે એથી ગરમી સારી રીતે બાહાર નીકળે છે અને વાયુનું જવું પણ સધળે રસ્તેથી થાય છે. એ કારણ વડે સુખ થાય છે, કહેવનું એજ કે પહેલા પ્રકારના દાઝેલાના શરીર ઉપર શીતોપચાર કરવા કે ટાઢું પાણી રેડવું ઉપયોગમાં લેવું નહીં, ટાઢા પાણીથી લોહી જાળીને મહાવેદના ઉત્પ

૧ આ તેલ માટે ચક્રદત્તનો કર્તા કહે છે કે ઉપદંસ ચાંદી, પ્રમેદ, લવંગર જળગંડ, રાસીશિંક, મજીડ, આમંતુક વ્રણ, વિચર્યાંશ, કોડ, ખસ, અને દુધસણુ જખમ વગેરેનો નાશ કરે છે. તથા તે ઉપર ખાનપાન સુવા કે બેસવા માટે બીજી કરી પડેછ નથી. અર્માત્ મગજ દુનન પચ્ચમાં સોજે.



ન કરે છે. દુર્દગ્ધના ઉપાય તમામ ટાઢા ઉપચાર-ટાઢું પાણી રેડવું વગેરેજ ઉપયોગમાં લેવા. સમ્યક્ દગ્ધને વંશકોચન, પીપર, રતાંજળી, સોનાગેરૂં અને ગળો એઓને વાટી લીધી યુક્ત કરીને લેપ કરે તો સમ્યક્દગ્ધ મટે છે. અતિદગ્ધ થયો હોય તો, લટકી રહેલા ખરાબ માંસને કાઢાડી નાખી પંજી શીતળ ક્રિયાઓ કરવી તથા સાડી ચોખ્ખાનું ચૂર્ણ ભભરાવવું. અથવા ટીંબરૂની જાલના ચૂર્ણને લીમાં ધુંટી ચોપડવું જેથી આરામ થાય છે. અથવા મીઠુ, કાદવ, જીરું, મધ, હરડે અને રાજ એઓથી મિશ્રિત કરેલું ગાયનું લી ચોપડવામાં આવે તો બળવાથી થએલો વ્રણ તુરત મટી જાય છે અને ચારે પ્રકારના બળેલા જનોને બળેલી જગ્યોએ ભોંય લાવીને જલ્દી રૂઝાવી દેવાનો આ અકસીર ઇલાજ છે-આ શિક્ષાદિ ધૂત કહેવાય છે. અથવા કડવાં તુરીઆંના-કુદ્ડ વેલાના કવાચથી અને કદકથી કાવેલું સરસવનું તેલ દાઝ્યાથી થએલા વ્રણને, પીડાને, રસીના વહેવાને, બળતરાને અને ફાલ્લાઓને મટાડી દે છે-આ પટોળાદિ તેલ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાર.

અથવા જુની છોને બાળી પાણીમાં વાટી તેલથી દાઝ્યો હોય તે ઉપર ચોપડે તો તેલના ઝરાળા-ફાલ્લા સમી જાય છે. અથવા જવને બાળી તેલમાં કાલવી ચોપડે તો અમિથી દાઝેલાના ફાલ્લાઓની બાધ તુરત સાંત થાય છે અને અંકુર જલ્દીથી લાવે છે. અથવા જીરૂને શેકી તેમાં મીઠુ, રાજ અને લી મેળવી તેનો લેપ કરે તો અમિથી દાઝેલાની વેદના તાત્કાળ સમી જાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા શુદ્ધ છીંચી ચુનાને પાણીમાં ભીંજવી તે ઉપરનું નીતારેલું પાણી લઈ તેટલાજ તક્તીના તેલમાં તેને મથી તે મધમ દાઝેલા મનુષ્યને ચોપડે તો તુરત તેની બળતરા તથા પીડાનો નાશ કરે છે અને રૂઝ લાવે છે-આને ઉત્રેજમાં લીનીમેટ કેલસીસ કહે છે. અથવા તલનું તેલ નવટાંક અને ધણા વખતનો ભીંજવી રાખેલો ખાવાનો ચુનો ૪ તોલા લઈ તે બનેને ભેગા કરી ૧ પોહોર સુધી હાથથી મથી રાખી જેવો થાય ૩ તેમાં રૂનાં પેલ ભીંજવી દાઝેલા બાગ ઉપર ચોપડે તો તુરત આરામ થાય છે.

### વ્રણમંથીની સંપ્રાપ્તિ.

ખેદ વગર શરીરમાંથી નીકળતું જે દુષ્ટ લોહી તેને વાયુ શોષી લઈ વ્રણને પર ઝળ વિનાનો કરી-રસી બંધ કરી ખરાબ સોજવાળો, ગંઢાયલો, બળતરાવાળો અને વલુર-અળવાળો કરી દે છે તે વ્રણમંથી કહેવાય છે.

### વ્રણમંથીના ઉપાય.

કંપીલો, વાવડીંગ, તજ અને દારૂળજર એઓને ઝીણું વાટી કલ્ક કરી તેલમાં નાંખી તેથી પકાવી સિદ્ધ કરેલું તેલ વ્રણમંથી ઉપર ચોપડે તો ગુમડાં તથા ધામાં પડેલી ગાંઠ વેરાઈ જાય છે અને આરામ થાય છે. વૈધરહસ્ય.

### વ્રણવાળા અને દાઝેલાના સેવ્યાસેવ્ય પદાર્થો.

જવ, બઈ, રાતા ચોખ્ખા, મસૂર, તુવર, મગ, સાકર, લી, તેલ, વંતાક, કારેલાં, કંકેલાં, તાંદળજો, વગેરે વગેરે સેવવા યોગ્ય છે, પણ ખટાશ, ઠંડા પદાર્થો, ખાર, મહેનત, ઉત્સાહવળું

૧ મીઠુ, જેડીમધ, લોહર, રાજ, મજીઠ. વંદન અને મોરવેલ એઓને સુખમ કરી ઝીમાં પકાવી સિદ્ધ કરવું તે લી બળેલા માત્રને ચોપડે તો તુરત રૂઝાઈ જાય છે. આ સિદ્ધાદિધૂત કહેવાય છે.

વૈધરહસ્ય.

બેલ્લું, મૈથુન, સુર્ય ઉત્તર, ફરવું, શાક, પાનખીડાં, ફાળું અને વનના જીવો વગર અન્ય જીવોનાં માંસ સેવવા ચોખ્ખું નથી.

પ્રણસોથ-પ્રણુ તથા અગ્નિદગ્ધનો અધિકાર સ્વપૂર્ણ.

## ભગ્નરોગ--હાડકાના જુદા પડવાનો અધિકાર.

### ભગ્નના ભેદ.

ભગ્ન એ પ્રકારના છે, એક કાંડભગ્ન અને બીજો સંધિભગ્ન તેમાં જે સાંધાના હાડકાના એક ભાગનું હાડ બાગ્યું હોય તે કાંડભગ્ન કહેવાય છે અને જે હાડકાંને સાંધવાની જગ્યામાં જે હાડ બાગ્યું હોય તે સંધિભગ્ન કહેવાય છે. તે સંધિભગ્નના છ ભેદ છે--એટલે ઉત્પિષ્ટ ૧, વિશ્લીષ્ટ ૨, વિવર્તિત ૩, તિર્થગત ૪, ક્ષિપ્ત ૫, અને અધોગત એ છ પ્રકાર છે.

### સંધિભગ્નનું સામાન્ય લક્ષણ.

શરીરના હાથ પગ વગેરેને ઘાંઘા કરતાં કે ટુંકા કરતાં કિંવા ફેરવવામાં આકરી વેદના થાય અને તે ઉપર કશુંપણ અડે તો ગમે નહીં એ સંધિભગ્નનાં સામાન્ય લક્ષણ છે.

### છએ પ્રકારનાં સંધિભગ્નનાં વિશેષ લક્ષણ.

જે હાડ આમન સામાન બસાવાથી સાંધા કબાઈ જતાં જાને ભાગમાં સોજો આવે અને રાત્રીએ વિશેષ વેદના થાય તેને ઉત્પિષ્ટ કહે છે.

જન્ને ભાગમાં સોજો હોય અને નિરંતર વેદના વિશેષ થયા કરે તેને વિશ્લીષ્ટ કહે છે.

સાંધા જુદા ન પડતાં સાંધાનાં જાને હાડ વાંકાં થઈ જાય તેથી તે જાને હાડમાં આકરી પીડા થાય તે વિવર્તિત સંધિભગ્ન કહેવાય છે.

સાંધાનાં જે હાડકાં પૈકી એક હાડકું પોતાનું સ્થાન છોડી આડું થઈ જાય અને તેથી આકરી વેદના થાય તેને તિર્થગત સંધિભગ્ન કહે છે.

સાંધાનાં જાને હાડકાં એક એકના ઉપર ચઢી જાય તેથી તેમાં ક્યારેક વધારે અને ક્યારેક ઓછું ભાર થઈ નીકળે અને વેદના થયા કરે તેને ક્ષિપ્ત કહે છે.

સાંધાનાં જાને હાડકાં એક બીજાના નીચે જતાં રહે અને વેદના થયા કરે તથા સાંધા છુટો પડી જાય તેને અધોગત સંધિભગ્ન કહે છે.

### કાંડભગ્નના બાર ભેદ છે તેની વિગત.

કાંડભગ્નના બાર પ્રકાર છે--એટલે કર્કટક ૧, અધકર્ણ ૨, વિચૂર્ણિત ૩, પિચ્ચત ૪, ખલ્લિત, ૫, કાંડભગ્ન ૬, અતિપાતિત ૭, મજ્જગત ૮, વિસ્ફુટિત ૯, વક્ર ૧૦, અલ્પહિન ૧૧, અને બહુહિન ૧૨. આ ૧૨ પ્રકારનું કાંડભગ્ન છે. તેના નામ પ્રમાણેજ લક્ષણો છે; અર્થાત્ હાડકાનો ભાગ છુટો પડીને વચમાં ઉંચો અને પડખાઓમાં નમેલા કર્કટક-કુડચ જેવા થાય તેને કર્કટક કહે છે. ઘેડના ઠાન જેવું મોટું હાડકું બાહાર નીકળે તેને અધકર્ણ કહે છે. હાડકાનો ખૂંસ થઈ ખસેડાય કે જે અડવાથી વાંકું થઈ જાય તેને વિચૂર્ણિત કહે છે, હાડકાં ચીસમઘાં કે વચમાંથી ભંગાયેલ હોય જતાં થયા

સોજવાળું અને પરસ્પર વળગી રહેલું હોય તેને પચ્ચિત કહે છે. હાડકાનો ભાગ ટીલો થઈ ચત્તો થઈ ગયો હોય તેને ખલિત કહે છે. હાડકું ભાગીને ફેવળ પડું પડી ચામ-દીમાં રહ્યું હોય તેને કાંડભાગ કહે છે. હાડકું સંપૂર્ણ રીતે છેદાઈને પડેલું હોય તેને અતિપાતિત કહેવાય છે. હાડકાનો ભાગ હાડની અંદર પેસી મજબૂતમાં પહોંચી ગયો હોય તેને મજબૂત કહેવાય છે. હાડકું થોડુંક ચીરાઈ ગયું હોય તેને નિસ્ફુટિત કહે છે. હાડકું પોતાના ઠેકાણાને છોડી કુખડું-વાંકું થઈ ગયું હોય તેને વક્ર કહે છે. હાડકું સારી પેઠે ચીરાઈને ચોટી રહ્યું હોય તેને અદ્યક્ષિત કહે છે. અને હાડકું સારી પેઠે ચીરાઈને જુદા જુદા બે ભાગવાળું થઈ ગયું હોય તેને બહુછિન્ન કહે છે.

### કર્કટકાદિ કાંડભાગોનું સામાન્ય લક્ષણ.

અંગેમાં શિથિલતા, સોજનો વધારો, વેદનાનો વધારો, જલે થઈ નીકળતું હોય એવી પીડનો નીરંતર અપાર વધારો, દમાવતાં થઈને ઉત્પત્તિ, સ્પર્શ-અડવું જરા પણ ખમાય નહીં, નાડીઓનું ફરકવું, સોયો ભોંકાયા જેવી પીડ થાય અને સ્થાન વગેરે સઘળી સ્થિતિમાં અસુખ હોય તો કાંડભાગ સમજવું.

### ભાગનું કષ્ટસાધ્યપણું.

થોડું ખાનારનું, રોગ મટાડવાની કાળજી રાખનારનું, વાયુ પ્રકૃતિવાળાનું તથા તાવ, પેટનું ચડવું, મોઢું, મૂત્ર અને મળની કમજોરતા વગેરે ઉપદ્રવોવાળાનું ભાગ પરાણે પરાણે મટે છે.

### ભાગનું અસાધ્યપણું.

જોડણું, ઢગરાનું, ખભાનું, ગાલનું, તાળવાનું, લમણાનું સાધનોના સાંધાનું, અથવા માથાનું હાડકું ભાગ્યું હોય તો તે અસાધ્ય જાણવું તથા ફેડમાં અધોગત ભાગ, પેડમાં ઉત્પિષ્ટ ભાગ, લલાટમાં વિચ્છિન્ન ભાગ અને ફૂતનનું મધ્ય, ગુદા, પીઠ, લમણા તથા પા-હારંગ-તાળવું એઓમાં સંધિભાગ કે કાંડભાગ થયું હોય તો તે અસાધ્ય સમજવું. વળી જે જોડણી-આદિનાં હાડકાંઓ જે તે સ્થળના બીજા હાડકાંથી જુદાં પડી ગયાં હોય તો તે પણ અસાધ્ય સમજવું, તથા જે હાડ સારી રીતે બાંધેલું છતાં પણ ઢંગધડા વગર જોડવાયાથી વિક્ષિપ્ત પામ્યું હોય અથવા સારી રીતે જોડવાયા છતાં પણ ઢંગધડા વગર બંધાયાથી વિક્ષિપ્ત પામ્યું હોય અથવા સારી રીતે બંધાયા છતાં પણ અભિધાત-પ્રહાર વાગવા વગેરેથી ફેરફાર થઈ જવાના લીધે વિક્ષિપ્ત પામ્યું હોય તો તે પણ અસાધ્ય છે માટે ઉપાય કરવો નકામો છે.

### હાડ તથા સાંધાઓ ભાગી ગયા હોય તેના ઉપાય.

હાડ કે સાંધાઓ ભાગ્યા માલમ પડે કે તે જ વખતે તેના ઉપર ઘડું પાણી રેડવું,

૧ હાડના પાંચ ભેદ છે એટલે વરણ, નળક, કપાલ, રચક અને વળચ એ પાંચ ભેદ છે; અર્થાત્ નાક, કાન, આંખ તથા ગુદા તે વરણ હાડ કહેવાય છે. તે કુણાં હાડ હોવાથી નખીને વાંકાં થઈ જાય છે માટે તેમાં વક્રતામયું કાંડભાગ થાય છે નળક-નળીઓની પેઠે કણવાળાં હાડકાંઓ પોતામાં બીજાં હાડકાંઓના પ્રતિસ્પર્ધી બોલાઈ જાય છે. કપાલ નામનાં હાડકાં-જોડણી, નિતંબ, ખભા, તાલવું, ગાલ, લમણા, સ્થાવના સાંધા અને માથાનાં હાડકાંઓ જુદાં પડી જાય છે. રચક-દાંતનાં હાડકાંઓ ટુટી જાય છે. વળચ-હાથનાં, પદખાનાં, પીડનાં, પેટનાં, ગુદાનાં અને પગનાં હાડકાંઓ પણ ટુટી જાય છે, સારાંસારાં જે ઠેકાણે જેવાં હાડ તેવાજ પ્રકારનું જન્મ લાગુ થાય છે. લલાટપ્રકાશ.



પછી મારાનો લેપ કરવો, અને તે ઉપર કુશ, ડામ સહિત પાટો બાંધવા. સર્વ ઠંડા ઉપચારો કરવા. પાટો બાંધવો તે ધણો ઢીલો પણ નહીં તેમ ધણો સખ્ત પણ નહીં બાંધવો; કેમકે જો ઢીલો પાટો બાંધાય તો સાંધા ॥ રિચરતા રહેતી નથી અર્થાત્ જોડેલો સાંધો આંજો અવળો થઈ જાય છે. અને જો બહુ તાણીને બાંધે તો, તેથી ચામડીનું સુજતું તથા પીઝવાળો થાય છે. એટલા માટે બહુ ઢીલો પણ નહીં તેમ બહુ તાણીને પણ નહીં અર્થાત્ જોડેલો તેવો સાધારણ રીતે પાટો બાંધવો. ટુટેલા ઠેકાણે મજબૂત અને મજબૂત એએને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. અથવા ૧૦૦ વાર ઘોઝેલા ઘીમાં સાડી ચોખાનો લોટ મેળવી તેનો લેપ કરે. અથવા બેરડી કે પીપળાની લાખ, ધઉ અને કડયાની જાલ એએનું ચૂર્ણ કરી ઘી અને દુધમાં સેવન કરે તો સાંધા તુટી ગયા હોય અને હાડ ભાગી ગયાં હોય તે સારાં થાય છે. અથવા લાખ, હાડસાંકળ, કડયાની ( કે આસંદરાની ? ) જાલ, આસંઘ, મેટી કાંસડી, અને યુગળ એએને ઝીણું વાટી એકજીવ કરી ( દુધની સાથે ) સેવન કરે તો તુટેલાં હાડ તથા ખસી ગયેલું હાડકું અને તેની પીડા મટી જઈ વજૂ સમાન અંગ થાય છે. આ લાક્ષણ યુગળ કહેવાય છે. અથવા ઠીકરામાં ધઉને અધખળ્યા રોડી વાટી ૧ તોલા બાર મધમાં કાલવી ચાટે તો કેડ, સાંધા વગેરેના બાગેલા ભાગને સાંધી દેઉં. અથવા આંબળાં, મેદાલકડી, અને કાળા તલ એએને પાણીમાં વાટી તેમાં ઘી મેળવી લેપ કરે તો, બાગેલાં હાડ તથા બાગેલા સાંધા તુરત સારા થાય છે. અથવા મનુષ્યના માંસની મમાઈ અને વિનબોળ એએને અનુમાન પ્રમાણે લઈ મધ સાથે ચાટે તો હાડ, સ્નાયુ, શિરા, સાંધા અને આશય વગેરે છેદાયાં બેદાયાં તુટ્યાં હોય તે સારાં થાય છે. અથવા જોને છેદાપણુ પ્રકારનો માર વાગ્યો હોય તો તેને માંસનો સેરવો, માંસ, દુધ, ઘી, વટાણાનું ચૂષ અને પુષ્ટિ કરનાર અન્ન પાનો તેઓનું સેવન કરાવવું. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા લાખ, મધ, ઘી, લસણ અને સાકર એએનો કદક સેવન કરે તો છેદાઈ બેદાઈ ગયેલાં તથા ભૂંડાં પડેલાં હાડકાં તુરત સંધાઈ જાય છે. અથવા પીળા કાડીઓનું ચૂર્ણ રતી ૨ તથા ૩ ભર કાચા દુધમાં-વગર ઊના કરેલ દુધમાં સેવન કરે તો, બાગેલાં હાડ સંધાઈ જાય છે. ચક્રકર્ત. અથવા વીનબોળનું ચૂર્ણ મધ સાથે સેવન કરે તો હાડ બાગ્યાની પીડાનો નાશ કરે છે. યોગતરંગિણી. અથવા લાકડી મુદ્ગર-મગજળ વગેરેનો માર વાગ્યો હોય તો, મેથી, મેદાલકડી, મુંઠ, અને આંબળાં એએને ગોમૂત્રમાં સારી પેઠે વાટી લેપ કરે તો માર સાલતો મટે છે.

### રત્ન રોગીનાં પદ્યાપદ્ય.

જોને સંધિ ભ્રમ થયેલું હોય તો મીઠું, તીખા પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, મહેનત, મૈથુન, કસરત, અને લુખાં અજ વગેરેનો ત્યાગ કરવો.

૧ શીયાળામાં સાત સાત દિવસે, જાન્યારીમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે અને ઘાટ તડેલાં જેમાં સરખાં હોય તે ઋતુઓમાં પાંચ પાંચ દિવસે પાટો ઊડવો. અથવા તો દોષને અનુસરી પાટો ઊડવાનો નિયમ રાખવો-એમ વૈદ્યવિનોદમાં તથા ચક્રકર્તમાં કહેલ છે.

પાટો બાંધવામાં વૈદ્યની પરીક્ષા થાય છે. પાટા બાંધવાની ખૂબીમાંજ દરદને વધારવાપણું કે ઘટાડવાપણું સમાયલું છે. વિશેષ ખુલાસા માટે સુશ્રુતનું અવલોકન કરો. લા. કર્ણ.

૨ બાળક તથા તરૂણ અવસ્થાવાળાઓનાં ટુટેલાં હાડ વહેલાં સારાં થાય છે. મધ્યયસી તથા આકાશ સ્વભાવવાળાઓનાં ટુટેલાં હાડ વગેરે સંધાવાં બહુ ઝડપે છે. વૈદ્યરહસ્ય.



વાયરા વમરનું સ્થાન તથા ઠંડા ઉપચારો, અને પાટા વગેરેની માવજત? રાખવી તે વિશેષ કાયદામરક છે.

સખ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

—૦૦૦૦૦૦૦૦—

## નાડીવ્રણુ-ભરનીગળનો અધિકાર.

### નાડીવ્રણુની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક વ્યાખ્યા.

જે અગ્નિની વૈદ્ય કે મૂર્ખ મનુષ્ય પાકી મએલા ગુમડાને રસ સહિત જલે તે છતાં હજુ કાચું છે એવી શંકા કરી તેને ફેાડી નાખવા ઉદ્ધમ કરતો નથી અથવા તેવા પાકી મએલા પુષ્કળ પડવાળા વ્રણુ-સોજાને કાચો જણી સોધન પદાર્થોથી સાફ કરે નહીં અને જેથી પરિણામે માકું થાય તેવા આહાર વિહાર કરે તે માણસનું તે પડે શરીરની ચામડીમાં, સાંધાઓમાં, માંસમાં, સ્નાયુઓમાં, હાડોમાં કાઠામાં અને મર્મસ્થાનોમાં પ્રવેશ કરી તેઓ-ને છિદ્રો-કાચુંવાળાં કરી તેઓની અંદર પેસી જાય છે. આ પડે બહુ હિંકાણુમાં ઉતરવાથી તેમાંથી હાંમેશાં પોલી સળી કે નળીની પેઠે રસી વહ્યા કરે છે અર્થાત્ ભરાય અને કહવાય એમ નિરંતર રસી ચાલુ હોવાથી તેને નાડીવ્રણુ-ભરનીગળ કહે છે.

### નાડીવ્રણુની સંખ્યા.

તે નાડીવ્રણુ પાંચ પ્રકારના છે—એટલે વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, અને ક્ષય વગેરેના સંબંધથી થએલ—આમ પાંચ પ્રકાર છે.

### પાંચે પ્રકારના નાડીવ્રણુનું લક્ષણ.

જે નાડીવ્રણુ ઝીણા અને કંકણ મ્હોંવાળો હોય તથા તેમાં શળ ચાલે અને જેમાંથી શીણ સહિત રસી રાતે વધારે વહ્યા કરે તો તે વાયુ સંબંધી નાડીવ્રણુ જણવે.

જે નાડીવ્રણુ તરશ તથા તાવ, બળતરા સહિત હોય અને જેમાંથી હિની પીળા રંગ જેવી દાહાડે વધારે રસી વહ્યા કરે તો પિત્તના સંબંધવાળો સમજવે.

જે નાડીવ્રણુ બહુ બહુ તથા જેમાંથી ચીકણું, ધોળું પડે વહ્યા કરે, અકડ હોય, પુષ્કળ ચળ અને વેદના વાળો તથા રાતે વિશેષ ક્ષેદ-વેદના થતી હોય તો તે નાડીવ્રણુ કંદ સંબંધી જણવે.

જે નાડીવ્રણુ બળતરા, તાવ, દમ, મૂર્છા તથા મુખમાં શોષ સહિત હોય અને એ વિના ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં ચિન્હ હોય તો તે ત્રણે દોષ સંબંધી નાડીવ્રણુ સમજવે. આ નાડીવ્રણુ પ્રાચીની હાથ કરનાર કાળરાત્રિ સમાન સમજવે.

જેના શરીરમાં કાર્ષપણુ પ્રકારનું ક્ષય કે અઓ કટો, તીર, ગેળી વગેરે કાઓ શરીરમાં પેસી ગયાં હોય; પરંતુ તેને કાહાકવામાં આખ્યાં ન હોય વા ન જણાય તેવાં ઝીણાં હોવાથી હિંકાં ઉતરી હોય (ચામડી, માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ, હાડો અને મર્મસ્થાનોમાં) ગુમ મદ્દ ગયાં હોય તેથી તે અંદર રહેલાં ક્ષય અંગોને લંબાવતાં કે કુંડાં કરતી વખતે

જેના જે રીતે પાકે નહીં તેમ ચતુર્પર્વક તેનું ક્ષણ કરવું પાકવાથી સિલ અને સ્નાયુઓને ખસાવ કરે છે.

તેમાં શલ્ય ખટકાથી પણ વહે છે. શીઘ્ર સહિત નાડી જાય જેવું હિનું તથા લોહોવાળું પણ વળા કરે છે અને રાત દિવસ જેમાં પીડા રહે છે તેને શલ્ય સંબંધી નાડીવશ્ય કહે છે.

### નાડીવશ્યનું સાધ્યાસાધ્ય તથા કષ્ટસાધ્યપણું.

વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણે એકઠા થઈ જવાથી જે ત્રિદોષ નાડીવશ્ય થયો હોય તે કદાપિ કાળે મટતોજ નથી માટે અસાધ્ય છે અને એ વિના બીજા ચાર પ્રકારના નાડીવશ્યો છે તે યુક્તિપૂર્વક ચિકિત્સા કરવાથી કેટલીક મુદતે મુક્તિથી મટે છે. માટે કષ્ટસાધ્ય છે.

### નાડીવશ્યના ઉપાય.

પ્રથમ નાડીની ગતિ ઓળખીને સજ્જનો જાતા ચતુર વૈદ્ય હોય તે નાડીવશ્યને સજ્જનો-થી અંદરની રસી કાઢાડી શોધવ (સાફ કરનાર) રોપણ (અંકુર લાવનાર) વગેરે કોઈ પાછળ કહેલા પ્રશ્નોની પેઠે કરે તો ભરનીમળ મટે છે અથવા ચોરનું દુધ, આકાશનું દુધ, અને હાલદીવર એઓની દીવટ કરી તે ભરનીમળનાચરમાં મૂકે તો સમગ્ર પ્રકારના સર્વજન્ય નાડીવશ્યો આ પ્રયોગરાટ મટાડી દે છે. અથવા ગરમાળાનું મૂળ, હળદર અને મહાદે એઓના ચૂર્ણમાં લી અને મધ મેળવી દીવટ કરી. નાડીવશ્યની અંદર તેને મુક્તિથી ઘેંચી દે તો, નાડીવશ્યનું શોધન રોપણ કરે છે. વૈદ્યરક્તેશ્વર અથવા ભક્ષનાં પાન, આકાશનું મૂળ, ગરમાળાનું મૂળ, કરકચનું મૂળ, નેપાળાનું મૂળ, સિંધાલુણ, સંચળ અને જવખાર એઓને ખૂબ ઝીણું વાટી અથવા ચોરના દુધ અને મધ સાથે ઝીણું વાટી તેની દીવટ બનાવી નાડી વશ્યમાં યુક્તિવડે ધાલી દે તો તુરત ભરનીમળ મટે છે. ચક્રદત્ત. અથવા પ્રજુરોગમાં કહેલાં જાત્યાદિવૃત્ત અને જાત્યાદિ તૈલના સિંચનથી કે ચોપકવાથી નાડીવશ્ય મટી જાય છે. અથવા ત્રિકળાં, ત્રિકટુ અને શુદ્ધ કરેલો ગુગળ એઓને સમાન લાગે લઈ ચૂર્ણ કરી લીમાં મેળવી તેની અંદર તેલાભારની ગોળીઓ વાળવી. પછી તે ચીવટ સહિત આમાંથી એક ગોળી ખાય તો તેથી નાડીવશ્ય, કુષ્ટવશ્ય, શ્વ, ક્ષિત્ત્વ, ભગંદર, જોળા અને સર્વ પ્રકારના મહાદે જેમ મહા સર્પોનો નાશ કરે છે તેમ-સપ્તાંગ ગુચ્છુલ હિપ્પર કહેલા ચેએઓ નાશ કરી દે છે. અથવા કચૂરાના સ્વરસમાં સુગળવો તથા સિંદૂરનો કલ્ક નાખી પદ્મવેણું સરસીયું તેમ નાડીવશ્યમાં ભરે તો નાડીવશ્ય અને બીજાં પણ સર્વ જાતનાં ગુમડાં-ધા વગેરે મટી જાય એવુંજાઈ જાય છે-આ કર્પૂરતૈલ કહેવાય છે. અથવા અંધાડાનાં બીજને સિંધાલુણ સાથે સારી પેઠે ઝીણું વાટી નાડીવશ્યમાં ભરી દધ પાટો બાંધી દે તો ભરનીમળનાચર મટી જાય છે. અથવા મધ સાથે સિંધાલુણ વાટી તેથી ખરડેલી દીવટ ભરનીમળમાં પહેરાવી દે તો નાડીવશ્ય મટી જાય છે. અથવા વશ્યની ચિકિત્સામાં કહેલાં તેણીનું સિંચન કરે તો ભરનીમળ મટે છે. લાવપ્રકાર. અથવા તલ. મણ, હાથીનો દાંત, અને બજે હળદર એઓને ઝીણું વાટી લેપ કરે તો પિત્તના નાડીવશ્ય મટે છે. અથવા તલ, જેડીમધ, અને નસોતર અથવા નેપાળાનું મૂળ, લીંગમે અને સિંધવ એઓને ઝીણું વાટી તેનો લેપ કરે તો કફ સંબંધી નાડીવશ્ય મટે છે. અથવા તલ, મધ અને લી એકઠાં ઘુંટી લેપ કરે તો શલ્ય સંબંધી નાડીવશ્ય મટે છે. અથવા ગરમાળા, હળદર અને સંચળ એઓનું ચૂર્ણ લી અને મધમાં કાઢવી તેમાં

૧ પહેલછ સાથે આ પ્રયોગ સેવન કરવો; મરણ કે (કરી) પાળવી એજ રોગને નાશ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

સાચી દીવટ ભીંજવી રાખવામાં આવે તો દુષ્ટવ્રણો સારા થાય છે. એમ યોગતરંગિણીનો કર્તા ત્રિમણી લખે છે. અથવા સાજીખાર, સિંધાજળ, નેપાળાનું મૂળ, ચિત્ત, બુધ (કે ૩-કપાસ ??) ની જડ, સેવાળ, અને મળીનાં પાંદડાં, (અથવા તુલસીનાં ખીજ) એઓનો કદક અને તેલ ગાયના મૂત્રમાં મેળવી પકાવી-તેલ સિદ્ધ કરી તેથી વ્રણ બરી દેવામાં આવે તો દુષ્ટવ્રણ તથા કદ સંજોધી નાડીવ્રણ મટી જાય છે. આ સજીકાષ્ટતેલ કહેવાય છે. ચક્રદત્ત. અથવા નગોડનાં પાન વિના નગોડનાં પાંચે અંગ વાટી તેમાંથી રસ નીચોવી લઈ તે રસના જોટલુંજ તેમાં તેલ નાખી પકાવી તે તેલ નાડીવ્રણમાં બરે તો નાડીવ્રણ તથા દુષ્ટવ્રણ મટી જાય છે. અને આ તેલ ખસ, અપચી, તથા અન્ય રોગોમાં કે સર્વ પ્રકારના ધાર્માં પીવું મસળવું વગેરે ફિતકર્તા છે. આ નિર્જીડીતેલ કહેવાય છે. ધૃંદ. અથવા શુદ્ધ પારો તથા શુદ્ધચંદ્ર સમાન લઈ તેઓની જરાબર બોદારશીંગ લેવો અને એ સર્વની ખ-રાબર કપિલો લઈ તેમાં થોડું મેરચુથુ મેળવી વાટી એકત્ર કરી આળી તેથી આરંગથું ગાયનું ધી મેળવી તેમાં લીંમડાનો રસ અનુમાન પ્રમાણ નાખી સારી પેડે મથી તેથી રૂનાં પેલ ભીંજવી વ્રણના ધા ઉપર મુકવાથી દુષ્ટવ્રણ, નાડીવ્રણ અને વ્રણ માત્રનું શોષન કરે છે તથા રૂઝ લાવે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા રાજ ૧ પાંસા બાર, કદક સફેદો ૧ પાંસા-બાર, સફેદ-ધોળું મીચુ ૨ પાંસાબાર અને બોદારશીંગ ૧ પૈસાબાર લઈ રાજ સફેદો તથા બોદારને સારી પેડે વાટી પૈસા ૬ બાર ગાયના ધીને ઉતું કરી તેમાં મીચુ આગાળી ઉપરની ઔષધીઓ મેળવી પછી કાંસાનો ચાળીમાં નાખી પાણી સાથે હથેળીવતે સારી પેડે ૧૦૮ વાર ધોવું. પછી તે તૈયાર મએલો મલમ ગમે તે જાતના ગુમડા ઉપર લગાડે તો આરામ થાય છે. અથવા ધોળું મીચુ, સ્મીશ્તકી, મેસ્થુથુ, કુલાલેલો ટંકથુ, સાજીખાર, સિદ્ધર, કપીલો, બોદારશીંગ, ગુગળ, મરી, સોનાગેર, એલચી, ખેરખે, મફેદો, હિંગળોક અને શોધેલો મધક એઓને સમાન ભારે લઈ મીચુ વિના બીજાં સર્વને વાટી પછી ગાયનું ધી ગરમ કરી મીચુ નાખી એમજ પછી સર્વ ઔષધોને મેળવી પછી ખરલમાં દિવસ ૨ સુધી વાટી એકત્ર કરી ચોપડે તો આંગતુક, શારીરિક તથા દુષ્ટવ્રણ વગેરે સમસ્ત મએને સારા કરે છે. અથવા મેરચુથુ, કપિલો, બોદારશીંગ, ધોળો કાથો, સફેદો, સિદ્ધર, મીચુ, કેસર અને ગાયનું ધી એ સર્વને ખરાબર લઈ ધી મીચુ અને મેરચુથા વિના બીજા પદાર્થોને જુલ વાટી આળી લેવા તથા મેરચુથાને જુદું વાટી રાખવું. પછી ગાયનું ધી ગરમ કરી નીચે ઉલારી મેદેલાં મેરચુથુ નાખી પછી મીચુ નાખી એમજ પછી બીજા વાટી રૂખેલા પદાર્થો નાખી કુલાલી કાંસાની ચાળીમાં નાખી બોદોલા પાણી સાથે હથેળીવતે ૧ દિવસ સુધી મથવે. આ તૈયાર મએલા મલમની પટ્ટી લગાડવાથી વ્રણ-ગુમડાં-ભરનીગળ-નાસર અને ચાંદી (સી-શીલીસ) વગેરે સર્વને રૂઝે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા હિંગળોક પૈસા ૩ બાર, ધોળું મીચુ પૈસા ૬ બાર, સાજીખાર પૈસા ૧ બાર લઈ પછી તેઓની લીંમડાનાં પાંદડાંની સાથે લુગદી કરી ગાયના ધીમાં તળી પછી ધીમાં મીચુ આગાળી બોદારશીંગ ૧ પૈસાબાર નાખી જુગદો વાળી ઔષધો વાટી તેમાં મેળવી તે મલમ ઉપયોગમાં લે તો સર્વ પ્રકારના વ્રણો સારા થાય છે. અથવા જેના હાથે પએ વ્યાજિ દારૂની-ચી-૧ પડતા હોય તો નાગ ૧ પૈસાબાર, કાથો ૧ પૈસાબાર, કાળી મરી ૧ પૈસાબાર, ગાયનું ધી અને ચંચેલીનાં પાનનો રસ ૪-૪ પૈસાબાર લઈ ધી અને રસ વિના અન્ય ઔષધોને વાટી આળી, પછી લોહાની કુડીમાં ધી નાખી ઔષધો મેળવી રસ નાખી મલમ કરવો. તે મલમની ચાળી-પટ્ટી લગાવવાથી સર્વ-



રનો કોઈપણ ભાગ-મુખ્યાત્વે હાથ પગ ફાટના હોય તે અવશ્ય મટી જાય છે. અથવા લીંબડાનાં પાન શેર ૧ લાઇ તેનો રસ કાઢાડો પછી ગાયતું ધી નવટાંક લોહાનો કડછી કે કડાઇમાં નાખી ઉનું કરી તેમાં રાજ પૈસાભાર નાખી પીગળાવી તેમાં તે રસ નાખી દેવો જ્યારે રસ શોષી જાય અને મલમ જેવું બને ત્યારે તેમાં કાથો ૧ પૈસાભાર, મોરચુથુ ૧ પૈસાભાર તથા બોદારશીંગ ૧ પૈસાભાર વાટીને મેળવી તેમાર ચએન્ના આ મજમની લુગડા ઉપર પટી કરી લગાવે તો ફેલા અને વલ્લુ માત્ર અવશ્ય મટે છે.

નાડીવલ્લુનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઈતિ શ્રીમન્મહારાજાનિરાજ રાજશેઁન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિર-  
ચિત અમૃતસાગર ગ્રંથ વિષે રહીપદ, વિદ્વધિ, વલ્લુસોથ, આગંતુકવલ્લુ, શારી-  
રિકવલ્લુ, અભિદગ્ધ, વલ્લુગ્રંથી, લગ્ન અને નાડીવલ્લુ વગેરેની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ  
તથા ઉપાય નિરૂપણ નામનો પંદરમો તરંગ સંપૂર્ણ.

## તરંગ સોળમો.

કુષ્ઠ ભગંદર ચંદ્રિકા, લિંગાર્સકને કુષ્ઠ;  
પોડસમાજ તરંગમાં, તસ નિરૂપણ છે સ્પષ્ટ.

## ભગંદરનો અધિકાર.

ભગંદરનું પૂર્વરૂપ, સ્વરૂપ તથા શબ્દાર્થ નિરૂપણ.

જે અનુબંધે ભગંદર ચવાનો હોય તેને કેડમાંના હાડકાંઓમાં સોયો ભોંકાયા જેવી પી-  
ડા થાય, બળતરા, ખરજ તથા વ્યથા વગેરે થાય છે.

ગુદાની બાજુમાં જે આંખ જોટલા ગાળામાં પીડા કરનારી અને ચીરાએલી ફેલીઓ  
થાય છે; અર્થાત્ ગુદા અને મૂત્રાશયમાં વચમાંની જગ્યાને ચારે કોરા ભાગ-યોનિની પેટે ફાડી  
નાખે છે એટલા માટે આ રોગને ભગંદર કહે છે. તે ભગંદર પાંચ પ્રકારનો છે. એટલે વાયુનો,  
પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો અને શલ્યનો એમ પાંચ પ્રકારનો છે તે પૈકી વાયુના ભગંદરને શતપોનક  
ચિત્તનાને ઉષ્ણીવ, કફનાને પરિત્રાવ, ત્રિદોષનાને શખૂડાવર્ત અને શલ્યનાને ઉન્માર્ગી કહે છે.

પાંચે પ્રકારના ભગંદરનાં ચિહ્ન.

તુરા તથા લુખા પદાર્થોથી અત્યંત કુપિત થએલો વાયુ ગુદાના પ્રદેશમાં ફેલીઓને  
ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફેલીઓની માવજત ન કરતાં બેદરકારી રાખે તો, તે ફેલીઓ ભગંદર  
રીતે પાકી આવે છે, પીડા કરે છે, ફાટીને તેમાંથી રાતાં શીણા વળા કરે છે અને તેમાંથી  
મળ-મૂત્ર તથા વીર્ષ પડે છે. આમાં ઝીણાં ઝીણાં અનેક નારાં પડે છે અને આજણી જેવાં  
દેખાય છે તેથીજ તેને શતપોનક (સંસ્કૃત ભાષામાં આજણીને શતપોનક) કહે છે.

પિત્તને વધારનાર પદાર્થોથી પિત્તપ્રકોપ પામી ગુદાની પાસેના ગાળામાં રાતી ફેલીઓને  
ઉત્પન્ન કરે છે. આ ફેલીઓ ઝટ પાકી જાય છે અને પાકીને તેમાંથી ઉદના જેવી



ખરાબ વાસનાવાળું પડ વહા કરે છે અને ફેડકીઓનું ગળું ઉંટની ડોકની પેઠે વાંકું હોય છે તેથી તેને ઉચ્છ્રીવ ભગંદર કહે છે.

જે ભગંદરની ફાક્ષીઓ કઠણુ. ખરખવાળી, બહુ પડે-રસી વહેનારી, થોડી પીડાયુક્ત ધોળા હોય અને રાત દિવસ પડે-રસી વહાજ કરે છે, તેથી તેને પરિસ્ત્રાવી ભગંદર કહે છે. આ ભગંદર કફના કોપવાથી થાય છે.

જે ફેડકીઓ બહુ બહુ રંગવાળી, બહુ જાતની પીડા સહિત અને વિવિધ પ્રકારનાં પડ વગેરેને વહેનારી ગાયના આંચળ જેવી થાય છે અને તેનો પડ વહેવાનો રસ્તો શંખ-લાના આંટા જેવો હોય છે તેથી તેને શંખલા-શંખુકાવર્તભગંદર કહે છે.

કાંટા, નખ કે ખંજોળવાથી અભિધાત-રાગવાના લીધે ગુદાની આસપાસ ફેડકીઓ થાય છે. જે ફેક્ષીઓ વધે છે, ફાટી જાય છે અને બેદરકારી રાખવાથી તેમાં જીવાત પડી જાય છે. તથા ત્યાં અનેક વણે અનેક મ્હોંવાળાં થાય છે અને ઝડ્યાં કરે છે. આ વણેઓ આડા માર્ગ પાડી નાખેલા હોય છે તેમાંથી વિષ્ટા વગેરે નીકળે છે, તેથી આ ઉન્માર્ગી ભગંદર કહેવાય છે.

### ભગંદરોનું કષ્ટસાધ્યપણું.

સમસ્ત—પાંચે પ્રકારના ભગંદરો બચકર છે અને મહા મહેનતે આયુષ્ય બળવાન તથા ધન્યરૂપ હોય તેજ મટે છે; તેમાં પણ ત્રિદોષનો અને શસ્ત્રથી થયેલો ભગંદર તો અસાધ્ય છે. જે ભગંદરમાંથી વાયુ, મળ, મૂત્ર, વીર્ય અને જીવાત નીકળતાં હોય તો તે રોગીના જીવનની આશા છોડીજ દેવી.

### ભગંદરના ઉપાય.

ગુદાની આસપાસ કોઇપણ પ્રકારની ફેડકી થયેલી જણાય કે તે ફેડકીના ઉત્તમ પ્રકારના ચત્તથી ઉપચાર કરે. જેમ તે ભગંદરની ફેક્ષીઓ પાકે નહીં તેમ જળો વળગાડી લોહી કઢાવવું, ઔષધોને ગરમ કરી તેનું તે ઉપર સિંચન કરવું, શોષન કરવું વગેરે વગેરે ઉપાયો કરી એ રોગોને મૂળમાંથી છેદી નાખવો. અથવા વડનાં કુણાં કુણાં પાંદડાં, જેઠીમધ, સુંઠ, સા-ટોડીનું મૂળ અને ગળો એઓને સારી પેઠે વાટી ઉનાં કરી તેનો સ્થેવાતો લેય જ્યાં સુધી ફેક્ષીરૂપે ભગંદર હોય ત્યાં સુધી કરવો તો તે ભગંદરની ફેક્ષીઓ મટે છે અથવા તથ, લીંબડાની છાત્ર અને મહુડો (કે જેઠીમધ) એઓને દુધમાં વાટી અત્યંત ઠંડકવાળો-ઠંડો લેપ કરે તો, પિત્તનો અને વેદનાવાળો ભગંદર મટે છે. અથવા ચંમેલી-મુષનાં પાં-દડાં, વડનાં કુણાં પાંદડાં, ગળો, સુંઠ અને સિંધાલુષ એઓને જાડી છાત્રમાં વાટી લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા હળદર, આકડાનું દુધ, સિંધાલુષ, કણ્ઠેરનાં પાન, શુદ્ધ ગુગળ અને હિંદુજવ એઓનો કલ્ક કરી તેલમાં નાખી તેલ પકવવાના વિધિ પ્રમાણે પકવી તે તેલને માલેસ કરે તો ભગંદર મટે છે. આ નિરાશ્ચતૈસ કહેવાય છે. અથવા ત્રિકુળાં તોલા ૩, શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૫ અને પીપર તોલા ૧ લખ સર્વને એકઠાં કરી વાટી ગો-ળાઓ બનાવી સેવન કરે તો ભગંદર મટી જાય છે, તથા સોળે, ગળો, અને ગુદના મસા પણ મટી જાય છે. આ નવકાર્પિક ગુચ્છુલ કહેવાય છે. અથવા જે શસ્ત્રક્રિયામાં કુશળ હોય તેવા ચતુર્વેદ પ્રાપ્ત ૧ શસ્ત્રક્રિયા કરાવી પછી મધ્યમ વગેરે લગાડે તો ભગંદર મટી

૧ શસ્ત્રક્રિયા મારે જે કષ્ટ છે તે મારે લાવપ્રકારથી અને સુમુતથી તેનું 'પર્ણ' જ્ઞાન મેળવી જ્યાં ભગંદરમાં કયા પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયાથી કેવા પ્રકારનો છેલ્લો વગેરે વગેરે જણી લેવું.

જાય છે. ભાવપ્રકારા. અથવા દારૂગંદર, હળદર, મજીદ, લીંઝાનાં પાન, નસોતર અને માલકાંકણી એઓનો કલક કરી ભગંદરના વણને ધુએ તો ભગંદર મટી જાય છે. તથા ભરની-ગળની પીડા પણુ તેથી મટે છે. અથવા કલોંજીજીરું અને કુતરાનું હાડકું એ બેને ગધેડાના લોહી સાથે પથર ઉપર વાટી તેનો લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય છે. અથવા ગિલાડીના હાડકાને ત્રિફળાં (હરડે, બેહેડાં, આંબળાં)ના રસમાં વાટી લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય છે. અથવા ગિલાડીના અને કુતરાના હાડકાની ભસ્મ લઈ લોહાના વાસણમાં ગાયના ઘી સાથે તેને ઘુંટી લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય છે, તથા ખીજપણુ દુષ્ટવણોનો નાશ કરે છે. અથવા શુદ્ધપારો ૨ ભાગ, શુદ્ધ સોમલ ૪ ભાગ (કે તાંબાના મેલના ૪ ભાગ ?), એ બંનેને કાક-જંઘાના રસમાં પાંચ દિવસ સુધી ઘુંટી તેને ત્રાંબાના કાડીઆંબોમાં સંપુટ કરી તે સંપુટને એક સુંદામાં કાણાવાળી હાંદ્રીમાં મૂકી આસખાસ નદીની રેત ભરી તેને ચુસા ઉપર ચઢાવી ૮ પોહોરની આય (અશિ) દઈ જ્યારે પોતાની મેળેજ શીતળ થઈ જાય ત્યારે તેમાંથી તે સંપુટ કઢાડી તેમાંનાં ઔષધોને મસ (સોનું-રૂપ) ગાળવાની કુલ્લી)માં ભરી મધ અને ખડી-ઓખાર નાખી અશિ ઉપર રાખી તેને વકનાળ થમાથી જ્યાં સુધી ચાંદીની પેડે ચક્ર ખાય (ચાંદી વગેરે ધાતુઓ સારી પેડે ઓગળે ત્યારે ચક્ર ખાય-ફેરે છે) ત્યાં સુધી થમ્યા કરવું. પછી કઢાડી લઈ ખરલ કરી તેમાંથી રતી ૩ ભાર મધમાં કાલવી સેવન કરે અને તે ઉપર ત્રિફળાનો ક્વાથ પીએ તથા પથ્યમાં રહે તો થોડાજ દિવસમાં ભયંકર ભગંદરની પીડા મટી જાય છે. આ રૂપરાજરસ કહેવાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા પારો ૧ ભાગ, તથા આંખ-લસારો શુદ્ધ મધક ૨ ભાગ લઈ એ બંનેની કાજળ કરી તેમાં કુંવરપાડાનો રસ નાખી ખરલ કરી પછી તેની ગોળા કરી તાંબાના સંપુટમાં મુકી તે સંપુટને હાંદ્રીમાં રાખ ભરી મધ્ય-માં મુકી તેના ઉપર રાખ દખાવી તેના નીચે અશિ દિવસ ૧ સુધી બાળવો, જ્યારે એની મેળેજ હાંડલું શીતળ થાય ત્યારે તેમાંથી સંપુટ કઢાડી લઈ તેને જંબીરી નામના ખાદા લીંબુના રસમાં ૭ પુટ દેવા ત્યાર બાદ વાટી આગા તેમાંથી રતી ૧ મધ સાથે કાલવી ચાટે તો ભગંદર મટી જાય છે, પણુ તે ઉપર પથ્યમાં મુસલ્લી તથા લસણ ખાતું અને તે ઉપરાંત મિષ્ટ બોજન કરવું, તથા દિવસે સુવાનું, મૈથુન, વાસી બોજન અને ઠંડુબોજન ત્યાગવું, આ રવિસુંદર (રવિતાંડવ) રસ કહેવાય છે, એમ રસસિંહુનો કર્તા કહે છે.

ભગંદર રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

દંડ, કસરત, મૈથુન, કુસ્તી, થોડા વગેરેની સ્વારી, ખેદ, નવાં અન્ન બોજન અને બારે પદાર્થોનું બોજન આદલી વસ્તુઓ ભગંદરનો ધા રૂઆઈ થયો હોય; તદ્દપિ એક તર્થ પર્જિત કરવી નહીં તોજ ફાયદાકારી છે. અને જો એ વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લે તો સંયમથી નમસ્તીના સ્વામીના સમીપ સ્વયંપણે સત્વર સ્થિત થવું પડે છે.

ભગંદરનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## ઉપદંશ--ચાંદીનો અધિકાર.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

ઉપદંશનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

ચુલેદિ ઉપર હાથ લાગવાથી કે દાંત નખના વાગવાથી, મુદિજપ કરવાથી, સંયોમ.

કર્મ પછી શુભેદ્રિયને ન ધોવાયી, પણ આદિથી સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ કર્મ—સગમ કરવાથી, ગરમીના રાગવાળી—પ્રદરના રોગવાળી લઘુ યોનિવાળી, યોનિ ઉપરના કઠોર વાળવાળી કે દૂષિત યોનિ વાળી સ્ત્રીઓની સાથે સંભોગ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અને અતિ ગરમ પદાર્થોના સેવન અથવા ઝેવા અનેક ભૂત ભર્મા આહાર વિહારોથી પુરૂષની વા સ્ત્રીની શુભેદ્રિ ઉપર ઉપદંશ ( સીરીશ્વરિનો ચેપી રોગ ) ઉત્પન્ન થાય છે. તે રોગ પાંચ પ્રકારનો છે. એટલે વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને લોહી સંબંધી થાય છે.

### પાંચે ઉપદંશોનાં જુદાં જુદાં ચિન્હો.

જે ફેફસામાં સોજો ભોંકાયા જેવી પીડા થાય, ફરકે, ફાટી જાય અને કાળા રંગની હોય તે, તે વાયુ સંબંધી ઉપદંશ સમજવો.

જે ફેફસાંએ રંજે પીણા, બહુ ચેપ-પરવાળી અતિ બળત્રા વાળી, રાતી-માંસ જેવા દેખાવવાળી હોય તો, તે પિત્તનો ઉપદંશ જાણવો.

જે ફેફસાંએ બીજા રંગની મોટી, ખરબ તથા સોજા અને જડા પરવાળી હોય તો તે કફનો ઉપદંશ જાણવો.

જે ફેફસાંએ વિવિધ પ્રકારના પરવાળી તથા વિવિધ વેદનાવાળી હોય તો, તે ત્રણે રોગનો ઉપદંશ જાણવો.

જે ફેફસાંએ કાળી તથા ઘણું લોહી વહેનારી અને પિત્તના ઉપદંશનાં ચિહ્નો, તાવ, બળતરા તથા રોષ સહિત હોય તો, તે લોહીનો ઉપદંશ જાણવો.

### ઉપદંશોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

જે ઉપદંશ રોગમાં રોગીની ઇદ્રિનું માંસ વીંજાઇ ગયું હોય અને તેમાં કીડા પડી ચિસ્તનો ભ્રમ ખવાઈ ગયો હોય અને માત્ર વૃષણ બાકી રહેલ હોય તેવા ઉપદંશ રોગીને રાખનું ઔષધ આપવું સૌચ્ય છે, પણ અન્ય ઔષધ આપવું યોગ્ય નથી; કેમકે તેવા રોગીને ઔષધ આપવાથી અપવશ વિના અન્ય કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. ( ત્રિદોષનો ઉપદંશ અસાધ્ય છે, લોહીનિર્મળ ઉપદંશ મોટું સમય સાધ્ય ગણાય છે. )

### ઉપદંશના રોગીને અવશ્યની સૂચના.

જેને ઉપદંશ-ચાંદી થયેલ હોય, છતાં બેદરકારી પછે વિષયમાં લીન થઇ વિહવશ ચિત્તથી વનિતાના ત્રિષ્ણ સુખમાં મગ્ન રહે છે અને ભયંકર રોગને મટાડવા કશીપણ કાળજી રાખતો નથી તે મૂર્ખ મનુષ્યનો કેટલાક વખત પછી ચિસ્ત સુજી આવી તેમાં કીડાએ પડી જાય છે અને બળતરા સહિત પાકી છેવટે ઇદ્રિનો સમૂળો નાશ થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ સ્વભાવમાં પહોંચી જાય છે માટે પ્રમેકુ જનોએ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું જોઈ છે કે ઉપદંશનાં ચિન્હ થયાં જણાય કે તુરત ચતુર વૈદના હાથથી ચિકિત્સા કરાવવી.

### ઉપદંશના ઉપાય.

પ્રથમ જોના ભગાડી ફુટ લોહી કઢાડી નંખાવવું અથવા સ્નિગ્ધ અને સ્વેદિત કરીને ઉપદંશ રોગીના શિંગળી ફેસ ખેંચાવવી કેમકે લોહી કઢાવવાથી દોષો કમજોર થાય છે જેથી પીડા અને સોજો ઝાંત થાય છે. વિશેષ કરીને ચાંદીવાળા રોગીની ઇદ્રિ પાક ન પડે



તેમ ખાસ કાળજી રાખવી; કેમકે જો પાકે તો ઈંદ્રિ ગળી સડીને નાશ પામે છે. માટે પાકવા ન દેતાં તે મટી જમ તેવા તાજાં ઉપાય લેવા.

“ સાયોડીનાં મૂળ, ગળો, સુંઠ, જેડીમધ અને વડનાં કુશ્મં પાંદડાં એએનો ઉકાળો કરી તે પાણીથી ઈંદ્રિની ચાંદીને ધોવી જેથી ઉપદંશ મટે છે. ” અથવા વડની કુશ્મં વડવાષ, આસંદરાની છાલ, જાંબુડાનાં પાંદડાં, લોદર, હરડે અને હળદર એએને બરાબર લાઇ વાટી લેપ કરે તો, ઉપદંશની પીડા અને સોજો નાશ પામે છે, અથવા જો ઈંદ્રિ પાકી ગઇ હોય તો ઉપરની દવાએના ઉકાળાથીજ ધોવી જેથી આરામ થાય છે. અથવા ત્રિકળાના ક્વાથથી, વા જળભાંગરાના રસથી ચાંદીને ધોવાથી ઉપદંશ મટી જાય છે. અથવા નીલકમળ, રાત્રીવિકાસી કમળ અને રાતાં કમળ એએના ક્વાથથી ઉપદંશના વણને ધોવો અથવા એએને વાટી જડો લેપ કરવો જેથી ઉપદંશ મટી જાય છે, અથવા બપોરીઆનાં પાંદડાંનું અથવા દાડિમની છાલનું ચૂર્ણ ચાંદી ઉપર દબાવે અગર લેપ કરે તો ઉપદંશ મટી જાય છે. અથવા સોપારીને પાણીમાં ધસી લેપ કરે તો ચાંદી મટે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા સોપારી અને હળદરને પાણી સાથે ઝીણું વાટી લેપ કરે તો લિંગનો સોજો, ગળ અને ઉપદંશ મટી જાય છે. અથવા લોખંડની કઢાઇમાં ત્રિકળાંને બાળી તેની ભસ્મ મધમાં મેળવી ઉપદંશની ચાંદી ઉપર ચોપડે તો તત્કાળ ચાંદી રૂઝાઇ જાય છે. અથવા કડવાં પરવળ, લીંબડો, ત્રિકળાં અને કરીઆતું એએનો ક્વાથ કરી કિંવા ખેરસાર, બીબલાના સારનો ક્વાથ કરી તેમાં શુદ્ધ ઝુગળ નાખીને કે ત્રિકળાંનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા કરીઆતું, લીંબડો, ત્રિકળાં, કડવાં પરવળ, કરકચ, જાંબુનાં પાન, ખેર, અને બીબલો એએને પાણીમાં સારી પેટે વાટી કઠક કરી તેથી વા તેના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીએ વા ચોપડે તો સર્વ પ્રકારના ઉપદંશને મટાડે છે. આ લૂનિંબાઘણત કહેવાય છે. ચક્રદત્ત. અથવા પૂર્વ કથિત વણના અધિકારમાં લખેલાં ઘી ખાય કે ચોપડે તો પણ આરામ થાય છે. અથવા રેત લેવાથી પણ ઉપદંશ શાંત પડે છે. “ અથવા હરડે ૮ ભાગ, મોરથુથુ ૧ ભાગ, એ બેને ખૂબ ઝીણું વાટી પછી લીંબુનો રસ ભાગ ૧૦૦ પ્રમાણે લઇ તેમાં પુનઃ ઘુંટી ગોળીઓ ૪ માસાબારની કરવી. તેમાંથી ગોળી ૧ દહી સાથે દિવસ ૧૫ સુધી ખાય અને પથ્યમાં રહે તો ઉપદંશ નિશ્ચય મટે છે. અથવા મોરથુથુ ૧ ભાગ, કાથો ૧ ભાગ, ખોદારશીમ ૨ ભાગ અને સોપારીની ભસ્મ ૨ ભાગ લઇ ઝીણું વાટી ચાળી તે ભુરફી ઉપદંશના—ચાંદીના ઉપર બહારાવવી, જેથી અવશ્ય આરામ થાય છે, ” અથવા શુદ્ધ કરેલ પારો, ગંધક, હરતાલ, સિંદૂર, અને મણુશીલ લઇ તેમાં ઘી નાખી પછી તેને ઉપદંશ ઉપર ચોપડે તો ખરજ સહિત ઉપદંશનો બાધિ મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા જે ઉપાયો કાઢના અધિકારમાં કહેવામાં આવશે તે સમજાં ઘી ચોળવામાં, ખાવામાં અને ચોપડવામાં ઉપયોગમાં લે તો ઉપદંશ મટી જાય છે.

ભાવપ્રકાશ.

### ઉપદંશ રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

મગ, ચોખા, ઘઉં, ઘી, ચણ, માકર, તુરીયાં, સરખવાની સિંગો, ખઠરીનું તથા અન્યનું ફુલ, ઉનું પાણી અને હલકાં ભોજન સદા હિતકારી છે.





હિંગ, તેલ, મરચાં, વંતાક, ગોળ, અથાણાં, ભુજરી, મઠ, ઝાલર, ગરમ પદાર્થો દિવસે સુવું, તડકે ફરવું, મહેનત કરવી, મૈથુન કરવું અને છાશ કે ખટાશ ખાવો એ સદા અહિતકારક છે માટે ઉપયોગમાં લેવાં નહીં.

ઉપદેશનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## લિંગાર્શિનો અધિકાર.

—:o:—

### લિંગાર્શિનું લક્ષણ.

પુરુષની ઇંદ્રિના ઉપર જાણે ધાન્યના ફણગા-અંકુરા ફુટ્યા હોય અથવા કુકડાને માથે કાળી હોય છે તે પ્રમાણે એક ઉપર એક મસા થાય છે અર્થાત્ પ્રથમ કીણા કીણા થાય છે અને પછી મોટું રૂપ પકડી છેક ઇંદ્રિમાં, સાંધામાં કે ઇંદ્રિની મણિના-સોપારીના કાપા-માં ઉત્પન્ન થાય છે તેને લિંગવર્તિ-અર્મકીલ તથા લિંગાર્શિ પણ કહે છે.

લિંગના અર્શિનું અસાધ્યપણું—જે એ ઇંદ્રિના મસા પીડાવાળા ચીકણા અને ત્રણે દોષથી સહિત હોય તો તે અસાધ્ય છે.

### ઉપાય.

ઇંદ્રિના મસાઓને પ્રથમ જે વૈદ્ય શક્તિયામાં કુશળ હોય તેની પ્રાપ્તિ શક્યવતે કાપી નંખાવવા. અથવા સાજીખાર, મોરચુચુ, શિલાજીત, રસવંતી, સુરમો, મણુશીલ અને હરતાલ એઓને સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી લિંગના મસા ઉપર ચોપડે તો તે મસા મટી જાય છે. અથવા જેમ પ્રતિકૂળ થએલ દૈવ-ભાગ્ય પુરુષાર્થનો નાશ કરી નાખે છે તેમ કુમારપાકાનું લાખડું અત્યંત જામી રહેલા અને વિચિત્ર ગુંથણી જેવા થઈ રહ્યા હોય તેવા લિંગના મસાને ત્રીજે દિવસે મટાડી નાખે છે. અથવા શુભ દિવસે ભાતેલું મોરીંગ-લીનું મૂળ બળદના મૂત્ર સાથે ઘસી ચોપડે તો ઇંદ્રિના મસા તૂટત મટી જાય છે. ભાવપ્રકાશ.

ઇંદ્રિના મસાનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## શુક્રરોગનો અધિકાર.

### શુક્રરોગનાં નિદાન તથા સંખ્યા.

જે મૂખાંઓ હોય છે તે મૂખાંઓના કહેવાથી ઇંદ્રિવધારના લગર વિચાર્યે, જેથી ધણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય તેવા ઉપાયો કરે છે; અર્થાત્ ઇંદ્રિને મોટી કરવા લેપ પદિ તથા પાણીના મેલથી પેદા થએલાં શક નામનાં ઝેરી જીવડાનાં તેલ વગેરે ઉપયોગમાં લે છે, તેથી ૧૮ જાતના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે—એટલે સર્પપિકા ૧, અખીલેકા ૨, પ્રાંચેત ૩, કુંભિકા ૪, અલજી ૫, મુહિત ૬, સંમુદ્રપીડિકા ૭, અવમંથ ૮, પુષ્પરિકા ૯, સ્પર્શકાનિ ૧૦, ઉત્તમા ૧૧, સ્તમ્ભોનક ૧૨, ત્વક્પાક ૧૩, શોષિતાર્કુદ ૧૪, માંસાર્કુદ ૧૫, માંસપાક ૧૬, વિદ્રવિ ૧૭, અને તિલકાલક ૧૮, આ શક રોગના અધિકાર બેઠ છે.

### અહાર પ્રકારના શૂકદોષનાં જીહાં જીહાં લક્ષણ.

સર્પાપિકાનું લક્ષણ એ છે કે-ઝેરી જીવડાઓના લેપથી કે દુષ્ટ યોનિમાં મૈથુન કરવાથી ઘોળી સરસવ જેવી ફાલ્લીઓ થાય છે અને તેમાં કદ તથા વાયુ મુખ્ય નિદાન રૂપ હોય છે.

અષ્ટીલિકાનું લક્ષણ એ છે કે-લાંબા દુઝા તથા વાંકા કાંટાવાળી કઠણ ફાલ્લીઓ થાય છે તે અષ્ટીલિકા નામના લુહારના ઓળર જેવી કઠણ હોય છે તેથી તેને અષ્ટીલિકા કહે છે, તેમાં મુખ્ય કારણરૂપ વાયુ છે.

મૃદિતનું લક્ષણ એ છે કે-ઈંદ્રિ જવની અણીઓ જેવા કાંટાઓથી નિરંતર પુરાણ ગ-એલ રહે છે. તેમાં મુખ્ય નિદાનરૂપ કદ છે.

કુંભિકાનું લક્ષણ એ છે કે-જ્વળના ઠળીઆ જેવી ઘોળી ફાલ્લીઓ થાય છે અને મુખ્ય નિદાનરૂપ લોહી તથા પિત્ત હોય છે. આ ફાલ્લીઓ કુંભિ-કાયદળ જેવી હોવાથી તેને કુંભિકા કહે છે.

અલ્પનું લક્ષણ એ છે કે-આ નામની જે ફાલ્લી પ્રમેહમાં થાય છે તે લાલાશ તથા કાળાશવાળી કિંવા અન્ય ફાલ્લીઓથી વીંટાયેલી હોય છે તેવીજ ફાલ્લી ઈંદ્રિ ઉપર થાય તેને પણ અલ્પ કહે છે. આ ફાલ્લીનું મુખ્ય નિદાન લોહી અને પિત્ત છે.

મૃદિતનું લક્ષણ એ છે કે-શૂકદોષ ચતાં ઈંદ્રિને દબાવવાથી જે સોળે ચડેલો હોય તે મૃદિત કહેવાય છે-આનું મુખ્ય નિદાન વાયુ છે.

સંમૂઢપીડિકાનું લક્ષણ એ છે કે-શૂકદોષ ચતાં બને હાય વતે ઈંદ્રિને બહુજ યોળી-મસળી નાખે તેથી જે ફાલ્લી થાય છે તે સંમૂઢપીડિકા કહેવાય છે આમાં પણ મુખ્ય નિદાન વાયુ છે.

અવમંથનું લક્ષણ એ છે કે-વણી અને લાંબા અંકુરોવાળી ફાલ્લીઓ ઇંદ્રિના વચ-માં ફાટે છે તથા તેમાં પીડા થાય અને ફંવાટાં ઉભાં થઇ આવે છે. આમાં લોહી તથા કદ ફાપેલાં હોય છે.

પુષ્કરિકાનું લક્ષણ એ છે કે-આસપાસ નહાતી અન્ય ફાલ્લીઓથી જે ફાલ્લી વીંટાયેલી હોય અને કમળના ડોડાના જેવી હોય છે-આ ફાલ્લી પિત્ત અને લોહીના ફાપજનિત છે.

સ્પર્શહિનિનું લક્ષણ એ છે કે-જેને અડતાં સ્પર્શ સહન ન થઇ શકે એવી ફાલ્લી શૂક-દોષના લીધે ફાપેલા લોહીથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તમાનું લક્ષણ એ છે કે-શૂકદોષને લીધે થએલા અપચાંથી મગ તથા અડદ જેવી રાતી ફાલ્લી થાય છે અને તેમાં મુખ્ય કારણ લોહી તથા પિત્ત હોય છે.

શતપોનકનું લક્ષણ એ છે કે-ઈંદ્રિ આળણીનાં કાણાં જેવાં છિદ્રોથી ચારે બાજુએ વીંટાઇ જાય છે અને જેમાં મુખ્ય નિદાનરૂપ વાયુ તથા લોહી છે.

ત્વક્પાકનું લક્ષણ એ છે કે-જે ઈંદ્રિની ચામડીનું પાકવું તાવ તથા બળતરાને પેદા કરનાર છે તે ત્વક્પાક કહેવાય છે અને જેમાં વાયુ તથા લોહીનો પ્રકોપ હોય છે.

શોષિતાર્બુદનું લક્ષણ એ છે કે-કાળા ફાલ્લા તથા રાતી ફાલ્લીઓથી ઈંદ્રિ પીડાય અને તેમાં આકરી વેદના થાય છે.

માંસાર્બુદનું લક્ષણ એ છે કે-માંસના દુષ્ટપણાને લીધે ઈંદ્રિ ઉપર માંસની રસો-ળાઓ થાય છે તે માંસાર્બુદ કહેવાય છે.

માંસપાકનું લક્ષણ એ છે કે-છન્દ્રિનાં માંસો ખરી પડતાં હોય અને ત્રણે દોષની પી-  
ડાઓ થતી હોય તે માંસપાક કહેવાય છે. આ ત્રિદોષજનિત વ્યાધિ છે.

વિદ્રવિનું લક્ષણ એ છે કે-પ્રમેહ સંબંધી ફાલ્લીઓમાં જે ત્રિદોષ વિદ્રવિ કહેવામાં  
આવેલો છે તેના જેવાંજ લક્ષણોવાળી ફાલ્લી છન્દ્ર ઉપર ત્રિદોષના પ્રભાવથી થાય છે.

તિલકાલકનું લક્ષણ એ છે કે-કાળા રંગનાં, ઘોળા રંગનાં કે વિવિધ રંગનાં અને ચક્ર  
નામનાં ઝેરી પ્રાણીઓની ભસ્મથી ચર્મેજાં હોવાને કીધે ઝેરા ચર્મેજાં ગાંભો છન્દ્રિમાંથી ખ-  
રી પડતાં જાય છે વા છન્દ્રને ખેરવી નાખે છે અને કાળાં કાળાં થઈને વિખરતાં જાય છે-આ  
રોગમાં કાળા તલ જેવા માંસ થાય છે તેથી તિલકાલક કહે છે. આ ત્રણે દોષજનિત હોય છે.

### શૂકદોષોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ઉપર કહેલા અઢાર ભેદમાંથી માંસાર્થુદ, માંસપાક, વિદ્રવિ અને તિલકાલક એ ચાર  
અસાધ્ય છે-માડીના સાધ્ય છે એમ જાણવું.

### શૂકરોગના ઉપાય.

શૂકદોષના સર્વ પ્રકાર ઉપર ઝેરને નાશ કરનારા ઉપાયો કરવા. જળો મુકાવીને ઝેરી  
લોહી કાઢાડી નખાવવું, રેચ આપવો, હથકાં ભોજન કરાવવાં અથવા ત્રિકુળાના ક્વાથની  
સાથે શુદ્ધ ગુમળ પાવો. અથવા ઠંડા દુધના લેપ તથા સિંચન કરવાથી શૂકદોષ મટે છે. અ-  
થવા રસવંતીનો લેપ કરે તો દુર્ગંધિ પર, વણ, સોળે, ખરજ અને જળ એઓ કરીને  
સહિત સધળા પ્રકારના લિંગ સંબંધી ચર્મેજા રોગોને જડમાંથી ઉખેડી નાખે છે. અથવા  
દારૂ હળદર, તુલસી, જેડીમધ, ઘરમાંના ધુમાડાનો ધુંસ અને હળદર એઓના કલ્કથી પકવેલું  
તેલ તેનો અભ્યંગ-માલેસ કરવાથી છન્દ્રિના રોગો નાશ થાય છે. આ કાર્વિતૈલ કહેવાય છે.  
ભાવપ્રકાશ. અથવા કાંસકીના તેલનું મર્દન કરવાથી શૂકદોષ મટે છે. સર્વસંમદ.

શૂકદોષનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## કોઢરોગનો અધિકાર.

### કોઢનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

પરસ્પર વિરોધ થનારાં અન્ન પાનેના ખાત્રા પીવાથી, પાતળા તથા બારે પદાર્થોના  
ખાવાથી, મળ-મૂત્ર-વમનાદિના વેગોને રોકવાથી, બહુ જમ્યા પછી કસરત કરવાથી, અગ્નિનો  
કે સૂર્ય વગેરેનો તાપ સેવવાથી, શીત, ઉષ્ણ, લંબન તથા આહારનો મર્યાદા રહિત વિધિ સે-

૧ વાસ્ત્યાયન કહે છે કે-લીલામાનાં બીજ, શક્ર નામનો પાણીનો કીડો અને કમળનાં પાંદડાં  
એઓને વાસણની અંદર બાળી ભસ્મ કરી તે ભસ્મમાં સિંધાલજી મેળવી ઉણી સિંગણીના ફળના રસમાં  
લોહી પછી ઉદ્રિને માડાના છાલથી સારી પેઠે ઘોઘ તેના ઉપર એ ભસ્મનો લેપ કરે તો મન માનતી  
ઉદ્રિ વધે છે, એમાં જરા સંદેહ જેવું નથી.

અસંજય, સળવંચી, કપલેટ, જઘમાંસી અને લોંરીંગણીનાં ફળ એઓની ચટણી કરી તેલમાં  
બાળી તેલથી ચરમણ દુધમાં તેલ પકવવાની રીતિ પ્રમાણે પકવવું. તે તેલને માલેસ કરવાથી  
કોઢ રોગ અને કાનની ખટો વધે છે-આ અમરખાદિ તેલ કહેવાય છે. એમ ભવનિધ કહે છે.

વવાથી, અમધી-જયથી-પરસેવાથી પીડિત થાય છતાં વિસામે ન લેતાં એકદમ ન્હાવાથી વા, ઠંડુ પાણી પીએ તેથી, ભોજન ન પચ્યા (અજીર્ણ) છતાં તે ઉપર ફરી ભોજન જમવાથી, વિરેચનાદિ પાંચ કર્મો કર્યા છતાં વિરૂદ્ધ આહાર વિહાર કરવાથી, નવાં અન્ન, દહીં, માછલાં, અડદ, ખાટા પદાર્થ, મૂળા, વાટેલાં અન્નો, તલ, દુધ તથા ગોળ એઓનું અત્યંત સેવન કરવાથી, વિદગ્ધાદિ અજીર્ણ છતાં મૈથુન સેવન કરવાથી, દિવસે સુવાથી, ગુરુ, દેવ, ખાહણ, પવિત્ર પુસ્તકો, પવિત્ર સ્થાનો અને મહત્ પુરુષો એઓનાં આગમાન કરવાથી અને પાપ કર્મો કરવાથી વાત પિત્ત કફ એ ત્રણે દોષો, રસને, લોહીને, માંસને તથા લસીકાને દૂષિત કરીને કાઢને ઉત્પન્ન કરે છે; અર્થાત્ વાયુ, પિત્ત, કફ, રસ, લોહી, માંસ અને લસીકા એ સાતેના જગાડથી કાઢ પેદા થાય છે. વાયુ આદિ ત્રિદોષ અને રસાદિ ચાર દોષો કાઢના કારણબૂત છે, આ સાત પદાર્થોના સમુચ્ચયથી સાત પ્રકાર અને અગીયાર પ્રકારના મળી અઠાર જાતના કાઢ ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ સાત મોટા કાઢ અને અગીયાર ન્હાના કાઢ છે.

### અઠાર કાઢનાં નામ.

કપાળ ૧, ઔદુંબર ૨, મંડળ ૩, સિંધ ૪, કાકળુક ૫, પુંડરીક ૬, ક્ષણ્ણ ૭, (આ સાત મહાકુટ છે અને) એકકુટ ૮, ગજચર્મ, ૯, ચર્મદળ ૧૦, વિચિચિકા ૧૧, પામા ૧૨, દ્વૈ ૧૩, વિસ્ફોટક ૧૪, કિટિલ ૧૫, અલસક ૧૬, વિપાદિકા ૧૭, અને સતાર ૧૮ (આ અગીયાર કુદ્ર કુટ છે,) આ અઠાર કાઢ છે; જોકે સર્વ કાઢમાં ત્રિદોષો હોય છે જ; તોપણ પ્રત્યેક દોષની ઉત્પત્તિના કારણો ઉપરથી જુદાં જુદાં નામો પડેલાં છે.

### કાઢ થયા પહેલાં કેવાં ચિન્હ થાય છે ?

પહેલાં વ્રણ થાય છે તે વ્રણ અતિક્રમણ, વા અતિ ખરસક સ્પર્શ વાળા, પરસેવો અને લુબ્ધ-પણાએ કરીને સહીત હોય છે. અથવા તડકામાં ફર્યા છતાં પણ પરસેવો ન આવે, બળતર, ખરજ, ચામડીમાં બેહેરાપણું, ખુંવા જેવી પીડા, શરીરે કાંમકાં, ગ્દાનિ, શ્વેતની અધિકતા, વ્રણ-નું બહુ વખત સુધી રહેવું, રૂઝાઈ ગયા પછી પણ લુખાપણું, નહીં જેવાં કારણો છતાં વ્રણોનો વિશેષ કોપ, ફવાટાઓનું કિણું થવું, અને લોહીમાં કળાશપણું એટલાં ચિન્હો કાઢ થયા પહેલાં કાઢ થનારાં મનુષ્યને અનમચેતીરૂપ થાય છે તેને કાઢનું પૂર્વરૂપ કહે છે. દોષો અવિચળ હોવાને લીધે ચામડી નરમ કરી નાખી ચારે બાજુએ ચામડીનો રંગ બદલી નાખે છે તે કાઢ કહેવાય છે.

### અમુક દોષથી પ્રબળતાથી અમુક કાઢ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિચાર.

વાયુની પ્રબળતાથી કપાળ કાઢ થાય છે. પિત્તની પ્રબળતાથી ઔદુંબર, મંડળ અને વિચિચિકા કાઢ થાય છે, વાયુ તથા પિત્તની પ્રબળતાથી ક્ષણ્ણ. વાયુ તથા કફની પ્રબળતાથી ગજચર્મ, એકકુટ, કિટિલ, સિંધ. અલસ અને વિપાદિકા કાઢ થાય છે. પિત્ત તથા કફની

૧ સિંધનામા કાઢને સુક્રુતે ન્હાના કાઢમાં ગણેલો છે; પણ ચરકે તેને મોટા કાઢમાં ગણેલ છે. કારણ કે ધાતુઓમાં પેડેલા કાઢને મહાકુટ ગણવાજ એકજે; તે જ પ્રમાણે ધાતુઓમાં પેડેલ સિંધ પણ મોટા કાઢમાંજ ગણવા ચોગ્ય છે.

૨ દ્વૈ-દાદરને સુક્રુતે મોટા કાઢમાં ગણેલ છે; છતાં ચરકનું એકું માનવું છે કે, જે હાલ કાળી અને કાંડા મૂળવાળી નથી તો તેને ન્હોતા કાઢમાં ન ગણતાં કુદ્ર કાઢમાં ગણવી ચોગ્ય છે; અર્થાત્, સતી દાદર ન્હાના કાઢમાં અને કાળી તથા મજબૂત મૂળવાળી દાદર મોટા કાઢમાં ગણવી ચોગ્ય છે.



પ્રબળતાથી દડ, સ્તાર, પુંડરીક વિસ્ફોટક, પામા અને ચમદળ કોઠ થાય છે અને ત્રણેયે પની પ્રબળતાથી કાંકણુક કોઠ ઉત્પન્ન થાય છે.

### સાત મોટા કોઠનાં લક્ષણો.

કાંકણુક કાળા તથા કાંકણુક રાતા ફાટેલા માટીના વાસણના કટકા જેવા રંગનો, લુખો, ખરસઠ, પાતળી ચામડીવાળો અને અત્યંત બચાવાળો જે કોઠ હોય તેને કપાળ કોઠ કહે છે. આ કોઠ વિષમ છે માટે મદા મરેનને મટે તો મટે !

જેના શરીરની ચામડી જાંબરાના પાંદેલા ફળ જેવી થાય તથા ઘણી બળતરા થાય, ફવાડાં ધોળીના મોંવાળા જેવાં થઈ જાય અને રતાશ તથા વલુરથી પીડિત હોય તો તેને મોંદુખર કોઠ જાણવો.

જેના શરીરની ચામડી કાંકણુક રાતી તથા ધોળી હોય, ઉપાય કર્યા વિના મટેજ નહીં એવી, કાંકણુક બીનાશવાળી-પરસેવાવાળી, લીસી-ચીકણી તથા તે ઉપર હિંચાં ચકરડાં એક એક ચકરડાને મળી ગએલાં નીકળતાં હોય તો તે મંડળ કોઠ જાણવો. આ કોઠ કષ્ટમાધ્ય છે.

જે કોઠથી શરીરની ચામડી ધોળાશ્વયુક્ત રાતા રંગવાળી પાતળી હોય તથા તેના ઉપર વલુરવાથી માથામાંથી ખરતા ખોડા જેવી ફાટરી ખરતી હોય અને તુંબડીના પુલ જેવી ખરજ્યુક્ત હોય તો તે સિદ્ધ-વિભૂત-દ્ભૂત કોઠ કહેવાય છે. આ કોઠ વિશેષે કરીને ખતીમાંજ થાય છે. કાંઈ વખતે અન્ય અંગોમાં પણ થાય છે.

જે કોઠથી ચણીડીના સમાન રંગવાળી ચામડી થઈ જાય એટલે વયમાં કાળી અને આસપાસ રાતી અથવા વયમાં રાતી અને આસપાસ કાળી થઈ જાય અને સ્વભાવે ન જ પાકવા છતાં પણ આકરી વેદનાવાળી ત્રણે દોષની પ્રબળતાનાં ચિન્હો સહિત હોય તો, તે કાંકણુક કોઠ કહેવાય છે.

જે કોઠથી શરીરની ચામડી ધોળા કમળના પાંદડા જેવી અર્થાત્ કમળપત્ર ધોળાં છતાં ફેરાએ બહુ રાતાશવાળાં હોય તેવા રંગની અને હિંચી તથા કમળી પ્રબળતા યુક્ત હોય તો તેને પુંડરીક કોઠ કહે છે.

જે કોઠથી શરીરની ચામડી કાંકણુ, અંતમાં રાતી તથા વયમાં ધુમાડાના જેવા રંગવાળી થઈ જાય, પીડાયુક્ત અને રીંછની જાત જેવા આકારવાળી હોય તો તેને કાંકણુક કોઠ કહે છે.

### અગીયાર ન્હાના કોઠનાં લક્ષણો.

જે કોઠ પરસેવા વિનાનો, ઘણા ઘેરાવાળો, માંછલા પર જેવા ચક્રાકારવાળો, અબ-કના પતરા જેવો ચળકતો ને લીસો હોય તે એકફુલ કહેવાય છે અને જે કોઠ નડો, હાથીના ચામડા જેવો લુખો તથા કાળો હોય તે ગજચર્મ કોઠ કહેવાય છે. જે કોઠ રાતો ચળવાળો

૧ અગીયાર ન્હાના કોઠ કલા છતાં એક કુદથી રાત્રી સુધી ચળતાં બાર છુદ કોઠ થાય છે, તેથી જે શંકાના સમાધાન માટે જોઈ કહે છે કે હાથોની લુખી પડેલી ચામડી ફાટી જાય તેને વિચર્ચીક કહે છે. અને પગની ચામડી ફાટી જાય તેને વિષાદિક કહે છે; તેંક વિચર્ચીક અને વિષાદિકના સ્થાનોમાં ફેર છે પણ સ્વરૂપમાં ફેર નથી તેથી વિષાદિક અને વિચર્ચીકને એક જાતી કહે છે અને ફેરલાક અથવાથી જ ન-નેને લુલ્લ-ચણે છે તેથી બાર મણે છે, પણ ખરી રીતે વિષાદિકને વિચર્ચીક કહે તેને એક જાતી અથવાથી છુદ કોઠ ધારેલ છે.

ફેલાવાળો, ૨૫૪ સહન ન કરી શકે તેવો અને ચામડીને ચીરી નાખનાર હોય તે વ્યર્થ. કળ કાઢ કહેવાય છે. જે ચળવાળી, કાળાશવાળી અને ધણું પડ વહેવાવાળી નાની ફેલાઈ-ઓ થાય તે વિચરિકા કાઢ કહેવાય છે. જેનાથી હાથ તથા પગ ફાટે અને તેમાં આકરી પીડા થાય તે વિપાદિકા કાઢ કહેવાય છે. જે ફેલાઈઓ પડવાળી બહુ બળતરાવાળી, ક્રીણી ક્રીણી, મીડી ચળવાળી શરીરે ફેલાઈઓ થાય છે તેને પામા-લુખસ કાઢ કહે છે. જેનામાં તીવ્ર પીડા, બળતરા અને મોટા ફેલાઓ હોય તથા હાથે અને કુઝા-કછોટાના ભાગમાં ફેલાયલી હોય અને ઉગ્ર હોય તેને કુચ્છુપારસ ખસ કાઢ કહે છે. જે ચળવાળું, લાલ ફેલાઈ-ઓવાળું અને પ્રકટ થાય ત્યારથીજ ઉપસેલું જે ચકરકું હોય તેને દદુ-દાદર-દરાજ-રીંગ-વર્મ-મજકણ-દાદ વગેરે કહે છે. જે કાળાશ સહિત રાતાશવાળા અને પાતળી ચામડીવાળા ફેલા થાય તે વિરોદ્ધ કહેવાય છે. જે કાળી સુકાયલી વચુના ઠેકાણા જેવી ખરસક અને લુખી કીટીઓ થાય છે તેને કિટિલ કાઢ કહે છે. જે ચળવાળા તથા લાલાશવાળા મોટા ફેલાઓથી વીંટાયલી હોય તે અલસક કહેવાય છે. અને જે લાલાશ યુક્ત કાળાશવાળું, બળતરાની પીડાવાળું અને ઘણા વણાવાળું બચ્ચાય તે રાતાડ કાઢ કહેવાય છે.

### સાત ધાતુઓમાં રહેલા કાઢનાં લક્ષણો.

રસ નામના ધાતુમાં પેઠેલો કાઢ હોય તો, શરીરનો વર્ણ ખરાબ અને લુખસ યુક્ત થાય છે, ચામડી બેહેરી થાય છે, પરસેવો ઘણોજ આવે છે અને રોમાંચ (ફેવાડાં) ઉભાં થઈ આવે છે.

લોહો નામના ધાતુમાં કાઢ પેઠો હોય તો, ચળ આવે અને પડ વિશેષ નીકળે છે.

માંસ નામની ધાતુમાં કાઢ પ્રાપ્ત થયો હોય તો, કાઢનું પુષ્ટપણું, મોંમાં શોષ, ખરસક-તા, ફેલાઈઓનું ઉપડવું, ખુંચાયા કે ભોંકાયા જેવી વ્યથા, મોટા ફેલાઓ થાય અને એકજ ઠેકાણે કાઢની સ્થિરતા થાય છે.

મેદમાં પેઠેલો કાઢ હોય તો, હાથ કુંઠા, ગતિનો નાશ, અંગનું ભાંગવું, ક્ષત-ચાંદીનું ફેલાવું અને લોહી તથા માંસમાં પેઠેલા કાઢનાં લક્ષણો યુક્ત હોય છે.

હાડકાં કે મજ્જામાં કાઢ પેઠેલ હોય તો, નાક ચીથું થઈ જાય છે, આંખો રાતી, ક્ષતોમાં જીવાત, -ઘાંટાનું ખોખરાપણું અને પીડા થાય છે.

વીર્યમાં પેઠેલો કાઢ હોય તો, તેથી સ્ત્રી તથા પુરુષનાં લોહી અને વીર્ય દોષવંત થઈ જાય છે અને તેથી જે સંતતી પેદા થાય છે તે પણ કાઢવાળી હોય છે.

### કાઢના સાધ્યાસાધ્યપણા વિષે.

રસમાં, રૂધિરમાં કે માંસમાં પેઠેલો અને વાયુની તથા કફની પ્રબળતાવાળો કાઢ સાધ્ય છે. મેદમાં પેઠેલો અથવા બે દોષની પ્રબળતાવાળો કાઢ યાધ્ય-કષ્ટસાધ્ય છે અને મજ્જામાં અસ્થિ-હાડમાં કે વીર્યમાં પેઠેલો કાઢ, બળતરાવાળો, મંદ અગ્નિવાળો, કે ત્રિદોષની પ્રબળતાવાળો કાઢ અસાધ્ય છે માટે ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય નથી. બાહ્યરના કાઢમાં પણ જીવાત પડી હોય તો તે અસાધ્ય છે.

### કાઢનું અરિષ્ટ.

જે કાઢના રોગીનું અંગ ચીરાઈ-વીખરાઈ ગયું હોય, પડ વગેરે બહુ વહેતાં હોય, આંખો રાતી રહ્યા કરતી હોય અને કંઈ ખોખરો થઈ ગયો હોય તથા ઉઘટી રેચ વગેરે પાંચ કર્મોના ગુણો લાગુ ન પડતા હોય તો તે કાઢ રોગી યમકોકનો વાસી છે એમ સમજવું.

### કોઠના ભેદરૂપ શ્વિત્રકોઠનું લક્ષણ.

જે કોઠ ઉત્પન્ન થવાનાં મૂળ કારણો છે તે જ આ શ્વિત્રકોઠ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો છે. શ્વિત્રજ લોહીના આશ્રયથી કિલાસ કોઠ કહેવાય છે અને માંસના આશ્રયથી અરૂણ કહેવાય છે; અર્થાત્ કિલાસ અને અરૂણ એ બે શ્વિત્રકોઠનાજ ભેદ છે. કોઠ પર વગેરે ઝરતો હોય છે અને શ્વિત્ર પર વિનાનું હોય છે. કોઠ ત્રણે દોષોથી થાય છે અને શ્વિત્ર એક એક દોષથી થાય છે. કોઠ રસ વગેરે સખળી ધાતુઓમાં રહે છે, અને શ્વિત્ર ફક્ત લોહી માંસ તથા મેદ- માંજ રહે છે એટલો કોઠ અને શ્વિત્ર વચ્ચે તફાવત છે.

### દોષોના ભેદ ઉપરથી શ્વિત્રનાં લક્ષણના ભેદો.

વાયુથી થએલ લુપ્ત, સ્થેજ રાતું અને લોહીમાં રહે છે. પિત્તથી થએલું કમળપત્રની પેઠે વચમાં ઘોળું અને ચારે બાજુએ રાતું, બળતરા વાળું, રોમનો નાશ કરનારું અને માં- સમાં રહેનારું હોય છે. કફથી થએલું ઘોળું, પુષ્ટ, ભારે, ખરજવાળું અને મેદમાં રહેનાર હોય છે. શ્વિત્ર દોષથી થયું હોય કે વચ્ચથી થયું હોય; તો પણ દોષભેદને અનુસરી તેનાં વર્ણો ઉપર પ્રભાવેજ હોય છે. વાયુથી પિત્તનું અને પિત્તથી કફનું વધારે ખરાબ હોય છે.

### શ્વિત્રનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

જે શ્વિત્ર ઘોળા રૂવાડાં વિનાનું હોય, પાતળું, લોહીવાળું, તાજું અને અમિથી બ- બ્બા વિના થએલ હોય તે સાધ્ય છે. તે વિના અન્ય સર્વ અસાધ્ય છે. અથવા ઈદ્રિ, ચેનિ, હાથમાં, પગના તળામાં કે હોઠમાં થએલ હોય તે શ્વિત્ર-ઘોળો કોઠ તાજો હોય તો પણ અસાધ્ય છે.

### કોઠ વિના બીજા પણ કેટલાક રોગો એવી છે ?

એક બીજાની પથારીમાં સુવાથી, બેગા બેસીને જમવાથી, એક એકનું કપડું ઓઢ- વા-પહેરવાથી, એક એકની પહેરેલી કુલની માળા ધારણ કરવાથી અને એક એકના ચંદન વગેરેના લેપ કરવાથી ચળ, (ખસ-લુખસ) ચાંદી, ભૂતનો કરેલો ઉન્માદ, વચ્ચ, તાવ, ઉષ- રસ, રતવા, કૌલેરા, ચોરી, અછમડા, શીતળા અને આખ્યોનું દુખતું તથા પ્રમેહ વગેરે એવા બીજા પણ સંસર્ગથી થનારા રોગો એક મનુષ્યથી બીજા મનુષ્યને ઉડી વળજે છે. માટે એવા એવી રોગીથી બરોબર સાવધ રહેવું.

### કોઠના ઉપાય.

વાયુની પ્રબળતાવાળા કોઠમાં લીનો ઉપયોગ કરવો, કફની પ્રબળતાવાળામાં ઉલટી કરાવવી અને પિત્તની પ્રબળતાવાળા કોઠમાં લેપ, સિંચન અને લોહી કઢાવવું. અથવા હ- રડે, કરકચ, સરસવ, હળદર, બાવચી, સિંધાલુ અને વાવડીંગ એઓને ગોમૂતમાં વાટી લેપ કરે તો કોઠ મટી જાય છે. આ પથ્યાદિ લેપ કહેવાય છે. અથવા બાવચીને કીણી વાટી આઢાના રસમાં ઘુંટી જરોર ઉપર ચોળવાથી આકરો અને જમી ગએલ કોઠ પણ નાશ પામે છે. આ સોમરાજ્યુદ્ધર્તન કહેવાય છે. અથવા શ્રી બ્રહ્માજીએ માર્કિંડેય આદિ મહર્ષિ- ઓને કહેલ તથા તે મહર્ષિઓએ કરી જોએલ પંચનિંબાદિ પ્રયોગથી સર્વ રોગ નાશ થાય છે. તે પ્રયોગ એ છે કે-લીંબડાની લીંબોળી, મોર, છાલ, મૂળ અને પાંદડાં અર્થાત્ લીંબડાનાં પાંચે અંગ સરખે ભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને જળભાંગરાના સ્વરસની જ લાવના



દેરી, પછી ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, પ્લાહી, ગોખર, બીલામાં, ચિત્રામૂળ, વાવડીંગનો સાર, કુકરકંડ, લોહાનું ચૂર્ણ, હળદર, દારૂહળદર, આવચી, ગરમાળો, સકર, ઉપલેટ, ઇંદ્રજવ અને કાળીપાક એએએ સમાન ભાગે લઘુ ચૂર્ણ કરીને તેને ખેર ખીખલો અને લીંબડો એએના બડા કવાચની ૭ ભાવના દેરી. પછી હરડે વગેરેના ચૂર્ણો ૧ ભાગ અને લીંબડાનાં પંચાંબના ચૂર્ણના બે ભાગ લઘુ એકઠાં કરી મધમાં અથવા પંચતિક્ત નામના લીમાં અથવા ખેરના લઘુ ખીખલાના કવાચમાં અથવા ઉના પાણીમાં કાલવીને શુભ દિવસે ચાટવું. નિરંતર ૪૮ ૪૮ સ્તિભર માત્રા વધારતાં છેક ૪ તોલા સુધી થાય ત્યાં સુધી આ અવલેહ ચાટવામાં વધારવો. આ પ્રયોગ કરતાં પેહેલાં રોગ વગેરેથી શરીરને સાફ કરી પછી રનેહનની ક્રિયા કરી કોઠાને સ્નિગ્ધ કર્યા બાદ આ અવલેહનો ઉપયોગ કરવો. જેથી વિચરિકા, ઔદુંબર, પુંકરીક, કપાલ, દાદર, કિટિલ, અક્ષતક, શતારૂ, વિસ્ફોટક, વિસર્પ, મંડમાળા, કફનો પ્રકોપ, ત્રણ પ્રકારના ક્ષિત્ર ભગંદર, સ્ત્રીપદ વાતરકત, જડપાણું, અંધતા, ભરનીગળ, માથાનાં દરદો, સમસ્ત પ્રમેદો, સધળા પ્રદરો, દાહનું અને ઝાડ નાશનું ઝેર, વગેરે વગેરેનો નાશ કરે છે. આ અવલેહ મધમાં નવવાળી બડા પેટવાળો કેવળ સિંહના સમાન પાતળા પેટવાળા અને મજબૂત સંધિઓવાળો થાય છે. આ અવલેહનો નિરંતર જે અભ્યાસી હોય તેને જે સાપ વગેરે ઝેરી જીવો કરડે છે તે તે ઝેરી જીવો તુરત મરી જાય છે—આ અવલેહના ઉપયોગથી દીર્ઘાયુ થાય છે, રોગ તથા શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં નથી અને ચંદ્રમા જેવી સુંદર કાંતિ થવાથી શરીરની બહુ શોભા વધે છે—આ પંચનિષ્કાવલેહ કહેવાય છે. અથવા બાજરી તોલા ૨૦, શિલાજીત તોલા ૧૦, શુદ્ધ ગુગળ તોલા ૪૦, મીંદીઆવળ તોલા ૧૨, લોહાનું ચૂર્ણ તોલા ૨, અને ખેરીચોક્કદાર, મોચ, વાવડીંગ, ત્રિકુળા, કરકચનાં પાંદડાં, ખેર, ગળો, નસોતર, શુદ્ધ નેપાળો, હળદર, ઇંદ્રજવની જાલ લીંબડો, ચિત્રક અને ગરમાળો એ બધે તોલા બાર લઘુ એએનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ગોળીઓ બનાવી ગોળી ૧ પ્રભાતે ગ્રેમ્મ સંખ્યાએ ગળવામાં આવે તો તેથી, કોઠ વાતરકત, ઘોળાં પળી, શરીરની કરચલી, ક્ષિત્ર, પાંકુ, પેટના વિષમ રોગ, પ્રમેદો અને ગુદ્મરોગ એ સધળાનો નાશ થાય છે. આ સૂક્ષ્મચૂર્ણ ગુગ્ગલ કહેવાય છે. અથવા ચિત્રામૂળ, ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, જીરૂ, કઢીંજજીરૂ, વજ, સિંધાવણ, અત્રિવિષ, ઉપલેટ, ચવક, જવાસો, વાવડીંગ એલચી, ખેડીઅજમો, મેણ, અને કેવદાર એએનું ચૂર્ણ કરી તે સર્વની બરોબર શુદ્ધ ગુગળ લઘુ તે સવને લીની સાથે સારી પેઠે કુટીને તેની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળી પ્રભાતકાળે બોજનના સમયમાં બહારામિના બળને અનુસરી સેવન કરે તો, અદારે જાતના કોઠ, કૃમિઓ, કુષ્મણ્ણ, મહણી, ગુદાના મસાના વિકારો, મ્હોંનાં દરદો, ગળમહ, ગુંઘસી, ભગ્ન અને ગોળા એ સર્વનો નાશ થઈ જાય છે, જેમ વિષ્ણુ પરમાત્મા હૈત્યોને જીતે છે તેમ આ ગુગળ ઉક્ત આધિઓને અને કોઠામાં રહેતા બાધિઓને જીતે છે. આ એકવિંશતિક ગુગ્ગલ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ બીલામાં તોલા ૧૨૮ બાર લઘુ કાપી ૧૦૨૪ તોલા બાર પાણીમાં નાખવાં. ૧૨૮ તોલાબાર મળોને કુટી તે પછી તે પાણીમાં નાખી અગ્નિ દ્વારા ઉકાળવું. બ્યારે ગોથા ભાગનું ઉકાળનાં મુઠ્ઠી રહે ત્યારે ઉતારી લઘુ, વચી અળી કાઢાવી તેમાં ૩૨ તોલા લી, ૨૫૬ તોલા દુધ, ૬૦ તોલા સકર અને ૩૨ તોલા સ્વ ૧ નાંખી મી-

૧ આ પ્રયોગમાં મધ નાખ્યા પછી પાંક કરવો એમ લખ્યું છે, પણ મદનપાળ નિષેધમાં લખ્યું છે કે—અગ્નિ અને તાપથી જનું ગમેલ મધ ખાવામાં આવે તો મનુષ્યનું મરણ નિશ્ચય છે, છતાં આ પાઠમાં તેથી વિરુદ્ધ લેખ છે માટે વિચારીને યાદ ઉપયોગમાં લેવો. શ્રા. કર્તા.



આ તાપથી તેનો શાક કરવો. જ્યારે સર્વ ધ્રુવ જાડો થઈ જાય ત્યારે ઉતારી બધ તેમાં ખીંચી, અંતિવિષ, ગળા, બાવચી, પુમાડીઆનાં ખીજ, લીંબડો, ત્રિફળા, મણક, ત્રિકટુ, અજમે, સિંધુ-લુણ, મોચ, લજ, એલચી, નાગકેસર, ખડસલીયો પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કળેવળો, મંદન, મોખર, કચૂરો અને રતાંજળી એ પ્રત્યેક પદાર્થો બધે તેલાબાર બધ તેઓનું ચૂર્ણ કરી તે પ્રક્રમાં નાખવું. આ અવલેહ પ્રાતઃકાળે પાણીથી ૪ રૂપિયા બાર નિરંતર સેવન કરે અને પથ્થમાં રહે અર્ધાંશ કસરત, તડકો, અગ્નિ, ખાટા પદાર્થો, માંસ, ફળી, મૈથુન, તેલનું મંદન, અને પંચ કે શ્રમ કરવાનો ત્યાગ કરે તો કોઠ તથા વાતરકત અને સહળા પ્રકારના ચસાનો નાશ થઈ જાય છે. આ અમૃતજાલીતકમલોદુ કહેવાય છે. અથવા લીંબડો, ઘોળા ઉપલસરી, અંતિવિષ, બાવચી, કઠુ, ચાયમણ, ત્રિફળા, મેથ, ખડસલીયો પિત્તપાપડો, રાતો ધમાસો, વજ, ખેર, સુખડ, કાળીપાક, મુંક, કચૂરો, આરંગી ( ન અને તો બોરીંગણીનાં મૂળ લેવાં ) અરડસો, કરીયાતું, મંદન, કાળા ઉપલસરી, મંદવરણાં, પીણીડી, વાવડીય, કામાની બાલ, ચિત્રક, હસ્તિકંઠ, ગળા, મકાન-લીંબડો, કઠવાં પરવળ, (કઠવાં તુરીયાં કુકડવેલો)કળદર, દારૂ કળદર, પીપર, ગરમાળો, સમપર્ણ, નમોતર, જળમંજવો, ઘોળા અથોડીનાં ફળ, મણક, મજપીપર, રાસ્ના, કરકા, સારોડી, નેપા-જાતું મૂળ, ખીજવાનો જાર, જળલાંમરો, કાંદાજળાઓ, અંકાળ અને સાય એ સહળા પદાર્થો આઠ આઠ તેલા બાર બધ તેઓનો ૧૦૨૪ તેલા બાર પાણીમાં મંદ અગ્નિદ્વારા કમળ કરવો. જ્યારે એલા બાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી વચ્ચાળ કરી અમૃતજાલીતકમાં રાખવો. પછી ૧૦૦૦ જીલામાં બધ કાપી કંજર તેલા બાર પાણીમાં પકાવી આઠમા બાગનું પાણી બાકી રહે કે ઉતારી બધ ગાળી બન્ને કવાયને બેમા કરી પછી તેમાં એળ તેલા ૪૦૦ બાર માખી ધીમ તાપથી પકાવતાં શીરાના જેવો થાય ત્યારે તેમાં ફરી ૧૬૦૦ જીલામાંનો મર્લ નાખવો અને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, મોચ, વાવડીય, ચિત્રક, સૈંધવ, સુખડ, ઉપલેટ તથા અજમે એ પ્રત્યેક પદાર્થો ૪-૪ તેલાબાર બધ ચૂર્ણ કરી તથા તજ તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એઓ પણ ૪-૪ તેલા બાર બધ ચૂર્ણ કરી કંકત અવલેહમાં મેળવી દેવું. આ મહાજાલીતકમલોદુ શ્રી સહસ્રિવળ્યને જમત છોડેના કમળાનુ નિમિત્તે કહેવા છે, તેનું સેવન કરે તો, લેલી ચિત્ર, ઓડુમર, દારૂ, અમૃતજાલી, અમૃતક, પુંડરીક, ચર્મદળ, મજમર્, વિરેદાક, રક્તમંડળ, ગળા, કપાલક, ખાલ, લુપાચ, પામરું કાંટું, વાતરકત, કંચે પ્રકરના કરકા, મીડુ, વજ, કૃમિયા, રક્તચિત્ત, ઉલ્લસર્ત, ઉલ્લસ, આલ અને બર્મદર એટલા રોગો મટી જાય છે. આ અવલેહનું સદા સેવન કરે તો પાણીમાં, અને અંતિ બાગંકર આમવાયુ પણ મટી જાય છે. આ અવલેહ ઉપર આહાર પિદાર કે મૈથુનમાં વિશેષે કરી પાળવાની જરૂર નથી. આ અવલેહ કાંતિને બહુ ઉત્તમ કરે છે. અને જરૂરમિ-ને પ્રદાસ કરે છે. આ અવલેહ ઉપર દુધ બચવા ગમેલા પાણીનું અનુપાન આપવું અને પર્ણ કરીને બોજવામાં ઉમાનો અને ખાટાનો ત્યાગ કરવો. અથવા મણક, ત્રિફળા, કઠુ, વજ, દારૂબર, ઉપલેટ અને લીંબડો એઓનો કવાય કરીને નિરંતર મીઠો તેા સર્વ પ્રક-રમાં કોઠ નાશ થાય છે, તથા વાતરકત, ગળા, ખસ, રક્તમંડળ, દારૂ, વિદર્ભ અને વિરેદ-કાં એઓનો પણ નાશ થાય છે. આ લઘુમણુદિવાય કહેવાય છે. અથવા મણક, જામણી, કુમાડીમી, લીંબડો, કરડે, કળદર, આમળાં, અરડસો, ચતાવરી, કાંકરી, મજી, એલચી, મોખર, અરવંજી, મેલો, વાળો, ગળા અને રતાંજળી એઓનો કવાય કરીને પીએ તે તેલી મેલ, વાતરકત, ગળા અને મંડળનો જડમાંથી નાશ થાય છે. આ મધ્યમંજ-

છાદિ કવાથ કહેવાય છે. અથવા મજા, બમણા ઇંદ્રજવ, ગળા, મોથ, વજ, સુંક, હા  
જાદર, દારૂજાદર, ભોંરીંગણી, લીંબડો, પરવળ, કડુ, ભારંગી, વાવડોંગ જળજળવો, પી-  
લુડો, દેવદાર, જળભાંગરો, પીપર, ત્રાયમાણ, કાળીપાડ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળા, કરીયાણું,  
બકાચન લીંબડો, બીજલો, ગરમાળો, ધઉંઝા, બાવચી, રતાંજળી, વાયવરણું, નેપાળાનાં મૂળ,  
સાગ, ખડસલીયો પિત્તપાપડો, ઉપલસરી, અતિવિષ, રાતો ધમાસો, ઈંદ્રવરણું અને વાળો  
એએનો કવાથ કરી પીએ તો લાંબા કાળના ચામડીના રોગો, અદારે પ્રકારના કોઠો, વા-  
તરક્ત, સધળા લોહી વિકારના રોગો, વિસર્પ, ચામડીનું બેહેરાપણું અને આંખના રોગો  
એ સર્વનો નાશ થાય છે-આ વૃહન્મંજીષ્ઠાદિ કવાથ કહેવાય છે. અથવા કાળાં મરી,  
નસોતર, મોથ, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ મણુશીલ, દેવદાર, હળદર, દારૂજાદર, જટામાંસી, મુખડ,  
ઈંદ્રવરણું, કણેર, આકડાનું દુધ, અને ગાયના જાણુનો રસ એ પ્રત્યેક પદાર્થો એક એક તોલા  
ભાર લેવા, શુદ્ધ વજનાગ બે તોલા ભાર લેવો અને સરસીયું તેલ ૬૪ તોલા ભાર લઈ એએને  
ચારગણા પાણીમાં તથા બમણા ગૌમૂત્રમાં પકાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. આ તેલનું મર્દન કર-  
વાથી કોઠનો નાશ થાય છે, તથા શિત્ર કોઠનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે. જો આ તેલનું નિત્ય  
સેવન કરે તો, ચળ, ખસ, સિંચ, વિચર્ચિકા, પુંડરીક, દાદર તથા ત્વચાના ચત્તપણાનો  
નાશ કરી દે છે. આ લઘુમરિચાદિ તેલ કહેવાય છે. અથવા મરી, નસોતર, નેપાળાનાં  
મૂળ, આકડાનું દુધ, જાણુનો રસ, દેવદાર, દારૂજાદર, હળદર, જટામાંસી, ઉપલેટ, મુખડ,  
ઈંદ્રવરણું, કણેર, હરતાલ, મણુશીલ, ચિત્રક, વડવાડીયું, મોથ, વાવડોંગ, પુમાડ, સરસડીઓ,  
ઈંદ્રજવ, લીંબડો, સમપર્ણ, ગળા, ચોર, સામો, કરકચ, ખેર, બાવચી, વજ અને ગાલ-  
કાંકણી એ સધળાં ચાર ચાર તોલા ભાર લેવાં, શુદ્ધ વજનાગ ૮ તોલા ભાર અને સરસીયું તેલ  
૨૫૬ તોલા ભાર તથા ગૌમૂત્ર એથી ચારગણું લઈ આ સમસ્ત પદાર્થોને લોઢાના વાસણમાં  
અથવા માટીના વાસણમાં નાખી ધીમા તાપથી પકાવી તેલ તૈયાર કરવું. આ તેલના મર્દનથી  
કોઠના વણો, ખસ, વિચર્ચિકા, દાદર, ચળ, વિસ્ફોટક, શરીરની કરચલીઓ, પળીયાં, મોંઠા ઉ-  
પરના ડાઘ, તલ અને મસા એ સર્વનો નાશ કરેછે, સુકામળપણાને આપે છે, આ તેલનો રત્નોદ-  
ર્શન થયા પછી સ્ત્રી સ્ત્રીનાં સ્તનો વૃદ્ધાવસ્થા થયા છતાં પણ નમી જતાં નથી. બળદ  
ધોડા કે હાથી વાડુથી પીડાતા હોય તો આ તેલનું ૩ વાર મર્દન કરવું, જેથી તે પવન વેગે ચાલે  
છે અર્થાત્ વાડુનો નાશ થઈ જાય છે-આ મહામરિચાદિ તેલ કહેવાય છે. જ્યારપ્રકાશ.  
અથવા શુદ્ધ હરતાલ ૪૪ સાટોડીના રસમાં ૧ દિવસ ધુંટી ગાળે ત્રણે તેવી ચાપ ત્યારે  
તેની ટીકડીઓ કરી તડકામાં સુકવી પછી સાટોડીના પાંચે અંગના ખાર (રાખ) લઈ હાંકણમાં  
ભરી તેના વચમાં તે હરતાલની ટીકડીઓને મુકી તે ઉપર સાટોડીના પંચાંગનો ખાર ભરી હાં-  
કણી હાંકી મુખે મુખ ૬૪ સુકવી, તેને ચુદા ઉપર ચઢાવી બહુ ધીમા તાપથી નિરંતર પાંચ દિવસ  
સુધી તાપ દેવો તો, તે રસ સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે એની મેળેજ હાંકણ હંકુ થઈ જાય ત્યારે  
ચુદા ઉપરથી ઉતારી ટીકડીઓને આસ્તેથી કાઢાડી લઈ તેમાંથી ૧ રતિ મૂત્રપાદિ કવાથ-  
ના અનુપાન સાથે સેવન કરે તો અદારે જાતના કોઠ, બમંકર વાતરક્ત અને દુસ્તર દિ-  
રંગ રોગ, એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ પ્રયોગ સેવનારે મીઠું, ખટાસ, તીખા રસ,  
અમિતો તાપ, તડકા એ સર્વનો ત્યાગ કરવો. કદાચ મીઠા વિના ન રહેવાય તો મોઝા સિંધાવ-  
ણું સેવન કરવું-આ તાલુકેશ્વર રસ કહેવાય છે. વૈષ્ણવસ્થા. અથવા પારો, વજ, મારેયું  
ત્રાંણુ, મારેયું લોહું, ગુ \* ૧, ચિત્રામૂળ, શિશાજીત, ઝેરકોચલાં અને ત્રિફળા એએને સમાન

જાણે લેવાં. અથાક અને કરકમનાં બીજોને પારાથી ચાર ગણાં લેવાં. એ સપળા પદાર્થોને એકઠા કરી તે પેટા વાટવા ચોખ્ખો હોય તેને વાટી અન્યને તેમાં મેળવી મધ તથા ઘીમાં ચત્ત-પૂર્વક ખરલ કરી ઘીના વાસણમાં રાખી મુકવાં. પછી એમાંથી એક તોલાભાર નિરંતર પ્રા-તઃકાળે સેવન કરી અને તેના ઉપર રાતા ચોખ્ખા, દુધ તથા મધ સેવન કરે તો નાક, કાન, કે આંગળીઓ ગળી ગએલ હોય તે મનુષ્ય આ રસના સેવવાથી કામદેવના જેવો સુંદર બને છે, પણ સેવન કરતી વખતે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. જો કોઠ મજબૂત મૂળ નાખી રહ્યો હોય તો આ રસ ઉપર પાણી અને બાતનુંજ પથ્ય રાખી સેવન કરે તો કોઠનો નાશ કરે છે. આ ગલિત કુખારી રસ કહેવાય છે. અથવા ઉપલેટ. મૂળાનાં બીજ, કાચ, સરસવ, હળદર અને નાગકેસર એઓને વાટી લેપ કરે તો, લાંબા વખતનો સિંધકોઠ પણ મટે છે—આ કેસરપટક લેપ કહેવાય છે. અથવા અંધાકાના રસથી કે, હળદરથી મિશ્રિત કરેલા કેળના ખારમાં મૂળાનાં બીજ વાટી લેપ કરે તો, સિંધકોઠ મટે છે. અથવા દારૂહળદર, મૂળાનાં બીજ, હરતાલ, દેવદાર અને નાગરવેલનાં પાન એ પ્રત્યેક પદાર્થો ૧-૧ તોલા ભાર લેવા અને સ્તંબનું ચૂર્ણ ૨૪ રતીભાર લેવું. આ સર્વને એકત્ર કરી પાણીથી ઘુંટી લેપ કરે તો સિંધકોઠ નાશ પામે છે. અથવા આંખાની ગોટલીને ત્રાંખાની કચરોટમાં ત્રાંખાની વાટકીથી પાણી સાથે ઘુંટી અથવા ત્રાંખાના વાસણ ઉપર ઘસી જસ સિંધાલુણ નાખી તેનો લેપ કરે તો તેથી ચર્મદળ કોઠ મટે છે. અથવા જીંદ તોલા ૧ અને સિંદૂર તોલા ૨ એઓથી સર-સીઆ તેલને પકાવી તે તેલ ચોપડવાથી લુપ્ત અને ખસ મટી જાય છે. આ જીરકાચતેલ કહેવાય છે. અથવા મજ્જક, ત્રિફળા, લાખ, વઢવાડીયું, હળદર અને ગંધક એઓનું ચૂર્ણ કરી તેથી પકારેલું તેલ ચોપડે તો ખસ માત્ર મટી જાય છે.—આ આદિત્યપાક. તેલ કહેવાય છે. લાવમકારી. “અથવા પારો, જીંદ, શાહજીંદ, હળદર, દારૂહળદર, મરી, સિંદૂર, આમ-લસારો ગંધક અને મજ્જશીલ એઓને સમાન ભાગ પારા ગંધકની કાળજી બનાવી અન્ય ઔષધોને ઝીણું વાટી ગાયના ઘીમાં ૧ દિવસ લગી ખરલ કરી પછી તેનું મર્દન કરે તો ખસ મટે છે. અથવા પારો, ગંધક, મોરચુયુ, કાચો, મેંદી, ચુરાસાનીઅજમો, મીચુ અને શાલકાંચી એ સર્વ ઔષધોને ખરાખર ભાગ પારા ગંધકની કાળજી કરી મીચુ વગર બીજાં ઔષધોને વાટી પછી ઘીમાં મીચુને ઝોમાળી બીજાં ઔષધો તેના અંદર નાંખી ઘુંટયા ખાદ પારા ગંધકની કાળજી મેળવી ગાયના ઘી સાથે ૧ દિવસ સુધી સારી-પેટે ઘુંટી તેનું મર્દન કરે તો ખસ તથા લોહિવિકારના દોષા-દોષીઓ મટી જાય છે. અથવા રોષેલો ગંધક ભાગ ૨ અને મોરચુયુ ભાગ ૩ ભાગ પાણી સાથે ઝીણું વાટી ગોળી કરી ઝીણા લુગડામાં તેને બાંધી મીઠા વગરની ધણી બારીમાં ઘાલી રોજી લેવો. એમ ૩ તથા ચાર વાર કરી અર્ધા-વૃ ૩ તથા ૪ દિવસ તે ઠંડું બનાવી લી સાકર સાથે ખાય અને તે પોટલીમાંથી ગોળી વાટી ઘીમાં કાલવી ચોપડે તો ખસ-લુપ્ત મટી જાય છે. અને લોહિવિકાર પણ મટે છે.” અ-થવા સિંધાલુણ, પુખાડીઆનાં બીજ, સરસવ અને પીપર એઓને કાંજના પાણીમાં ઝીણું વાટી લેપ કરે તો ખસ-વધુર મટી જાય છે—આ સૈંધવાદિ લેપ કહેવાય છે. આકાકાના પાંદડાના રસ તથા હળદર એ બેને સરસીયા તેલમાં પકવી તે તેલનું મર્દન કરે તો ખસ, વિચરિકા અને પારો ખસ મટે છે—આ અર્ક તેલ કહેવાય છે. અથવા મજ્જશીલ, હીરાકચી, હરતાલ, ગંધક, સિંધાલુણ, દારૂડી, પાખાજોડ, સુંક, ઉપલેટ, પીપર, વઢવાડીયું, કચેર, પુંવડીઆનાં બીજ, વામણીય, મિત્રા, નેપાળાનાં મૂળ, અને લીંબડાનાં પાંદડાં એ પ્રત્યેક પદાર્થો એક એક તોલા



બાર લાઇ તેઓના કદડી ૧૨૬ તોલા બાર સરસીયું તેમ પકાવવું તે પછી આપણું દુધ ૪ તોલા બાર, મેરનું દુધ ૪ તોલા બાર અને ૨૫૬ તોલા બાર મેરનું નાખી મધુસૂત્ર આંખથી પકાવી તેમ સિદ્ધ કરી તેનો માલેસ કરે તો અસાધ્ય કમ્બુ-પારસ ખસ મટી જાય છે. હારીતમુનિ કથિત આ તેલના માલેસથી ચળ, ખસ, આમડીના રોગ અને લોહીનાં દરોડાં પણ મટે છે. આ કમ્બુરાક્ષસ તેલ કહેવાય છે.

### દાદરના ઉપાય.

ઉપલેટ, વાવડીંચ, પુમાડાનાં બીજ, હળદર, સિંચાલુચ અને સરસવ એઓને બીજુના રસમાં વાડીને એપડે તે, દાદર તથા કોઢ મટી જાય છે. અથવા ઘ્રો, હળદર, સિંચાલુચ, પુમાડીઆનાં બીજ અને બાવળી એઓને કાંજમાં તથા ધાટી જાસમાં વાટી ૩ વાર લેપ કરે તો મજબૂત મૂળ પાલેલી દાદર તથા કોઢ મટી જાય છે.

### શ્વિત્ર-ધોળા કોઢના ઉપાય.

એહેડાંની જાલ, તથા કાળા ઉમરાનાં મૂળીયાંને ક્વાથ કરી તેમાં જાળ નાખી તે સાથે બાવળીના બીજનો કદક પીએ તો કષ્ટકારી ધોળા કોઢ અને પુંડરીક નામનો કોઢ પણ મટી જાય છે. અથવા સોળ તોલા બાવળીનાં બીજ, ચાર તોલા હરતાલ, ત્રણ તોલા મધુસૂત્ર, ચણેલી અને ચિત્તનાં મૂળ એઓને મૌમૂમમાં વાટી લેપ કરે તો, તેથી ધોળા કોઢ મટી જાય છે અને ચામડીનો રંગ અસલ પ્રમાણે મધ જાય છે. અથવા આમળાંના, કે બિર-સાતના ક્વાથ સાથે બાવળીનું ચૂર્ણ પીએ તો શંખ જેવો, ચંદ્રમા જેવો અને મેખરના કુલ જેવો ધોળા કોઢ હોય તે પણ તે મટી જાય છે. બાવળકાશ. અથવા હળદર ૮૨ તોલા, માવનું લી ૨૪ તોલા, દુધ ૨૫૬ તોલા અને ખાંડ ૧૨૬ તોલા લઇ એઓને પાક બનાવવાના વિધિ પ્રમાણે હળદરને દુધમાં ઉકાળી કાટી પાડી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં મુઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલાપત્ર, એલચી, વાવડીંચ, નસોતર, હરડે, એહેડાં, આંબળાં, કેસર, અને મેલ એ પ્રત્યેક પદાર્થો ૪-૪ તોલાબાર લઇ કેસર વિના સર્વનું ચૂર્ણ કરી કેસરને દુધમાં ઘુંટી પ્રથમ તેને ચાસણીમાં નાખી ઘુંટી પછી તે ચૂર્ણ તથા કાટીને નાખી હવાથી એકજીવ કરી એકચુ-રીઢા અને સુંદર વાસણમાં ભરી લેવો. સાત રાત્રિ પછી તેમાંથી દર-રોજ ૪ તોલાબાર પાક ખાય તો, ચળ, વિરોધાટક, તથા દાદર, એઓના નાશ નિમિત્તે આ અતિ ઉત્તમ ઔષધ છે, અને આ પાકના સેવનથી સોના જેવી શરીરની કાંતિ થાય છે એમાં બરો ખોટું નથી. આ હરિદ્રખંડ કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધ તમ્બકીમાં હરતાલને જાંબીરી જાતના ખાટા લીંબુના રસમાં ધોઇ તેના દશમા ભાગે શુદ્ધ ટંકચુખાર લેવો, હરતાલના કદક કરી તેમાં ટંકચુને નાખી એક સુંદર સફેદ કપડાને આરપકું કરી તેમાં તે બંને પદાર્થોની પોટલી બાંધી જાંબીરીના રસમાં દોઢાપત્રથી દીવાની અગિયાર સરખી આંખથી કે પોહોર રવેદન કરે-હિઝળે, પછી સુનાના પાણીમાં, કાંજમાં, બૂસ મેળાતા રસમાં અને ત્રિફળાના ક્વાથમાં ઉકાળવી ત્યાર પછી ખટાઇમાં ધોઇ નાખી સુકવી ખાખરાની જાલ અને હરતાલને વાટી તેનો એળો બનાવી ત્રણે મુઠવી સરાવ સુપુટ કરી મજપુટ અગિ આપવો. આથી અગિ સ્વયં કાંત મધ જાય ત્યારે તે સંપુદને કદાલી લઇ તે હરતાલને બકરીના દુધમાં ઘુંટી એળો બનાવી કાંજમાં સુકવી ૧૨૬ તોલા ખાખરાની રાખને કાંજમાં ભરી



તેમ મધ્ય ભાગમાં તે મોળાને ચોઠવી તે ઉપર રાખ તથા કળીચુનો તેલા ૧૬ દબાવી મ-  
જાક રીતે તેનું મ્હોં બંધ કરી જે પ્રકારે તેમાંથી જરાપણ ધુમાડો ન નીકળે તે પ્રકારે  
મુદ્રા કરી ચુલે ચઢાવી કર પોહોર સુધી અગ્નિ આપવો. એની મેળેજ કંડો થાય ત્યારે હાંધીને  
કાઠડી તેમાંથી ચળપૂર્વક હરતાલબસ્મને કહાડી લઈ ખરલ કરી સુંદર શીશીમાં ભરી  
લેવી આ બસ્મ ખરલ તથા મોખરાના કુચ જેવી ધોળી અને અગ્નિ ઉપર નાખવાથી ધુમાડો  
ન નીકળે તેવી શુદ્ધ થાય છે. તે ૧ રતીભાર જુના ગોળની સંગ્રાથે સેવન કરે અને તે  
ઉપર ચણાની રોટલી, સાઠી ચોખા તથા કોદરા ખાય અર્થાત ૨૧ દિવસ આ પ્રમાણે કરે  
અને મીઠું, ખટાશ તેલ આદિ ત્યજ દે તો, અઢાર પ્રકારના કોઠ, વાતરકત અને ફિરંગ રોગ  
( ઉપદ્રવનો એક બેઠ, ) વગેરેનો નાશ કરે છે. અથવા પારો, ગંધક, હરતાલ અને મ-  
જાકીય એ સઘળાં શુદ્ધ કરેલ હોય તે લેવાં. ધરતો ધુંસ, સિંદૂર અને દારૂબદર એ સર્વ  
નવ તોલા અને ખાવચી ૨ તોલાભાર લઈ એ સઘળાંને વાટી ગાયના ઘીમાં મેળવી શરીર  
ચોપડી તડકામાં ૧ પોહોર અથવા ૨ પોહોર બેસે અને પછી ન્હાત્ર નાખે તો તેથી ખરલ,  
દાહર, કમિ અને કોઠ એ સર્વનો ૩ દિવસમાંજ નાશ કરે છે. અથવા ખાખરાના મૂળની  
છાલને સુકવી તેની રાખ કરી ૧૦૦ તોલાભાર લઈ તેમાં શુદ્ધ કરેલી હરતાલના કકડા ૩૫  
માસાના પ્રમાણથી મુકી પુનઃ ખાખરાના મૂળની છાલની રાખથી હરતાલને ઢાંકી, અર્થાત  
એક નવી હાંધીમાં ઉપર કહેલા તોલ પ્રમાણે રાખ ભરી વચમાં હરતાલના કકડા મુકી તે ઉપર  
પાછી તેનીજ રાખ ઢાંકી સારી પેઠે દબાવી ઢાંકણી ઢાંકી મુદ્રા કર્યા વિના ૧૦ પોહોર સુધી  
આકરો અગ્નિ આપવો. ત્યારે પોતાની મેળેજ હાંધી કંડો થાય ત્યારે હરતાલના ચૂર્ણ-  
બસ્મને આસ્તેથી મુક્તિ સાથે કહાડી લઈ ખરલ કરી તેને વસ્ત્રગાળ કરી સુંદર શીશીમાં  
ભરી લેવી. એમાંથી ૨ રતી ભાર બસ્મ વગર શેકેલા જીરાના ૧ માસાભાર ચૂર્ણ સંગ્રાથે પાનમાં  
મુકી ખાય અને તેના ઉપર ટાકું પાછી પીએ તથા કરી પાળે એટલે ચણાની રોટલી, તથા  
શેકેલા ચણા ખાઈ ૪૯ દિવસ પથ્યમાં રહે અને હૃદયી વિશેષ પવન, વિશેષ તડકો-તાપ સેવન  
ન કરે તો અઢાર પ્રકારના કોઠ, સર્વ પ્રકારના વાતરકત, વિવિધ પ્રકારનાં ગડગુમડ, ધા, પ્રમેહ  
કોણીએ, બા પ્રમેહપિટિકા, આમવાયુ અને વાયુના બાધિ એ સર્વનો નાશ કરે છે. વિશાપતિ  
કહે છે કે મેં આ પ્રયોગ સારી પેઠે અનુભવેલો છે. અથવા પુવાડીઆનાં જીળ, ખાવચી, સરસવ,  
તલ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂબદર અને મોષ એઓને છાશમાં બાટી-ધુંદી લેપ કરે તો દા-  
હર, ચળ અને વિચર્મિકનો નાશ થાય છે. અથવા મોરચુયુ તથા ટંકણુ ૧-૬ ભાગ અને  
ખાવચી ૩ ભાગ લઈ એઓને જળહાંગરાના રસમાં ૭ દિવસ ધુંધે વા, ૭ જાવનાંજોઈ ૬૪  
ધુંદી ધોળા કોઠ ઉપર ચોપડે તો મટી જાય છે-એ અનુભવ સિદ્ધ છે. વૈદ્યરહસ્ય.  
અથવા- પારો, ગંધક, અંબાકનો ખાર, તલનો ખાર, સારંગીનો ખાર, હરડોનો  
ખાર, અરડાનો ખાર, પરવળનો ખાર, એરંડાનો ખાર, જવખાર, ટંકણુખાર, સાજખાર,  
જવજાદર, આસલસારો મંધક, પાંચે જાતનાં લુણ ( સંચળ, સિંધવ, વડામરૂં, દરીઆનું  
મીઠું અને મીઠું ) ઉપલેટ, સુંઠ, મરી, પીપર, કોકમના ઝાડનાં મૂળ, કરકચનાં ઝાડનું મૂળ,  
વઢવાડીઆનું મૂળ, હળદર, સુરણુ, મોરીઓકલ્હાર, કમ્પાતો ખાર, પીપરના ઝાડનો ખાર,  
રાઈ, સરસવ, સિંદૂર, સિલાજીત, પાપડીએ ખારો કપિલો, મોદર, ચોરનાં મૂળીઆં, આક-  
કુચ મૂળીઆં, મોરચુયુ, વિષા અને આકકનાં પાંચે જાતનો ખાર, આ સઘળાં ઓપવો  
ચુલ-ખાર તોલા ૧૦૦ લઈ જમણીય રીતે સર્વને વાટી તાંત્રાના વસ્ત્રામાં અથવા મૂળમાં



જાને આંખો લાલ એટલાં લક્ષણ થાય છે; અર્થાત આવાં લક્ષણો જેને થાય તેને શીત-  
પિત્ત નામનો રોગ થશે એમ જણી જ લેવું.

### શીતપિત્તનું લક્ષણ.

કીડી તથા ભમરીના કરડયા જેવા આકારવાળો, ચળવાળો, ઘણી બધા, ઉલટી, તાવ  
અને બળતરાવાળો જે શરીરના બાહ્યર સોજો થાય છે તેને શીતપિત્ત કહે છે. આમાં વા-  
ઘની પ્રત્યજ્ઞતા વિશેષ હોય છે.

### ઉદર્દનું લક્ષણ.

વચમાં નમેલો, રાતાશવાળો, ચળવાળો ચકરડાંવાળો જે સોજો શિશિર (કુંભ અને મીન  
સંક્રાંતિ) ઋતુમાં થાય તેને ઉદર્દ કહે છે. આમાં ઘની પ્રત્યજ્ઞતા વિશેષ હોય છે.

### કોઠ તથા ઉત્કોઠનું લક્ષણ.

ઉલટીના વેગને રોકવાથી વા ઉલટી બરાબર ન થવાના લીધે પિત્ત તથા કફનો વધા-  
રો થતાં અને ઉછળેલા અવતો નિગ્રહ થતાં ચળવાળો અને રતાશયુક્ત જે ધ્રામકાં નીકળે  
છે તેને કોઠ અને એક ધ્રામકાં મટીને બીજાં નવાં ધ્રામકાં થતાં આવે તેને ઉત્કોઠ કહે છે.

### શીતપિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ અને ઉત્કોઠના ઉપાય.

કડવાં પરવળ-કુકડવેલાનાં ફળ, લીંબડો અને અરડુસો એઓથી ઉલટી કરાવવી અ-  
ને ત્રિફળા, ગુમળ તથા પીપરનો રસ આપવો એથી શીતપિત્ત મટી જાય છે. અથવા સ-  
રસીયા તેલનું મર્દન કરવું. શરીરને ઊંના પાણીથી ધોવું, મધ સહિત ત્રિફળાનું સેવન કરવું  
અને નવઘર્ષિક ગુમળ વગેરેનું સેવન કરવું, જેથી શિતપિત્ત મટી જાય છે. અથવા કડુનો  
સાકર સંગાથે રસ લેવાથી અથવા જુનો જોળ અને આદાનો રસ ખાવાથી શીતપિત્ત સારી  
પેઠે મટી જાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. અથવા જોળ અને આંખળાં અથવા સુંક,  
મરી, પીપર તથા જવખાર સહિત અજમો ખાવાથી શીતપિત્ત મટે છે. અથવા સરસવ,  
હળદર, પુવાલીઆનાં બીજ, અને તલ એઓનો કલ્ક કરી તેમાં સરસીયું તેલ મેળવી શરીરે  
એલે તો, શીતપિત્ત મટી જાય છે. અથવા અજમો અને જોળ ખાઈ તથા પથ્થ જોળન  
કરે તો, સખળા શરીરમાં મએલો ઉદર્દ ૭ દિવસમાં મટી જાય છે. અથવા મહાતિક્ત ના-  
મના લીનું સેવન કરી લોહી કઠાવવાથી ઉદર્દ મટી જાય છે. અથવા લીંબડાનાં ફળાં પાંદડાં  
અને આંખળાંને વાટી લીમાં મેળવી નિરંતર સેવન કરે તો વિસ્ફોટક, ગ્રંથ, કૃમી, શીતપિત્ત,  
ઉદર્દ, કોઠ અને કફ વગેરે સર્વનો નાશ થાય છે. અથવા હોલેહુ આદુ ૧૪ તોલા, ગમ-  
નું લી ૪૨ તોલા, ગમનું દુધ ૧૨૮ તોલા અને સાકર ૬૪ તોલા લેવી. પીપર, પીપરીમૂળવા  
ચઠાકા, મરી, સુંક, ત્રિમૂળ, વાવડીંચ, મોથ, નાગેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને કચુ-  
રો એ પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલાનાર લેવા. એઓનો વિધિપૂર્વક પાક બનાવવો. અર્થા-  
ત આદાને લીલું મુખારી દુધમાં નાખી માવો કરી લી નાખી કીટી બનાવી અન્ય ઔષધો-  
એકત્રી કરી સાકરની આસપાસ બનાવી પ્રથમ તેમાં કીટી નાખી પછી ઔષધો નાખી એ-  
કત્રી થાય તેમ કલામી સેવા કરવો. તેમાંથી દરરોજ ચાર તોલા બાર સેવન કરે તો શીત-  
પિત્ત, ઉદર્દ, કોઠ, ઉત્કોઠ, ગ્રંથ, રક્તપિત્ત, ઉધરસ, આસ, અશ્મિ, વાયુગોળ, શિશિર સોજો,



વંશુર અને કૃમિઓ એ સર્વનો નાશ કરે છે, જઠરાગ્નિને પ્રભીત કરે છે, બળ તથા વીર્યને વધારે છે, અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે માટે આદ્યકષ્ણંડનું અવસ્થા સેવન કરવું. આયુષ્યકાંક્ષા, અથવા સિંધાલુણને લીમાં વાટી શરીરે ચોળી સતી કાંબળો ઝોઢી સુધ્ધ જાય તો, શીતપિત્તાદિ રોગો શાંત થાય છે. અથવા લી, સોનાગેર, સિંધાલુણ, કસુબો એઓને સરખા ભાગે લઈ વાટી શરીરે ચોળે તો કોઈ અને ઉર્દારોગાદિ નાશ થાય છે. અથવા કરીયાતું, જરડૂસો, કડું, કુકડપેલાનાં પાંદડાં, ત્રિકુળા, ચંદન અને લીંબડો એઓનો ક્વાથ કરી સેવન કરે તો, વિસ્પર્ધ, બળતરા, તાવ, મુખશોષ, વિસ્ફોટક, તરશ અને ઉલટી એઓનો નાશ કરે છે. આ લૂનિંઆદિ ક્વાથ કહેવાય છે. અથવા અઘાયાં ઊંચાંની રાખ શરીરે ચોળે, અથવા એ-કહું લસણ કે, ત્રિકુળાને મધમાં ચાટે તો ૭ દિવસમાં ઉર્દારોગ જલ્દીથી મટે છે. અથવા કોઈ પ્રકરણમાં કહેલા મત્નો ઉપયોગમાં લે, ફસ્ત ખોલાવે, સુકા મૂળાના ચૂંચથી વા કળથીના ચૂંચથી અથવા લાવા-તેતરના માંસના રસા સાથે સદા બોજન કરવું. વૈદ્યરહસ્ય. “ અથવા ફટકડીને નાગરવેલના પાવના રસમાં ઘુંટી શરીરે ચોળે તો શીતપિત્ત મટે છે. ” અથવા ચેથીલણ, કાળાં મરી, હળદર, અજમે, કઢોંજીજીરું, અરીસુ એ સહજાં ચાર ચાર તોલા ભાર લઈ સર્વને ઝીણું ચાટી તથા ગોદુધ અને લીમાં શાધેલો ગંધક યજ્ઞ આઠ તોલા ભાર લઈ તે સાથે ઘુંટી આદાના રસ તથા ૩ પુટ દેવા પછી ૧૫ કે ૨ ટાંક પ્રમાણે ગોળાઓ વાળી ગોળા ૧ નિરંતર પ્રભાતે સેવન કરે તો શીતપિત્તાદિના સમસ્ત વિકાર નાશ પામે છે. ” વૈદ્યરહસ્ય.

### શીતપિત્તનાં પચ્યાપચ્ય.

સાકીયોખા, મગ, કળથી, ઉતું પાણી તથા પવન વગરનું સ્થાન ક્રિતાવહ છે અને નકાસું, પરસેવો લાવવો, ભારે-જડ અન્ન બોજન અને ઠંડું પાણી અક્રિતાવહ છે.

શીતપિત્ત, ઉર્દારોગ કેઈ અને ઉર્દારોગો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## અમ્લપિત્તનો અધિકાર.

### નિદાન પૂર્વક અમ્લપિત્તનું સ્વરૂપ.

વિરોધકારક આહાર, તથા બળતરા કરનાર આહાર, બળડેલ અન્ન પાન, ખાઈ નહોતે પિત્તને વધારનારાં અન્ન બોજન કરવાથી વર્ષાઋતુમાં પોતાના કારણોથી એકદુરંબ રોગ પિત્ત પુષ્ટ થાય છે તેને અમ્લપિત્ત કહે છે.

### અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ.

બોજનનું ન પચવું, એકદમ ગમરાટ ઉત્પન્ન થવો, કડવા અને ખાટા તોષણનું આહારનું શરીરમાં ભાર, ગળામાં તથા હાતીમાં બળતરા, અન્ન ઉપર અશ્રુ, વગર મહેનતે આંસુ આવે, ઉલટીના ઉછાળા આવે, જઠરાગ્નિ મંદ થાય અને પરસેવો મધ્ય આવે એ અમ્લપિત્તનાં લક્ષણો છે. તરશ, મૂર્ચ્છા, જાડ, ખોડ, અને અગ્નિ ચંદતા પણ હોય છે, તેજ ખાટા અન્ન કે ન



ખાંસ છતાં પણ ખાટી, કડવી ઉલટી થાય છે. હાથ પગોમાં બળતરા તથા ઉનાજા રહે, અત્યંત અરુચિ, તાવ, ચર્કામાં, ફેફસીઓ અને વલુર એવાં ચિન્હો પણ થઈ આવે છે.

### અમ્લપિત્તના પ્રકાર.

અમ્લપિત્તના બે પ્રકાર છે એક તો અધોગામી-નીચે ગતિ કરનાર અને બીજું ઉર્ધ્વ-ગામી-ઉપર ગતિ કરનાર હોય છે; તેમાં પણ એક વાયુ ક્રોધી અને બીજું વાત ક્રોધી કહેવાય છે. અધોગામી અમ્લપિત્તથી તરફ, બળતરા, મૂર્છા, ફેર, મોહ, છાતીમાં પીડા, શરીર ઉપર કામઠાં, અમિની મંદતા, પરસેવો, અને શરીરની કાંતિ પીળી પડતી વગેરે વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આ લક્ષણો થવાની સાથે મળદારે કાળું રાતું, દુર્ગંધિયુક્ત અને વિ-નિધ રંગવાળું પિત્ત પડે છે. અને ઉર્ધ્વગામી અમ્લપિત્તથી લીલું, પીળું, આસમાની, કાળું, લાલાશ પડતું, રાતું, અત્યંત ખાટું, માંસ ધોએલા પાણી જેવું, ઘણું જ ચીકણું વા ચીકટું, સ્વચ્છ, કદ સહિત, ખારું, તુરું, વગેરે વગેરે રસયુક્ત ઉલટીમાં પિત્ત પડે છે. કોઈ કોઈ વેળાએ તો અર્ધું પચેલું અન્ન ઉલટીમાં પડે છે. અથવા જમવા બેસવાના પહેલાં કડવી કે ખાટી ઉલટી થાય છે અને તેવાજ ઓડકાર આવે છે. મળું દુઃખે તથા છાતી બળે છે અને તે સાથે માથું પણ દુઃખે છે.

ઉપર કહી ગયા છીએ કે વાતજન્ય અને બીજું વાતક્રોધજન્ય અમ્લપિત્ત હોય છે, અર્થાત્ દોષોના બેદને લીધે વિભાજ પડેલા છે. જે વાત યુક્ત હોય તેમાં કંપારો, ઉલટી, શ્વા, કદ સહિત થુંકવું, શરીરમાં ભારેપણું, બકવા, મૂર્છા, ફેર, મોળ, મોહ, હર્ષ અને શરીરમાં ઝલુઝલુટી તથા પેટમાં પીડા થાય છે. અને કદ વાત યુક્ત અમ્લપિત્ત હોય તો, કદ સહિત થુંકવું, શરીરમાં ભારે તથા અકડાશપણું, અરુચિ, ઉલટી, નિર્બળતા, અમિની મંદતા, ખરજ, અતિ નિદ્રા, અને શરીરમાં ટાઢ વાયા સરખું થાય છે. ૧

### અમ્લપિત્તનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

અમ્લપિત્તનો વ્યાધિ થતોજ હોય અર્થાત્ તુરતનો થએલો હોય તો તે ચલ્ન કરવાથી સાધ્ય-મટે છે, વધારે વખતનો થએલો હોય તો, યામ્ય એટલે ઔષધોપાયથી મહેનતે મટે છે અને પથ્યમાં ન રહે અને લાંબા વખતનો હોય તો અસાધ્ય ગણાય છે.

### અમ્લપિત્તના ઉપાય.

અમ્લપિત્ત રોગીને કુકડવેલાનાં ફળ, લીંબડો, અરડૂસો, એઓનો કવાથ કરી તેમાં મીઠણ, સિંધાલુલુ અને મધ નાખી પીવરાવી ઉલટી કરાવવી. અથવા નસોતર, મધ અને આંબળાનો રસ પીવરાવી રેથ આપવો. (જ્યારે વમન વિરેચન ઠીક ઠીક થઈ જાય ત્યારે સ્નિગ્ધ શરીરવાળાને અનુવાસન બરિત અને ઘણા દિવસનું હોય તો દોષાનુસાર આસ્થાપન

૧ અમ્લપિત્ત કદ, વાયુ અને વાયુના સંસર્જવાળું હોય છે કિંવા કદ કે, કદપિત્તના સંસર્જ-વાળું હોય છે. માટે દોષોને ઝાળખી ચિકિત્સા કરવી. ઉર્ધ્વ ગતિવાળું અમ્લપિત્ત ઉલટીના રોગ જેવું અને નીચી ગતિવાળું અતિસાર જેવું હોય છે, તેથી વૈદ્યને પણ વિસ્મયતા પ્રાપ્ત કરે છે. જે સાચો વૈદ્ય હોય તો તે ઠીક ઠીક છે અને અર્ધદંબ વેદી હોય તો ગુણાય છે. માટે પ્રાર્થના વિચાર કરી ઔષધ ક્રિયા કરવી.

કદપિત્ત યુક્ત અમ્લપિત્તમાં-મૂર્છા, બમણા, અરુચિ, ઉલટી, આબસ, કપાળ દુઃખડું મુખમાં ફી-ફાફ, ઝેડો વગરનું થાય છે અને ભાજ પડ્યા કરે છે. માધવનિદાન.

.અસ્તી કરાવવી.) હિર્દામી અમ્લપિત હોય તો ઉલટી અને અધોરામી હોય તો કેમ ત્યાગ-  
વો. અમ્લપિત તીખા ભારો વગેરેના સંસ્કારોથી રહિત જવ અને પ્રદિના મૂપ આદિ પદાર્થો  
પીવા અથવા ખાવા. અથવા સાકર તથા મધ સહિત ચોખાની ધાણીનો સાથવો દોષની મે-  
ગ્યતા જોઈને આપવો. અથવા છડેલા જવ, અરડુસો અને આંબળાં, એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં  
તેજ, લમાલપત્ર, એલચી તથા મધ નાખીને પીએ તો, અમ્લપિતની ઉલટી મટી જાય છે. અથ-  
વા મગા, લીંબડનાં પાંદડાં, અને કુકડવેલાનાં ફળ એઓને વાટીને તથા મધ નાખી પીએ  
તો અનેક રૂપવાળા મહાભયંકર અમ્લપિતનો નાશ થાય છે. અથવા અરડુસો, મગા, ખાંસ-  
લીચો પિત્તપાપડો કરીઆતું, ત્રિફળા, જળભાંજરો, લીંબડો અને કુકડવેલાનાં ફળ એઓનો  
ક્વાથ કરી મધ નાખી પીવામાં આવે તો તેથી અમ્લપિત મટી જાય છે-આ કરાંચ ક-  
વાથ કહેવાય છે. અથવા આમળાનો રસ જમ્યા પછી પીએ અથવા આંબળાના રસ સાથે  
જોજન કરે તો અમ્લપિત, ઉલટી, અરુચિ, બળતરા, મોહ, પ્રમેહ, શીત, દાહ અને વીર્ય  
દોષનો નાશ કરે છે અને વૃદ્ધ પશુ તરુણ બની રતિસંગનો જીવાંશુ થાય છે. અથવા જોળાનો  
રસ તોલા ૪૦૦ લઈ તેટલાજ ગાયના દુધમાં નાખી તેમાં ઠરે તોલા આંબળાતું ચૂર્ણ,  
ઠરે તોલા સાકર અને ૮ તોલાભાર ગાયતું બી નાખી મંદ અમિવડે ત્યાંસુધી નરમ થાવા  
જેવો થાય ત્યાંસુધી પકાવી તૈયાર કરવો. પછી આ પાકમાંથી જે તોલા અથવા ચાર તોલા  
ભાર સેવન કરે તો અમ્લપિતને પૂર્ણ રીતે મટાડે છે. આ ખંડકુખાંડકાવલેહ કહેવાય છે.  
અથવા જોળ તોલા નારીએજનો પાકો ગર્ભ (ટોપર) લઈ તેને ઉત્તમ પથ્થર ઉપર નાખી કે  
ઝીણું છણી નાખી ૪ તોલા ગામના લીમાં તળી પછી નારીએજના પાણીમાં (ન બને તો ગામના  
દુધમાં) પકાવી આવે બનાવી તેથી ઘોગણી સફેદ ખાંડની ચામણી કરી તેમાં આવે નાખી  
શીતળ થયા પછી તેમાં ધાણા, પીપરીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, અને નાગકેસર એ  
પ્રત્યેક પદાર્થોનું ૨૪-૨૪ ચક્રાંકી ભાર ચૂર્ણ નાખવું. સર્વને એકત્ર કરી સુંદર પાત્રમાં ભરી  
લેવું. આમાંથી ૪ તોલા કે ૨ તોલાભાર નિત્ય લઈ શુક્ર કરે તો મુરપાર્થ, નિદ્રા, તથા બળ  
પ્રાપ્ત થાય છે, અને અમ્લપિત, પરિશ્રામ, શૂન્ર તથા ક્ષય એ સર્વનો નાશ કરે છે-આ ના-  
લિકેર ખંડ કહેવાય છે. જાણકાર, અથવા ચણાક-કાળી ધ્રાંખ તથા હરકેની જાણ એ  
બંને સરખાં લઈ એ બેની જરોબર સાકર લઈ સર્વને વાટી ૧ તોલા અમ્લપિત ગોળીએ  
ખાંધી તેમાંથી ૧ ગોળી ખાય તો અમ્લપિત, જળામાં તથા જાતીમાં થતો દાહ-બળતરા, ત-  
રુણ, મૂર્છા, બમ-ફેર, મંદામિ અને આમવસ્તુનો નાશ કરે છે-આ દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા કહેવાય  
છે. અથવા ત્રિકટુ, ત્રિફળા, એલચી, મોહ, વાવડીલ, અને તમાલપત્ર એઓને સમાન લેવાં  
અને એ સર્વની સમાન સ્ત્રીંગ લેવાં અને એ સર્વના સમાન વજોતર અને એ સર્વની જ  
સમાન સાકર લેવી, સર્વનું સમાન ચૂર્ણ કરી પ્રાતઃકાળે જોજન કર્યા પહેલાં ૪૬ ચક્રાંકીભાર  
નારિએજના પાણી સાથે મેળ કરી મધી ઉલટી કરી નંખાવે ત્યાર પછી જોજનના સમયે  
દુધ, મંચનો રસો, અને એવાજ અન્ય ઉત્તમ પદાર્થોનું જોજન કરે તો, તેજ, બળ, તથા  
અગ્નિને વધારે છે, અને બંધકાષ, આમવાયુ, આકર, શૂન્ર, તથા અમ્લપિત આદિ સર્વને  
આ અમ્લપિતકર ચૂર્ણ નાશ કરે છે. વૈદ્યરહસ્ય.

### અમ્લપિત રોગીનાં પદ્યાપદ્ય.

કડવાં, ઈષ્ટ આહાર, તથા પાચન કરનાર પદાર્થો; તેમજ શર્ક, ચણા, મક, સુમર, મરુ,

વડાણ, હરદે, પુરતનું દોઢેલું સાકર સહિત દુધ, જુના ચોખ્ખાની ધાણી, મધ સાકર સહિત સામનો અને ધોળનું પીણું એટલા પદાર્થો અમ્લપિત રોગીને પચ્ય છે મારે સેવન કરવા જોઈ. અન્ય કુપચ્ય-આ સિવાયના પદાર્થો ત્યજી દેવા.

અમ્લપિતનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

—:—

## વિસર્પ રોગનો અધિકાર.

### વિસર્પનો હેતુ, સંખ્યા તથા રાજ્યાર્થ.

ખારા, ખાટા, તીખા કે કૃના પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરે, તેથી દોષોનો કોષ થઈ વિસર્પ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિસર્પ સાત પ્રકારનો છે અને ચારે બાજુ ગતિ કરી ફેરવે છે, તેથી વિસર્પ કહે છે. તે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, સ્નિપાતનો, વાત પિત્તનો, વાત કફનો અને કફ પિત્તનો, એમ છ ભેદ છે. ૧

### વિસર્પ રોગનું સામાન્ય લક્ષણ.

ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થો વગેરેનું અતિ સેવન કરવાથી વાયુ પિત્ત અને કફ દોષ-વંદ મધ્ય સ્થિતિના લોહી તથા માંસ વગેરે સાથે ધાતુઓને બગાડી શરીરમાં નહાની મોટી ફાંસીઓનાં મકરંડોને દેખાવે છે એજ વિસર્પનું સાધારણ ચિહ્ન છે.

### સાતે પ્રકારના વિસર્પોનાં લક્ષણો.

વાયુનો વિસર્પ હોય તો વાયુના તાવની પેટ, માથામાં, ખાતીમાં, ગાંઠોમાં તથા પેટમાં થઈ વગેરે જગ્યાએ તથા સોજો, ગાંઠોનું ફરકવું, તથા નાખતારી બગાડ, ચીગચા જેવી પીડા આકર્ષણ થયા જેવી વેદના અને રોમાંચ થાય છે.

પિત્તનો વિસર્પ હોય તો, પુરત દેખાય છે, પિત્તના લક્ષણો લક્ષણો યુક્ત હોય છે અને ગરમ લાક હોય છે.

કફનો વિસર્પ હોય તો, ગળાળા, સ્નિગ્ધ અને કફના તાવના જેવી પીડાઓ હોય છે.

ત્રિકોષ્ઠનો વિસર્પ હોય તો ઉપર કહેલા ચણે કોષ્ઠમાં લક્ષણો હોય છે.

જઠર પિત્તનો વિસર્પ હોય તો, તાવ, ઉલટી, મૂર્છા, અતિસાર, તરક, રેર-ચકરી, હાથું ભાગવું, મંદાગ્નિ, આંખો આંધારાં રૂચિનો નાશ, અને આજુ અંજ સળંગેલા અંજ-મથી વિંટાયણ હોય તેમ થાય છે. જો જો બાજુ ઉપર વિસર્પ ફેલાતો હોય તે તે ઠેકાણે કાયદા જેવો આસમાની, કે ચાતા રંગનો થઈ ઝડ સુજી આવે છે અને દેવતાથી બળ્યા હોય તેવો દે-

૧ લીલાં સાકર વધુ હિંદાફ વગેરે જાણીના સેવનથી પણ વિસર્પ થાય છે. ગરમ કઠિણ.

૨ જઠર તથા પિત્તની જગ્યાએ વિસર્પ આગેય, કફ તથા વાયુની જગ્યાએ મંદિ અર્થે પિત્ત કફની જગ્યાએ કઠિણ કહેવાય છે. એઓનાં લક્ષણો બિલકિલક તથા લોહી, લસીકા, ગરમી અને મસા એ દુષ્ટો થાય છે અને તેઓને વાયુ પિત્ત તથા કફ એ ત્રિવિધ હોયવંત કહે છે એઓ વિસર્પની લક્ષણો છે તો-વાયુનો કાચુરમ છે, પિત્તના યુક્ત થઈ આસમાની થાય.



શ્લોકો—અરાળો ઉપડી આવે છે તથા ધણેજ ઉતાવળે ફેલાઈ મર્મસ્થાનમાં તુરત મહોંચી જાય છે. પછી તેમાં વાયુની પ્રબળતા થવાથી શરીરમાં પીડા કરે છે. આ વિસર્પથી શુદ્ધિ અને નિદ્રાનો નાશ થઈ જાય છે, વારંવાર શ્વાસ ચઢે છે, હેડકીઓ આવે છે, બહુજ બેચેનીને લીધે ભોંય કે પથારી ઉપર બેસતાં સૂતાં વા, હરતાં ફરતાં જરાપણુ કળ વળતી નથી, પણ વિશેષ કબેજ થાય છે, મન તનને સંતાપ રહેવા છતાં પણ મરણરૂપ અત્યંત નિદ્રા આવે છે—આને આઘ્નેય વિસર્પ કહે છે.

વાયુ કંઈ જનિત વિસર્પ હોય તો, કફના હેતુથી દુષ્ટ થએલા કફથી રાકાયલો અને પોતાનાં દારણેથી પણ દુષ્ટ થએલો વાયુ કફને બહુ પ્રકારથી ભેદીને અને જેતું લોહી વધુ હોય તેની ચામડી, શિરાઓ તથા સ્નાયુઓમાં અને માંસમાં રહેલા લોહીને દોષવંત કરીને લાંબા, ગોળ, બડા, રાસા તથા ખરસક માંઠાઓની હારને ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં આકરી વેદના, તાવ, દમ, ઉધરસ, ઝાડો, શોષ, હેડકી, ઉલટી, બ્રમ, મોહ, વજોનિ બિગાડ, મૂર્છા, શરીરની ત્રોડ, અને અભિમંદતા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. આને ત્રિધિ વિસર્પ કહે છે.

પિત્ત કંદનો વિસર્પ હોય તો, તાવ, સજડપણું, નિદ્રા, લેન, માથામાં પીડા, અંગોમાં ગ્ધાનિ, સુસ્તી, એન વિના હાથપગ હલાવવા, લવારો, રૂચિહીન, ફેર, મૂર્છા, મંદાભિ, હાડનો દુખાવો, તરશ, ઉદિઓનું ભારેપણું, ઝાડમાં આમનું પડવું અને ઓતો—નસોનું કફથી લેપાવું વગેરે વગેરે લક્ષણો થાય છે. આ વિસર્પ પહેલાં આમાશય ઉપર થઈ પછી ચારે તરફ ફેલાય છે; છતાં પીડ થોડી હોય છે, બહુજ રાત્રી પીગા તથા ધોળા ફાણાઓથી વ્યાસ અને સ્નિગ્ધ, કાળો—કુખા કાળા રંગનો મેલો સોજવાળો, ભારે હંડા પાત્તવાળો, ધણી ઉનાજવાળો હોય છે, અડવાળી બીનાજવાળો જણાય છે, તેમાં ચીરા પડે છે, ચામડીને મારા કાદવના રંગ જેવી કાળી કરી માંસને ખેંચી નાખે છે, તેથીજ નસો—સ્નાયુ વગેરે ખુલ્લા પડે છે અને તેમાંથી મડદા જેવી ગંધ આવતી હોય તેને કર્કશક વિસર્પ કહે છે.

### ક્ષતથી થએલા આઠમા પ્રકારના વિસર્પનું લક્ષણ.

ક્ષતથી ફાડી ખાનારા પ્રાણીઓના નખ—દાંતના વાગવાથી થએલાં આગંતુક ક્ષતથી વાયુ પ્રકોષ ખામી લોહી અને પિત્તને નાસૂર કે ઘણા વખતના જખમમાં પ્રેરી—લાવી વિસર્પને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિસર્પ કળથી જેવા ફાણાઓથી વિંટામલો કાળા લોહીવાળો હોય છે અને સોળે, સણકા, તાવ તથા બળત્રાથી અત્યંત મુક્ત હોય છે.

### વિસર્પના ઉપદ્રવો.

તાવ, અતિસાર, ઉલટી, ચામડીનું ચીરાવું, માંસનું ફાટવું, સુસ્તી, અરુચિ, અને ખાંડવું એટલા વિસર્પના ઉપદ્રવો છે.

### વિસર્પનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

ત્રિદોષથી થએલો વિસર્પ અને ક્ષતથી થએલો વિસર્પ અસાધ્ય છે. પિત્તથી થએલો એ કાળા વર્ણવાળો હોય તો અસાધ્ય વાયુથી, કફથી તથા મેંદ્ર જેવા રંગ વમરનો પિત્તનો વિસર્પ સાધ્ય છે; તો પણ તે સાધ્ય વિસર્પો મર્મસ્થાનોમાં થવા હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે.

### વિસર્પના ઉપાય.

વિસર્પવાળાને બળતરા ન કરે તેવા રેસો, ઉલટીઓ, લેપો, સિંચનો અને લોહી અસાધ્ય.





સેજે મટી જાય છે, પણ એ એ દોરો-વાળો મુટી-પાઈ જાય તો બહુ સોજે આવે છે, અપાર પીડા થાય છે અને મર્મસ્થાનમાં યથો હોય કે હાડની સંધિમાં થયો હોય તો ખેડા ભરી ફેટેન્ડાંગડો બનાવી દેશે. વળી આ રોગ એક ઠેકાણે મટ્યો કે ફરી બીજે ઠેકાણે નીકળે છે; અર્થાત્ એક માણસને એકીવખતે પાંચ સાત વાળા નીકળે છે અથવા એક પછી એક નીકળે છે. કેટલાક દેશોમાં વાળાનો વિશેષ ઉપદ્રવ હોય છે.

### વાળાના ઉપાય.

વિસર્પના જેવા વાળાના ઉપાયો કરવા અથવા સ્નેહન, લેપન, સિંચન, સ્વેદન, વગેરે ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા. અથવા હાંપને ઠંડા પાણીથી વાટી પીએ તો વાળો મટી જાય છે અને ફરી કઢીપણ વાળો નીકળતો નથી. અથવા ગાયનું ઘી ૩ દિવસ સુધી પીએ તો વાળાનો રોગ મટી જાય છે, પણ ઘી પીવા પછી નગોડનો રસ ૩ દિવસ પીએ તો ભયંકર વાળો પણ મટી જાય છે. અથવા અતવિષ, મોથ, ભારંગી, મુંદ, પીપર, અને બેહેડાં એઓતું વાળું ફરી ઊના પાણી સાથે પીએ તો વાળાનો રોગ નિશ્ચયપણે મટી જાય છે. અથવા સરખાની જડ અને પાંદડાને કાઢના પાણીમાં સિંધાલુ સહિત વાટીને વાળા ઉપર બાંધે કે ચોપડે તો વાળો જરૂર મટે છે. અથવા કંદોળાં-કંદોળાનાં મૂળીમાંને પાણી સાથે વાટી તેને લેપ કરે તો જરૂર વાળો નીકળી પડે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા કિપલેટ, મુંદ અને સરખાનું મૂળ એઓતો કઠ્ઠ ફરી તેમાં મુંદ મેળવીને વાળા ઉપર લેપ કરે તો આશ્ચર્ય થાય છે. આ એ ઓલસેને પી જાય તો પણ વાળો જાય છે. અથવા ધંતુરાનાં પાંદડાને તેલ એપડી ફિલ્મ ફરી વાળા ઉપર બાંધે અથવા ધંતુરાનાં પાનથી સ્વેદન કરી તેલ માર્શિસ કરે તો વાળો મટી જાય છે. અથવા બાવળનાં બીજ કાંઈ સાથે વાટી લેપ કરે તો વાળો મટી જાય છે. અથવા વિશ્વનાથ વાઘાનકે પૂત સૂતકાઠિફે કિચે વહનું પાકેફૂટે વીણકારે વિશ્વનાથ ચક્રી બાઘા ફુરે. આ મંત્રવડે વાળા ઉપર હાથ મૂકી ૭ વાર માર્જન કરે અને મેળ ખવરાવી દે તો વાળો મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા કબૂતરની હવાર વાટી મધમાં ઝેળી ફરી ૭ દિવસ સુધી મળી જાય તો અવસ્થ-નિઃસં દેહપણે વાળો મટી જાય છે. વૈદ્યરત્ન. ( આ ઉપાય સર્વોત્તમ છે. ) અથવા સાજીને મધ સાથે ઘુટી વાળા ઉપર ચોપડે તો નિઃસં દેહપણે વાળો મટી જાય છે. એ મારા અનુભવની વાર્તા છે.

વાળાનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

### વિસ્ફોટકનો અધિકાર.

#### વિસ્ફોટકનો હેતુ અને સંભાષિ-ઉત્પત્તિ.

લીલા, આટા, લીલુ, બળતરા કરનારા, ઊના, લુખા, અને ખાસ પશુઓનાં ખાવાથી, માછલીથી, લોજન કર્મ ઉપર લોજન કરવાથી, તરકામાં ફરવાથી, ટાક, તડો નાચ મુઠિયા

૧ મરી ગમેલા કુવરાઈ હાડકું પાણી સાથે મરીને ચાવવાથી અથવા વાળાને મુંદ પડે તો આશ્ચર્ય થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. મેઘાને કાંઈમાં બાફી વાળા ઉપર લેપી લેક કરે તો વાળો મટે પણ મુંદ જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

ક્રિયાઓમાંથી કે અનાયોગથી અથવા તે અતુચોના વિપરીતપણાથી વા તે અતુચોના કહેલા આહાર વિહારના વિપરીતપણાથી કાપ પામેલા વાયુ આદિ દોષો લોહીને માંસને જાને હાડને દોષવંત કરી તાવને ઉત્પન્ન કરી આમક્રીમાં સર્વ પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

**વિસ્ફોટકનાં સાધારણ લક્ષણ.**

તાવ સહિત શ્લેષી તથા પિત્તથી ચએલા અને બધે દેવતાથી દાખ્યાના ફાળા મામ  
તેવા ફાળાઓ કરીરના એક લાગમાં કે સમસ્ત અંગમાં સ્થ આવે તેને વિરોધક કહે છે. ૧

**આહે પ્રકારના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણો.**

आभानं ह्रस्वम्, आहारी पीडा, तप, तरु, सांभार्योभां कणवर, कने कणा रंभना  
 केषा कोम ते, कणुने, विस्फोटक कणुवे।

સાવ, બાળવરા, જોડના, માકલું, ખરું વહેલું. તરસ અને રોલાઓનો રંગ ખીચા હોય  
તો મિલકો મિલકો લખાવો.

ઉઘડી, જાદુગરિ, ચોરોહુડું પાકણું, કંકણીયા, ચોખી વેદના અને અંગમાં ભારેપણું તથા  
દાઢાણીયો રંગ પાંડુ-શીકરો મોળા હોય તો, કંકરો નિરુદ્ધ નજીવો.

વસુર, બળતરા, તાવ અને ઉષ્ણી હોય તો, કફપિત્તના વિરોધક ગ્રાહ્યો.

२ इक्ष्वाक्योभं अति आक्षरी वेदना यती होय तो, वायुपित्तने विक्षेपक नानवे.

વલુર, જાગમાં કન્યપણું જાને ભારેપણું હોય તો, વાચકદ્વેષ વિરહોદક જાણવો.

पुत्रमां नमोदा, नतयो द्विंया, कथं योडा पाङ्गारा, अणतरा अने अवांश पाङ्गारा  
इत्यादि तदस, मोह, विवर्दी, मूर्छा, पीडा, ताप, अवारो, पुनरो, अने मोक्षान वजरे अथ-  
द्वेष्टो मुक्ता होय तो, निदोष-अत्रिपाततो विरहोदक नमोवो.

અણુની જેવા રંગવાળા રાતા, પડે વેહેનારા અને બળતરા કરનારા જે દોઝા દોઝા  
તે, લોહીનિકારનેા વિક્કોદક બન્યાં. આ વિક્કોદક પિત્તને કુપિત કરનારાં જે જે કાન  
રોગ છે તે તે કારણથી લોહી કુપિત થાય છે અને તેવા કાપેલા લોહીથી આ વિક્કોદક થાય છે.

रजिस्ट्रारद्वारा विधाय.

તરફ શ્વાસ, માંસનો સંક્રાન્ત-સકવાપણું, બળતર, હેડકી, મૂક, તાવ, વિસર્પ અને ચર્મરક્ષાનોમાં પીડા એ વિસ્ફોટકના ઉદ્ભવો છે. તથા મોળ, છાતીમાં બધા, અગ્નિ અને

૧ ભાજ કહે છે કે જ્યારે કોઈ ખૂબ પિત્ત વાતુના સંલગ્ન થાય છે ત્યારે સરીરના બીજા ભાગમાં કે સર્વ ભાગમાં વામણી ઉપર દેવતાથી કાગેલા પ્રસાદા જેવા ફોલ્લાઓ આવે છે. તેને વિરહ-દી સમજવું.

સર્વ જાણનાં કામ વાચુ કુખ્ય છે તેથી સર્વ વિદ્યાર્થીયું જોઈને અને વિદ્ય કુખ્ય છે વચાને  
આજ વાચુ પણ સંભળે જાણે છે.

૨ જેથી રીતે સરીના હપર વિસ્ફોટક આપ કે તેવીજ રીતે સરીની અંદર પણ આવ કે અને તેમાં અંદર પીડા તથા તાવ હોય છે. આ વિસ્ફોટક બાહ્ય નીકળે તોજ છપને કંઈ ફળે છે; ૧-૨ ફુટ કાંઈ વળતે બાહ્ય નીકળે છે અને કાંઈ વળતે નીકળતો પણ નથી મારે જાણવળી રેલોએ તે મારે થોડા કાળજી સખી વાધુના વિસ્ફોટક સમાન હપાથી કરવા જેથી થતા પલ નાને કુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

અંગમાં કળતર આદિ ઉપદ્રવો પણ વિસ્ફોટકમાં હોય છે, એમ પણ કેટલાક બાંધ્યારોનું માનવું છે.

### વિસ્ફોટકનું સાધ્યાસાધ્ય ચિહ્ન.

એક દોષથી થએલો સાધ્ય, બે દોષથી થએલો કષ્ટસાધ્ય અને ત્રિદોષથી થએલો તથા ઉપદ્રવો યુક્ત વિસ્ફોટક હોય તો અસાધ્ય અને લયંકર છે એમ જાણવું.

### વિસ્ફોટકના ઉપાય.

રોગીના બળ ઉપર આધાર રાખી લંઘન, વમન, રેચ અને પથ્ય બોજન આપવું. અથવા મોટા પાંચ મૂળ અને ન્હાનાં પાંચ મૂળ, (દશમૂળ,) રાસ્ના, દારૂહળદર, વાળો રાતો ધમાસો, ગળો, ઘાણા અને મોચ એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી વાયુનો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. અથવા ક્રાખ, સીવણ, ખજૂર, કુકડવેલો, લીંબડાની અંતર છાલ, અરકુસો, કડુ, ડાંગરની ઘાણી, અને જવાસા એઓનો ક્વાથ કરી સાકર (દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે) નાખી પીએ તો, પિત્તનો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. અથવા કરીઆતું, વજ, અરકુસો, ત્રિકુળા, ઈંદ્રજવ, કડયાની છાલ, લીંબડો અને કુકડવેલો એઓનો ઉકાળો કરી (દોષના પ્રમાણે) મધ નાખી પીએ તો કફનો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. અથવા કરીઆતું, લીંબડો, જેડીચણ, મોચ, અરકુસો, કુકડવેલો, ખડસલીયો પિત્તપાપડો, વાળો, ત્રિકુળા અને ઈંદ્રજવ આ બાર વસ્તુઓનો ઉકાળો-ક્વાથ કરી પીએ તો સમસ્ત પ્રકારનાં વિસ્ફોટક મટી જાય છે. આ દ્વા-દશાંગ ક્વાથ કહેવાય છે. અથવા ઈંદ્રજવને ચોખાના ઘોવણ સાથે વાટી લેપ કરે તો વિસ્ફોટક મટી જાય છે. અથવા ગળે, કડવાં પરવળ (કે કુકડવેલો ?) કરીઆતું, અરકુસો, લીંબડો, ખડસલીયો પિત્તપાપડો, ખેર અને મોચ એઓનો ક્વાથ કરી પીએ તો વિસ્ફોટક અને વિસ્ફોટકનો તાવ મટી જાય છે. અથવા રતાંજળી, નાગકેસર, ઘોળી ઉપલસરી, તાંદળજો, સરસડીઆની છાલ અને ચંબેલીનાં-જમનાં પાન એઓનો લેપ કરવાથી વિસ્ફોટકની બળ-તરા મટી જાય છે. અથવા કમળ, ચંદન, લોદર, વાળો અને બન્ને જાતની ઉપલસરી એઓને પાણી સાથે વાટી લેપ કરે તો વિસ્ફોટકની બળતરા મટી જાય છે. અથવા છાં-ચોતાની મીંજને પાણીમાં ધસી લેપ કરે તો કાળા જેરી ફેલા, તથા બાંબલાઈ, મળાની ચાંક, કર્ણમૂળ-કાનના મૂળની ચાંક, અને રાતા ફેલા વગેરેનો નાશ કરે છે. ભાવપ્રકારો. અ-થવા દશાંગલેપ તથા કિશોર યુગળ પણ વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

### વિસ્ફોટક રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

જુના સાડીચોખા, જવ, મગ, મસૂર અને તુવર તથા હલકાં પથ્ય બોજન આપવાં હિતકર છે, પણ તીખા, ખાટા, કડવા, ગરમ, ઘણા ખારા, અને કસાયલા પદાર્થો આપવા તુક્ષ્ણાન કર્તા છે, માટે પથ્ય પળાવવું.

### વિસ્ફોટકનો અવિકાર સંપૂર્ણ.

—\*—\*—\*—\*—



## ફિરંગરોગનો અધિકાર.

### ફિરંગનું નિદાન.

અત્યંત ગરમીવાળી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી અથવા એવી સ્ત્રીઓ સાથે જેણે સંગ કર્યો હોય અને તે જે ઠંડાણે પેસાળ કરે ત્યાં પેસાળ કરવાથી અથવા એવાં મનુષ્યો સાથે ખાવા પીવા વગેરેનો સંસર્ગ રાખવાથી, વાયુનો કોપ થઈ ફિરંગ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા જે પુરુષ ક્ષીણ હોય અને વારંવાર મૈથુન કરે તેથી કેવળ ક્ષીણ થઈ વીર્ધના બંધેન રહિત થવાથી વાયુની વિવિધ પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે ત્યારે વાયુ પિત્ત તથા કફ કોપવંત થઈ આગંતુક ફિરંગવાયુને પ્રકટ કરે છે.

### ફિરંગરોગનું સ્વરૂપ.

ફિરંગ વાયુ ત્રણ પ્રકારનો છે એટલે એક શરીરની નસોમાં પ્રવેશ કરી જનારો, બીજો શરીરના ઉપર રહેનારો અને ત્રીજો શરીરની અંદર અને બાહ્યર એમ બન્ને ઠંડાણે રહેનારો છે. તેનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે.

શરીરની બાહ્યરની આમડીમાં થનારો; અર્થાત્ ઈંદ્રી ઉપર ફેલાઈ થાય અને ફાટે છે તથા પીડા કમતી હોય છે તે સુખસાધ્ય છે, જેથી ઉપાય કરવા વડે મટે છે.

શરીરની અંદર નસોમાં પેડેલો ફિરંગવાયુ હોય તેમાં પીડા વિશેષ થાય છે અને સોજો આવે છે. આમાં આમવાતના જેવી બથા થાય છે. આ કષ્ટસાધ્ય છે.

શરીરની અંદર અને બાહ્યર થનારો ફિરંગવાયુ તથા લાંબા વખત સુધી રહેનારો અસાધ્ય છે.

### ફિરંગવાયુના ઉપદ્રવો.

કૃશપણું, બળનો ક્ષય, નાકનું પાતળું પડવું કે ખેસી જવું, અમિની મંદતા, માંસ લોહીની અછત અને હાડશોષ તથા વાંકપણું થવું એ ફિરંગના ઉપદ્રવો છે.

### ફિરંગના ઉપાય.

રસ કપૂર ૪ રતી બાર લઈ ઘઉંની કણકના વચમાં મુકી ગોળી વાળી તે ઉપર લવંગનું ચૂર્ણ ચઢાવી દાંતે ન લાગવા દેતાં અદ્ધરથી વાસી પાણી સાથે ગળી જવી અને તે ઉપર કાચા ચુના વિનાનું નાગરવેલનું પાન ચાવવું તથા ખાંડ, ખાંડું ખાવું નહીં, ખેદ કરવો નહીં, તડકામાં કે તાપમાં રહેવું નહીં, થાક લાગે તેવું કામ કરવું નહીં, ક્રોધ કરવો

૧ ન્યારથી આ ખંડમાં પોર્ટુગીઝ-ફિરંગી લોકનું આવવું થયું ત્યારથી તેમના સંસર્ગથી થતો ફિરંગ રોગનો અહીંયાં ફેલાવો થયો છે, તથા પોર્ટુગીઝ કે પોર્ટુગીઝની સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી સંજમથી વિશેષ કરીને આ રોગ થાય છે, તેથી તેને ફિરંગ રોગ કહે છે. આ રોગ ઉપદંશ-ચાંદીનો લેદ છે, ફિરંગ ગંધથી થનારો છે, જેમ યુરોપખંડીઓના આવવાથી અહિંયાં ટાઇફોઇડ ફીવર વગેરે યુરોપના રોગો ફાળવેલા છે તેમજ આ ફિરંગીઓના પ્રચારથી ફિરંગ રોગ પ્રસરી છે. આ રોગ આગંતુક છે અને ખા-જાણી તેમાં દોષનો સંબંધ થાય છે માટે દોષોનાં, લક્ષણો ઉપરથી કયા દોષનો છે તે જાણખી સેવો.

૨ ફિરંગ વાયુની ક્ષતિ કરતાં પહેલાં બુદ્ધિબાહિ ક્રિયાઓ કરી અન્ય ઉપચાર કરવા અને શુદ્ધ કરેલો રસકપૂર લેવો, તથા તે દાંતે અડવાથી અથવા આહાર વિકારમાં ગડબડ જવાથી આમાં પરીણામ આવે છે માટે ખાનારે અને ખવરાવનારે બહુ સાવધ રહેવું.

નહીં, પંચ અને મૈથુન એટલાં વાનાં કરે નહીં તો મૂળચાંથી ફિરંગ રોગ અવશ્ય જાય છે. આ પ્રમાણે બે દિવસ ગોળી ખાવી પણ કરી બમણી કે ત્રમણી પાળવી ચોખ્ય છે. અથવા પારો ૨૪ રતી, કાથો ૨૪ રતી, અક્ષગરો ૪૮ રતી અને મધ ૭૨ રતી બાર લખ એ સર્વને ખરલમાં નાખી સારી પેટે ઘુટી તેની સાત ગોળીઓ વાળી પ્રજાતે પાણી સાથે ૭ દિવસ સુધી ૭ ગોળી ખાવી અને ચરહેજી પાળવી, જેથી ફિરંગવાયુ મટી જાય છે—આ સૂત્ર-સાગી ઘુટી કહેવાય છે. અથવા શુદ્ધપારો ૧ તોલો, શુદ્ધગંધક ૧ તોલો, અને એઆ ૧ તોલો લખ એઓની કાળજ કરી તેનાં સાત પડીકાં વાળ્યાં અને તેમાંથી નિત્ય ૧ પ્રક્રિ-કામાંની દવા તાજા અંમારા ઉપર નાખી યુક્તિ સાથે ઈંદ્રિને ધુણી આવે તો ફિરંગ રોગ મટે છે. અથવા ૨૪ રતીબાર પારો લખ તેને ખીખા કુમવાળી કાંસકીન્દ્ર પાંદડાના રસ સાથે હાથેળીમાં નાખી જ્યાં સુધી પારો ન દેખાય ત્યાં સુધી બન્ને હથેળીઓ ધસવી. પછી બંને હાથોને અમિથી રોકવા આ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરે અને ખારા ખાટા પદાર્થોનો ત્યાગ કરે તો ફિરંગવાયુ મટી જાય છે, અથવા લીંબડાનાં પાંદડાંઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણના આઠમા ભાગે હરડેનું તથા તેટલુંજ આમળાનું ચૂર્ણ અને સોળમા ભાગે હળદરનું ચૂર્ણ નાખી તેમાંથી ૨૪ ચણોડી બાર રોજ પાણી સાથે સેવન કરે તો બાહ્ય તથા અંદરનો ફિરંગ નાશ થાય છે. અથવા ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ૨૪ ચણોડીબાર લખ મધમાં કાલવીને સેવન કરે અને મીઠું-લૂણ ન ખાય તો ફિરંગ રોગ મટે છે. અથવા શુદ્ધ પારો તોલો ૧, શુદ્ધ ગંધક તોલો ૧, અને કાથો તોલો ૧ લખ તેઓની કાળજ કરી પછી હળદર, નાગકેસર, ન્હાની એલચી, મોટી એલચી, જીરું, શાહજીરું, અજમો, સુખક, રતાંજળી, પીપર, વંશલોચન, જટામાંસી અને તમાલપત્ર એ સર્વનું ૧૦૦ તોલાબાર ચૂર્ણ કરી કાળજ બેગું વાટી તેને આઠ તોલા બાર મધમાં ઘુટી પછી આઠ તોલાબાર લીમાં વાટી ઢીલું થએ તેમાંથી ૧૦૦ તોલા બાર સેવન કરે તો, ફિરંગવાયુની ચાંદી અવશ્ય મટે છે. તથા તે વિના ખીખાં મણા વખતનાં ચએલાં ગડગુમડો પણ મટી જાય છે, અને મ્હોં આવતું નથી, આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ કરવું અને ખારા ખાટા તેલ વગેરે સર્વ પ્રકારની કરી પાળવી. ભાવચક્રણ. અથવા ધૂતપાન, વિરેચન તથા લોહી કઠાવવાથી ફિરંગ મટે છે. અથવા પારો, હિંગ-ગાક, મોરથુથુ, હીરાકસી અને ગંધક આ સર્વ શુદ્ધ કરેલાં સમાન ભાગે લખ પાણી સાથે ઘુટી ચાંદી ઉપર ચોપડે અગર એ સર્વનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી ચાંદી ઉપર બભરાવે તો ફિરંગનો નાશ થાય છે—આ સૂતકક્રિદિ લેખ કહેવાય છે. અથવા ૧૦૧ વાર પાણીથી મથેલું માંખણુ લખ તેમાં મોરથુથુ, મીણુ, કપિલો, બેરંજો, સિંદૂર, સુરોખાર અને બોદરશીંગ એ પ્રત્યેક પદાર્થ એક એક તોલાબાર લખ પીતળના વાસણમાં નાખી અગ્નિ ઉપર રાખી પકાવી એકજીવ થયે નીચે ઉતારી હથેળીથી મચી નાખી ધો-ળા લુગડા ઉપર લગાડી—ચાતી કરી મુકે તો ઘા, ઉપદંશ, ચક્રદોષ, ફિરંગદોષ, શઅનો ઘા, દાંતનો કે નખનો ઘા અને દાઝેલાની ચાંદી એ સઘળા પ્રકારના મણો તુરત નાશ

૧ ધુણી લેતી વખતે જહું હુમડું ચોટી ચારે તરફ ઢાંચી પવન ન આવે તેવી જગ્યાએ મેણી મળા સુધી હુમડું ઢાંચી મોહોડું ખુલ્લું રાખી ધુણી લેવી એ મોહોડે ધુણી લાગે તો જોઈ આવતી જાય છે મોટું મોહોડું ધુણી ન આવે તેમ જોડવણુ મળી ધુણી લેવી.

૨ મોડું ન ખાવથી તુરત આરામ થાય છે; કદાચ મોડા વિના અનાજ ઉપર અણાનો ચાપ તેડે તેના બદલમાં સિંધાલણુ ખાવું તો હરકત નથી.

માય છે. વિદ્યાપતિ કહે છે કે આ પ્રયોગ ખાસ મારો અનુભવેલો છે. અથવા સિંદૂર નવઝાંક અને ગાયનું ઘી સેર ૧ લઈ બંનેને ભેગાં મથી શરીરે ચોળી કાઢરાના પરાળમાં શરીર લપેટી રાખે અને દુધ લાતજ ખાય તો ત્રણ વિસ્ફોટક અને ફિરંગ વાયુ વગેરે પોતાની મેળેજ સાફ થઈ સુકાઈ જાય છે એમ ગોપાળ નામના વૈદ્યના અનુભવેલા પ્રયોગ માટે વૈદ્યરહસ્યનો કર્તા વિદ્યાપતિ ખાત્રી આપે છે. અથવા પારો અને સીસું એ બંને શુદ્ધ કરેલાં તથા બહિંનું યુલું, આંબલીનાં ફળ (કચુકા), લીંબડાનાં પાન અને ઘરમાંનો ધુંસ એ સર્વને સમાન લઈ લીંબુના રસમાં સારી પેઠે ખરસ કરી ૮ માસા ભારતી ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી એક ગોળી ખેરના અંગારા ઉપર મુકી શરીરે સારી પેઠે લુગડું ઢાંકી ધુણી લે તો ૭ દિવસમાં સર્વ પ્રકારનાં વિસ્ફોટક-ચાંદી વગેરે નાશ થાય છે, પણ ૨૧ દિવસ સુધી ફક્ત દુધ લાતજનું સેવન કરવું. અથવા ત્રિકુળા, ખેરસાર અને જાંબનાં પાન એઓને ખરાબર લઈ કાઢો કરી કોગળા કરે તો (કદાચ ધુણી લેવાથી) મ્હોં આવી ગયું હોય તો તે મટી જાય છે. અથવા કલ્કીંજ તથા બોદારશીંગ, એ બંને ત્રણ ત્રણ ટાંક માર લઈ એ ખેથી દોઢો જુનો ગોળ લેવો, એઓને વાટી ચૂર્ણ કરી ગોળમાં મેળવી ગોળીઓ ૧૫ કરી પ્રભાતકાળે અને સંધ્યાકાળે એક એક ગોળી સેવન કરવી. એમ સાત દિવસ સેવન કરે અને તે ઉપર ફક્ત બહિંની રોટલી લીધી ચોપડીને ખાય તો ફિરંગ વાયુ મટી જાય છે અને તેના સર્વ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. આ પ્રયોગ સમાન અન્ય ફિરંગને મટાડવા સખગ પ્રયોગ નથી; પરંતુ આ પ્રયોગ એવો ખરાબ છે કે જો જરાપણ કુપર્ય કરવામાં આવે તો મ્હોં આવી જાય છે અને બહુ દુઃખ આપે છે માટે યથા પાળવા પૂર્ણ ધ્યાન સખવો. આ પ્રયોગ મારો (વિદ્યાપતિનો) અનુભવેલો છે. આ ફિરંગગજ-કેસરી રસ કહેવાય છે. અથવા હિંગળોક માસા ૬, ટંકણ માસા ૧૦, અક્ષતજરે માસા ૧૦ અને મીચ માસા ૧૬ મીચ સિવાય સર્વને છુટી મીચ મેળવી ગોળીઓ ખોરના કળી-આ જેવડી વાળવી, તેમાંથી દરરોજ એક ગોળી ખાવળના અંગારા ઉપર મુકી ચાંદીને કે શરીરને (ધુણી લેવાની રીત પ્રમાણે) ધુણી આપે અને ગાયના ઘીમાં તળેલી મીઠા વમરની બહિંની રોટલી ખાય તથા રાત્રે પાન ખીડું ચાવે તો અર્થાત ૧૪ દિવસ આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરે તો ફિરંગ રોગ અવશ્ય મટી જાય છે. અથવા સરગવાની જાલ, બકાપન લીંબડાની જાલ, છીણીના મૂળની જાલ, લીંબડાની અંતરજાલ, જળભાંગરો, સરપંખો, ભોરીંગણી, કચનારની જાલ, એ સખળાંની જાલ ખરાબર લઈ સુકવી તેઓનો અષ્ટાવશેષ કવાચ કરી ૪ તોલાભાર નિરંતર કળાં મરીના ચૂર્ણના અનુપાત સાથે સેવન કરે તો ૭ દિવસમાં અંતર્ગત ફિરંગ વાયુનો નાશ કરે છે. અથવા હિંગળોક ટાંક ૧, મણ્ડીશી ટાંક ૧, અને જવનું ચૂર્ણ ટાંક ૧૨ લઈ સખળાંને પાણી સાથે વાટી ખોરના જેવડો ગેળીઓ વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી ખોરડીના મૂળના અર્ધ ઉપર મુકી પ્રભાત સમય તથા સંધ્યા સમય પવન સંહિત સ્થાનમાં ખેસી વચ્ચે એકી ગુદા દારે ધુણી લે તો ફિરંગવાયુ, અને ત્રાયુ અવશ્ય મટી જાય છે, પણ ૭ તથા ૧૪ દિવસ સુધી લાગત આ પ્રયોગ કરવો.

જો રસકપૂર પારો કે હિંગળોકના સેવનથી-ધુણીથી મ્હોં આવી ગયું હોય તો વડ, લિંબાં, પીપર, પીપળો અને ખાસપીપળે એ પાંચ વૃક્ષની જાકનો કવાચ કરી કોગળા કરવા જેથી મ્હોં આવી ગયેલું હોય તે મટી જાય છે. અથવા જુદે ૨ તોલા, અને ખેરસાર ૪ તોલા એ બંનેને પાણીમાં વાટી મોઢામાં એપડે કે કોગળા કરે તો મુખમાં મટે છે.



### ફિરંગરોગનાં પથ્યાપથ્ય.

મીઠા વગરનું ભોજન, હલકું ભોજન, સુંદર પવન, નિર્મળ કુવાનું પાણી, રમણિક સ્થાન અને સુંદર વાતાવરણ સદા હિતકારી છે. અને ખટાશ, તેલ, મીઠું, તીખા પદાર્થો હિંગ, ગરમ વસ્તુ, ગોળ, દુધ, દહી, વંત્યાક, મહેનત અને ખરાબ હવા એ સદા અહિતકારક છે. ફિરંગરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

### મસૂરિકાનો અધિકાર.

#### મસૂરિકા થવાનાં મૂળ કારણ અને સંપ્રાપ્તિ-ઉત્પત્તિ.

તીખા, ખાટા, ખારા તથા જવખાર વગેરે ખારે અને વિરોધિ પદાર્થોના ખાવાથી, ઘણું દાખીતે જમવાથી, ઝાકર, ખટાટા વગેરે ઘણાં શાક ખાવાથી, ઝેરી ફુલ વગેરેના સંસર્ગથી, દુષ્ટ પવનના સ્પર્શથી, ખરાબ પાણીના પીવાથી અને રાહુ તથા શનિશ્વરાદિ દૂર મહેની દેશ ઉપર દ્રષ્ટિ પડવાથી શરીરમાં દુષ્ટ ચએલા લોહીની સાથે મળી મસૂરના જેવા આકારવાળી ફાલીઓ દોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને મસૂરિકા રોગ કહે છે.

#### મસૂરિકાનું પૂર્વરૂપ.

જ્યારે મસૂરિકા થવાની હોય ત્યારે પહેલાં તાવ આવે છે, ચળ આવે છે, અંગો કળ્યા કરે, કોઈ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ નહીં, ભ્રમ થાય, ચામડીમાં સોળે, વર્ણનું વિપરીતપણું અને આંખો લાલ થાય છે.

#### ચૌદ પ્રકારની મસૂરિકાનાં ઠમવાર લક્ષણો.

વાયુની મસૂરિકા હોય તો, કાળી, રાતી, આકરી વેદનાવાળી, કઠણ અને લાંબા વખતે પાકનારી ફાલીઓ થાય છે.

પિત્તની મસૂરિકા હોય તો, સાંધાઓનું, હાડકાંઓનું તથા પગોનું ફાટવું, ઉધરસ, કંપારો, સર્વ પદાર્થ ઉપર અરૂચિ, ભ્રમ, તાળવું, હોડ તથા જીભ સુકાય, તરશનો વધારો અને ફાલીઓ રાતી, પીળી, ઘોળી, બળતરાવાળી, તીવ્ર, વેદનાવાળી તથા તુરત પાકનારી થાય છે.

કફની મસૂરિકા હોય તો ઘોળી, ચીકણી, અત્યંત જાડી, વલુરવાળી, થોડી પીઠવાળી અને બહુ વખતે પાકનારી ફાલીઓ થાય છે.

ત્રણુદોષની મસૂરિકા હોય તો, ઝાડો થયા કરે, શરીરમાં કળતર, બળતરા, તરશ, અરૂચિ, મુખપાક, આંખોનો દુખાવો, અને અપાર ભયંકર તાવનું આવવું થાય છે. તથા તેમાં સમસ્ત પિત્ત પ્રકોપના ચિહ્નો થાય છે.

રસધાતુમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, થોડા દોષવાળી, પાણીના પરપોટા જેવી અને કુટ્યા પછી પાણી જેવું પર વહે તેવી ફાલીઓ થાય છે.

લોહીમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, રાતા આકારની, તુરત પાકનારી, પાતળી ચામડીવાળી કુટ્યા પછી લોહી વેહેવાવાળી ફાલીઓ થાય છે. આ મસૂરિકા અત્યંત દુષ્ટ લોહીવાળી ન હોય તો સાધ્ય છે. અને અત્યંત દુષ્ટ લોહીવાળી હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે.

માંસમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, કઠણ, ચીકણી, બહુ વખતે પાકનારી, પાતળી



ચામડીવાળી અને ગાત્રોમાં ચળ, હંમેશાં વલુર, મૂર્છા તથા તરશ સહિત ફાલ્લીઓ થાય છે.

મેદમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, ચકરડાં જેવા આકારની, કુંછી, કાંપક ઉંચી, જાડી, ચીકણી, પીડાવાળી, ઘેર તાવ તથા બેશુદ્ધિ અને અણુગમા સહિત ફાલ્લીઓ થાય છે. આ મસૂરિકાવાળો ભાગ્યેજ બચે છે.

હાડમાં તથા મજ્જામાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, ન્હાની, શરીરના સમાન રંગ-વાળી, લુખી, ચપટી, રહેજ ઉંચી તથા બહુજ મોહથી વેદનાથી અને અણુગમાથી સહિત, ભમરાઓ વીંધી નાખે તેવાં છિદ્ર કરનારી અને મર્મસ્થાનોને બેદતી તુરત પ્રાણુની હાથ કરનારી ફાલ્લીઓ થાય છે.

વીર્યમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, પાકે નહીં પણ પાકેલા જેવી જણાય, ચીકણી, કુંછી, અપાર વેદનાવાળી, અને સ્તબ્ધપણા યુક્ત તથા અણુગમો, મોહ, બળતરા અને ઉન્માદ સહિત ફાલ્લીઓ થાય છે. આ મસૂરિકાવાળો રોગી જીવતોજ નથી.

ચામડીમાં રહેલી મસૂરિકા હોય તો, અણુગમો, અરૂચિ, ઘેન અને લવારા યુક્ત ફાલ્લીઓ થાય છે—આ કષ્ટસાધ્ય છે.

રૂંવાડાં સુધી પહોંચેલી મસૂરિકા હોય તો, પ્રથમ તાવ આવે તથા રૂંવાડાં ઉભાં થઈ આવે એવી, રૂંવાડાંઓના ખડાઓ બરોબર ઉંચી, રતાશ, ઉધરસ, અને અરૂચિવાળી ફાલ્લીઓ થાય છે. આ ફાલ્લીઓ કફ તથા પિત્તથી થનારી છે.

### મસૂરિકાઓનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

રસ તથા લોહીમાં રહેલી, પિત્તની અને કફપિત્તની મસૂરિકા સુખસાધ્ય છે, જેથી ઉપાય વગર પણ શાંત થાય છે; પરંતુ વાયુની, વાયુપિત્તની, વાયુકફની મસૂરિકા કષ્ટસાધ્ય છે માટે બરોબર કાળજી સાથે ઉપાયો કરવા અને ત્રિદોષની મસૂરિકા અસાધ્ય છે માટે ઉપાયો કરવા યોગ્ય નથી. અથવા પરવાળાં જેવા રંગની, જંબુ જેવા રંગની, લોહાની જાળીઓના જેવા રંગવાળી અને જાળસીના પુલના રંગ જેવી કેટલીક ફાલ્લીઓ હોય, તેવા અનેક વર્ણવાળી ફાલ્લીઓ પણ અસાધ્ય છે. તથા લવારો, અણુગમો, મૂર્છા, તરશ, હેડકી, પ્રમેહ, ઉધરસ, ભયંકર તાવ, અતિ નિદ્રા, દુર્ગંધતા, મ્હોં—નાક તથા આંખમાંથી લોહીનું પડવું, કંઠમાં ધરધરાટ અને દારૂ મ્હાસ એટલા ઉપદ્રવો જેવામાં આવે તો તે મસૂરિકાવાળો રોગી યમલોકનો નિવાસી જણવો.

### મસૂરિકાના ઉપાય.

મસૂરિકા—શીતળાના આરંભમાં સફેદ ચંદનના કલ્કમાં હાડીઆકરસણુનો રસ મેળવી પીએ તો શીતળા—જાળીઆ કમતી નીકળે છે. અથવા એકલા હાડીઆકરસણુનો રસ પીવાથી પણ તેટલોજ ફાયદો કરે છે. અથવા દશમૂળ, રાસ્ના, આમળાં, વાળો, ધમાસો, ગળો, ધાણા, અને મોષ એઓને વાટીને પીએ તો, વાયુની મસૂરિકા મટે છે. અથવા મજ્જા, વડની જાલ, મોટી પીપરની જાલ, સરસડીઆની જાલ, અને જંજીરાની જાલ એઓને વાટીને તેમો એમેર લેપ કરવાથી વાયુની મસૂરિકા મટે છે. અથવા ગળો, જેઠીમધ, પ્રાખ, શેલ-ડીનાં મૂળ અને દોડિમ એઓને વાટી તેમાં જાળ મેળવી પીએ તો, વાયુનો પ્રકાષ ન થતાં તુરત પાકી જાય છે. અથવા કુકડવેલાનાં મૂળાંઓ ઉકાળો અથવા તેમાં શેલડીનાં મૂળાંઓની સ્વરસ નાખી પીએ તો પિત્તની મસૂરિકા મટે છે, અથવા લીંબડાંની અંતરજાલ

ધાસીઓપિત્તપાપડો, કાળીપાડ, કડવાં પરવળ, સુખડ, રતાંજલિ, વાળો, કડુ, આંબળાં, અરડુસો અને રાતો ધમાસો એઓને વાટી તેમાં સાકર નાખીને ઠંડુજ રાખી પીવામાં આવે તો પિત્તની મસૂરિકા, બળતરા, પિત્તનો તાવ, પિત્તનાં વલ્લુ અને પિત્તનો વિસર્પ પણ મટી જાય છે. અથવા લોહી કઢાવવાથી લોહીના દોષની મસૂરિકા મટે છે. અથવા અરડુસો, મોચ, કરોઆતું, ઈંદ્રજવ, જવાસો, કડવાં તુરીયાં (કુકડવેલો), અને લીંબડાની અંતરછાલ એઓનો કવાચ ઠંડો થયા પછી દોષના પ્રમાણમાં તેમાં મધ નાખી પીએ તો કફની મસૂરિકા મટી જાય છે. અથવા લીંબડો, ધાસીઓપિત્તપાપડો, કાળીપાડ, કડવાં તુરીયાં, સુખડ, રતાંજલિ, વાળો, આંબળાં, અરડુસો અને રાતો ધમાસો એઓનો કવાચ કરી તેમાં સાકર નાખી પીએ તો સમસ્ત પ્રકારની મસૂરિકાઓ, તાવ તથા વિસર્પ યુક્ત હોય, તદ્દપિ નાશ થઈ જાય છે. અથવા આંબળાં અને જેડીમધ એઓનો કવાચ કરી તેમાં મધ નાખી કાગળા કરવાથી મ્હોંમાં કે ગળામાં મસૂરિકાના લીધે થયેલું પડ્યા હોય તે મટી જાય છે. અથવા થેમ અને જેડીમધ એઓના પાણીથી આંખો સિંચન કરે તો મસૂરિકામાં ચોંટી જતી કે ખરાબ થતી આંખો સારી થાય છે. અથવા જેડીમધ, ત્રિફળા, મોરવેલ, દારૂહળદરની જાત્ર, નીલકમળ, વાળો, લોદર અને મજ્જા એઓને વાટી આંખ ઉપર ચોપડે કે એઓનું પાણી કરી આંખોમાં ટીપાં નાખે તો આંખમાં થએલી મસૂરિકા નાશ થઈ જાય છે અને પાછી કઢી પણ વ્યથા થતી નથી. અથવા ગુંદીની છાલને વાટી આંખોની ઉપર જડો લેપ કરે તો, આંખોમાં મસૂરિકાની પીડા થઈ જાય તે મટી જાય છે. અથવા પાંચ ક્ષીર વૃક્ષોની છાલનો જૂકો પાકેલી રસીવાળી લીલી જથ્થાતી મસૂરિકા ઉપર લલરાવવો અને રાખ અથવા અડાયા છાણાંનો જૂકો લલરાવવો, જેથી મસૂરિકા મટી જાય છે. લાવપ્રકાર.

મસૂરિકાનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

~~~~~

## મસૂરિકાના લેહરૂપ શીતળાનો અધિકાર.

~~~~~

### શીતળાનું સ્વરૂપ.

શીતળાના નીકળવા પેહેલાં ૩ દિવસ તાવ આવે છે, વિષમ વેદના ક્યારેક થોડી અને ક્યારેક ઘણી જથ્થાય છે, ક્યારેક ટાઢ અને ક્યારેક ગરમી જથ્થાય છે, પણ તેનો કશો ચોક્કસ નિયમ હોતો નથી. પછી મસૂરિકાના આકારે ફાલ્લીઓ નીકળે અને મોટી થાય છે. તાવ આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે ફાલ્લીઓ નીકળવા માંડે છે તે સાતમા દિવસ સુધી નીકળતીજ જાય છે અને તે પછી નમવા લાગે છે તેને શીતળા-માત-ખળિયાકાકા-બોદરી-બોરી-અથપડાવી વગેરે વગેરે નામેવાળી કહે છે. એ શીતળા ૭ પ્રકારની છે.

### પેહેલા પ્રકારની શીતળાનું સ્વરૂપ.

મસૂરિકામાં જો શીતળા દેવીનું દબાણ થયું હોય તો તે શીતળા કહેવાય છે. આ શીતળામાં ભૂતના પ્રવેશથી થએલા વિષમભવર જેવો તાવ આવે છે. પેહેલાં તાવ આવીને પછી મોટા ફાલ્લીઓ નીકળે તે મોટી શીતળા કહેવાય છે. આ શીતળા પેહેલાં સાત દિવસે નીકળે છે, બીજા સાત દિવસે લરાય છે અને ત્રીજા સાત દિવસે સુકાઈ જાય છે અને પે-

સાચી શેઠેજ ખરી પડે છે. એઓમાં કોઈ શીતળા પાકીને પુટે છે તથા પર આવે છે; જો જિજ્ઞાસુ થાય તો તેના ઉપર અથવા અણીની રાખ બહારાવવી; અને લીંબડાનાં સારાં પાંદડાંવાળી કાળીથી માખીઓ છીડાડવી. તાવ હોય છતાં પણ દાહું પાણીજ પાવું, પણ ઉતું પાણી પાવું નહીં. શીતળાવાળા માણસને પવિત્ર રમણિક એકાંત અને ઠંડકવાળા સ્થાનમાં રાખવો, એ માણસને કોઈ અપવિત્ર માણસનો પડછાયો કે સ્પર્શ ન થાય તેમ કરવું, તેમ તેની પાસે બહુ-બધું જવું પણ નહીં. શીતળાદેવીનું પૂજન કરવું અને ઔષધોપચાર કરવા નહીં; જોકે આ વિષયમાં પૂર્વાચાર્યોના બે મત પડેલા એટલે કેટલાએક કહે છે કે ઔષધો ન કરવાં અને કેટલાએક કહે છે કે અવશ્ય ઔષધ કરવાં માટે જેમ લોક રીતે યોગ્ય જણાય તેમ કરવું.

### શીતળાના ઉપાય.

લીંબડાઓની મીઠ, એહેડાંની મીઠ અને હાલ્દી એઓને ઠંડા પાણી સાથે ઝીણું વાટીને પીએ તો શીતળાના પીડાકારી વિઝરે કદિપણ થતા નથી. અથવા તાવ આવવાની સમયગાળામાં શીતળાનાં રહેજ ચિદ્ન જાણી કે કેળના થાંભલાના પાણી સાથે અથવા સુખ-ડના, અરડુસાના, જેડીમધના કે ચંબેલીનાં પાંદડાંના રસની સાથે મધ પીએ તો શીતળાના વિઝરે પ્રસ થતા નથી. અથવા શીતળાવાળાને સઘળા શીતળ ક્રિયાઓ કરવી. મંત્રા-દિક્ષી જૂતાદિકને ટાળવારૂપ રક્ષણ પણ કરવું. તે ધરની અંદર ચારેકર લીંબડાનાં પાં-ડાં બાંધવાં અને તે ધરમાં ઉચ્છિન્ન-અભડાયેલ ગળાના લુગડાવાળા કે નીચ મલિન જમતે જવા દેવા નહીં. અથવા રતાંજલી, અરડુસો, મોચ, ગજો અને કાખ એઓનો દિસ (ત-રંગ ૧ લાના પૃષ્ઠ ૭ મામાં જુવો.) કરીને પીવો, જેથી તાવ જાય છે. અથવા જપ, હોમ, બલિદાન, માંગલિક વચનો, પૂજન, બ્રહ્મભોજન, ગાય, બ્રાહ્મણ, સદાશીવ, જગદંબા એઓનાં શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્ચનોથી શીતળાને શાંત કરવી. અથવા પવિત્ર બ્રાહ્મણ પાસે શ્રદ્ધાપૂર્વક નીચે લખેલા શીતળા સ્તોત્રના પાઠ કરાવવા, તેમ પાઠ કરનારે શ્રદ્ધાપૂર્વક પાઠ કરવા, જેથી શીત-ળાથી શાંત થઈ જાય છે.

### શીતળા સ્તોત્ર.

શ્રી સ્કંદચરણ ॥ સગચન્દેવદેવેશ શીતલામ્બાઃ સ્તવંશુભમ્ ॥ વલ્લુ મર્દસ્ય-  
શોષેન વિસ્ફોટક મયાપદમ્ ૧ ર્દમ્બર હવામ્ ॥ ધ્યાનમ્ ॥ વન્દેઽહં શીતલાં દેવીં  
રાસમસ્થાં દિગમ્બરામ્ ॥ યામાસાઘ નિવર્તેત વિસ્ફોટક મયં મહત્ ॥ ૨ ॥ જ-  
સ્ય શ્રી શીતલા સ્તોત્રસ્ય મહાદેવવ્રહ્મણિઃ જનુરુદ્ધુઃ સ્તુત્વઃ શીતલા દેવતા શીત-  
લોપદ્રવ શાન્ત્યર્થે જપે વિનિયોગઃ ॥ શીતલે શીતલે ચોતિ યો મૂયા દાહ પી-  
ષિત્તઃ ॥ વિસ્ફોટક મયં ઘોર ક્ષિપ્રં તસ્ય પ્રણયતિ ॥ ૩ ॥ અસ્ત્વા મુદક મચ્ચેતુ  
હુસ્વા સંપૂજયેન્નરઃ ॥ વિસ્ફોટક મયં ઘોરં કુલે તસ્ય ન જાયતે ॥ ૪ ॥ શીતલે  
જ્યદ દગ્ધસ્ય પૂત્રિગન્ધગતસ્ય ચ ॥ પ્રણદ્ય ચશ્નુષઃ પુંસસ્થામાહુર્જીવિતોક્ષ્ણ-  
મ્ ॥ ૫ ॥ નમામિ શીતલાં દેવીં રાસમસ્થાં દિગમ્બરામ્ ॥ માર્ગની કલશોપેતં શૂર્વા-  
લંકૃત મસ્તકમ્ ॥ ૬ ॥ શીતલે તનુજામ્ રોગાન્નુર્ણાં હરસિદુસ્તરાન્ ॥ વિસ્ફોટક  
વિશીર્ણાનાં ત્વમેકામૃત વર્ષિણી ॥ ૭ ॥ ગલગણ્ઢ પ્રહા રોગા ય ચાન્થે દાહણા નુ-  
બાધ ॥ ત્વદનુષ્ઠાન માત્રેણ શીતલે શાન્તિ તે શ્રવમ્ ॥ ૮ ॥ ન મન્ત્રં નૌષધં

કિંચિત્પાપ રોગસ્ય વિચયતે । ત્વમેકા શીતલે ધાત્રી નાન્યાં પદ્મામિ દેવતામ્  
 ॥ ૯ ॥ મૃણાલતન્તુ સદૃશો નામિહન્મધ્ય સંસ્થિતામ્ । યસ્થાં સન્ધિન્તાયે દેવિ  
 તસ્ય મૃત્યુર્ન જાયતે ॥ ૧૦ ॥ અષ્ટકં શીતલા દેવ્યા ય પઠેન્માનવઃ સદા । વિ-  
 સ્ફોટક મયં ઘોરં કુલે તસ્ય ન જાયતે ॥ ૧૧ ॥ ઓતઘ્નં પઠિતઘ્નં ચ નરેર્મકિ  
 સ્તમન્નિવૈઃ । ઉપસર્ગ વિનાશાય પરંસ્વસ્ત્વયનં મદત્ ॥ ૧૨ ॥ શીતલાષ્ટક મેતદ્ધિ  
 નદેયં યસ્ય કસ્યચિત્ । કિંતુ તસ્મૈ પ્રદાતઘ્ન મક્તિ મહાન્નિવૈતો હિ યઃ ॥ ૧૩  
 ઇતિ શ્રી સ્કન્દપુરાણે કાશીચંદ્રે શીતલા સ્તોત્રં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

### શીતળાના બીજ ભેદો.

વાયુ તથા કફથી ઉત્પન્ન થએલી કાદરા જેવા આકારવાળી શીતળા તે કાદ્ર વા ઓરી  
 શીતળા કહેવાય છે. ગમાર લોકો 'આ શીતળા પાકે છે' એમ કહે છે, પણ આ શીતળા પાકતીજ  
 નથી. આ શીતળા ધણું કરીને શકનામના પાણીના કીડાની પેઠે અંગોને વીધી નાખે છે. અને  
 સાત કે દસ દિવસો વગર ઓપણે સમી જાય છે. કદાચ શાંત કરવા ઓસડ આપવું હોય તો  
 ખદિરાષ્ટકથી જનાવેલો ક્વાથ આપવો.

જે શીતળા વિશેષ ગરમીને લીધે રાઇ જેવા આકારવાળી વલુરવાળી, અને જેના ઉપર  
 હાથ ફેરવે તો સારો લાગે એવી થાય છે તેને પાણિસહા-અજખડા કહે છે. અને તે સાત  
 દિવસમાં એની મેળે સુકાઇ જાય છે.

જે શીતળા સરસવ જેવા આકારવાળી પીળી હોય તે સર્પપિકા કહેવાય છે. આ  
 શીતળામાં તેલ ચોળવું નહીં.

જે શીતળા કંપક ગરમીરૂપ કારણથી બાળકના મ્હોં ઉપર રાઇ જેવા આકારની થાય  
 છે તે દુઃખ કાદ્રવા કહેવાય છે અને તે પોતાની મેળેજ સુકાઇ જાય છે.

જે શીતળા પેહેલાં તાવ આવી પછી ધામઠાં જેવી, રાતા તથા ઉંચાં ચકરડાંવાળી  
 અને બ્યથાવાળી હોય તેને દામ કહે છે. આ શીતળાનો તાવ ત્રણ દિવસ સુધી રહે છે.  
 આ શીતળા ફેલતાઓના મળવાથી ધણા ફેલતાવાળી પણ થાય છે.

જે શીતળા એક ફેલતામાં કાળી હોય છે તે ચર્મની કહેવાય છે.

આ સાતે પ્રકારની અર્થાત્ શીતળા ઓરી અજખડાદિ વગેરેમાં શીતળા દેવીનો સંબંધ  
 હોય છે, જેથી શીતળાને શાંત કરવાને જે ક્રિયા કહી ગયા છીએ તે કરવી.

### શીતળાનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સર્વાર્થ પ્રતાપસિંહજી વિર-  
 ચિત અમૃતસાગર નામા ત્રય વિષે શીતપિત્ત ઉદ્દહ કોઠ ઉત્કોઠ અમ્લપિત્ત વિ-  
 સર્પ સ્નાયુ-વાનો વિસ્ફોટક ફિરંગવાયુ મસૂરિકા અને મસૂરિકાન્તરગત શીત-  
 ળાદિ રોગોના હેતુ ઉત્પત્તિ તથા યત્નનિરૂપણ નામનો સત્તરમો તરંગ સંપૂર્ણ.





## તરંગ અઠારમો.

શુદ્રરોગ સિર કોચન કન, નાક વદન ૨૬ દંડસ્થાન;  
સ્થાનર જીભ તાળુ અગ્રમેય, તેનું છે અધિકાર અમેય.

## શુદ્રરોગોનો અધિકાર.

### અનગત્વિકાનું લક્ષણ.

નાળાંને અમ જેવી બીકણી કરીર જેવા રંગની ગુંચાયલા જેવી, પીઠ સ્થિત અને કંઠ તથા વાયુથી થયેલી ફાલ્લીઓ થાય છે તેને અનગત્વિકા કહે છે.

### ઉપાય.

જો અનગત્વિકા પાકી તો હોય તો, જળો મૂકીને પછી કોપાયો કરવા, અને છીપની ભસ્મ કે પુલાવેલી ફટકડી એઓના કંઠોનું હોના ઉપર વારંવાર દેવન કરવું, અને અનગત્વિકા કંઠથી હોય તો ખાર મુંકી પીગળાવી દેવી. અથવા ફટકડી, છીપ ભસ્મ અને જવખાર એઓને કાંઈકનાં ભૂંડાંકે દેવ કરે.

### યવપ્રખ્યાનું લક્ષણ.

કંઠ તથા વાયુના લીધે જવતા જેવી, ઘણીજ કઠોર, ગુંચાયલી અને માંસના આશ્રય વાળી જે ફાલ્લી હોય છે તેને યવપ્રખ્યા કહે છે.

### અંત્રાલજનું લક્ષણ.

જે કંઠથી, વાંકગરની, ઉંચી, ગોળ અને થોડા પડવાળી ફાલ્લી હોય તેને અંત્રાલજ કહે છે. આ કંઠ તથા વાયુથી થાય છે.

### યવપ્રખ્યા અને અંત્રાલજના ઉપાય.

એ બંનેને પ્રથમ સ્નેહન-રોક આપી પછી મણુશીલ, દેવદાર તથા ઉમ્લેટ એઓનો કાંઈક ભગાડવો. આંકે ત્યારે આગલ કહેલા વધુ વિધિ પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

### વિવૃતાનું લક્ષણ.

જો ફાલ્લી ઝેલવાળી, અપાર બળતરાવાળી, પાકેલા જિંબરાના ફળ જેવી, ગોળ અને ચોક્કર સોળા યુક્ત ફાલ્લી હોય તે વિવૃતા કહેવાય છે. આ પિત્તથી થાય છે.

**દ્વિવૃદ્ધાનું લક્ષણ**—વયર્ષા કમળ કાંઠડીઓ થવાના કંઠો જેવી અને બીજા કેસરા-જેવી જેવી ચોક્કર બીકણી ફાલ્લીઓ જેને વીંટાયલી હોય તેને દ્વિવૃદ્ધા કહે છે. આ ફાલ્લી માથુ તથા પિત્તથી થાય છે.

**ગર્હાલિપ્તાનું લક્ષણ**—ગોળ, ઉંચું, ઘણુંજ રાહું, બીજા ફાલ્લીઓથી વીંટાયલું અને પીઠ કરવાને જે માંસ-ચકરડું થાય તેને ગર્હાલિપ્તા કહે છે. આ માથુ તથા પિત્તથી થાય છે.

**સાંધગર્હાલિપ્તાનું લક્ષણ**—વિસ્થાપની પેટે વિસ્તાર કરતો, આતમે, ઘેરા આઘાતો, અન-તરા અને તાવને પેદા કરનારો જે સોળો થાય છે તેને સાંધગર્હાલિપ્તા કહે છે. આ બોમ પિત્તથી થાય છે.

### વિવૃતા, ઈંદ્રવૃદ્ધા, ગર્દભિકા તથા જલગર્દભના ઉપાય.

આ ચારેના વિસર્પના અધિકારમાં કહેલા પિત્તવિસર્પના ઉપાયો કરવા અને પાકે ત્યારે ૧૭૧વીય ગણના મધુર ઔષધોથી પકાવેલા થી વતે રૂઝવવા.

કમ્બપિકાનું લક્ષણ—કાચાની પેઠે વચમાં ઉંચી અને છેડાઓમાં નમેલી પાંચ કે સાત ભયંકર ફાસ્લીઓ થાય તેને કમ્બપિકા કહે છે. આ કફ તથા વાયુથી થાય છે.

#### ઉપાય.

પહેલાં શેક કરવો. પછી તેના ઉપર હળદર, ઉપલેટ, સાકર, હરતાલ અને દેવદાર ઝે-  
ઓને પાણી સાથે ઝીણું વાદી તેનો લેપ કરવો. પાક્યા પછી ગણના જેવા ઉપાય કરી મટાડવી.

શર્કરાશુર્કનું લક્ષણ—કફ તથા વાયુ ઝેઓ માંસને, શિરાઓને, સ્નાયુઓને તથા મેદને પ્રાપ્ત થઈ ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગાંઠ પુટીને તેમાંથી મધ જેવું તથા થી કે ચરબી જેવું બહુજ પર વહે છે. એમાં વધેલો વાયુ માંસને સુકવી ગુંથાએલા જેવી કાંકરીને પેદા કરે છે. આ કાંકરી ઉત્પન્ન થતી ઝીણી નસોમાંથી ગંધાતું, બહુજ કસેલાણું અને વિ-  
વિધ વર્ણવાળું લોહી એકએક વહેવા લાગે છે, તેને શર્કરાશુર્ક કહે છે. ઉપાય—માંસ સંબંધી અર્બુદના માટે જે ઉપાયો કહેલા છે તે ઉપાયો આના માટે કરવા.

### કારણો તથા લક્ષણો સહિત કેટલાએક વિકારો.

શરીરમાં શક્તિ છતાં કામ કરવામાં ઉત્સાહ ન રહે તેને આલસ્ય કહે છે.

ચિંતાથી જે બહુજ અજાણો રહે તેને અરતિ કહે છે.

મેળથી તથા થુંકવાથી પ્રેરાયેલું અન્ન બધી મુંઝવણ કરીને નીકળે અને છાતી પીડ્યા કરે તે ઉત્કલેહ કહેવાય છે.

મ્હોમાં મીઠાસ, ઘેન, છાતીનું બીડાવું, ભ્રમ અને અન્ન ઉપર અરૂચિ થાય તે ગ્લા-  
નિ કહેવાય છે.

ગ્લાનિથી, ઝોજના ઘમથી, દુઃખથી અજીર્ણથી તથા શાકથી થએલા ઉદાન વાયુના પ્રકોપથી અને આહાર ઠંડાણે ખેસવાથી પવનની જે ઉંચી ગતિ થાય છે તેને ઉદ્ગાર-ઝો-  
ડકાર કહે છે.

પેટમાં જે ગડગડાટ થાય તે આટોપ અને અંધારામાં રહેવાના જેવું યાન થાય તે તમ કહેવાય છે.

પાષાણુગર્દભનાં લક્ષણ—વાયુ તથા કફના કોપથી દાદીના સંધામાં કંઠ, ઝોળી પીડાવાળો અને ઝીકણાસવાળો સોજો થાય છે તેને પાષાણુગર્દભ કહે છે. ઉપાય—પ્ર-  
થમ શેક કરવો. પછી પનસિકામાં કહેવાશે તે કફનો ભડો લેપ કરવો. વાયુ તથા કફ નાશક જે ખીજ લેવો છે તેના પશુ લેપ કરવા. બ્યારે પાકે ત્યારે શરબી છેદી નાખવો.

૧ ઝડી, મોઝી, ખીર મોઝી, મેદા, મહામેદા, જંઘલી મગ, જંઘલી બદા, જાપલાક, છવક, અને જેઠીમથ એ ઔષધોને ૭૧વીય ગણ કહે છે, તે ૭૧૧ને વધારનાર, સેવ અને જસદિનો નાસ કરનાર છે. વાગ્દાટ સુવસ્થાન.

અને પ્રણના જેવા ઉપાયો કરવા તથા ૧૦જો મૂકવી લોહી કઢાડી નંખાવવું.

પનસિકાનું નિદાન સહ લક્ષણ-કાનની અંદર વાયુ તથા કફના પ્રકોપથી ઉઠેલી સ્થિર અને આકરી પીડાવાળી જે ફાલી થાય છે તેને પનસિકા કહે છે. ઉપાય-પ્રથમ શોક કરી પછી મધુશીલ, હરતાલ, ઉપશેટ, હળદર અને દેવદાર એઓનો લેપ કરવો. પાંચેલી જથ્થા ત્યારે પ્રણની પેઠે ઉપાય કરવા.

ધરિવેલ્લિકાનું નિદાન સહ લક્ષણ-માથામાં ગોળ ઉમ પીડા યુક્ત, ઉમ તાવ સહિત અને ત્રિદોષથી થએલી જે ફાલી થાય છે તેને ધરિવેલ્લિકા કહે છે. ઉપાય-પિત્તના વિસર્પની જે ચિકિત્સા છે તે પ્રમાણે આની ચિકિત્સા કરવી.

કક્ષા અને ગંધનામાનાં નિદાન સહ લક્ષણ-શુભ્રાઓમાં, બગલોમાં, ખભાઓમાં અને પડખાઓમાં પિત્તના પ્રકોપથી વેદનાવાળી જે કાળી ફાલી થાય છે તે કક્ષા અને તેજ સ્થળોમાં પિત્ત કોપથી કાળી ફાલી થાય તે ગંધનામા કહેવાય છે. ઉપાય-આ બન્ને ઉપર પિત્ત વિસર્પના ઉપાયો યોજવા. કેટલાએક આચાર્યો અજ્ઞાના વાગવાથી જે ફાલી થાય છે તેને કક્ષા-ખાંખલાઈ કહે છે.

અમિરોહિણીનું લક્ષણ-બગલના બાજોમાં અતિશે દારૂજી, બીતર બળતરા કરનાર, તાવ કરનાર અને પ્રહીસ અમિ જેવા જે ફાલીઓ થાય છે તે અમિરોહિણી કહેવાય છે. તેમાં વાયુ પ્રબળ હોય તો ૭ દિવસે, પિત્ત પ્રબળ હોય તો ૧૦ અને કફ પ્રબળ હોય તો ૧૫ દિવસે ઉપાય કરવામાં ન આવે તો પ્રાણનો નાશ થાય છે. આ રોગ ત્રિદોષનો છે.

ઉપાય-લંધન, લોહી કઢાવવું અને રેત-આદિથી શરીરનું શોધન કરવું તથા પિત્ત વિસર્પની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

ચિખ્યનું નિદાન સહ લક્ષણ-વાયુ તથા પિત્ત એઓ મનુષ્યોના નખના માંસમાં રહીને નખનો નાશ કરે છે તથા પકવે છે તેને ચિખ્ય કહે છે.

કુનખનું નિદાન સહ લક્ષણ-નખ ઉપર કે નખમાં ફાંસ કે બાકાનો માર વાગવાથી નખ લુખા પાલા અને ખરસક થઈ જાય છે તેને કુનખ કે કુશીર રોગ કહે છે.

ખરાળ પાણીની તથા માછલાં, સાપ, દેડમાં મડમાં વગેરેના મળ-મૂત્રમાં ઉપજેલી સડી, ઘોળી વા, અત્યંત કળી, ચપળ, બડી. પિચ્છ ૩૫, ઇદ્રધતુષ સમાન વિચિત્ર રંગદાર પીડવાળી અને વાળવાળી જોઈ એર યુક્ત હોય છે માટે તેવી જોઈ મુકવવી નહીં નહીં હો, વહુર. પાકણું અને તાવ તથા સમાદિ જેઓ થાય છે. એજ માટે ચોખા પાણીમાંની, એર સહિત, ચેવાળ જેવા કપિસ રંગવાળી. ગોળ, પીઠ ઉપર લીલા રંગની પક્ષિઓવાળી, વડ વગેરેના છાલના રંગ જેવા પુષ્પાજવાળી, ઝીણાં અંગવાળી, અને સ્હેજ પીળા પેટવાળી જોઈ મુકવવી. જે જોઈ ખરાળ લોહીને પાકું સારી રીતે વમતી નથી તે અને તિરંતર લોહી પીવાવાળી જોઈ એર વગરની હોય અને પાણીમાં પડી લીલી થઈ જાય એવી લોહી વંટે ઉન્મત્ત થએલી જોઈ લગાડવી નહીં. ત્રણ જોઈ નરમ લુગડાથી ઢાંકીને લગાડવી. ખરાળ લોહીને તુરંત જોઈ ત્રણી લેઈ, ન્તારે અસ્કા અને વહુર આવવા લાગે ત્યારે જોઈને ઉજેડી લેવી અને તેને વિધિ પ્રમાણે નીચેથી પીએણું લોહી વમાવી દેણું અને તે પછી માટી પાણી યુક્ત શરેલા પડામાં લૂંટી લૂંટી જોઈને સુષી દેવી. એકજ ઠેકાણે ત્રણ જોઈ લેગી રહે તો એવાળી જોઈ ગણાય છે. ગોળો, મસા વિદ્યુષિ ફાલ, વાલરકા, ગળાના રોગો, આંખના રોગો, એર, વિસર્પ અને ગડગુળડ વગેરે દરેક ઉપર જોઈ લગાડવી, જેથી એ દુઃખ સાંત થાય છે; કેમકે ખરાળ-ખગડેણું લોહી નીકળવાથી તુરંત રોગ અને પીડા સાંત પડે છે, અને ખરાળ લોહી સ્તાવ્યમાંથી ચાલી પ્રણમાં વસે છે.

વિશેષ યુક્તિ માટે વાળાટના સૂત્રસ્થાનનું અવલોકન કરો.

વાગવર્ણ.



ચિપ્પ તથા કુનખ એ બન્નેના ઉપાય-ચિપ્પમાં બેહી કઢાવવું, રોધન કરવું અને એમાંથી ઉનાજ નતી રહે ત્યારે ઉના પાણીથી સિંચન કરવું. જલથી કાપી તેમાંથી પણ વહેવરાવવું અને તે પછી મથુના પ્રમાણે ઉપાય કરી રૂઝી નવીન નખલાવવા. અથવા કબજરના રસથી અંદર હરડેને લેકાના વાસણમાં પસાળી તે હરડેને તેજ રસમાં ઘસી ચિપ્પથી ઉપર વારંવાર લેપ કરવો. અથવા સીવણનાં સાત કુણાં પાંદડાં લઈ ચિપ્પને વીંટી લેખો તો અવશ્ય મટી જાય છે. અને કુનખ માટે કુની વિદ્ધિમાં કહેલા ઉપાયે ઉપયોગમાં લેવા અથવા ટંકણખારને અંદર પેસાડી દેવો જેથી અવશ્ય કુનખ મટી જાય છે.

અનુશયીનું લક્ષણ—અંદર પાકવાળી—ગંભીર, બેઝ સોજવાળી અને મગ જેવા વર્ણ-વાળી જે ફાલ્લી પગના ઉપર થાય છે તેને અનુશયી કહે છે. ઉપાય—કુનખ વિધિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

વિદારિકાનું નિદાન સહુ લક્ષણ—ખગધમાં કે સમસ્ત સંધિઓમાં ભોંકાવાળી જે બંધાયેલી, રાતી, સમસ્ત દોષોથી ઉત્પન્ન થએલી અને સમસ્ત દોષોના મિશ્રણ સહિત જે ફાલ્લી થાય તેને વિદારિકા કહે છે. ઉપાય—પેહેલાં જગો મૂકી પછી પાંદડી હેંચ તેને સમવતે ચીરી મથુના સમાન ચિકિત્સા કરવી.

દારીનું લક્ષણ—જેને ઉઘાડે પગે ફરવાની ટેવ વધારે હેંચ તેને અત્યંત લુખા પમ મહ જવાથી પગના તળામાં—એડીઓમાં શદ—ચીરા પડી જાય છે તેને દારી—આદિ કહે છે. આમાં વાઙ્મની વેદના હોય છે. ઉપાય—પગનાં તળીઓને સાફ કરવા માટે મલ્લ ખોલી લેખી કઢાવવું, પગેનું સ્નેહન સ્વેદન કરીને પછી મધ ચરબી, ચમળ અને જવખાદ્ય એઓને મિશ્રિત કરીને તેના વારંવાર પગતળીએ—એડીએ લેપ કરવો. અથવા રાજ, તાજાં સિંધાફળનાં ચૂર્ણને ઘીમાં તથા મધમાં કાઢવી સારી પેટે મધી સરસીયું તેલ નાખી પગે ઘસવું. અથવા મીઠું, શિલાજીત, ઘી, જાળ, ભેંસાગુળ ( પાકની આંખ જેવા ચળકેલા ગુમળ ), રાજ અને સોનાગેર એઓને એકઠાં કરી લેપ કરે તો જરૂર પગના ચીરા ઘુસત મટી જાય છે. અથવા ઘંતુરાનાં ખીજ અને માનકંદની બરમંતું પાણી એઓને સરસીઆમાં નાખી પકવી તે તેલ ફાટેલી એડીઓ ઉપર ચોપડો તો અવશ્ય આરામ થાય છે. ૨

કેરનું લક્ષણ—સેતીથી તલવાળેલા તથા કાંટા વગેરેથી થવાપણા પગનાં ન્હાનાં ભોર જવાડી જેવી ગંધ થાય છે તેને કેર—કપાસી—કણી કહે છે. ઉપાય—કેરવતે કણીને આંતરી કાપી ઉના તેજનો અથવા અગ્નિનો ડાંબ દેવો કે આકડનું દુધ ગોળા સાથે મેળવી બાંધવું જેથી તે કણી મટી જાય છે.

ખારિવાનું લક્ષણ—ખસખ ગરના રપર્કથી પગની આંગળીઓમાં ગ્રોહાણ લાગે છે તેથી નીચેના ભાગમાં વલુર આવે, બળતરા થાય અને પીડા થાય છે તેને ખારવા કહે છે. ઉપાય—કંઠવાં પરવલ, મથુશીલ, લીંબડો, ગોરુચંદન, મરી, લવ અને બોરીબીલીને રસ એઓથી પકાવેલું તેલ ચોપડવું, પછી હીરાકસી, મથુશીલ અને તલનું ચૂર્ણ બહારાવવું. અથવા કુખાં, હળદર, હીરાકસી, પદ્મક, મધ, ગોરુચંદન અને હરતાલ એઓનો લેપ કરવો.

૧ મદનપાળ કહે છે કે મેદ—મજબ તથા ચરબી ગામમાં રહેનાર પશુઓની, જળપ્રાચ પ્રાણીઓની અને જળચર પ્રાણીઓની લેવી. માટે બહુસંખી ચરબી કે હાડકાંને એએ કનેક—પેડી લેવી.

૨ એક રૂપીઆવાર તલના તેલને લોઠની કડાઈમાં મગમ કરી હેરલીવ મગ ચાખી હલકી નીચે ઉતારી પાણી સાથે મધી તે મલમ ઉપયોગમાં લેવાથી અવશ્ય બાક ફાટેલી મટી જાય છે.



ઉદ્ભૂતનાં નિદાન સુપ્રસિદ્ધ સ્થાણ-રૂંવાડાંના ખાડાઓમાં રહેલું લોહી નિતી સારું કાપવત મધ ફવાડાને એરવી પાડે છે અને તે પછી લોહી સહિત કદ ફવાડા ખાડાઓને રોકી દે છે કે જેથી બીજા વાળ ઉગવા મામતા નથી આ રોગને ઈસ્યુપ્સ-અન્ન-અલિપ્ત-ગંદરી અને રૂંવા વગેરે કહે છે. ઉપાય-કઠવા પરવળનાં પાંદડાઓનો ફવાડા કાઢાડી તે જગ્યાએ ધસે તે લાંબા વખતની ગંદરી પણ ૩ દિવસમાં મરી જાય છે. અથવા એખર, લલનાં ફુલ અને સમાન ઘી તથા મધ એઓનો માથા ઉપર લેપ કરે તે ફરી નવા વાળો પુષ્કળ ઉગી આવે છે. અથવા હાથીદાંતના બેદની ભરમ, માકરનું દુધ અને રક્તવંતી એઓનો લેપ કરવાથી હાથની હથેલીમાં પણ વાળ ઉમે છે તો બીજા કોઈ ઉમે તેમાં તે એલુનું શું ? અથવા જોડીમધ, કાણું કમળ, ક્રાખ, તેલ ઘી અને દુધ એઓનો લેપ કરવાથી ગંદરી મટી જાય છે અને નવા વાળ ધેરવાદાર આવે છે. અથવા જોડીમાં પાન, કરકચ, વાળવરણાં, કચેર અને ચિત્રક એઓને ઢીણું વાટી તેઓથી તેલ પકાવી તે તેલ એપડે તો નિશ્ચે ગંદરી મટી જાય છે. અથવા એરનું દુધ, અકડનું દુધ, વજાપીયું, જળલાંગરો, વજામ, ખકરીનું મૂત્ર ગોમૂત્ર, ચણેડી, ઈશ્વરણું, સરસવ અને પેળીવળ એઓનો કલક કરી તેથી તેલ પકાવી તેનું શરીરે મર્દન કરે તો ગંદરી-ઘસ મટી જાય છે-આ રનુદિદુગ્ધાદિ તેલ કહેવાય છે.

દારણુકનું લક્ષણ-વાલુ તથા કદના કાંપથી વાળોનાં જગ્યા ખરસક, ચળવાળી, અને લુખી થઈ જાય છે તેને દારણુક કહે છે. ઉપાય-ચારોળી, જોડીમધ, ઉપલેટ, અડદ અને સૈંધવ એઓને વાટી મધમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. અથવા ખસખસને દુધમાં વાટી કે આંબાની ઝાટલી અને હરડેને દુધમાં વાટી લેપ કરે તો ઉગ દારણુક પલ્લુ મટી જાય છે.

અરૂપિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ-કદના, લોહી ૫ અને કૃમિયોના કાપને લીધે માથામાં બહુ ઝુપવાળા અને બહુ કલેજાળા વ્યથા થાય છે તેને અરૂપિકા કહે છે. ઉપાય-નીલકમળના ફેસરા, આંબાનાં અને જોડીમધ એઓને વાટી લેપ કરે તો અરૂપિકા મટે છે. અથવા ત્રિફળા, લોહાનું ચૂર્ણ, જોડીમધ, કમળ, ઉપલસરી અને સૈંધવ એઓના કલકથી પકાવેલું તેલ અરૂપિકાને મટાડે છે. આ ત્રિફલા તેલ કહેવાય છે.

પલિતનું લક્ષણ-એકથી, ચોક્કસ અને અમથી કાપેલો વાલુ કરીની વરસીને માથામાં લઈ જાય છે અને માથામાં રહેલું બાળક નામનું પિત કોથથી કાપી કદને કુપિત કરે છે અને તે કુપિત કદ માથાના વાળોને ચીંધન થઈ છતાં ધોળા કરી નાખે છે તેને પલિત-પળીઆ કહે છે. ઉપાય-લોહાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા, આંબાની ઝાટલી ૫ તોલા, આંબાનાં ૨ તોલા, હરડે ૨ તોલા અને બેદનાં ૧ તોલા ભાર લઈ લોહાના વાસણમાં રાતવાસી પલાળી રાખી પછી એઓનો લેપ કરે તો ધોળાવાળ કાળા થાય છે. અથવા શીવણુ તથા કેતકીનાં મૂળ કાઢી કરીઓનો દુધ, લોહાનો જૂકા, જળલાંગરો અને ત્રિફળા એઓ ૪-૪ તોલા ભાર લઈ કલક કરી તેથી તેલ પકાવી તે તેલને લોહાના વાસણમાં ભરી ધરતીમાં ૧ મર્દન

૧ નિર્લચાર્ય કહે છે કે જોડીનો જેમ જીઓને થતો જ નથી, મરણકે સીએલું દુધ લોહી મરિયાસે વડી જાય છે, જેથી સમુદ્રોને દુધ લોહી રોકી રાકવાને સંજન જ નથી મળે તે સેવ સીઓને થતાં નથી. કાર્તિકચાર્ય કહે છે કે ઉદ્ભૂત રોગ દાદી સુંઝાળ થાય છે, ઘસ-ખાલિપ્ત રોગ મરિયાસે થાય છે અને ફવાડા પાંદડા સહિત કોથ છે. ખારે આ મત લેદનો નિર્લચાર્ય ને જ નોંધે સુભાષી જેવું સંજીવ છે.

સુધી દાટી રાખી પછી એ તેજ વાળોને લગાડે તો કાળાભમરાની પાંખ જેવા થાય છે. અથવા ત્રિફળા, ગળીનાં પાંદડાં, જળભાંગરો અને લોહનો બૂકો, એઓને ઘેટીના મૂત્રમાં ધુંટી લેપ કરે તો ધોળા વાળ કાળા થાય છે. લાવપ્રકાશ. અથવા “ પાપડીઓ ખારો, સિંદૂર અને બોદારશીંગ એ ત્રણે ૧-૧ માસાભાર લેવાં તથા ખાવાનો ચુનો ૮ માસાભાર લઈ એઓને પત્થર ઉપર ૩ થડી સુધી પાણી સાથે લસોટી ન્યારે નખ ઉપર લગાડી જોતાં નખ કાળા થાય ત્યારે તે ધોળા વાળોને લગાડે તો કાળા થાય છે. ” અથવા મન-યોને જડા કંતાનના કકડામાં લપેટી તેજમાં શેકી તેનું ચૂર્ણ ૪ રતીભાર લેવું તથા નવસાદર ૪ રતીભાર, મોરચુથુ ૪ રતીભાર અને સિંધરાસક ૪ રતીભાર લઈ આંખજાના રસમાં નાખી લોહના વાસણમાં લોહના ધુંટાથી જ્યાં સુધી નખ ઉપર તેનું ટપકું ચુકવાથી નખ કાળા ન થાય ત્યાં સુધી ધુંટવું અર્થાત્ તેના સ્પર્શથી નખ કાળો થાય એટલે વાળોને સાફ કરી તેનો અરધ આંગળ જેટલો જડો ખરડ કરી તે ઉપર એરંડાનાં પાનડાં બાંધી રાત્રીએ સુઈ જવું સવારે હિડી ક્લેપ છોડી નાખી આંખજાં અને તેલને વાટી ચોળી સ્નાન કરી નાખે તો ભમરાનો પાંખ જેવા ધોળાવાળ પશુ કાળા થાય છે. અથવા બોદારશીંગ ૪ ટાંક અને લોહારની કાડની રાખ ૪ ટાંક લઈ એ બંનેને ભેંજની ખાટી જાશમાં નાખી નખને અડાડવાથી નખ કાળો થાય ત્યાં સુધી ધુંટી પછી લુખાવાળો ઉપર તેનો ખરડ કરવો અને તે ઉપર એરંડાનાં પાનડાં બાંધવાં ૧ પહોર રાખ્યા બાદ આ લેપ છોડી નાખી તેજ અને આંખજાં ધુંટી તેનું લેપન કરી નહાઈ નાખવાથી ધોળા વાળ પશુ કાળજાના સમાન કાળા થઈ જશે. વૈદ્યરહસ્ય.

તિલકલિકનું લક્ષણ-વાયુ પિત્ત અને કફના પ્રકોપથી કાળા, તલજેવા પીડા રહિત હંથાઈ વગરનાં ચાકાં પડે છે તેને તલ કહે છે.

મસકનું લક્ષણ-શરીરમાં અડક જેવું કાળું તથા હંચું, મેલું, પીડા રહિત અને અચળ જે થાય છે તેને મસક-મસા કહે છે.

જંતુમણિનું લક્ષણ-શરીરના જેવા વર્ણવાળું, કાંઈક હંચું, શરીરની સાથેજ થએલું અને કફ તથા લોહી એઓના પ્રકોપથી જે મંડળ થાય છે તેને જંતુમણિ-લાખું કહે છે. તેમાં જે રાતું લાખું હોય તેને લક્ષણ કહે છે. (આ વિષે મત બિનત્વ છે તે મંચાંતરથી જણવું.)

તિલકાલિક, મસક તથા જંતુમણિના ઉપાય-મસાને કાપી નાખવા. અથવા ખારથી કે અમિથી બાળી નાખવા. અથવા પાછળથી છોલી નાખી પછી સરસવ સાજીખાર, હળદર, કેસર એઓને પાણી સાથે વાટી ઉવટણું-પીડી કરે તો તલ મટી જાય છે. અથવા સાજી, ચુનો અને સાજી પાણી સાથે વાટી મસાને ચોપડે તો મસા મટી જાય છે. અથવા અસ્તરાથી છોલી પછી સરસવ, હળદર, ઉપલેટ, સાજી, જવખાર અને કેસર એઓને પાણી સાથે વાટી તેનું ઉવટણું કરે તો લસણુ-લાખું મટી જાય છે. લાવપ્રકાશ. અથવા શહજીર ૬ તોલા, નવસાદર ૨ તોલા, છીપનો ચુનો ૩ તોલા, મોરચુથુ ૪ તોલા લઈ અરણીના રસમાં અથવા જળભાંગરાના રસમાં સારી પેટે ધુંટી તડકામાં ચુકવી ફરી વાજીનીના મૂત્રમાં ધુંટી ચોળી-સોમડી બનાવી સુકાયા બાદ વાજીનીના મૂત્રમાં બસી લેપ કરે તો, લાંબા વખતના ચર્મકોષ-ઈંદ્રિ ઉપરના મસા, લાખું, શરીર ઉપરના મસા, અને તલ જ-જેરે સર્વનો નાશ થાય છે. અથવા હિંગળોક અને કુલાવેલું મોરચુથુ એ પ્રત્યેક એક એક

તોલાભાર લઈ તેમાં સિંદૂર ના તોલો, રાજ ત્રણ તોલાભાર અને ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા મેળવી ઠંસાની માળામાં કે લોઢાના વાસણમાં ત્રાંબાના ધુંટા-ખત્તાથી કાળજના જેવું થઈ નખ ત્યાં સુધી ધુંટી પછી તેને ઉપયોગમાં લેતો વલુર તથા વિસ્ફોટક આદિ સર્વ ( મસા તલ લાખાં વગેરે ) નો નાશ કરે છે. વૈધરહસ્ય.

ન્યમ્બનું લક્ષણ-શરીરમાં ન્હાનું કે મોટું કાણું કે ઘોણું શરીરની સાથે જોડાયેલું, જોળ ચરકા જેવું અને પીડા વગરનું જે મંડળ થાય તેને ન્યમ્બ કહે છે. ઉપાય-નસને વીધવાથી, લેપોથી, તેલ મર્દનથી ન્યમ્બ મટે છે. અથવા દુધવાળા ઝાડોની ઝાલને વાટી ન્યમ્બ ઉપર ચોપડે તો મટી જાય છે. અથવા ભાંગનાં પાંદડાં, વરધારાનું મૂળ, અને શીશમ ઝેઝેને વાટી તેને ચોળવાની રીતે ચોપડે તો ન્યમ્બ મટી જાય છે. લાવપ્રકાર.

પરિવર્તિ-લિંગવર્તિનું નિદાન સહ લક્ષણ-સર્વ શરીરમાં ફરતો વાયુ ન્યારે ચોળાવાથી, દબાવાથી કે કાંઈ વાગવાથી ઈદ્રિની ચામડીમાં આવે છે ત્યારે વાયુથી દુષિત થઈ તે ચામડી અવળી થઈ વેદના સહિત બળતરાવાળી અને ક્રાંધક વેળાએ પાકનારી થાય છે. આથી ઈદ્રિની સોપારીના નીચે તે ચામડી ગાંઠ જેવી બદકતી લાગે છે. આ રોગ વાયુ પિત્ત અને ક્રૂના સંબંધવાળો તથા આગંતુક સંગી છે. ઉપાય-ઘી ચોપડી સારી પેઠે રોકી કે કે ૫ દિવસ વાયુને નાશ કરનારી શાસ્વણાદિની લુમ્દીઓ બાંધી પાટો બાંધવો. પછી ધીમે ધીમે તે ચામડીને લાંબી કરતાં ઈદ્રિની સોપારીને દબાવી ચામડીમાં પેસારી દેવી, પછી પાટો બાંધી સ્વેદન કરી વાયુનાશક પિત્તકારીઓ દેવી અને રોગીને સ્નિગ્ધ ભોજન કરાવવું તો પરિવર્તિ મટે છે. લાવપ્રકાર.

અવપાટીકાનું નિદાન સહ લક્ષણ-જે ઝીની ચોનિનું છિદ્ર બાહ્ય સાંકડું હોય એવી ઝી સાથે કામવિહ્વલ થઈ જોર સાથે રતિ કરવાથી અથવા હસ્તકર્મ-મુશ્લિભપ કરતાં હાથનો ખસારો લાગવાથી ઈદ્રિની ચામડી અવળી થઈ જાય છે. અથવા ઈદ્રિ ચોળાવાથી, દબાવાથી કે, વીર્યના વેગનો ભેસ વાગવાથી ઈદ્રિની ચામડી ફાટી જાય છે તેને અવપાટિકા કહે છે. ઉપાય-તેલ ઘી વગેરે સ્નેહોથી તથા સ્વેદનોથી અવપાટિકા મટી જાય છે.

નિરૂદ્ધપ્રકારનું હેતુ સહિત લક્ષણ-ઈદ્રિમાં વાયુ ધસવાથી ચામડી સોપારીના ઉપર ચઢી સોપારીને ઠાંકી દે છે, તેથી પેસાળનું રોકાણ કરનાર થાય છે તેને નિરૂદ્ધપ્રકાર કહે છે. આ રોગમાં મૂત્ર ધીમી ધારવાળું, પીડા વગરનું હિતરે છે અને સોપારી ખુણી મટી નથી. વાયુથી થાય છે તેથી વખતે વેદના પશુ હોય છે. ઉપાય-અન્ને તરફ મોંઢાવાળી નળીને ધીથી ચોપડી સોપારીના સ્થાને દાખલ કરી પછી તે સખરની ચરખી કે મલ્લનું સિંચન કરવું અને વાયુનો નાશ કરનારા પદાર્થો સહ ચુકાના તેલનું સિંચન કરવું. તથા ૩-૪ દિવસે ચોગ્ય નળી દાખલ કરી એ ક્રિયાવડે માર્ગ પહોંચા કરવો. તદ્દનંતર રોગીને સ્નિગ્ધ ભાન આપવું તો નિરૂદ્ધપ્રકાર મટી જાય છે.

સંનિરૂદ્ધગુહનું હેતુ સહ લક્ષણ-જેઝાને અટકાવવાથી અભિધાત પામેલો ગુહમાં રહેલો વાયુ ગુહના મોટા દારને રોકીને ન્હાનું કરી નાખે છે, જેથી માર્ગ સાંકડો થતાં ઝાડો પરાણે પરાણે હિતરે છે તેને સંનિરૂદ્ધગુહ-અધકાષ કહે છે. ઉપાય-વાયુનાશક લેપોથી રૂંધેલાં રોક કરવો. અથવા નિરૂદ્ધપ્રકારની પેઠે ઉપાયો કરવા.

વૃષણક્રમ્બનું હેતુ સહ લક્ષણ-જે મુરખ સારી પેઠે ન્હાતો નથી તેના વૃષણ







કહે છે. આ ખીલ પ્રત્યેક જવાન મનુષ્યોના મ્હોં ઉપર થાય છે. ઉપાય-લોહર, ધાણા અને વજનો લેપ કરવો. અથવા ગોરૂ ચંદન અને મરીનો લેપ કરવો. અથવા સરસવ, વજ, લોહર અને સૈંધવનો લેપ કરવો. અથવા હિલ્ટી કરાવવી. અથવા શીમળાના કાંટા દુધથી વાટીને ત્રણ દિવસ ચોપડવા જેથી જવાનીના ખીલ મટે છે.

વ્યંગ તથા નીલિકાનું લક્ષણ-કોષથી, અને પરિશ્રમ થાકથી, કાપ પામેલો પિત્ત સંહિત વાયુ મ્હોંમાં આવીને તુરત મ્હોં ઉપર વેદના વગરનું પાતળું અને કાળી કાંખવળું કુંડાળું પડે છે તેને વ્યંગ કહે છે. અને મ્હોં ઉપર કે ગાલ ઉપર વેદના વગરનું પાતળું કાળું મંડળ પડે છે તે નીલિકા-દાઝ કહેવાય છે. ઉપાય-નસ ખોલાવી લોહી કઢાવવું. અથવા વડવાઈના અંકુરા, અને મસૂરનો લેપ કરવો. અથવા મજીઠને મધમાં વાટીને લેપ કરવો. અથવા વાયવરણની ઊલને બકરીના મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવો, જેથી વ્યંગ-મુખજાયા મટી જાય છે. અથવા જાયફળનો લેપ કરવાથી વ્યંગ તથા નીલિકા એ બન્ને મટી જાય છે. અથવા આકડાનું દુધ અને હળદરને ચોળવાથી લાંબા વખતથી થએલી મ્હોં ઉપરની કાળાશ જરૂર મટી જાય છે. અથવા મસૂરને દુધમાં વાટી લી મેળવી તેનો લેપ કરે તો સાત દિવસે કાળાશ મટી સુંદર મુખ થાય છે. અથવા વડનાં પીળાં પાંદડાં, જાંબ, રતાંજળી, ઉપલેટ, મજીઠ અને લોહર એઓનો લેપ કરે તો જવાનીના ખીલ અને મુખજાયા નાશ પામે છે. અથવા કેસર, સુખડ, લોહર, પતંગ, રતાંજળી, દારૂહળદર, વાળો, મજીઠ, જેઠીમધ, તમાલપત્ર, પદમક, કમળ, ઉપલેટ, ગોરૂ ચંદન, હળદર, લાખ, કાળીયક, સોનાજેર, નાગકેસર, કેસુડાં, ઘઉંલા, વડના અંકુરા, માલતી, મીણુ, સરસવ અને સુમંધીવજ (પાનની જડ) એ પ્રત્યેક પદાર્થો એક એક તોલાબાર લખ ચોમણા દુધમાં વાટી એ કઠ્કથી ૧૨૮ તોલા તેલને ધીમા તાપથી પકાવી તેનો મોઢોડા ઉપર માલેસ કરે તો વ્યંગ-મુખજાયા, નીલિકા, તિલ, મસા, જવાનીના ખીલ, પત્તનિકંટક, અને જંતુમણિ-લાખાં વગેરેનો નાશ કરે છે અને મુખને પુનઃમના ચંદ્રમાં જેવી કાંતિવાળું સુંદર બનાવે છે. આને કંકુમાલ તૈલ કહે છે. લાવપ્રકાર.

વાદમીકત્વ હેતુ સહ લક્ષણ-ખલા, ડાઝ, બગલ, હાથ અને પગ તથા સાંધાઓને બળામાં રાફડાની પેટે ધણી દેહરીઓવાળો ઉંચો અને ઉંચ મૂળવાળો ગ્રંથી થાય છે. તેમાંથી પડ વહે છે, બચ્ચ થાય છે અને અનેક નારવાંઓથી વિસર્પની પેટે ફેલાય છે. ધણું કરીને મઠિા થયા છતાં કાળજી ન રાખે તો આવી દશા થાય છે. વધારે વખતનો આ રોગ હોય તો અસાધ્ય છે. ઉપાય-શ્વેતવતે કાપી ખાર કે અમિથી સાફ કરી અર્ધુંદના ઉપાયની પેટે ઉપાયો કરવા. વધારે ફેલાયલો, પણ મર્મસ્થાનમાં ન હોય તો સંશોધન કરી લોહી કઢાવવું તથા મંત્રસિદ્ધાલ તૈલ ચોપડવું, હાથ પગ ઉપરનો ધણું નારવાંવાળો વાલ્મીક હોય તે મક્કો નથી. લાવપ્રકાર.

શુદ્ધ રોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

કે લેપ મા આંગળ અથવા કનિક, આંગળના ત્રીજા ભાગ જેટલો મધ્યમ અને ગોરૂ આંગળ જેટલો જલમ બાળવો, તથા લેપ સુખવા આવે એટલે સહાદ નાખવો વહીં તેા, મુખની કાંતિને બનાવે છે. લાવપ્રકાર.



કુદરતી રીતે ડોળે ડોળે અત્યંત પહીં-છત્તવીને પોત પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પીડા, બળાવણ, તથા બળપણ વગેરે વગેરે આકર્ષિત વેળા ઉત્પન્ન કરી તુરત આંખે, મગજ, અને હૃદયગુણોમાં વિશેષ કરીને માથાના પાંખમાં સ્ફોટાય કરે એ લાક્ષણિકી કંપરો, હનુમ્મલ અને આંખના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તો, બાકીનું કે અનંતવાતના કારણથી માથું કુખે છે. આ આદિ ત્રિલોક પ્રપચી થાય છે.

પિત્ત લોહી અને વાયુ કુદરતી રીતે લગભગને ડોળે વૃદ્ધિ પામી અત્યંત પીડા આપે તથા લગભગ બળાવણ, અને રક્તકવાળા કારણે સોબને પેદા કરે છે. આ સોબને કોરના સોજાવણ પેદા થતાના વેળાથી તુરત માથાને, બળાને રોગી કે કિંચિત્ત પ્રાણુથી હાથ કરે છે તેને રાખી કિંચિત્ત કરે છે. (સુચી તે કહે છે કે કદ વધુ એ સાથે સંજયે થાય છે.)

કુખાં ભોજનોથી, ખાધા ઉપર ફરી ખાધાથી, કિમ્બી, પૂર્વ દિશાનો પવન લેવાથી, મૈત્રીથી, મૃદાદિના વેળાને રોગવાથી, લગ્ન ચાલવાથી કે હદ ઉપરત બાર ઉપાડવાથી અને મમ-કુસ્તી વગેરેથી કુખ પામેલો બળવાન વાયુ પોતે એકલો અથવા ક્ષેત્રી મદદ લઈ માથાના અરધા ભાગને, પહીંને, ડોક, ભમર, લગભગ, કાન, આંખ અને કપાળનું અરધા એકાદાં આટલું જેથી લગભગ પીડા કરે છે તેને અદ્વિવિદ્ય-આધારીથી કહે છે. આ રોગ વધી જવાથી આંખ અને કાનનો નાશ કરે છે.

### માથાના રોગોના ઉપાય.

વાયુના કુખાવામાં સ્નેહન તથા સ્વેદન કરવું તથા માથામાં તેલ ચોળવું અને પાંદડાં, આહાર તથા આંખવાળા પાંટા બાંધવા. વાયુને હરનાર ઉપાયો કરવા. અથવા ઉપલેટ, એરંડનું મૂળ અને મુઠ એઓને લાટી જાડામાં વાટી જરા ઉનાં કરી તેનો કપાળે લેપ કરવો. અથવા શાસ્ટ્રાદાર નામના રસ (૫૪ અણુઓમાં જુવે.) નો નાશ લેવો, જેથી નિઃશંકે માથું કુખનું થી જાય છે. અથવા માથાને ચોક્કસ ફરી વળે તેટલું લાંબું અને ૧૬ આંગળાં જેટલું ચામડું લઈ માથા ઉપર-વીંટી ચામડાના નીચે અડદની કણકનો લેપ કરી રોગીને અડગપણે બેસાડી સ્થેજ ઉનું તેલ માથા ઉપર ચામડાની કરી રાખેલી વાડમાં બરી રેવું. વેદના બંધ પડે ત્યાં સુધી અથવા ૧ પોહોર કે ચાર બડી સુધી એમને એમ હાથે વગર રોગીને તેલ પૂરીત રાખવો. જેથી વાયુના માથાનો કુખાવો, હનુમ્મલ, ઓડનું ઝગાવું, આંખોના પીડા, કાનની પીડા, અડદોવા અને માથાનો કુખરો એટલા રોગો ઉપર, ઉપર કહેલ કિરો-બલિત ઉપાયોમાં લે તે તેઓને નાશ કરે છે. ૫-૭ દિવસ કે બેમાં સુધી રાખે ત્યાં સુધી આ કિયા કરવા. પોહોર કે ૪ બડી સુધી પહીં તેલને ઠાઠાડી ચામડું ઊંડી લઈ માથું, ડોક, મોઢું, કપાળ અને ગાળા વગેરેને ચોળવાં. પહીં સ્થેવાય તેલ ઉના પાણીથી સરીરને ધોઈ કિત્તરથી ભેળવે જાય. અથવા ચંદનના પાણીથી કંડી કરેલાં ચોપણ, રાત્રી કાળ અને પેળાં કાળનો સ્પર્શ કરવાથી પિત્તથી કુખનું માથું જાન પડે છે. અથવા ૧૦૦ વારનું કોમલ થી થાયે ચોપડે-ચોળે કે મુઠી રાખે તો પિત્તનું માથું કુખનું થઈ છે. અથવા અમરુદ્ધવલ, કપૂર, નયુ કેસર, સાકર અને બકરીનું દુધ એ સંયોજીને સુખાના પાણીથી થી નાશ આવે તો પિત્તની સિર પીડા મટી જાય છે. આ પ્રયોગ સર્વ પ્રકારના સ્વભાવ ઉપર બળે સ્વચ્છકરક છે. અથવા ચોક્ક અને સુખા કણકો નાશ કે તે જાવાનો કુખાવો મટે છે. અથવા ભોજનના માથાની પીડા લેવા તો પિત્ત



ની શીર પીઠા પ્રમાણે જ ઉપાય કરવા. અથવા કદના દુખાવા ઉપર લંબન કરાવવું. ગરમી-  
થી બરેલા લુખા તથા હિના પદાર્થોથી રોક કરવો. સનિપાતથી થએલ હોય તો સનિપાતનો  
નાશ કરે તેવા ઉપાય કરવા. ધણું કરીને જીવું ધી પાવું એ અતિ હાયદાકારક છે. અથવા  
એરંદનું મૂળ, તગર, શતાવરી, હરડે, મીઠી ડોડી, રાસ્ના, સિંધાવણ, જળભાંગરો,  
વાવડીંગ, જેડીમધ, સુંઠ, કાળા તલનું તેલ અને તેલથી મેળવેલું બકરીનું દુધ એઓને  
ચાર મથા જળભાંગરાના રસમાં અમિ દ્વારા ધીમા તાપથી પકાવવાં. બ્યારે સર્વ રસ બળી  
એકલું તેલજ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ ઉપયોગમાં લેવું. આ તેલનાં છ ટીપાં નાકમાં પાડે  
તો તેથી સંધળા પ્રકારના માથાના રોગો નાશ પામે છે. વાળ કે ઠાંત ખળબળી ગયા હોય  
તો તે પાછા અત્યંત મજબૂત થાય છે. આંખો ગરડના જેવી અને ગીધના જેવી દીર્ઘદૃષ્ટી  
અને જીભએ શક્તિવાળી થાય છે. આ ષડ્ભિંદુ તૈલ કહેવાય છે. અથવા ક્ષીચુપણાથી  
થએલ માથાના રોગ માટે વીર્યશક્તિ વધે તેવા ધાતુઓને વધારનાર અને વાયુને હણનાર  
પ્રયોગો કરવા, મીઠા પદાર્થોથી પકાવેલાં ઘી પીએ વા નાસ લે તો, ક્ષીચુપણાનો શિર રોગ  
મટી જાય છે. અથવા કૃમિરોગથી શિર રોગ થયો હોય તો સુંઠ, મરી, પીપર, કરકમ  
અને સગવાનાં બીજ એઓને બકરીના મૂત્રમાં વાટી નાસ લેવાથી કૃમિઓનો જરૂર નાશ  
થાય છે. અથવા ગોળ અને ઘી મેળવીને ખાવાથી સૂર્યાવર્ત રોગ મટી જાય છે. અથવા  
બીના માલપુવા ખાય. અથવા દુધ અને ધીનો નાસ લે. અથવા દુધ અને ધી પીએ  
અથવા દુધમાં વાટેલા તલથી રોક કરે તો તેથી સૂર્યાવર્તની પીડા મટી જાય છે. અથવા  
જળભાંગરાના રસને અને બકરીના દુધને બરોબર લઈ ભેગાં કરી તડકામાં હિના કરી  
તેનો નાસ લેવાથી સૂર્યાવર્ત મટી જાય છે. આ ઉત્તમ પ્રયોગ છે. અથવા વજનામ,  
અરીજી, આકમની જડ, ધંતુરાની જડ, સુંઠ, ઉપલેટ, લસણ અને હિંચ એઓને ગાયના  
મૂત્રમાં વાટી હિનાં કરી તેઓનો લેપ કરે તો આંધાશીશી મટે છે. અથવા રેસ આપવાથી  
આંધાશીશી મટે છે. અથવા હિનાં ભોજન જમવાથી, કે, ગરમાગરમ જલેબી ખાવાથી આ-  
ંધાશીશી મટે છે. અથવા વાવડીંગ અને કાળા તલ એઓને દુધમાં વાટી લેપ કરે તો  
આંધાશીશી મટે છે. અથવા સાકર અને દુધ નાકેથી પીએ. અથવા નાળીયરનું પાણી  
પીએ. અથવા ટાહું-વાસી પાણી પીએ. અથવા ધી પીએ તો આંધાશીશી તથા સૂર્યાવ-  
ર્ત મટી જાય છે. અથવા આંધાશીશીનાજ ઉપાયો કરવાથી અનંતવાત નામનો માથાનો  
દુખાવો પણ અવશ્ય મટી જાય છે. અથવા માથાની નસ ખેંચાવવી જેથી લોહી નીકળી  
અનંતવાત મટી જશે. અથવા મધયુક્ત ધીથી કરતા માલપુવા, ચૂરમું કે શીરો આરોગવા-  
થી અનંતવાત અને માથાની પીડા મટી જાય છે. અથવા ત્રિકુળા, હળદર, કરીયાતું અને  
લીંબડો એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોળ નાખી તેનો નાસ લે તો તુરત બમર, લમણ,  
કાન, આંખ અને આંધાશીશી વગેરેના સંજુક મટી જાય છે. આ પથ્યાદિક્કવાથ કહેવાય  
છે. અથવા દારહળદર, હળદર, મજૂક, લીંબડો, વાળો અને પદ્મક એઓનું લેપન કરવું  
જેથી શંખક-લમણનો દુખાવો મટી જાય છે. અથવા ટાહા પાણીની ધાર કે સિંચન, વા,  
ટાહા દુધનું સેવન અને દુધવાળાં વૃક્ષોની જાલનું લેપન કરવું, જેથી લમણનો દુખાવો મટી  
જાય છે. અથવા જેડીમધ ૬ રતી, અને વજનામ ૨ રતીનાર લઈ એઓનું ધણું જીણું  
ચૂર્ણ કરી સરસવ ભેટણું નાકમાં નાખવામાં આવે તો સમસ્ત પ્રકારના માથાના દુખાવા મટી  
જાય છે-આ પ્રયોગ અતિ ઉચ્ચ છે. અથવા ક્ષીપ્રનો કીનો ચુનો અને નવસાદરનું



જ્યાં એ બન્નેને હથેલીમાં બસી નાસ લે તો માથાનો દુખાવો મટી જાય છે. ભાવપ્રકારના અથવા કેસરને ગાયના ઘીમાં શેકી સાકરનું ચૂર્ણ મેળવી તેનો નાસ લે તો વાત અને લોહીથી ઉત્પન્ન થએલ માથાના સજીવ તથા ભમર, લમણા, કાન, આંખ, આધારીશી, સર્પાવર્ત, વગેરેનાં દરદો નાશ પામે છે. ચક્રક્રા. અથવા ત્રિકટુ, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાત્રના, દેવદાર અને આસગંધ, એઓનો ક્વાથ કરી નાકેથી પીએ તો માથાના તમામ પ્રકારના દુખાવા બંધ થાય છે. અથવા દાડિમના દાણાનો રસ કાઢાડી તેથી અરધ ભાગે તેમાં સાકર મેળવી નાસ લે તો તત્કાળ માથાની પીડા મટે છે. અથવા ઉપલેટ અને એરંડાનું મૂળ એઓને કાંજમાં ઘુટી ચાથા ઉપર લેપ કરે તો, માથાની પીડા મટે છે. એજ પ્રમાણે મય-કુંદ-મોગરાનાં પુલોનો લેપ કરે તો, માથાની પીડા મટી જાય છે. અથવા દેવદાર, તગર, ઉપલેટ, વાળો, અને સુક, એઓને કાંજ સહિત તેલમાં ઘુટી લેપ કરે તો માથાની બધા મટી જાય છે. અથવા મીઠળ અને સાકર ગાયના દુધમાં ઘુટી નિત્ય સૂર્યોદય થયા પહેલાં તેનો નાસ લે તો આધારીશી મટે છે. અથવા સસલાના માથામાંના સેરવામાં મરીયાનું ચૂર્ણ નાખી જમ્યાં પહેલાં ૭ દિવસ સુધી પીએ તો અત્યંત દુઃખ દેનાર સૂર્યાવર્ત તથા આધારીશી પણ તુરંત દૂર થાય છે. વૈધરહસ્ય. અથવા ચંદન, સિંધાલુષુ, અને સુક એઓને પાણી સાથે વાટી તેનો માથે લેપ કરે તો, તત્કાળ મસ્તક પીડા મટે છે. અથવા આંખાની અંતર ઊધને પાણીમાં બસી તેનો લેપ કરે તો માથાની મહા પીડાનો પણ નાશ થાય છે. અથવા જળભાંગરાનો રસ અને ઉપલેટ એ બન્નેને વાટી ગાયના માખણમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરે તો માથાની મહાબધા મટી જાય છે. અથવા પીપર, મરી અને લોદર સમાન લઘુ સાથે વાટી ૩ દિવસ લગી નાસ લે તો સૂર્યાવર્તનો નાશ થાય છે. અથવા ઠંડા પાણીમાં અરીઠાને બસી તેનો નાસ આપે તો આધારીશી વગેરે સર્વ માથાના રોગો મટે છે. અથવા કડવા કઠોડાના પાંદડાંના રસનો ૩ વાર નાસ લે તો કપાળમાંના કીમ ખરી પડે છે અને પીડા મટી જાય છે. અથવા નગોડ, સિંધાલુષુ, સુક, દેવદાર, પીપર, અંધાડો, સરસવ, અને આકડાનાં બીજ એઓને ટાઢા પાણી સાથે વાટી તેની ગોળા કરી તેનો ઠંડા પાણી સાથે લેપ કરે તો સર્વ પ્રકારના માથાના રોગો નાશ પામે છે. વૈધવલ્લભ. અથવા લવીચ મરી અને હિંમ એઓને પાણીથી વાટી ચણા જેવડા ઝોસડોનો નાસ લે તો નિશ્ચે માથાની પીડા મટે છે. ” અથવા આ નીચે લખેલા મંત્રથી આધારીશી મટે છે.

ૐ નમો કાલી કિલિ કિલે વાસી મૃષોમ્યાસે હનુમંત વીર હાક મારે આ-  
ધારીશી મર્ચકપાલી નાસે જાજારે પાપિની જાજારે હત્યારી ન જાય તો તારા  
ગુહની માંઝા હનુમંત વીરની માઝા ગદહ પંક્તી માઝા મેરી મકિ ગુહની  
શક્તિ સ્ફુરે મંત્ર રાખરી વાચા.

આ મંત્રથી ૨૧ વાર ધીરે ધીરે માથાને કુંક દે તો આધારીશી અવશ્ય જાય છે. (૧)

ૐ નમો આધારીશી હુંકારી પરહ પચારી મુજ મુંદી પાટલે વાલી બહુ-  
ચારી શીશી રહે મુજ મહેશ્વરાલી માઝા સ્ફુરે ૐ ઠઃ ઠઃ સ્વાહા.

આ મંત્રથી ૨૧ વાર માથા ઉપર બાંજળા ફેરવે તો આધારીશી જાય છે.

## માણના રોગોને સેવા લાવક વસ્તુઓ.

સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ બોજન, સ્વચ્છ પાણી અને દોષને અનુસરી અન્ય જોઈએ તે સેવા કરવું એ સદા ફિતકારી છે. અને શ્રમ, લાકડામાં ફરવું, કુપાત્ર કરવું એ અશિક્ષક કાર્ય છે.

શિત્તેસેજનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

## નેત્રના રોગોનો અધિકાર.

### નેત્રમંડળનું પ્રમાણ.

નેત્રનું મંડળ એ આંત્રણ પ્રમાણનું છે અર્થાત્ એ આંત્રણ જેટલી નડાઈવાળું અથવા ચેતપોતાના અંત્રુડાના પેટ જેટલી નડાઈવાળું છે અને ફરતું જે આંત્રણ જેટલી ધંબાઈ વાળું છે એમ પૂર્ણચાર્યોનું કહેવું છે.

### નેત્રમંડળમાં થતા રોગોની સંખ્યા.

નેત્રના મંડળમાં ૯૪ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે એમ ચાર્ફીખરનું માનવું છે. પણ જનમ પૂર્ણચાર્યોના માનવા પ્રમાણે ૭૮ રોગ છે અર્થાત્ ૭૮ મુખ્ય રોગ છે બાકીના એ પેશોન્ક રોગો છે તેને જુદા ન ગણતાં મુખ્યને અવગણી ચણેલ છે. એટલે કાઠીમાં ૧૨, કાળા ડોળામાં ૪, ઘોળા મળકમાં ૧૧, પાંપણોમાં ૨૧, નેત્રનાં ફવાડાંમાં ૨, સંધાઓમાં ૬ અને આખા નેત્ર-આંખમાં ૧૭ રોગ થાય છે એ રીતે કુલ ૭૮ રોગ છે. સુશ્રુત ૭૬ રોગ કહે છે અને ચરક ૭૮ કહે છે. એટલે ચરકે જે જે વધારે કહ્યા છે તે રોગ કાઠીમાં ચણ્યા છે. સુશ્રુત ૭૬ કહે છે તેની અગત્રી એવી છે કે-૭૭ રોગ વાયુથી, ૧૦ પિત્તથી, ૧૪ કફથી, ૧૬ રૂમિરથી, ૨૫ એ સધળાઓથી થતારા, અને ૨ નેત્રની બાહ્યર થતારા રોગ છે. એમ એકંદરે ૭૬ થાય છે.

### નેત્ર રોગોની ઉત્પત્તિ થવાનાં મુખ્ય કારણો.

તકા વજેરથી કઠીરમાં અતિ તાપ થાય ત્યારે ઈંચ પાણીમાં પ્રવેશ કરે તેથી, વધુ કા વજેરથી ઉત્પન્ન થએલી ગરમીની સાથે બાહ્યર આવેલા નેત્રના તેજનો પાણીથી પર્યાપ્ત થાય છે તેથી, વેગળા પદાર્થોને ખારીને ભેવાથી, વખતસર ઉંચ ન ભેવાથી, અર્થિના તાપ થી, ધુળના પડવાથી, ધુમાડથી, ઉઘટીના રોકવાથી, બર્ષી ઉતરીએ વવાથી, શુભ્રના સેવનથી, અરનાથના સેવનથી, ખાટા રસ, કળથી તથા અહનના સેવનથી, મલ્લ-મલ્લ તથા અધોવાયુના રોકવાથી, બહુ રોવાથી, રોક થનારા સંતાપથી, માથામાં માર વાગવાથી, કડપ-બંધ થોડો કે મહત્તે રોગજનકથી, બહુ ખનન કરવાથી અથવા અન્ય કોઈ નિષિદ્ધ ચિપરીત કાર્યો કરવાથી, કામ ક્રોધથી થએલી પીડાથી, અતિ મેઝુકથી, અંધ રોગવાળી અથવા અંધ પદાર્થોને ભેવાથી તથા સુતે સુતે વાંચવાથી કે બહુ ઝીણા બધરો વા જોઈ ઉભસનાં ન-બર જેવાં વસ્તુઓ નેત્રમાં દોષો પિત્તરને ઉત્પન્ન કરે છે.

### કૃત્રીના રોગોની વ્યાખ્યા.

આંખના કાળા ડાળામાં રહેલ મસરની દાળ જેવડી નિર્મળ પાંચ મહામૂતોથી બનેલી, નિર્મિષો આવે ત્યારે પ્રતંગીયા જેવી અને નિર્મિષો દૂર ખસે ત્યારે અમિના તણુખા જેવી બન્યાતી દાળા કાળ સુંધી રહેનારાં તેજોથી સિદ્ધ થએલી, હિદવાળી, જેને હમિશાં ઠંડ અનુભવ રહે છે એવી અને આંખનું જે બાહારનું પડ કે જે લોહી તથા રસના આધારવાળું છે તેથી વીંદાવથી જે દૃષ્ટી છે તેને કૃત્રી કહે છે.

### આંખમાં ચાર પડ છે.

આંખમાં ચાર પડ છે તેમાં સર્વથી ઉપર આહારનું લોહી-રસના આશ્રયવાળું છે. અને ચોથું હાડના આશ્રયથી રહેલ છે. આ ચારે પડોની એકંદરે નેત્રના પાંચમા ભાગ જેટલી જગ્યા છે.

મહિલા માનમાં રહેલા રોગોનો સ્વભાવ—જે મનુષ્યને દૃષ્ટિથી અનિદ્રા રહેલા મહાં રોગો રહેલા હોય તેા તે મનુષ્ય વધારાં સ્વરૂપને જોઈ શકે નહીં, કદાચિત્ રોગો હોય તેા વખતે બરોબર જોઈ શકે છે. ૧

મહિલા સ્વભાવમાં રહેલા રોગોનો સ્વભાવ—જે માનમાં રોગો રહેલા હોય તેા દૃષ્ટિ બરોબર સ્વરૂપે જોઈ શકતી નથી એટલે માખી, મચ્છર તથા કેશ અને કોરો-જીવાએ બાધિલાં જાળીં વગેરે જોવામાં આવે છે. મંડંગો પતાકાઓ અને કોરજો ન હોય તેા મધુ જાણે છે એવા કુંડોળાની પીંડે અવસ્થામાં જોવામાં આવે. મહામૂતો અનિદ્રા સંસ્કારો ઉપે નીચે તથા આડા એમ અનેક પ્રકારનાં જોવામાં આવે. વસ્ત્રાદિ, ભક્ષ્યો કે અંધારું ન હોય તેા પશુ હોય એવું દેખાય છે. સ્વરૂપેનું જોઈએ એવું જાણુ ન કરતાં જુદાં દૃષ્ટિએ વિભમ થવાથી વેગળા રહેલા પદાર્થો પાસે અને પાસે રહેલા વેગળા જાણુ અને પ્રશ્ન થતાં કલ્પાં જ્યાં મધુ સોમનું વાકું જણાય નહીં.

ત્રીજા પડમાં રહેલા રોગોનો સ્વભાવ—ત્રીજા પડમાં રોગો રહેલા હોય તેા જોઈ શકે હોય તે જોવામાં આવે છે, તે બધા મોટા મધ્યમ હોય; તેા જાણુ કુગડેથી રોગો હોય તેવાં જોવામાં આવે છે. ક્ષત નાક તથા અંધોચાણાં શરીરો જાણુ ક્ષત નાક અને આંખોથી રક્તિત હોય તેવાં કે કાન વગેરેના વિકારવાળાં હોય તેવાં જોવામાં આવે છે. જો રોગ બળવાન હોય તેા દૃષ્ટિ રોગોના સ્વભાવ પ્રમાણે રંગાંત્ર જાય છે. રોગો જો નીચેના ભાગમાં રહેલા હોય તેા, પાસે રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. જો રોગો ઉંચેના ભાગમાં રહેલા હોય તેા, વેગળા રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી, જો રોગો મધ્યમ ભાગમાં રહેલા હોય તેા, મધ્યમમાં રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. ધીમેરે રોગો રહેલા હોય તેા નીચે ઉપર કે પડમાં રહેલા પદાર્થો કુદાં કુદાં હોય; તોપણ જોવા જેવું દેખાય છે. દૃષ્ટિના વચમાં જો રોગો રહેલા હોય તેા મોટા પ્રકારે જાણુ જણાય. દૃષ્ટિમાં રોગો આડા રહેલા હોય તેા, એક પદાર્થ જો પદાર્થ જોવા દેખાય. રોગો જો દૃષ્ટિના બે ભાગમાં રહેલા હોય તેા મોટા પ્રકારે જાણુ પદાર્થો જોવા જણાય અને જો રોગો નિમ્ન વગર રહેલા હોય તેા મોટા પ્રકારે જાણુ પદાર્થો જોવા જણાય છે.

૪. નિદ્રા રહે છે કે આંખની માંદેના મધ્યમાં રહેલા રોગો જાણુને ઉપર ઉપરના મધ્યમાં જાણુ થાય છે.

ચોથા પડમાં રહેલા દોષોનો સ્વભાવ—ચોથા પડમાં રહેલા દોષ હોય તો અંધારા જેવું દેખે છે તેથી તે રોગને તિમિર કહે છે અને ચારે બાજુએ દષ્ટિને રોકી દે છે. કેટલાક મંથકારો આ રોગને લિંગનાશ કહે છે. આ અંધારા જેવો મોટો રોગ નવો હોય ત્યાં સુધી માણસ આકાશમાં રહેલા ચંદ્ર, સૂર્ય, તારાગણ અને વીજળીને દેખે છે; કેમકે આકાશ પ્રકાશમય હોવાથી તેમાં અંધારાનું જોર ચાલતું નથી, તેમ અમ્મિ વગેરે નિર્મળ તેજને દેખે છે અને રત્ન સોના વગેરે પ્રકાશિત પદાર્થોને પણ દેખે છે, પણ ભ્યારે આ રોગ લાંબા વખતનો થાય ત્યારે તેમાંનું કશું પણ દેખાતું નથી. જેમ આ તિમિર નામના રોગને લિંગનાશ કહે છે તેમ નિલિકા અને કાચપણુ તેનેજ કહે છે.

### કીકીના રોગનાં નામોની સંખ્યા.

કીકીના રોગ બાર છે. તે પૈકી છ રોગ લિંગનાશ કહેવાય છે—એટલે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો અને પરિભ્રાચી એમ છ પ્રકારનો હોય છે. તથા પિત્ત વિદગ્ધદષ્ટિ, ક્ષુદ્રદર્શી, હસ્વભત્ત, નકુલાંધ્ય અને ગંભીરિકા એ બીજા છ રોગ અર્થાત એકંદરે ૧૨ રોગ છે.

ચરકના મત પ્રમાણે સન્નિમિત્તક લિંગનાશ અને બીજો અનિમિત્તક લિંગનાશ કહેવાય છે.

### છ જાતના લિંગનાશ—મેત્રીયાળિંદુનાં લક્ષણો.

વાયુ જન્ય લિંગનાશ હોય તો, રૂપો જાણે ભગતાં હોય તેવાં મેલાં અસ્પષ્ટ રતાશવાળાં અને જાણે ફેરવીને ફેંકેલાં હોય એવાં જણાય છે.

પિત્તજન્ય લિંગનાશ હોય તો—સૂર્યનાં, પતંગીયાનાં, ઈંદ્રધનુષનાં અને વીજળીનાં રૂપો મોરનાં પીછાં જેવાં વિચિત્ર નીલાં અને કાળાં જોવામાં આવે છે.

કફજન્ય હોય તો—ચીકણાં, ઘોળાં, પાણીથી ડુબેલાં અને કરોળીઆનાં જાળાં જેવાં રૂપો જણાય છે.

સન્નિપાતજન્ય હોય તો—ચોમેર વિચિત્ર ધણું પ્રકારનાં રૂપો દેખાય તથા અનેક વર્ણોવાળાં વિશેષ અથવા એકા અંગોવાળાં દેખાય અથવા તેજેમય દેખાતાં હોય છે.

રક્તજન્ય લિંગનાશ હોય તો—અનેક પ્રકારનાં અંધારાંકુતશ રાતાં, લીલાં, પીળાં અને કાળાં રૂપો જણાય છે.

પરિભ્રાચી—એટલે લોહીથી ભૂર્જિત થયેલા પિત્તથી લિંગનાશ થયો હોય તો—અથવા દિશાઓ પીળી દેખાય, સૂર્ય જાણે ઉમતો હોય તેમ દેખાય અને ઘણો પતંગીયાઓથી કે દેવતા વગેરેના તેજ રૂપથી વ્યાપ્ત હોય તેવાં દેખે છે.

### લિંગનાશનો અન્ય પ્રકાર.

વાયુથી લિંગનાશ થયો હોય તો—આંખનો રંગ રાતો, પિત્તથી કે પરિભ્રાચીથી થયો હોય તો આંખનો રંગ નીલો, કફથી ઘોળો, લોહીથી રતાશવાળો અને ત્રિદોષથી વિચિત્ર રંગ ( આંખમાં ) જણાય છે.



વાયુ આદિએ ઉત્પન્ન કરેલા લિંગનારોથી આંખરોમાં મંડળ-  
નાં જુદાં જુદાં રૂપો થવા વિષે.

વાયુથી થએલા લિંગનારોથી મંડળ રાતું, ચપળ અને કઠોર થાય છે. પિત્તથી થએલ લિંગનારોમાં—નીલા કાંસા જેવું, કે ઘોળાશ કે પીળાશવાળું મંડળ થાય છે. કફથી જડું, ચીકણું, અને શાંખ જેવું ઘોળું મંડળ વાય છે. આંખ ચોળતાં તે મંડળ પસરે છે. ત્રિ-રોગથી લિંગનાશ થએલો હોય તો, ઉપર કહેલા સર્વ વર્ણવાળું મંડળ થાય છે. લોહીથી થએલ હોય તો, કુંપળીયો જેવું કે કમળપત્ર જેવું મંડળ થાય છે અને પિત્તના સંબંધ-વાળા લોહીથી થએલો લિંગનાશ હોય તો જડા તથા રાતા કાચ જેવું જડું તથા રાતું મંડળ થાય છે. પરિભ્રાચીથી લિંગનાશ થયો હોય તો, મ્હાનિ પામેલું તથા નીકું મંડળ થાય છે. કાળાતરે દોષનો નાશ થવાથી વખતે પોતાની મેળેજ ચોખ્ખું થઈ જાય છે.

સખળા પ્રકારના લિંગનારોમાં તે તે દોષોનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો પણ ચોક્કસ રીતે થાય છે.

### કીકીમાંના બીજ છ રોગોનાં લક્ષણો.

દુષ્ટ થએલું પિત્ત દ્રષ્ટિના પેદેલા, બીજ પડળમાં પ્રાપ્ત થવાથી માણસની દ્રષ્ટિ પીળી થાય છે અને તેથી માણસે તથા રૂપોને પીળાં જ દેખે છે. તેને પિત્તવિદ્ય દ્રષ્ટિ કહે છે. એજ પિત્ત બીજ પડળમાં દાખલ થયું હોય તો તે માણસ દિવસે દેખતો નથી. પણ રાતે શીતળતાથી પિત્ત ઓછું પડતાં સર્વ પદાર્થો દેખે છે. આ પ્રકાર પિત્તવિદ્ય દ્રષ્ટિના અંતર જૂત હોવાથી જૂદો ન ગણતો તેના સામેલ રાખેલ છે.

દુષ્ટ થએલ કફ દ્રષ્ટિના પેદેલા પડળમાં આવ્યો હોય તો માણસ રૂપોને ઘોળાં દેખે તેને કફવિદ્યદ્રષ્ટિ રોગ કહે છે.

એજ કફ દ્રષ્ટિના ત્રણ પડળોમાં આવ્યો હોય તો બળાત્કારથી રતાધળાપણું કરે છે, દિવસ તો દ્રષ્ટિ ઉપર સૂર્યનો અનુગ્રહ થવાતે લીધે કફ ઓછો થવાથી સર્વ પદાર્થો જોઈ શકે છે, પણ રાતે દેખે નહીં. રાતે આંધળાપણું કફવિદ્યદ્રષ્ટિના પેદાનો રોગ છે જેથી જૂદો ગણેલ નથી.

શોકથી, તાવથી, મહેનતથી અને માથામાં તડકા વગેરેના સંતાપો થવાથી દ્રષ્ટિને ભેર પહોંચતાં સર્વ પદાર્થો ધુમાડાથી વીંટાયલા જેવા દેખાય છે તેને ધૂમદર્શી કહે છે. આ રોગ પિત્તની દુષ્ટતાથી થાય છે.

દિવસે પરાણે પરાણે દેખાય તથા મોટા મોટા પદાર્થો પણ નહાના દેખાય અને રાતે સર્વ જેવા હોય તેવાજ દેખાય તેને ક્ષત્વજાત્ય કહે છે.

દ્રષ્ટિરોગથી બ્રાહ્મ થવાને લીધે નોળાયાની દ્રષ્ટિ જેવી પ્રકારે અને કાઠાડે વિચિત્ર રૂપો જણાય તો તેને નકુલાંધ્ય રોગ કહે છે.

દ્રષ્ટિ વિકૃત થવા કરે, વાયુથી ઉપક્રાંત રહે, સંઘ્રમણા કરે, અંધર જતી રહે અને કંઈ વેદનાથી સ્થિત હોય તેને ગંભીરિકા કહે છે.

મહાશુનિ અરકના કહેલા બે વિકાર પૈકી અનિમિત્ત લિંગારાતું હેલું મહા લ-  
મણુ—હેરી કુમોના અંધવાળા પવનના સ્પર્શ—અડવા રૂપ નિમિત્તથી માથામાં અભિતાપ

વતાં જે લિંગનાશ થાય તેને અનિનિષ્ક લિંગનાશ કહે છે. તેને અભિનિષ્કંત્ય કહેવો ઉપરથી નહીં લેવો. ૧

### અનિનિષ્ક લિંગનાશનું હેતુ સહ લક્ષણ.

દેવના, કાષિના, ગંધર્વના, મોટા નાગના કે બીજા પ્રાણીના પદાર્થોના દર્શનથી દ્રષ્ટિ ઉપક્રાંત થઈ જાય તેને અનિનિષ્ક લિંગનાશ કહે છે. દેવ વંશરેતા પ્રત્યક્ષ દર્શન વિશેષે કરીને વતાં નથી માટે તેઓના દર્શનનું નિમિત્ત છતાં અનિનિષ્ક આવેલ છે, આ પ્રાણીનાં ગાંધિ તેજદાર જણાય, કીકી સ્વામ તથા નિર્મળ દેખાય છે અને ઉપધાતિ લાગે કીકી માટી જાય છે, સીદાય છે કે, જોઈ મધ જાય છે.

### કાળા ડોળાના રોગોની વ્યાખ્યા.

કાળા ડોળાના રોગોનાં નામ, સંખ્યા તથા સાધ્યાર્થપણ.

સમણશુક અવણશુક, પાકાત્ય અજકાન્ત એ ચાર રોગો આંખના કાળા ડોળામાં થાય છે. તેઓનાં જૂદાં જૂદાં અણસો ત્રીણે પ્રમાણે.

જે કાળા ડોળામાં કુબેલા રૂપવાળું હોય, જાણે સેવથી નિષ્કાંક્ષું હોય તેવું લાગે એટલે જાળ તથા બચ્ચાવાળું હોય અને નિરંતર હેતુ પ્રાણી કર્યા કરે તેને સમણશુક કહે છે. આ કુબેલ કીકીના નજીકમાં ન હોય, હેતુ ન હોય એક ચામડીમાં જ હોય, ઝરતું ન હોય, પીડા સમરતું અને એક હોય તો કાંઈ વખતે મટે છે, પણ જે કીકીની પાસે હોય, હેતુ, પીડાવાળું, ઝરતું અને બે હોય તો કદિ પણ મટતું નથી.

જે કાળા ડોળાનું અભિવ્યંધથી થએલું કુબેલ આકાશમાં રહેલા મેવની જેટલું ચોડું ચોડું પ્રકાશવતું, ચંદ્ર કે સંખ જેવું ચિત્ત જણાવતું હોય તો તે અવણશુક કહેવાય છે. આ કુબેલ અત્યંત સાધ્ય છે. પણ જે બે ત્રણ પડ સુધી હેતુ પહોંચ્યું હોય તથા જડ કે લાંબા વખતથી અવિદ્યું હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે. અને માંસ વીખાઈ જવાને લીધે મંમેલા મધ્ય લાગવાળું માંસથી લીંદાયલું, ચંચળ, શિરા-સોષાં થએલું, દેખવા ન દેનાર, જે પડોળા સુધી પહોંચેલું, હેતુમાં રાતું અને લાંબા વખતનું હોય તો તે કુબેલ અસાધ્ય છે. વળી તે જીવોમાંથી હનાં આંસુડાં પડતાં હોય, ફોડલી થઈ હોય અને મગ જેવા આકારવાળું હોય તો તે અવણશુક અસાધ્ય છે. તથા આંખની પાંખો સેતરની પાંખો જેવી થઈ જાય તો તે પણ અસાધ્ય છે.

દોષે કરી લીધેલું ઘોળાપણ આખા કાળા ડોળામાં ચોમેર છવાઈ ગયું હોય તેને પાકાત્ય કહે છે. આ અવધિ મળે દેખથી અંગેલ હોય તો અસાધ્ય સમજવો. આ રોગમાં પાકવાપણ, આંસુ, સોળે અને પીડા અમ છે.

અકરીની લીંટી જેવી, ખીટા સંહિત રહેજ રતાશવાળી, લાલ અને ચીકણાં આંસુ યુક્ત જે ઉંચાઈ મોટાપણથી આખા કાળા ડોળાને પડીને પ્રાપ્ત થાય છે તેને અજકાન્ત કહે છે. જે ઉંચાઈ મેદના પ્રીજ મડળમાં જાય છે.

૧ ગદાધર કહે છે કે રક્તાલિપ્ત દનાં અણસો ઉપરથી આ રોગને જાળવી રાખવો, પણ કાર્તિકે કહે છે કે સમસ્ત દોષોથી અંગેલ અભિવ્યંધનાં અણસો લાગથી આ રોગને જાળવી રાખવો, અર્થાત્ મંદ એવા રક્તાલિપ્ત દનાં ઉપરથી જાળવવો નથી.

### ધોળા ડોળાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા વિષેની વ્યાખ્યા.

આંખોના ધોળા ડોળામાં પ્રસ્તાર્યર્મ, શુક્રાર્મ, રક્તાર્મ, અધિમાંસાર્મ, સ્નાય્વર્મ, શુક્રિત, અશુક્રિત, પિષ્ટક, શિરાગ્નલ, શિરાજપિડક અને બલાસમ્પ્રિત આ ૧૧ રોગો થાય છે. તેઓનાં ક્રમવાર લક્ષણ નીચે પ્રમાણે—

ધોળા ડોળા ઉપર પાતળું વિસ્તીર્ણ, કાળાશ્વણું કે રાત્તા જેવું ધોળું ચિહ્ન થાય છે તેને પ્રસ્તાર્યર્મ કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર સાદી પેટે ધોળું અને કુણ્ણપશુવાળું જે ચિહ્ન હોય તેને શુક્રાર્મ કહેવાય છે. આ શુક્રાર્મરૂપ માંસ ધણે કાળે કઠિ પામે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર રાતું તથા કુણું જે માંસ વધતું આવે છે તે રક્તાર્મ કહેવાય છે.

ધોળા ડોળા ઉપર પોહોળું, કુણું, જડું અને જરાક કાળાશ્વ સદિત રતાશ્વણું જે માંસ વધતું આવે છે તેને અધિમાંસાર્મ કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કઠોર, ફેલાતું અને આવ વગરનું જે માંસ થિયું-ચ્છતું થાય છે તેને સ્નાય્વર્મ કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કળાશ્વણાં અને માંસ જેવાં જે ગિંદુઓ થાય છે અથવા મોતીની ઢીપ જેવું થાય છે તેને શુક્રિત કહે છે.

ધોળા ડોળામાં સસ્યાના બેલી જેવું જે એક ગિંદુ થાય છે તેને અશુક્રિત કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કઠના તથા વાલુના કાપથી આવડા જેવું ધોળું અને મેથથી ખરડા-ઝેલ દર્પણ જેવું જે માંસ ઉંચું થાય છે તેને પિષ્ટક કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર જળાં જેવો કઠણ શિરાઓવાળો અને રાતો જે શિરાઓનો સ-સૂક થાય છે તેને શિરાગ્નલ કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કળા ડોળાની પાસે રહેલી અને શિરાઓથી વીટાયેલી જે ધોળા ફાલોળો થાય છે તેને શિરાજ પિડક કહે છે.

ધોળા ડોળા ઉપર કાંસા જેવું ધોળું, કઠણ અને પાણીના ટીપા જેવું જરાક ઉંચું જે ગિંદુ થાય છે તેને બલાસમ્પ્રિત કહે છે.

### પાંપણોના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા.

આંખોની પાંપણો બે હોય તે પૈકી ઉત્સાગિની, કુન્નિજ, ચામડી, વર્મકર્ષિ, વર્મકર્મ, શુક્રકર્મ, અંજન નામિજ, બાહવર્મ, વર્મબંધ, કિલટવર્મ, વર્મકર્મ, સ્નાય-વર્મ, પ્રકિલનવર્મ, અકિલનવર્મ, વાતવર્મ, વર્મબૂંદ, નિમેષ, રજિતાર્મ, લગણ, નિસર્મ-અર્મ કુલ ૧૬ રોગો થાય છે. તેઓનાં ક્રમવાર લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

પાંપણની અંદર મુખવાળી, બાહર સતી, અંદર પડવાળી, ખેતામાં થયી ફેલીઓ-નાળી, ચઢી અને બહુરવાળી જે ફેલીની નીચેની પાંપણમાં થોડીના પ્રકાપણ થાય છે તે ઉત્સાગિના કહેવાય છે.

પાંપણના અંતરમાં મુખથી અને કુંભીજ નામની વેળા પીળે જેવી ફેલી ફેલી જે સનિપાતથી થાય છે અને પુટે છે અને વા પુટી પુટી કમ્પા કરે છે તેને કુંભીજ કહે છે.

ચામડાવાળી, ચમ સદિત, બારે, રાતા સરસવ જેવી અને પીઝવાળી જે ફેલી પાંપણ-માં થાય છે તેને ચામડી કહે છે.

મણીજી, ત્રીણી ત્રીણી બાટી-નડી ફાલ્લીઓથી ઓમેર વીંટાયલી, તીક્ષ્ણ અને નડી જે ફાલ્લી પાંપણમાં થાય છે તેને વર્મશક્તિ કહે છે.

પાંપણમાં કાકડીના બીજ જેવી, ઓછી પીડાવાળી, ક્રીસી, અને તીક્ષ્ણ અણીઓવાળી જે ફાલ્લી થાય છે તે અશૌચવર્ત્મક કહેવાય છે.

પાંપણના અંદરના ભાગમાં ખરસઠ, અક્કડ, અને દાણુ જે લાંબો અંકુર થાય છે તેને શુષ્કાર્શ્વ કહે છે.

પાંપણમાં બળતરાવાળી, બોંકામાં જેવી બધાવાળી, રાતી, કુણી અને થોડી પીડાવાળી જે ત્રીણી ફાલ્લી થાય છે તેને અંજનનામિકા-આંજણી કહે છે.

પાંપણના જેવા રંગની અને કંકણપણાવાળી ફાલ્લીઓથી ચારે બાજુએ પાંપણ નડી મજા જાય તેને બહુલવર્ત્મક કહે છે.

પાણીથી ભરપૂર રહેનારા અને ચળવાળા પાંપણના સોજથી આંખો બરાબર મીચી શકતી નથી તેને વર્ત્મખંધક કહે છે.

પાંપણ કુણી રહે, થોડી પીડા, હંમેશાં રાતી અને એકએક પણ રાતી થનારી હોય તેને ક્ષિષ્ટવર્ત્મક કહે છે. આ રોગ કદના સંબંધને પામેલા લોહીથી થાય છે.

ક્ષિષ્ટવર્ત્મક જે લક્ષણો ક્યાં તે હોવા છતાં જો પિત્તથી યુક્ત લોહી બળતરા કરતું હોય અને તેને લીધે પાંપણો બીજા બની જાય તો તેને વર્ત્મકર્મ કહે છે.

પાંપણ જો બાહ્યર તથા અંદર કાળાશ્વવાળી હોય, મુજા જાય, પીડા થાય, વધુર અને બીજાથી રહે. તો તેને રથાવવર્ત્મક કહે છે.

પાંપણ લોહીક વેદનાવાળી બાહ્યર સુજેલી, અને હોડામાં અત્યંત બીજાથી રહે તો તેને પ્રક્ષિષ્ણવર્ત્મક કહેવાય છે.

ન ધોવાયા છતાં અને ધોવા છતાં પણ પાંપણો વારંવાર મળી જાય અને કામીજ રહે એ અક્ષિષ્ણવર્ત્મક કહેવાય છે.

પાંપણ ઠંડાણથી ખસી ગએલા સધિવાળી, મીચાવા તથા ઉપાડાવા-આદિ ગેણાઓ વિનાની અને પીડા સહિત કે પીડા રહિત રહે તથા સંકાચાક્ર જાય તેને વાતાહતવર્ત્મક કહે છે.

પાંપણોની અંદર ગોળપણા વિનાનો, થોડી પીડાવાળો, જરાક રાતો, અને થોડી રહેલો કંકણ ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તેને વર્ત્મશુદ્ધિ કહે છે.

પાંપણમાં રહેલો વાયુ પાંપણોની ઉપાડ મીચ કરનારી ક્ષિસઓમાં પેસીને પાંપણને અશ્વમ્મન કરે છે તેને નિમિષ કહે છે. આ રોગ અસાધ્ય છે.

પાંપણમાં રહેલો અને કામળપણાવાળો અંકુર વધ્યા કરે તેને શોષિતવર્ત્મક કહે છે. આ રોગ લોહીથી થાય છે અને જેમ જેમ કપાય તેમ તેમ વધ્યા કરે છે.

પાંપણમાં પાક વગરનો, કંકણ, નડો, થોડી વેદનાવાળો, ચળવાળો, ત્રીણી અને ચોર જેવી ગાંઠો થાય છે તેને લગણુ કહે છે.

ત્રણે દોષો પાંપણની બાહ્યર સોજને પેદા કરે છે, અંદર હિત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાંપણો કમળના મિસતી પેઠે પાણીનો આવ કર્યા કરે તેને બિસવર્ત્મક કહે છે.

અને વાયુ આદિ દોષોને લીધે પાંપણોનો સંક્રમ થાય તથા તેથી બેઠા કાચ નહીં તેને કુંચન કહે છે.



## પાંપણના વાળોના બે રોગનાં નામ તથા તેઓનાં લક્ષણો.

પદ્મકોપ અને પદ્મશાંત એ બે પાંપણના વાળોના રોગ છે. તેનાં લક્ષણો એ છે કે-વાયુએ ચલાવેલા પાંપણોના વાળો નેત્રમાં પેસે છે અને પેસીને આંખોને વારંવાર ધસે છે. ધસી ધસીને કાળા અથવા ઘોળા ડાળામાં સોજને ઉત્પન્ન કરે છે અને મૂળ સ્થાનથી ખરી પડે છે તેને પદ્મકોપ-પરવાળાં કહે છે. આ રોગ બચાંકર છે. વળી જે પાંપણના વાળોના આશયમાં રહેલું પિત્ત વાળોને ઉખેડી-ખેરવી ચળને તથા બળતરાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને પદ્મશાંત કહે છે.

## નેત્રના સાંધાઓનું નિરૂપણ.

પેહેલો સંધિ પાંપણના ફવાડાઓમાં અને પાંપણોમાં છે. બીજો સંધિ પાંપણોમાં અને ઘોળા ડાળામાં છે. ત્રીજો સંધિ ઘોળા ડાળામાં અને કાળા ડાળામાં છે. ચોથો કાળા ડાળામાં અને કીકીમાં છે. પાંચમો સંધિ કીકીમાં છે અને છઠો સંધિ આંખના હેઠમાં છે.

## સાંધાઓમાં થતા રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

પૂચાલસ, ઉપનાહ, પિત્તભાવ, કફભાવ, સન્નિપાતભાવ, રક્તભાવ, પર્વણી, અલ્પ અને જંતુમંથી એ ૬ રોગો નેત્રના સાંધાઓમાં થાય છે. તે નવ રોગોનાં લક્ષણોની ક્રમ-વાર નોંધ નીચે પ્રમાણે-

કીકીના સાંધામાં થએલો અને પકિલો જે સોજે મંધાતા ભડા પડેને આવે છે તેને પૂચાલસ કહે છે.

કીકીના સાંધામાં મોટો, લોઢા પાકવાળો, વિશેષ વલુરવાળો, કઠણ, રાતો અને ક્રો-ધી પીડાવાળો જે મઠિા થાય છે તેને ઉપનાહ કહે છે.

સાંધાના વચમાંથી, લાલાશ અને પીળાશથી મળેલ અથવા ઝેરલો પીળા ઉના પા-ણીનો આવ થાય છે તેને પિત્તભાવ કહે છે.

ધોળો, ઘાટો તથા ચીકણો આવ થાય છે તેને કફભાવ કહે છે.

સાંધામાં પાકેલો સોજે પણ વેહેવરાવતો હોય તો તેને સન્નિપાતભાવ કહે છે.

ઝરતું પડે ઉનું હોય અને તેમાં વધારે લોહી ઝરતું હોય તો તેને રક્તભાવ કહે છે.

કાળા ડાળા તથા ઘોળા ડાળાના સાંધામાં ગ્રાણ, સોજવાળી, રાતી, શીથી, અને બળતરા થાળી તથા પાકવાળી ફાલી પેદા થાય છે તેને પર્વણી કહે છે. આ રોગ લોહીના પ્રકોપથી થાય છે.

પ્રમેહના અધિકારમાં કઠી અથા છીએ તે પ્રમાણે રાતી, ઘોળી, ફાલીઓથી બાપ્ત અને ભયંકરપણાવાળી ફાલીઓ કાળા તથા ઘોળા ડાળાના સાંધામાં થઈ હોય તો તેને અલ્પ કહે છે.

પાંપણ તથા પાંપણના ફવાડાઓના સાંધાઓમાં ઉત્પન્ન થએલ અનેક રૂપોવાળા કીકીઓ ચળને ઉત્પન્ન કરે છે અને અંદર નેત્રને ખરાબ કરતાં કરતાં પાંપણ તથા ઘોળા ડાળાના સાંધામાં ભય છે તેને જંતુમંથી કહે છે.

૧- પાંપણના વાળો ઉગવાની જે જગ્યા છે તે જગ્યાને કાઢી લઈ પાંપણની અંદર લઈ જાય છે અને તે વાયુ મળા તથા ઘોળા ડાળા સાથે પચાયા-પુચ્યા કરે છે તેને પદ્મકોપ પ્રવાળાં કહે છે.

### આખા નેત્રમાં થતા રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

આર અભિષ્પંદ, આર અધિમંથ, સ્ત્રોતપાક, અશોષપાક, ક્ષાત્તિમંથ, વાતપમયંથ, મુષ્ણકિષ્ણક, અન્મતોવાત, અમ્બાપુષ્પિ, શિરોત્પાત અને શિરઃકર્ષ એ ૧૭ રોગો આખા નેત્રમાં થાય છે. તેઓનાં બૂદાં બૂદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

#### આર અભિષ્પંદોનાં નામ તથા લક્ષણો.

વાતાભિષ્પંદ, પિતાભિષ્પંદ, ક્ષ્માભિષ્પંદ અને રક્તાભિષ્પંદ એ ચાર છે. તે પૈકી જેમાં બોંકાયા જેવી પીડા, સ્તબ્ધપણું, ફવાડાંઓનું ઉભું થવું, વહુર, નેત્રોનું લુપ્તપણું, માથામાં વેદના, ચીપડાથી રહિતપણું અને આંસુઓનું ટાઢાપણું હોય તો તે વાયુના કાપનો વાતાભિષ્પંદ કહેવાય છે.

જેમાં બળતરા, પાકવું, શીતળ પદાર્થો ઉપર રૂચિ, આંખોમાંથી જલો પુમાડા નીકળતા હોય તેમ જણાય, તેનાં આંસુ ઝરે અને આંખો પીળી જણાય તો તે પિતાભિષ્પંદ કહેવાય છે.

તેના પદાર્થો ઉપર લાવ, બારેપણું, આંખોમાં સોજો, ખરજ, ચીપડાઓથી ખરડાએલાપણું, અત્યંત શીતળપણું, અને વારંવાર ચીકણો આવ થાય તેને ક્ષ્માભિષ્પંદ કહે છે.

આંસુમાં રાતાશ, આંખોમાં લાલાશ, ચારે કાર આંખોમાં અત્યંત રાતી રેખાઓ અને ખીખ પલ્લ પિત્તથી થયેલા અભિષ્પંદનાં લક્ષણો પુક્ત હોય તેને રક્તાભિષ્પંદ કહે છે.

#### આર અધિમંથનાં ચિહ્નો.

જે માણસો અભિષ્પંદોની ઉર્ફે ઔષધ વગેરે કરે નહીં તેવા મનુષ્યોને અભિષ્પંદોની વૃદ્ધિ થતી અક્રમમાં આકરી પીડાવળા આર અધિમંથો થાય છે. વાતાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ, પિતાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ, ક્ષ્માભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ અને રક્તાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ એમ ચાર પ્રકારો છે.

જે અધિમંથ જે અભિષ્પંદથી થયો હોય તે અધિમંથમાં તે અભિષ્પંદનાં ચિહ્નો હોવા ઉપરાંત અરધું ગ્રાધું જલો અત્યંત ઉમેડી લેવાતું હોય તથા અત્યંત મથી નંખાતું હોય એવી વેદના થાય છે. માત્ર અભિષ્પંદ અને અધિમંથમાં આલેખ તદ્દાવત છે તેમ આરે પ્રકરના અધિમંથમાં આ બુદા પ્રકરની વેદનાનાં સરખાંજ લક્ષણો છે.

જે અધિમંથ ક્ષ્માભિષ્પંદથી થયો હોય તો સાત રાત્રીની અંદર, રક્તાભિષ્પંદથી થયો હોય તો પાંચ રાત્રીની અંદર વાતાભિષ્પંદથી થયો હોય તો છ રાત્રીની અંદર અને પિતાભિષ્પંદથી થયો હોય તો તુરંતજ વા લલુ રાત્રીની અંદર જે વિચાર વિના ઉપાયો કરવામાં આવે તો દ્રષ્ટિનો નાશ કરી નાખે છે. (બહુ જોરથી આંખો દુખવા બાંધી હોય તેને અધિમંથ કહે છે.)

જે નેત્રો ચળથી સહિત, ચીપડાઓથી ખરડાએલા, આંસુવાળાં, પાકિયાં ઉંઘરાળાં હોય તેમાં રાત્રી, સોજવાળાં અને પાકવાળાં હોય તો તેને સ્ત્રોતપાક કહે છે. અને આ સ્થળોં લલુ હોય જલુ એક સોજો હોય તો તેને અશોષપાક કહે છે.

વાતાભિષ્પંદથી થએલો અધિમંથ થયા બાદ બેઠરઘરીથી બોલવા ન કરે તો સ્ત્રોતપાક પીડાઓ કરી આંખને પરાણે સુકારીને નાશ કરી નાખે છે. આર જે અધિમંથ ક્ષ્માભિષ્પંદથી થએલો છે. આ રોગ અસાધ્ય છે.

જેમ સમયે સાયુ સમયમાં અને કોઈ વખતે નેત્રમાં એમ વારંવાર કર્યા કરે અને અને બહારની લીમ એકઠાઓ થતા તેને વાતપથ્ય કહે છે.

આંખોમાં લગ્ન તથા લુપ્ત હોય આંખ મોંચાયથી રહે, બળવરા થાય, સારી લેડે દેખાય નહીં, અને ક્રિયાક્રી વેળાએ આંખ વિદૂત દેખાય તેને શુષ્કદિશ્યા કહે છે.

જેમ કેટલાકમાં રહેલો સાયુ ખીજ દેખાણમાં અર્થાત્ ડોકના વચમાં કે વાંકામાં, કા-  
ન્ધમાં, કામામાં દાક્ષિમાં અને પાંકામાં રહેલો સાયુ સમયે આંખ સમયે સમયમાં કાણી લે-  
લા હોવાનું કરે તેને અન્યતોષાત કહે છે.

આટલો રસ આવથી સાચી આંખ કળી, રાતા હોવાળી, બળવરા તથા એકજ ક-  
લિલ તરે એ તેને અમરેલીકુચિત કહે છે.

કેવી આંખમાં સીધા હોય ના ન હોય તથા આંખની નસો રાતી થઈ જાય અને  
બળવરા સારે સારે નિમ્ન વર્ણનાથી થાય તેને કિરોત્સાત-સમયકિય કહે છે.

જો અનુભવ બહાનથી કિરોત્સાતના ઉપાય ન કરે તો તેવી આંખમાંથી વારંવાર કાણી  
આંસુ આવે, પીડા થાય, આંખ રાતી થઈ જાય અને જેમ કામા નહી તેને કિરોત્સાત કહે છે.

### નેત્રના સામપણાનું લક્ષણ.

આંખોમાં કપાર વેદના થાય, બહુજ રાતી રહે, ચળ આવે, કોંકાયા જેવી ખૂટક  
થપા કરે, સણુક થાશે અને પ્રાણી કર્યા કરે તો બળવું કે આંખ આમસંકિત છે. તારે  
તે વખતે તે રોગીને લંબન, લેપન, અંજન, કુતપાન, કવાણ, બારે બોમન, સ્નાન અને  
શીરો કે કડો રસ તથા સાદનો શેક વગેરે ઉપયોગમાં લેવાં નહી, નહીતો નુકસાન થાય છે.

### આમરહિત આંખોનું લક્ષણ.

પીડા બોળી, ચળકતી, સોજો તથા કાંસુ કાંત અને દેખાવમાં નિર્મળપણું બહુાય  
તો નિરામનેત્ર બહુવાં; અર્થાત્ ઉપર મના કરેલાં કાંચો કરવા લાયક થયાં છે.

### નેત્રના રોગના ઉપાય.

અસમાં કાણી થોડી સોરી તસો એ છે તે માણમાં પહોંચેલી છે અને તેના સમયે-  
વાળી ખીજ પ્રજા પાણી લદાતી નસો આંખમાં પહોંચેલી છે જેથી તે ચમકી નસો કિપર  
સિયન, મદન અને લેપનથી આંખને હાયદો મળે છે. મેલથી, ગરમીથી, પસારથી કે દવાવા  
વગેરેથી તે પગની નસો કોપવંત થઈ આંખને ખરાબ કરે છે અટિજ નરમ બેડા પહેરવા,  
પહેને તોમનો આલેશ કરવો તથા મોંને સારી પેડે સોવા તો આંખો દોગરહિત રહે છે.

જેમ કેટલાકમાં લંબન, લેપ, લેપેડ, કિરોલેપ, રેય, અંજન અને અમરેલી-આદિકિયકો  
કાણી, કાંચા, કામા, સળેમમ, લાજ અને લાવ એ પાંચ રોગમાં પાંચ રાત્રિ લંબન કરવાથી  
શુદ્ધ થાય છે. અંજન, કામા, કામા, કે કવાણ પીવો એ આંખ દુઃખવા સાચી હોય તારે  
કે કિવન પાણી ઉપયોગમાં લેવાં; જેમકે આમ એટલો સાર રાત્રિ કાણી આંખનું અમરેલી  
જોડે કાંડે નિરામ-અમરેલી સાય તારે દિવાય કરવા. અર્થાત્ એવે દિવસે કિપાયો-અમરેલી

### અંજન આંજવાની મર્યાદા તથા વ્યાખ્યા.

કાળા ડોળાની નીચે છેક આંખના એક-જોડી અંજન કરવું. પ્રથમ કાળી આંખ  
માં આંજવું અને પછી તરમણી આંખમાં અંજન આંજવું, તેમાં પણુ આસર, પેપ,



ચઢા અને ફાગણ એટલા મહીનામાં બપોરે અંજન આંજવું. જેઠ, અષાઢ, આસો અને કારતક એટલા મહીનામાં પ્રભાતે અને સાંજે અંજન આંજવું. શ્રાવણ અને બાદરવામાં વાં-  
 ણાં ન હોય ત્યારે અંજન આંજવું, અને ચૈત્ર તથા વૈશાખ મહીનામાં મરજી પડે ત્યારે—ગમે  
 તે વખતે અંજન આંજવું. જે અંજન આંજવું હોય તે બે વેળાથી વધારે વખત આંજવું નહિ.  
 તેમજ શકિલા, બહુ રોએલા, બીનેલા, હાર પીધેલા, નવીન તાવવાળા, અભણવાળા અને  
 ઝાઝા પેલાખ વગેરેનું રોકાણ મએલા એટલા મનુષ્યોને અંજન આંજવું નહી. દોષો પાડી મયા  
 ( ત્રણ દિવસ ) પછી નેત્રામાં ચોમ્ય અંજન કરવું. જેથી નેત્રને તુરત ફાયદો થાય છે. જેથી  
 આંખ આંજવામાં આવે તેને અંજન કહે છે. ગોળારૂપ, રસરૂપ અને ચૂર્ણરૂપ એમ અં-  
 જનના ૩ ભેદ છે. એ અંજન બળવાન છે. સ્નેહન રોપણ અને લેખન એવા પ્રત્યેક અંજન-  
 ના ૩-૩ ભેદ છે. મધુર રસવાળું અને સ્નેહ ( લી વગેરે ) ચીકટવાળું અંજન હોય  
 તેને સ્નેહન કહે છે. તુરત તથા કડવા રસવાળું અને સ્નેહવાળું અંજન હોય તેને રોપણ  
 કહે છે અને ખારા, કડવા તથા ખાટા રસવાળું જે અંજન હોય તેને લેખન કહે છે. આ-  
 કૃં અંજન હોય તો ૧ વટાણા જેવડી, સાધારણ હોય તો ૧૫ વટાણા જેવડી અને અ-  
 ટકા મારે તેવું ન હોય તો ૨ વટાણા જેવડી, ગોળી કરવી. રસરૂપ અંજન હોય તો, ત્રણ  
 વાવડીંગ જેટલું ઉત્તમ, બે વાવડીંગ જેટલું મધ્યમ અને એક વાવડીંગ જેટલું કનિષ્ઠ  
 બળવું. અને ચૂર્ણરૂપ અંજન જે સ્નેહન હોય તો તેની ચાર સળી, રોપણ હોય તો ત્રણ  
 સળી અને લેખન હોય તો બે સળી ભરીને આંજવું. આંજવાની સળી બન્ને ગોળ સળી-  
 ચાવલાવાળી બેઝએ, લીસી આઠ આંગળ લાંબી, વટાણા જેવી ગોળ અને પથરા ધાતુ વગે-  
 રેની સળી બેઝએ. તેમાં પણ સ્નેહનમાં સોના વા ચાંદીની સળીનો, લેખનમાં ત્રાંખાની  
 લોહની કે પત્થરની સળીનો અને રોપણમાં આંગળીનો ઉપયોગ કરવો.

### આંખની આઠ ક્રિયાઓ.

રોક-પાણી વગેરેની ઝીણી ઝીણી ધાર કરવી. અશ્વેાતન-ટીપાં પાડવાં. પિંડી-ચો-  
 ટીસ-લોપરી મુકવી. ઝિડાલ-આંખની બાહાર ચારે બાજુએ લેપ કરવો. તર્પણ-તૃપ્તિ કરવા  
 માટે આંખ ઉપર દુધ વગેરે ભરવું. પુટપાક-પગલેનો રસ આંખમાં નાંખવો. અંજન-  
 આંજવું અને શસ્ત્રક્રિયા કરવી. આ આઠ પ્રકારે નેત્રના રોગોને નિર્મૂળ કરવા.

### આંખ ઉપર રોક કરવાનો વિધિ.

રોગીનાં નેત્રોને મીંચાવી તેઓની ઉપર ચાર આંગળ ઉંચેથી ઝીણી ઝીણી ધાર કર-  
 વી એ નેત્રના સમસ્ત રોગ ઉપર ફાયદાકારક છે. વાયુના રોગોમાં લી વગેરે સ્નેહન પદાર્થોની  
 ધાર કરવી, તે સ્નેહન રોક કહેવાય. પિત્ત તથા લોહીના રોગોમાં હરડે વગેરેના રસની ધાર  
 કરવી. કફના રોગો ઉપર મળને-ઉખેડનારાં મુંઠ વગેરે રસની ધાર કરવી. સ્નેહન રોક ૬૦૦  
 ચપટીઓ વગાડીએ તેટલીવાર સુધી, રોપણ રોક ૪૦૦ ચપટીઓ સુધી અને લેખન રોક ૩૦૦  
 ચપટીઓ સુધી કરવો, જેથી આંખો નિર્મૂળ થઈ જાય છે. રોક ક્રિયાસેજ કરવો, પણ રાત્રિએ  
 કરવો નહી; કદાચિત બહુ દુઃખ થતું હોય અને ધણીજ જરૂર હોય તો, રાત્રે પણ કરવો.

### અશ્વેાતનનો વિધિ.

રોગીની બન્ને આંખોને આંગળાંવડે ઉઘાડી રાખી તેમાં કવાય, મધ, કે સ્નેહન ટીપાં



નાખવાં તેને અગ્નિચોતન કહે છે. મળને ઉખેડવા હોય તો, આઠ ટીપાં, ભરતી કરવી હોય તો દસ ટીપાં, અને સ્નેહન હોય તો બાર ટીપાં નાખવાં. ઠંડી ઋતુમાં સ્નેહન ઉનાં અને તાપકારી ઋતુ હોય તો ઠંડાં ટીપાં નાખવાં. વાયુના દરદમાં કડવાં કે સ્નેહનાં ટીપાં, પિત્તનાં દરદમાં મધુર અને શીતળેતાવાળાં ટીપાં, અને કફનું દરદ હોય તો તીક્ષ્ણ, લુખાં તથા ગરમ ટીપાં નાખવાં. સધળાં પ્રકારનાં ટીપાંમાં ૧૦૦ ચપટી વગાડીએ તેટલી વાર મુકીને મળીને ભળવી. કોઈ રોગ ઉપર પણ રોગ ટીપાં નાખવાં નહીં.

### પિંડીનો વિધિ.

મુખકારી ઓપધોને સારી પેઠે વાટી ચેપલી કરી આંખ ઉપર મુકીને ઉપર મુકીને પાંચાં આંધમે, વાયુનું દરદ હોય તો સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ઔષધોની ચેપલી મુકીને, પિત્તનું દરદ હોય તો શીતળ ઔષધની અને કફનું દરદ હોય તો લુખાં અને ગરમ ઔષધોની ચેપલી મુકીને.

ઝેરનાં પીંડાં, ઝેરનાં મૂળ અને ઝેરનાં છાંય ઝેરોની ચેપલી મુકવી વધુનું, અંધતાની ચેપલીમાં કફનું, લીંબડાનાં પીંડાંની ચેપલીથી પિત્ત તથા કફનું, સુંઠ અને લીંબડાનાં પીંડાં વાટી તેમાં જરા સિંધાલુણ નાખી જરા ઉની કરેલી ચેપલીથી વાયુ તથા કફનું દરદ મટે છે અને સોમ, ચળ તથા પીંડાંનાં નાશ કરે છે. ત્રિફળાની ચેપલીથી ત્રણ દોષનું અર્થ ત્રિફળામાં અશીષુના ડાકવાં-પોસેના ડાકા અને અશીષુનો રસ નાખી કરેલી ચેપલીથી સર્વ પ્રકારનાં આંખોનાં દુખાવાનો નાશ કરે છે.

### ખડાસનો વિધિ.

પાંપણના વાળોના બાજે મુકીને આંખની ચોક્કર અરધાં આંગળ નેટસો નેડા લેપ કરવા તેને બિઠ્ઠાકર્મ કહે છે. લેપ ન મુકાયો હોય ત્યાં મુકીને રાખવો.

જેઠામેઘ, સોનાઝેર, સિંધાલુણ, દારૂંહળદર અને રસાંજન એઆ સરખે બારે બાર પાણી સાથે છુટી આંખની આસપાસ લેપ કરવો, જેથી સર્વ પ્રકારના નેત્ર રોગ મટી નવશે. અથવા રસાંજનનો અથવા હરડેનો, અથવા ખીલીના પાંડાનો, અથવા વજ, હળદર તથા સુંઠનો અથવા સુંઠ અને સોનાઝેર એઆનો લેપ કરવાથી આંખના રોગો મટી નવશે.

### તર્પણનો વિધિ.

જે પરમાં પવન તડકા કે ધૂળનો પ્રવેશ ન હોય તે પરમાં રોગીને ચતો સુવાડી અડ-કની કણકે બધ તેની આંખની ચારેકોર એ આંગળે ઉઘી, સરખી, મળજૂત અને પોહોળી પાળ બાંધી પછી રોગીના આંખો મીચાવી ઉનાં પાણીથી પીગળાવેલું થી અથવા પાણીથી ૧૦૦ વખત ધોતેલું થી કે, દુધમાંથી પરબાંયું કઠાડી લીધેલું થી પાંપણનાં વાળો છુટી નવે ત્યાં મુકી તે પાંખમાં ભરવું તે બરાબર પછી રોગીની આંખો ઉધડાવવી અને ૧૦૦ બોંક મુકીને તેટલીવાર રાખવું તેને તર્પણ કહે છે. આંખો લુખા પડી ગઈ હોય, સુંકાંઈ ગઈ હોય, વાંકી, મેંઘી થઈ ગઈ હોય, પાંપણોનાં વાળો ખરી પડતા હોય, શિરાત્પાત, અર્ધાનું માંડ માંડ ઉધડવું, તિમિર, અભુન, કુષા, અભિરૂપદ, અધિમંથ, શુષ્કાક્ષિપાક, સોજા અને વાતવેલું જેટલાં રોગો ઉપર તર્પણ ક્રિતકારી છે, પણ વાંદળાથી છવાયેલા દિવસમાં, પવનિ મરમીના દિવસમાં, પછીન દાંડના દિવસમાં, ચિંતામાં, સંભ્રમમાં અને ઉપદ્રવો

શાંત થયા પહેલાં નેત્રનું તર્પણ કરવું નહીં. ભાવપ્રકારા.

### પુટ પાકનો વિધિ.

સ્નેહથી ભરેલું ૮ તોલા ભાર માંસ લઈ તેમાં બીજાં ઓષધો ૪ તોલા ભાર નાખી અને દ્રવ પદાર્થો ૧૬ તોલા ભાર નાખી એકઠાં કરી તેનો પીડો કરી તેને પાંદડાંઓથી સારી પેઠે વીંટી પુટપાકની ( પૃષ્ઠ આઠમામાં કહેલી ) રીતે પ્રમાણે અગ્નિમાં પકાવી પછી તેમાંથી રસ નીચોવી લઈને રસનો તર્પણની રીતિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો. તર્પણ અને પુટપાકનો વિધિ કયાં પછી રોગીએ તેજદાર વસ્તુઓ, પવનની કપટ, આઠાશ અને સૂર્યનો તડકો જોવો નહીં.

આંખ દુખતી હોય તો-હરડેની જાલ, સિંધાલુણ, સોનાગેર, રસવંતી, દારૂહળદર અને હળદર એઓને ઘુંટી લેપ કરે તો આંખ દુખતી મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા લોહાના વાસણમાં લીંબુનો રસ નાખી એ રસને લોહાના બત્તાથી ઘુંટી બાંધી કરી આંખો ઉપર લેપ કરે તો આંખનો દુખાવો મટે છે. શારંગધર. અથવા “ અરીષ્ટ માસો ૧, પુલાવેલી ફટકડી માસો ૧ અને લોહર માસો ૧ લઈ લીંબુના રસમાં ઘુંટી લોહાની કડકીમાં જરા ઊનાં કરી લેપ કરે તો તાત્કાળ નેત્રનો દુખાવો મટે છે. અથવા પકાણી લોહર, પુલાવેલી ફટકડી, રસવંતી અને જેઠીમધ એઓને એક એક માસા ભાર લઈ બીજાં વાટી કુંવારપાકાના રસમાં કે પોસના ડાઘના પાણીમાં અથવા પાણીમાં મેળવી ૧ માસાભારની પોટકી કરી વારંવાર આંખ ઉપર દબાવે તો આંખનો દુખાવો મટી જાય છે. ” આંખમાં શૂળો ચાલતાં હોય તો-પકાણી લોહરને ઘીમાં શેકી, વાટી વજ્રગાળ કરી પોટકી ત્રાંધી ઊના પાણીમાં ઝબોળી તેથી આંખે શેક કરે તો ખટકા બંધ પડે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા આંખના દુખાવા ઉપર શેક માટે બકરીના દુધમાં સિંધાલુણ નાખી ઊતું કરી તેની સ્હેવાય તેથી આંખ ઉપર ધાર કરે તો વાયુની આંખ દુખતી હોય તો મટે છે. અથવા હળદર, દારૂહળદર, અને સિંધાલુણ એઓને બકરીના દુધમાં પકાવી એ દુધની આંખ ઉપર સ્હેવાતી ધાર પાડે તો આંખનો દુખાવો મટે છે. અથવા પકાણી લોહર અને જેઠીમધને બીજાં વાટી ઘીમાં શેકી બકરીના દુધમાં પકાવી તે દુધની આંખ ઉપર ધાર કરે તો ગરમીની આંખ દુખતી હોય તે મટે છે, તથા પિત્ત, રક્ત, લોહીવિકાર અને વાગવાથી થએલો આંખનો દુખાવો પણ મટે છે. અથવા ત્રિકર્ણા, લોહર, જેઠીમધ, સાકર અને મેથ એઓને ટાઢા પાણીથી ઘુંટી તેની આંખ ઉપર ધાર કરે તો લોહી વિકારથી દુખતી આંખો સારી થાય છે. શારંગધર. અથવા લીંબડાનાં પાન વાટી તેને લોહરના છોદીઆ ઉપર ચોપડી અગ્નિ ઉપર શેકો પછી વાટી તેમાંનો રસ નીચોવી તેનાં આંખમાં ટીપાં પાડે તો વાયુ અને લોહિથી દુખવા આવેલો આંખો મટી જાય છે. અથવા બૈરીના ધાવણનાં ટીપાં ૮ નાખે તો રક્તપિત્ત તથા વાયુના દુખવાવાળી આંખો સારી થાય છે. અથવા વાયુથી આંખમાં શૂળ ચાલતું હોય અને ઉપાયો કરવા છતાં પણ આરામ ન થતો હોય તો, કપાળનો નસોનું કાંઈપણ પ્રકારથી લોહી કઢાવવું અથવા ભમરોની નસને ડાંબી દેવી અથવા સરગવાના પાંદડાંની થેપલીથી કહેનો દુખાવો અને લીંબડાનાં પાંદડાં બીજાં વાટી તેની થેપલીથી નિત કહેનો દુખાવો મટે છે. અથવા આંખગાને પાણી સાથે બીજાં વાટી આંખે થેપલી મુકે અથવા બકાયલુ લીંબડાની લીંબોળીને પાણીથી વાટી થેપલી મુકે તો

પિત્તના સજ્જકા-દુખાવો મટે છે. અથવા ત્રિફળાને વાટી થેપલી કરી આંખ ઉપર મુકે તો ક્ષય પિત્તનો દુખાવો મટે છે. અથવા લોદરને કાંજમાં વાટી ઘીમાં તળી થેપલી કરી આંખ ઉપર મુકે તો લોહીવિકારથી આંખો દુખતી હોય તે મટે છે. અથવા મુક અને લીંબડાનાં પાન વાટી જરાક સિંધાલશુ નાખી તેની આંખ ઉપર થેપલી મુકે તો આંખનો સોજો અને જળનો નાશ કરે છે.

આંખની પાંપણની કીનારી ઉપર આંજણી થઈ હોય તો-ઘીથી શેકી શસ્ત્રથી છેદી પછી તે ઉપર મજુશીલ, એલચી, તગર, સિંધાલશુ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી આંજણી ઉપર ચોપડવું.

### નેત્રરોગના અન્ય ઉપાય.

શંખના વચ્ચેનો નક્કર ભાગ, બેહેડાની મીંજ, હરડે દિવા હરડેની મીંજ, શુદ્ધ મજુશીલ, પીપર, મરી, ઉપલેટ અને વજ, એઓને સરખે ભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી બકરીના દુધમાં સારી પેઠે ઘુંટી જવ જેવડી કે જવ જેવી ગોળીઓ કરી તેમાંથી એક વટાણા જેટલું પાણીમાં ધસી આંખમાં આંજે તો તિમિરનો, માંસ વધતું હોય તેનો, કાચ ( મોતીઓ ), પડળ, અર્જુન, રતાંધળાપણું અને એક વર્ષની મુદતનું કુલું એટલા નેત્રના રોગોનો આ ચંદ્રોદયવર્ત્તિ નાશ કરે છે. અથવા કેસુડાનાં પુલ્લનો રસ કાઢાડી કરકચના બીજના ચૂર્ણને કેટલીક ભાવનાઓ કષ્ટ ઘુંટી લાંબી ઝીણી ગોળીઓ કરવી. પછી તે ગોળીને પાણી સાથે ધસી આંખમાં આંજવાથી આંખનાં કુષ્માં, છારી, ઝાંખ વગેરેનો નાશ કરે છે. આને લેખનવર્ત્તિ કહે છે. અથવા હાથીનો, સૂઅરનો, હિંટનો, બળદનો, ઘોડાનો, બકરાનો અને ગધેડાનો એટલાના દાંત લઈ ( અને એ દાંતોથી ચોથા<sup>૧</sup> ભાગે ) શંખની નાભિ, વગર વિષેલાં સાચાં મોતી, સમુદ્રીશુ, ( અને મરી ) એ સઘળાંને સમાન ભાગે લઈ સારીપેઠે પાણી સંગ્રાથે ઘુંટી જવ જેવી લાંબી ગોળી બનાવી પાણી સાથે ધસીને આંજે તો સર્વ પ્રકારનાં કુષ્માંનો નાશ કરે છે—આને દંતવર્ત્તિ કહે છે. ( આ પશુ લેખની વર્ત્તિકા છે. ) અથવા તલનાં કુલ ૮૦, લીંડીપીપરના કુલ ૬૦, જાંબનાં કુલ ૫૦, અને કાળાંમરી ૧૬ એઓને સારીપેઠે પાણી સાથે ઘુંટી ગોળી બનાવી તેને પાણી સાથે ધસી ૧૫ વટાણા જેટલી આંજે તો તિમિર, અર્જુન, કુલું અને માંસનો વધારો એટલા નેત્રના રોગોને અવશ્ય મટાડે છે—આને કુમારીકા વા કુસુમિકાવર્ત્તિ કહે છે. ( આ ચેપણી ગુદિકા કહેવાય છે. ) અથવા ૨ રસાંજન, હળદર, કાર્ફળદર, માલતીનાં પાન, અને લીંબડાનાં પાન એઓને સરખે ભાગે લઈ ગાયના છાણના રસમાં વાટીને તેની ગોળી કરવી અને તેમાંથી ૧૫ વટાણા જેટલું આંજે તો રતાંધળાપણું મટી જાય છે. ( આ ગોળી ચેપણી કહેવાય છે. ) અથવા આંખજાની મીંજ એક ભાગ, બેહેડાની મીંજ ૨ ભાગ અને હરડેની મીંજ ૩ ભાગ લઈ પાણી સાથે સારીપેઠે ઘુંટી ગોળી કરવી. એમાંથી બે વટાણા જેટલું આંજવામાં આવે તો, આંખમાંથી કરણ પાણી અને વાયુ કે લોહીનું દરદ હોય તે મટી જાય છે. ( આ રનેહનવર્ત્તિ કહેવાય છે. ) અથવા શુદ્ધ કરેલું મેરચુથુ, સોવનખાખી,

૧ દાંતથી ચોથા ભાગે અન્ય ચોપણો લેવાં તથા તેમાં ૨ મરી લેવાં. ચક્રવર્ત.

૨ કાર્ફળદરને બકરીના દુધમાં અને પાણીમાં ઘસીને, માવો બનાવ્યો હોય તેને રસાંજન-રસ, વંડી-સેત-કાર્ફળદરનો શીરો કહે છે.



સિંધાલુણ, સાકર, શંખની નાભિ, મણુશીલ, સોનાગેર, સમુદ્રીણ અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાઢવી આંજે તો પાંપણના રોગ, તિમિર, મોતીયો અને પુલ્હં એઓનો નિવૃત્ત પ્રકારે નાશ કરે છે. ( આ રોપણુરસક્રિયા કહે છે. ) અથવા સ્ત્રીઓને કપરના સમયે વડના દુધમાં ઘુંટી કે વડના દુધ સાથે આંખમાં આંજે તો એ મહીનાનું કુલ્હં દુરલ્ભ મળે. અથવા મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી વાટીને આંજે તો ઘેન મટી જાય છે. ( આ જાતે લેખનરસક્રિયા કહેવાય છે. ) અથવા જાંબનાં ફુલ, પરવાળાં, મરી, કડ્ડ, ઘોડાવળ અને સિંધાલુણ એઓને બકરાના મૂત્રમાં ઘુંટી આંજે તો ઘેન મટી જાય છે. ( આ રસક્રિયા છે. ) અથવા રસાંજન, રાળ, જાંબનાં ફુલ, મણુશીલ, સમુદ્રીણ, સિંધાલુણ, સોનાગેર અને મરી એઓને સમાન ભાગે લઈ વાટી મધમાં ઘુંટી આંખે આંજે તો પ્રકલીનવર્તમના ક્ષેદ અને ચળનો નાશ કરે છે. ( આ રોપણુરસક્રિયા છે. ) અથવા ચળનો રસ એક તોલાભાર લઈ તેમાં મધ અને સિંધાલુણ ૧-૧ માસા ભાર નાખી સર્વને સારી પેઠે ઘુંટી આંજે તો પિત્તાર્મ, તિમિર, મોતીયો, ચળ, દષ્ટિનો નાશ તથા ઘોળા અને કાળા ડોળાના અંદર પ્રવેશ કરેલા નેત્રરોગો વગેરેનો નાશ કરે છે. ( આ રોપણુરસક્રિયા છે. ) અથવા સાદોડીના મૂળને દુધમાં ( કે સીના ધાવણમાં ) ધસીને આંજે તો ચળ, મધમાં ધસીને આંજે તો પાણીનું તરલું, લીમાં ધસીને આંજે તો પુલ્હં, તેલમાં ધસીને આંજે તો તિમિર અને કાંજમાં ધસીને આંજે તો રતાધળાપણું એઓનો, જેમ સૂર્ય અંધારાનો નાશ કરે છે. તેમ આ સાદોડીના પ્રયોગો ( નેત્રના રોગોનો ) નાશ કરે છે. અથવા બાવળનાં પાંદડાંને ફવામ કરી તેને શીરા એક ગાય ત્યારે મધ મેળવી આંજે તો આંખમાંથી ઝરતું પાણી તુરત બંધ થાય છે એમાં બહુ મદદ નથી! ( આ રોપણુરસક્રિયાઓ છે. ) અથવા નિર્મળીના બીજને મધમાં ધસી લેખે બરાસ નાખીને આંખમાં આંજે તો આંખો નિર્મળ થાય છે. ( આ રોગરસક્રિયા છે. ) અથવા કાળા સાપની ત્વચ્છી, શંખની નાભીનું ચૂર્ણ અને નિર્મળીના બીજનું ચૂર્ણ, એઓને એકત્ર ઘુંટી આંજે તો સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે. એટલુંજ તરીકે પણ આંખ વખતથી અંધ થયો હોય છતાં આ આંજનના આંજનથી દેખતો થાય છે. ( આ રસક્રિયા છે. ) અથવા કુકડીના ઈંડાનાં છોતરાં, મણુશીલ, કાચ, શંખનાભીનું ચૂર્ણ, ચંદ્ર અને સિંધાલુણ એઓને સમાન લઈ સૂક્ષ્મ વાટી નિત્ય આંજવામાં આવે તો પુલ્હં વગેરે નેત્રના રોગોનો નાશ કરે છે. ( આ લેખનચૂર્ણ છે. ) અથવા મરી ૧૨ રતીભાર, પીપર તથા સમુદ્રીણ ૨૪-૨૪ રતીભાર, સિંધાલુણ ૧૨ રતી અને શુદ્ધ સુરભો ૨૧ તોલા લઈ એઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી ચાળા ચિત્રા નક્ષત્રે આંજે તો વા ચિત્રા નક્ષત્રના દિવસથી આંજવું શરૂ કરે તો તેથી ખરબ, મોતીયો, ક્ષાર્ત અને મળ વગેરેનો નાશ કરે છે. ( આ લેખનચૂર્ણાંજન છે. ) અથવા કલખાપરીઆને સુંદર ખરબમાં વાટી પાણીમાં સારી પેઠે ઈંજવી રાખી તેની સખળી આજ લઈ નીચે રહેલા ભાગને ફેંકી દેવો. તે સખળી આજ સુકાઈ પાપડી જેવી મધ બધ ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ત્રિફળાના રસની ૬ બાવના દઈ તેમાં દશમાં ભાગે બરાસ નાખી સારી પેઠે ઘુંટીને આંજે તો નેત્રના સમસ્ત રોગો મટી જાય છે. ( આ રોપણુ ચૂર્ણ છે. ) અથવા ઘોળા સુરમાને અમિથી તપાવી તપાવી સાત વાર ત્રિફળાના

૧ જે વસ્તુઓના રસ લેવા લખ્યું હોય પણ કદાચ રસ ન મળે તો તે વસ્તુને કાઢી તેના ક્વાથ કરી ઉપયોગમાં લેવો.



રૂઝ છે. હાલમાં હંડો ચાડવો અને ૭ વાર સીઓના ધાવણથી હંડો ચાડવો. મળી એ સુચકાને માફી પેડે છુંદી તાળી આંખમાં આંજે તો લેથી સર્વ પ્રકારના આંખના રોગો જનમ મળી જાય છે. આ ચોવીરાંજન કહેવાય છે. ( આ રોગનિવૃત્તિ છે. ) અમલ શુદ્ધ સીસાને વારંવાર ૧ તપાવી ત્રિધાના રસમાં, જળભાંગરના રસમાં, આલના રસમાં, લીમાં, મધમાં, ગેસલમાં, અને બકરીના દુધમાં એમ માથું ઉડે નહીં તે પ્રકારે એક પછી એક માં ધરવું. પછી તે ઉત્તમ સીસાની સખ્ત બનાવીને આંખમાં ફેરવ્યા કરજી, એથી તે સર્વ પ્રકારના નેત્રના વિકારોનો નાશ કરે છે. આને દ્વિપ્રસાદનામળી કહે છે. અમલ શુદ્ધ પૂરે કહેલા પ્રકારે સીસાને શુદ્ધ કરી તેના બરોબર શુદ્ધ પાણી લાઇ તે બળેના બરાબર શુદ્ધ સુરમેા મેળવી સર્વત્ર અંજનભોગ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણના દસમા ફિરજે બરાસ મેળવી પુરક સીસાં છુંદી ચાળી લેવું. આના અંજનથી સખળ પ્રકારના નેત્રના રોગો થકી જાય છે. આ નમનામળ વા પ્રયોજન કહેવાય છે.

સાધનું ઘેર ફરે મવાનું ત્યાંજન સુધી—ગુદ નેપાળાની મીઠને લીંબુવા રસની રસ  
ભાવનાઓ ફરે મીઠી પુંડી જલ જેવળી સ્વામી વાટ કરી માણસની જાણમાં મરી જાય  
મીં જાંજો લો સાધનું ઘેર નાહ માય છે ભને તે માણસ જીવે છે. સ્વારંગમર.

આંખ દુખતી હોય તો-અંજીર અને હોળી જે બન્નેને પાણીમાં ઘસી આંખની  
ઘાંઘરી ઘેર દેનો. લેપ કરે તો વાયુ પિત્ત અને કફ વગેરે વિકાસથી આંખમાં દુખાવો થયો. હોળી તે  
મદ્યી જન્ય છે. અંજીરમાં કહેણે કે, વાયુ પ્રયોગ અને અનુભવેલ છે. અથવા કુખાના રસમાં એજીર  
કિંમતે મરડી આંખે તો આંખમાંની પીળાશ (કમળો) માત્ર ઘેરા વખતમાંજ નાશ પામે છે.  
અથવા કુખાની અને ઘીથી તો રસ સમાપ્ત થાય છે પણ તે બન્નેની બરોબર સહીતુ માનવુ થઈ  
કાંઠાની માળીમાં નુકસી થઈનેજના બતાવી સારી પેઠે છુટી ફરી સંખાના બતાવી ૩ બરોબર  
છુટી છુટી અંજીરે અથવા જોતું થાય ત્યારે આંખમાં આંખે તો કુખત આંખના સેવ-સેવ પાતું  
વગેરે મદી જન્ય છે. આને નારકામાંજ કહે છે. અથવા મુંઠ, હરડેની ઝાલ, વગરજી કળમી,  
શુક્ર પાપડીઓ, રક્તકી, મિળો મળો અને સામા એજીરે સમાપ્ત થાય છે, તેથી બરોબર સાથે  
અથવા કંઠડી અને મગર વિષેમાં સામા મેલી લઈ સધાઈને લીંદુના રસમાં ૩ વિવિધ  
છુટી એજીરો બનાવી મધી પાણી સાથે ઘસીને આંખે તો લિંદર, સીના પાવણુ સાથે  
આંખે તે કુખ, અથવા મેલીઓ મગરમાં આંખે તો આંખનો એવ, કાચાના રસમાં મરડી  
તે આંખે તે પાણીનું મરડું, જળમાંગરાના રસથી રસાંખનાપણું, એજીરથી આંખે તો એ  
પણું જે આંખનું મોઢું અને કળના રસથી આંખે તો, આંખમાં વધતું થાંસ એ સર્વ મદી જન્ય  
છે, અર્થાત્ જુદાં જુદાં અનુભાતોથી જુદા જુદા સેજોનો નુકસ કરે છે. આ નુકસાત્કારથી  
એજીર છે, અથવા અંજીરમાં પાંદડાંને એક મસ-કુસકીમાં પાણી તે ઉપર શુદ્ધ જલ-  
તણાં પાવણાં પવણાં પાણી તે ઉપર ફરીને આંખામાં પાંદડાં ખાજવાં. આ પ્રમાણે મોઢી જે  
મસને જુદાં જુદાં જુદી આંખામાં મેલી મુક્તિ સાથે અથવાથી કે જુગળીની પુંકથી મધી

[illegible]

૨ આ પુસ્તકમાં હમા જે અને તેને ગુજરાતીમાં છું મહે જે તે જણાવ્યું નથી. - ભા. સહી

જ્યારે અંધારા જેવી લાક્ષણિક કુલડી જણાય ત્યારે તેને કહાડી લઈ ઝીણું ધુંટી તેનું અંજન કરે તો, નેત્રાના સધળા રોગો મટી જાય છે. અથવા ગધેડાનો દાંત-દાદ લઈ પાણીમાં ધસી આંખમાં આંજે તો ક્ષીતળાનું ડુલું મટે છે. અથવા જીનું ઘી આંખમાં આંજે તો નેત્રના રસમસ્ત વિકાર નાશ થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય “ અથવા આંખનાં અને ગધેડાથી મારેલું શુદ્ધ ત્રાંબુ વાટી તેનું અંજન કરે તો સખળવાયુ, તથા પડળ વગેરે આંખના રોગોને મટાડે છે. અથવા શુદ્ધ મોરચુ, ટુલાવેલી ફટકડી, પીપરનાં બીજ અને સાકર એઓને સમાન લઈ વાટી કાળજી બનાવી આંખમાં આંજે તો તેથી છાયા, ડુલું અને પાણીનું ઝરવું વગેરે મટી જાય છે. ” અથવા હળદર, લીંબડાનાં પાંદડાં, પીપર, મરી, વાવડીંગ, મોચ અને હરડે એઓને સમાન લઈ બકરીના મૂત્રમાં વાટી દીવટ સમાન ગોળી બનાવી છાંયામાં સુકવી પાણીથી ધસીને આંજે તો તિમિર, ગોમૂત્રથી ધસીને આંજે તો પડળ-મોતીયા અને સ્ત્રીના ધાવણથી આંજે તો ડુધાનો નાશ કરે છે—આ ચંદ્રપ્રભાવર્તિ કહેવાય છે. ભાવપ્રકારા. અથવા “ હરડેની છાલ ૧ ભાગ, બેહડાની છાલ ૨ ભાગ, આંખનાં ૪ ભાગ, સ્ત્રીનાવરી ૮ તોલા, જેડીમધ ૪ તોલા, તજ (દાલચીની), સિંધાલુલુ, (લાહોરી નીમક) પીપર, અને સાકર એ સર્વને જરોબર લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ટાંક ૨ ભાર મધ અને ઘી સંગાથે ૪૯ દિવસ સુધી સેવન કરે તો તિમિરને, પડળને, મોતિયાને, રતાંધળાપણાને, ડુધાને, પાણીના ઝરવાને, અને સખળવાયુને સારાંશમાં સધળા નેત્રના રોગોને આ દ્વાદશામૃત હરીતકી દૂર કરે છે. ” અથવા ત્રિકાળનો રસ ૬૪ તોલા અને આમળાં કે આમલીનો રસ ૬૪ તોલાબાર લઈ તે રસમાં પીપર, સાકર, પ્રાખ, ત્રિકાળ, લીલું કમળ, જેડીમધ, ખીરકાલો, કુંચ અને ભોરીમણી એઓનો ક્લેશ નાખી તેઓ સાથે ગાયનું ઘી ( મંદ અગ્નિદ્વારા ) પકાવવું. જ્યારે સર્વ રસ બળી જાય અને એકલું ઘી રહેલું જણાય ત્યારે કિતારી લઈ ગાળીને સુંદર રીતે પાત્રમાં ભરી લેવું. એ ઘીમાંથી અનુમાન પ્રમાણ બોબર્ન ક્યાં પહેલાં, બોબર્નના વચમાં અને બોબર્ન ક્યાં પછી પીએ તો તેથી સધળા પ્રકારના નેત્રરોગો નાશ થાય છે; અર્થાત્ આંખો બહુ રાતી હોય, લોહીદાષ, લોહીનું ઝરવું, રતાંધળાપણું, મોતીયા, નીલિકા, પડળ, માંસનું વધવું, અભિષ્પંદ, અભિમંચ, મહાદારુણ-પક્ષ્મદાષ, અને ત્રણે દોષોએ કરેલા નેત્ર સંબંધી રોગો ઉપર આ પ્રયોગ અત્યંત ફિતકરક છે. ગીધના સમાન દષ્ટિ થાય છે. બળ અને જહરામિતે વધારનાર છે. આ મહાત્રિકાલ-લઘુત કહેવાય છે. ચક્રદત્ત. અથવા સફેદાને ઝીણો વાટી ચીનાઈ વાસણમાં નાખી પાણીમાં હલાવી નાંખવો, જ્યારે મફેદો નીચે જમી જાય ત્યારે પાણી નીતારી નાંખવું. એમ ત્રણવાર ક્યાં પછી જે સફેદો રહે તે સફેદો માસા ૧૦ અને અંજરૂત માસા ૩ લઈ અંજરૂતને જે ચીને દીકરી ધાવણી હોય તેનું ધાવણ લઈ તેમાં તેને વાટી પછી સફેદામાં મેળવી તેમાં કતીરો ગ્રંદ માસા ૧, જરાસ રતી ૪ અને કડાયો ગ્રંદ માસા ૧ ભાર લઈ

૧. શારંગધરજી કહે છે કે—જમીને કઢવા પછી બળે હાથની હથેલીઓને ધસી ( ત્રણ વખત ) બળે નેત્રો ઉપર ફેરવે તો, તિમિરદિ સર્વ નેત્રના રોગો નાશ થાય છે. તથા મ્હોંમાં ઘસા જણીને જામવો ભરી ટાલ પાણીની પ્રત્યેક નેત્રને ત્રણ અંજળી હાંટે. અર્થાત્ ત્રિકાળ-સવાર-બપોર અને સંધ્યા વખતે હાંટે તો જામવણ પ્રકારનો આંખમાં રોગ થતોજ નથી અને ઘસા હોય તો તે આ પ્રયોગ કરવાથી નાશ પામે છે. ( આ બળે પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે એમ કું માસ લીંબુ સંમર્ધન અણસવ ઉપરથી કહી સકું છું. )

આ. ઉત્તમ.

તેઓને સુશાખજળમાં સારી પેઠે ધુટી ભેર જેવડી ગોળી વાળી પાણી સાથે ઘસી અંજન કે લેપ કરે તો ગરમીના નેત્રરોગો, આંખનું દુખવું, સોજા કે ખટક વગેરે સમસ્ત રોગો નાશ પામે છે. ”

### વાગ્બટજીના મત પ્રમાણે મોતીઓ કાઢાડવાની વ્યાખ્યા.

કાચો મોતીઓ હોય તો, શસ્ત્રવતે કાઢાડવો નહીં, પણ પાકી ગયો હોય તો કાઢાડવો. તે પાકેલા મોતીયાર્ણિદુનાં લક્ષણ એ છે કે—કીકી ઉપર દહીના ઘોળવા જેવો જથ્થામ અને તે મનુષ્યને કથુંપણ દેખાય નહીં તથા આંખમાં પીડા થાય નહીં ત્યારે તે મોતીઆને પાકો ધ્યેયો સમજી શસ્ત્રવતે યુક્તિપૂર્વક કાઢાડી નાંખવો; પરંતુ દ્રષ્ટિપિનસ, ઉધરસ તથા અજીર્ણ રોગીનો, ઉઘટી થએલાનો, બીકથુનો અને માથામાં, કાનમાં તથા આંખમાં સજીક આવતા હોય તે રોગીનો મોતીઓ કાઢાડવો નહીં, તથા શ્રાવણ, કારતક અને ચૈત્ર માસમાં પણ મોતીઓ કાઢાડવો નહીં. મોતીઓ કાઢાડતાં પેહેલાં વિશેષ તાપ, વિશેષ ટાકાક, વિશેષ વર્ષા ન હોય અને સાધારણ કાળ હોય તે વખતે રેચ વગેરેથી શરીરને શુદ્ધ કરી બોજન જમ્યા પછી દિવસના પહેલા પોહોરમાં, સુંદર મકાનમાં, અજવાળાવાળી પવન રહિત જગ્યામાં ઢીંચણ વરાણીએ સારી રીતે બેસારી શસ્ત્રક્રિયામાં પ્રવિણ વૈદે મુખની વરાળથી રોગીની આંખને પરસેવાયુક્ત કરી પોતાના અંગુઠાવતે રોગીની આંખ મસળી મેલને એકઠો કરી તે રોગીના પછગાડે એક ચતુર—સુધક માણસને બેસારી તેના હાથવતે રોગીને પકડી રખાવી, નાક તરફ દષ્ટિ રખાવી, શરીર માથું વગેરે હલાવવા ન દેતાં માથાને પકડી કાળા ડોળાથી અરધ આંગળ ભાગ છોડી અને કટાક્ષથી પા આંગળ છોડી વૈદે પોતાની અંગુઠા પાસેની તથા વચલી આંગળીથી અને અંગુઠાથી શસ્ત્ર—નસ્તરને પકડી હાથને સ્થિર રાખી હલકા હાથે દૈવકૃત છિદ્રના પડખામાંના ઉપરના ભાગે શસ્ત્રપ્રયોગ કરી મોતીયાના પડને પૂરી રીતે કાઢાડી લેવો. જમણી આંખમાં ડાબા હાથથી અને ડાબી આંખમાં જમણા હાથથી શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો. પછી રોગીની સારી પેઠે આવજત રાખી અને દિલાસા સાથે વૈદે સ્ત્રીઓના ધાવણનાં પેલ મુકી શસ્ત્રની અણીવતે નેત્ર મંડળને નિર્લેખીત કરવું. પછી રોગી પીડા ન પામે તેવી રીતે વૈદે ધીરે ધીરે નાસિકાદ્વારા કફને પ્રેરિત કરતો થકો ઉત્સિચનથી દષ્ટિ મંડળમાં પ્રાપ્ત થએલા કફને દૂર કરી, સ્થિર થયા અથવા અંજાયમાન થયા દોષોમાં બાહારથી નેત્રને સ્વેદિત કરી પછી વસ્તુને દેખવા લાગે ત્યારે શસ્ત્રને ધીરે ધીરે કાઢાડી લેવું પછી ધીનાં પેલ મુકી પાટો બાંધી જે આંખમાંથી મોતીઓ કાઢાડ્યો હોય તેની સામેની બાજુના પડખે રોગીને સુવાડી દેવો, પછી જો અને આંખોમાંથી મોતીઓ કાઢાડ્યો હોય તો ચત્તો સુવાડી દેવો. પણ પવન વગરની જગ્યાએ માથું પગ ન હલાવવા દેતાં સુવાડવો; તથા જીક, ઉધરસ, ઓડકાર, થુંકવું, પાણી પીવું, નીચું મ્હોં કરવું, સ્નાન, દાંતણ અને ખાવું એ સાત દિવસ સુધી કરવા દેવાં નહીં. અર્થાત્ હલકું બોજન કરાવવું. પીડા થાય તો આંખે સ્હેલાય તેવા ઉના ઘીનો શેક કરવો. અને ત્રિકટુ, આંબળાં, તથા પુષ્કરમૂળ એઓના ફવને બી સાથે ત્રણ દિવસ પીવો. પછી પાટો છોડી વામને હરનાર બાંધધોવડે સિંચન કરી સાતમે દાહાડે બરોત્તર આંખ ખુલ્લી રાખે તો હરકત નથી; પરંતુ બન્નાં સુધી દષ્ટિ સ્થિર ન થઈ હોય ત્યાં સુધી ત્રીણ પદાર્થો તથા તેજદાર વસ્તુઓ વગેરે જોવાં નહીં અને કિંચિત્ પણ કુપથ્ય સેવન કરવું નહીં નહીં તો, સોજરોગ, પીડા અને અભિમંદ



આદિ રોગો માન્ય છે; મધાએગ્ય ઉપચારે કરવા. આ સંબંધી સવિસ્તર ગુલાસો મેળવવો હોય તો વાગ્લાટના ઉત્તરસ્થાનનો ગોથો અધ્યાય જોઈ મેળવવો.

### નેત્રના રોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

ગોથા, ધડ, મગ, માયનું ઘી, ગાયનું દુધ, સાકર, મધ, સિંધાલુષુ, મેથાની બાજી, તાંદળને, સાટોડીની બાજી, ડોડીની બાજી, બચવાની બાજી, મત્સાક્ષી અને વિકાર રહિત ગુણવાળા પદાર્થો સેવવા યોગ્ય છે. વળી ઠંડા ઉપાયો, ઝીંના દુધનો શેક, સાટોડીની જડના કફનો શેક અને નિર્વાતિસ્થાન તથા પ્રકાશનું ન જોતું એ સદા હિતકારી છે. આંખનો દુખાવો મટવા પછી પણ તડકા, ટાઢ, દહી, શરદી, પવન, ખટાશ, મહેનત, ઝીણી વસ્તુઓને ધારીને નિહાળવી, દૂર દ્રષ્ટિ કરી કોઈ પદાર્થને જોવા અને અતિ ઠંડી વસ્તુનું અંગન તથા પ્રહાર એટલી બાળતોથી જમવું એજ હિતકારી છે. કેળાં, મગફળી, ઢાળું, બાજીનું શાક, સીસંગે, અડદ, ઉજ્જરો, ગવારફળી, ખારા ખાટા, ગરમ, વાયડા, અને ઠંડા પદાર્થો, કાંજી, સરસીયું, ખાણીમાં તરવું, અવળા અસ્તરેથી-સ્થામા અસ્તરથી હળમત કરાવવી, માછલાં, દહી, ગાયડી મસાલા અને સૂર્યાદિના પ્રકાશ સ્થામું જોવું, વગેરે વગેરે સેવવા યોગ્ય નથી માટે એ કુપથ્યને ત્યજી સર્વ ઈદ્રિયો કરતાં આંખનું વિશેષ કરીને રક્ષણ કરવું.

૧ નેત્ર રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## કર્ણ-કાનના રોગોનો અધિકાર.

૦

### સુશ્રુતજનક મત પ્રમાણે કાનના અઠ્યાવીસ રોગોમાં નામો.

કર્ણચળ ૧, કર્ણનાદ ૨, બધિરતા ૩, ક્ષેડ ૪, કર્ણગ્રાવ ૫, કર્ણકેડુ ૬, કર્ણગૂચ ૭, પ્રતિનાદ ૮, કૃમિકર્ણ ૯, પ્રહાર કે ક્ષતથી થએલ વિદ્રવિ ૧૦, દોષથી થએલ વિદ્રવિ ૧૧, કર્ણપાક ૧૨, પૂતિકર્ણ ૧૩, વાતસોચ ૧૪, પિત્તસોચ ૧૫, કફસોચ ૧૬, રક્તજકર્ણસોચ ૧૭, વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, લોહીનો, માંસનો, મેદનો, અને નસોનો અર્જુ ૧૮, અને ચાર પ્રકારના અરશ ૨૦ એ ૨૮ રોગો કાનના વિભાગમાં થાય છે.

ચરકના મત પ્રમાણે કર્ણપાલિક વિષે ચાર વિશેષ રોગ કહેલ છે એટલે ઉત્પાત ૧, ઉન્નયક ૨, દુઃખવર્ધન ૩, અને પરમેહિન ૪. એ ચાર રોગ છે.

### કાનના અઠ્યાવીસ રોગોનાં ક્રમવાર લક્ષણ.

કાનમાં વાયુ પેસીને પેતાનો અર્જ છોડીને અવલે રસ્તે દોસાય છે ત્યારે કાનમાં ચારે કારણ થઈ આવે છે અને કફ મિત્ર લોહી વગેરે દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને કર્ણકેડુ કહે છે. આ રોગ ચિકિત્સા-ક્રિયા કરવાને યોગ્ય નથી. કેમકે જો કર્ણચળમાં મૂર્ચ્છા, બળત

૧ “એવં જઠરાય હું પદ્ સ્વાહા” આ અરણના મંત્રનો જપ કરતાં પાણીથી બનેલ ગોથો ઘેરી, એથી અત્યંત દુઃસહ આંખની પીડાને તુરત અંત આવે છે. તથા ઇંદને ઠંડી કરી કફ દૂર કરી તેની વસવાટ આંખને સ્વ-પ્રાપ્ત કરવાથી ‘આંખ દુખતી’ મટે છે એવું હિતોપદેશમાં કહ્યું છે.



રા, તાવ, ઉષ્ન, શ્વાસ અને ઉલ્લસી એ ઉપદ્રવો હોય તો તે રોગી મરી જાય છે.

અશબ્ય માર્ગે વિચરતો વાયુ શબ્દવાહિની નાડીઓમાં પેસી વિવિધ પ્રકારના શબ્દો સંભળાવે અર્થાત્ કાનમાં તમરાં બોલ્યા કરે-ધોંધાટ થાય તેને કર્ણુનાદ કહે છે.

એજ વાયુ જ્યારે કફને સામેલ કરી શબ્દવાહિની નાડીઓમાં ઠેરે છે ત્યારે વિપરીત આહાર વિહાર કરનારા પુરુષોને બધિરતા-એહેરાપણું થાય છે. તે બેહેરાપણું બાળકને વૃદ્ધને અને લાંબા સમયથી થએલું હોય તો અસાધ્ય છે.

અમથી, ધાતુક્ષયથી, લુખા અને કસાવલા બોજનોથી વાયુ શબ્દ માર્ગમાં જમી જાય છે તથા કિરેલ્લિરેમન લેનારા અને ઠંડા પદાર્થોના સેવન કરનારાઓને કર્ણુદ્વેડ થાય છે.

એકલા વાયુથી અનેક પ્રકારના શબ્દોને કાનમાં પ્રકટ કરનાર તેને કર્ણુનાદ કહે છે અને જે પિતાદિ દોષોથી યુક્ત વાયુ કાનમાં વાંસના જેવો અવાજ પ્રકટ કરે તેને કર્ણુદ્વેડ કહે છે અર્થાત્ કર્ણુનાદ અને કર્ણુદ્વેડમાં એટલોજ અંતર છે.

માથામાં ઠાકપણુ પ્રકારનો માર વાગવાથી, પાણીમાં કુળકી મારવાથી અથવા વિદ્ર-ધિના પાકવાથી વાયુના કારણુને લીધે કાનોમાંથી પર વહે છે તેને કર્ણુસ્ત્રાવ કહે છે.

કફના કારણુથી જ્યારે કાનોની નસોમાં બહુજ વલુર છિત્તન કરે છે તેને કર્ણુકંકુ કહે છે.

પિત્તના તેજથી કફ સુશુષ્ક જાય છે ત્યારે નસોમાં ગુંચન થઇ જાય છે-એકને પેદા કરે છે તેને કર્ણુગુથ કહે છે.

તે કર્ણુગૂચ-કાનનો મેલ પીગળી ખાતળો થઇ નાકમાં અને મ્હોંમાં આવે છે તેને પ્રતિનાહ કહે છે. આ પ્રતિનાહથી આધારશીશીનો રોગ થાય છે.

જ્યારે કાનમાં કીડા પડે છે અથવા ન્હાની ન્હાની માખીઓ આસંગ મુકી જાય છે તેને અંગનત્વન્ન કારણુથી કૃમિકર્ણુ કહે છે. વિદેહ કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષજનિત છે.

એક વિદ્રધિ ક્ષતથી કે વાગવાથી થાય છે અને બીજો દોષથી થાય છે. દોષથી થાય છે તો કાનમાંથી રાતો પીળો આવ થાય છે તેથી બથા, હુમાડા નીકળ્યા જેવું, જળતરા તથા અમિના પાસે થતા તાપ જેવું થાય છે તેને કર્ણુવિદ્રધિ કહે છે. આ બંને વિદ્રધિઓ આગતુકજ છે માટે તેને એક મણેલ છે.

પિત્તના કોષથી જ્યારે કાન પાકી જાય છે. ત્યારે દુર્ગંધતા અને પચપચતાપણું થાય છે તેને કર્ણુષાક-કાન પાકવો કહે છે.

વેદના સહિત કે વેદના રહિત બહુ પરં જેમાંથી ખાસ દુર્ગંધી યુક્ત વહે છે તેને પૂતી કર્ણુ ગંધ મારતો કાન કહે છે.

આ રોગો વિના ચાર જાતના (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને લોહીથી થએલા) એકલા કાનમાં જાય છે તેનાં લક્ષણો સોજના અધિકારમાં કહી ગએલા છીએ માટે તે પ્રમાણે સમજી લેવાં. તેમજ ચાર જાતના (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને લોહીથી થએલા) અરસે કાનમાં જાય છે તેનાં પણ લક્ષણો અરસના અધિકારમાં કહી ગયા છીએ માટે તે પ્રમાણે સમજી લેવાં. અને સાત પ્રકારના (વાયુથી, પિત્તથી કફથી, લોહીથી, માંસથી, મેદથી, અને કિરાથી) થએલા અબુદો-રસોળીઓ કાનમાં થાય છે તેનાં લક્ષણો અબુદના અધિકારમાં કહેલ છે માટે તે પ્રમાણે સમજી લેવાં.

### ચરકના મતથી કાનના ચાર રોગો.

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી અને ત્રિદોષથી એમ ચાર પ્રકારથી થનારા કાનના રોગો છે- એટલે જેમાં કાનમાં અવાજ થાય, બહુ પીડા થાય, સોજો હોય અને પાતળું પર વહે તથા સંભળાય નહીં તો બધુવું કે વાયુથી થએલો કાનનો રોગ છે. રાતાશ્વવાળો સોજો હોય, કાન ફાટ્યો હોય, બળતરા થતી હોય અને ગંધાતું પીળું પર વહેતું હોય તો બધુવું કે પિત્તથી થએલો કાનનો રોગ છે. કાંઈતું કાંઈ સંભળાતું હોય, વલુર આવતી હોય, સ્થિર સોજો હોય, ઘોળું અને ચીકણું પર વહેતું હોય તથા પીડા ઓછી હોય તો બધુવું કે કફથી થએલો કાનનો રોગ છે. અને ઉપર કહેલાં સધળાં જેમાં ચિહ્નો હોય તથા તેમાં જે દોષ વિશેષ હોય તેના વર્ણવાળું પર વહેતું હોય તો બધુવું કે સન્નિપાતથી થએલો કાનનો રોગ છે.

### કાનની કીનારીમાં થતા પાંચ રોગોનું વિવેચન.

પરિપોટ, ઉત્પાત, ઉન્મથક, દુઃખવર્ધન અને પરિલેહી એ નામના પાંચ રોગો કાનની કીનારીમાં થાય છે. તેનાં મૂળ કારણો સહિત લક્ષણો નીચે પ્રમાણે-

કુણી ચામડી કે કામળ હોવાને લીધે જો બધા દિવસ સુધી વીધેલા કાનને છોડી દઈ પછી એકદમ તેના છેદને વધારવા માંડે તો તેથી કાનની કીનારીમાં વેદનાવાળો ફાટેલો, કાળાશ્વ મિશ્રિત અને સ્તબ્ધ સોજો થાય છે તેને વાતજ પરિપોટ કહે છે. આ રોગ કાનના સણકાથી, કે બારે દાગીના કાનમાં પહેરવાથી વા પ્રહાર લાગવાથી કે મસળાવાથી થાય છે.

લોહી અથવા લોહી પિત્તના બગડવાથી કાનની કીનારીમાં જે સોજો કાળા રંગનો બળતરા, પાક અને પીડા સહિત હોય તેને ઉત્પાત કહે છે.

કાનના છેદને પરાણે વધારવાથી કાનની કીનારી કે છુટમાં વાયુનો કોપ થઈ કફની સહાયતાથી સ્તબ્ધ, થોડી પીડા અને ચળવાળા સોજાને પ્રકટ કરે છે, તે રોગ વાયુ અને કફના કોપથી થનારો ઉન્મથક કહેવાય છે.

નસ વીધાવાથી કે અયોગ્ય પ્રકારે વીધાયલા કાનને વધારવા જતાં ચળ, બળતરા, વેદના અને પાકવાળો સોજો થાય છે તેને દુઃખવર્ધન કહે છે. આ સોજો ત્રિદોષજન્ય છે.

સરસવના જેવી ઝીણી ઝીણી ફેલ્લીઓ વિકાર સહિત કાનની કીનારીમાં થઈ તેમાંથી રસી ઝરે છે તથા ચળ, બળતરા અને વેદના થાય છે. કફ અને લોહીના વિકારથી વખતે-જવાત પણ પડી જાય છે તથા ચારે કાર ફેલાય છે અને બાહ્યપાળમાં સ્થિત થએલ શુષ્ક-કુળાને પણ લેહિત કરે છે તેથી તેને પરિલેહી કહે છે.

### કાનના રોગોના ઉપાય.

સુંઠ, મધ અને સિંધાલુણ એઓના કફથી તેલ ઉકાળા તે તેલ સ્થેવાય તેવું ઉતું હોય ત્યારે કાનમાં નાખવું, જેથી કર્ણશૂળ, કર્ણનાદ, બેહેરા અને ક્વેડ વગેરે કાનના રોગો મટી જાય છે. અથવા લસણ, આદુ, સરગવો, વાયવરણું, મૂળા અને ફળ એઓનો ચો-અ રીતે રસ કાઢાડી ઉનો કરી તેનાં સ્થેવાય તેવાં કાનમાં ટીપાં પાડવાં, જેથી કાનની પીડા મટી જાય છે અથવા આકડનાં પુટતાં પાંદડાંને ખટાશમાં વાટી તેમાં તેલ તથા સિંધાલુણ નાખી ચોરનું બહું ડેડવું ઢારી તેમાં તે ભરી તેના ઉપર કપડા મારી કરી પુટપા-

કળી રીતિ પ્રમાણે તેને પકવી સારી પેઠે તેમાંથી રસ નીચોવી લઈ તે રસનાં રહેવાય તેવાં ઉનાં ટીપાં નાંખવાં, જેથી કાનમાં આવતા સણુકા-શ્વળ મટી જાય છે. અથવા આકડાનાં પાકેલાં પીળાં પાંદડાં લઈ તે ઉપર ધી ચોપડી અગ્નિ ઉપર શેકી તેમાંથી રસ નીચોવી લઈ તે રસ રહેવાય તેવો ઉનો કાનમાં નાખે તો કાનનું શ્વળ મટી જાય છે અથવા બકરાના મૂત્રમાં સિંધાલુણ નાખી ઉતું કરી નવશેકું હોય ત્યારે તેને કાનમાં નાખે તો કાનનું લય-કર શ્વળ અને કાનમાં થતો ગણુમણુટ તથા પર વેહેતું હોય તે મટી જાય છે. અથવા ધોળા આકડાનું મૂ. ઘાવી વાટી તેનાથી ધીમી આંચ વડે પકાવેલું તેજ કાનમાં નાખે તો ત્રણે દોષનું કાનનું શ્વળ તુરત મટી જાય છે. અથવા અંધાડાની રાખને પાણીમાં મેળવી તેમાં અંધાડાનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું તેજ કાનમાં નાખે તો, તેથી કાનમાં થતો ગણુમણુટ અને બેહેરાપણું મટી જાય છે. અથવા બીલાંને ગાયના મૂત્રમાં વાટી તેનો કલ્ક નાખીને પાણીમાં કે દુધમાં પકાવેલું તેજ કાનમાં નાખે તો બેહેરાપણું અવશ્ય મટી જાય છે. આ બિલ્વ તેજ કહેવાય છે. જેમાંથી ગંધાતું કે વગર ગંધાતું પર વેહેતું હોય કે કાનમાં જીવાત પડી હોય તો પણ ઉપર કહેલ સાધારણ ઉપાયો કરવા. અથવા સાજીખાર સહિત બીજો-રાનો રસ કાનમાં નાખે તો કાનમાંથી નીકળતું પર, પીડ અને બળતરા મટી જાય છે, અથવા આંજાનાં, જંબુનાં, મહુડાનાં અને વડનાં કુણાં કુણાં પાંદડાંએને ઝીણાં વાટી તેનાથી પકાવેલું તેજ કાનમાં નાખે તો કાનમાંથી જાડું નિરંતર ગંધાતું પર વેહેતું હોય તે રોગ મટે છે. અથવા ચંબેલીના પાનના રસથી પકાવેલું તેજ કાનમાં નાખવાથી હંમેશાં કાનમાંથી વેહેતું જાડું ગંધાતું પર બંધ પડે છે. અથવા ઝીના ધાવણથી રસવંતીને વાટી મધમાં મેળવી કાનમાં નાખે તો કાનનું પર કે ગંધાતું જાડું નિરંતર વેહેતું પર બંધ પડે છે. અથવા ઉપલેટ, હિંગ, વજ, દેવદાર, સવા, સુંઠ, અને સિંધાલુણ એઓની ચટણી બનાવી બકરાના મૂત્રમાં નાખી તેથી પકાવેલું તેજ કાનમાં નાખે તો, નિરંતર કાનમાંથી ગંધાતું જાડું પર વેહેતું હોય તે (પૂતિકર્ણ) રોગ મટી જાય છે. આ કુષ્ઠાદિતેજ કહેવાય છે. મોટી છીપના જીવડાના માંસનો કલ્ક કરી તેથી પકાવેલું સરસીયું તેજ કાનમાં નાખે તો, કાનમાંથી વેહેતું પર તુરત બંધ પડે છે. અથવા ગંધક, મણુશીલ, અને હળદર એઓના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણના કલ્કને સરસીયું તેજ તોલા ઠર અને ધંતુરાનાં પાંદડાંએનો રસ તોલા ઠર તેમાં નાખી તેજ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે પકવી કાનમાં નાખે તો, બહુ વખતથી વેહેતો કાન પણ મટી જાય છે. અથવા કાનમાં જીવાત પડી હોય તો કૃમિરોગના અધિકારમાં લખેલા કૃમિનાશક ઉપાયો કરવા. અથવા રોગણીનો ધુમાડો, સરસીયું તેજ અને ગાયના મૂત્રમાં ઘુટેલી હરતાલનો રસ પણ કૃમિનો નાશ કરે છે. અથવા કાનમાંથી બહુજ દુર્ગંધ આવતી હોય તો ગુગળનો ધુપ દેવો. અને કાનના સોજના ઉપાય સોજના અધિકારમાં કહેલા પ્રમાણે, કાનના મસા-અરશોના ઉપાય અર-સોના અધિકારમાં કલા પ્રમાણે અને કાનના અર્જુદના ઉપાયો અર્જુદના અધિકારમાં કલા પ્રમાણે કરવા, જેથી આરામ થાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા મૂળાનો રસ, સરસીયું અને મધ સમાન ભાગે લઈ કાનમાં નાખે તો બેહેરાપણું મટે છે. અથવા ન્હાની એલચીના ચૂર્ણને સાકર સહિત કાનમાં નાખે તો બેહેરાપણું મટે છે. અથવા સુંઠ, પીપર, સિંધાલુણ, ઉપલેટ, હિંગ, વજ, લસણ અને તલનું તેજ લઈ તેમાં આકડાનાં પાકાં પાંદડાંનો રસ નાખી તેજ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે તેજ પકવી કાનમાં નાખે તો કાનની પીડ મટી



જાય છે. અથવા મોટી છીપોના જીવડાઓનું માંસ, કમળકાકડી, હિંગ, તુંબરૂ, સિંચાણુ અને ઉપલેટ પ્રત્યેકને તોલા તોલા બાર લઘ્ વાટી પાણી સાથે ઘુંટી કઠ્ક કરી તેને ૨૮ તોલા બાર સરસીયા તેલમાં નાખી હાડીઆકરસણુનો રસ ૨૮ તોલા બાર મેળવી તેલને મંદક મિથી પકાવી તે તેલનાં કાનમાં ટીપાં નાખે તો કાનમાં થતો ઘોંધાટ, કાનમાં પડેલી ચાંદી, કાનની દુર્ગંધતા અને કાનનું પંકવું વગેરે સર્વ કાનના રોગો નિત્યે તુરત મટી જાય છે. અથવા હાડીયાકરસણુનો રસ, નગોડનો રસ અને લસણુનો રસ ૪-૪ તોલાબાર તથા વજ, ઉપલેટ વરીયાળી, ત્રિકટુ, અને લવીંગ એઓને તોલા તોલા બાર લઘ્ એઓનો કઠ્ક કરી, ૧૬ તોલાબાર બકરીના દુધમાં તેટલુંજ (૧૬ તોલા) સરસીયું નાખી તેલ પકાવવાની રીતિ પ્રમાણે તૈલ સિદ્ધ કરી તે તેલનાં કાનમાં ટીપાં નાખવાથી બેહેરાશ અને કાનમાં મતો મણુગણુટ મટી જાય છે. અથવા સમુદ્રીયુના ચૂર્ણને કાનમાં નાખે તો બેહેરાશ, ગંધાવું પર અને કાનમાં પડેલી ચાંદી વગેરે કાનના રોગો તુરત મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

### કાનની કીનારીના રોગોના ઉપાય.

કર્ણપાલિકા સુકાઈ જતી હોય તો શેક કરવો અને તે પછી તત્તનો કઠ્ક લગાવીને તેને વધારવી. અથવા સતાવરી, આસગંધ, ક્ષીરકાકોલી, અને એરંડીઆની મીંજ એઓનો કઠ્ક કરી દુધમાં નાખી પકાવેલું તેલ ચોપડે તો, કાનની લોળની પીડા મટી લોળ રહેજમાં વધે છે. આ શતાવરી તૈલ કહેવાય છે. અથવા પરિપોટીક ચએલ હોય તો પ્રથમ ત્યાંનું જરા લોહી કઢાવી પછી જીવનીચમણુ ( પૃષ્ઠ ૨૮૨ મામાં જુવો. ) તેનો કઠ્ક કરી દુધમાં નાખી તેવડે પકાવેલું તેલ ચોપડે તો, પરિપોટીક નામનો કાનની બુટનો રોગ મટે છે. અથવા ઉત્પાત નામનો રોગ હોય તો ત્યાં જળો લગાડી લોહી કઢાવું તથા ઠંડા લેપ કરવા. અથવા વઢવાડીયાનો તથા સતાવરીનો કઠ્ક અને ઘો તથા કંકપક્ષીની ચરખી સહિત પકાવેલું તેલ ચોપડે તો ઉન્મથ અવસ્થા મટી જાય છે. અથવા જંચુડાનાં પાંદડાં, આંબાનાં પાંદડાં અને બીલીનાં પાંદડાં, એઓના ઉકાળાઓ કરી તેથી પકાવેલું તેલ અથવા તે ઉકાળાઓવડે કાનની લોળને સિંચન કરી તેલથી સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરી તે ઉપર જંચુડા વગેરેનાં પાંદડાંઓનાં ચૂર્ણોજ લભરાવવાં જેથી દુઃખવર્ધન નામનો કાનની બુટનો રોગ મટે છે. અથવા જાણથી કે જાણથી વારંવાર શેક કરી પછી બકરીના મૂત્રમાં વાટેલું કપૂર તે ઉપર ચોપડે તો પરિભેહી મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

કાનના રોગોનો અધિકાર સંખ્યુ.

### કાનના રોગોનો અધિકાર.

#### નાકના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

નાનકડા નાકમાં પશુ ૩૪ રોગ થાય છે. એટલે પીનસ ૧, પ્રતિજસ્ય ૨, નાસાપાક ૩, પૂયશોષિત ૪, ક્ષવયુ ૫, બંધયુ ૬, દીપ્ત ૭, પ્રતિનાહ ૮, પ્રતિઆવ ૯, નાસાસેધ ૧૦, પાંચ પ્રકારનાં પ્રતિશ્વાય ૧૫, સાત પ્રકારના અર્ધુદ ૨૨, ચાર પ્રકારના અરશ ૨૩, ચાર



પ્રકરણ ૩૦ અને ચાર પ્રકરણો રક્તપિત્ત ૩૪ એ ૩૪ રોગ છે. તેનાં નંબર નક્કર થઈ ચૂકેલા નીચે પ્રમાણે—

જેમાં શ્વાસથી સુકાઈ ગયેલા કફને લીધે નાક બંધાઈ જાય છતાં બીજું રહે, ગરમ થઈ જાય તથા નાક બંધાઈ જવાના કારણથી સારી કે નકારી વાસનાને જાણી શકે નહીં તેમજ નાકને ઉત્પન્ન કરનાર દોષને લીધે જીભ પણ બગડી જઈ કોઈ પણ સ્વાદને ઓળખી શકે નહીં એ રોગને અપીનસ કહે છે.

ગળાના કે તાળવાના મૂળમાં દુષ્ટ થયેલો વાયુ, પિત્ત તથા કફ અને લોહીને દોષિત કરી મોં અને નાકની વાટે દુર્ગંધ ઘૂંટા પવન નીકળે તેને પૂતિનસ્ય કહે છે.

નાકમાંનું પિત્ત વણોને પ્રકટ કરી નાકને અતિશય પકવી રસીને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમાં ખરાબ ગંધ પણ થાય છે તેને નાસાપાક-નાક પાકયુ કહે છે.

કપાળ-પ્રસાદમાં કોઈપણ પ્રકારનો પ્રહાર વાગવાથી દોષ કોપવંત થઈ નાકના રસ્તેથી લોહીથી મળેલું પરંતુ વેહેવરાવે તેને પૂષ્પશોષિત કહે છે.

નાકના તરણસ્થિ કે શુંગટક નામના મર્મસ્થાનમાં દુષ્ટ થયેલો પવન કફ સંહિત બહુ છીંકા સાથે બાહ્ય નીકળે છે તેને દોષજનિત ક્ષવયુ કહે છે. અથવા તીખા પદાર્થો ખાવાથી કે મુંઘવાથી વા સૂર્ય સ્થાને જોવાથી અને સળી કે દોરાવતે નાકના તરણસ્થિને સ્પર્શ થવાથી જે છીંકા આવે છે તેને આમંતુકજ ક્ષવયુ કહે છે.

માથામાં સંચિત થયેલો દુષ્ટ, જડો તથા ખારાપણાવાળો કફ ગરમીથી માથું તપે ત્યારે નાકમાંથી નીકળવા લાગે છે તેને છંદશુ કહે છે.

નાકે બહુ બળવરા થાય તથા નાકમાંથી ધુમાડો જોવો પવન નીકળે અને નાક બહુ અગ્નિથી બળતું હોય તેવું લાગે તેને દીપ્ત કહે છે.

વાયુથી મળેલો કફ શ્વાસના માર્ગને સેકી દે તેને પ્રતીનાહ કહે છે.

નાકમાંથી પીળા પેળા અને જડો દોષ કયાં કરે તેને પ્રતિસ્રાવ કહે છે.

નાકમાં રહેલો કફ, વાયુ અને પિત્તથી ઘણાજ સુકાઈ જઈ માંડ માંડ શ્વાસ લેવા દે છે તેને નાસાશોષ કહે છે.

### પ્રતિશ્યાયની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

ચળ-મૂત્રનક કેમ સેકવાથી, અજીર્ણથી, નાકમાં ધૂળ જવાથી, ઘણું બોલવાથી, ઘણું દોષથી, ખણ્ણોના નિષેધથી, વિરૂદ્ધ કર્મ કરવાથી, ધુમાડા વગેરેથી, માથાને સંતાપ થવાથી ઉન્નયસથી, ઘણું ઉંઘવાથી, પાણીના અતિ સેવનથી, ઘણું ઠંડા ઉપચોર સેવવાથી, ખરડના સેવનથી, અતિ ચેતુનથી, અને ઘણું ચેવાથી એકદમ માથામાં કફ એકઠો થતાં વધેલો વાયુ પ્રતિશ્યાય-સંજોખનને ઉત્પન્ન કરે છે. આ તુરંત ચવારા સંજોખનને લેવું છે, જ્યુ દોષોના સંચયના ક્રમે કરીને સંજોખનને લેવું છે તે એ છે કે-વાયુ કે પિત્ત ના કફ એ ત્રણે અંગના લોહી માથામાં એકઠું થવાથી તથા પોતપોતાને કોપણ કરવાનાં નિદાનેથી કાઢે છે ત્યારે સંજોખનને ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ સંજોજનક અને ચયાદિકમજનક એવાં સંજોખન કમળનાં મુખ્ય બે કારણો છે.

સંજોખનનું પૂર્વરૂપ—ત્યારે સંજોખન થવાનું હોય ત્યારે ઉપરા ઉપરી છીંકા આવે છે, માથું જારે-જડ થઈ જાય છે, શરીર સજડ થઈ જાય, અંગમાં ત્રોડ, ફા-

ગીનું ઉભું થવું અને બીજા પક્ષે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે; અર્થાત્ નાકમાંથી હુમાઝા ત્યાં જોવું જણાય, તાળવામાં ફાટ, નાકમાં સળવળાટ અને મ્હોંમાંથી આવ થયા કરે છે.

### પાંચે પ્રકારનાં સળેખમનાં લક્ષણો.

જો વાયુ કાપથી સળેખમ થયું હોય તો, નાક બંધાઈ જાય, નાકમાંથી પાતળું શી ઝર્યા કરે, ચળું, તાળવું અને હોઠ સુકાયા કરે, લમણાઓમાં પીડા અને ધાંટો ભારે ખોખરો થઈ જાય છે.

જો પિત્તથી સળેખમ થયું હોય તો, નાકમાંથી ઉતું તથા રહેજ પીળું પાણી ઝરે શરીર દુબળું, ધણુંજ પાંડુ વર્ણવાળું તથા સંતપ્ત થઈ જાય છે. તરફ ધણી લાગે અને કાંઈક હુમાઝાવાળો અગ્નિ નીકળતો હોય તેવું જણાય છે.

જો કફથી સળેખમ થયું હોય તો, નાકમાંથી ઘોળું ઠંડું તથા ધણું કફ સહિત શી ઝરે છે, શરીર ઘોળાશ પડતું થાય, આંખો સુજી-ચોથરવાળી થઈ જાય, માથું ભારે તે માથામાં, હોઠમાં, ગળામાં તથા તાળવામાં ધણી ચળ આવે છે.

જો ત્રિદોષથી સળેખમ થયું હોય તો, સળેખમ પાક્યા પછી કે પાક્યા વિનાજ કદમ બંધ થઈ જાય છે. આ સળેખમ અસાધ્ય છે.

દુષ્ટ સળેખમનાં લક્ષણ—વારંવાર નાક બીનું થાય, વા, વારંવાર બંધાઈ જાય, રંવાર ઉઘડે અને શ્વાસ નીચો મૂકતાં ખરાબ વાસના આવે તથા સારી નરસી મંધની ખર ન પડે તો, તે દુષ્ટ સળેખમ સમજવું. આ સળેખમ કટકાપ્ય અથવા અસાધ્ય છે.

જો લોહીથી સળેખમ થયું હોય તો, નાકથી લોહી પડે છે અને પિત્તથી અગ્નિ સળેખમનાં લક્ષણો સહિત હોય, આંખો રાતી, જાતીમાં પીડા, મ્હોંમાંથી દુર્ગંધ યુક્ત પ્રસ અને દુર્ગંધ સુગંધની પરીક્ષા રહિત નાક થાય છે.

આ પાંચે પ્રકારનાં સળેખમોમાં જો ઉપાય કરવામાં બેદરકારી રાખે તો તે સધળાં સાધ્ય સમજવાં. અર્થાત્ વધારે વખત સળેખમ જારી રહે તો બચંકર રોગોને જન્મ પામે છે; માટે સળેખમ મટાડવા ચોથે દિવસે તાકીદે ઉપાય લેવા. કેટલીક વખતે સળેખના લીધે નાકમાંથી કીડા પડે છે. એટલે કફથી ઘોળા અને ચીકણા ઝીણા ઝીણા કીડા પડે છે અને વિશેષ વધી અગ્નિ સળેખમથી બેદરકાર, અંધાપો, વાસના પારખવામાં અક્ષિત, આંખના બચંકર રોગો, શોષ, અગ્નિની મંદતા અને ઉધરસ-શ્વેત વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા વિશેષ કરીને અંધાપો સળેખમના વધવાથીજ થાય છે, એજ હેતુ માટે પ્રપત્તા ઉપાયો આદરવા, પણ સળેખમથી શું થનાર છે? એમ બેદરકાર રહેવું નહિ.

આ સિવાય નાકમાં સાત જાતના અર્બુદ થાય છે તેનાં લક્ષણો અર્બુદના અધિકાર પરથી ક્રમવાર સમજા લેવાં. તથા ચાર જાતના સોજા નાકમાં થાય છે તેનાં લક્ષણો સોજાના અધિકારથી જણી લેવાં, નાકમાં ચાર જાતના અરશ થાય છે તેનાં લક્ષણો અરશના અધિકારથી જણી લેવાં અને નાકમાં ચાર જાતના રક્તપિત્ત થાય છે તેનાં પણ લક્ષણો રક્તપિત્તના અધિકારથી જણી લેવાં.

### પીનસના કાચાપાકાપણાનું લક્ષણ.

માથું ભારે રહે અગ્નિ, નાકમાંથી પાતળું પાણી ઝરે, ધાંટો બદલાઈ જાય અને બીજી

અને પલકે-શુંકું પડે તો, જાણવું કે પીનસ કાચો છે, પણ જે માથાના ભારેપણા વજે-રેનાં ચિન્હો કહ્યાં તે સહિત કદ જાડો થઈ નાકમાં છિદ્રોમાં ઝહોટી રહે, અવાજ-ધાંટો ચોખ્ખો થાય, ભૂખ લાગે, પાણી અનાજ સ્વાદવાળું જણાય અને કદનો સ્વાભાવિક રંગ થઈ જાય તો, જાણવું કે પીનસ (એક જાતના સળેખમનો ભેદ) પાકેલ સમજવો.

### નાકના રોગોના ઉપાય.

સર્વ પ્રકારના નાકના રોગો ઉત્પન્ન થતાં હંમેશાં જોળ અને દહીની સંગાથે મરી ખાય તો માણસ સુખી થાય છે. અથવા કાચકળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, જવાસો અને અજમેા એઓનું ચૂર્ણ અથવા એઓનો કવાથ આદાના રસની સાથે સેવન કરે તો, પીનસ, સ્વરભંગ તમકધાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કદ, ઉધરસ, તાવ અને દમ એઓનો નાશ કરે છે. અથવા ઈદ્રજવ, હિંગ, મરી, લાખનો રસ, કાચકળ, ઉપલેટ, વજ સરગવો અને વાવડીંગ એઓનું અવપીડ નસ્ય લે તો પીનસ વગેરે નાકના રોગો મટી જાય છે. અથવા સુંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રો, તાલિસપત્ર, આંબલીનાં ફળ, અમ્બવેદ, ચવક અને જીરું એટલાં ખરાખર લેવાં અને એલચી, તજ, તમાલપત્ર એઓને ચોથે ભાગે લેવાં. એ સર્વનું વજમાળ ચૂર્ણ કરી જુના જોળમાં મેળવી જોળીઓ કરી સેવન કરે તો પીનસ, તથા શ્વાસ અને ઉધરસ મટી જાય છે, રૂચી ઉપજે છે અને સ્વર સારો થાય છે. આ વ્યોષાદિવટિ કહેવાય છે. અથવા ભોરીંગશી, નેપાળાનાં મૂળ, જવ, સરગવો, તુલસી, સુંઠ, મરી, પીપર અને સિંધાલુણ એઓના કદકથી પકાવેલું તેલ તેનો નાસ લે તો પૂતિનસ્ય મટી જાય છે. આ વ્યાદિ તેલ કહેવાય છે. અથવા સરગવાનાં બીજ, ભોરીંગશીનાં બીજ, નેપાળો, ત્રિકટુ અને સિંધાલુણ એઓના કદકથી અને બીલીપત્રના રસવડે પકાવેલું તેલ તેનો નાસ લે તો તેથી પૂતિનસ્ય મટી જાય છે. આ શિશુતૈલ કહેવાય છે. અથવા મીચુને ઘી અને ગુગળથી મિશ્રિત કરી તેનો ભૂંગળીદારા નાકમાં ધુમાડો લે તો ક્ષવચુ અને બંધચુ-છીકા ઘણી આવતી હોય તો બંધ પડે છે. અથવા સુંઠ, ઉપલેટ, પીપર, બીલાં અને દ્રાખ એઓના કદકથી એઓનાજ કાઢામાં તેલ પકાવવાની મર્યાદા પ્રમાણે તેલ પકાવી અથવા ઘી પકાવી તેનો નાસ આપે તો બહુ છીકા આવતી બંધ પડે છે. અથવા વાવડીંગ, સૈંધવ, હીંગ, ગુગળ, મણુશીલ અને વજ એઓનું ચૂર્ણ કરી છીકણીની જેઠે સુંધવાથી સળેખમ મટી જાય છે. અથવા ભાંગનાં પાંદડાંઓને પુટપાકના વિધિ પ્રમાણે પકાવી તેને તેલ અને સૈંધવની સંગાથે ખાય તો સર્વ પ્રકારનાં સળેખમો મટી જાય છે. અથવા ધરના ધુમાડાનો ધુસ, પીપર, દેવદાર, દુધ, કરકચ, સિંધાલુણ અને અંધાડનાં બીજ એઓના કદકથી પકાવેલું તેલ નાકના અરશો ઉપર ચોપડે તો નાકના અરશ-મસા મટી જાય છે.

નાકમાંના રક્તપિત્તના રક્તપિત્તના અધિકારમાં, નાકના સોજના સોજના અધિકારમાં, નાકના અરશોના અરશના અધિકારમાં અને નાકના અર્ણુદના અર્ણુદના અધિકારમાં તથા નાકમાં પડેલા કૃમિઓના કૃમિના અધિકારમાં કહેલા ઉપાયો પ્રમાણે ચતુર વૈદ્યે ઉપાયો કરી તે તે રોગનો નાશ કરવો. ભાવપ્રકાશ. અથવા જે મનુષ્ય સુવાની વખતે શેરનું અરધો શેર રહે તેનું ઉકાળેલું પાણી ઠંડું કરી પીએ તો પીનસ રોગ મટી જાય છે. અથવા સુષ્ક જલી વખતે ઠંડું પાણી પીને સુષ્ક જાય તો ૩ દિવસમાં પીનસ રોગ નાશ થાય છે; અથવા





હી પ્રાધાન્યતા ધરાવે છે માટે વારંવાર લોહી ધટતી રીતે કઢાવવું. અથવા તેલ, ઘી, ચરખી અને ચળળ એઓમાં મીણુ મેળવી હોઠ ઉપર ચોળે તો વાયુનો હોઠ રોગ મટે છે. અથવા હોઠની નસોતું લોહી કઢાવવું, ઉલટી કરાવવી, રેચ આપવો, ઠંડા ઔષધોનો લેષ કરવો, માંસનો રસ પીવડાવવો, અને તિક્ત નામનું ઘી પીવડાવવું, જેથી પિત્તના હોઠના રોગો મટી જાય છે. અથવા શિરોવિરેચન વડે માથાને દોષોથી ખાલી કરવાના ઉપાય દેવા. ધુમાડો પાવો, સ્વેદન અને કવળ પ્રયોગ પણ કરવો. કફથી થએલા હોઠના રોગો મટે છે. અથવા ધઉંલા, ત્રિફળા અને લોદર એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાસવીને પ્રતિસારણુ કરવું. હોઠો ઉપર વ્રણ થયા હોય તો વ્રણના અધિકારમાં કહેલા ઉપાયો પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

હોઠના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

—:—:—

**દાંતોનાં પેઢાંઓમાં જે રોગો થાય છે તેનાં નામો તથા સંખ્યા.**

શીતાહ, દંતપુષ્પુટક, દંતવેષ્ટ, સૌષિર, મહાસૌષિર, પરિદર, ઉપકુચ, વૈદભ, ખલિ-વર્દન, અધિમાંસક, પાંચ પ્રકારની દાંતની નાડીઓ, અને દંતવિદ્રધિ એ પ્રકારે ૧૬ રોગો દાંતોનાં પેઢાંઓમાં થાય છે.

**દાંતોનાં પેઢાંના સોળે રોગોનાં ક્રમવાર લક્ષણો.**

દાંતોના પેઢાંઓમાંથી કાંઈ પણ વાગ્યા વિના લોહી નીકળે, પેઢાંઓ ગંધાતાં, કાળાં, કચકચતાં, તથા કુણાં થઈને વેરાવા માંડે અને પાકવાની ગરમીથી લોહીને ઉકાળવા લાગે તેને શીતાહ કહે છે.

જે અથવા વ્રણ દાંતોમાં બહુ સોળે થઈ આવે તેને દંતપુષ્પુટ કહે છે. આ રોગ ક્ષ અને લોહીના કોપવાથી થાય છે.

પેઢાંઓમાંથી લોહી તથા પડ નીકળે અને દાંતો હાલી-ખળલળી જાય તેને દંતવેષ્ટ કહે છે. આ રોગ લોહીના બગાડથી થાય છે.

પેઢાંઓમાં પીડા, લાળ અને ચળવાળો સોળે થાય તેને સૌષિર કહે છે. આ રોગ વાયુ તથા કફના કોપવાથી થાય છે.

પેઢાંઓમાંથી દાંતો હાલી જાય, તાળવું તથા પેઢાંઓ ફાટવા લાગે, પેઢાંઓ પાકી જાય અને મોઢોડું અત્યંત પીડાય તેને મહાસૌષિર કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષનો છે, જેથી ૭ રાત્રીમાં

૧ વાયુને, પિત્તને તથા કફને મટાડનારા પદાર્થોના કાળીઆને મ્હોમાં મુકી અરસો ચાવીને મુંઝી દેવા તેને કવળ પ્રયોગ કહે છે. કવળ બદલ્ય પદાર્થોમાં ઇન્દ્ર અને ઉપન્દવનાર, કફને હરનાર, તથા તરસને, શોષને, વિરસપણાનો અને દાંતના હાલવાનો નાશ કરનાર છે. ભાવપ્રકાશ.

૨ આંગળી વડે ચૂર્ણ, કલક કે અવલેહ, છલ મ્હોં કે દાંત ઉપર ઘસવામાં આવે તેને પ્રતિ-સારણુ કહે છે. તે પ્રતિસારણુ વિરસપણાને, મ્હોંની દુર્ગંધને, મુખશોષને, તરસને, અગ્નિને અને દાંત પીકાને મટાડે છે, પણ તેની ઓછી માત્રાનો ઉપયોગ કરે તો શરીરમાં જડતા, કફનો કોપ અને રસોતું ન જાણવાનું થાય છે અને જો અતિ માત્રાનો ઉપયોગ કરે તો મ્હોં આવી જાય છે. શોષ, તરસ, હાલી અને અગ્નિ થાય છે માટે યોગ્ય માત્રાએ ધીરે ધીરે ઔષધો ઘસવાં.

ભાવપ્રકાશ.

મનુષ્યના પ્રાણની હાથ કરે છે.

પેઢાંઓનું માંસ વીંખાઈ જાય, થુંકમાં લોહી પડ્યા કરે તેને પરિદર કહે છે. આ રોગ પિત્ત, લોહી અને કફના કોપથી થાય છે.

પેઢાંઓમાં બળતરા, પાકવાથી દાંતો હાલી જાય, તેમાંથી થોડી પીડાવાળું લોહી નીકળે છે અને તેથી મોહોડે સોજે આવે છે તથા મ્હોંમાંથી ખરાબ ગંધ આવે છે તેને ઉપકુશ કહે છે. આ રોગ પિત્ત અને લોહીના કોપવાથી થાય છે.

પેઢાંઓને ધસતાં મ્હોટો સોજે પ્રકટ થાય, દાંતો હાલી જાય, વેદના થાય, પાકે તથા બળતરા થાય છે તેને વૈદર્શ કહે છે. આ રોગ કોષ્ઠપણુ પ્રકારનો પ્રહાર વાગવાથી થાય છે.

આકરી વેદના સાથે એક વધારાનો દાંત પુટે અને તેના પુટ્યા પછી પીડા નરમ પડે તેને ખલીવર્દન કહે છે. આ રોગ વાયુના કોપથી થાય છે.

નીચેની હારની છેલી દાદમાં બહુ વેદના થાય, તથા લાળ વેહેનારો બચકર સોજે થાય તેને અધિમાંસક કહે છે. આ રોગ કફના કોપથી થાય છે.

પાંચ પ્રકારની દાંતની નળીઓનાં લક્ષણો—જેવી રીતે વ્રણમાં વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી અને શલ્યથી થએલી નાડીઓ હોય છે તેવીજ રીતે પાંચ પ્રકારની નળીઓ દાંતોનાં પેઢાંઓમાં પણ હોય છે. માટે એઓનાં લક્ષણો નાડી વ્રણના અધિકારમાં કલા પ્રમાણે સમજ લેવાં.

પેઢાંઓમાં રહેલા વાયુ પિત્ત કફ અને લોહી એ દોષોના કારણથી બળતરાવાળો, વેદના સહિત મોટો સોજે થાય છે અને પુટ્યાથી પર તથા લોહી વહે છે. તેને દંતવિદ્રધિ કહે છે.

### દાંતોનાં પેઢાંઓના રોગોના ઉપાય.

પેઢાંઓનું લોહી કઢાવવું. ત્યાર પછી સુંક, સરસવ, હરડે, બેહેડાં અને આંબળાને પાણીમાં નાખી હિકાળો કરી તેના કોગળા કરે તો શીતાદ નામનો રોગ મટે છે. અથવા હીરાકસી, લોદર, પીપર, મણુશીલ, ધઉંલા અને તેજળળ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી પેઢાંઓને ચોપડે તો શીતાદ મટે છે. અથવા વાયુનો નાશ કરનાર તેજ કે ધીના કોગળા કરે તો શીતાદ મટી જાય છે. દંતપુષ્પુટ રોગ થતાંજ લોહી કઢાવવું અને પછી પાંચ જાતનાં મીઠાં સહિત જવખારને મધમાં કાલવી ધીરે ધીરે દાંતને ધસવા જેથી દંતપુષ્પુટ મટી જાય છે. માથાને ખાલી કરનાર નાસ આપવો અને સિન્ગ્ર બોજન જમાડવાં અથવા દંતવેષ્ટ રોગ માટે પેઢાંઓમાંથી લોહી કઢાવી તેના વણુ ઉપર લોદર, પતંગ, જેડીમધ અને લાખ એઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી આંખાણવતે પેઢાં ઉપર ધસવું. અથવા દાંતો હાલતા હોય તો, પાંચ હીરજીનો કવાથ કરી તેમાં મધ ધી અને સાકર નાખી તેના કોગળા કરવા. અને તે પછી બોલસરીને આવે તો દાંતો સ્થિર થાય છે. અથવા ભદ્રમોષ, હરડે, સુંક, મરી, પીપર, વાવડીંમ અને લીંબડાનાં પાંદડાં એઓને ગોમૂતમાં વાટી ગોળાઓ કરવી અને તેને છાંયામાં સુકવી તે ગોળા મ્હોંમાં રાખીને સુષ્ક જાય તો હાલતા દાંતો મનશુત થાય છે—આને મુસ્તાદિવટી કહે છે. અથવા ૪૦૦ તોલા ભાર કાળપ્રધાનો કાંદા-શળીઓ લઈ તેને ૧૦૨૪ તોલા ભાર પાણીમાં વિધિમુક્ત કવાથ કરતાં ચોલા ભામનું પાણી રહે ત્યારે તેમાં ધમાસો, ખેર, દુર્ગધીખેર, જંબુ તથા આંખાનાં પાદમાં, જેડીમધ,

અને કમળ એ પ્રત્યેક પદાર્થોનો બને તોલા બાર કદક નાંખીને તેમાં તેલ કે ઘી નાખી ધીમા અમિથી વિધિવત્ પકાવી તેના ઢાગળા કરવામાં આવે કે મ્હોમાં ભરી રાખે તો તુરતજ દાંતોનું હાલવું બંધ પડે છે, અને સહચરાદ્યતૈલ વ્યાધિ કહે છે. સૌષિર રોગ માટે પેઢાંઓમાંથી લેહી કઢાવી પંચી લોદર, મોચ અને રમાંબન એઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો અને વડ આદિ દુધવૃક્ષોના ક્વાથના ઢાગળા કરવા. જેથી સૌષિર મટે છે. જે પરિદર થયો હોય તો, શીતાદ માટે કહેલા ઉપાયો કરવા. તેથી પરિદર મટે છે. ઉપકુશ થયો હોય તો સાફ કરી બને તરફ મોહોડાં કરવાં, વ્રથુને હિંબ-રાનાં પાંદડાંઓથી આવવવો અને પાંચ જાતનાં લૂણુ અને ત્રિકટુને મધમાં કાલવી આંગળી વતે ધીરે ધીરે પેઢાંઓ ઉપર ધસવાં, જેથી ઉપકુશ મટી જાય છે. વૈદર્ભ થયો હોય તો તેને શ્વેત્રથી કાપી પેઢાંઓને સાફ કરી પછી ખાર મુકી દેવો અને સર્વ ઠંડા ઉપચારો કરવા. ખલિ-વર્દન થયો હોય તો, નવા પુટેલા દાંતને કઢાડી નાખી ત્યાં ડાંબી દષ્ટ કૃમિદાંતના જે આગળ ઉપાયો કહેવામાં આવશે તે કરવા. અધિમાંસક થએલ હોય તો કાપી નાખી વજ, તેજ-બળ, કાળીપાક, સાજીખાર અને જવખાર એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી પેઢાંઓને લગાડવું તો અધિમાંસક મટે છે. તથા પીપરના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ક્વળ કરવા. તલ, કુકડવેલો, લીંબડો, અને ત્રિફળા એઓનો ક્વાથ કરી ઢાગળા કરે તો શાંતિ થાય છે. પેઢાં-ઓની નાળીઓમાં ભરનીંમળ પડેલ હોય—જે ટાઢારસી થએલ હોય તો નાડી વ્રથુના અધિકારમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ઉપાયો કરવા. જે દાંતની અંદર નાડી—નાસર થએલ હોય તો દાંતનાં પેઢાંઓને શ્વેત્રવતે કાપી દાંતને ઉખેડી નાંખવો; પરંતુ તે નીચેની હાર માટે ઉપાય ચોખવો, પણ ઉપરના દાંતોની હાર માટે કરવું નહીં. દાંત કઢાડી નાખ્યા પછી ચંબેલી-નાં, પાન, ધંતુરાનાં પાન, હિંબી રીંગણીનાં મૂળ અને જોખરનાં પાંચે અંગ લષ્ટ એ સધ-ળાના ક્વાથમાં અથવા મજીક લોદર તથા જેડીમધ એઓના ક્વાથમાં પદ્મવેલું તેલ દાંતે ચોપડે તો દાંતમાં થએલા પડની ગતીને બંધ કરે છે. આ જાત્યાદિતૈલ કહેવાય છે. દાંત-વિદ્વધિ થઈ હોય તો વિદ્વધિના અધિકારમાં કહેલા ઉપાયો પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.

પેઢાંઓના રોગોનો અધિકાર સમાપ્ત.

—૧૧૧૧૧૧૧૧—

### દાંતના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા.

દાહન, કૃમિદાંત, બંજનક, દાંતહર્ષ, દાંતસર્કસ, કપાલિકા, સ્વાવદાંતક, અને કરાલ એ આઠ દાંતના રોગો છે, તેઓનાં ક્રમવાર લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

દાંતો જાણે ચીરાઈ જતા હોય તેવી દાંતોમાં પીડા થાય તેને દાહન કહે છે. આ રોગ વાયુના કોપથી થાય છે.

કાળાં કાચાંવાળો, વલુરવાળો, પેઢાંઓમાં સોજવાળો, પેઢાંઓમાં પડવાળો, ભય-કર વેદનાવાળો અને જેમાં હલાવવા વગેરે કારણો વગર પીડાવાળો હોય તેને કૃમિદાંત કહે છે. આ રોગ વાયુકોપથી થાય છે. દાંતમાં સળો લાગે છે.

જે રોગથી મ્હોં વાંકુ થઈ જાય, અને દાંત દુટી જાય તેને બંજનક કહે છે. આ રોગ કદ તથા વાયુના કોપથી થાય છે.

જે દાંતો ટાઢો પવન કે ટાઢો પદાર્થોનો તથા લુખા અને ખાટા પદાર્થોનો સ્પર્શ સ-

હન ન કરી શકે તેને દંતહર્ષ કહે છે. આ રોગ વાયુ અને પિત્ત કોપથી થાય છે.

દાંતોમાં રહેલો મેલ અને પવને સુકાવેલો કઠ્ઠે રેતી જેવો ખરસઠ રપર્જવાળો થઈ જાય તેને દંતશર્કરા કહે છે.

મેલ સહિત દાંતોના અવયવો માટીના કીકરાની પેઠે ફાટવા લાગે અને દંતશર્કરા પણ થઈ આવે તેને કપાલિકા કહે છે. આ રોગ દાંતોનું નિકંદન કરી દે છે.

લોહી સહિત પિત્તથી ખળેલા જેવો દાંત ખરોખર રીતે કાળો કે નીલો થઈ જાય તેને શ્યાવદંતક કહે છે.

દાંતોમાં રહેલો વાયુ ધીરે ધીરે દાંતોને ખીલામણા અને અતિ ખરાબ કરી નાંખે છે. તેને કરાલ કહે છે.

### અંથાંતરથી હનુમોક્ષ નામના દાંત રોગોનું લક્ષણ.

“ જેની દાંતોમાં વાયુ કોપવંત થઈ દાંતોને પકડે અથવા દાંતોમાં વેદના કરે તેને હનુમોક્ષ નામનો દાંતનો રોગ કહે છે. ”

### દાંતના રોગોનો ઉપાય.

લાખનો રસ ૬૪ તોલા, દુધ ૬૪ તોલા, અને લોદર, કાયફળ, મજ્જા, કમળના કેસરા, પદ્મક, ચંદન, રાતું કમળ, તથા જેડીમધ એએનો ચોગણો ક્વાથ કરી એજ લોદર વગેરે પ્રત્યેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલા ભાર લઈ એએનો કઠ્ઠક કરી ઘીકત ક્વાથમાં નાખી તેઓમાં ૬૪ તોલા ભાર તલનું તેલ નાખી તેલ પકાવવાના વિધિ પ્રમાણે તેલ પકાવી તે તેલ મ્હોંમાં રાખે અર્થાત્ મ્હોંમાં તેનો ડાગળો ભરી રાખે તો દાહન, દાંતોનું હાલવું, દાંતોનું પ-કવું, કપાલિકા, શીતાદ, પૂતિવક્ત્ર, મ્હોંની દુર્ગંધતા, અરૂચિ અને મ્હોંનું વિરસપણું એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. દાંતોને મજ્જૂત કરે છે અને દાંતોના રોગ ઉપર સારો ફાયદો આપે છે—આ લાક્ષાદિતૈલ કહેવાય છે. અથવા વાયુનાશક તેજના ડાગળા કરે તો દાંતોના તમામ રોગો મટી જાય છે. અથવા હોંગને જરા ઊની કરી ( જ્યાં દુખ થતું હોય ત્યાં ) દાંતના વચમાં દબાવે તો દાંતકમિનો નાશ થાય છે. અથવા જળીના મૂળને અથવા કા-કજંધાના મૂળને કે રાતી અંધેડીના મૂળને અથવા કડવી તુંખડીના મૂળને વાટી ચૂર્ણ કરી દાંતોમાં રાખે તો તેથી દાંતના સળામાં થએલી જીવાત મરી જાય છે. અથવા “ સાંભરનું મીઠું, નરકચુરો, સુંઠ અને અક્કલમરો એએનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી દાંતો ઉપર ધસે તો દાંતોને આંખવા મટે છે. અથવા પાંચ જાતનાં ફૂલો, મોરચુથુ, ત્રિકટુ, પીપરીમૂળ, હીરાકસી, માયાં અને વાવડીંગ એએનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી દાંતો ધસે તો દાંતના સર્વ રોગ મટે છે. અથવા હીરાકસી, માયાં, લોખંડનો ભૂકા, સોવનમાખી, મજ્જા, પુલાવેલી ફટકડી અને ત્રિકુળા એએ સર્વ સરખાં લઈ ખરલ કરવાં. જ્યારે મસી જેવાં શ્યામ થાય ત્યારે દાંતો લગાડવાના ઉપયોગમાં ( ૧ માસા ભાર ) લે તો ૭ દિવસમાં દાંત કાળા થાય છે અને મજ્જૂત પણ થાય છે. ” અથવા પુલાવેલી ફટકડી, પુલાવેલું મોરચુથુ, ખેરસાર, તેજજળ, કાચી લાખ, વંશલોચન, મરી, આંખળાં, મજ્જા, રૂમીમસ્તકી, ખોલસરીની જાલ, સિંધાલૂથુ, માયાં, અને દક્ષણી સોખરી એ સર્વ વસ્તુઓનું વજ્રગાળ ચૂર્ણ કરી નગોડના રસની અવનાએ ૬૪ તકડે સુકવી ધુંટી પછી દાંતો ધસે તો દાંતના સર્વ રોગ મટે છે. વૈધરહસ્ય. અથવા “ ઉપમેટ, ત્રિકટુ, સુંઠ ફરેલો ખોરાસાની અજમો, હરડેની જાલ અને કાચો એએનું ચૂર્ણ કરી દાંતો ધસે તો દાં-



તોનો દુખાવો બંધ પડે છે. અથવા મંઘાપારની તમાખુ, અક્કલગરો, કાચકળ, વાવડીંગ, ત્રિકટુ અને સિંધાલુએ એએને ઝીણાં વાટી દાંતે ધસે તો દાંતોનો દુખાવો મટે છે. અથવા પીપર, સિંધાલુએ, જીરું, હરડે અને મોચરસ એએનું ચૂર્ણ કરી દાંતે ધસે તો દાંતોની પીડા અને હાલવું બંધ થાય છે. ” અથવા નાગરમોચ, હરડે, ત્રિકટુ, વાવડીંગ અને લીંબડાનાં પાંદડાં, એએને ગાયના મૂત્રમાં સારી પેડે ઘુંટી ગોળી બનાવી જાંબડે મુઠવી રાતે સુતી વખતે મ્હોંમાં રાખે તો અવશ્ય દાંતોનું હાલવું બંધ થાય છે અથવા સિંધાલુએ, ખેરસાર, ઉપલેટ, ધાણા, સુંઠ, કાળાં મરી, મોરચુ, અને શેફલું જીરું એએનું ચૂર્ણ કરી દાંતે ધસે તો દાંતોમાંથી નીકળતું લોહી તથા હાલવું બંધ પડે છે. વૈદ્યરહસ્ય.

દાંતના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

## હરોગના રોગોનો અધિકાર.

હરોગના રોગોનાં નિદાનો તથા નામો અને સંખ્યા.

વાયુથી, ક્ષેથી તથા પિત્તથી થએલો, અજ્ઞાત અને ઉપનિવિહક એ રીતે હરોગના પાંચ રોગ છે. તેઓનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે—

વાયુથી થએલો હરોગ રોગ હોય તો, હરોગ જરાક ક્ષેથી, ખાત્ર મીઠા રસોને બહુ ચક્તી ન હોય તેવી, સોજાયુક્ત, લીલાશ પડતી અને કાંટાઓથી બાંધેલો હોય છે.

પિત્તથી થએલો હરોગ રોગ હોય તો, હરોગમાં બળતરા અને રત્નશ્યામી કાંટાઓથી વિદાયલી હોય છે.

ક્ષેથી થએલો હરોગ રોગ હોય તો, હરોગ બારે ભાગે, બહુ થઇ જાય અને શીમ-જાના કાંટા જેવા ધોળા માંસથી વિદાયલી હોય છે.

અજ્ઞાત રોગ હોય તો, હરોગ નીચે ત્રણે દેવો તથા લોહીના પ્રમેયથી અત્યંત દારૂ સોળે આવે છે. આ રોગ વધી પડે તો હરોગને અટકાવી દે છે અને કદાચ હરોગ મૂળ પણ અત્યંત પાકી આવે છે.

ઉપનિવિહક રોગ હોય તો, હરોગની અણીની આકૃતિવાળો કદ અને લાંબીના પ્રમાણથી હરોગને જીંચી ફરીને સોળે થાય છે, તેમાંથી લાળ ઝરે છે, થળ અને બળતરાવાળો હોય છે.

## હરોગના રોગોના ઉપાય.

હરોગના સધળા રોગો માટે લોહી કઢાવવું અને ગળો, લીંબડો તથા પીપર એએને તીખા પંદરોની સાથે મ્હોંમાં ક્વલ રાખવો, જેથી હરોગના રોગો મટે છે. અથવા મૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર, હરડે અને ત્રિત્રામૂળ એએનું ચૂર્ણ મસવાથી વા એ ચૂર્ણના કાંટાથી પકાવેલા તેલના કાગળા કરવાથી ઉપનિવિહક રોગ મટે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા ક્યનારની બલનો ક્વાથ ફરી તેમાં કાંચો નાખી પ્રભાતમાં કાગળા કરે વા મ્હોંમાં બરી રાખે તો હરોગનું કદવું બંધ થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય. ( વિશેષ ખુલાસા માટે હરોગની શુભો. )

હરોગના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

### તાળવાના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા.

ગળસડી, તુંડકેરી, અભ્રૂપ, કચ્છપ, તાલ્વર્ચુદ, માંસસંઘાત, તાલુપુષ્પુટ, નાલુશોષ, અને તાલુપાક, એ રીતે તાળવાના નવ રોગો છે.

ગલસુંડીનું લક્ષણ—કફ અને લોહી એ બન્નેના કોપવાથી તાળવાના મૂળમાંથી વધેલો, હાંમે, વાયુથી પૂરાએલા ચામડાના દડા જેવો અને તરસને, ઉંચરસને તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરનારો જે સોજો થાય છે તેને ગલસુંડી કહે છે.

તુંડકેરીનું લક્ષણ—તાળવામાં કફ અને લોહીના કોપવાથી જડો, ભોંકાયા જેવી પીડાવાળો, બળતરા અને પાકવાળો જે સોજો થાય છે તેને તુંડકેરી કહે છે.

અભ્રૂપનું લક્ષણ—લોહીના કોપવાથી તાળવામાં અક્રૂડ રાતો, તાવ અને આકરી પીડા સહિત જે સોજો થાય છે તેને અભ્રૂપ કહે છે.

કચ્છપનું લક્ષણ—કફના કોપવાથી તાળવામાં કાચખાતી પેઠે વચમાં ઉંચો તથા છડાઓમાં નીચો અને થોડી પીડાવાળો જે સોજો તુરતજ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કચ્છપ કહે છે.

તાલ્વર્ચુદનું લક્ષણ—તાળવાના વચમાં લોહીના કોપવાથી કમળના કેસરા સમાન લાંબા માંસના અંકુરોથી પડખાંઓમાં વિટાયેલો અને પિત્તનાં સર્વ લક્ષણોવાળો જે સોજો હોય તેને તાલ્વર્ચુદ કહે છે.

માંસસંઘાતનું લક્ષણ—કફના કોપવાથી તાળવામાં પીડા વગરનું ખરાબ થએલું માંસ એકઠું થાય છે તેને માંસસંઘાત કહે છે.

તાલુપુષ્પુટનું લક્ષણ—કફના કોપવાથી તાળવામાં વેદના વગરનો સ્થિર અને મેદવાળો જે બોર જેવો મઠો ઉત્પન્ન થાય છે તેને તાલુપુષ્પુટ કહે છે.

નાલુશોષનું લક્ષણ—વાયુના કોપવાથી તાળવામાં બહુજ શોષ પડે અથવા તાળવું ફાટવા કરે અને શ્વાસ પણ થઈ આવે તેને તાલુશોષ કહે છે.

તાલુપાકનું લક્ષણ—પિત્તના કોપવાથી તાળવું ઘણુંજ બચંકર રીતે પાકી જાય તેને તાલુપાક કહે છે. ( આ રોગથી તાળવામાં કાણું પડે છે. )

### તાળવાના રોગોના ઉપાય.

ઉપલેટ, મરી, વજ, સૈંધવ, પીપર, કાળીપાડ અને કેવડીમાંથી એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેને ( તાળવામાં ) ધસવામાં આવે તો ગળસુંડી મટે છે. અથવા ગળસુંડી જીભની ઉપર રહેલી હોય તો શસ્ત્રક્રિયા બાજુનાર ચતુર વૈદે તેને છેદી કાઢાડવી. ત્યારપછી પીપર, અતિવિષ, ઉપલેટ, મરી, વજ, અને સુંઠ એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી તેમાં સૈંધવ નાખી તેથી પ્રતિસારણ કરે તો ગળસુંડી મટે છે. અથવા વજ, અતિવિષ, રાસ્ના, કાળીપાડ, કકુ અને લીંબડો એઓનો ક્વાથ કરી ક્વથ કે કોમળા કરાવે તો તાળવાના સમસ્ત રોગો મટી જાય છે. ( શસ્ત્રક્રિયા માટે સુશ્રુત જુવે. )

### ગળાના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

પાંચ પ્રકારની રોહિણી, કંઠશાલુક, અધિજીહ્વ, વળય, બધાસ, એકટંદક, તૂંદ, શત-ધ્વી, ત્રિધાતુ, કંઠવિદ્રધિ, ગત્રોધ, સ્વરધ્ન, માંસતાન અને વિદારી એ રીતે ગળાના અઢાર રોગો છે.

### પાંચે જાતની રોહિણીની હેતુ સહ સંપ્રાપ્તિ.

ગળામાં જ્યાં પામેલો વાયુ, પિત્ત, કફ વા ત્રિદોષ કે લોહી, માંસ તથા લોહીને દૂષિત કરીને ગળાનો ઉપરોધ કરનારા ફણગાઓથી પ્રાણનો નાશ કરે છે તેને રોહિણીરોગ કહે છે. તેનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણોની વિગત—

વાયુથી થએલ હોય તો—જીભની ચારેકાર બહુજ વેદનાવાળા અને ગળાને રોડી દેનારા માંસના ફણગા થાય છે અને તે સાથે વાયુ સંબંધી સ્તબ્ધપણા વગેરેના લક્ષણો ઉપદ્રવે થાય છે.

પિત્તથી થએલ હોય તો—ગળામાં માંસના ફણગા તુરત પેદા થાય, બળતરા સહિત તુરત પાકે અને તાવ પણ બહુજ આવે છે.

કફથી થએલ હોય તો—ગળાની રોગોનો નિરોધ થઈ ગળામાં માંસના ફણગા ઉત્પન્ન થાય છે. ધીરે ધીરે પાકે, ભારે અને સ્થિર હોય છે.

ત્રણે દોષથી થએલ હોય તો—ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણોવાળા ગળામાં ઉંડા પાકવાળા અને જેઓનું જોર અટકાવી શકાય નહીં એવા માંસના ફણગા ઉત્પન્ન થાય છે.

લોહીથી થએલ હોય તો—ફાણાઓથી વીંટાયેલ અને પિત્તનાં લક્ષણોયુક્ત માંસના ફણગાઓ ગળામાં હોય છે.

### રોહિણી રોગથી મરણ થવાનો અવધિ.

ત્રિદોષની રોહિણીથી તુરત, કફની રોહિણીથી ત્રણ દિવસે, પિત્તની રોહિણીથી પાંચ દિવસે અને વાયુની રોહિણીથી સાત દિવસે માણસ મરી જાય છે.

કંઠશાલુકનું લક્ષણ—ગળામાં કાંટાની પેઠે કે ધાન્યની અણીની પેઠે પીડા પેદા કરનારો ખરસક, સ્થિર, ખેરના ડળીઆ જેવડો અને સક્રિયાથીજ મટાડી શકાય એવો ગાંઠો થાય છે તેને કંઠશાલુક કહે છે. આ ગાંઠ કફના કોષથી થાય છે.

અધિજિવ્હનું લક્ષણ—જીભની ઉપર જીભની અણી જેવો આકારવાળો જે સોજો થાય છે તેને અધિજિવ્હ કહે છે. આ રોગ રૂધિર મિશ્રિત કફ કોષથી થાય છે. જો આ સોજો પાક પકડે તો તેનો ઉપાય કરવોજ નહીં.

વળયનું લક્ષણ—કફ કોષીને અંતની ગતિને રોડી કંઠમાં લાંબા તથા ઉંચા સોજાને પેદા કરે છે તેને વળય કહે છે. આ રોગ મટતોજ નથી.

બલાસનું લક્ષણ—કફ તથા વાયુ વધી જવાથી ગળામાં શ્વાસવાળા, પીડાવાળા, અને છતીના મર્મસ્થળમાં ઉદનના સમાન વ્યથા ઉત્પન્ન કરનારા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેને બલાસ કહે છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય છે.

એકવૃંદનું લક્ષણ—કફ અને લોહીના કોષવાથી ગળામાં જોળ, નમેલો, બળતરા તથા ચળવાળો, જરાક પાકનારો, અને જરાક કુણો તેમજ મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તેને એકવૃંદ કહે છે.

વૃંદનું લક્ષણ—પિત્ત અને લોહીના કોષવાથી ગળામાં લક્ષણો ઉંચો, જોળ, બહુ બળતરાવાળો અને આકરા તાવવાળો સોજો થાય છે. તેને વૃંદ કહે છે. આ રોગમાં જો યજ્ઞ હોય તો વાયુના સંબંધવાળો જાયવો.

રાત્નિનું લક્ષણ—વાયુથી, પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો પીડા, બળતરા તથા વલુર આ-

દિ વિકારોવાળી, ઠંણુ, માંસના અંકુરોથી અત્યંત વ્યાપ્ત અને ગળાને રોકી દેનારી વાદ ત્રિદોષથી મનારી તે શતધ્વિન કહેવાય છે.

ગિલાયુનું લક્ષણ—કફ અને લોહીના કોપથી ગળામાં આંબળાના ઠળીયા સમન સ્થિર, થોડી પીડાવાળો અને જાણે ખાધેલું ગળામાં ભરાઈ રહ્યું હોય તેવો જણાતો અધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ગિલાયુ કહે છે. આ રોગ શ્વેતક્રિયાથી મટે છે.

કંઠવિદ્રવિનું લક્ષણ—સધળા દોષોના કોપવાથી સધળા પ્રકારની પીડાવાળો અને આખા કંઠમાં વ્યાપ્ત થઈ ઉઠેલો જે સોજો થાય છે. તેને કંઠવિદ્રવિ કહે છે.

ગલ્લોઘનું લક્ષણ—કફ અને લોહીના કોપવાથી ગળામાં અન્નને તથા પાણીને અટકાવનારો, ઉદાન વાયુની ગતિનો નાશ કરનારો અને આકરા તાવવાળો જે મહા સોજો થાય છે તેને ગલ્લોઘ કહે છે.

સ્વરધ્વનનું લક્ષણ—વાયુના માર્ગો કફથી દુષ્ટ થઈ જતાં અંધારૂં જોવામાં આવે, વારંવાર હાંફ થાય, ગળું સુકાય તથા અત્રાદિ ગળવામાં અશક્ત અને ઘાંટો બગડી જાય તેને સ્વરધ્વન કહે છે. આ રોગ વાયુના કોપનો છે.

માંસતાનનું લક્ષણ—કંઠમાં ફેલાયેલો, લટકતો અને ખડુ દુઃખ દેનારો જે સોજો કમે કરીને ગળાને રૂધિ નાખે છે તેને માંસતાન કહે છે. આ રોગ ત્રિદોષજન્ય છે, જેથી રોગી જાયતો નથી.

વિદારિનું લક્ષણ—પિત્તના કોપવાથી ગળામાં બળતરા સહિત આકરી વેદનાવાળો ધણેજ રાતો અને વધાતો તથા કાટતા માંસવાળો જે સોજો થાય છે તેને વિદારી કહે છે. માણસ જે પડખે વધારે સુતો હોય તે બાજુએ આ રોગ થાય છે.

### ગળાના રોગોના ઉપાય.

જે રોહિણી મટે તેવી હોય તો તે માટે લોહી કઢાવવું યોગ્ય છે. અથવા હિલ્લી કરાવવી, ધુમાડો પાવો, કોગળા કરાવવા અને નાસ આપવો તો રોહિણી મટે છે. વાયુજન્ય રોહિણી માટે લોહી કઢાવી પછી સૈંધવ આદિ લવણોથી પ્રતિસારણ કરવું. અને સ્નેહનના સ્થેવાય તેવા કોગળા વારંવાર કરવા. કફની રોહિણી માટે ધરના ધુમાડો ધુસ, સુંઠ, મરી અને પીપર એઓના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરવું. ઘોળી ગરળી, વાવડીંગ અને નેપાળાનું મૂળ એઓના કલકથી પકાવેલા તૈલમાં સિંધાલુ નાખી તેનો નાસ લેવો. અથવા એઓનો કવળ પણ મુખમાં ધરવો. પિત્તની રોહિણી માટે લોહી કઢાવીને સાકર, મધ તથા ધઉંલા એઓથી પ્રતિસારણ કરવું અને ધ્રાખનો તથા કાલસાનો કવળ મ્હોમાં રાખવો. કંઠશાલુકમાં લોહી કઢાવી તુંડકરીની ચિકિત્સા પ્રમાણે ઉપાય કરવા અને એક વખત થોડું સ્નિગ્ધ ભોજન જમવું. અધિજીવ્હ માટે ઉપજીવ્હના ઉપચારો પ્રમાણે ઉપાયો કરવા. એકવૃંદમાં લોહી કઢાવ્યા પછી શોધનનો વિધિ કરવો. વૃંદમાં પણ તેવીજ ક્રિયાઓ કરવી. ગિલાયુ માટે શ્વેતક્રિયા કરવી. કંઠવિદ્રવિ માટે જો મર્મસ્થળમાં ન હોય અને સારી પેઠે પાકી ગયો હોય તો તેને કાપી નાખવો.

### ગળાના રોગોના સામાન્ય ઉપાયો.

ગળાના રોગોમાં લોહી કઢાવી અને આકરા નાસ આપીને પછી ઉપાય કરવો. સરકાવું, દર, તજ, ક્ષિત્રી, રસવંતી અને ઈંદ્રજવ એઓનો કાચ કરીને પાવો અથવા હરડેનો



કાંઈક ક્ષી મધ સાથે પાવે, જેથી વાયુજન્ય ગળાના રોગો મટે છે. અથવા કડુ, અતિ-વિષ, દેવદાર, કાળીપાડ, મોચ અને ઇંદ્રજવ એઓનો ગૌમૂત્રમાં કઢે કરી પીવાથી સ્વિત્ર સંબંધી ગળાના રોગો મટે છે. અથવા મણકાંબાખ, કડુ, સુંઠ, મરી, પીપર, દારૂકળદર, પાતળી તજ, ત્રિફળા, મોચ, કાળીપાડ, રસવંતી, ઘો, અને તેજળળ એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી સેવન કરે તો કડુ સંબંધી ગળાના રોગો મટી જાય છે. અથવા જ-વખાર, કાળીપાડ, તેજળળ, રસવંતી, દારૂકળદર અને પીપર એઓની ગોળા મધ સાથે ખનાવી મ્હોંમાં રાખે તો સર્વ પ્રકારના ગળાના રોગો મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

ગળાના રોગનો અધિકાર સમાપ્ત.

\*\*\*\*\*

### આખા મોહોડાના રોગનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

વાયુથી, પિત્તથી અને કફથી થએલા આખા મોહોડામાં ત્રણ રોગ થાય છે. એટલે જે વસ્તુથી થયેલ હોય તે-તેનાવાળા ફેણાઓથી ચારેકાર મ્હોં વ્યાપ્ત થાય છે. જે પિત્તથી થયેલો હોય તે-ખળતરવાળા અને અત્યંત પીળા ઝીણા ઝીણા ફેણાઓથી આખું મ્હોં લગભગ-આમ થઈ જાય છે. જે કફથી થયેલો હોય તે-થોડી પીડાવાળા, વલુર અને મ્હોંની માગડીના જેવા રંગવાળા ફેણાઓથી આખું મ્હોં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

આખા મ્હોંના રોગો પૈકી જે જે અસાધ્ય રોગો છે તેઓનાં નામો.

હોડના રોગોમાં માંસથી થએલો, લોહીથી થએલો અને ત્રિદોષથી થએલો એ ત્રણ રોગો મટતા નથી.

દાંતના રોગોમાં સ્વાવહંતક, દાહન અને ભાંજનક એ ત્રણ મટતા નથી.

દાંતનાં પેઢાંઓમાંના રોગોમાં ત્રિદોષથી થએલી નાડી-ભરનીગળ અને સૌષિર એ જે રોગો મટતા નથી.

જીભના રોગોમાં અલ્પાસ મટતો નથી.

તાળવાના રોગોમાં તાલ્લવાર્ણુદ મટતો નથી.

ગળાના રોગોમાં સ્વરદ્ધ, વળય, વૃંદ, બલ્લાસ, વિદારી, મલોધ, માંસતાન, સ્તવાદ્ધી અને ત્રણે દોષથી થએલી રોહિણી એ નવ રોગો મટતા નથી.

આ સંખ્યાના રોગો માટે વૈદ્યે પ્રથમ મટવું ઇશ્વરાધીન છે, એમ સ્પષ્ટ ક્ષી પછી ઔષધ કરવું, પણ જે 'મટાડીશ' એવી હોમત બાલીને ઔષધ કરે તો અપયશ મળે છે.

### આખા મ્હોંના રોગોના ઉપાય.

વાયુના મુખરોગમાં ભૂય, કઠકડી વગેરેના કાગળા કે પ્રતિસારણ કરવાં. અથવા વાત-હર જલુઓના તેલથી કવચ કે નસ્ત્ર આપવાં.

પિત્તના મુખ રોગ માટે પિત્તને હરનારાં એસડો કરવાં, પણ પ્રથમ રેચ વગેરેથી શરીરનું સંશોધન કરી પછી જેઠીમધ અને ખેરસારનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાંખી તેના કાગળા કરવા. અથવા દુધને ઉનું કરી તેમાં થોડું મધ અને ઘી નાંખી તેના કાગળા કરવા. મતલબમાં મધુર અને શીતળ ઉપચારો કરવા.

કફના મુખરોગ માટે કુલાવેલ મોરચુથુ અને ફટકડી વાટી તેનો મ્હોંના ફેલાવો ઉપર લેપ કરવો અને લાળ ઝરવા દેવી.

ત્રિદોષના મુખરોગ માટે નસ વીંધાવી લોહી કઢાવવું. માથાનું વિરેચન આપવું અને મધ, મૂત્ર, ઘી, દુધ તથા શીતળતાવાળા બીજ પદાર્થોના ક્વળ કરવા.

અથવા જાંઘનાં પાંદડાં, ગળો, ધ્રાખ, ધમાસો, દારૂહળદર અને ત્રિફળાં એએનો ક્વાથ કરી ઠંડા થયા પછી મધ નાખી તેના કોમળા કરવા, જેથી મ્હોં આવ્યું હોય તે મટી જાય છે. અથવા જાંઘનાં પાન વારંવાર ચાવે વા, મ્હોંમાં રાખે તો મ્હોં આવ્યું મટી જાય છે. અથવા કાળીજીરી, ઉપલેટ અને ઇંદ્રજવ એએને ચાવવાથી મોહોડાનું પાકવું, મ્હોં-માંની ચાંદી અને મ્હોંની ખરાબ ગંધ દૂર થાય છે. અથવા કડવાં પરવળ (કે કડવાં તુરીયાં) નાં લીંબડાનાં, જંજીરનાં, આંબાનાં અને જાંઘનાં, એટલાનાં તાજાં-નવાં પાંદડાં લઈ ક્વાથ કરી મ્હોં ઘોયા કરે તો મુખપાક મટી જાય છે. અથવા ત્રિફળાના ક્વાથમાં મધ નાખી કોમળા કરવા. અથવા દારૂહળદરના જાડા કરેલા રવરસમાં મધ નાખી કોમળા કરવા કે ચોપડવા, જેથી મોહોડાના રોગ, લોહી બગાડ અને ભરનીમળ મટી જાય છે. અથવા સપ્તપર્ણ, વાળો, કડવાં તુરીયાં, મોચ, હરડે, કકુ, જેડીમધ, ખરમાળો અને રતાંજલી એએનો ક્વાથ કરી પીએ તો મ્હોંનો પાક મટી જાય છે. અથવા તલ, નીલુંકમળ, ઘી, સાકર, દુધ અને મધ એએનો કોમળા કરવાથી મ્હોં આવ્યું હોય તથા મ્હોં દાઝ્યું હોય તે સર્વ મટી જાય છે. અથવા બીજોરાના ફળનાં છાંદ એકવાર ખાવામાં આવે તોપણ મ્હોંમાંની ખરાબ ગંધ મટે છે અને અપાનવાયુ પણ શાંત થાય છે. અથવા હળદર, લીંબડાનાં પાન, જેડીમધ અને નીલુંકમળ એએથી પકાવેલા તેલના કોમળા કરે તો જરૂર મુખપાક મટી જાય છે. ભાવપ્રકાશ.

અથવા ખેરસાર, જયફળ, ખરાસ, દક્ષણી સોપારી, ચાતુર્જાત અને કર્તુરી એ સધ-ળાં તોલા તોલા ભાર લઈ ઝીણું વાટી ખેરસારના ક્વાથમાં ચણા જેવડી ગોળાયો કરી મ્હોં-માં રાખે તો જીભ, હોઠ, દાંત, મ્હોં, કંઠ અને તાળવાના સધળા રોગો મટી જાય છે. આ ખંદિરકવિટી કહેવાય છે. અથવા ખેરસાર, જયફળ, કકોલ, ખરાસ કે ચીણીઓ કપૂર અને દક્ષણી સોપારી એ સધળાં સરખાં લઈ વાટી પાણી સાથે ઘુંટી ગોળા વાળી મ્હોંમાં રાખે તો મ્હોંના સધળા વિકારો મટી જાય છે. અથવા દારૂહળદર, ગળો, ચંબેલીનાં પાન, ધ્રાખ, અજમો અને ત્રિફળા એએનો ક્વાથ કરી તેના કોમળા કરે તો મુખપાક મટી જાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

મુખરોગનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે ક્ષુદ્રરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્ર રોગ, કર્ણ, નાક, મુખ, હોઠ, પેઠાં, દાંત, જીભ, તાળવા અને ગળા વગેરેના રોગોનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ લક્ષણ તથા ઉપાય નિરૂપણ નામનો અઠારમો તરંગ સંપૂર્ણ.

## તરંગ ઝોગણીસમો.

— સ્થાવર જંગમ —

સ્થાવર જંગમ વિષ તણાં, બેઠ સ્થાન વળી ચિન્હ,  
ઔષધ સહ ઝોગણીસમો, લખ્યો તરંગ અછિન્ન.

### ઝેરનો આધકાર.

ઝેર બે પ્રકારનાં છે—એટલે એક સ્થાવર અને બીજું જંગમ કહેવાય છે. પોતાની મેળે ચક્ષુશક્તિ કરી ન શકે તેથી ઉત્પન્ન થએલું તે સ્થાવર ઝેર અને ચાલતા પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થનારું તે જંગમ ઝેર કહેવાય છે. સ્થાવર ઝેરનાં ૧૦ ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને જંગમ ઝેરનાં ૧૬ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે:—

ઝાડના મૂળમાં, પાંદડાંઓમાં, ફળોમાં, ફુલોમાં, છાલમાં, દુધમાં, સારમાં, ગુંદમાં, ધાતુઓમાં અને કદામાં એમ સ્થાવર ઝેરને પેદા થવાનાં ૧૦ ઠેકાણાં છે.

કણ્ઠેર વગેરેનાં મૂળીઆમાં, કડવી દુધેલી વગેરેનાં પાંદડાંઓમાં, કુકડવેલા વગેરેનાં ફળોમાં, નેતર વગેરેના ફુલોમાં, ઘોળી ચણેડી વગેરેની છાલમાં, સારમાં તથા ગુંદમાં, થેર વગેરેના દુધમાં, હરતાલ વગેરે ધાતુઓમાં અને વજનાગ વગેરે કદામાં ઝેર રહેલાં છે.

જંગમ વિષ દષ્ટિમાં, શ્વાસમાં, દાઢમાં, નખમાં, મળમાં મૂત્રમાં, વીર્યમાં, લાળમાં, સ્પર્શમાં, આંકડામાં, ગુદામાં, અધોવાયુમાં, યોનિમાં, હાડમાં, પિત્તામાં અને વાળોમાં એમ ૧૬ ઠેકાણે જંગમ ઝેર રહેલું છે—પેદા થાય છે.

મનુષ્યોની દષ્ટિમાં, દિવ્ય સાપોના શ્વાસમાં, કુતરા તથા શિયાળની દાઢોમાં, વાઘ-વરૂના નખોમાં, ઢેઢમરોળીના મળમાં તથા મૂત્રમાં, વાંદર તથા જિંદરના વીર્યમાં, હડકાલ જનાવર તથા કરોળીઆ-ખડમાંકડીની લાળમાં, ગરમ વસ્તુ ખાનારી તથા બળિયારીણી કીચેલી યોનિમાં, ગરમ વસ્તુ ખાનારા તથા ગુદમૈથુન કરાવનારાઓની ગુદામાં, સપ વગેરેના હાડમાં, નોળીયા તથા માછલાના પિત્તમાં, ભમરા-માખી-વીંછીના કાંટામાં, વાલના વાળોમાં, અને ચિત્રશીર્ષના સ્પર્શમાં, મળમાં, મૂત્રમાં, મ્હોંમાં, વિષામાં તથા અધોવાયુમાં, એટલાં સ્થાનોમાં જંગમઝેર હોય છે.

### સ્થાવર ઝેરના પ્રત્યેક સ્થળના ઝેરનાં ચિન્હો.

સ્થાવર વિષથી તાવ, હેડકી, ઘંતોતું અંબાવું, મગાનું પકડવું, મુખે શીથળું આવવું, ઉછેટી, અરુચિ, શ્વાસ, મૂર્છા અને વિકળતા થાય છે; પરંતુ કયું સ્થાવર વિષ છે? એ પ્રાર્થનાની રીત નીચે પ્રમાણે:—

ઝાડનાં ઝેરી મૂળીયાં ખાવામાં આવ્યાં હોય કે ખવરાવ્યાં હોય તો ગાંઠલા ચઢે, મોઢાં ચાપે અને નીંધાં થાય છે.

ઝેરી પાંદડાં ખાયાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો તેથી બગાસાં, ધૂળરો અને શ્વાસ થાય છે.

ઝેરી ફળો ખાયાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો અંકડાપમાં સોળે, બળતરા અને પાચાં કાચાં અજાવો થાય છે.

ઝેરી કુલો ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો ઉલટી, આંદરો અને મૂર્છા થાય છે.

ઝેરી છાશ, સાર ( બહેરે લાકડું ) તથા ગુંદ ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો, મ્હોંમાં દુર્ગંધ, માથામાં પીડા, શરીરમાં લુખસ અને ક્ષતિ પડવું થાય છે.

ઝેરી દુધ ખાધાં કે ખવરાવ્યાં હોય તો, મ્હોંમાં શીશુ, ઝાડાનું ધવું અને જીભનું ભારેપણું થાય છે.

સોમલ, હરતાલ વગેરે ધાતુઓ ખાંચી કે ખવરાવી હોય તો, જાતીમાં પીડા, મૂર્છા અને તાળવામાં બળતરા થાય છે.

અને કંદ-વજનાગ વગેરે ખાધો કે ખવરાવ્યો હોય તો, કંપારો, સ્તબ્ધતા, માથામાં પીડા, પેટનું વધવું, ઉલટી, હેડા અને સોજો એટલાં ચિન્હો થાય છે.

કંદનાં ઝેરો વિના ખીજાં નવ ઝેરો કાળાંતરે મરણ કરે છે, પણ સુશ્રુતમાં કહેલાં ૩૩ ભેદનાં કંદનાં ઝેરો તુરત પ્રાણ લઇ લે છે. ભાવપ્રકાશ.

### ઝેરમાં સ્વાભાવિક દશ ગુણો છે.

લુખાપણું, હિનાપણું, તીક્ષ્ણપણું સૂક્ષ્મપણું, આશુપણું, વ્યવાયીપણું, વિકાસીપણું, વિશાદપણું, લઘુપણું અને અપાકીપણું એ દશ ગુણો ઝેરમાં હોય છે.

ઝેર લુખાપણુને લીધે વાયુને કુપિત કરે છે, હિણ્યુતાને લીધે પિત્તને તથા શ્લેષ્મીને કાપાયે છે, તીક્ષ્ણપણુને લીધે બુદ્ધિને બગાડે છે, તથા મર્મોના બંધને કાપી નાંખે છે, સૂક્ષ્મપણુને લીધે અવયવોમાં પેસી જાય છે, આશુપણુને લીધે શરીરમાં તુરત ફેલાય છે, વ્યવાયીપણુને લીધે પ્રકૃતિને ફેરવી દે છે, વિકાસીપણુને લીધે દોષોને, ધાતુઓને તથા અંગોને ઉમેડી નાખે છે, વિશાદપણુને લીધે ભારે ભેર કરે છે, લઘુપણુને લીધે બાંક બાંક ઉશ્ચ-યને લાગે થાય છે અને અપાકીપણુને લીધે મહા મુસીબતે પડે છે. આવા ગુણોને લીધે ઝેર ભાંખા વખત સુધી દુઃખદાયી થઇ પડે છે.

### શુદ્ધ સ્થાવર વિષના ગુણ.

શુદ્ધ કરીને સ્થાવર વિષ ખાવામાં આવે તો લુખા, હિના અને તીખા ગુણોને લીધે સૂક્ષ્મ ગુણ આવે છે, વિષયને વધારે છે, શરીરના સઘળા ભાગોમાં તુરત ફેલી જાય છે, સતેજતા અને અપરિપકવતાપણાથી તુરત અમલ કરી વધારે વખત ટકે છે.

### ઝેરી શસ્ત્રના વાગવાથી થતાં ઝેરનાં ચિન્હો.

જે શસ્ત્રને ઝેરી પાણી પાચેલ હોય અને તે શસ્ત્રનો ધા વાગ્યો હોય તો તે જખમ તુરત પાકે છે, તેમાંથી લોહી વહ્યા કરે છે, વારંવાર પાકે છે, ધામાંથી કાળું કચેલવાળું ધણુંજ ગંધાતું માંસ સડીને ખર્ચી કરે છે, તરસ લાગ્યા કરે, બાહ્યર તાપ થાય, મધ્ય અંદર બળતરા બળે અને બેભાન થયા કરે છે.

### જેણે દેપભાવથી ઝેર ખવરાવ્યું હોય તે દુષ્ટને પારખવાની સુચિ.

કાંઈ માણસે કાંઈનો ધાત કરવા ઝેર ખવરાવ્યું હોય તો, અભિપ્રાયપૂર્વક મીઠાઓથી, વાણીથી, મ્હોંના ચહેરાથી ઝેર દેનાર વરતાઈ આવે છે. કાંઈ સહેજ પૂછ્યા પછી જાણી જાય છે કે કાંઈ ઉત્તર દઈ શકે નહીં, બોલવાનું મન કરે પણ મુંઝાયા કરે, કદાચ બોલે તો મૂર્છાની જેમ અજાણ્ય.



જેવું બોલે, આંગળાઓના ટચાકા ફેરે, નખથી ભોંય ખોતરે, વિના કારણે હસે, મૂંઝ્યા કરે, બહીતો બહીતો એક ખીજ સામું જોયા કરે, મ્હોં સ્થામ પડી જાય, નાસી જવાના લાગ ખોળે, આમ તેમ વારંવાર જોતો ચમકતો રહ્યા કરે અને કંગાળપણથી વિપરીત રીતે વર્તે છે.

### જંગમ વિષનાં સાધારણ ચિન્હો.

જંગમ ઝેરથી, નિદ્રા, ઘેન, ગ્ધાનિ, બળતરા, રોમાંચ, સોજો, અનિસાર અને પાકવા-પણું જણાય તો બાણુવું કે જંગમ વિષ ખાવામાં આવેલ છે.

### અત્યંત તીક્ષ્ણ જંગમ વિષ પૈકી સર્પોના વિષનો વિચાર.

મુખ્યત્વે કરી ભોગી મંડિલ અને સજીવ એમ ત્રણ જાતના મહા ઝેરી સર્પ હોય છે. તેમાં ભોગી વાયુ પ્રકૃતિવાળો, મંડિલ પિત્ત પ્રકૃતિવાળો અને સજીવ ક્ષત્ર પ્રકૃતિવાળો હોય છે, સર્પોની જાતની ઓળખાણ માટે સુશુભ અને ચરક સંહિતા જુએ.

ભોગી જાતનો સાપ કરડ્યો હોય તો તે દંશની જગ્યા કાળી થઈ જાય છે અને તેને વાયુ સંબંધી વિકારો થાય છે. મંડિલ જાતના સર્પદંશથી ડંખની જગ્યા પીળા સોજાયુક્ત દર્શન હોય છે અને પિત્તના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને રાજિલ સર્પના દંશથી ડંખની જગ્યાએ સ્થિર સોજો, થીકણો, પાંડુ, સ્નિગ્ધ અત્યંત મહા લોહીવાળા અને સપળા એ સંબંધી વિકારો યુક્ત હોય છે.

### કયા સ્થળમાં અને કયા કાળે સર્પ કરડે તો અનિષ્ટ છે ?

પીપળાના ઝાડ હેઠળ, દેવમંદિરમાં, સ્મશાનમાં, રાફડામાં, ચોવાટમાં, સંખ્ખ વખતે, ભરણી નક્ષત્રમાં, તથા મધ્ય નક્ષત્રમાં સાપ કરડ્યો હોય તો તે માણસ ભયંજન બને છે.

### દર્વીકર સર્પોનાં ઝેર તથા લક્ષણો વિષેનો વિચાર.

દર્વીકર સાપનું ઝેર તુરત માથુસના પ્રાણુ થઈ લે છે. તે સાપ વરસાદના, વાયરના અને તાપના સંયોગથી બમણા ઝેરવાળા થાય છે. જે સાપો ચક્રના, હળના, સાંધીયાના કે અંકુશના જેવા ચિન્હોવાળા હોય તથા ફેણવાળા હોય અને હિતાવળી ગતિવાળા હોય તે દર્વીકર સાપ કહેવાય છે.

### કોને કોને સાપ કરડ્યો હોય તો જીવવાની આશા છે.કી દેવી ?

અજીર્ણથી પીડાતાને, પિત્તથી પીડાતાને, તડકાથી પીડાતાને, બાળકને, ઘરડાને, જૂખ્યા-મેં, થીજી જએલાને, ફૂતવાળાને, પ્રમેહરોગીને, જાડીઆને, લુખા શરીરવાળાને, નિર્બળને, ગર્ભિણીને, અને ધાયદને સાપ કરડ્યો હોય તો તુરત મરી જાય છે. વળી ટાહું પાણી બે-હત્તી જતાં મથું ફંવાજું હોવાં ચર્તાં ન હોય, મ્હોં વાંકું થઈ મથું હોય, વાળ મીઠળી પડતા હોય, નાક નખી મથું હોય, ડોક નાખી દેતો હોય, ડંખને ડોકણે કાળો કે રાતો સોજો હોય, અને જડખાં સોજાડ થઈ જતાં હોય, ઘન-ગાડી ઉઘટી કરતો હોય, નાક, મ્હોં, ઈંદ્ર તથા મુક્ત વાટે ચોલી મીઠળતું હોય, ચારે કાઠો ખેંચી હોય, હૈરો આવતી હોય, તોવ અ-સ્થિતારથી ચીડાતો હોય, જોસવામાં આક્રમણ હોય અને કાળાશ્વવાળો મ્હોં થઈ જાયો હોય તે તેજ કાળજી આપી છે.કી દેવી.

### દૂધિ વિષનાં લક્ષણો.

જે ઝેર અત્યંત જીવંત થઈ ગયું હોય અથવા ઝેરનો નાશ કરનાર ઓસડોએ જેનું જોર ઓછું કરી નાંખ્યું હોય અથવા દવથી, વાયુથી કે તડકાથી સૂકાઈ ગયું હોય અથવા એની મેળેજ દશ ગુણોમાંથી એક બે કે ત્રણ ગુણ ઓછા થઈ ગયા હોય તેને દૂધિ વિષ કહે છે. એ દૂધિ વિષ થોડી શક્તિવાળું હોવાથી માણસ તેનાથી મરી જતું નથી, પણ લાંબા વખત સુધી રીઝાય છે. ઝાડો પાતળો થાય, સ્ત્રીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય, વિરસતા, બેચેની, તરસ, બેભાની, ભ્રમ, કુચેષ્ટ, બોધવામાં મદમદપણું અને ઉલટી વગેરે વ્યાધીઓ થયા કરે છે. દૂધિવિષની ૧ વિશેષ માહિતી માટે સુશ્રુત લાવપ્રકાશાદિનું અવલોકન કરો.

### ઝેરી ઊંદર કરડવાનાં લક્ષણ.

જ્યાં ઝેરી ઊંદર કરડ્યો હોય ત્યાં પાંડુવર્ણવાળું લોહી આવે, કામકાં થાય, તાવ આવે, અરુચિ થાય, રૂંવાડાં ઉભા થઈ જાય અને બળતરા થાય છે.

### પ્રાણ લેનાર ઊંદરના ઝેરનું કામ.

જે ઊંદરના કરડવાથી મૂર્ચ્છા, અંગોમાં સોજો, વર્ણનું બદલાવું, કસેદ, બેહેરાપણું, તાવ, માથામાં બારેપણું, લાળનું ઝરવું અને લોહીની ઉલટી થવી તથા ઊંદરના આકાર જેવોજ સોજો થાય, તે પ્રાણહર ઊંદરવિષ કહેવાય છે.

કાચડો કરડ્યો હોય તો-સોજો, કૃશતા અનેક વર્ણનું દેખાવાપણું થાય તથા મોઢ થાય અને ઝાડો થયા કરે છે.

વીંછીના ઝેરનું લક્ષણ-વીંછીના કરડથી કાષ્ઠકળ અભણ્યું હશે; તદ્દપિ જે વિશેષ ભણવા યોગ્ય છે તે જણાવવાની જરૂર છે. એટલે વીંછીનો ડંખ મતાં અમન બળે, જલદીથી ઝેર ઉઘે ચઢે અંગોને બેદનારી બધા કરે અને અસુક વખતે પાછી ડંખમાંજ વેદના આવી રહે છે એ તો સફુકો ભણે છે, પણ જે વીંછીના ડંખથી નાક તથા જીભ પોતપોતાનાં કામ બજાવી શકે નહિ એવી વેદના થાય, માંસ અત્યંત પડ્યા કરે અને વેદનાથી પ્રાણ નીકળી જાય તેને પ્રાણહર વીંછીનું વિષ કહે છે.

ઝેરી દડકો કરડ્યો હોય તો-ડંખમાં એકજ દાઢ ઉઠેલી હોય છે, વેદના સહિત પીળો સોજો થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, ઉધ આવે છે અને ઉલટી થાય છે.

ઝેરી માછલું કરડ્યું હોય તો-બળતરા, સોજો અને વેદના થાય છે.

ઝેરી જળો કરડી હોય તો-ચળ, સોજો, તાવ અને મૂર્ચ્છા આવે છે.

ઝેરી ઢઢગીરોળી કરડી હોય તો-બળતરા, સોજો, સોયો ભોંકાયા જેવી બધા અને અંગોમાં પરસેવો થાય છે.

કાનખજુરો કરડ્યો હોય તો-ડંખની જગ્યાએ પરસેવો થાય છે, વેદના થાય છે અને બળતરા થાય છે.

મચ્છર કરડ્યો હોય તો-ચળવાળો અને થોડી વેદનાવાળો જરાક સોજો આવે છે. પણ અસાધ્ય (વગપ્રઉ) મચ્છર કરડ્યો હોય તો લૂતાના ઝેર સમાન ચિન્હો થાય છે.

ઝેરી માંખી કરડી હોય તો-ડંખની જગ્યા કાળી, બળતરાવાળી, મૂર્ચ્છા અને તાવ સહિત ફાફરી થાય છે. સુશ્રુતે ૭ પ્રકારની માંખી કહી છે તેમાં સ્થગિકા નામની માંખી

ખી તુરત પ્રાણ લેનારી છે.

વાધ, ચિત્તા વગેરે કરડયા હોય તો-સોજ સહિત પાકવાળો બા થાય છે, તેમાંથી પર વહે છે અને તાવ પણ આવે છે. જે ચાર પગા જનાવરના નખ અથવા જંગલી માણસોના નખ, દાંતો વગેરેથી જખમ થાય તો તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ ચિન્હ હોય છે.

**હડકાયાં કુતરાં, શિયાળ કે વાધ વગેરે હડકાયાં થયાં હોય કે તે કરડયાં હોય તેનું લક્ષણ.**

કુતરાના ક્ષદિક દોષો જ્ઞાનતાંતુઓને નષ્ટ કરી તેના ધાતુઓને ફાડી નાખે છે, તે યોગથી તેના મોહોડામાંથી લાળ મળે છે અને તે આંધળાં કિંવા બેહેરાં થઇ આશ્ચર્યકાર તેણી-કાર દોડે છે તથા તેનું પુંછડું, હડપચી, કાંધ અને માથું નીચું નમી જાય છે. માથું ડુબ્યા કરે અને મોહોડું નમી જાય ત્યારે જાણવું કે કુતરું, શિયાળ કે વાધ વગેરે હડકાયાં થએલાં છે.

હડકાયાં કુતરાં વગેરે જેને કરડયાં હોય તેને કરડયાને સ્થળે બેહેરાજ થઇ જાય છે, કાણું લોહી નીકળે છે, હાથ તથા માથામાં ડુખાવો થાય છે, તાવ આવે, અંગ જડ-ચન્ય થઇ જાય અને તરસ તથા મૂર્છાચુકત હોય છે.

આજ પ્રમાણે સાપ, ખચ્ચર, ઘોડો, રીંછ, ચિત્રો અને વરૂ વગેરેને હડકવા હાલ્યો હોય અને કાંઈને કરડે તો ઉપર પ્રમાણેજ લક્ષણો થાય છે, જેરી દાઢ હોય તો ખરજ, સોયો ઘોંચાયા જેવી પીડા, શરીરના વર્ણનું બદલાવું ચન્યતા, ચીકણો પરસેવો, તાવ, ફેર, બળતરા, રતાશ, વેદના, પાકવું, સોજો, ગાંઠ થાય, ફાટો પડી જાય તથા ત્યાં ફોક્ષા થાય, માંસના લોચા નીકળવા લાગે અને ચકાંમાં પડી જાય તો જેરી દાઢ જાણવી તથા આંધી વિપરીત ચિન્હો હોય તો એર વગરની દાઢ જાણવી.

ઉપર કહેલાં જનાવરોમાંથી જે જે જનાવર કરડયું હોય તે તે જનાવર જેવાજ ચાળા કરે છે, તેના જેવી ચીસો પાડે છે અને જે જનાવર કરડયું હોય તેનુંજ તે માણસ દર્પણ તથા પાણીમાં પ્રતિબિંબ દેખે તો તે મરી જાય છે.

જે પુરુષને હડકાયું જનાવર ન કરડયું હોય છતાં પાણીના બડવાથી, પાણીના જળથી કે જોવાથી ડરે તો તેના ઉપચાર ન કરવા; કેમકે તેને જળસંત્રાસ વિષ પ્રાપ્ત થએલ છે. એમ સમજવું. એમ વાચ્યાટનું કહેવું છે.

**સ્થાવર એરના ઉપાય.**

સ્થાવર વિષવાળાને ઉલટી કરાવવી. વિષવાળાને વમન જેવો એક ઉપાય તાત્કાલિક ગુણુ કર્તા નથી. વિષ બહુ મરમ અને તીક્ષ્ણ છે માટે સર્વ એર ઉપર હમેશાં ડંડા ઉપાયો કરવા. અથવા એરને હરનારી ઔષધીઓ મધ અને લી સાથે તે જ વખતે પાતી. ખાટો રસ ખાવા આપવો અને મરીનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળાવવું અને બોજનમાં સાડીચોખા, કાદરા તથા સિંધાલુ આપવું. જે જે એરનાં અને જે જે દોષનાં અધિક ચિન્હ જણાય તેને તે તે દોષોથી વિપરીત ગુણોવાળા ઉપાયો કરવા. ( જેમ હાથડેડકલોરલ શરીરની ઈંદ્રિયોને સ્થિતિ-શી-તણ કરનાર છે તો તેના એરને શાંત કરવા તેથી વિપરીત ગુણુવાળું નકસર્વોચ્છિદ્ર યોગ્ય માત્રાએ આપવું; કેમકે એનો ગુણુ નસોને ઉષ્ણ અને તંગ કરવાનો છે. એમ પ્રત્યેક વિપરીત ગુણોવાળાં ઓસડો એક એકના ઉપર વિચારીને કુશળતા સાથે આપવાં. ) અથવા

સરસડીયાનાં પાંચે અંગને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરે તો, ઝેર મટી જાય છે. અથવા પીપર, સેહિસનાં ફુલ ( રોહિસ ન મળે તો વાળો લેવો. ), જડામાંસી, બેદર, મોટી એલચી, મજાખાર, મરી, વાળો, સોનાગેર અને ન્હાની એલચી એએએ ક્વાચ કરી ઠંડું થયે તેમાં થય નાખી પીવાથી દુષિ વિષ મટી જાય છે. દુષિ વિષવાળાને સારીપેટે મિનિષ્ટ કરી તમા ઉત્તરીથી રેચથી શોધિત કરીને પછી આ ઉપાયો આપવા. ભાવપ્રકાશ. અથવા તાંદળાનાં મૂળામાં ચોખાના ધોવણુમાં વાટી ત્રિકટુના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી મનુષ્ય વિષ રહિત થાય છે. વૈદ્યરહસ્ય.

### જંગમ ઝેરના ઉપાય.

હરડે, ગોફંદન, ઉપલેટ, આકડાનાં પાન, કમળ, બરનાં મૂળ, નેતરનાં મૂળ, વજનાગ, વા અરીસ, ઘોળું નસોતર, ઇંદ્રજવ, મજાક, રાતોધમાસો, શતાવરી, શિંગોડા, રીસામજી અને કમળના કેસરા એએએ કલક કરી ચોગણુ પાણીમાં અથવા દુધમાં તે કલક નાખી ધીમા તાપથી ઘી પકાવવું. સારી રીતે ઘી પાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડું થયા પછી ધીમા જોટલુંજ મધ નાખીને સારી માવજત સાથે સુંદર પાત્રમાં ભરી રાખવું. આ મૃત્યુપાશ-એટલી ઘૂત ઝેરના દોષથી થએલાં સર્વ દુઃખોને અને ઝેરનો નાશ કરે છે. અંજનમાં, ચોળવામાં, પીવામાં, પિયકારીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલું આ ધી સ્પર્શમાત્રથી ઝેરથી ખંડાય થએલી આમડીને સાફ કરી નાંખે છે. તથા કૃત્રિમ-જનાવટી ઝેર, તમક નામને આસ, વલુર, માંસસાદ, બેભાનપણું અને સર્પ, જિંદર, કીડી, કરોળીયાદિના ઝેરનો આ ઘૂત ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા ઘી, મધ, માંખણ, પીપર, આદુ, મરી અને સિંધાલુ એએએ એકઠાં વાટી પીએ તો ઘોર તક્ક નાગનો કરડેલો પશુ ( મનુષ્ય ) બચે છે. વૈદ્યરહસ્ય. અથવા સરસડીયાનાં ફુલોના રસમાં ઘોળાં મરી ( સરગવાનાં બીજ ) ૭ દિવસ સુધી બીંજવી રાખી તેનું અંજન કરે વા નાસ દે કે પીએ તો તેથી સાપનું ઝેર નાશ થાય છે. અથવા ઘોળાં સાટોડીની જડ પુખ્ત નક્ષત્ર અને રવિવારનો ચોમ હોય તે દિવસે વિધિપૂર્વક લાવી ચોખાના ધોવણુ સાથે પુષ્પાકે પીએ તો વિષવાળાં જનાવરોનાં વિષ એક વર્ષ સુધી તેને પરાભવ કરી શક્તાં નથી. ચક્રદત્ત.

વિંછુના ડંખ ઉપર-નેપાળાને પાણી સાથે ધસી તેનો લેપ કરે તો તે જ વખતે વીંછીનું ઝેર મટે છે. અથવા નવસાદર. અને હરતાલ પાણીમાં ધસી ડંખ ઉપર ચોપડે તો વીંછીનું ઝેર ઉતરે છે. અથવા પીપર અને સરસડીયાનાં બીજને બકરીના દુધમાં ધસી ડંખ ઉપર ચોપડે તો વીંછીનું ઝેર મટે છે.

ૐ પ્રાદિત્ય રથવેગેન વિષ્ણુચક્રબલેનચ સુપર્ણ પક્ષ્મયાતેન મૂર્ખાંચક્રહા વિષ.  
ૐ પક્ષ સોમિપાદાક્ષા મી શિવોત્તમ પ્રમુપાદાક્ષા મૂર્ખાં મરુહ મક્ષા વિષ.  
આ મંત્રો વડે ૨૧ વાર વીંછીના ડંખની જગેએ લાથ ફેરવે તો તુરંત વિષ નાશ પામે છે. વૈદ્યરહસ્ય.

કચેરનું ઝેર ચઢ્યું હોય તો હળદરને દુધમાં વાટી સ્પર્કર મેળવી જાય.

મંતુરાનું ઝેર ચઢ્યું હોય તો તાંદળાનાં મૂળામાં અથવા ગોળા કે કપાસનાં પાંખે અંજને ધુંટીને પીવાં.

આકડાનું ઝેર ચઢ્યું હોય તો, તલ અને ઘોળે બકરીના દુધમાં વાટી લેપ કરે.



૧૪ ડોવચનું વિષ ચઢ્યું હોય તો, ઘી ચોળવું.

સિલામાનું વિષ કે બીલામાના કાથ પડ્યા હોય તો, ૧૦૮ વાર ઘેએલું ઘી ચોળવું.

માંખીનું ઝેર ચઢ્યું હોય તો, કેસર, તગર અને સુંઠ એએને પાણીમાં ઘુંટીને લેપ કરવો.

મંથના ભમરા ભમરી કરડેન હોય તો, સુંઠ, પાળેલા કખૂતરાની હવાર, ખીજોરાનો રસ, હરતાલ, અને સિંધાલુણ એએને વાટી લેપ કરવો.

ઉંદરના ઝેર માટે-ધરતો ધુસં, મજ્જક, હળદર અને સિંધાલુણનો લેપ કરવો, જેથી ઉંદરનું ઝેર મટે છે. અથવા તુરીયાં કે સાકરનો લેપ કરવાથી પણ ઉંદરનું ઝેર મટે છે.

ઢેડકાનું ઝેર ચઢ્યું હોય તો સરસડીઆનાં ખીજને ચોરના દુધમાં ઘુંટી લેપ કરવો.

કાનખજુરો કરડયો હોય તો દીગનું તેલ ચોપડવું. અથવા હળદર, દારૂહળદર, ઝેર અને મણશીલ એએનો લેપ કરવો જેથી કાનખજુરાનું ઝેર મટે છે.

સાપના ઝેર માટે નેપાળાનાં ૭ ખીજ લીંબુમાં ભરી ૭ દિવસ રાખી મુકવા. ફરી ૭ દિવસ પછી ખીજ લીંબુમાં તે દાણાને ધાલી અને ૭ દિવસ રાખી મુકવા એમ ૭ લીંબુમાં ૭-૭ દિવસ લગી રાખી મુકવા. પછી તે નેપાળાને માણસની લાળમાં ધસી ડાંખના ઉપર ચોપડે તો સાપનું ઝેર જરૂર ઉતરે છે. પણ દરેક વખતે લીંબુ બદલતી વખતે નેપાળાને તડકે સુકવી પછી ખીજ લીંબુમાં ધાલવા. વૈદ્યરહસ્યનો કર્તા કહે છે કે-આ પ્રયોગ મેં ચોખી મહાત્માથી સંપાદન કરીને સારી પેઠે અનુભવેલો છે.

હડકાનું કુતરું વા હડકાનું જનાવર કરડ્યું હોય તો-તે ડાંખના સ્થાનનું લોહી કાઢી નંખાવી લોહાની સળી ઉતી કરી તે સ્થાનને ડાંખી દેવું. અથવા ધંતુરાનાં તથા ઉંખરાનાં ફળોને ચોખાના ધોવણુમાં ઘુંટી તેમાં ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ, દુધ, ઘી, ગોળ મેળવી ૪ તોલાભાર પીએ તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. અથવા ધંતુરાનાં ખીજ સહિત ફળોને ચોખાના ધોવણુમાં ઘુંટી લેપ કરે તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટી જાય છે. અથવા જલ્મબીનો રસ ચોપડે તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટી જાય છે. અથવા મીંઢળને ધસીને ચોપડવાથી પણ હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય.

॥ ૐ અલર્કાધિપતે યક્ષ સારમેય ગળાધિપ અલર્ક જુષમેતન્મે નિર્વિષ

કુરુ માચિરાત્ સ્વાહા ॥

આ મંત્રવડે નદીને કીનારે અથવા ચાર રસ્તા વચ્ચે સ્નાન કરાવી ચોકો-અખોટ દેવડાની પોતે પવિત્ર ચણ, ગોળ, કચું માંસ, તથા દહી, પુલ્લમાળા રાખી બળીદાન દઈ ૧૦૮ આહુતિઓ આપવી. પછી ડાંખથી આ મંત્રવડે ઉંજણી નાખવી તો, હડકાયા કુતરાનું ઝેર ઉતરે છે. સુશ્રુત. અથવા ગોળ, શેકેલા તલ, આઝાનું દુધ અને ગોળ એએનો લેપ કરવાથી વા, પાણી સાથે ઘુંટીને પીવાથી હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. વાગભટ. અથવા કુકડાની હવાર વાટી લેપ કરવાથી હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. અથવા કુમારપાકનો ગર્મ, અને સિંધાલુણને ઘુંટી ૫ દિવસ બાંધે તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. અથવા તાંદળખનું મૂળ તુલસીની જડ અને વચ એએને ચોખાના ધોવણુમાં વાટી ૭ દિવસ પીવાથી હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. અથવા તાંદળખના મૂળનો રસ અને દારૂડીના મૂળના રસમાં ઘી મેળવી ૭ દિવસ પીએ તો હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. અથવા કડવી તુંગડીની જડ, સુંઠ, મરી અને લીંબડાની લીંબોળી ૪-૪ ભાગ લેવાં અને શેધેલો નેપાળો ૬ ભાગ, તથા નસેતર ૭ ભાગ લઈ સર્વને વાટી ગોળ સાથે ગોળી બાંધી ચોગ્ય માત્રાએ ઉના પાણી સાથે ૭ વા ૧૪ દિવસ ખાય તો હડકાયા કુતરાનું

ઝેર મટે છે. અથવા કડવી તુંબડીનું મૂળ, હિંગજોક, શુદ્ધ નેપાળો, મરી, અને પુલાવેલો ટંકણુ એ સર્વ જરાબર લઘ વાટી તાંદળજના રસમાં ઘુંટી ગોળી બાંધી હિન્દ પાણી સાથે ૭ દિવસ ખાય અને જ્યાં કુતરું કરડ્યું હોય ત્યાં એ ગોળી મૂત્ર સાથે ઘસી થોપડે તે હઠકાયા કુતરાનું ઝેર નાશ પામે છે. ”

સોમલનું ઝેર મધ્યું હોય તે તાંદળજનો રસ સાકર સાથે પીવે.

અદીણનું ઝેર મધ્યું હોય તે-કપાસનું સૂળ ઘસીને પાવું. અથવા સિતાફળીનાં પાંદડાં ઘુંટીને પાવાં. અથવા ખાધેલા અરીણથી જમણી ચોખ્ખા હિંગ પાવી. અથવા મોટી જીમ-ણીનો રસ ૪ તોલા લઘ દુધની સાથે પાવાથી અથવા છાશ ને મીઠું પાવાથી અરીણનું ઝેર ઉતરી જાય છે. પણ પ્રથમ ઉલટી કરાવી ખાવામાં આવેલું ઝેર તમામ નીકળી જાય તેમ કરી પછી ઉક્ત કહેલા ઉપાયો કરવા. કેશવકલ્યાણ.

ધંતુરાનું ઝેર મધ્યું હોય તે કપાસનાં પુષ્પ પાણીમાં ઉકળીને પીવાં અથવા વંત્યાકનાં બીજને ઉકળી તેનો ૪ તોલા બાર કવાથ પાવો. વૈદ્યવલ્લભ.

સર્વ પ્રકારના વિષ માટે-કાળાં મરી, લાંબડનાં પાંદડાં, સિંધાવૃણુ, લી અને મધ એઓને એકઠાં ઘુંટી પીવાથી સ્થાવર જંગમ વિષનો નાશ થાય છે. અથવા શેષેલો વજનાગ, પુલાવેલો ટંકણુ, મરી અને શેષેલું મોરચુ એ સઘળાંને સમ્મન લઘ વાટી બંદાળના રસમાં સારી પેડે ઘુંટી ચાર ચાર માસાની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી મનુષ્યના મૂત્ર કે ગોમૂત્ર સાથે સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારનાં ઝેર-સર્પદંશ-કંદવિષ-કૃત્રિમ વિષ વગેરે સર્વ વિષનો નાશ કરે છે-આ વજૂપાત રસ કહેવાય છે. વૈદ્યરત્ન.

### વિષરોગીનાં પથ્યાપથ્ય.

સાડીચોખા, કાદરા, કાંગ, તાંદળજો, ડાડી, પરવળ, આંબળાં, દહિમ, મચ્છું ચૂષ. વ-ટાણાનું ચૂષ, મોરનું, ઘેડાનું, તેતરનું, લાવાનું અને પૃષ્ઠ હરિણુ એઓનાં માંસ ઝેરવાળા રોગીને હિતકારી છે.

વિરોધી ભોજન, ક્રોધ, ભૂખનો વેગ, થાક, મૈથુન અને દાહાડે સુવું એટલાનો વિષ ઉતરી ગયા પછી પણ કેટલાએક વખત ત્યાગ કરવો.

વિષનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

ઈતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરુચિત્ર અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે સ્થાવર જંગમાદિ વિષના ભેદ ચિન્હ અને ઉપાય નિરૂપણ નામનો ઓગણીસમો તરંગ સંપૂર્ણ.

### તરંગ વીસમો.

યોનિરોગ વળી ગર્ભના, પુત્રદ પ્રસવ પ્રયોગ;  
સુવારોગ એ સર્વના, હેતુ ચિન્હ સહયોગ.

પ્રદરાદિ સ્ત્રીરોગનો અધિકાર.

પ્રદર રોગનો ઉત્પત્તિ-વિરોધી ભોજન કરવાથી, દારૂ પીવાથી, જમ્યા ઉપર જ-

મવાથી, અજીર્ણથી, ગર્ભના પડવાથી, અતિ મૈથુનથી, વાહનો ઉપર અત્યંત બેસવાથી, પંચ કરવાથી, અતિ કર્ષણ કરવાથી ઘણો ભાર ઉપાડવાથી, અભિઘાતથી, દિવસે સુવાથી, અને કોઈ પ્રકારનો માર વાગવાથી સ્ત્રીઓને વાત, પિત્ત, કફ કે ત્રિદોષ કુપિત થવાથી પ્રદરરોગ ( યોનિ માર્ગથી ધાતુનું વેહેવું તે રોગ ) થાય છે.

પ્રદર રોગની સંખ્યા—એ પ્રદરરોગ, વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને ત્રિદોષનો એમ ચાર પ્રકારનો છે.

પ્રદરનું સાધારણ લક્ષણ—સ્ત્રીઓની યોનિમાંથી અનેક રંગનું લોહી અટકાવ—ઝાતુ વિનાજ વહ્યા કરે તથા હાડમાં, કેડમાં કળતર અને આખા શરીરમાં સણકા આવ્યા કરે તે રોગને પ્રદર કહે છે.

### ચારે પ્રકારના પ્રદરનાં લક્ષણો.

વાયુના પ્રદરમાં—લુખું, રાતું, શીથલાળું, પીડા સહિત અને માંસના ધોવણુ જેવું ચોડું ચોડું લોહી વહ્યા કરે છે.

પિત્તના પ્રદરમાં—પીળા, નીલા, કાળા તથા રાતા રંગવાળું હિનું અને પિત્ત સંબંધી બળતરાવાળું વેદના સહિત લોહી વારંવાર વહ્યા કરે છે.

કફના પ્રદરમાં—કાચા રસવાળું, સિમળાના ગુંદ જેવા રંગનું, ચીકણું, જરાક પાંકુ પાંકુવાળું અને તુચ્છ ધાન્યના ધોવણુ જેવું લોહી બહુ વહ્યા કરે છે.

ત્રિદોષના પ્રદરમાં—મધના, ધીના, તથા હરતાલના જેવા વણુવાળું, મળળ જેવું અને મડકાના જેવી ગંધવાળું લોહી વહ્યા કરે છે—આ પ્રદર મટતો નથી.

### લોહી બહુજ વહેતાં થતા ઉપદ્રવો.

લોહી બહુ વહે તો દુર્બળતા, શાક, મૂર્છા, મદ, તરશ બળતરા, બકવા, શરીરમાં શીશશ, થેન, અને વાયુથી થતા આક્ષેપકાદિ વાયુરોગો થાય છે.

### પ્રદરનું અસાધ્ય લક્ષણ.

જે સ્ત્રીને આઠે પેઢોર યોનિ માર્ગથી લોહી વહ્યા—અર્થા કરે છે તથા તરશથી, બળતરાથી, તાવથી યુક્ત હોય અને નજળી, ક્ષોણ પડી ગયેલા લોહીવાળી હોય તો તેને પ્રદર મટતો નથી માટે ઉપાય કરવા બ્યર્થ છે.

### શુદ્ધ રજસ્વળાપણાનું લક્ષણ.

જે સ્ત્રીનું યોનિમાર્ગથી મહીને ને મહીને ચીકણા તાંતણા વગરનું, બળતરા વગરનું, કાચા વગરનું, પાંચ રાત સુધી વેહેનારું, બહુ વધારે પણ નહીં તેમ બહુ ઓછું પણ નહીં એવું લોહી વહે તેને રજોદર્શન—અટકાવ, અજાડાતું—છેટે બેસવું—ચીકણું—ઝાતુપ્રાપ્તિ અને રજસ્વળા થવું વગેરે વગેરે કહે છે.

લોહી વિશેષ વહે તો ૩ રાત, મધ્યમ વહે તો ૫ રાત અને સ્વલ્પ વહે તો ૧૬ રાત સુધી વહે છે અને એજ કારણને લીધે ઝાતુકાળ ૧૬ દિવસ લગી માનેલ છે—( કમળ ત્યાં લગી પુષ્પાંતર થઈ છે અને સંતાન પ્રાપ્તિ થાય છે. ) પણ જો એ મુદતથી વધારે વખત લોહી વહેતું જણાય તો તેને પ્રદર સમજી પ્રદરનાશક ઉપાયો કરવા.

### પ્રદરરોગના ઉપાય.

સંચળ, સંખજી, જેડીમધ અને નીલકમળનાં પુલ્લ વા, કમળકાકડી, એ પ્રત્યેક પદાર્થો બાર બાર રતી બાર લઇ એકઠા કરી તેઓને ૪-૪ તોલા બાર દહીમાં ઘુટી તેમાં આઠ માસા બાર મધ નાખી પાવ, જેથી વાયુનો પ્રદર મટે છે. અથવા જેડીમધ ૧ તોલા અને સાકર ૧ તોલા લઇ ચોખાના ધોવણમાં વાટીને પાવાથી રક્ત પ્રદર મટે છે. અથવા રસવંતી અને તાંદળાનાં મૂળીયાં એઓને વાટી મધમાં કાલવી ચોખાના ધોવણ સાથે પાવાથી સર્વ જાતના પ્રદર મટી જાય છે. અથવા આસોપાકવની છાત્ર ૪ તોલા લઇ આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળી અરધ ભાગનો ક્વાથ કરી તેમાં તેટલુંજ દુધ નાખી, ક્વાથ બળી ( ૧૬ તોલા ) દુધ રહે એટલે નીચે ઉતારી ઠંડું કરી પછી તે દુધ પાવું. એ અમિનું બળ એાણું હોય તો એાણું દુધ પાવું જેથી આકરો પ્રદરરોગ પણ મટી જાય છે. અથવા તુરતનાં ખોદી કાઢાડેલાં ડાહનાં મૂળીયાં ચોખાના ધોવણ સાથે વાટી ત્રણ દિવસ પાવાથી પ્રદર મટી જાય છે. અથવા ઊંઘરાનાં ફળોનો રસ કાઢાડી તેમાં મધ નાખીને પાવે અને તે ઉપર દુધ ભાત જમાડવાં, જેથી પ્રદરરોગ મટી જાય છે. અથવા દારૂજાદર, રસવંતી, કરીયાતું, અરડૂસો, મોથ, બીડું, મધ, રતાંજળી અને આકડાનાં ફુલ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખી વિધિયુક્ત પીએ તો તેથી વેદનાવળો તથા સધળી જાતનો પ્રદર મટી જાય છે. આ દાંબ્યાર્દિ ક્વાથ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા ઊંઘરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ ગાયના દુધ સાથે ૨ દિવસ વા ૩ દિવસ બળાબળ વિચારી પીવાથી લોહીવાની નીકા ચાલતી હોય તોપણ બંધ થાય છે અને સર્વ જાતના પ્રદર મટી જાય છે. અથવા ધાવડીનાં ફળ, બીજાઓળ, અને ઊંઘરની લીંડીઓ એ ત્રણે સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી ૧ ટાંક પ્રમાણુ સેવન કરે તો પ્રદર રોગ મટે છે. વૈદ્યરહસ્ય. ( આ બે પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે. )

### સોમરોગની હેતુ સહ સંપ્રાપ્તિ.

અતિ મૈથુનથી, અતિ શોકથી, અતિ થાકથી, અતિસારથી અને ઝેરના યોગથી સ્ત્રીઓના આખા શરીરમાં રહેલા જળો ફોલા પામે છે અને સૂચે છે. અને તે જળો સ્થાનથી બહુ થઇ મૂત્ર માર્ગમાં જઇને મળે છે, તેથી સ્ત્રી વારંવાર મૂતરે છે તેને સોમ રોગ કહે છે.

### સોમરોગનું લક્ષણ.

જેઓનું સુંદર સ્વરૂપ છે એવી સ્ત્રીઓના યોનિ માર્ગથી વારંવાર પ્રસવ-નિર્મળ, ઠંડું, ગંધ રહિત, ઘોળું અને પીડા રહિત પાણી-મૂત્ર આવે છે, પણ તે તેને અટકાવી શકતી નથી તેથી તે ગિચારી જાળા બહુ બેચેન રહે છે, દુખળી થાય છે, માથું ક્ષિપિલ રહે, મ્હોં તથા તાળવું સુકાયા કરે, મૂર્છા આવે, બમાસાં આવે, બકવા થાય, ચામડી બહુ જુપી થાય અને ખાનપાનમાં તૃપ્તિ થાય નહીં તો, જાણી લેવું કે તે સ્ત્રીને સોમ રોગ થયો છે.

### સોમરોગના ઉપાય.

પાકેલાં ફળાં, આંખળાનો રસ અને સાકર તથા મધ એઓને એકઠાં કરી ઉપયોગમાં લે તો આરી રીતે સોમરોગ મટી જાય છે. અથવા આડળનો લોટ, જેડીમધ, બેંબોળ, અને સાકર એઓને એકઠાં કરી પ્રમાણે દુધ સાથે સેવન કરે તો સોમરોગ મટી જાય છે.



### મૂત્રાતિસારના ઉપાય.

લાંબા વખત સુધી મોઝરોગ ચાલુ રહે તો તેને મૂત્રાતિસાર થાય છે અર્થાત્ ઉપરા ઉપરી મૂત્ર ઉતર્યા કરે છે, તે માટે તે મૂત્રાતિસાર શ્રીના બળનો નાશ કરી નાખે છે. તે ઉપર “ તાડની જડ, ખરેક, જેડીમધ અને ભોંયડોળું એઓનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી ખાય તો મૂત્રાતિસાર મટે છે. અથવા પુંવાડીયાનાં મૂળને ચોખ્ખાના ઘોવણ સાથે વાટી પીએ તો મૂત્રાતિસાર મટે છે. અથવા ઘોળી મુસળી તાનું મૂળ, ખારેક અને પાકાં કેળાં એઓને દુધ સાથે સેવન કરે તો મૂત્રાતિસાર મટે છે. ” ( ડાળા તલના સેવનથી બહુ મૂત્રતા મટે છે. )

### યોનિમાર્ગથી ઘોળી ધાતુ વહેતી હોય તેના ઉપાય.

આંખાનાં બીજનો કલક કરી તેમાં મધ તથા સાકર મેળવી ખાય તો ૩ દિવસમાં ઘોળી ધાતુ વહેતી બધ થાય છે. અથવા નાગકેસરને જાડી છાશમાં વાટી ૩ દિવસ પીએ અને જાડી છાશ સાથે ભાત ખાય તો ઘોળો પ્રદર મટી જાય છે. લાવપ્રકાશ. ( કુખમાં પાક, કસેલાપાક કે, જીરકાવલેહના સેવનથી પણ પ્રદરોગ મટે છે. )

### યોનિના રોગોના નિદાન તથા સંખ્યા.

મિથ્યા આહાર વિહારથી દુષ્ટ થએલા વાતદિ દોષોએ દુષિત કરેલા રજથી તથા તેવાંજ પુરૂષના વીર્યથી વાં દૈવગતિથી યોનિમાં બિન્ન બિન્ન રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. તે યોનિરોગના ૨૦ બેદ છે.

### વીસ જાતિની યોનિયોનાં નામો તથા લક્ષણો.

ઉદાવૃત્તાયોનિ, વંખા, વિષ્ણુતા, પરિષ્ણુતા અને વાતલાયોનિ એ યોનિરોગ વસ્તુથી થાય છે. લોહિતાક્ષરા, પ્રસંસિની, વામની, પુત્રધ્વી, પિત્તલા આ પાંચ યોનિરોગ પિત્તથી થાય છે. અત્યાનંદા, કણ્ઠિની, આનંદચરણા, અતિચરણા, અને શ્લેષ્મલા એ પાંચ યોનિરોગ શ્લેષ્મ કથી થાય છે. પંડી, અડિની, વિવૃતા, સુચીવક્રા, અને ત્રિદોષિણી એ પાંચ યોનિરોગ ત્રિદોષથી થાય છે. એ સંખ્યા ૨૦ રોગ છે તેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ:-

જો યોનિ થણા કણ્ઠથી શીથ સહિત રજોદર્શનના રૂધિરને છોડે છે તે ઉદાવૃત્તા યોનિ કહેવાય છે. જો યોનિ નિરંતર રજોદર્શન સહિત હોય તે વંખાયોનિ કહેવાય છે. જો યોનિ સર્વજા વેદના સહિત રહેતી હોય તેને વિષ્ણુતાયોનિ કહે છે. જો યોનિ મૈથુન કરવાથી અત્યંત વેદનાવાળી થતી હોય તેને પરિષ્ણુતાયોનિ કહે છે. જો યોનિ કણ્ઠ, અકડ અને થળથી તથા સોયો ભોંજાયા જેવી વેદનાથી પીડિત હોય તે વાતલાયોનિ કહેવાય છે. જો યોનિ બળતરાવાળું લોહી આવતી હોય તેને લોહીતાક્ષરાયોનિ કહે છે. જો યોનિ મસખાથી પોતાના ફેણોથી ખસી જાય અને ખરાબ છોકરાને જન્મ આવે તેને પ્રસંસિનીયોનિ કહે છે. જો યોનિ ખનનથી સાથે લોહી સહિત વીર્યને બહાર કાઢતી નાખે તે વામિનિયોનિ કહેવાય છે. જો યોનિ રહેલા ગર્ભને રૂધિરના આવને લીધે પાંડી નાખતી હોય તે પુત્રધ્વીયોનિ કહેવાય છે. જો યોનિ બળતરાથી, પાકવાથી તથા અવરથી બહુ મુક્ત હોય તેને પિત્તલાયોનિ કહે છે. જો યોનિ મૈથુનથી સતોષ નાખે તે અત્યાનંદાયોનિ કહેવાય છે. જો યોનિમાં કદ તથા લોહીથી પ્રસંસિની કોડી જેવા આકાર ની સર્પ સમ દેખાવે તે કણ્ઠિયોનિ કહે છે. જો યોનિ મૈથુનના સમયમાં ગુપ્ત વીર્ય

પડવા પહેલાંજ લોહીને છોડી દે તે આનંદચરણાચેનિ કહેવાય છે. જે યોનિ મૈથુન સમય પુરુષનું વીર્ય પડતાં પહેલાં વારંવાર લોહીને ગરવે છે તે અતિચરણાચેનિ કહેવાય છે—આ યોનિમાં વીર્ય રહેતુંજ નથી, તેથી ગર્ભ રહેતો નથી, જે યોનિ ચીકણી, ચળવાળી અને બહુજ ઠંડી હોય તેને શ્લેષ્મલાચેનિ કહે છે. જે યોનિ લોહી વગરની રહેતી હોય અને મૈથુનમાં ખરસઠ લાગતી હોય તે પંડીચેનિ કહેવાય છે—આ યોનિવાળી સ્તન બહુ ન્હાનાં હોય છે તેથી કટલાક તેને અસ્તનિચેનિ પણ કહે છે. જેની યોનિનું છિદ્ર ઝીણું હોય એવી સ્ત્રીને દીર્ઘઈદ્રિવાળા પુરુષનો સંયોગ થાય તો તેની યોની અંડકોષની પેડે લટકતી બહાર નીકળી આવે છે તેને અડિનીચેનિ કહે છે. જે યોનિ મોટા છિદ્રવાળી હોય તેને વિવૃતાચેનિ કહે છે. જે યોનિ બહુજ ઝીણા છિદ્રવાળી હોય તેને સૂચીવકત્રાચેનિ કહે છે. અને જે યોનિ સમસ્ત દોષોના કોષને લીધે સર્વ દોષોનાં ચિન્હોયુક્ત હોય તેને ત્રિદોષિણીચેનિ કહે છે.

આ ૨૦ યોનિ પૈકી ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થતા પાંડિ—આદિ પાંચ યોનિરોગો અસાધ્ય છે. અને બાકીના સાધ્ય છે.

### યોનિકંદરોગનો હેતુ.

દિવસે સુવાથી, ધણો ક્રોધ કરવાથી, અત્યંત મહેનતથી, અતિ મૈથુનથી અને નખ દાંત વગેરેનો ધા થવાથી પોતપોતાના નિદાનોને અનુસરી કોપેલા વાયુઆદિ દોષો યોનિમાં યોનિકંદ નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

### યોનિકંદનું સ્વરૂપ તથા સંખ્યા.

પર લોહી યુક્ત ક્ષુદ્ર કે બિંબરાના ફળ જેવી ગાંઠ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને યોનિકંદ કહે છે. તે યોનિકંદ ચાર ભતિનો છે એટલે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને ત્રિદોષનો એમ ૪ પ્રકારનો થાય છે.

### એ ચારે પ્રકારનાં નિર—નિરાળાં ચિન્હો.

જો વાયુનો યોનિકંદ હોય તો, લુખો, ખરાબ વર્ણવાળો અને ફાટેલા મુખવાળો હોય છે. જો પિત્તનો યોનિકંદ હોય તો, બળતરા, લાલાશ અને તાવથી યુક્ત હોય છે. જો કફનો યોનિકંદ હોય તો, તલના પુલ જેવો અને ખરજવાળો હોય છે. અને જો ત્રિદોષનો યોનિકંદ હોય તો ઉપર કહેલાં સર્વ ચિન્હો યુક્ત હોય છે. યોનિકંદરોગ જે સ્ત્રીને થાય તે સ્ત્રીને સીધર્મ થાય નહીં અને તે વાંઝણી હોય છે વા, વાંઝણી થઈ જાય છે.

### વાંઝણી મટી પુત્રવંતી થવાના ઉપાય.

જે સ્ત્રીને અટકાવ ન આવતો હોય તો તે સ્ત્રીને (ખપે તો) માછલાનું બોજન કરવું, તમા કાંજીનું, અડદનું કાળા તલનું, અરધો અરધ પાણીવાળો જાણનું અને ફહીનું બોજન કરાવવું. અથવા કડવી તુબડીનાં બીજ, શોધેલો નેપાળો, પીપર, ગોળ, જોડળ દાકુળ નીચે રહેલો કડકો અને જવખાર એઓને ઘોરના દુધમાં વાટી તેની દીવટ બનાવીને યોનિમાં પહેરાવવી જેથી અટકાવ આવે છે. અથવા માલકાંકણીનાં પાંદડાં સાજાખાર, વજ અને બીજા બોલો (વિજયસાર ?) એઓને ટાઢા દુધમાં વાટી પીવાથી રક્તસ્વળાધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા કાળા તલ, ત્રિકટુ, ભારંગી અને ગોળ એઓનો કસાથ કરી (૧૫ દિવસ) પીએ તો નિષ્ક્રિય અટકાવ આવે છે. તમા લોહીનો મોળો હોય તે દૂર થાય છે અને આસાની આસા બંધાય છે.

ગર્ભ ધારણ કરવા માટે ગંજેટી, ખપાટ ( કાંસડી ), સાકર, જેડીમધ, વડવાઈના અંકુરા અને નાગકેસર એએને મધમાં, દુધમાં તથા લીમાં છુટી પીવાથી વાંઝીયાપણું મટે છે અર્થાત એનાથી અવશ્ય પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા ઋતુકાળમાં આસમંધનો કવાચ (ગાયના) દુધ લી સાથે પ્રભાતે પીએ તો સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરેછે. અથવા ઘોળી રીંગણીનું મૂળ સ્ત્રીવારે વિધિયુક્ત નોતરી પુષ્પાર્કયોએ કામડા અણુઓત્યા હોય તે વખતે પૂર્વતરફ મુખ રાખી પ્રગલ્ભો ન પડતાં હર્ષયુક્ત કાહાડી લાવેલું હોય તે મૂળને કુમારીકને હાથેથી ગોદુધમાં છુંટાવી સૂર્ય સન્મુખ પ્રસન્ન ચિત્તથી પવિત્ર ચંદ્ર ઋતુકાળમાં પીએ તો પતિના સંયોગ વડે અવશ્ય ગર્ભ રહે છે. અથવા પીળા ફુલના કાંટાસળાયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફુલ, વડવાઈના અંકુરા અને કાળું કમળ એએને દુધમાં વાટી વિધિયુક્ત પીવાથી નિશ્ચે ગર્ભ રહેછે. અથવા પારસ પીપળાની જડ અથવા તેનાં ખીજ, ઘોળા કુલનો સરપંખો અને જીંદ એએને વાટીને પીએ તથા પથ્થ ભોજન કરે તો જરૂર ગર્ભ રહેછે. અથવા ખાખરાના એક પાંદડાને દુધમાં વાટી પીએ તો તે સ્ત્રીજળવાન પુત્રને પામે છે એમાં સંદેહ નથી. અથવા ફૂફરકંઠે ( કે કોચાનાં મૂળને ), અથવા કાઠના ગર્ભને અથવા શિવલિંગીનાં ખીજને ગોદુધમાં વાટી પીએ તો સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરે છે. ભાવપ્રકાશ. “ અથવા ખીજોરાનાં ખીજને ગાયના દુધમાં સીજવી તેમાં ગાયનું લી મેળવી તેના બરાબર નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી ઋતુકાળમાં ૫ ટાંક ૭ દિવસ લગી સાકર સહિત પીએ તો સ્ત્રી ગર્ભવંતી થાય છે. અથવા એરંડાના ગોળાને ફેલી તેમાં ખીજોરાનાં ખીજ નાખી લી સાથે છુટી દુધ સાથે ઋતુકાળમાં દિવસ ૩ લગી પીવાથી સ્ત્રી ગર્ભવંતી થાય છે. અથવા પીપર, સુંઠ, મરી, નાગકેસર એએને વાટી ઋતુસ્થાનાંતરે લીલી સંગ્રાથે ૩ દિવસ પીએ તો સ્ત્રી પુત્રવંતી થાય છે. સુર્વશ્રમહુ. ” અથવા નાગકેસર અને જીંદ સમાન લઘુ ઋતુ આબ્યાથી ૧૩ દિવસ લગી નિત્ય ૪ તોલા ભાર ગાયના લી સાથે નિરંતર ૦૧ તોલા ભાર પથ્થમાં ૧ રહી સેવન કરે તો અવશ્ય પતિસંયોગથી પુત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા એકલા નાગકેસરથી પણ ગર્ભ રહે છે.

### ગર્ભ ન રહે તેવાં અનુભવિ ઔષધો.

ઋતુકાળમાં પીપર, વાવડીંગ અને ટંકણુખાર એએનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરી દુધની સાથે પીએ તો તે સ્ત્રીને કદી ગર્ભ રહેતોજ નથી. અથવા ઋતુકાળમાં જસુદનાં સુકાં ફુલ આરનાળથી વાટીને ૩ દિવસ પીએ અને ૪ તોલા ભાર તે ઉપર જુનો ગોળ ખાય તો કદી પણ ગર્ભ રહેતો નથી. અથવા લીંગોળીનું તેલ ૩ના પેલવતે યોનિમાં ઋતુસ્થાનાંતરે ( દિન ૫ ) ચુકે તો ગર્ભ રહેજ નહીં. ભાવપ્રકાશ. દુધેલીનું મૂળ બકરીના દુધ સાથે સ્ત્રીએ ૩ દિવસ પીવું, જેથી ખચીત અટકાવ બંધ થઈ જાય છે તો ગર્ભ રહેવાની આશાજ ક્યાંથી ? અથવા બેરડીની લાખ તેલમાં ઉકાળી બે તોલાભાર જે સ્ત્રી પીએ તેને ગર્ભ રહેતોજ નથી. વૈદ્યવલ્લભ.

૧ દુધ ભાતનું ભોજન કે મન ગમતાં મીઠાં ભોજન કરવાં, ઉદ્દેગ, ભય, યોગ, ક્રોધ ત્યાગવા. દિવસે નિદ્રા, તડકામાં ફરવું, વધારે ફરવું, ઘાહાડ વેઠવી અને ચાક ભાગે તેવાં કામો ન કરવાં. પ્રસન્ન ચિત્તથી સ્નાન કરી છતાવાળે સુંદર જાળને કેડમાં તેડી કપાળમાં તિલક કરી સૂર્ય સન્મુખ સંકલેપનું અમણ કરી હર્ષ સાથે ઔષધ પીવું—એમ ૧૩ દિવસ કરવું; કેમકે ઋતુકાળ ૧૯ દિવસનો છે, પણ ૩ દિવસ અઠગવના બાદ કર્યા છે માટે ૧૩ દિવસ કરવું. ભા. ૬.



### સ્ત્રીઓના યોનિરોગોના ક્રમવાર ઉપાય.

તગર, રીંગણી, ઉપલેટ, સિંધાલૂણુ અને દેવદાર એઓના કલ્કથી તેલના તેલને પકાવી તેનું પુંમકું યોનિમાં પેહેરે તો વિપ્લુતા યોનિની બચા મટે છે.

જો યોનિ વાનલા, કઠણુ, ગંધાતી, સ્તબ્ધ કે ખરસડ હોય તો, પડદાવાળા પવનરહિત જોરડામાં, વાયુને નાશ કરનારી ઔષધીઓનો ઉકાળો કરી એક માટલીમાં ભરી તે માટલીને અરધા કે પોણા ભાગની ધરતીમાં દારી દઈ પછી તેમાં ધગધગતા લોઢાના ખીન્ના વગેરે નાખી તેની બાફ યોનિને આપી પરસેવો કાઢવો. અથવા વાયુનાશક તેલનું પુંમકું હમેશાં યોનિમાં પેહેરી રાખવું.

પિત્તના યોનિરોગો માટે પિત્તને નાશ કરનારી ઔષધીઓને અથવા લીંબેળાંયોને તેલમાં પકાવી તે તેલનાં પુંમકું યોનિમાં પેહેરવાં.

યોનિમાં અળતરા થતી હોય તો, આંખળાનો રસ સાકર સાથે પીવો. અથવા કમ-લિની ( કે હાડીઆકરસણુ ? ) ની જડને ચોખ્ખાના ધોવણુમાં વાટીને પીવી.

યોનિમાંથી ખરાબ ગંધ આવતી હોય તો વજ, અરડૂસો, કડવાં પરવળ, ઘઉંલા અને લીંબડો એઓનું ચૂર્ણ રૂના પેલમાં લપેટી યોનિમાં પેહેરવું તથા ગરમાળા વગેરેના ક્વાથથી યોનિને ધોવી જેથી ગંધ રહિત થાય છે.

પીપર, મરી, અડદ, સવા, ઉપલેટ અને સિંધાલૂણુ એઓને વાટી હાથના અંગુઠાની જોડેની આંગળી ( તર્જની ) જેવી જડી અને લાંબી વાટ બનાવી યોનિમાં પેહેરે તો કફ સંબંધી યોનિના રોગો મટી જાય છે.

ત્રિકુળા, ગજો અને નેપાળાના મૂળનો ક્વાથ કરી તેથી યોનિને ધોવાથી યોનિમાં વલુર આવતી હોય તે મટે છે. ૧

કાથો, હરડે, જયફળ, લીંબડાનાં પાંદડાં અને સોપારી એઓનું ચૂર્ણ કરી મગના યૂષમાં વાટી વચ્ચગાળ કરી સુકવી તેને યુક્તિપૂર્વક યોનિમાં પેહેરે તો યોનિ સાંકડી થાય છે અને પાણી ઝરતું હોય તે મટે છે. અથવા કૌચનાં મૂળીયાંનો ક્વાથ કરી તેથી યોનિને ધોવામાં આવે તો યોનિ સાંકડી થાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા ભાંગને ઝીણી વાટી ચાળી ન્હાની ન્હાની પોટલીઓ બનાવી ૧ પોહોર સુધી યોનિમાં પેહેરે તો યોનિ ઘણીજ સાંકડી થઈ જાય છે. અથવા મોચરસને ખૂબ બારીક વાટી તેની સ્વચ્છ કપડામાં પોટલીઓ કરી ૧ પોહોર યોનિમાં પેહેરે તો યોનિ સાંકડી થાય છે. વૈદ્યરત્ન. અથવા આંખળાની જડ, કસેલો, બોળનું મૂળ, માયાં, બોરડીનું મૂળ અને અરડૂસાનું મૂળ એઓનો ક્વાથ કરી તેથી યોનિને ધોવી, જેથી સાંકડી થાય છે. અથવા દહીના ઘેગવાથી યોનિને ધોવી, જેથી યોનિ સાંકડી થાય છે. અથવા ઘેજો કાથો, કુત્રાવેલી ફટકડી, ધાવડીનાં પુલ્લ અને માયાં એઓને ઝીણું વાટી પોટલીઓ બનાવી યોનિમાં પેહેરે તો યોનિ સાંકડી થાય છે.

### યોનિના સવળા રોગ મટાડવા માટે ફળઘૂત.

મજક, જેઠીમધ, ઉપલેટ, ત્રિકુળાં, સાકર, કાંસડીનાં બીજ, બમણી શતાવરી, ચોગણી આસર્ગંધ, અજમોદ, હળદર, દારૂદળદર, કાંગ, કકુ, કમળ, પોયણાં, ક્રાખ, સુખડ અને ૨૭

૧ યોનિ ઉપર ખાંડ મસજવાથી યોનિમાં વલુર આવતી હોય તે જરૂર મટે છે. યોનિમાં કાલ ચાલતું હોય તો વજ અને સવાનો ખરડ કરવો.



તંજાલિ એ સધળાં ઓસડો એક એક તોલાભાર લઈ તેઓને લસોટી ચટણી બનાવી ૬૪ તોલાભાર બીમાં ૧૨૮ તોલાભાર શતાવરીનો રસ અને ૧૨૮ તોલાભાર દુધ નાખી બીમાં તાપથી પકાવી સર્વ રસ બળી માત્ર થી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લઈ શીશીમાં ભરી લેવું. આ ઘીનું પુરુષ સેવન કરે તો રતિ રમણમાં શક્તિવાન થઈ, વીર, બુદ્ધિશાળી તથા રૂપવંત પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે. જેના ગર્ભ પડી જતા હોય, જેને મુવેલાં બાળક અવતરતાં હોય તથા ટુંકી આવરદાવાળાં બાળકો થતાં હોય અને જેને દીકરીઓ જ થતી હોય તેવી સ્ત્રીઓએ અવશ્ય આ ઘીનું સેવન કરવું, જેથી એ સધળી અડચણો મટી જાય છે. યોનિ-આવ, લોહીનો દોષ તથા બીજા પશુ યોનિના રોગો અને ભૂતપ્રેતાદિના વળગાડ દૂર કરનાર આ ફળદ્રુત અધિનીકુમારોએ કહેલું છે.

જેનો વાછડો જીવતો હોય અને એક વર્ષી ગાય હોય તેનું દુધ લેવું અને અમિ અ-ડયા બાણુનો જ દેવો એવી પરંપરા છે.

### યોનિકંઠ રોગના ઉપાય.

સોનાગેરુ, વાવડીંગ, આંખાની ગોટલી, હળદર, રસાંજન અને કાયદળ એઓને વાટી ચાળી મધમાં ઢાલવી તેને યોનિમાં રાખે, તથા ત્રિફળાના કવાથમાં મધ નાખી તેથી યોનિને સ્વચ્છ કરે તો, યોનિકંઠ મટે છે.

### ગર્ભવંતીના રોગોના ઉપાય.

ગર્ભ પ્રચલિત થતો હોય, પ્રદર થયો હોય કે પેટમાં પીઠા થતી હોય તો વાળો, અ-તિવિષ, મોથ, મોચરસ અને હૃદય એઓનો કવાથ કરી પાવો. આ ક્ષિયેરાદી કવાથ કહેવાય છે. અથવા ગર્ભવંતીને તાવ આવતો હોય તો, જેડીમધ, રતાંજળી, વાળો, ઉપ-લસરી અને કમળપત્ર એઓનો કવાથ કરી તેમાં સાકર તથા મધ નાખી પાવો. અથવા બકરીના દુધ સાથે સુંક પાવી જેથી વિષમળ્લવર મટે છે. ગર્ભવંતીને સંગ્રહણ થઈ હોય તો, આંખાની તથા જંજીની બાલનો કવાથ કરી તેની સાથે ઓખાની ધાણીનો સાથનો ચટા-ડવામાં આવે તો તુરંતજ ગર્ભવંતીના ઝડાનું દરદ મટે છે. અથવા વાળો, અરણ, રતાં-જળી, કાંસરી, ધાણા, મળો, મોથ, કળોવાળો, જવાસો, ખડસલીયોષિતપાપડો અને અતિ-વિષ એઓનો કવાથ કરીને પીવાથી ગર્ભવંતીનો અતિસાર, લોહીવા, ગર્ભનું પડવું-પીડ અને અનેક પ્રકારની બાધોઓનો નાશ થાય છે.

### ગર્ભસાવ અને ગર્ભપાત થવાનાં મુખ્ય કારણો.

ગર્ભવંતી છતાં પુરુષનો સંયોગ કરવાથી, પંચ કરવાથી, ઘોડા, હાંટ કે ગાડી ઉપર સ્વારી કરવાથી, પરિશ્રમ કરવાથી, વધારે દામથી, તાવથી, ઉપવાસથી, ઠંડવાથી, પ્રહાર વામવાથી, અજીર્ણથી, દોડવાથી, ખાડા ટેકરા તથા પત્થરવાળી જમીનમાં ગાડી-ગાડમાં સ્વારી કરી કપાટામધ ચઢાવવાથી, રેયથી, હલદીથી, કસેશથી, ગર્ભને પાડનારા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી, તીક્ષ્ણ, ખારા, હિના, તીખા, કડવા તથા લુખા પદાર્થોના સેવનથી, વેગના અભિ-પ્રાત કરવાથી, વિષમાસનથી, કઢંગી રીતે સુવાથી અને જાપથી તથા સુવાવડીનો બાળ એ-ળાંમવાથી ગર્ભસાવ અને ગર્ભપાત થાય છે.

ગર્ભસ્થાવ-ગર્ભ ગળવાનો હોય તો શળ ચાલે અને લોહી વહે છે. એવા મહીના સુધી રૂધિરરૂપે ગર્ભ હોય છે, તેથી ત્યાં સુધી ગર્ભને નુકસાન થાય તો ગર્ભસ્થાવ કહેવાય છે અને ત્યાર પછી ગર્ભના અંગ કડણુ થયાં જાદ પાંચમા કે છઠ્ઠા મહીનામાં નુકસાન લાગે તો મર્ભપાત કહેવાય છે. જેમ વૃક્ષના કાચા ફળને ધા વાગવાથી ઓચિંતું ફળ પડી જાય છે. તેમ કાચા ગર્ભને પણ રહેજ વાગવાથી કે દુઆવાથી પડી જાય છે માટે ગર્ભવંતીએ સાવ-ચેતી રાખી યોગ્ય આહારવિહારમાં વર્તવું.

### ગર્ભ ગળતો હોય તેને થંભાવવાના ઉપાય.

નીળું કમળ, રાતું કમળ, રાતે ખીલનારું કમળ, ઘોળું કમળ અને જોડીમધ એએનો કવાચ કરી પીવાનો અભ્યાસ રાખે તો બળતરા, તરશ, જાતીની પીડા, રક્તપિત્ત, મૃત્ત્વ, ઉલટી અને અરૂચિ તથા ગર્ભનું ગળવું એ સર્વને બંધ પાડે છે.

### ગર્ભપાતના ઉપદ્રવ.

ગર્ભ પડતો હોય ત્યારે બળતરા થાય છે, પડખાઓમાં શળ, પીઠમાં બચા, પેટમાં આક્રોશ અને મૂત્રનું રોકાણ થાય છે.

ગર્ભ એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે જાય ત્યારે પણ આમાશય તથા પકવાણ વગેરેમાં ફોલ થાય છે અને ગર્ભપાતના ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

### પડતા ગર્ભને થંભાવવાના ઉપાય.

ડાહ, કાસડો, એરડો અને ગોખરૂ એએનાં મૂળ લઈ કલક કરી તે વડે પકાવેલા દુધમાં સાકર નાખીને તે દુધ પાવું, જેથી ગર્ભવંતીનું શળ મટે છે. અથવા ગોખરૂ, જોડીમધ, બોરીમણી અને અમ્બાન ( બાણુ પુંખ-શરપુંખ-શરપંખો ) એએના કલકથી દુધને પકાવી તેમાં સાકર તથા મધ મેળવી પીએ તો ગર્ભિણીની વેદના ટળી જાય છે. અથવા ભમરીના ધરની માદી, મજ્જા ( કે રીસામણી ), મોળરો, ધાવડીનાં ફુલ, સેનાએરૂ અને રાજ એએમાંથી જે પદાર્થ મળી આવે તેનું ઝીણું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગ્રવવી ચાટે તો ગર્ભપાતની શાંતિ થાય છે. અથવા કસેલાં, કમળ અને સિંગોડાં એએનો કલક કરી દુધ સાથે પીએ તો ગર્ભિણીને સુખ થાય છે. ( ગર્ભ પડતો નથી. ) ૧

ગર્ભિણી સ્ત્રીને આક્રોશ-પેટ કે પેદું ચઢ્યાં હોય તે વખતે તથા ભંધણના કલકથી દુધ પકાવી તેમાં હીંગ અને સંચળ નાખી પાવું.

ચોખાનાં-ડાંગરનાં મૂળ, શેલડીનાં મૂળ, ડાહનાં મૂળ, કાસડાનાં મૂળ અને પાનબાજ-રીયાનાં મૂળ એએના કલકથી પકાવેલું દુધ પીએ તો તૃષાને, બળતરાને રક્તપિત્તને તથા મૂત્રના રોકાણને મટાડનાર છે.

૧ કુંભારના હાથે ચાકડા ઉપર વાસણ બનાવવી વખતે જે માદી વળે છે તે માદીને પાણીમાં ઘેળી પીવાથી પડતો ગર્ભ અવરૂચ થાય છે !

સાત બેના બાંધાનો ૯૦ અને ૧૦૦ નો સર્વતોલદ્રવ્યંત્ર લખી સ્ત્રીના શરીર પ્રમાણે નીકળેલા બાપી ૭ ગાંઠ વાળા સાતમી ગાંઠમાં ગ્રામણ્યા લોકો અંગરખાની હસે જેમ કમળ બને છે તેમ કા-તમી ગાંઠમાં તે ચંત્રને બાંધી કંઠે બાંધે તો પડતો ગર્ભ ચલે છે. (આ વાર ફોર છે.) હા. કુર્મી.

**મર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભના રક્ષણ માટે દરમાસે કરવાના ઉપાયો.**

પહેલે મહીને જેડીમધ, સાગનાં બીજ, આસગંધ અને દેવદાર એઓમાંથી જેટલાં મળે તેટલો એક તોલાભાર કલક કરી દુધમાં ઘોળીને પાવે.

બીજે મહીને—અરમંતક, કાળા તલ, મજીઠ અને શતાવરી એઓમાંથી જે હાથ લાગે તેના તોલાભાર કલક દુધમાં ઘોળીને પાવે.

ત્રીજે મહીને—ગુંદી, કાંગ, ઘઉંલા, કમળ, ઉપલસરી, અને અનંતમૂળ એઓમાંથી જે હાથ લાગે તેઓનો કલક દુધમાં ઘોળીને પાવે.

ચોથે મહીને—ધમાસો, ઉપલસરી—અનંતમૂળ ( ઘોળી અને કાળા ઉપલસરી ), રાસ્ના, ભારંગી ( વા કમલિની ), અને જેડીમધ એઓમાંથી જે મળે તેના ૧ તોલાભાર કલક દુધમાં ઘોળીને પાવે.

પાંચમે મહીને—હિબી ભોરીંગણી, બેડી ભોરીંગણી, સીવણ, વંશલોચન ( વા પાંચ-ક્ષીર વૃક્ષની વચ્ચે હિલ્લેલી કુંખળા ), પાંચ ક્ષીર વૃક્ષોની છાત્ર અને ઘી એઓમાંથી જે હાથ લાગે તેની ૧ તોલાભાર લુગદી બનાવી દુધમાં ઘોળીને પાવી.

છઠ્ઠે મહીને—ગંધીસમેરવો, વજ, સરગવો, ગોખર અને જેડીમધ એઓમાંથી જે હાથ લાગે તેઓની ચટણી દુધમાં ઘોળીને પાવી.

સાતમે મહીને—શિયોમાં, કમળનો કંદ, કાખ, કસેલાં અને જેડીમધ તથા સાકર એઓમાંથી જે મળે તેઓનો કલક દુધમાં ઘોળીને પાવે.

આ ઉપર કહેલા ઉપાયો સાત મહીના સુધી કર્યા કરે તો ગર્ભને કાંઈ નુકસાન થતું નથી.

આઠમા મહીને—જેઠ, હિબી ભોરીંગણી, બીલી, કડવાં પરવળ, શેલડી અને ભોંયભો-ટીંગડી એઓનાં મૂળ લઈ ટાઢા પાણી સાથે કલક કરી, ચાર તોલા ભાર પાણી મેળવેલાં કર તોલાભાર દુધમાં તે કલક નાખી ઉકાળી પાણીનો ભાગ ગળી જાય તે પછી દુધને ઠંડું પાડીને પાવું.

નવમે મહીને—જેડીમધ, ઘોળી ઉપલસરી, કાળા ઉપલસરી, આસગંધ, અને રાતો ધમાસો એઓને ટાઢા પાણી સાથે વાટી ૧ તોલાભાર કલક કરી ૪ તોલા ભાર દુધમાં ઘોળીને પાવે.

દશમે મહીને—સુંઠ, જેડીમધ અને દેવદાર એઓને ટાઢા પાણી સાથે વાટી ૧ તોલા ભાર કલક દુધમાં ઘોળીને પાવે. અથવા સુંઠ અને આસગંધનો કલક કરી ૧૨૪ તોલા પાણી મેળવેલાં કર તોલા દુધ લઈ તેમાં તે કલક નાખી પાણી બળતાં સુધી દુધને પકાવી પછી તે દુધ પીવું જેથી ગર્ભનું સંરક્ષણ કરે છે.

અગ્રીયારમે મહીને—ચણાનાં ફળ, કમળ, રીસામણિ અને હરડેનો કલક ઉપર પ્રમાણે પીવે.

બારમે મહીને—સાકર, ભોંયભોળું, આસગંધ, પારસપીપળાનાં મૂળ અને કમળની ડાંડી એઓનો કલક દુધ સાથે પાવે, જેથી ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને આકરી પીડાઓ શાંત થાય છે.

**વાયુથી ગર્ભ સુકાઈ ગયો હોય તેના ઉપાય.**

જે સ્ત્રીને વાયુએ મહીને ગર્ભ સુકાઈ જાય અને પેટ એટલું ન થાય તથા ખાલી પડે તો તે સ્ત્રીને જીવતીયગણનાં ઔષધોનો કલક કરી તેથી પ્રકાવેલાં દુધ પાવું, અને

માંસનો રસો પાવો. તથા પુષ્ટિ કરતા ઓસડો ખવરાવવાં જેથી છોડ ફરી પાંગરે છે, પણ કેવળ મુકા લાકડા જેવો ગર્ભ થઈ ગયો હોય તો ડાંગર ખંડાવવા વગેરેનાં કામો સીના હાથે કરાવવાં અથવા અન્ય ઉપાયો કરવા જેથી શલ્ય નીકળી જાય છે.

**પ્રસવના મહીનાઓનો નિયમ તથા તે નિયમ વીત્યા પછીના ઉપાય.**

ગર્ભવંતી સ્ત્રી ઘણું કરીને નવમે કે દશમે માસે બાળક પ્રસવે છે અને વખતે અગીયારમે કે બારમે પણ જન્મે છે; પરંતુ તે ઉપરાંત જો ગર્ભના પ્રસવ ન થાય તો વિકાર મસ્ત ગર્ભ જાણી વિષમાસન, વિષમ વાહન અને ખાંડવા વગેરેનું કામ કરાવવું જેથી પુષ્કાસો થાય છે. માત્ર તરૂણી ગુલ્મ જે ગોળાનો એક ભેદ છે તે હોય તો તે માટે ગર્ભપાતના કે ગોળાના નાશના ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા.

**પ્રસવ કાળમાં સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય તેના ઉપાય.**

જલ્લવાની વખતે કષ્ટાતી હોય તો યોનિની ચારે બાજુએ સાપની ઠંચળીની તથા મીઠળની ધુણી દેવી. અથવા વઢવાડીયાના મૂળને, દોરાવતે સીના હાથમાં તથા પગમાં બાંધવું. અથવા હાડોઆ કરસણનું મૂળ તથા પાડળનું મૂળ હાથે પકડે બાંધે તો સ્ત્રીને સુખે સમાધિ તુરત પ્રસવ થાય છે. અથવા પોષનાં મૂળીયાંનો કલ્ક કરી તેમાં તલનું તેલ નાખી તેને યોનિની અંદર ચોપડે તો તુરત પ્રસવ થાય છે. અથવા પીપર અને વજ એઓને પાણી સાથે ઘાટી એરંડીયા તેલમાં કાલવી ફૂટી ઉપર લેપ કરે તો સુખે પ્રસવ થાય છે. અથવા ખીન્નેરાનું મૂળ અને જેડીમધ એઓને વાટી થી સાથે પીએ તો સુખે પ્રસવ થાય છે. અથવા શેલડીનું ઉત્તર દિશા તરફનું મૂળીયું લઈ ગર્ભવંતીના શરીર ખરોચર લાંબા દોરાથી કેડમાં બાંધે તો તુરત પ્રસવ થાય છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા મુક્તા: પાશા વિપાશામ્ મુક્તા: સુર્યસ્વ: રહસ્ય: મુક્તા: સર્વ મયાદ્ગર્મ પહિ માચિર માચિર સ્વાહા ॥ આ મંત્ર વડે અઘોટ પાણીને ૭ વાર મંત્રિને પાવાથી તાત્કાળ પ્રસવ થાય છે. અથવા ચક્રવર્તન મંત્રના દેખાડવાથી અથવા ચક્રચૂકની રચના દેખાડવાથી તુરત પ્રસવ થાય છે. ચક્રકર.

|    |    |    |
|----|----|----|
| ૧૬ | ૨  | ૧૨ |
| ૬  | ૧૦ | ૧૪ |
| ૮  | ૧૪ | ૪  |

૧૫

|   |   |   |
|---|---|---|
| ૮ | ૩ | ૪ |
| ૧ | ૫ | ૯ |
| ૬ | ૭ | ૨ |

અથવા કાંસાની ઘાળીમાં પાણી ભરી તેમાં કમળના મુકા ફુલને મુકી તે સ્કામે કષ્ટાતી સ્ત્રી જુલે તો તુરત પ્રસવ થાય છે. પણ કમળ પુલ ખીણ્યું અને પ્રસવ થયો કે તુરત પાણીમાંથી ઉપાડી લેવું. નહીં તો લવાનું દેવું થાય છે—સાબને બદલે હાની થાય ૨૪ કોઠાને મંત્ર ચોટી છે. અથવા કાંસાની ઘાળીમાં કેસર વડે બતાવી પાણીમાં ઘાળી તે મંત્ર

આ ચક્રવર્તન મંત્ર અષ્ટગંધ-થી કાંસાની ઘાળી ઘાળીમાં લખી કષ્ટાતી સ્ત્રીને દેખાડવો જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે.

આ મંત્ર પણ એજ પ્રમાણે લખીને બતાવવો જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે. વૈષ્ણવહસ્ય.

આ લેખી તેમાં " ભૈ " એ અક્ષર લખી કષ્ટાતી સ્ત્રીને પાવો જેથી તુરત પ્રસવ થાય છે. રહસ્યસમુચ્ચય.૧

૧ કષ્ટાતીના પ્રસવનું ક્યાંન ખરી ભમરદા ફુલેલીના વેલાને હાથી લઈ તેની હાથીની પેટ ધ્રુવણી કરી પાણીમાં બીંજવી કષ્ટાતી સ્ત્રીની ફૂટી ઉપર મૂકે તો પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થાય કે તુરત તેને ઉપાડી અલગ મુકી દેવી.

ભા. કર્ણ.



### મૂઢગર્ભની ઉત્પત્તિ તથા લક્ષણ.

પોતાના નિદાનોથી દુષ્ટ થએલો વાયુ સ્તબ્ધ ગતિવાળો થઇ ગર્ભની ગતિને અટકાવે છે. અને યોનિ તથા પેટમાં ઘણા ચલાવી તથા મૂત્રને રોકી ગર્ભને વોકા-આડો કરી નાખે છે. તે ગર્ભ ૪ પ્રકારે થાય છે એટલે કીલક, પ્રતિખૂર, બીજક, અને પરિધ એમ ૪ ભેદ છે. કેટલાક આચાર્યો આઠ ભેદ કહે છે તેમાં ૪ ભેદ ઉપર કહ્યા તે અને ઉર્ધ્વબાહુ, ચરણક, સિર અને પાર્શ્વક એ ૪ મળી ૮ ભેદ કહેલા છે.

જેના હાથ પગ તથા માથું યોનિમાં ખીજાની પેઠે અટકી રહેલ હોય તેને કીલક મૂઢગર્ભ કહે છે.

જેના બન્ને હાથ પગ બાહાર નીકળ્યા હોય અને બાકીનો ભાગ યોનિમાં અટકી રહ્યો હોય તેને પ્રતિખૂર મૂઢગર્ભ કહે છે.

જેનું માથું બે હાથની વચ્ચેમાં હોય અને બાકીનું શરીર યોનિમાં અટકી રહ્યું હોય તેને બીજક મૂઢગર્ભ કહે છે.

જે ગર્ભ ભોંમળની પેઠે યોનિમાં આડો પડેલો હોય તેને પરિધ મૂઢ ગર્ભ કહે છે.

કાંઈ મૂઢગર્ભ માથાથી યોનિના દારને રોકી દે છે. કાંઈ પેટથી યોનિના દારને રોકી દે છે. કાંઈ બેવડી વળેલી પીઠથી યોનિના દારને રોકી દે છે. કાંઈ એક હાથ બાહાર કાઢી બાકીના ભાગથી અટકી રહે છે. કાંઈ બન્ને હાથને બાહાર કાઢી બાકીના ભાગથી અટકી રહે છે. કાંઈ ડાક ભાગી જવાથી નીચા થઇ ગએલા મોહોડાથી અટકે છે. કાંઈ આડો થઇ જવાથી અને કાંઈ પોતાનું પડખું ફરી જવાથી ગતિ રોકાઇ જતાં અટકી રહે છે. (સુશ્રુતમાં બીજી રીતે મૂઢગર્ભના આઠ પ્રકાર કહેલા છે તે જણવા તે અંશનું અવલોકન કરો.)

### મૂઢગર્ભવાળી સ્ત્રીનાં અસાધ્ય ચિન્હ કેવાં હોય ?

જે સ્ત્રી પોતાની ડાક નાખી દેતી હોય, સર્વ અંગો ટોલાં થઇ જયાં હોય, શાજ વગરની થઇ ગઇ હોય અને જેના પેટ ઉપર નીલા રંગની નસો ઉપડી આવી હોય તે ગર્ભને મારી નાખે છે અથવા તે મુલેલો ગર્ભ તેને મારી નાખે છે.

### ગર્ભમાં બાળક મરી ગયું હોય તેનાં ચિન્હ.

ગર્ભમાંજ બાળક મરી ગએલ હોય તો તે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભનું હાથનું આથનું બંધ પડે છે, વીણા આવતી નથી, મૂત્ર અને કદ વગેરેનું પડવું થતું નથી-જણવાનાં લક્ષણો બંધ પડી જાય છે. શરીર કાળાશયુક્ત ખાંડુ વર્ણવાળું થાય છે, શ્વાસ ગંધાય છે અને મરેલું બાળક સુલ જવાથી ગર્ભવાળીને ઘણા નીકળે છે.

### ગર્ભનું તથા ગર્ભવંતીનું મૃત્યુ થવાનું કારણ.

ગર્ભવંતીનું પુરા મહીના જતા હોય છતાં કાંઈ પ્રકાર વાઝો હોય એવા આગંતુક ઉત્પાતથી અથવા બહામાં મનુષ્ય ( બાઇ વગેરે ) ના મરણથી કે ધનનો નાશ થવા વગેરેથી થએલા મનના ઉત્પાતથી અથવા રોગોની પીડાથી પેટમાંજ ગર્ભ મરણ પામે છે.

વળી યોનિસંવરણ નામનો રોગ જે ગર્ભવંતી વાયુ કરનારાં અન્નોનું, પાનોનું, મૈથુનનું અને ઉત્તમસનું અતિ સેવન કરે, તેથી તેનો વાયુ થએલો યોનિના માર્ગમાં રહેલો હોયો આશનાર હોવાથી ચેત્તિદારને બંધ કરી નાખે છે અને પછી અંદર રહેલો વાયુ ગર્ભમાં રહેલા બાળકને પીડી મરણમના દારને રોકી દે છે, જેથી ગર્ભનો શ્વાસ રોકાતાં મૃત્યુ પામે.

પ્રતે મરી જાય છે અને હૃદયના હિંચા ભાગથી ચાત્રતો શ્વેત ગર્ભવંતીને મારી ના  
તે યોનિમંદરણુ રોગ, તથા ગર્ભનું ચલિતપણું ન થતાં કૃષ્ણમાંજ લાગી રહેલાપણું,  
લોહી અને વાયુથી થએલું એક જાતનું શૂળ, ગર્ભનું મૂઢપણું અને આક્ષેપાદિ ઉધરસ  
વગેરે ઉપદ્રવોના કારણથી ગર્ભવંતીનું મરણ થાય છે.

### મૂઢગર્ભના ઉપાય.

જેણે સંકટના સમયમાં પણ ઘણી ક્ષીણિને પ્રસવ કરાવ્યો હોય અને તે  
સારી પેટે યશ સંપાદન કરેલો હોય એવી દષ્ટ્યાણીને બોલાવી તે માટે ઉપાય લેવ  
જો ગર્ભ જીવતો હોય તો, ચતુર દષ્ટ્યાણીએ પોતાના હાથે જી ચોપડીને હાથને  
પેઢેશથી મુક્તિથી જીવતા ગર્ભને બાહાર ખેંચી કાઢાડવો અને જો મરી ગયો હોય તે  
દિવામાં કુશળતા ધરાવનાર દષ્ટ્યાણીએ ગર્ભવંતીની યોનિમાં શ્વેત સહિત હાથ ધારી  
નતાવાળો જરા પણ ગર્ભ જણાય તો તેને શસ્ત્રથી ન છેદતા બહાર કાઢવો. જો એ  
વાળા ગર્ભને જૂલથી કાપી નાખવામાં આવે તો તેની માતાનું મ્હોત થાય છે, પણ  
મરી અએતોજ જણાય તો નિઃશંકપણેથી શસ્ત્રથી કાપી બાહાર કાઢાડી નાખવો. જો  
અએતો ગર્ભ જરા વાર પેટમાં રહે તો ગર્ભવંતીના તુરત પ્રાણ લે છે મરે કાપી કા  
ખવા જો અંગ અટકી રહ્યું હોય તે અંગને કાપી કાઢાડી લેવો અને કીનું સંરક્ષણ  
ગર્ભ કાઢાડી લીધા પછી કીના શરીર ઉપર ઉના પાણીની ધાર કરવી, તેલનું મર્દ  
અને ઘોનમાં લી નાખવું, જેથી યોનિ ક્રામળ થાય છે અને શૂળ મરી જાય છે.

પ્રસવ થયા પછી યોનિમાં ચાંદી કે દુખાવો થએલ હોય તે માટે ઉ

તુંબડીનાં પાંદડાં અને પહાણી લોદર એઓને સમાન લઘુ કીણાં વાડી તેને  
ઉપર લેપ કરવો, જેથી ચાંદી અને દુખાવો તુરત મરી જાય છે.

ખાખરાનાં ફળ અને જીંભરાનાં ફળ એઓને તેલના તેલમાં વાડી યોનિમાં લેપ  
જેથી યોનિ પોતાના સ્થાનકે ખેંચી દેડ થાય છે.

પ્રસૂતાનું પેટ વધેલું હોય તો તેને બેસાડી દેવા માટે ૨૧ દિવસ પછી પ્રભાતમાં  
મૂળના ચૂર્ણને દહીના ઘોળવામાં મેળવીને ખાવું જેથી હલુ તેલું પોણા જેવું પેટ થઈ

પ્રસવ થયા છતાં ઓર પેટમાં રહી હોય તેને પાડવાના ઉપાય

ઓર ન પડતી હોય તો તેથી શૂળ, આફરો અને અભિચંદ્રતાને પેદા કરે  
સાપની કાંચળી, કડવી તુંબડી, કડવાં તુરીયાં, અને સરસવ એઓનું ચૂર્ણ કરી તે  
તેલમાં ભીંજવી યોનિની ચારે બાજુએ તેની ધુમાડી દેવી જેથી ઓર બાહાર પડે છે. જો  
વઢવાડીયાના મૂળના કલકનો પ્રસૂતાના હાથ પગનાં તળીયાં ઉપર લેપ કરવો જેથી ઓર  
પડે છે. ઓર પડ્યા પછી જાંઘોને ઉના પાણીથી ઝારી તેલ ચોળી અંદર લી ચો

મઝક રોગનું નિદાન તથા સંભ્રાંતિપૂર્વક લક્ષણ.

સુવાવડી કીનો હુખાશથી વધેલો વાસુ લીક્ષ્ણે તથા લિખ્ણે સુકેવા લોહીને  
કુંડીલી નીચે, પડખાઓમાં, મૂત્રાશયમાં તથા પેદમાં ચાંકેને પેદા કરી કુંડીમાં, મૂત્ર  
તથા પેદમાં શૂળ ચલાવે છે. પકવાણવ (હોતરી) કુંડી જાય છે અને મેઝાવ સેક  
તેને મઝકરોગ કહે છે.

### મકલ્લ રોગના ઉપાય.

જવખારનું ઝીણું ઘૂણું કરી રહેવાય તેવા પાણી સાથે વા, ઘીની સાથે તે ચૂર્ણ પાવું. અથવા પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, ગળપીપર, સુંક, ચિત્રો, ચવક, મેદીનાં બીજ ( કે નગોડનાં બીજ ? ) એલ્લી, અજમોદ, સરસવ, હીંગ, ભારંગી, કાળીપાડ, ઉદ્ધવ, છૂંદ, બકાયન, ન્હાની પીંડુડી, અતિવિષ, કકુ અને વાવડીંગ આ પીલાદિ ગણુનો ક્વાથ કરી તેમાં સિંધુ-લૂણ નાંખીને પાવો, જેથી ગોળા, યજ્ઞ, તાવ, મકલ્લ અને મકલ્લનું યજ્ઞ તથા કકુ વાયુનો સારો પેઠો નાશ કરી આમને પગલી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. આ પિપ્પલાદિ ગણુ ક્વાથ કહેવાય છે. અથવા ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત અને ઘાણા એઓનું ચૂર્ણ ઘુના ઝાળમાં મેળવી નિર્વ ખાંધ તો મકલ્લ રોગ નાશ પામે છે.

### સુવાવડીને શુ' શુ' સેવવા યોગ્ય છે.

સુવાવડીએ યોગ્ય આહાર વિહાર કરવો, તથા પરિશ્રમ-પાક લાગે તેવા મહેનત, મૈથુન, ક્રોધ, અને કંડ પદાર્થોનો સ્વાગ કરવો. પથ્યમાં રહેવું, બહુ ઘાસ તેમ જમવું નહીં, બહુ ખાંડ જમવું નહીં, મહીં તો સુવારોગ થાય છે, અર્ધાંશ ઘણા પચનવાળી જળોવા રહેવાથી કે બેસવાથી ખાટા ખારા બોજનોડું જાળ ન રાખવાથી, દોષો કાપે તેવી આચરણો આદરવાથી, વિષમ બોજનથી, અભુજીથી અને અયોગ્ય ક્રિયાઓથી સુવારોગ જાય છે. તે રોગ મહા મુશ્કેલીથી મટે છે.

### સુવારોગનું લક્ષણ.

અગોનું ભાગવું, તાવ, ઉષ્ન, તરશ, ગાત્રોમાં ભરેપણું, સોળે, યજ્ઞ અને કાંચ થવા વગેરેના રોગોનો સુવારોગમાં સમાવેશ થાય છે એટલે ઘણું કરીને સુવાવડીનેજ આ રોગ થાય છે તેથી તેને સૂતીકા-સુવારોગ કહે છે.

અથવા તાવ, ઝાડો, સોળે, યજ્ઞ, આદરો, નિર્બળતા, ઘેન, અગ્નિ, અને મોળ એ રોગો સુવાવડીને માંસના તથા બળના ક્ષયથી થાય છે, તેને પણ સૂતીકારોગ કહે છે.

### સૂતીકા રોગોના ઉપાય.

વાયુને હરમારી ઔષધીઓ સેવવાથી સૂતીકારોગ મટે છે. અથવા દશમૂળનો ક્વાથ કરી તે જરા જરા હોનો હોય ત્યારે તેમાં ઘી નાખી પીવાથી સુવાવડીના રોગો મટી જાય છે. અથવા દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, પીપર, સુંક, કરિવાતું, કાપફળ, કકુ, ઘાણા, હરદે, ગળ-પીપર, બેરીંગણી, જાંબર, ધમાસો, મોટી ફીંગણી, અતવસ, ગોળ, કાકડાશીંગ, અને કાળી-છરી એઓને સમાન ભાગે લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે તે વખતે તેમાં સિંધુલૂણ તથા હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો જેથી યજ્ઞ, ઉષ્ન, તાવ, આસ, મૂચ્છા, મૂળરો, માથાની પીડા, બકવા, તરશ બળતરા, ઘેન, અતિસાર અને હિલ્લી એવી સહિત વાયુ તથા કકુથી, ઉત્પન્ન થનારો સુવારોગ મટી જાય છે. આ દાવ્યાર્ધિ ક્વાથ સુવા-રોગ મટે હંમેશા ઔષધ છે. અથવા છૂંદ, ક્ષોલછૂંદ, સવા, વરીમાળી, અજમો, બોડી-અજમો, પાણુ, મેથી, સુંક, પીપર, પીપરામૂળ, ચિવક, છીંચીમાં મૂળ, જોરની બીજો, ઉપ-લેટ અને કંપીલો એ સઘળા પદાર્થોને ચાર ચાર સોલાબાર લઈ તેઓનો ૧૨૮ સોલાબાર ચૂર્ણ ૧૬ લોહા ઘી અને ૪૦૦ તોળા ગોળ સાથે પાકના નિમ્બ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પચ્છલૂકે પાક સુવાવડીના રોગો, મોનિના રોગો, તાવ, ક્ષય, ઉષ્ન, આસ, ખંડુ,



કૃષ્ણતા અને વાયુ સંબંધી રોગો ઉપર ધણેજ હાથદાકારક છે.

અથવા બત્રીસ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ ઘીમાં કરમોલી ૧૨૮ તોલા બાર ગાયના દુધમાં નાખી તેનો માવો કરવો અને તેમાં ૮ તોલા બાર માયનું ઘી નાખી રવો પાડી પછી બસો તોલા ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં તે કીટી નાખી પછી તેમાં ૧૨ તોલા ધાણા, ૨૦ તોલા વરીયાળી, તથા વાવડીંગ, જીરું, સુંઠ, મરી, પીપર, મેથ, તમાલપત્ર, નાગેસર, તજ અને ન્હાની એકઠી એટલા પદાર્થો ચાર ચાર તોલાબાર લઈ સર્વનું વજનગણ ચૂર્ણ કરી ચાસણીમાં નાખી એકજીવ કરી લાકુ કે ચોરસ ખંડ પાડી સુંદર પાત્રમાં ભરી લેવો. આ સૌભાગ્ય સુંઠીપાકના સેવનથી સુવાવડના રોગ, તરજ, હિલ્ટી, તાવ, બળતરા, શ્વાસ, શ્વાસ, ઉધરસ, બરધ અને કરમીઆનો રોગ એ સર્વનો નાશ થાય છે તથા અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે.

### સુવાવડીનાં પથ્યાપથ્ય.

જેનું સપાળું લોહી ખાલી થઈ ગયું હોય તેવી સુવાવડીએ એક મહીના સુધી સ્નિગ્ધ, પથ્ય તથા થોડું ભોજન કરવું. દરરોજ જરૂર શેક કરવો અને તેલ પશુ ચોળાવવું ( કરી પાળવી ). દોઢ મહીનો થઈ ગયા પછી અથવા ફરી અબડાય ત્યાં સુધી સુવાવડી કહેવાય છે માટે ચાર માસ થઈ જાય અને કશા ઉપદ્રવો જણાય નહીં તો કરી પાળવી બંધ કરવી નહીં તો સુખના સાંસા થઈ પડે છે.

### સ્તનરોગોની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

દોષ, દુધવાળાં અથવા દુધ વગરનાં સ્તનોને પ્રાપ્ત થઈ લોહીને તથા માંસને દોષવંત કરી ગાંઠ પાક વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને સ્તનરોગ કહે છે.

આ રોગ કુમારિકાન્કન્યાને થતો નથી. પ્રસૂતા તથા મર્જવંતી સ્ત્રીઓનેજ આ રોગ સ્તનોની ધમની નાડીઓ ખુલ્લી થએલી હોવાને લીધેજ થાય છે. તે સ્તનરોગ વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને આગંતુજ એમ પાંચ પ્રકારથી થાય છે. રૂધિરના કોષોનો સ્તનરોગ થતોજ નથી.

### સ્તન રોગોના ઉપાય.

સ્ત્રીના સ્તનોમાં સોજો જોવામાં આવે તો વિદ્રધિના અધિકારમાં કહેલા ઉપાયો કરવા. સ્તનો ઉપર શેક કરવો નહીં સ્તન રોમ માટે પિત્તને નાશ કરનાર ઓસડો કરવા. અથવા જળો મુકી દુધ લોહી કઢાડી નાખવું. અથવા ઈંદ્રવરણનું મૂળીયું ઘસી લેપ કરવો જેથી સ્તનરોગ મટી જાય છે. અથવા હળદર અને ધંતુરાનાં પાન એઓને ઘુંટી લેપ કરે તો સ્તનરોગ મટે છે. અથવા તપાવેલા લોખંડને પાણીમાં ઠારી તે પાણી સ્ત્રી પીએ તો સ્તનરોગ મટે છે. અથવા વાંઝ કઢાડીના મૂળીયાને ઘસી લેપ કરે તો સ્તનની પીડા મટે છે. જીવપ્રકાશ.

### સ્ત્રી રોગનો અધિકાર ૧૫૫ પૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સુવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર ગ્રંથ વિષે સ્ત્રીઓના પ્રદર્શદિ સર્વ રોગોનાં નિદાન, લક્ષણ અને યત્ન નિરૂપણ નામનો વીસમો તરંગ સંપૂર્ણ.

૧ આ ગ્રંથમાં ગ્રંથ કર્તાએ રાંડેલી, વેસ્થા, અને પતિ વિરક્ત સ્ત્રીઓ વગેરેના મર્જપાત્ર અગ્નિના ઉપાયો ગ્રંથની પૂર્ણતાના હેતુથી એકત્ર કરી લખેલા હતા; પરંતુ તે ઉપાયોથી ખાતરી લેવાને બાંકી





પક્ષીઓને તૃપ્ત કરે છે. મનુષ્યો યજ્ઞન, હાથબેડ, નમસ્કાર, જપ તથા હોમાદિક ક્રિયાઓ ઉત્તમ પ્રકારે કરી દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે. પશુ પક્ષીઓ પોતાનાં દુધ વગેરેથી તથા માંસાદિથી મનુષ્યો અને દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે, તથા મનુષ્યો પાલન-આદિથી પશુ-પક્ષીઓને તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સમગ્રું તે તે જાગોમાં બહેંચાઈ ગયું છે અને તેને લીધે કાંઈ બકાત રહ્યું નથી માટે તમારી સારી રીતે આજીવિકા તો ફક્ત બાળકો ઉપરજ આધાર રાખે છે જેથી જે મનુષ્યો દેવતાઓ, પૂર્વજો, બ્રાહ્મણો, સાધુઓ, ગુરુઓ અને અતિથી જનોનું પૂજન ન કરતા હોય, તથા જે કુળો અપવિત્રતા અને અનાચારથી સંહિત હોય, કુત્સિત વૃત્તિવાળાં, કાંઈને શિક્ષા કે બલિદાન ન આપતાં હોય તથા પુટેલા કાંસાના વાસણમાં જમતાં હોય તેઓના કુળમાં જે બાળકો ઉત્પન્ન થયાં હોય તે બાળકોને તમે બેધડકપણાથી વળગજો, જેથી તમારી બધી રીતે આજીવિકા ચાલશે અને પૂજન પણ થશે.” આ પ્રકારે બાળકોને ઉત્પન્ન થયા છે અને એ કારણથી બાળકોને પાંડે છે. આમ હોવાથી જેઓને બાળકોને વળગ્યા હોય તેવા બાળકોના ઉપાયો કરવા બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

**જે બાળકોને બાળકો વળગ્યા હોય તેનાં સામાન્ય લક્ષણો.**

બડીકમાં બાળક ઉદ્ભવ પામે, બડીકમાં રોવા લાગે, નખોથી તથા દાંતોથી પોતાને અને માને ફાડી નાખે છે, ઉંચું જોયા કરે, દાંત કચડ્યા કરે, ચણ ચણે, બમાસાં ખાય, બમરોના ચાળા કરે, હોઠ કરડે, વારંવાર શીશુ વાળી ઉભડી કરે, દુબળું થઈ જાય, રાતે જાગ્યા કરે, શરીરમાં સોજો આવે, અતિશાર થાય, બીટો ખરાબ થઈ જાય, મગજના તથા લોહીના જેવી ગંધવાળો થાય, ઓછું ખાય, મેઘા અંગવાળું થઈ જાય અને બાળક વગરનું થાય. આ સમગ્રાં બાળકોના વળગાડ થવાનાં સામાન્ય લક્ષણો છે. પણ એ નવ બાળકો પૈકી કયા ગ્રહનો વળગાડ છે તે પારખી કહાડવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે—

રકંઠાગ્રહનો વળગાડ હોય તો, બાળકની આંખો મુજેલી જણાય, લોહીના જેવી ગંધવાળો, સ્તનપાન માટે અશ્ચિ, વાંકા મ્હોંવાળો આંખ ખરાબ ને ફરકતી એક પાંપણવાળી થાય છે એવો ઉદ્ભવ પામેલો પાણીથી ભરેલી આંખોવાળો, શેડું રોનારો, કઠણ મુઠાંથી વાળનારો અને કઠણ વિષાવાળો થાય છે.

રકંઠાપરમાર બાળકોનો વળગાડ હોય તો, બાળક સંજા રહિત, ( વારંવાર વાળો ને ચુંટતો, નીચી ડોક રાખનારો ) અકાંડ થઈ જતો, હાથ પગથી જાણે નાચતો હોય તેમ ચાળા કરતો, મળ-મૂત્રના વેગવાળો, બણીવારે બગાડું ખાનારો, અને મ્હોં શીશુયુક્ત ( આકાશ સ્ક્રામું જેવો, માતાનાં સ્તન તથા પોતાના હોઠને કરડતો, સરંજાનવર, ઉંધનો નાચ, પાય અને લોહીના સમાન ગંધવાળો ) બાળક થાય છે.

શકુની બાળકોનો વળગાડ હોય તો, બાળક શિથિલ અંગવાળો, ભયથી ચમકેલો, પક્ષી જેવી ગંધવાળો, ચારે કોર સાવવાળાં ગડગુમડોથી પીડાતો, બળતરાવાળો પકિલ ફાસાઓથી બામ અને ( અતિશાર, જીભ, તાળતું ગળામાં ક્ષતયુક્ત, સંધિઓમાં બળતરા, કળ, મુખ તથા ગુદામાં પાક અને ) તાવયુક્ત બાળક થાય છે.

રેવતી બાળકોનો વળગાડ હોય તો, બાળક રાત્રી મ્હોંવાળો, હરિત રંગની વિષવાળો, બણાજ પાંદુરંગવાળો, વા કાળાશયુક્ત; તાવ, મુખપાક અને શરીરમાં અચાલક લાગે નાક તથા કાનને ગંધાતો ( આંખો મસળતો, ખાંસી, વાંકા મુખવાળો અને ખારના સમાન )

(વાળો, પાતળી વિશ્વવાળો ) થાય છે.

પૂતના બાળકને વળગાડ હોય તો, બાળકનાં અંગો શિથિલ, રાત દિવસ અન્ન-  
ક, પાતળો ઝાડો, કામડા જેવી ગંધવાળો, ઉલટીથી પીડાતો, ફંવાડાં ઉભાં થઇ જાય  
અને વારંવાર તરશ યુક્ત ( ઘેન, કંપારો, હેડકી, આફરો મૂતના રોક્ષણ યુક્ત હોય ) છે.  
અર્ધપૂતના બાળકને વળગાડ હોય તો બાળક ધારવા માટે કંટાળતો, તાવ,  
ઝર, ઉધરસ, હેડકી, ઉલટીથી પીડાતો, ખરાબ વર્ણવાળો, હંમેશાં ક્રિયાજનક સુનારો,  
લોહીના જેવી ગંધવાળો ( મંદામિ, દુર્ગંધતા, અંગશોષ, દષ્ટિમંદ, બહુર પોષકીની જન્ય  
1, અત્યંત યજ્ઞ, સ્વરની તીક્ષ્ણતા, ધુનરો અને માલકાં કે ખટાશ યુક્ત ગંધવાળો )  
1.

શીતપૂતના બાળકને વળગાડ હોય તો, બાળક ચીસો પાડવા કરે છે. બ્લી બ્લીને  
ધુળે, તણાઇ જાય, પેટમાં અવાજ થાય, અંગોમાં દુર્ગંધ અને ઝાડો બહુજ પાતળો  
, વાંકી દષ્ટિથી જોવું, તરશ, એક પાંસળી ટાઢી તો એક ઉની હોય છે. તથા કાચી  
પેસી જેવી ગંધવાળો ) હોય છે.

સુખમુડિકા બાળકને વળગાડ હોય તો, અંગો આનિ પામી મએલાં, હાથ પગ  
મ્હોંમાંથી લોહીનું નીકળવું, ઉદેગ, બહુ ખાવું, પેટ મેલી નસોથી વ્યાપ્ત, અને શરીર-  
ગ્રામ્ય જેવી ગંધનું નીકળવું ( તાવ, અશ્વિ હોય ) એટલાં ચિન્હો થાય છે.

અને નેગમેષ બાળકને વળગાડ હોય તો—બાળક શીથિલાળું એકિ, મધ્ય ભાગમાં  
જાય, ઉદેગ પામે, ઉંચું જોઇ જોઇ હસ્યા કરે, બહુજ ચલુચર્યા કરે, શરીરમાંથી  
કે લોહી જેવી ગંધ આવે અને બેભાન થઇ જાય છે.

### સામાન્ય બાળકને વળગાડનો ઉપાય.

જંગલી આડ, બેરીયોક્લાર અને વાળો એઓના ક્વાથથી બાળકને નવરાવવો અને  
ફાં, ઉપલેટ, કબજર તથા સુખડ એઓનું વિલેપન કરવું, જેથી બાળકને વળગાડ  
જાય છે. અથવા સાપની કાંચળી, લસણ, પીણી, ઘી, લીંબડાનાં પાન, બિલાડીની  
બકરીના વાળ, ઘેટાનું શીંગડું ( કે મરડાશિંગ ? ), વજ અને મધ એઓનો ધુમાડો  
સખળા બાળકને વળગાડની પીડા નાશ પામે છે.

બાળકને નિવારણ માટે બાળકાંતિઓ તથા પૂજનાદિ કરાવવાં.

### નવે બાળકને વળગાડની પૃથક્ પૃથક્ ચિકિત્સા.

સ્કંદ બાળકને નિવારણ માટે એરંડના પાંદડાના ક્વાથથી બાળકને નવરાવવો, વા  
1. અથવા સરસવ, સાપની કાંચળી, વજ, ઘેળો ચણેડી, ઘી, ઉંટના, બકરાના, તથા  
1 મેવાળા (વાળ) એઓની ધુમાડી દેવી, જેથી સ્કંદ બાળકને વળગાડ નાશ પામે.

સ્કંદાપરમાર બાળકને વળગાડ મટાડવા બીલી, કાળીયો સરસ, ઘેળો ધ્રો અર્ધ  
દિમ્બું ( કાળી તુલસી, કાળીપાડ, બારંગી, મરવો, કલ્હાર, રોહિણ, રાઇ, બાવચી, કાં-  
કાસિદેરો, વાવડીં, નગોડ, કચેર, જાંમરો, કાંસડી, રાતી અંધાડી, શણકી અને બકાન  
1) એ ક્વાથ કરી બાળકના શરીરને ઝરવું. અથવા ગ્રામ્ય, બકરીનું મૂત, ઘેડીનું,  
1, મેડાનું, મધેડાનું, ઉંટનું અને હાંડીનું મૂત—આ આ બધાં મૂતો લઇ તેઓમાં તેલ નાખી  
1 કે તેઓના બાળકના શરીરે ઝાંમેસ કરવો. આ મુલાદક તેલ કહેવાય છે. અથવા



ગીધની વિષા, ધુડની વિષા, વાળ, હાથીનો નખ, લી અને બળદના વાળ એઓની ધુમાડી દેવી. અથવા જવાસો, શિમળો, કડવી ટીડોરી, અને કરંજ-કરકચ એઓને ધારણ કરવાં. અથવા તે બાળકને ચાર રસ્તાઓની વચ્ચે નવરાવી-સ્કંદાપસ્માર સંજોગઃ સ્કંદસ્થ દક્ષિતઃ સજ્ઞા વિજ્ઞાનઃ સશિશોરસ્થ શિવાચાસ્તુ શુભાનનઃ આ મંત્ર બોલવો.

શકુનિ બાળકના નિવારણ માટે નેતર, આંખો અને કાઠ એઓનો કવાથ કરી બાળકને નવરાવવો અને વાળો, જેઠીમધ, કાળોવાળો ઉપલસરી, કમળ પદ્મકાષ્ઠ, લોદર, મહિંદા, મજીડ અને સોનાગેર એઓનો લેપ કરવો. અથવા સ્કંદાપસ્મારના નિવારણ માટે જે ધુપ અને ઉપાયો કહ્યા છે તે પથ્ય કરવા. અથવા શતાવરી, ઇંદ્રવરણ, નાગદમણી, ભોરીમણી, ઘોળી રીંગણી, કાંસકી અને ઉભી રીંગણી એઓનાં મૂળ ધારણ કરવાં અથવા તલ, ચોખ્ખા, દુધ, હરતાલ અને મણુશીલ એઓનું કરકચના ગ્રાહ નીચે બલિદાન મૂકવું અને બલિદાનના પાસે બાળકને વિધિમુક્ત નવરાવવો, જેથી શકુની બાળકના વળગાડ મટે છે.

રેવતી બાળકના વળગાડ મટાડવા-આસગંધ, મરડાશીંગ, ઉપલસરી, સાટોડી, ગુલાબ, અને ભોંયકોળું એઓનો કવાથ કરી બાળકને નવરાવવો. અથવા ઉપલેટ, રાળ, ગુમળ, પીળે વાળો, અને હળદરવોકદંબ, એઓના કલ્કથી પકાવેલા તેલનો માલેસ કરવો. અથવા ગાયોના વાડામાં સુગંધી ઘોળાં દુધ, ચોખ્ખાની ધાણી, દુધ, રાતા ચોખ્ખાને ભાત અને દહી એઓનું બલિદાન દેવું જેથી રેવતી ગ્રહ દૂર ચાય છે.

પૂતના બાળકની પીડાથી બાળકને મુક્ત કરવા-આહી, અરલ, વરણો, લીંબડો અને ગરણી એઓનો કવાથ કરી બાળકના શરીરને ઘોવું. અથવા તાબું ભોંયકોળું, ઘોળી ઘ્રો, હરતાલ, મણુશીલ, ઉપલેટ અને રાળ એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ શરીરે ચોળવું.

અંધપૂતના બાળકના વળગાડ મટાડવા-લીંબડો, કડવાં પરવળ, ભોંરીંગણી, મળો અને અરડૂસો એ પંચતિક્ત ગણના કવાથથી તે બાળકને નવરાવવો. અથવા પીપર, પીપરીમૂળ, ભોંરીંગણી, ઉભી રીંગણી, ચિત્રો, જેઠીમધ અને સમેરવો એઓના કલ્કથી તેલ પકાવી બાળકને પાવું અને ચંદન, કેસર, અગર, કપૂર અને કસ્તૂરી એઓનું શરીરે લેપન કરવું તથા આંખો ઉપર ચંદન અને કપૂરનું લેપન કરવું. અથવા કુકડાની હધાર, વાળ, સાપની કાંચળી અને જીવું લુગડું એઓની વારંવાર ધુમાડી દેવી, જેથી અંધપૂતના બાળકના વળગાડ મટે છે.

શીતપૂતના બાળકના વળગાડ મટાડવા-માયનું, તથા ઘેટાનું મૂત્ર, મોચ, દેવદાર, ઉપલેટ, કેસર, અગર, કસ્તૂરી, કપૂર અને ચંદન એઓથી પકાવેલા તેલનું બાળકના શરીરે મર્દન કરવું. અથવા કડુ, લીંબડો, ખેર, ખાખરો અને કડાછાલ એઓનો કવાથ કરી તેમાં દુધ મેળવી તેથી લી પકાવી તે લી બાળકને પાવું. અથવા ગીધની હધાર, ધુવડની હધાર, તલવણી, સાપની કાંચળી, અને લીંબડાનાં પાંદડાં એઓની ધુણી દેવી. અથવા ચણેડી, કાંસકી અને ઘોળી ચણેડી એઓની માળા ધારણ કરવી. અથવા નદીના કીનારા ઉપર મગ ભાત શીતપૂતનાને સમર્પણ કરવા. જેથી શીતપૂતનાનો દોષ મટી જાય છે.

સુખચુંડીકા બાળકના વળગાડ મટાડવા-કોઠ, બીલી, અરણી, અરડૂસો, પેળા એરડો અને કાકચ એઓનો કવાથ કરી બાળકને નવરાવવો. અથવા જળજાંઘરાના સ્વર-સમાં આસોદના કલ્કથી તેલને ચરખીની સાથે પકાવી તેનો બાળકના શરીરે માલેસ કરવો.



અથવા વજ, રાજ, ઉપલેટ અને ઘી એઓની ધુમાડી દેતી. અથવા ગુલાબ, હીંગબોલ, ધુલ, મેંઘ, પારો અને મણુશીલ એઓ ગાયના વાડામાં-ગોશાળામાં મુખમંડિકાને અર્પણ કરી ધુલ તથા પૂરોડાસનું અભિધાન દેવું અને અલંકૃતના કામવતી સુમંગા કામરૂપિની મોહમધ્યાલયા યાતુ પાતુત્વાં મુલ્લમંડિકા. આ મંત્રવડે પાણી મંત્રી બાળકને તે જ ઠેકણે નવરાવવો.

નૈગમેષના વળગાડને મટાડવા-ખીલી, અરણી અને પૂતિકરંજ એઓના કનાથથી બાળકનું શરીર ઝારવું. અથવા કાંગ, સરલ દેવદાર, ઉપલસરી, સવા, બોંય આંબલીની છલ અથવા અરલ, ફીનો મંડ, ખાટી ભાજી અને ગોમૂત્ર એઓથી તેજ પકતી તે તેજ બાળકના શરીરે ચોળવું. અને પીપરના થડમાં તલ, ચોખા ફુલ, અને વિવિધ પ્રકારનાં ભક્ષ્ય-લાકુ વગેરે મીઠાઇનું અભિધાન બાળક ઉપર ૭ વાર ઉતારીને આપવું. ક્ષીરવાળા ઝાડો નીચે નવરાવી અજાનનાથ લાક્ષ્મીઃ કામરૂપી મહાવશાઃ ચાલંપાલચિતા દેવો નૈગમેયોડમિરણ્ણુ આ મંત્રનો પાઠ કરવો, જેથી નૈગમેષ ગ્રહનો દોષ મટે છે. ભાવપ્રકાશ.

### બાળકને ડાકણી વગેરેની થતી પીડાની ઉત્પત્તિ લક્ષણ અને ઉપાય સહ વ્યાખ્યા.

લંકાપતિ રાક્ષસરૂપ રાવણની બાર બેહેનો છે તે બાળકને પીડા કરે છે. એટલે બાળકના જન્મથી પહેલે દિવસે પહેલે મહીને અને પહેલે વર્ષે નંદા નામની માતૃકા બાળકને પીડા કરે છે એટલે પહેલાં તાવ આવે, રૂવે અને ઉંઘારા કરે તથા ધાવે નહીં તો તે નંદા માતૃકાનો દોષ સમજવો. તેના નિવારણ માટે નદીના બન્ને કાંઠાની માટી લઈ પુતળું બનાવી ચોખા, ઘોળાં ફુલ, ૭ ઘોળાં ધન, ૭ દીવડાં, ૭ વડાં, ૭ પુરીઓ, ૭ મુડીયાં, ૭ સાથીયાં, ૩ ભંજુ, ચંદન, ફુલ, નાગરવેલનાં પાન, માછલીનું માંસ, ધૂપ, દારૂ, અને ઉત્તમ ચોખા, એઓ બાળકના ઉપરથી ઉતારી ચાર રસ્તા વચમાં ઉગમણા ઉભા રહી બપોરે ઉતાર મુકવો. પછી પીપગાનાં પાન લોટામાં નાખી તેમાં પાણી ભરી તે પાણીથી બાળકને નવરાવે અને લસણ, સરસવ, બકરાનું શોગડું તથા લોંબડાનાં પાન અને શિવનિર્માલ્યની ધૂણી દેતી. તે ઉતારો ઉતારતી વખતે જે મંત્ર બોલવો તે નીચે પ્રમાણે—

ૐ નમો નારાયણાય અમુકસ્વ વ્યાધિ હન, હન, મુંચ મુંચ કૌં ફદ સ્વાહા.

આ મંત્રવડે ઉતાર ઉતારી ઉપર કહેલો વિધિ તથા દિવસ કરી ચોથે દિવસે બહા બોજન કરાવવું, જેથી નંદા માતૃકાનો દોષ મટે છે.

બાળકના જન્મથી બીજે દિવસે, બીજે મહીને કે બીજે વર્ષે સુનંદા માતૃકા બાળકને પીડા કરે છે, તેથી તાવ આવે, આંખો ફાટી રહે, ધૂળ્યા કરે, ઉલ આવે નહીં, રોવા કરે, ઉંઘારા કર્યા કરે અને ધાવે નહીં એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. તેને મટાડવા એક પસંદી-પ્રસ્ત ચોખા, ફી, ગોળ તથા ઘી એઓને એકઠાં કરી એક રામપાત્રમાં ભરી તેમાં મેંઘ, પાનખીડાં, પીંગાં ફુલ, પીળાં ધન ૭, ૭ દીવડાં, ૧૦ સાથીયા, માછલાનું માંસ, દારૂ અને લલતું ચૂર્ણ એટલી વસ્તુઓ બાળકના ઉપરથી ઉતારી આશમણી દિશાએ સંખ્યા વખતે ચાર રસ્તા વચ્ચે તે અભિધાન દેવું અને પછી શાંતિ જળથી બાળકને સ્નાન કરાવી શિવ નિર્માલ્ય, સરસવ, બિલાડાના વાગ, વાળો, મુંચંધીવાળો તથા ઘી એઓનો તે બાળકને ધૂપ મોકલવો કે દિવસ કરી ચોથે દિવસે બહાબોને જન્મડવા, જેથી સુનંદા માતૃકાનો દોષ

હર શાય છે. ઉપર કહેલો ઉતારો ઉતારવાનો મંત્ર—

ૐ નમો નારાયણાય અમુકસ્ય ઘર્વાર્ધિ હન હન મુંચ મુંચ હૈંકદ્ સ્વાહા.

બાળકના જન્મથી ત્રીજો દિવસે, ત્રીજો મહીને કે ત્રીજો વર્ષે રાવણની બેઠેન પૂતના માતૃકા બાળકને પીડા કરે છે, તેથી પ્રથમ તાવ, કંપારો, ધાવવા ઉપર અરૂચિ, હાથની મુંઠીઓ વાળી રાખે, ચીસો પાડે અને હંચું બોલ્યા કરે છે, તેની શાંતિના માટે ઉતાર એ કે—નદીના બન્ને કીનારાની માટી લઈ પુતળું બનાવી સુખડ, કુદ, નાગરવેલનાં પાન, સ્ત્રાંબલિ, ૭ રાતાં ડુધ, ૭ રાતી ધન, ૭ દિવડાં, ૭ સાથીયા, પક્ષીઓનું માંસ, દારૂ અને ભાત એઓનો દક્ષિણ દિશાએ ત્રીજા પોહોરે ચાર રસ્તા વચમાં બાળકના મથેથી ઉતારી ઉતાર મુકવો. શિવનિર્માલ્ય, ગુગળ, સરસવ, લીંબડનાં પાંદડાં અને બકરાનું શીંગડું એઓનો ધુપ દેવો. એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બ્રહ્મ બોજન કરાવવું.

“ૐ નમો નારાયણાય શાલસ્ય ઘર્વાર્ધિ હન હન મુંચ મુંચ હાશાવ સ્વાહા” આ મંત્ર વડે ઉતાર ઉતારી ચોપટે મુકવો, જેથી પૂતના માતૃકાની પીડા મટે છે.

બાળકના જન્મથી ચોથો દિવસે, ચોથો મહીને કે ચોથો વર્ષે રાવણની બેઠેન મુખમંડિકા માતૃકા પીડા કરે છે, તેથી તાવ, ડોકનું નમી જવું, આંખો ફાટી રહેવી, ધાવવા ઉપર કંટાળો, પડ્યો પડ્યો રોવા કરે અને મુંઠીઓ વાળી રાખે છે. તેની શાંતિના માટે ઉતાર—

નદીના બન્ને કાંડાની માટી લઈ પુતળું બનાવી ઘોળા કમળનાં કુદ, સુખડ, નાગરવેલનાં પાન, ૧૦ ધન, ૪ દિવડાં, ૧૩ સાથીયા, માછલાનું માંસ, દારૂ અને ભાત એઓનો ઉતાર દિશામાં ત્રીજો પોહોરે ચૌવાટમાં પહેલા મહીનાના પાકમાં જે ધુપ કલો છે તે ધુપ લઈ ૐ નમો નારાયણાય હન હન મુંચ મુંચ સ્વાહા આ મંત્રથી બાળકના માથા ઉપરથી ઉતારી ચૌટામાં મુકવો. એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બ્રહ્મજ્યોતે બોજનથી વ્રત કરવા, જેથી મુખમંડિકાનો દોષ મટે છે.

બાળકના જન્મથી પાંચમે દિવસે, પાંચમે મહીને કે પાંચમે વર્ષે કટપૂતના રાવણની બેઠેન બાળકને પીડા આપે છે, તેથી તાવ, ડૂબરો, ધાવવા ઉપર અપ્રીતિ, અને મુંઠીઓનું વાળી રાખવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તેની શાંતિના માટે કુંભારના ચાકડાની માટીનું પુતળું બનાવી સુખડ, પાન, ઉજળા ચોખા, ઘોળાં કુદ, ૫ ધન, ૫ દિવડાં ૫ વડાં લઈ ઇશ્વાન ખૂણે બલિ આપવું. શાંતિજળથી બાળકને નવરાત્રી શિવનિર્માલ્ય, સાપની કાંચળી, ગુગળ, લીંબડનાં પાન, અને ઘી એઓની બાળકને ઘુણી દેવી. ૐ નમો નારાયણાય અમુકસ્ય ઘર્વાર્ધિ ચુર્ગય ચુર્ગય હન હન સ્વાહા. આ ઉતારના મંત્રથી ઉતાર ઉતારવે એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દાહાડે બ્રહ્મ બોજન કરાવવું તો શાંતિ થાય.

બાળકના જન્મથી છઠ્ઠે દિવસે, છઠ્ઠે મહીને કે છઠ્ઠે વર્ષે રાકુનીકા માતૃકા બાળકની આપે છે, તેથી પ્રથમ તાવ, ડૂબરો, શરીર વિદિર્ણ થાય, દિનરાત આંખો અને હંચું બોલ્યા કરે તો તેની શાંતિ માટે ઘઉંના લેટનું પુતળું બનાવી ઘોળાં લલ્લ તમા પીળાં કુદ, અરૂચિ, ૧૦ દિવડાં, ૨૦ ધન, ૧૦ સાથીયા, ૧૦ મુડીમાં, ૧૦ વડાં, દુધ, જાંબુ, અને માંસનું માંસ એટલા પદાર્થોનો ઉતારો અગ્નિપૂજામાં બપોરે નીચે લખેલા મંત્રથી ઉતારો ઉતારી ડંડા પાણીથી બાળકને નવરાત્રી પછી શિવનિર્માલ્ય, લલ્લ, ગુગળ, સાપની કાંચળી અને લીંબડનાં પાન એઓનો ધુપ દેવો. એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બ્રહ્મ બોજન કરાવવું “ ૐ નમો

નારાયણાય સૂર્યય સૂર્યય હન હન સ્વાહા. ”

બાળકના જન્મથી સાતમે દહાડે, સાતમે મહીને કે સાતમે વર્ષે શુક્ર રેવતી માતૃકા બાળકને પીડે છે, તેથી પ્રથમ તાવ, ધુળરી, રોવું, મૂડીઓ વાળી રાખવી વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તેથી શાંતિના માટે ઉતારો એ છે કે લાલ ફુલ, ઘોળાં પુલ, ચંદન, નાગરવેલનાં પાન, સત્તા કીચા, કંસાર અને ખીચડી તથા તેર સાથીયા, બપોર પછી ઝાડને નીચે ઉતારાના મંત્રથી ઉતારો બાળક ઉપરથી ઉતારીને મુકવો. શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી, ગુમળ, લેટાનું શીંગ, ( વા મરડાશીંગ ), સરસવ, વાળો, મુગધી વાળો, અને લી એઓનો ધુપ દેવો. “ૐ મમો નારાયણાય હીસ તેજસે હન હન મુચ સ્વાહા.” આ ઉતાર ઉતારવાનો મંત્ર છે. આ પ્રકારે ૩ દિવસ વિધિ કરવો અને ચોથે દિવસે બ્રહ્મભોજન કરાવવું, જેથી શાંતિ થાય છે.

બાળકના જન્મથી આઠમે દિવસે, આઠમા મહીને કે આઠમા વર્ષે આર્યકા માતૃકા બાળકને સંતાપે છે, તેથી તાવ, ભોજનમાં અફિ, શરીરની ગંધ ગીધ-ગરબેલો જેવી દુર્ગંધ મુકા થાય છે અને અંગે ધુળસા કરે છે. તેથી શાંતિના માટે લાલ અને પીળા ધન્યો, મુખડ, પુલ, પૂરી, મધપાપડી, માંછલાનું માંસ, મદિરા અને જંભુડાં એટલાં વાનાં લઈ પ્રભાત વેળાએ “ૐ મમો નારાયણાય ચતુર્વિંશ મોક્ષણાય ઠથાચિ હન હન મુચ મુચ વહ વહ ૐ હ્રીં કહ સ્વાહા. આ મંત્રવડે બાળકના માથા ઉપરથી ઉતાર ઉતારી બાહાર મુકી દેવો. એમ ત્રણ દિવસ કરી ચોથે દહાડે બાહારોને જમાડવા, જેથી દોષની શાંતિ થઈ બાળક સુખી થાય છે.

બાળકના જન્મથી નવમે દિવસે નવમે મહીને કે નવમે વર્ષે ભુસુતિકા માતૃકા બાળકને નડે છે, તેથી તાવ આવે શરીરમાં પીડા થાય, હમેશાં ઉલટી થાય, અને મુડીઓ વાળી રાખે તેની મુખ શાંતિને માટે નદીના ખડે કીનારાઓની માટી લઈ તેનું પુતળું બનાવી ઘોળાં ફુલ, મુખડ, નાગરવેલનાં પાન, ૧૩ ઘોળાં ધન્યો, ૧૩ દિવડાં, તેર સાથીયા, તેર પુતળી, માંછલીની ૧૩ પુતળી, માંછલાનું માંસ, અને છાર એટલી વસ્તુઓ લઈ મામથી ઉતરાતા ૪૪ ૐ મમો નારાયણાય ચતુર્મુજાય હન હન મુચ મુચ સ્વાહા. આ મંત્રથી બાળકના ઉપર ઉપર કોઈથી વસ્તુઓને ઉતારી બલિદાન આપવું. પછી શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી ગુમળ, લીંબ-ડાનાં પાન, માયનું શીંગડું, ઘોળા સરસવ અને લી એઓની ધુણી દેવી. એમ ૩ દિવસ કરી ચોથે દિવસે બાહારો જમાડવા જેથી સુખ મળે છે.

બાળકના જન્મથી દશમે દિવસે, દશમે મહીને કે દશમે વર્ષે નિર્ઝટિકા માતૃકા બાળકને વળે છે, તેથી તાવ, માંત્રમાં ઉદ્બે, ઉંકારા કરે, રૂવે અને મળ તથા મૂંચ કરાવે કરે છે. તેથી શાંતિના માટે દરીઆવની માટી લઈ તેનું પુતળું બનાવી ચંદન, પાન, લાલ પુલ, ર-લંબિ, પંચવર્ણી ધન્યો ૫, ૫ સાથીયા, ૫ પુતળી, માંછલાનું માંસ અને છાર એટલાં વસ્તુઓ લઈ વામવ્યપૂર્ણમાં ૐ મમો નારાયણાય સૂર્યિત હસ્તાય મુચ મુચ સ્વાહા. આ મંત્રવડે બાળક ઉપરથી ઉતારો ઉતારી બલિદાન દેવું. પછી શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી, કમ્પાની હથાર, માયનું માંસ, માયનું શીંગડું, લસણ, બિલાડીના વાળ, લીંબડાનાં પાંદડાં, અને લી એઓની ધુણી દેવી. એમ ત્રણ દિવસ કર્યા બાદ બાહારોને ભોજનથી તૃપ્ત કરવા છે, શાંતિ થાય છે.

બાળકના જન્મથી અગીયારમે દિવસે, અગીયારમે મહીને કે અગીયારમે વર્ષે પિંડિકા માતૃકા બાળકને પીડે છે, તેથી પ્રથમ તાવ, ભોજનમાં અફિ, ઉંચું ભેંચાં કરે



અને અંગ બાળ્યા કરે છે. તેની શાંતિના માટે ધઉંના લોટનું પુતળું બનાવી રત્નાંજલીથી પુતળાનું મ્હોં લાલ કરી મ્હોંમાં દુધની ધાર દષ્ટ પીળાં કુલ, સુખડ, પાન, પીળી ધમ્મઓ ૭, ૭ દિવડાં, ૮ પૂરીયો, ૮ વડાં, ૭ કચોરી, માંછલાનું માંસ, તથા દારૂ એટલી વસ્તુઓનો પૂર્વ દિશાએ બાળકના માથા ઉપરથી ઐ નારાયણાય મુંચ મુંચ સ્વાહા. આ મંત્ર વડે ઉતાર ઉતારી બલિદાન દેવું. પછી શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી, શિવનિર્માલ્ય, ગુગળ, ગાંધનું શીંગડું, સાપની કાંચળી અને ઘી એઓનો ધૂપ દેવો. એમ ૩ દિવસ કર્યા પછી ચોથે દિવસે બ્રહ્મણેને જમાડવા તો શાંતિ થાય છે.

બાળકના જન્મથી બારમે દિવસે, બારમે મહીને કે બારમે વર્ષે કાચુકા માટીના બાળને વળગે છે, તેથી પહેલાં તાવ, હસે, બકે-ધવારો કરે, હાથને તરછોડી નાખે, વાળ પકડે, ચીસો પાડ્યા કરે, વારંવાર ઝબકે અને બોજનમાં અભાવ હોય છે. તેની શાંતિના માટે દુધના માવાનું પુતળું કરી અથવા દુધથી ધઉંનો લોટ બાંધી તેનું પુતળું બનાવી ચંદન, પાન, ઘોળાં કુલ, ઘોળી ધમ્મઓ ૭, ૭ દિવડાં, ૭ માથપુવા, દહી, બાત વગેરે હાથમાં લઈ “ૐ નમો નારાયણાય મુંચ મુંચ હન હન સ્વાહા.” આ મંત્ર બણી બાળકના માથા ઉપરથી ઉતારો ઉતારી બલિદાન દેવું. પછી શાંતિજળથી સ્નાન કરાવી, શિવનિર્માલ્ય, ગુગળ, સરસવ અને ઘી એઓની ધૂણી દેવી. એમ ૩ દિવસ કર્યા પછી ચોથે દિવસે બ્રહ્મભોજન કરાવે તો, સર્વ દોષ શાંત થાય છે. એમ રાવણકૃત કુમારતંત્ર ગ્રંથમાં કહેલું છે.

### બાળકના રોગોની ઉત્પત્તિ નિદાન તથા લક્ષણો.

બાળકની માતા બારે, વિષમ તથા દોષોને વધારનારાં ભોજન કરે, તેથી તેના (માના) શરીરમાં દોષો કોપી જાય છે, અને ધાવણુ બગડે છે. વિપરીત આહાર તથા વિહારથી ધાવણુ દુષિત થાય છે અને તે ધાવણુ ધાવવાથી બાળકના શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, જે ધાવણુ વાયુથી દુષ્ટ થયું હોય અને તે ધાવણુ બાળક ધાવે તો તેથી વાયુ સંબંધી રોગોથી આતુર થાય છે, નખળા ધાંટાનો, પાનળા અંગવાળો થાય છે અને મળ-મૂત્ર તથા પવનનો અટકાવ થાય છે. પિત્તથી ધાવણુ દુષ્ટ થયું હોય તો, પિત્ત સંબંધી દરદોવાળો, તરશ અને સધળાં અંગોમાં ગરમીવાળો થાય છે. કફથી ધાવણુ બગડ્યું હોય તો, કફ સંબંધી દરદોવાળો, નિદ્રાથી પીડાતો, જડ, સોજવાળો, વાંકી આંખોવાળો હોય અને ઉલટી કર્યા કરે છે.

તાવ વગેરે જે જે રોગો મોટાઓને થાય છે તે તે રોગો બાળકોને પણ થાય છે, પણ જે તેઓનાથી બુદ્ધ પ્રકારના ખાસ બાળકોનેજ થનારા રોગો છે તેનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે—

તાળવાના માંસમાં કફ કોપાયમાન થઈ તાલકંઠ નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, એથી બાળકનું તાળવું ખેસી જાય છે—જેને ગળું પડ્યું કહે છે. તે રોગથી ધાવવા ઉપર કંટાળો ઝાડો પાતળો થાય, તરશ લાગે, આંખોમાં ગળામાં તથા મ્હોંમાં પીડા થાય, ડાઠ ધારણે રાખી શકે નહીં અને ઓક્યા કરે.

બાળકને માથામાં તથા મૂત્રાશયમાં ત્રણે દોષોના કોપથી ગ્રાણનો નાશ કરે એવા રાતો વર્ણવાળો વિસર્પ થાય છે. તેને મહાપદ્મ રોગ કહે છે. માથામાં થએલો વિસર્પ લમણાઓમાં થઈ હૃદયમાં જાય છે અને હૃદયમાંથી ગુદામાં જાય છે. તેમજ મૂત્રાશયમાં થએલો વિસર્પ ગુદામાં જાય છે અને ગુદામાંથી હૃદયમાં જાય અને હૃદયમાંથી માથામાં જાય છે. આ રોગને રતવા કહે છે.



બાળકની ફૂંટી વાયુએ કરીને ફુલી જાય છે તેથી પીડાયુક્ત થાય છે તેને તુંડીપાક કહે છે. પિત્તના લીધે બાળકની ગુદા-એસણી પાકે છે તેને ગુદાપાક કહે છે.

બાળકની ગુદા મળ મૂત્રથી ખરડાએલી-ધોયા વગર વધારે વખત રહે તેથી અથવા બાળકને પરસેવો વળ્યા છતાં ન નવરાવે તેથી લોહીનો તથા કફનો ઢાપ થાય છે અને ત્યાં વધુરને ઉત્પન્ન કરી ફેલાઈ ઉઠાવી પર ઝરાવવા માંડે છે. આમ થવાથી ભયંકર ચાંદી-ગુમડાં થાય છે તેને અહિપૂતના રોગ કહે છે.

બાળકના શરીરમાં દોષોની અછતને લીધે પાંપણોમાં એક કુકુલુક નામનો રોગ થાય છે, તેથી આંખોમાં પીડા, ચળ તથા પાણી ઝર્મા કરે છે. તે કારણથી બાળક પોતાના હાથથી લલાટ, નાક તથા આંખોને ધસ્યા-ચોળ્યા કરે છે. સૂર્યનું તેજ જોઈ શકે નહીં અને આંખો પશુ ઉપાડી શકે નહીં.

બાળકના શરીરમાં સ્નિગ્ધ-ચીકણી, શરીર સમાન રંગવાળા, ગુંચાવલી, પીડા વગરની, ત્રીણી ચમના જેવા આકારની કફ વાયુના ઢાપથી જે ફેલાયો થાય છે તેને અજગલ્લિકા રોગ કહે છે.

બાળક જર્મવંતી ઓનું ધાવણુ ધાવે તો વા, ન ધાવે તોપણુ તેને ઉધરસ, અમિની મંદતા, ઉલટી, ઘેન, કૃષ્ણતા રૂચિનાશ, બ્રમ અને ઢાંઢાનો વૃદ્ધિ થાય છે તેને પારિગર્ભિક રોગ કહે છે. અમિને પ્રદિષ્ટ કરનારા ઉપાયોથી આ રોગ મટી જાય છે.

બાળકને જો દંતો-રાક્ષસીયો આવવા લાગે તો તે સમય સધળા રોગોના કારણ રૂપ કહેવાય છે. પણ ધણુંકરીને તાવ, પાતળો ઝાડો, ઉધરસ, ઉલટી, માથામાં પીડા, ભરાઈ આવે, પોષકી નામનો પાંપણનો રોગ અને વિસર્પ એઓના કારણ રૂપ થાય છે તેને દંતોદ્દેહક રોગ કહે છે.

### બાળકના રોગોના ઉપાયો.

મોટા મનુષ્યોના માટે જે તાવ વગેરે રોગોમાં ઉપાયો કહી ગયા છીએ તે જ રોગો બાળકને થયા હોય તો તે જ ઉપાયો કરવા; પરંતુ ડાંભ, ફારની ક્રિમા, ઉલટી, રેચ કે ફસ બોલાવવા વગેરે ઉપાયો બાળકને કરવા નહીં. “મરણુ કષ્ટમાં આવી પડેલા બાળકને ઉલટી, રેચ તથા અસ્તિ-પિચકારીની દવાઓ આપવી-” એમ સુશ્રુતની આજ્ઞા છે.

બાળકને જન્મ્યા પછી એક મહીના સુધી એક વાવડીંગ જેટલી અને પછી મહીને મહીને એક એક વાવડીંગ વધારતાં દવા આપવી, પણ દવા ચૂર્ણ કે કલ્કરૂપે વા ચાટણા રૂપે કરીને આપવી. કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે-પેહેલે મહીને એક રતીભાર ઔષધ મધ, ધાવણુ, સાકર તથા લી એઓમાં કાલવીને ચટાડવું, પછી દર મહીને એક એક રતી વધારતા જવું, તે છેક એક વર્ષનો બાળક થાય ત્યાં સુધી અને પછીથી સોળ વર્ષનો થાય ત્યાં લગી વર્ષે વર્ષે પાંચ રતી વધારતાં ઔષધો આપવું, તે છેક સિત્તેરમા વર્ષ સુધી અને પછી ફરી બાળકની પેઠે જોછા માપે દવા આપવી. કવાચ હોય તો ઉપર કહેલા ઔષધી ચાર ગણો પાવો. જે બાળક ધાવણુ ધાવીનેજ રહે તેને દુધની કે લીની સાથે ઔષધ આપવું. જો બાળકની માતાને ઔષધ આપવું હોય તો દુધ લીની સાથેજ આપવું. બાળક કાવતો હોય અને અન્ન પણ ખાતો હોય તો તેને દુધ તથા લીની સાથે જોસડ આપવું. અણુમણુ બાળક ધાવણુ ઉપરજ રહેતો હોય તો સ્તન ઉપર દવા ચોપડીને

ધવસવો, જેથી બાળકના પેટમાં દવા જાય છે અને રોગ મટે છે.

બાળકને તાવ આવતો હોય તો, સધળા પદાર્થો બંધ કરવા, પણ ધાવણ બંધ કરવું નહીં. બાળકને લંબન કરાવવું હોય તો તેની માને હલકું બોજન કરાવવું એજ બાળકને લંબન છે. અથવા ભદ્રમોચ, હરડે, લીંબડો, કડવાં પરવળ અને જેડીમધ એઓનો ક્વાથ કરી જરા ઉતો હોય તે વખતે પાય તો સધળી જાતના તાવ મટે છે. આ સુસ્તાદિ ક્વાથ કહેવાય છે.

તાવની સાથે ઝાડો હોય તો, મોચ, પીપર અતિવિષ અને કાકડારીંચ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી ચટાડવું, જેથી ઉધરસ, શ્વાસ-હાંફા, ઉલટી અને જ્વરાતીસાર મટી જાય છે. આ ચતુર્ભાદિકા કહેવાય છે.

બાળકને ઝાડો થયો હોય તો—બીહું, ધાવડીનાં ફુલ, વાળો, લોદર અને ગજપીપર, એઓનો ક્વાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ મેળવી પાય તથા એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ચટાડે તો અતીસાર મટે છે. આ બિલ્વાદિઅવલેહુ કહેવાય છે.

બાળકને ભુંગળી વાટે ઝાડો થતો હોય તો—રીસામણીનાં મૂળ (૬ મજ્જક), લોદર, ધાવડીનાં ફુલ અને હિપલસરી એઓનો ક્વાથ કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ નાખીને પીએ તો, ભયંકર અતીસાર પણ મટે છે. આ સમંગાદિક ક્વાથ કહેવાય છે.

બાળકને અતિસાર થયો હોય તો—વાવડીંગ, બોડીઅજમો, અને પીપરના ઠાણા એઓનું ચૂર્ણ કરી નવશેકા પાણી સાથે અડવાળીને પાઇ દેવું, જેથી જળસ પડતું હોય તે મટી જાય છે. આ વિડંગાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે.

બાળકને રક્તાતીસાર—લોહીખંડવાડો થયો હોય તો મોચરસ, રીસામણીનાં મૂળ અને કમળના કેસરા એઓ સર્વ સવા તોલાભાર તથા ચોખાની કણકી સવા તોલાભાર લઈ તેમાં અગીઆર તોલા પાણી નાખી તેની યવાચૂ બનાવી બાળકને પાવી જેથી ઝાડામાં લોહી પડતું હોય તે મટી જાય છે.

હુંક, અતિવિષ, મોચ, વાળો અને હૃદય એઓનો ક્વાથ કરી પ્રભાતે પીતા અથવા તો બાળકના સર્વ પ્રકારના અતીસાર મટી જાય છે.

બાળકને મરડો થયો હોય તો, ચોખાની ધાણી, જેડીમધ, સાકર અને જંબ એઓને ચોખાના ધોવણ સાથે પાય તો મરડો મટી જાય છે. આ લાબાદિચૂર્ણ કહેવાય છે.

બાળકને સંગ્રહણી થઈ હોય તો—હળદર, દારૂહળદર, દેવદાર, ઉભી રીંચણી ગજપીપર, ગંધીસમેરવો અને સવા એઓનું ચૂર્ણ મધ તથા લીમાં કાલવી ચટાડે, તો બાળકની સંગ્રહણી, વાચુની પીકા, કમળો, તાવ, અતીસાર તથા પાંડુરોગ વગેરે સર્વ મટી જાય છે. અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. આ રજન્વાદિ ચૂર્ણ છે.

બાળકને ઉધરસ થઈ હોય તો—મોચ, અતિવિષ, અરડૂસો, પીપર અને કાકડારીંચ, એઓનો સ્વરસ કરી તેમાં મધ નાખીને ચટાડે તો સર્વ પ્રકારની ઉધરસ મટે છે. આ મુંસ્તાદિ સ્વરસ કહેવાય છે. અથવા બેરીંગણીનાં ફુલોના કેસરાઓને લાક્ષી મધમાં કાલવીને ચટાડે તો બાળકની લાંબા વખતની ઉધરસ પણ મટી જાય છે.

બાળકને ઉધરસ તથા શ્વાસ હોય તો—પાણી અને સાકરને ચોખાના ધોવણ સાથે પાવા. અથવા કાળા ડાળ, અરડૂસો, હરડે અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી

ચટાડે તો ઉધરસ તથા તમકાસ પણ તુરત મટી જાય છે. આ દ્રાક્ષાદિચુર્ણ કહેવાય છે.

બાળકને હેડકી તથા ઉલટી થઈ હોય તો—કુકુનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચટાડે તો હેડકી તથા લાંબા વખતથી ચઝેલી ઉધરસને પણ મટાડે છે. આ કુટકી અવલેહ છે.

બાળક દુધ ચોંટી દહાડતો હોય તો—ઉભી ભોંરીંગણીનાં ફુલોનો રસ, ભોંરીંગણીનાં ફુલોનો રસ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એઓને એકઠાં મેળવી ચટાડે તો દુધ ચોંટતો બંધ પડે છે.

બાળકને આંદરો ચઢ્યો હોય તો, સિંધાલુ, સુંઠ, એલચી, હીંગ અને જારંગી એઓનું ચૂર્ણ કરી લી અથવા પાણીની સાથે મેળવી ચટાડે તો આંદરો અને વાતુ સંબંધી થઈ મટી જાય છે. આ સિંધાદિ અવલેહ છે.

બાળકનું મૂત્ર રોડાચું હોય તો—પીપર, મરી, (સુંઠ) સાકર, મધુ, ન્હાની એલચી અને સિંધાલુ એઓનું ચાટણું ચટાડે તો, પેશાબ છુટે છે. આ સિંધાદિ અવલેહ છે.

બાળકને લાળ બહુ ગરતી હોય તો—ઉપલસરી, તલ, લોદર અને જેડીમધ એઓના કવાચથી રોજ મ્હેંતે સાફ કરે તો લાળ ગરતી બંધ પડે છે.

બાળકના મ્હેંતમાં ચાંદી પડી હોય તો—પીપરની છાલ અને પીપરનાં પાંદડાં લઈ એઓને વાટી મધમાં કાલવી મ્હેંતમાં ચોપડે તો, મ્હેંત આવ્યું હોય તે મટી જાય છે.

બાળકની કંઠીએ સોજો આવ્યો હોય તો—માટીના ગોળાને બમિમાં તપાવી તેના ઉપર દુધ રેડી કુંટી શેકે તો સોજો મટી જાય છે.

બાળકની કંઠી પાકી હોય તો, હળદર, લોદર, ધઉલા અને જેડીમધ એઓના કલ્કથી પકાવેલું તેલ ફૂંચીએ ચોપડે તો પાક મટે છે. અથવા બકરીની લીંટીએને બાળ તેની રાખ આળીને બજરાવે તો પણ પાક મટી જાય છે.

બાળકની બેસણી પાકી હોય તો—રસવંતી પાવી અને રસવંતીનો લેપ કરવો. અથવા શંખ, રસવંતી અને જેડીમધ એઓનું ચૂર્ણ ચોપડે તો પણ ચુદાનો પાક મટે છે.

બાળકના દાંત પુરતી વેળાએ ચતાં હરદો માટે ધાવડીનાં પુલ અને પીપર એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેથી અથવા મધની સાથે આંખળાંના રસથી દાંતનાં પેઠાં ધસે તો દાંત સુખપૂર્વક આવે છે.

બાળક ખાતાં છતાં તથા જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત છતાં દુબલો રહે તો, ભોંયકોણું, ધઉ, અને જવ એઓનું ચૂર્ણ લીમાં કાલવી ચટાડવું અને તે ઉપર મધ તથા સાકર સહિત કહેલું દુધ પાતું, જેથી શરીર પુટ થાય છે.

બાળકને ચાંદી, રતવા, વિદ્વેષ્ટક તથા તાવ માટે ત્રિકળા, લીંબડો અને હળદર એઓનો કવાચ પાવો.

બાળક રોચા કરે તો—ત્રિકળાં અને પીપર એઓનું ચૂર્ણ મધ લીમાં કાલવી ચટાડવું તો રોચો બંધ થાય છે.

ગળું પડવું હોય તો, હરદે વજ અને ઉપલેટ એઓના કલ્કને મધમાં કાલવી ચાવણી સાથે પાવું.

કુકુળુક રોચ હોય તો—ત્રિકળા, લોદર, સારોડી, સુંઠ, ભોંરીંગણી અને ઉભી ભોંરીંગણી એઓને પાણીમાં વાટી જરા લેનાં કરી તેનો લેપ કરવો.

આહીપૂતના રોગ હોય તો, શંખ, ઘોળો સરમો અને જેડીમધ એઓનો લેપ કરવો.

પારીગલિક-પાણ્ડલા રોગ હોય તો, જડરામિને, પ્રદિપ્ત કરવાની દવા આપવી.

બાળકનું શરીર પુષ્ટ કરવા-શક્તિ વધારવા મારેલું સોનું, ઉપભેટ, મધ, બી, અને વજનું ચૂર્ણ એક વર્ષ લગી ચટાડવું. જેથી બળ, બુદ્ધિ, સામર્થ્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

બાળકને વારેઘડીએ તરશ લાગતી હોય તો વાળો અને સાકર એઓનું ચૂર્ણ મધમાં ઢાલવીને ચટાડવું.

બાળકને લક્ષ્મીદિ તેલ ઉત્તમ ફાયદો આપે છે અને સ્વપ્ના રોગો મટાડે છે માટે તેને ઉપયોગમાં લેવું.

બાળકને મોંમાં થુલોઓ આવ્યો હોય તો એલચીને બાળી તેની રાખ મધમાં ઢાલવીને જીભ ઉપર ચોપાડવી.

આંચકી આવતી હોય તો પુલાવેલો ટંકણ વાલ ૧ મધમાં ચટાડવો.

વરાધ થઇ હોય તો—બાંબના રસમાં ગોળ નાખી પાવો.

બાળકોના રોગોનો અધિકાર સંપૂર્ણ.

હતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિર-  
ચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે બાળકોના સમસ્ત રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ  
અને યત્ન નિરૂપણ નામનો એકવીસમો તરંગ સંપૂર્ણ.

—:—

## તરંગ બાવીસમો.

પંડ બેદ લક્ષણ અને, યોગ્ય યત્ન સુખકાર;

આ તરંગમાં વિગતથી, વર્ણવ્યા છે નિરધાર.

### પંઠરોગ થવાનાં કારણો.

કડવી વસ્તુઓના અતિયોગથી, ખટારા, ઉખ્ય, મીઠા વગેરેના બહુ સેવવાથી વીર્યનો નાશ થાય છે, અથવા લયથી, શોકથી, ક્રોધથી અને પુત્ર સ્ત્રી ધનનો એકાએક નાશ થવાથી કે રતિક્રીડા સમય ઓચિંતું ઢાંધ આવી ચઢવાથી તથા રોગોના આવી લાગવાથી અને અતિ

૧ અગાધ બાળકના રોગ પરખવાની એ રીતિ છે કે, જ્યાં વેદના થતી હોય ત્યાં હાથ અડા-  
ડતાં શરીર ચોરે છે, રૂવે છે અથવા બાળક તે જગ્યાએ વારંવાર હાથ અડાડવા કરે છે. માથામાં પીડા  
હોય તો, આંખો મીંચી રાખે છે અને માથું ઢાળી દે છે. મૂત્રાશયમાં બ્યાધિ હોય તો, મૂત્ર રોકાય  
છે તથા બીજ તરશ જતી રહે છે. જો ગાડા કે મૂત્રનું રોકાણ વિવંદલપણ, ઉલટી, પેટ ચઢવું હોય  
અને આંતરડાં બોલે તો કાઠામાં રોગ છે એમ સમજવું. રોગો કરતો હોય તો આખા શરીરમાં  
પીડા થાય છે એમ બહુવું જીભ ઢોક કરડતો હોય, શ્વાસ હોય અને મુંઠીએ વાળી રહે તો બ-  
હુવું કે જાતીમાં પીડા છે. અને ગુદા વહુર્યા કરે અને મુંઝાળને રોગો કરે તો કમરની પીડા છે એમ  
બહુવું. વધારે ઓછું દસ્ત તેના તેના ઉપરથી બહુ લેવું.

આ. કેટી.



મૈથુન કરવાથી પુરુષ નામદૈ-નપુંષક થઇ જાય છે માટે “ અતિસર્વવર્જયેત્ ” સર્વ જાળવેલા કદથી વધારે કરવી એ સદા ગુકથાનકારક છે.

વજ્ર હૃદિ ઉપર કોઇ પ્રકારે માર વાગવાથી, અતિ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી અને મુઠ મૈથુન તથા મુષ્ટિજાપાદિથી પણ નપુંષક થાય છે.

**મહાત્મા સુશ્રુતજીના મતથી સાત પ્રકારના નપુંષકનાં લક્ષણો.**

પિતાના થોડા વીર્ય ( માતાના વિશેષ રજ ) થી જે સંતાન થાય છે તે આસેકય નપુંષક કહેવાય છે. આ નપુંષક, બીજાના વીર્યને પોતે મુખમાં ધારણ કરી ગળી જાય છે. ત્યારે ક્રમેત્પત્તિની ચેષ્ટા કરે છે (ત્યારેજ હૃદિ ચૈતન્ય થાય છે.) તેનું બીજું નામ મુખ-યોનિ કહે છે.

જે બીની દુર્ગંધિત યોનિ હોય છે તેનાથી ઉત્પન્ન થએલ સંતાનને સૌગન્ધિક નપુંષક કહે છે. આ નપુંષક બીની યોનિ તથા પુરુષનું લિંગ સુધે છે ત્યારે મૈથુનેશ્વરમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેનું બીજું નામ નાશાયોનિ છે.

જે પુરુષ અત્યંત બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવાથી શિથિલ થઇ ગયો હોય તે પહેલાં પોતાની ગુહાજાળન કરાવે ત્યાર પછી સ્ત્રી સાથે રતિક્રિયા કરી શકે તેને કુંભિક નપુંષક કહે છે. આનું બીજું નામ ગુહયોનિ છે. અથવા માતાની વિપરીત રીતિથી અને પિતાના દુર્બળ વીર્યથી પણ કુંભિક નપુંષક થાય છે. અથવા ઋતુઘાળમાં રજહીન બીની સાથે કદચુકા વીર્યવાળો પુરુષ જમન કરે અને તે સ્ત્રી તેથી તૃપ્તિ પામે નહીં તેથી અન્ય પુરુષને ઇચ્છે તેને કુંભિક નપુંષક ઉત્પન્ન થાય છે.

જે પુરુષને અન્યનું મૈથુન જોઇ પોતે મૈથુન કરવાને સામર્થ્યવાન થાય તેને ઈર્ષ્યક વાદ્યયોનિ નપુંષક કહે છે.

ઋતુઘાળમાં જે પુરુષ વિપરીતાસન વડે મોહવશથી રતિ રમે ( પોતે નીચે અને સ્ત્રી ઉપર રહી રતિ રમે ) તેથી જે સંતાન થાય તે બામલો થાય છે તેને પંદ નપુંષક કહે છે. આ નપુંષકને દાદી મુઠ હોતાં નથી. સ્ત્રી સમાન ચાળા અને અન્ય ખાસે ગુહમૈથુન કરાવવા આતુર હોય છે, પણ પોતે રતિસંગ કરી શકતો નથી; કેમકે તેના અંગમાં વીર્યનો વેગ હોતોજ નથી.

જે ઋતુઘાળમાં સ્ત્રી, ઉપર કદા પ્રમાણે વિપરીત ચેષ્ટા કરે અને તેથી કન્યા ઉત્પન્ન થાય તો તે કન્યા પુરુષ સમાન વ્યાપાર કરનારી થાય છે. અર્થાત્ પુરુષની જેઠે માલે, માલે અને અન્ય સ્ત્રી સાથે યોનિથી યોનિ ધર્ષણ કરે છે ત્યારે તૃપ્તિ થાય છે તેને પંદ સ્ત્રી કહે છે.

**નપુંષકપણું મટવાના ઉપાય.**

જે સહજ-જન્મથીજ નપુંષક હોય તેઓના ઉપાય તો હેજ નહીં, પણ જે ક્ષીણ

૧ જાવમિએ વાતાદિ દોષને જાનુસરી ૭ નપુંષક માનેલ છે એટલે માનસિક, પિત્તજ, વૈર્યશ્લેષ-જન્ય, રોમજન્ય, શિશ્યજન્ય, શુક્રસ્તંભ જન્ય અને સહજ આ સાત લેલ છે.

૨ મહાત્મા માર્કે ૪ લેલ માનેલા છે એટલે બીજોપમાત, બિજલંગ, જાસંજન અને કાવજ એ ચાર લેલ છે. તેનો વિગતવાર ખુલાસો મેળવવા તે મહર્ષિઓના ગ્રંથો અથવા અમાસ લેખથી પ્રકટ થએલ નપુંષકનંદમંદારનો પ્રથમ ભાગ જુવો.

પણાને લીધે, રોમને લીધે, બધા રોક કોષ કે આનિને લીધે જેઓ નપુંષક થયા હોય તે તેઓએ વાજીકરણ પ્રયોગ કરવા ને કે જે પુરુષ દેખાવમાં મુજબ હોય; પરંતુ સ્ત્રી સંભોગમાં જરા પણ કામનો ન હોય તેને પણ નપુંષકજ માનેલ છે. તેવાઓને પણ વાજીકરણ પ્રયોગ કરવા જરૂરના છે. વાજીકરણ એટલે અવાજિન ( શુક્ર રહિત ) વાજિન ( શુક્ર સહિત ) ક્રિયતે અનેન ઇતિ વાજિકરણમ્-વીર્ય વગરના પુરુષને વીર્ય યુક્ત જે ઉપાયો વડે કરી શકાય તે ઉપાયોને વાજીકરણ કહે છે. અથવા જે પદાર્થ પુરુષને મૈથુનમાં ઘોડાના જેવો સમર્થ કરે તે પદાર્થને વાજીકરણ કહે છે; માટે વૃદ્ધાવસ્થા થયા છતાં સ્ત્રી રમણની ઇચ્છા કરનારને, સ્ત્રીઓનો પ્યાર સંપાદન કરનારને, અતિ સ્ત્રી સંગથી ક્ષીણ થએલાને, નપુંષકને, ઘોડા વીર્યવાળાને, ભોગની ઇચ્છાવાળાને, ધનવાન રૂપવાન તથા યૌવનવાનને અને જેને વધારે સ્ત્રીઓ હોય તેને વાજીકરણ હિતકારી છે, જેથી વાજીકરણ કરવા આશ્વસ્થ રહિત રહેવું. મુજબ શરીરવાળાએ પણ દેશ કાળને અનુસરી વાજીકરણોનું સેવન કરવું.

### વાજીકરણ કરનારા પદાર્થો.

અનેક પ્રકારનાં ઉત્તમ ભોજનો, અનેક પ્રકારનાં ઉત્તમ પીવાના યોગ્ય ( દુધ વગેરે ) પદાર્થો, કાનને મધુર લાગે તેવાં ગીત-વચનો-ગાજીત્રો, આમડીને સુખ આપે એવા કામળ ગાદી-તકીયા, પુષ્પ, નવીન સ્ત્રીનો સ્પર્શ, અજવાળી રાત, સુંદર સોળ શૃંગાર સજેલી હાવ-ભાવ હાસ્ય કટાક્ષ કુતૂહલ અને લલિત લાવણ્યવતી ખીલતી યુવાનીવાળી ચપગા સ્ત્રી, મનોહર વાર્તા, વિનોદ, સંગીતધ્વની, ઉત્તમ આનંદ આપનાર પાનખીડાં, માદક ( શરૂ ભાંગ વગેરે ) પદાર્થો, સુંદર સુગંધદાર માળા, મનને હરી લે તેવાં સ્વરૂપ, ખીલેલા વન ઉપ-વન બગીચાઓ અને મનોવાંછિત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ એટલાં વાનાં વાજીકરણ કરનાર છે અર્થાત્ કામદેવને જામત કરનાર છે !

તેમજ મહેલની ઉચી અટારીઓ ( ઝરખાઓ ), નીચ કમળનાં પાદ્યાં, તથા નજીકમાં સુગંધદાર મદિરાના ખાલાઓ પડ્યા હોય, મદિરા પીને મસ્ત બનેલી મદવંતી માનુની મદનને જગાવનારી, વીણા નાદ, શૃંગારિક વાર્તાઓ અને એકાંત રમણ એ પણ કામદેવને સહાયતા આપનાર છે; અર્થાત્ ખ્યાની યાનીઓનાં જ્ઞાન ભુલાવી માન મુકાવી વિલાસવતી વિનતાના વિષયમાં લુબ્ધ કરનાર છે.

### રતિવર્ધન યોગ.

માળવી ગોખર, એખરો, જેડીમધ, મંગેડી, આસગંધ, સતાવરી, મુશળી અને કોઈએ જેઓ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણના જેટલાજ ઘીમાં ચૂર્ણને શેકી તેથી આઠ ગણા દુધમાં તેઓનો માવો બનાવી સર્વથી બમણી સાકર નાખી તેના લાડુ બનાવી પથ્થમાં રહી ખાય તો અતિ ઉત્તમ વાજીકરણ કરે છે. અને નપુંષકપણું ટળે છે. આ ગોખુરાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે. અથવા દહણી ચીકણી સોપારી ૪૦ તોલાભાર લઈ તેનો ઝીણો બૂકો કરી પાણીમાં કુણો થયે ખાંડી ચૂર્ણ કરી સૂકવી વજ્રગાળ કરી તેને આઠગણા માવના દુધમાં, ઘીથી ૬-

૧ શુક બહોલરી, શૃંગાર વન, એર પંચાસિકા, પ્રવીણસાગર, મધુ મહાત્મા, મૃગશિક તિલક સહિત પ્રિયા, સુંદર શૃંગાર, જગતવિનોદ, અલંકારિક વાર્તાઓ, સહિત નાટક, રસુલ સમલ વગેરેની કલાશ્રીઓ અને અમાસ તરફથી પ્રકટ થયેલ અમર અને ખીરબલી વાર્તાઓ મનને જામત કરનારા અવશ્ય વાંચો.

રમેલી સોપારીનું ચુર્ણ નાખી માવો કરવો, પછી તેમાં ઘી તોલા ૧૬ નાખી રવો પાડવો. આઠ છાકર તોલા ૨૦૦ ની માસણી કરી તેમાં તે રવો નાખી એકજીવ કરી તેમાં એલચી, જંમેડી, કાંસડી, પીપર, જાયફળ, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, તાલીસપત્ર, તજ, સુંઠ, વાળો, કાળો વાળો, મોથ, ત્રિકુળા, વંશલોચન, શતાવરી, કૌચાં, દ્રાખ, એખરો, ગોખર, ખજૂર, તવ-ખીર, ખાણા, કસેલાં, જેડીમધ, શીંગોડાં, જીરું, કલોંજીજીરું, અજમે, કમળકાકડીનો મગજ, જલ્મમાંસી, વરીઆળી, મેથી, ભોંયકોળું, કાળી મુસળી, આસગંધ, કચુરો, નાગકેસર, મરી, નવી બારોળી, શીમળાનાં ખીજ, મજપીપર, કમળકાકડીનો કંદ, સુખડ, રતાંજલિ, અને લવીંગ એ દરેક પદાર્થો ચાર ચાર તોલાભાર લઈ ચુર્ણ કરી તે આસણીમાં મેળવવું. તથા શુદ્ધપારની ભસ્મ, શુદ્ધ બંમ ભસ્મ, શુદ્ધ નાગેશ્વર, શુદ્ધ મજવેલ, અને શુદ્ધ અબ્રક ભસ્મ એઓ પણ ઇચ્છા પ્રમાણે તેમાં નાખી મિશ્ર કરી કસ્તુરી તથા બરાસનું ચુર્ણ યોગ્ય વજન નાખી ચાર ચાર તોલાભારના લાડુ વાળી લેવા. પછી જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે આ નંદથી તે લાડુ પ્રભાતે ખાવો. ન્યારે તે પચી જાય ત્યારે જમવું. ખટાશ ખાવી નહીં. આ રતિવલ્લભ પૂજીપાકનું નિત્ય સેવન કરે તો વીર્યની વૃદ્ધિ થતાં કામદેવની વૃદ્ધિ થાય છે, મૈથુનમાં વાજી સમાન પરાક્રમ આવે છે. જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. બળ વધે છે, શરીર ઉપર ચામડીની પડેલી કરચોલીઓ મટે છે, હૃદય પુષ્ટ થાય છે, અને વૃદ્ધ છતાં આ પાકના સેવનથી યુવાન બને છે અર્થાત્ જુવાન સમાન કામી, સુંદર સ્વરૂપ અને રૂચિ આપનાર થાય છે. અથવા પાકેલી રસદાર સુગંધદાર ઉત્તમ કેરીઓનો રસ એક હજાર ચોવીસ તોલા ભાર લઈ તેમાં ૨૫૬ તોલાભાર સાકર, ૬૪ તોલા ગાયનું ઘી, ૩૨ તોલા સુંઠ, ૧૬ તોલા મરી, ૮ તોલા પીપર, અને ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી સર્વને એકઠાં કરી તેનો માટીના વાસ-જુમાં અમિદારા પાક કરવો અને પાક કરતાં ન્યારે લાકડાની કડછી (ચાટવા) થી હવાવતાં ધોડે થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં ધાણા, જીરું, હરડે, ચિત્રક, મોથ, તજ, કલોંજીજીરું, પીપરીમૂળ, નાગકેસર, એલચી, લવીંગ અને જાયફળ, એ પ્રત્યેક પદાર્થોનું ચાર ચાર તોલા ચુર્ણ નાખવું. ઠંડો થયા પછી ૩૨ તોલા મધ મેળવી ઉત્તમ બરણીમાં ભરી લેવો. આ આગ્ર-કેરી પાક ભોજન કર્યા પેહેલાં પુરૂષ ૧ તોલાભાર જઠરાગ્નિના બળને અનુસરી પ-થમાં રહી ખાય તો, રતિ સંગમાં વાજી સમાન કૌવતવાન થાય છે, સમર્થ, બળવાન પુષ્ટ અને સદા રોગ રહિત થાય છે. તથા સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાપ્ત, અરૂચિ, અમ્લપિત્ત, મહા શ્વાપ્ત, રક્તપિત્ત, અને પાંડુ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. અથવા સુખડ, રતાંજલિ, પતંગ, દાસ્ક-જાદર, અગર, કાળું અગર, દેવદાર, સરથ નામનો દેવદાર, કમળ, પારસ પીપળાનાં પાંચે અંચ, કચુર, કસ્તુરી, બેદ, સુશ્ક, સિલ્વારસ, નવીન કેસર, જાયફળ, લવીંગ, મોટી એલચી, ન્હાની એ-લચી, જાવંત્રી, કંજેળ, કપુરીમધુરી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કાળોવાળો, સુમંત્રીવાળો, જલ્મ-માંસી તજ, વંશલોચન, છડીને, બદ્ધમોથ, સુમંત્રી મેંદોનાં ખીજ, બદ્ધલા, લેચન, સુમળ, લાખ, નખલો, મજ્જ, તમર, મીણ, રાજ, ધાવડીનાં ફુલ, અને તમરનાં ગઢોડાં એ પ્રત્યેક પદાર્થો ૬૪-૬૪ રતી ભાર લઈ કંદક કરી તે કલચી તેલને ધીમા અગ્નિથી પકાવવું. પછી તેતેલને શરીરે ચોળે તો ૮૦ વર્ષનો છુટો પુરૂષ પણ યુવાન, વીર્યવાળો અને સ્ત્રી વસ્ત્રમાં આવે છે.

૧ સોપારીનું ચુર્ણ દુધમાં નાખી લી મેળવી માવો થયે તેમાં સાકર મેળવી પણ જીરું મોથ-ધોડો મેળવી એવો પણ પાક છે આદે ભ્રમ યોગ્ય લાગે તેમ કરવું. લા. કર્ણી.



આ તૈલના માલેશ્વરી વાંઝણી પુત્રવંતી થાય અને અપુત્રને પુત્ર થાય છે તથા સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, આ ચંદનાદિ તૈલ તાવ, બળતરા, પરસેવો, રક્તપિત્ત, ક્ષય, દુર્બલ, ક્રોધ અને વલુરનો નાશ કરે છે. અથવા કૌચાં તોલા ૨૬ લઈ ૬૪ તોલા ખાવના દુધમાં નાખી ધીમા તાપથી પકાવવાં. પછી તેને છોતરાં વગરનાં કરી ઝીણું વાટી તે મેદા જેવી લુગદીની ન્હાની ન્હાની રેવડીઓ બનાવી ગાયના ઘીમાં તળી સાકરની બમણી ચાસણીમાં મલેશ્વરી. પછી તે રેવડીઓ કુખી બધ તોલા મધમાં નાંખી નોખી નોખી રાખી મુકવી. આમાંથી પાંચ ટાંક જેટલી સાંજે તથા પ્રભાતે સેવન કરે તો જેનું વીર્ય તુરત સ્ખીલત થઈ જતું હોય તથા જેની ઈંદ્રી નથી જતી હોય તે પુરુષ પણ. રતિ સંગમમાં વાજના સમાન સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આ વાનરિ ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા અકલગરો, મુંઠ, લવીંગ, કેસર, પીપર, બયફળ, બવંત્રી અને સુખડ, એ પ્રત્યેક પદાર્થોને એક એક તોલામાર લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ચાર તોલામાર ચોખ્ખું અરીસું મેળવી પછી તેની પાંચ પાંચ રતી ભારની ગોળીઓ વાળી નિરંતર એક એક ગોળી રાતે મધની સાથે ખાય તો પુરુષોનું વીર્ય સ્તંભન થાય છે, રતિ ક્રિયામાં અતિ આનંદ થાય છે અને સ્ત્રી વલ્લભ થાય છે. આ અકલગરો ગુટિકા કહેવાય છે. આ ગોળી ઉપર કહેલું દુધ પીએ તો વિશેષ ફાયદો થાય છે. અથવા ભોંયકાળાના ચૂર્ણને ભોંયકાળાના રસની ૨૧ ભાવના આપી પછી મધ તથા ઘીમાં મેળવી ચાટે તો દશ સ્ત્રી સાથે રમણ કરવા જેટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા આંબળાના ચૂર્ણને આંબળાના રસના ૨૧ પુટ લઈ તેને સાકર મધ અને ઘી સંગ્રામે મેળવી ચાટે તો ૮૦ વર્ષનો વૃદ્ધ પણ યુવાન સમાન રતિક્રીડા રમે છે. સુશ્રુત સંહિતા. અથવા અમ્બકની શુદ્ધ ભસ્મ ૪ ભાગ, બંગની શુદ્ધ ભસ્મ ૨ ભાગ, પારાની શુદ્ધ ભસ્મ ૧ ભાગ, અને એ સધળાના બરાબર ભાગે ચતાવરી લઈ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી), બયફળ, ત્રિકટુ, લવીંગ અને બવંત્રી એ બધે ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી (ચૂર્ણથી) બમણી સાકર મેળવી ઘી અને મધના સાથે ગોળીઓ વાળી અમિના બળના પ્રમાણમાં માત્રા ઉપયોગમાં લેવાથી તુરત નવીન આનંદને વધારે છે, ઘણી મહત્વની સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરી તેઓનું માન મર્દ અને સર્વે રોગ (વીર્ય-નબળાઈના સર્વ રોગો) નો નાશ કરે છે—આ મદનમંજરી ગુટિકા કહેવાય છે. યોગતરંગિણી “અથવા શુદ્ધ અરીસું અને શુદ્ધ પારો સમાન લઈ તેઓને ધંતુરાના ખીજના તેલમાં ૩ દિવસ સારી ચેડે છુટી તેમાં સાકર અને ભાંગ બરાબર મેળવી ૧ રતીભાર તેમાંથી ખાઈને ઉપર દુધ (કહેલું) પીએ તો વીર્ય સ્તંભન થાય છે અને નપુંથકપણું મટે છે. સારસંગ્રહ ” અથવા બયફળ, અકલગરો, લવીંગ, મુંઠ, કેસર, પીપર, કસ્તુરી, બરાસ, અને અમ્બકની શુદ્ધ ભસ્મ એ સર્વ સમાન લઈ તેઓ સર્વની બરાબર શુદ્ધ અરીસું લઈ સર્વને ઝીણું વાટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી એક ગોળી વા ૨ ગોળી ખાય તો વીર્ય સ્તંભન થાય છે. નાગાબ્જની ગુટિકા કહેવાય છે. અથવા આરતીનો કપૂર, પુલાવેશો ટંકણ અને પારો એ સમાન લઈ અમથીઆના રસમાં અને મધમાં ૧ દિવસ છુટી સોપારી છોડી ઈંદ્રી ઉપર લેપ કરી ૧ પોહોરવાર રાખી પછી ઘોઈ નાખી સ્ત્રી સંગ કરે તો વીર્ય સ્તંભન થાય છે. અથવા ઘોળી કજોરના જાંબી હાલ, અકલગરો, અમ્બોદ, કાળા ધંતુરાનાં ખીજ, અને બયફળ એ સધળાને પાણી સાથે વાટી મરી પ્રમાણ ગોળી બાંધી ૧ ગોળી મનુષ્યના મૂત્રમાં મણિજન છોડી ઈંદ્રી ઉપર લેપ કરે તો નપુંથકપણું મટે છે. અને વીર્ય-સ્તંભન



નપુંસકનો અધિકાર અને પ્રયોગ સંપૂર્ણ.

કૃતિ શ્રી મન્મહારાજધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત  
અમૃતસાગર નામા અથ વિષે નપુ'સક લેઠ લક્ષણ અને વાણકરણ નિરૂપણ  
નામનો તરંગ બાવીસમો સંપૂર્ણ.

(c)

सेवन विधि शुष्क सह सही, वर्धुन वाइ भवित.

સપ્ત ધાતુ-એટલે સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ, જસત, સીસું, કલ્ક અને લોહું એઓને સાત ધાતુ કહે છે, અને સોવનમાખી, રૂપમાખી, મોરથુથુ, કાંસું, પીતળ, સિંદૂર તથા શિલા-જીત આ સાત ઉપધાતુ કહેવાય છે. રસ એટલે પારો અને ઉપરસ એટલે દ્વિમળાક, હર-તાલ, મણુશીલ, અબ્રક, સુરમો, ગંધક, ખડીઓખાર, ખડી, ચાક, રમચી, ફટકડી, શંખ, કુંડી, ગેરૂ, હિરાકસી, ખાપરીયો, બોદારશંગ અને ચમકપાવાણુ વગેરેને કહે છે.

સોના, રૂપા, ત્રાંબા અને લોખંડનાં બારીક પતરાં કરાવી અગ્નિમાં તપાવી તપાવી તેલ, ઝાઝ, ઠાંજી, જોમૂર અને કળથીના ક્વાથમાં—એ દરેકમાં એક પછી એકમાં ત્રણ ત્રણ વેળા દારે તો, એ ધાતુઓ શુદ્ધ થાય છે અને ત્યાર પછી બંસ્ત્ર કરવાના કામમાં લેવા યોગ્ય થાય છે. (કચ્છ સીસું અને જસત એ ત્રણને ગાળી ગાળીને હિપર પ્રમાણે હમકાવવા.)

સોનાના બરખ અથવા શુદ્ધ કરેલ સોનાનાં કંટક વેષ પતરાં લઈ તેથી ગમણો શુદ્ધ પારો લઈ એ બન્નેને ઘીંધુના રસમાં ઘુંટી કીણ્યાં થયે જાળો કરી, પછી તે જાળાના બરોબર શુદ્ધ ગંધકનો ભુકો લેવો અને એ માટીનાં સરખાં ધસી કાઢાડેલાં ચપણામાં અરથો

ગંધકનો બૂંદા પાથરી મુકી પાછો અરધો ગંધકનો બૂંદા ઉપર રાખી તેનો સંપુટ કરી કપડા માટીથી તેને મજબૂત કરી ૩૦ અડાયા છાણાંનો અમિ આપવો. એમ ૧૪ વખત કરે તો, સોનાની નિસ્ત્ય ( મધ ઘી અને ખડીઓખાર નાખીને આંચ દેવાથી પણ મજબૂત થાય નહીં તેવી ) ભસ્મ થાય છે. પણ દરેક વખતે સંપુટમાં ગંધક ઉપર કણા પ્રમાણે પાથરવો. અથવા સોનાનાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાંથી સોળમા ભાગે સીસું નાખી ખટાણમાં એ બન્નેને ખરલ કરી ગોળો બનાવી ગોળા જેટલો શુદ્ધ ગંધકનો બૂંદા લઈ સંપુટમાં ગોળો મુકી ઉપર નીચે ગંધકનો બૂંદા પાથરી સંપુટ કરી તે ઉપર કપડા માટી દઈ મજબૂત બનાવી ૩૦ અડાયા છાણાંનો અમિ આપવો. એમ ૭ વખત કરવાથી સોનાની નિસ્ત્ય ભસ્મ થાય છે શારંગધર સંહિતા.

અથવા કંચનાર વૃક્ષના રસમાં શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ સોનાના ભેજપત્ર સમાન પત્રોને ઘુંટી પછી આગીયાના રસમાં તથા વઢવાડીઆના રસમાં ઘુંટી, પછી સોનાના ચોથા ભાગે ટંકણખાર નાખી વાટી સોનાથી બમણું સાચા મોતીનું ચૂર્ણ અને તે સર્વના સમાન શુદ્ધ ગંધક નાખી એકત્ર કરી સારી પેઠે ઘુંટી તેનો ગોળો બનાવી કપડાથી મજબૂત વાંટી પછી માટી લપેટી સુકવી સરાવ સંપુટમાં મુકી તે ઉપર કપડા માટીથી મુદ્રા દઈ તેને એક મીઠાથી ભરેલા માટલાના વચ્ચોવચ મુકી માટલાને મોહોડે મુદ્રા દઈ સુકવી મજબૂત અમિ આપવો. એની મેળેજ ઠંડો થઈ જાય ત્યારે સંપુટને ઉઘાડી ભસ્મને કઢાડી લઈ શુદ્ધ ગંધક-પારો મેળવી ખરલ કરી એકજીવ થયે ફરી સંપુટમાં બંધ કરી મુદ્રા દઈ મજબૂત અમિ આપવો અને પોતાની મેળેજ ઠંડો થાય ત્યારે ભસ્મને ગ્રહણ કરવી. તે બે રતી-બાર ભસ્મને ૮ મરી, ૩ પીપર સંગાથે વાટી બે અથવા રતી પ્રમાણ મધ અને ઘી વિષમ ભાગે લઈ તે સાથે પથ્ય ભોજન સહિત નિરંતર સેવન કરે તો દુર્બળતા, નિર્બળતા, કફ, વાયુ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને અશ્વિને નાશ કરે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. આ મૃગાંકરસ કહેવાય છે. યોગચિંતામણિ.

### રૂપરસનો વિધિ.

શુદ્ધ હરતાલને લોણના રસમાં ૧ પોહોર સુધી ઘુંટી પછી હરતાલથી ત્રણ ગણાં શુદ્ધ ચાંદીનાં કંટક વેષ પત્રાં લઈ તે ઉપર તે હરતાલનો લેપ કરવો અને તેઓને સરાવ સંપુટમાં મુકી કપડા માટી દઈ સુકવી ૩૦ અડાયા છાણાંનો અમિ આપવો. એમ ૧૪ વાર કરવાથી ચાંદીની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. આ રૂપરસને રતી બાર યોગ્ય અનુપાન સાથે સેવન કરે તો બધા ગુણ કરે છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા “ ચાંદીનાં શુદ્ધ કંટક વેષ પત્રાંના ઉપર નીચે રૂપમાખીનો બૂંદા ચાંદીના પત્રો સમાન સરાવ સંપુટમાં મુકી સંપુટને કપડા માટીથી દઢ કરી સુકવી મજબૂત અમિ આપવો જેથી શુદ્ધ રૂપરસ થાય છે. ”

### ત્રાંબાની ભસ્મ કરવાનો વિધિ.

શુદ્ધ કરેલાં ત્રાંબાનાં પત્રાં કરી તે ઉપર રૂપમાખીનો લેપ કરી વા, સરાવલામાં ઉપર નીચે તેનો બૂંદા મૂકી તેમાં સંપુટ કરી કપડા માટીથી મજબૂત કરી મજબૂત અમિ આપવો, જેથી તાંબેશ્વર શુદ્ધ તૈયાર થાય છે. આ ત્રાંબાની ભસ્મ ૧ રતીબાર ૧ મહિના સુધી એક અનુપાન સહ સેવન કરે તો શ્વાસ, ઉધરસ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે. ”

### સીસાની ભસ્મ કરવાનો વિધિ.

શુદ્ધ કરેલા સીસાને માટીની તાવડી કે ડીબીમાં ગાળી તેમાં સીસાના ચોથે ભાગે પી-પળાની તથા આંબલીના છોડીઆની ભૂખી થોડે થોડે નાખી લોઢાની કડઝી વતે હલાવતા જવું. એમ ૧ પહોર સુધી કરવાથી સીસાની શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મને સરખે ભાગે શુદ્ધ મણ્ડશીલ સાથે કાંજમાં વાટી કોડીઆના સંપુટમાં મુકી કપડા માટી ફરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. બ્યારે તે અગ્નિ પોતાની મેળેજ શીતળ થઇ જાય ત્યારે તે ભસ્મને ફરી મણ્ડશીલ અને કાંજ સાથે ઘુંટી પુનઃ ગજપુટ અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે ૧૦ પુટથી સીસાની શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે તેને નાગેશ્વર કહે છે. આ નાગેશ્વર ભસ્મ રતી ૧ વા ૧૫ રતી ચોક્કસ અનુપાન સાથે સેવન કરે તો અધિક ગુણો આપે છે અને સર્વ રોગોને દૂર કરે છે. ભાવપ્રકાશ.

“ અથવા સીસાને શુદ્ધ કરી કઢાઇમાં ઓગાળી પછી તેને કેવડાના જાડા મૂળીયાથી હલાવ્યા કરવું, જેથી ૧ દિવસમાં તેની રાતી ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તેને ૨૧ દિવસ રતી-ભાર સેવન કરે તો ઘણા ગુણુ કરે છે. ”

### બંગ-કલાઇની ભસ્મ કરવાનો વિધિ.

માટીના વાસણની અંદર શુદ્ધ કરેલી કલ્કને નાખી ઓગળ્યા પછી કલ્કથી ચોથા ભાગે પીપર અને આંબલીના છોડીયાનું ચૂર્ણ લઇ થોડું થોડું ચૂર્ણ તેમાં નાખતા જવું અને લોઢાની કડઝીથી હલાવતા જવી. જેથી બે પોહોરની અંદર કલ્કની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. તે ભસ્મના વજન જેટલી શુદ્ધ હરતાલ લઇ તે બન્નેને ખાટા રસથી ખરત કરી, સરાવ સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ અગ્નિમાં પકાવી દક્ષમા ભાગે હરતાલ નાખી ખાટા રસથી ૧ પો-હોર સુધી ઘુંટી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, એમ ૧૦ વાર કરવાથી શુદ્ધ કલ્ક-બંગની ભસ્મ થાય છે તેને બગેશ્વર કહે છે. ચાના રતી ૧ ની છે. ભાવપ્રકાશ. અથવા શુદ્ધ કરેલી કલ્કના બરોબર શુદ્ધ પારો લઇ તે બન્નેની ગાંઠ પાડી પત્રાં કરી તેના ઝીણા ટુકડા કરી પછી મામના જાણુનું જાણું પાકા પાંચસોર તોલનું લઇ તે ઉપર કસેલાનું ચૂર્ણ શેર ૧ ખચરી તે ઉપર કલ્કના કકડા પાચરી ફરી તે ઉપર કસેલાનું ચૂર્ણ બીજાની તે ઉપર તે-દક્ષિણ વજનનું બીજું જાણું ઢાંકી આસપાસ બીજાં જાણાં ગોઠવી પવન ન આવે તેવી જગ્યાએ મુકી અગ્નિ પ્રકટવો. તે અગ્નિ શાંત થયા પછી કલ્કના મમરા પાકીને તૈયાર થશે તેને વાટી આળી ચોક્કસ માંચણ ઉપયોગમાં લે તો સારો ફાયદો આપે છે.

જેવી રીતે કલ્કની ભસ્મનો વિધિ છે તેવીજ રીતે જસત ભસ્મનો પણ વિધિ છે.

### લોહ ભસ્મનો વિધિ.

“ શુદ્ધ કરેલ ગજવેલનો ભૂકો કરાવી તેને જાણમાં, ગોમુત્રમાં, તથા કાંજમાં ૭-૭ વાર (તપાવી તપાવીને) ઘુસાવી પછી આકાશના દુષ્કાંતા ૭ પુટ, ચોરના દુષ્કાંતા ૭ પુટ, ત્રિકાશના રસના (રસ ન મળે તો તેના કવાચના) ૭ પુટ દેવા અને કાકિચના પાનના રસના ૭ પુટ દાઢા સર્પાદ પુટ દેતા જવું અને ગજપુટ અગ્નિ આપતા જવું. જ્યાં સુધી તે ગજવેલની ભસ્મ પાણી ઉપર તરે નહીં ત્યાં સુધી પુટ અને ગજપુટ અગ્નિ આપવો, આ પ્રમાણે બનેલી લોહ ભસ્મ સેવનથી ઉત્તમ ગુણુ આપે છે, અથવા ગજવેલના ઘુસાવ-

જૂઠાને લીંબુના રસની અને નવસાદરની રસ લાવનાઓ આપી પછી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો; એટલે દરેક પુટ વખતે ગજપુટ અગ્નિ આપતો જય તો શુદ્ધ લોહ ભસ્મ થાય છે. તેના સેવનથી ઘણા ગુણ થાય છે. ” ૧

### સાત ઉપધાતુઓના શોધન-મારણની રીત.

સોવનમાખી, રૂપમાખી, અબ્રક, મણુશીલ, હરતાલ, પારો, ખાપરીયો અને સુરમેા એ સાત ઉપધાતુઓ કહેવાય છે. ૨

સોવનમાખીનું શોધન—ખીજેરાના રસમાં કે જંખીરાના રસમાં સોવનમાખીને નાખી લોહાની કઢાઈમાં અગ્નિ ઉપર પકાવવી. જ્યારે રસ બળી કઢાઈ અંધારા જેવી લાલ થઈ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડા થયા પછી સોવનમાખીને પ્રત્યેક કામમાં લેવી. (અથવા ૩ લાગ સોવન માખી અને ૧ લાગ સિંધાલુણ લઈ ઉપર પ્રમાણે શોધન કરવું.)

સોવનમાખીની ભસ્મનો વિધિ—શુદ્ધ સોવનમાખીને કળથીના કવાથમાં અથવા તેલમાં, જાશમાં કે, બકરીના મૂત્રમાં સારી પેઠે ધુંટી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો જેથી સોવનમાખી મરી જાય છે.

રૂપમાખીનું શોધન—વાંઝકંઠાડી, મરડાશિંગ અને લીંબુના રસમાં વાટી આકરા તડકામાં સુકવીને સર્વ કાર્યમાં લેવી.

રૂપમાખીનું મારણ—સોવન માખીના મારણ પ્રમાણેજ સમજવું.

અબ્રક શોધન—કાળા અબ્રકને કાસસાઓમાં ધમી ગાયના દુધમાં ઠારી દરી તાંદ-જળના રસમાં, ચોખાના ધોવણુમાં કે આંબલીની-લીંબુની ખટાશમાં ૮ પોહોર સુધી લીંબવી રાખવો જેથી જુદાં જુદાં પત્રા થાય છે, અને શુદ્ધ પણ થાય છે.

ધાન્યાબ્રકનો વિધિ—અબ્રકના વજનથી ચોથા ભાગે ચોખા લઈ તેઓની કાંબળા-માં પોટલી અબ્રક સહિત બાંધી ૩ રાત સુધી પાણીમાં ડુબાવી રાખવી. પછી તેને હાથથી ચોળી ચોળી કાંબળામાંથી પાણીમાં ભૂકા રૂપે અબ્રક નીકળે તેમ કરવું એટલે ઝીણો અબ્રકનો ભૂકો પાણીમાં નીકળી આવશે, તેને પાણીમાંથી મુક્તિ પૂર્વક કઢાડી લઈ કામમાં લેવો.

અબ્રક મારણ વિધિ—ધાન્યાબ્રકને આકડાના દુધમાં ધુંટી ગોળ ટીકડીઓ કરી આકડાનાં પાંદડાંથી વીંટીને સારી રીતે અગ્નિને ગજપુટ દેવો. દરી તે જ પ્રમાણે આકડાના દુધમાં ધુંટી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. એમ ૭ વાર કર્યા બાદ ૩ વડની વડાઈના કવાથના ૩ પુટો આપી ખરલ કરી અગ્નિના ૩ ગજપુટ દેવા, જેથી શુદ્ધ અબ્રક ભસ્મ થાય છે. પછી લોહાના વાસણમાં અબ્રકભસ્મ અને તેટલુંજ લી નાખી અગ્નિદ્વારા પકાવવી. સંધનું

૧ લોહભસ્મ ઓઝમાં ઓછી વીસ તોલા અને વધારેમાં વધારે બાવન તોલા કરવી પણ તેથી ઓછી કે વધારે કરવી નહીં. આયુર્વેદસુધાકર.

૨ આ સાત ઉપધાતુઓ ગ્રંથકારે ગણાવી છે, પણ કોઈ ગ્રંથમાં તેનું પ્રમાણ જણાવ્યું નથી. ઉપધાતુ, રસ અને ઉપરસના પદાર્થો એકઠા કરી સાત ઉપધાતુઓ ગણી કહાડેલી જણાય છે. સા. કૃતી.

૩ ચોરના દુધના ૭ પુટ, કુંવરચાઠાના ૭ પુટ, તથા તાંદજળના રસના, ચોથના, કાંચના, ચિત્રકના, જંખીરી રસના, ત્રિકુળાના કવાથના, ચિત્રકના, ગોમુત્રના ૭-૭ પુટ દેવા. બાદ વડવાઈના કાસની મણકના કાસની ૭-૭ લાવનાઓ દેવી જેથી અત્યંત શુદ્ધ અબ્રકભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ૧ રલી ભારે મહિના સુધી સેવે તો પ્રમેહાદિ રોગો મટી જાય, નપુંસકતા દૂર અને પ્રુષ્ઠિ આવે છે. ગ્રંથકાર.



થી પચી જાય ત્યારે તેને સર્વ કામમાં લેવી. અથવા ઘોળા અબકને શુદ્ધ કરી તેના બસી-બર જોળ લઈ તેમાં પાણી નાખી જડો રમડો કરી તેને અબકનાં પત્રાં ઉપર ચોપડી દેવો અને તે ઉપર સુરાખારનો બૂકો બબરાવવો. અબકથી અરધ બાગે સુરાખાર લેવો. પછી તેને અડાયા છાણના અમિનો તાપ દેવો જેથી ચમક વગરનો અબક બને છે.

હરતાલ શોધન વિધિ—હરતાલનો બૂકો કરી તેને ૧ પોહોર સુધી દોઢા ચંત્રથી કાંજમાં બાકવો. પછી તે જ પ્રમાણે કોળાના રસમાં ૧ પોહોર બાકવો, તથા તલના તેલમાં અને ત્રિફળાના પાણીમાં પણ ૧-૧ પોહોર બાકવો. આ પ્રમાણે ૪ પોહોર પકવવાથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે.

હરતાલને મારવાનો પ્રકાર—“ શુદ્ધ કરેલી પત્રાંવાળી હરતાલને એક દિવસ સુધી દૂધના રસમાં ઘુંટી પછી બળખીજ કે કાંસડીના રસમાં ૨ દિવસ ઘુંટી જોળો કરી જાંબ-ડામાં સુકવી પછી ખાખરાની રાખ એક હાંલ્લીમાં ભરી તેના વચમાં તે જોળો મૂકી ઉપર નીચે બરોબર રાખ રાખી સારી પેઠે દબાવી ચૂને ચઢાવી કમવર્ધિત-મંદ મધ્યમ અને તીક્ષ્ણ અગ્નિ ૩ દિવસ સુધી આપવો. ધુમાડો નીકળવા દેવો નહીં અને ધુમાડો નીકળવા માંડે ત્યાં ખાખરાની રાખ દબાવી દેવી. ૩ દિવસ પછી હાંલ્લી એની મેળેજ ઠંડી થાય ત્યાર કેડે મુક્તિથી હરતાલને કઢાડી લેવી તો ઘોળો ભરમ થાય છે. માત્ર ૧ રતીની છે, સેવન કરવાથી સર્વ રોગ-જન્ય છે. અથવા શુદ્ધ કરેલી હરતાલને કુંવારપાકાના ગર્મમાં ૩ દિવસ ઘુંટી ન્હાની ન્હાની ટીકડીઓ કરી સુકવી અને ખાખરાની રાખથી હાંલ્લી અરધી ભરી દબાવી ટીકડીઓ પાથરી પછી ફરી ખાખરાની રાખ દબાવીને ભરી દેવી. પછી ચૂને ચઢાવી ૪ પોહોરનો તીવ્ર અગ્નિ આપવો, પોતાની મેળેજ ઠંડો થાય ત્યાર પછી અસ્તેથી હરતાલને કઢાડી લઈ પાનમાં ૧ રતી ભાર ખાવી, જેથી કોઢનો નાશ કરે છે. તે ઉપર મઠ ચણાની રોટલી મીઠા વગરની ખાવી. આ હરતાલ તોલમાં ઊતરે છે. નિર્દૂમ થાય છે અને સારો ફાયદો આપે છે. ”

### ચંદ્રોદય રસની ક્રિયા.

સોનાના વરખ ૪ તોલા, પારો ૩૨ તોલા, અને શુદ્ધ મધક ૬૪ તોલા ભાર લઈ હિરણ્ય-કપાસના પુલોના રસમાં તથા કુંવારપાકાના રસમાં ૮ પોહોર ખરલ કરી તેને અગ્નિ સહનક-આતસ શીશામાં ભરી કપડા માટી કરી સુકવી વાળુકા ચંત્રમાં વિધિ પૂર્વક સ્થાપન કરી ૨૪ પોહોરનો અગ્નિ આપવો. અર્થાત્ કમવર્ધિત અગ્નિ આપવો. ત્યારે સિદ્ધ (લાલ-રંગ) થઈ જાય ત્યારે ચંત્રને ઊતારી લઈ શીશીને ફેડી તે રસને કઢાડી લેવો. પછી જય-ફળ, બરાસ, લવીંગ, અને સમુદ્રશોષ એ પ્રત્યેક પદાર્થ ચાર ચાર તોલાભાર લઈ તે રસ સાથે ઘુંટી તેમાં કસ્ટૂરી માસા ચાર મેળવી પછી આ રસ પાનમાં ૩ રતી ભાર ચોખ અનુપાત સહ સેવન કરી નિયમમાં રહે તો મહા કામી થાય છે અને મહાવંતી સ્ત્રીઓના મ-દન મદને મદી નાખે છે તથા મહા બલિષ્ઠ બને છે. આ ચંદ્રોદય રસ કહેવાય છે. વૈષ્ણવહસ્ત્ય.

૧ ચંદ્રોદય રસ સેવન કરી તે ઉપર તરતનું દોઢેલું (ખારોખુ) દૂધ પીવું, કુલું માંસ ખાવું, મેલના પદાર્થો, તેલર, ચોટલી, તથા અનિષ્ઠ લોભનાદિ મનને આનંદમયી લોભનો કરવાં, જેથી પડ-પણ મળે છે, દેહ પ્રુષ્ઠ થાય છે, વીર્જને સ્તંબન કરે છે અને સમસ્ત રોગોનો નાશ થાય છે, એ સ્ત્રી વસ્ત્રવ થવું હોય તો આ રસનું અવસ્થ સેવન કરો. ચોખવિંતામણિ.

### હરગૌરી રસ વા, રસસિંદુરનો વિધિ.

“પ્રથમ પારાને ખરલમાં નાખી હળદર, ઘંટાડીનો જૂઠો તથા ધરમાંનો ધુસ અને લીંબુનો રસ નાખી ૩ દિવસ સુધી ખરલ કરી પછી ત્રિકા, કાંજી, ચિત્રક, કુંવરપાકું, અને ત્રિકટુ એઓની સાથે ૩ દિવસ લગી ધુટી લસણના રસમાં ૩ દિવસ ધુટવો. તે જ પ્રમાણે જાંબી-રીના રસમાં પણ ૩ દિવસ ધુટી માટીની બે સરખાં મ્હોં બેસાડી શકે તેવી પથ્થર ઉપર ધસીને સાફ કરેલી હાંલ્લીઓ લઈ એક હાંલ્લીમાં તે પારાને રાખી પછી બીજી હાંલ્લીનું બીજી હાંલ્લી સાથે મ્હોં બેડી મુખે મુદા દઈ ચૂલે ચઢાવી નીચે અગ્નિ આપવો, પણ ઉપરની હાંલ્લીને પેટ બીનું કપડું રાખીજ મૂકવું. જ્યારે નીચેની હાંલ્લીમાંનો પારો ઉડીને ઉપરની હાંલ્લીમાં વળગી જાય ત્યારે તે કમરૂં યંત્રને ઉમેડી યુક્તિથી પારાને કાઢાડી લેવો. અથવા હિંગળોકમાંથી ઉડાવેલો પારો લેવો. પછી તેને વાંઝકેડાડીના રસમાં ધુટવો, ત્યાર પછી તે હાંલ્લીમાં વાંઝકેડાડીનો રસ ભરી તેમાં સરપાક્ષીની જડ તથા સુરણનો રસ, ભાંગનો રસ, જળભાંગરો, મીઠું, સિંધાલુચ, અને કાંજી એઓ સવગાં સમન લઈને નાખવાં અને તે પારાની કપડામાં પોટલી બાંધી તેને દોઝાયંત્ર દ્વારા ૪ પોહોરનો અગ્નિ આપવો, જેથી પારો શુદ્ધ થાય છે.” અથવા એક હળદર લીંબુના રસમાં ત્રિકટુ, રાષ, સિંધાલુચ, ચિત્રામળ, અને હિંગ એઓ સાથે ૨૦ દિવસ લગી પારાને ખરલ કરે, તો પારો દોષ રહિત શુદ્ધ થાય છે. રસચિંતામણિ. આ શુદ્ધ કરેલા પારાને ૨૦ તોલાભાર લઈ તેના ખરોખર શુદ્ધ મંધક લેવો, નવસાર ટાંક ૨, તથા ફટકડી તોલો ૧ તેમાં નાખી ખરલ કરવાં. પછી આતસ શી-શીમાં ભરી મુખ બીડી કપડા માટી કરી વાળુકા યંત્રથી ૩ દિવસ અગ્નિ દ્વારા પકાવી જ્યારે સાફ રંગનો બને—જણાય ત્યારે શીશી નીચે ઉતારી ઠંડી થયા પછી શીશી ફેડીને રસ કાઢાડી લેવો, તે રસસિંદુર અથવા હરગૌરીરસ કહેવાય છે. આ રસ એક રતીભાર પાનમાં મૂકી સેવન કરે અને પથ્થમાં રહે તો સમસ્ત રોગોનો નાશ કરે છે. શરીરને પ્રુષ્ઠિ-મળ-પર-ક્રમ આપે છે, આયુ તથા કંદર્પની વૃદ્ધિ કરનાર છે, પુત્ર દાતા છે, જઠરાગ્નિ, તેજ, રક્તિ, આનંદ અને ઉત્સાહને વધારનાર છે. આ રસ પીપર અને મધ સાથે સેવે તો વાયુ, ત્રિકટુ તથા ચિત્રાના ચુર્ણથી સેવે તો કફરોગ, સ્નેહચી, સાકર, સુંક, આદુ, મ્હોટી રીંગણી, મળા કે પાણી સાથે સેવે તો પિત્તરોગ અને લી, હળદર, ત્રિકા તથા શીમળાના ફળ સાથે સેવે તો નિર્મ-જતાનો નાશ કરે છે અર્થાત્ પુષ્ટી-કૌવત આપે છે. વસંતરાજ. અથવા—“હિંગળોકમાંથી કાઢાડેલો પારો કે પૂર્વે કહેલા વિધિ પ્રમાણે શોધેલો પારો અને શોધેલો મંધક સમાન બાજે લઈ વડવાઈના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી આતસી શીશીમાં ભરી મુખ બંધ કરી કપ-ડામાંથી દઈ વાળુકા યંત્રથી મંદ મધ્યમ અને તીક્ષ્ણ એમ ક્રમવાર ૨૦ પોહોરનો અગ્નિ આ-પવો. પછી એની મેળેજ શીશી ઠંડી થાય ત્યારે અંદરથી રસ કાઢાડી લઈ ૧ રતીભાર પાન સાથે પથ્થમાં રહી સેવન કરે તો બધા ગુણ બહે છે, આ રસ હિંગળોક સમાન રસ-નો બને છે.”

### પારાની ભસ્મ કરવાનો વિધિ.

કાળા જિંઘરાના કુપમાં શુદ્ધ પારાને કેલોક વખત ધુટી જ્યારે તેની ગેણી વધે તેવા

૧ એકવંત પોહોળા મ્હોંવાળી ખપતી કાળા હાંલ્લીમાં ઓપક બરેલી આતસ શીશી બૂટી-મોઢ-ની બે શીશીની આસપાસ બાજા સુધી નહીની રેતી ભરી દેવી અને જડમાં લખ્યા પ્રમાણે અગ્નિ આપવો. તેને વાળુકા યંત્ર કહે છે.

આપ ત્યારે કાળા ઊંઘરાના દુધમાં ચોખ્ખી હિંગ વાટી અને એની બે મૂસો ( ધાતુ-સોનું માળખાની કુલ્હીઓ ) બનાવી તેના સંપુટમાં તે પારાની ઝોળીને મૂકી સાંધા બંધ કરી તે સંપુટને મુલતાનીર માટી-મેટલી બે મ્હેટી મૂસો બનાવી તે મૂસમાં મૂસ ગોઠવી સંપુટ કરી કપડાં ઝાટીથી દઢ કરી સુકવી ગજપુટ અમિ આપવો, જેથી પારાની ભસ્મ થાય છે. આ ધવા અંધાડાનાં ખીજ વાટી તેની બે મૂસો બનાવી તેઓના સંપુટમાં કાળા ઊંઘરાના દુધમાં પાસે મિશ્રિત કરી વા, ખરલ કરી મૂકવો, પછી કુખનાં પુલ, વાવડીંગ અને ખેર એઓનું વૃક્ષ તે પારાની ઉપર નીચે ભરી ભભરાવી સંપુટના સાંધા બેડી દઢ પછી તે સંપુટને માટીની કુલ્હીઓ-મૂસોમાં ગોઠવી તેને કપડાંમાટીથી મજબુત કરી ગજપુટ અમિ આપવો, જેથી એક જ પુટમાં પારાની ભસ્મ થઈ જશે. આ ભસ્મનો યોગ્ય વખતે યોગ્ય માત્રાએ યોગ્ય અનુપાત સાથે ઉપયોગ કરવો. લાવપ્રકાર.

### હિંગળોકની ભસ્મનો પ્રકાર.

ગાંગડવાળો ચોખ્ખો શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક તોલા ૮ ભાર લઈ તેને કડીમાં મૂકી અમિ ઉપર રાખી લીંબુનો રસ ૧ શેર શોષાવવો અર્થાત્ ટીપે ટીપે તેને રસ પાવો. પછી હૂંગળોનો રસ શેર ૩ પાવો. ત્યાર બાદ ૧ શેર હૂંગળોની લુગદી કરી તેના વચમાં તે હિંગ-લોકનો મોઝડો મૂકી પકાવી પછી ૧ શેર ઝેરકોમલા, ૧ શેર રાઇ, ૧ શેર માલકાંઘણી, ૧ શેર હૂંગળો, ૧ શેર લી અને ૧ શેર મધ એ સઘળાને એકત્ર કરી તેઓની લુગદી બનાવી કઢાઈમાં મૂકી, લુગદીના વચમાં તે ગાંઝડાને ગોઠવી, ઢાંકી તેના નીચે ૮ પોહોરનો અમિ આપવો, જેથી હિંગળોકની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે, તોલ ઉતરે છે અને લાઝરંગ કાપમ રહે છે. તેની માત્રા ૦૧ રતી વા ૧ રતી પાનમાં ખાય અને કરી પાળે તો સમસ્ત રોગોને દૂર કરે છે અને બૂખ લગાડે છે, તથા નપુંસકપણું દૂર કરે છે. ”

ધાતુ ઉપધાતુ શોધન મારણુ વિધિ સંપૂર્ણ.

ધૃતિ શ્રી મન્મહાશાસ્ત્રાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિર-ચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે ધાતુ ઉપધાતુ રસ ઉપરસ શોધન મારણુ મિત્રણુ નામનો તેવીસમો તરંગ સંપૂર્ણ.

## તરંગ ચોવીસમો.

અસવ પ્રકાર નિશ્ચયિત શોધન દ્વાર નિકાસનની કૃતિ સારી,

સ્નેહન સ્વેદન વાંતિ વિરેચન એયસિ સેવન છે ક્રિતકારી;

અક્રિત પ્રકાર સુકુમ્ભ પાન ને રક્તાવિમોચન દુષણ હારી,

ચોવીસમો તરંગ વિષે લખી આટલી બાબત જાત સુધારી.

### દશભૂજાસવનો વિધિ.

સાલપર્યોદી, ખીલવણી, બોંયરીંગણી, મ્હેટી રીંગણી ગોખર, ખીલી, અરણી, રીંગણી,

૧ સાંધા બંધ કરવા માટે પણ કાળા ઊંઘરાના દુધમાં ખસેલી હિંગળ ઉપયોગમાં લેવી.

૨ જેને શુદ્ધતાવમાં સરાખડો-માણું ધોવાને કહે છે. તે મુલતાની માટી ઢેવાય છે.



પાકળ અને અરલુ એ દશ ઝાડનાં મૂળોને ( દશમૂળ કહે છે તે ) ૨૦-૨૦ તોલાભાર લેવાં તથા ચિત્રામૂળ ૧૦૦ તોલા, પુષ્કરમૂળ ૧૦૦ તોલા, દોદર, ૮૦ તોલા, ગળો ૮૦ તોલા, આમળાં ૬૪ તોલા, ધમાસો ૪૮ તોલા, ખેરસાર, ખીખલો, હરડે એ ૩૨-૩૨ તોલા, ઉપભેટ, મજીક, દેવદાર, વાવડીંગ, જેઠીમધ, બારંગી, કોઠ, ખેહેડાં, સાટોડી, અવક, જટામાંસી, ધઉલા ( કાંગ ), ઉપલસરી, શાહજીર, નસોતર, નગોડનાં ખીજ, રાસ્ના, પીપર સોપારી, કચૂરો, હળદર, વરીઆળી, પદ્મક, નાગકેસર, મોચ, ઈંદ્રજવ, સુંક અને અષ્ટકવર્ગ<sup>૧</sup> એ પ્રત્યેક પદાર્થો આઠ આઠ તોલાભાર લઈ સર્વને ખાંડી અધકચરાં કરી તેઓને આઠ મણા પાણીમાં નાખી અમિ-દારા ઉકળવાં. જ્યારે ઓથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. કાળી ધ્રાખ ૨૪૦ તોલા લઈ ચાર મણા પાણીમાં ઉકાળી ત્રીજા ભાગનું પાણી બાકી રહે તે વેળાએ ગાળી કાઢાડી પ્રથમના કવાચમાં મેળવી ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ તોલા ૧૨૮ નાખવું તથા ગોળ તોલા ૧૬૦૦, ધાવડીનાં પુલ ૮૦ તોલા, કંકોગ, વાળો, સુખડ, જાયફળ, લવીંગ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને પીપર એઓનું આઠ આઠ તોલાભારનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાંખવું. તથા કસ્તૂરી ટાંક ૧ નાખી સર્વને એકત્ર કરી એક માટીના રીંદા માટલામાં ભરી ઢાંકણું ઢાંકી કપડેથી મ્હોં બાંધી કપડાણીની મુદ્રા દઈ દોઢ મહિના સુધી બોંયમાં ( ઉકરડામાં ) દાટી રાખવું. ત્યાર પછી તેને રસરૂપ આસવ થયો જાણી બાહાર કાઢાડી ઉપયોગમાં લેવો. ( અથવા ૨૧ દિવસ ખાતરના હગલામાં દાટી રાખી પછી બાહાર કાઢાડી દારૂ ખેંચવાની બટ્ટીવડે તે રસ ખીજ માટલામાં ભરી વાળાથી તે પીપર સુધીની ઔષધીઓ જે ઉપર બતાવી ગયા છીએ તેઓની પોટલી કરી બટ્ટીને મોહોડે સુગંધી બત્થું દેવા તે પોટલી બાંધી રાખવી અને આસવ ખેંચી લેવરાવવો, તથા તે જુનો થયા પછી કામમાં લેવો. ) એટલે નિર્મળીના ખીજનું ચૂર્ણ નાખી નિર્મળ કરી ૧૫ દિવસ પછી તેની ચાર તોલા ભારની માત્રા સેવન કરે તો ક્ષય, ઉલટી, પાંકુ, ભગંદર, સંગ્રહણી, અરૂચિ, શળ, ઉધરસ, શ્વાસ, વાયુના રોગો, કમળો, કોઠ, શુદ્ધાના મસા, પ્રમેહ, મંદાગ્નિ, પેટના વ્યાધિ, સર્કરા-પથરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ધાતુક્ષય, અને કૃશતા એ સર્વનો નાશ કરે છે, શરીરને પુષ્ટ કરે છે, વં-ધ્યાને ગર્ભવંતી કરે છે અને બળ તેજ વીર્યને પુષ્કળ વધારે છે. આ દશમૂળાસવ વા દશમૂળારિષ્ટ કહેવાય છે. શારંગધર સંહિતા.

જે જે વસ્તુનો આસવ કે અરિષ્ટ બનાવવા ઇચ્છા હોય તે તે વસ્તુનો ઉપરના વિધિ પ્રમાણે આસવ કે અરિષ્ટ બનાવી ઉપયોગમાં લેવો.

૧ અષ્ટકવર્ગની ઔષધીઓ મળવી મુશ્કેલ છે માટે છવક ઋષભકને બદલે બોંયકાળું મેદા મહામેદાના બદલે જેઠીમધ, કાગલી ક્ષીરકાકેલીને બદલે આસગંધ અને કાકિ વૃક્ષિને બદલે હુકર કંદ એમ પ્રતિનિધિ ઔષધીઓ બમણી લેવા માટે પરંપરા છે.

૨ કાચા પાણીમાં જે ઔષધો નાખી મધ બનાવ્યું હોય તે આસવ અને ઓસડો નાખી ઉકાળી જે મધ કચામાં આવ્યું હોય તે અરિષ્ટ કહેવાય છે. માટે આસવ કરવો હોય તો ઉકાળ્યા વિના માટીના માટલામાં પાણી યુક્ત ઓસડો ભરીને મ્હોં બાંધ કરી તેના ઉપર કપડું વીટી કપડા બાંધીને ચર દઈ મહિનો કે તેથી ઓછા વખત લગી બપોર ઉપર સૂર્યના તાપમાં સખી મૂકવું જેથી તે સુંદર આસવ થાય છે અને જો પાણીમાં ઓસડો, નાખી કવાચ કરી માટલામાં ભરી દઢ કરી બપોરે સખે તો અરિષ્ટ થાય છે. ગુણ અને માત્રા બન્નેની સરખી છે.

ભા. કર્તા.



### મુસળીપાકનો વિધિ.

ધોળાં મુસળાં તોણા ૧૬ બાર, કૌચાં, ભોંયકોળું, ગોખરૂ, શતાવરી, કાંસડીનાં બીજ, ઘંઘેરીની છાલ, તજ, અને સુંઠ, એંચોનું ચૂર્ણ કરી સમાન ઘીમાં કરમોલી દુધ પ્રસ્થ ૧૦ માં નાખી તેનો માવો બનાવવો. ઘી નાખી રવો પાડી નીચે ઉતારી ઠારી દેવો. પછી ખાંડ પ્રસ્થ ૭ ની ચાસણી કરી તેમાં તે રવો નાખી હલાવી એકજીવ કરી પછી તેમાં ત્રિકટુ, ચાતુર્ભૂત, લવીંગ, જયફળ, જવંત્રી, વંશલોચન અને કસ્તૂરી વગેરે ઔષધીઓનું અનુમાનસર ચૂર્ણ નાખી, અબક, લોહ, તથા સોનાની ભરમી કે હરગૌરીરસ વગેરે પણ તેમાં યોગ્ય માત્રાએ નાખી, ચારોળાં, પિસ્તાં, બલમ વગેરે મેવો નાખી હલાવી લાકુ વા ચોક્કસ ખંડ પાડી ૪ તોલાબાર અથવા ખાનારના અમિબળના પ્રમાણમાં બે ટંક માત્રાનું સેવન કરે તે ફરીરને પ્રુષ્ટ બનાવે છે અને પ્રમેહાદિ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ મુસળીપાક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જે જે પદાર્થોનો પાક કરવો હોય તે તે કરી ઉપયોગમાં લેવો.

### શિલાજીતની ઉત્પત્તિ તથા શોધવાનો વિધિ.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અત્યંત તાપના પકવાથી પર્વત તપી જાય છે ત્યારે તેમાંથી રસ નીકળે છે તેને શિલાજીત કહે છે. વિંધ્યાચળ-પર્વતમાં લોખંડ વધારે હોવાથી ત્યાં શિલાજીત વિશેષ પેદા થાય છે. તે શિલાજીતને ( લોહાનાં વાસણમાં નાખી ) ગાયના દુધમાં, ત્રિકુળાના ક્વાથમાં અને જળભાંગરાના રસમાં—એક પછી એકમાં એક અથવા બે દિવસ પલાળી રાખી સુકવી ઉપયોગમાં લેવો. અથવા શિલાજીતના કાંકરાઓને ઉના પાણીમાં ૧ પોહોર સુધી ભીંજવી પછી તે પાણીને ડાહોળાં, મસળાં વગેરેથી ગાળી લેવું અને માટીના વાસણમાં ભરી તડકે મૂકવું. પછી ફરી મસળાંનું અર્થાત્ શીણ ચઢે તેમ તેને હલાવવું. મથવું અને તે ઉપર જે શીણ આવે તે ચુકિતથી બીજા વાસણમાં ઉતારી લેવું. એમ નિરંતર બે મહિના સુધી જે શીણ આવે તે ઉતાર્યા કરે, તડકે મૂક્યા કરે અને પાણી નીતારી કાંકરી નીકળે તેને કાઢાડી નાખ્યા કરે તો શુદ્ધ શિલાજીત થાય છે. એ શિલાજીતને અગ્નિ ઉપર નાખતાં જે લિંગાકારે બને તથા ધુમાડા રહિત જણાય તો શુદ્ધ જાયવો. તે શુદ્ધ શિલાજીતને એલચી અને પીપરની સાથે સેવન કરે તો ૧ મહિનામાં મૂત્રકૃમ્મ, મૂત્રરોધ, પ્રમેહ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. માત્ર રતી ૮ ની ઉપયોગમાં લેવી. યોગ્યચિંતામણિ. વિશેષ માહિતી મારે લાવપ્રકાશ પ્રથમ ખંડનો બીજો ભાગ જુઓ.

### ખાર કાઢાડવાનો વિધિ.

જે જે વસ્તુઓનો ખાર કાઢાડવો હોય તે તે વસ્તુઓને બાળી રાખ કરી તેને પોહોળાં વાસણમાં નાખી પોહોળું પાણી રડી ૨ દિવસ સુધી ભીંજવી રાખી અડધાળી સારી પેઈ હલાવી કપડાંથી ગાળી કાઢાડવું. જ્યાંથી તેમાંથી ખાર પાણી નીકળે ત્યાં સુધી પાણી રડી ગાળી લોખંડની કાંકરીમાં નાખી અમ ઉપર ચઢાવી તે પાણીને બાળી નાખવું-સાવવું જેણે તે પદાર્થોનો ખાર નીચે જમરો તે ખાર લઈ જે પ્રયોગમાં વાપરવો જે તેમાં વાપરવો અર્થાત્ જવખાર, લલસણનો ખાર, એરડનો, ખાજરાનો, કે કોઈપણ ઝાડનો ખાર કાઢાડવો હોય તો આ પ્રમાણે કાઢાડી લેવો, પણ ચણાનો ખાર બનાવવો હાય તો માહા મહિનામાં ચણાના ખેતરમાં પાણી ૩-૪ ઘડી રાત હોય તે વખતે જઈ કીચકું લૂકવું.

ચણાના ઊડવા ઉપર ફેરવવું. એમ ૧૫ દિવસ સુધી કરે તો તે લુગડું ટાટના જેવું થઈ જાય છે પછી તે કપડાને લોઢાની કઢાઈમાં પાણીના અંદર મીઠી ઘોષ તે પાણી ગાળી નીતારી કાચના વાસણમાં ભરી લેવું તેને ચણાનો ખાર કહે છે. અથવા ઉપર પ્રમાણે ચણાના ખેતરમાં જઈ પાછલી રાતે પડેલા ચણાના ઊડ ઉપરના ઝાકળને ઢીલ્યા કપડા વતે ચુસાવી નીચેની લે તોપણ તે જ પ્રમાણે ચણાનો ખાર અને છે. તે ખાર અજીરું, પેટનાં દરદે અને મંદામિ માટે ઉપયોગી છે. માત્રા રોગ અને રોગીના અમિ બળ પ્રમાણે.

### સ્નેહવિધિ.

સ્નેહના ચાર પ્રકાર છે એટલે ઘી, તેલ, ચરબી અને હાડમાંની મીઠી એમ ચાર સ્નેહના ભેદ છે. સ્નેહ પાન પીનારના કામળ કે કઠોર કોડા ઉપર ધ્યાન રાખી યોગ્ય માત્રા તથા ક્યા સ્નેહનું પાન યોગ્ય છે ? તેનો વિચાર કરી દેશ કાળ વય આમંત્રણ અને રોગનું બળામળ તપાસી ઉપયોગ કરવો. સ્નેહની ઉત્તમ માત્રા ૪ તોલા, મધ્યમ ૩ તોલા અને હલકી બે તોલાની માત્રા આપવી. પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યા વિના ઓઝી કે વધારે માત્રા આપે તો રોગને મટાડવાના બદલામાં રોગોને જન્મ મળે છે માટે જે રોગ ઉપર જે સ્નેહ જોઈતી માત્રાએ આપવો યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે આપવો. વિશેષ માહિતી મેળવવા લાવપ્રકાશ, ચક્રંત અને ચરક સુશ્રુતાદિમાં તેઓના અધિકાર જુવો.

### સ્વેદવિધિ.

સ્વેદના ૪ ભેદ છે, તાપ, ઉષ્ણ, ઉપનાહ અને દ્રવ એમ ૪ પ્રકાર છે. તે વાયુ રોગોની પીડાનો નાશ કરનાર છે. તાપ અને ઉષ્મસ્વેદ કંઈતો નાશ કરે છે. વેળું-રેતીની પોટલી બાંધી અંગારા ઉપર ઊંની કરી કે હાંદીમાં અંગારા ભરી અથવા મીઠું, પાણી, લુગડું કે, હાથ વગેરે કાંઈ પણ પદાર્થનો શેક કરે તે તાપસ્વેદ કહેવાય છે. લોઢાનો જોળો, પથરો, કે ઈંટને ખૂબ તપાવી છાશ છાંટી કપડામાં કે કાંમળીમાં લપેટી શેક કરે તે ઉષ્ણ કે ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. તાપ અને ઉષ્મ બેના મેળાપથી ઉપનાહ સ્વેદ કહેવાય છે. શરીરને લુગડાંથી ઢાંત્રી શરીર ઉપર ખાટા રસયુક્ત ગરમ પાણી સિંચે વા, વાયુનાશક ઓસડોથી ઊંનું પાણી કરી તેથી શરીરને ઝરે અને પરસેવો લાવે તેને દ્રવસ્વેદ કહે છે. સ્વેદ આપવાનું મુખ્ય કારણ તો એજ છે કે, પરસેવો લાવવાથી જે રોગો શાંત પડે તે ઉપર સ્વેદ-શેક કરી પરસેવો લાવવો. જ્યાં વા આંખો હોય ત્યાં કળંચી, અડક, ઘઉં, અળસી, તેલ, સરસવ, વરીઆળી, સવા, દેવદાર, નગોડ, જીરું, એરંડીના જોળા, એરંડાની જડ, રાસ્ના અને સરગવાની જડ એ સઘળાને મીઠા સહિત કાંજીથી કે કોઈપણ ખાટા રસથી બારીક વાટી તેને ગરમ કરી દરદના ઠેકાણે તેથી શેક કરવો, જેથી વાયુના રોગો મટે છે. આને મહાસાદ્વણુસ્વેદ કહે છે. વાળુસ્વેદ, ઘટીસ્વેદ, ફળસ્વેદ, જળસ્વેદ વગેરે સ્વેદના ધણા ભેદ છે. તેનો વિશેષ ખુલાસો મેળવવા શારંગધર, આયુર્વેદ મુદ્રાકર અને વૃદ્ધત્રયી વગેરે કેટલાક રોગોમાં પ્રથમ સ્વેદ અને કેટલાક રોગોમાં પછી સ્વેદ આપવાનો વિધિ છે. બળવાન મનુષ્યને બળવાન સ્વેદ અને મધ્યમને મધ્યમ સ્વેદ આપવો. જ્યાં પવન ન આવતો હોય તે જ્યાંએજ સ્વેદ આપવા બેસાડવો. સ્વેદ વિધિ કર્યા પછી તુરત પવન સેવવો નહીં.

### વમનવિધિ.

શ્લેષ્મણુમાં વસંતઋતુમાં અને વર્ષાઋતુમાં અવસ્ય ઉઘટી-વોમીટ અને જુસામની

હવાઓ સેવવી. જે મનુષ્ય બળવાન હોય, કફરોગી હોય, ઉગ્રકાના દરદથી પીડાતો હોય, ધીર ચિત્તવાળો હોય, જેને ઉલટી ફાયદાકારક હોય, વિષદોષયુક્ત હોય, મંદામિ, શ્લીપદ-રોગ, કોઠ, વિસર્પ-રતવા, પ્રમેહ, અજીર્ણ, બમ, શ્વાસ, ઉધરસ, મૃગી, ઉન્માદ, રક્તાતીસાર, નાક, હોઠ, તાણુ તથા કાનનો પાક, મેદવદ્ધિ, અતિસાર, કફ, પિત્ત, પડખાઓનો દુખાવો, છાતીના વ્યાધિ, કંઠમાળ, ભરનીંગળ, રસોળા, સળેખમ, વધરાવળ, તાવ, જીભ ઉપર પડ ચહેલું હોય અને અરૂચિ એટલા રોગવાળા રોગીને અવશ્ય ઉલટી કરાવવી, પણ અતિ ધરડો ગર્ભવંતી, દુર્બળ, બધા શરીરવાળો, ક્ષતથી આતુર, મદથી પીડાતો, બાળક, સ્ત્રી, બુખ્યો, જેને કાન, આંખ તથા મ્હોંમાંથી લોહી વહેતું-નીકળતું હોય, જેને પિચકારી ખારી હોય, ઉલ્લાવર્ત રોગી, લૂખા અને કઠણ પદાર્થો ખાધા હોય, કેવળ વાયુવાળો. પાંડુરોગી, તિમિર, ગોટા, પેટના રોગવાળો, કમિયાના રોગવાળો અને બહુવાથી જેનો ઘાંટો બેસી ગયો હોય એઓને ઉલટી કરાવવી નહીં; પરંતુ એઓ જો અજીર્ણ કે વિષથી પીડાતા હોય તો તેઓને ઉલટી આપવી. પાતળી રાખડી કરી તેમાં દુધ, જાશ, ઢી નાખી ગળા સુધી પાવી. પછી સિંધાવણ, મધ, અને વજ ખવરાવવી, ઉનું પાણી પાષ, ગળામાં આંગળી કે એરંડાનું નાળ નાખવું જેથી ઉલટી થાય છે. કડવી, તીખી અથવા સૂગ ચઢે તેવી વસ્તુઓથી ઉલટી કરાવવી. મોંઢળતું ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે પાવું. દટકડી, તમાકુ ઉના પાણી સાથે પાવાં. લીંબડા વગેરે કડવા પદાર્થો પાષ ઉલટી કરાવવી. જેથી ઉપર કહેલા સર્વ રોગો નાશ થાય છે. ઉલટી બરોબર રીતે થવી જોઈએ નહીં તો, હદથી વિશેષ કે ઓછી રીતે ઉલટી થવાથી બગાડ થાય છે માટે યોગ્ય રીતે ઉલટી કરાવવી. ઉલટી કરાવ્યા બાદ જીભ ઉપર જીરાનું ચૂર્ણ ચોંપડવું. મતલબમાં જીભને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓ લગાડી સૂગ અને વિરસતા મટે તેમ કરવું. બીજેરં, નારંગી વગેરે રૂચિકારક ફળો ખાવાં. સુગંધિ અત્તર પુષ્પ વગેરે સુંધાડવાં અને સુંદર રૂચિકારક ફળો ખાવાં. સુગંધિ અત્તર પુષ્પ વગેરે સુંધાડવાં અને સુંદર રૂચિકારક ભોજનો જમાડવાં. વિશેષ માહિતી માટે ભાવપ્રકાશ પૂર્વખંડનો બીજો ભાગ વાંચો.

### વિરેચન-રેચનો વિધિ.

પ્રથમ માણસને સ્નેહપાન કરાવી બાદ દંધને પછી ઉલટી કરાવવી. ત્યાર પછી યોગ્ય જીવાળ આપવો. ઉલટી કરાવ્યા વિના રેચ આપવાથી કફ નીચા ભાગમાં પડીને ગ્રહણી નામના શરીરની અંદરના સ્થાનકને ઢાંકી દે છે, કે જેથી અમિમંદ થઈ જાય છે, શરીર બારે રહે છે અને મરડો થાય છે. ઉલટી કરાવ્યા વિના રેચ આપ્યો હોય તો ક્રિયા કરને ઉપાયોથી પકવવો જોઈએ. શરદ અને વસંતઋતુમાં દેહનું શોધન કરવા જરૂર રેચ લેવો, પણ બીજા ઋતુઓમાં રેચ લેવો નહીં. રેચમાં રૂચિકારક ઓષધીઓ આપવી. જેને અજીર્ણ, પિત્ત, આમજન્ય રોગ, પેટના રોગ, આરો, બંધકોષ. પાંડુ મસા, ઉપદંશ, પ્રમેહ, મણુ, બરહ, વિરોહાટક, અંતરવિદ્રધિ, ગોટા, શળ, વિસચિકા, નેત્રરોગ, યોનિરોગ, શળ, કૃમિ, ઝેરદોષ, ઉલટી, વાતરક્ત, બમંદર, કોઠ, કાન, નાક, મુખ, માથાના રોગ, સોજના રોગ, મૂત્રનું રોકાણ, અરૂચિ, ગરબી અને છાતીના રોગ ચએસ હોય તેને અવશ્ય રેચ લેવો યોગ્ય છે; પરંતુ વૃદ્ધ, બાળક, મર્ચિણી, નવો તાવ ચહેલો હોય તેને, તુરત બાળક પ્રસન્ન હોય તેને, સ્થૂળ શરીરવાળો, નર-સ્ત્રી, સ્ત્રી, બીહકણ કે બીનેલો, મંદામિવાળો મેદરોગી, લૂખા શરીરવાળો, અને ખેદ પામેલો, બી તથા ચીકણા શરીરવાળો હોય તેને રેચ આપવો નહીં. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને કોમળ, કફ પ્રકૃતિવાળાને સાધારણ અને વાયુપ્રકૃતિવાળાને આકરો જીવાળ આપવો. કુણા કાઠાવાળાને



ધાખા ધાખ, દુધ અને ચોરંડીયા તેલનો રેચ આપવો. મધ્યમ કાઠાવાળાને નસોતર, મરનાળે અને કડુ વગેરેનો રેચ આપવો. અને કઠણ કાઠાવાળાને સોરનું દુધ, દારૂડીનું મૂળ, નેપાળાનું મૂળ અને શુદ્ધ તેપાળે તથા અભયાદિ મોઢક વગેરેનો રેચ આપવો. “પ્રથમ પાંચ દિવસ લગ્ની મીંદીઆવળ, છૂંદ, વરીયાળી, કાળી ધાખ, ગુલાબનાં ફુલ એએ સુગ્રાન જાએ લઈ તેમાં ચો-મણી ખાંડ તોલા ૪૦ મેળવી ૪૮ તોલા પાણી ઉકાળી ૨૦ તોલાભાર પાણી રહે ત્યારે સ્થાન લઈ ૪ દિવસ પીએ તો પેટનો મળ પશુ પાચન થાય છે. અને પાંચમે દિવસે મીંદીઆવળ, નસોતર, ગુલાબકંદ, છૂંદ, વરીયાળી અને ખાંડ એએને ઉકાળી ૧ મે દિવસ પીએ અને પી સંક્રિત ચોખાની ખીચડી ખાય તથા ખાંડ ખાંડ ખાય નહીં તો રેચ લાગે છે અને લગ્નમ દરદો મટે છે. વસંતઋતુમાં મીંદીઆવળ, નસોતર, ગુલાબનાં ફુલ, વરીયાળી, છૂંદ અને ત્રી-ણી ખાંડનો રેચ આપવો, ગ્રીષ્મઋતુમાં નસોતર અને સાકર-ખાંડનો રેચ આપવો. વર્ષાઋતુમાં નસોતર, પીપર, ધાખ, સુંઠ અને મધ એએનો રેચ આપવો. શરદઋતુમાં નસોતર, મગસો, મોમ, ધાખ, સુગંધીવાળો, જોડીમધ, સુખક, મીંદીઆવળ અને સાકર એએનો રેચ આપવો. હેમંતઋતુમાં નસોતર, ચિત્રક, કાળીપાક, દારૂડીનાં મૂળ, મીંદીઆવળ, અને નળ એએનો રેચ આપવો. અને શિશિરઋતુમાં નસોતર, પીપર, સુંઠ, સિંધાલૂણ, મધ અને મિંદીઆવળ એએનો જુલાળ આપવો. અથવા ફરડે, મરી, સુંઠ, લાવડીંચ, આંબળાં, પીપર, પીપરમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને મોમ એએ સરખા જાએ લઈ તેઓમાં ત્રણ ગણો શુદ્ધ તેપાળે, આઠ મણી નસોતર, અને છ મણી સાકર નાખી સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે એક એક તેજા લારની લાકડીએ વાળી પ્રાતઃકાલે એક એક લાકડી ખાવી અને તેના ઉપર ટાકું પાણી પીવું. ત્યાં સુધી ઉતું પાણી અને ઉતું અન્ન સેવનામાં ન આવે ત્યાં સુધી રેચ લાગ્યા કરે છે, આ પ્રયોગ ઉપર પરેજની જરૂર નથી. આ અભયાદિ મોઢકથી વિષમન્વર, અમિમંદતા, પાંકુરોમ, ઉપરસ, ભ્રમંદર, પડખાંઓની પીડા, પીડનાં દરદો, સાયનનું દરદ, પેટનું દરદ, પિંડીનું દરદ, અને પેટનું દરદ મટે છે. માત્ર આ પ્રયોગ ઉપર તેજ મદન અને ક્રોધ કરવો નહીં. આ મોઢક ઘોળા વાળ મધ ગયા હોય તેને કળા બનાવી રસાયણના ગુણ આપે છે.

જુલાબનું ઝોસડ ખાધા પછી આંખો ઉપર ટાકું પાણી છાંટવું, અતર વગેરે સુમધિ પદાર્થો સુખવા અને નાગરવેલનાં પાન ખાવાં. પવન વિવાની જગ્યાએ ખેસવું, ટાકા પા-ણીથી હાથ, પગ ધોવા નહીં. તેમ ટાકા પાણીને અડતું પશુ નહી. કાઝાના વેગને રોકવો નહીં. સુષ્ક રહેવું નહીં અને ચારંવાર રહેજ ઉતું પાણી પીધા કરવું. કદાચિત આ વિધિમાં શૂદ્ધ કરે તો બરોબર રેચ લાગતો નથી અને તેથી ડૂંટીમાં ફાપવો, ફાપમાં ચળ, કાઝા બંધ, પવનનું રોકવું, ચળ, કામઠાનું ઉપડવું. શરીરમાં જારેપાણું, બળતરા, અરુચિ, આરો, ભ્રમ અને ઉઘટી એટલા ઉપદ્રવો થાય છે. રેચ સારી પેઠે ન લાગે તો પાચન પદાર્થોવડે આમને પકાવી પછી રોહપાન કરાવી સ્નિગ્ધ કરી ફરી રેચ આપવો.

રેચ બહુ લાગે તો મૂર્છા આવે છે. આમળ બાહ્યર નિકળે છે, ચળ ફૂટે છે, અને અતિસાર વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. તેને ટાકા પાણીથી નવરાવવો કે શરીર ઉપર ટાકું પાણી છાંટવું અને ચોખાના ટાકા ઘોવણમાં મધ મેળવી પાચને મોડુંક વમન કરાવવું. આમળના જાણના કંકને લગીમાં વાડી ડૂંટી ઉપર ચોપડવો. અને તે ઉપર સડીઓખાની સાથે કે મસરની સાથે બકરીનું દુધ આપવું.



સારીવેડે રેમ લાખો હોય તો શરીર હલકું, મનને પ્રસન્નતા અને વાયુ ચેત ચે-  
તના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે; તથા હૃદયે બળવાન અને શુદ્ધિ નિર્મળ થાય અને શુભ  
શક્તિ લાભે છે. રેમની રૂવા સેવન કર્યા પછી ઝાઝો વાપરો, ટાડું પાણી, અજીર્ણ થાય  
તેમાં અન્ન, કસરત, મૈથુન, તેજમર્દન અને મહેનત કરવી નહીં. હલકાં બોજન કરવાં વિશેષ  
પ્રાદેશી માટે જરૂરથી (ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્બટ) વાંચો.

### છઠ્ઠે ઋતુઓમાં હરડે ખાવાનો વિધિ.

ગ્રીષ્મઋતુમાં સમાન જોળ સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું, વર્ષાઋતુમાં સિંધાલુક સાથે બે  
હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું, શરદઋતુમાં સાકર સાથે ૩ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું, હેમંતઋતુમાં સૂકની  
સાથે ૪ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું, શિશિરઋતુમાં પીપરની સાથે ૫ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું અને  
વર્ષતઋતુમાં મધ સાથે ૬ હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું. બે બા પ્રમાણે છઠ્ઠે ઋતુઓમાં હરડેનું  
સેવન કરે તો મનુષ્ય સદા નિરોગી રહે છે.

### અસ્તિ-પિત્તકારીનો વિધિ.

જે રોગીનાં મળ-મૂત્ર ચેત્રાચી મળાં હોય તેઓને ઔષધની પિત્તકારીનો શુદ્ધ વધા  
હાથમાં લેવી. તેને અસ્તિકર્મ કહે છે. તે પિત્તકારી જસતની નળીવાળી બકરાના અંકોત-  
ની અથવા સોના વગેરે ધાતુઓની નળીવાળી ગાયના પુંછડના આકારે બને છે તેમાં ઔ-  
ષધીઓનું પાણી કે તેજ વગેરે ભરી શુદ્ધિથી પિત્તકારી આપવી, જેથી વાયુના સર્વ રોગ  
મટી છે. તે અસ્તિના બે ભેદ છે—એકે અનુવાસનઅસ્તિ અને નિરુદ્ધઅસ્તિ. જેમાં જો તેજ  
વગેરે ભરી પિત્તકારી અથવા તેને અનુવાસનઅસ્તિ કહે છે અને કસય, દુધ તથા તેજને  
બેશ કરી તેથી જે પિત્તકારી અથવા તેને નિરુદ્ધઅસ્તિ કહે છે. અનુવાસનઅસ્તિને ભેદ  
ચામાઅસ્તિ છે અને નિરુદ્ધઅસ્તિને ભેદ ઉત્તરઅસ્તિ છે. એ બે પ્રકારમાં અહીં પ્રથમ  
અનુવાસનઅસ્તિની રીતિ કહીએ છીએ, અનુવાસન અને માથા અસ્તિમાં જી-આદિની માથા  
આઠ તોળાબારની કે ચાર તોળાબારની લેવી. લૂખા શરીરવાળાને, તીવ્ર શુ અગ્નિવાળાને, કે-  
વળ વાયુવાળાને, અનુવાસનઅસ્તિ આપવી, પણ કાઢીને, પ્રમેહરોગીને, બધા શરીરવા-  
ળાને અને પેટના રોગીને અનુવાસનઅસ્તિ આપવી નહીં. અજીર્ણવાળાને, ઉન્માદ રોગીને,  
તન્નરોગી પીડાઓવાળાને, ચેત્રાને, મૂત્રર્ચ, અરુચિ, બીડીનેલા, હમ, ખાંસી અને ક્ષયવાળાને નિરુદ્ધ-  
અસ્તિ દેવી નહીં તથા અનુવાસનઅસ્તિ પણ દેવી નહીં. એક વર્ષથી તે ૭ વર્ષ સુધીના  
બાળકને ૭ આંગળની નળીનો, ૭ વર્ષથી તે બાર વર્ષ લગી આઠ આંગળની નળીનો અને  
બાર વર્ષથી ફિપરનાં બાલકને બાર આંગળની નળીનો ઉપયોગ કરવો. ૭ આંગળની નળીમાં  
મગ જેવડું, આઠ આંગળની નળીમાં વટાણા જેવડું અને બાર આંગળની નળીમાં બોરના  
ઠળીયા જેવડું છિદ્ર રાખવું. પિત્તકારીને જી ચેપડી પોતાની શુદ્ધિવડે વખત તથા રોગ વિચારી  
પિત્તકારી મારવી.

અસ્તિનું સારી રીતે સેવન કરવામાં આવે તો શરીર પુષ્ટ થાય છે, વર્ષા સારો થાય  
છે, મળ વધે છે, અરુચિ રહે છે, અને અનુષ્ઠ વધે છે. શીતકાળમાં અને વર્ષતઋતુમાં  
રોગની અસ્તિ કિયસે આપવી અને ગ્રીષ્મ, વર્ષા તથા શરદઋતુમાં રોગની અસ્તિ રાત્રે  
આપવી. અસ્તિ નિર્મળ બોજન ન કરાવતાં હલકું બોજન કરાવવું. રોગમાં સવા અને  
સેવનનું ચૂર્ણ નાખી જોગ્ય બકરાને રેમ લીધા પછી ૭ સત લીધા પછી તેમાં શરીરની

બળ આવ્યું હોય તે રોગીને તેલનું મર્દન કરી, ધીમે ધીમે હિના પાણીથી નવરાવી, બોબન કરાવી, શામળી મર્યાદા પ્રમાણે પમથી ચારેકાર ચલાવી, મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરાવી, પવન છોડાવી અનુવાસનબસ્તિ આપવી. રોગીને ડાબા પડખા બર સુત્રાડી ડાબે સાથળ હાથે કરી જમણા સાથળનો સંકેત કરાવી ગુદાને ચીકણી કરી પછી તેમાં નળી નાખી ધીર સુદિવાળા વૈદે દોરાથી બાંધેલા પીચકારીના મોઢોડાને ડાબા હાથથી દાબ દેવો. પિચકારી દેવાના વખતે રોગીએ બમાસું, હિંચરસ કે છીંક ખાવી નહીં. આંખ મીચીને ઉપાડવામાં આવે તથા ૧ ગુરૂ અથ્થર બોલવામાં આવે તેટલા વખતને એક માત્રા કહે છે તેરી ૩૦ માત્રા જેટલો વખત પિચકારી દેવી. શરીરમાં સ્નેહ સારી રીતે પેઠા પછી ૧૦૦ માત્રા સુધી સધળાં માત્રા લાંબાં કરીને ચતા સુવું કે જેથી સર્વ શરીરમાં સ્નેહ પ્રસરી જાય. પછી ધીરે-ધીરે રોગીના પગના બન્ને તળામાં વૈદે ત્રણ ત્રણ વાર પોતાના હાથનાં તળાં ઠોકવાં. એજ પ્રમાણે બન્ને ફીંગ-પીંડી ઉપર તથા બંને કુત્રા ઉપર પણ હાથનાં તળાં ઠોકવાં. પછી તેની પથારીને ઉચકાવી વળી પ્રથમની પેઠે હાથનાં તળાં પૂર્વનાં સ્થાનકોએ ઠોકવાં. પછી રોગીએ સુખેથી નિદ્રા કરવી. જે રોગીને ઉપદ્રવ સહિત, પવન સહિત અને મળ સહિત, સ્નેહ ગુદામાંથી તુરત પાછું નીકળે તેને સારી રીતે અનુવાસન બસ્તિ થઇ સમજવી. પછી સ્નેહના વિધારનો નાશ કરવા ઉનું પાણી પાતું અથવા ધાણા અને સુંઠનો કવાચ પાવો. આ પ્રમાણે ૭-૮-૯ કે ૬ વખત અનુવાસન બસ્તિ આપવામાં આવે અને સર્વ બસ્તિઓના અંતે નિરૂહ બસ્તિ દેવામાં આવે તો સર્વ વાયુના રોગ મટી જાય છે, પણ જો બરાબર શુદ્ધિ ન થઇ હોય અને મળ યુક્ત સ્નેહ પાછો ન નીકળે તો અંગ શિથિલ થઇ જાય છે, પેટ ચઢે છે, યજ્ઞ, શાસ થાય છે અને તાજામાં બારેપણું થાય છે. જો આમ થયું હોય તો તીક્ષ્ણ ઔષધોવાળી નિરૂહ બસ્તિ આપવી અથવા ઔષધ સહિત દુગમ્મની દીવડ કરી ગુદામાં ખોસવી, જેથી વાયુ અનુલોભ થાય છે. અને મળ સહિત સ્નેહ બાહ્યર નીકળે છે. એવા માણસને રેચ દેવો. તીક્ષ્ણ નાસ આપવો. અનુવાસન તૈલ-એટલે ગજો, એરંડી, કરંજ, બારંગી, અરડૂસો, રાહિસ, જતાવરો, કાંટાશગાયો અને ચણેડી એટલાં ઔષધોને ચાર ચાર તોલાબાર લઇ અને જવ, અડદ, અળસી, બોરની મીંજો તથા કળથી એટલાં ઔષધો આઠ આઠ તોલા બાર લઇ સધળાંએને ચાર દ્રોણ તેલના પાણીમાં પકાવી એક દ્રોણ ( ૧૦૨૪ તોલા રહે ત્યારે તેમાં ચર ચાર તોલાબાર સધળાં જીવનીય ગણુનાં ઔષધો નાખી એક આઠક ( ૨૫૬ તોલા ) તેલ પકાવવું. એ તેલ અનુવાસન બસ્તિના ઉપયોગમાં લે તો વાયુ સંબંધી સર્વ વિકારો મટી જાય છે.

બસ્તિની ક્રિયામાં કાંઇક વિપરીતપણું થઇ જાય તો ૭૬ રોગોને જન્મ મળે છે. તેનો ખુલાસો મેળવવા સુશ્રુત જુવો.

### નિરૂહબસ્તિનો વિધિ.

તેમાં તેમાં ઔષધોની મેળવણી ઉપરથી નિરૂહ બસ્તિના બધા બેદો થાય છે. નિરૂહ-બસ્તિનું બીજું નામ આસ્થાપન બસ્તિ છે. નિરૂહ બસ્તિની સવા પ્રસ્થની માત્રા ઉચમ, પ્રસ્થની મધ્યમ અને ત્રણ કુડવની કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી. જે અતિ ચીકણા શરીરવાળું હોય, દોષોને પકવી ખસેડવા હોય, બાતીની ચાંદીથી પીડાતો હોય, દુઝળો હોય, આફરો હોય, ઉઘટીથી પીડાતો હોય, હેડકી, હિંચરસ, દમ, ગુદાની પીડા, સોજો, બાતીસર, કંલેશ, ઠેક,

મધુપ્રમેહ અને જળાદરથી પીડાતો હોય તથા મર્દાવંતી હોય એટલાં મનુષ્યોને નિરૂહ બસ્તિ દેવી નદિ, પશુ વાયુ સંબંધી વ્યાધિ, ઉદાવર્ત, વાતરક્ત, વિષમજ્વર, મૂર્ચ્છા, તરણ, આંધ-રો, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, પેટના રોગ, વધરાવળ, પ્રદર, મંદામિ, પ્રમેહ, શળ, અમ્લપિત્ત અને છાતીના રોગ એટલા રોગવાળાને વિધિપૂર્વક નિરૂહ બસ્તિ દેવી. અધોવાયુ, મળ-મૂત્રની કા-જત પૂરી પડ્યા પછી, બૂખ્યાને ઊના પાણીથી નવરાવી તેલ મર્દન કરાવી અપોરે આગળ કહેલી સ્નેહ બસ્તિની રીતિ પ્રમાણે કરતી અંદર ચોખ વિધિએ નિરૂહ બસ્તિ દેવી. નિરૂહ બસ્તિ દેવાયા પછી પિત્તકારીને ગુદામાંથી બાહાર કાઢાડવા બેપડી ઊભાડક બેસાડી રાખવો.

ચોખ લાગે તો એ બસ્તિ બીજી ત્રીજી અને ચોથીવાર પણ દેવી. વાયુરોગ હોય તો સ્નેહવાળી એક નિરૂહ બસ્તિ દેવી. પિત્તના રોગ હોય તો દુધવાળી બે નિરૂહ બસ્તિ દેવી અને કફનો રોગ હોય તો તૂરા, તીખા, અને મૂત્ર આદિ પદાર્થોને ઊના કરી તેની ત્રણ નિરૂહબસ્તિઓ દેવી. સુકુમાર સ્ત્રીરવાળાને, વૃદ્ધને અને બાળકને કામળ બસ્તિ દિનકારી છે, પ્રથમ ઉત્કેલન બસ્તિદેવી—એટલે એરંડી, મહુડાની છાલ, પીપર, સૈંધવ, વજ્ર અને છીણીનાં ફળનો કલક એઓની બસ્તિદેવી, પછી દોષહર બસ્તિદેવી—એટલે ચતાવરી ( કે વરીયાળી ), જેઠીમધ, બીલી અને ઈંદ્રજ્ય એઓને કાંજમાં કે, જોમૂતમાં વાટી તેની બસ્તિ દેવી. પછી સંશયમનીય બસ્તિ દેવી—એટલે કાંમ, જેઠીમધ, મોચ અને રસવંતી એઓને દુધમાં વાટી તેની બસ્તિ દેવી. શોષનબસ્તિ એટલે હરડે તથા ગરમાળા આદિ લઈ લઈ તેઓને જુઝામ લાગે તેવી પિત્તકારી મારવી. લેખનબસ્તિ એટલે ત્રિફળાનો ક્વાથ જોમૂત, મધ, અને જવખાર એઓને બસ્તિ દેવી. વૃહણબસ્તિ એટલે મળોને ઉખેડવા ધાતુઓને વધારનારા પદાર્થોનો ક્વાથ કે મધુર પદાર્થોના કલક, ઘી અને માંસના રસાથી બસ્તિ દેવી. પિચ્છલબસ્તિ એટલે બોર, નારંગી, ગુંદાં, શીમળાના ફળના અંકુરો એઓને દુધમાં પકાવીને મધ નાખીને બકરાના, ઘેટાના તથા કાળા હરણના લોકસંહિત બ-સ્તિ દેવી.

નિરૂહ બસ્તિના તોલનું પ્રમાણ એ છે કે—પહેલાં ચોડું સિંધાલુષુ નાખી તેમાં સોળ તોલા મધ નાખી ખૂબ વાટી પછી તેમાં ૨૪ તોલા સ્નેહ નાખી ઘુંટીને એકજીવ કરી તેમાં ૮ તોલા કલક નાખવો, તેને પણ ઘુંટી એકજીવ કરી તેમાં ૩૨ તોલા ક્વાથ અને છેલ્લીવારે ૧૬ તોલા ચોખ ચૂર્ણ નાખી સધળાને સારી પેઠે ઘુંટી તેથી નિરૂહ બસ્તિ દેવી એટલે બાર પ્રસૂતિની માત્રાએ દેવી. વાયુનું દરદ હોય તો ૧૬ તોલા મધ, અને ૨૪ તોલા સ્નેહ નાખવો. પિત્તનું દરદ હોય તો ૧૬ તોલા મધ અને ૧૨ તોલા સ્નેહ અને કફનું દરદ હોય તો ૨૪ તોલા સ્નેહ નાખવો.

મધુતૈલક બસ્તિ—એટલે ૩૨ તોલા એરંડના મૂળનો ક્વાથ કરી અરધ લાગે મધ તથા અરધ લાગે તેલ અને સોળમે દિસે સવા તથા પિંધાલુષુ નાખી રવધવાથી વલોવી પિત્તકારી મારવી. જેથી બળ વધે, વર્ષા સારો થાય, મૈથુન સંક્રાંતિ ત્રણ, અમિ પ્રદીપ્ત થાય, ધાતુની પુષ્ટિ થાય અને મેહ, માંક, કૃમિ, તરણ, મળ તથા ઉદાવર્ત એઓનો નાશ કરે છે.

શ્લેષ્મ બસ્તિ—એટલે મધ, ઘી દુગ્ધ તેલ એઓને આઠ આઠ તોલા લઈ તેમાં એક તોલા છીણીનાં મૂળ અને એક તોલા સિંધાલુષુ નાખી ઘુંટીને પિત્તકારી આપવી, એથી પાચન થાય છે અને ઝાડો ઉતરે છે.



યુક્તરથ અસ્તિ—એટલે એરંડાના મૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ, તેલ, સિંધુ, વજ અને પીપર નાખી પિચકારી દેવી.

સિન્ધુ અસ્તિ એટલે—પંચમૂળના ક્વાથમાં તેલ, પીપર, સૈંધવ તથા જેડીમથ નાખી પિચકારી દેવી.

કૃપાવર્તિ—એટલે હસ્ત થવાના માટે ગુદામાં લી ચોપડી અંગૂઠા જેવી બાંધી બારે અંગૂળ લાંબી અને ચીકણી એકસડી દીવટ બનાવી બારેથી ખોસવી.

આ સિવાય ઉત્તર અસ્તિ પણ છે, તે લિંગ અને યોનિમાં આપવાથી પુરુષના વીર્યના દોષો અને સ્ત્રીના રજના દોષોનો નાશ થાય છે. આ સત્રગી અસ્તિએ માટે પુલાસો મેળવવા વૃદ્ધત્રી તથા લલુત્રી (ભાવપ્રદાશ, શરંગધર અને માધવનિદાન) વાંચી વાંકેદ થાયે.

અસ્તિ કર્મ કરાવનારાએ ઊના પાણીથી ન્હાવું, દિવસે મુતું અને અજીર્ણ થાય તેમ કરવું નહિ.<sup>૧</sup>

### ધૂમ્રપાનનો વિધિ.

ધૂમ્રપાનના ૭ ભેદ છે એટલે જ્ઞાનર, બૃહથ, ૩ રેચન, ૪ કાસખ, ૫ વાનનક અને ૬ લુધુપન એવા ૭ પ્રકાર છે. મધ તથા પ્રયોગિક એ બે જ્ઞાનના પર્વાય શબ્દો છે. સ્નેહ અને મૃદુ એ બે બૃહથના પર્વાય શબ્દો છે અને શોષન તથા તીક્ષ્ણ એ બે રેચનના પર્વાય શબ્દો છે. ચાંદેલા, બ્હીનેલા, દુખિયારા, પિચકારી દાંબેલ હોય તેવા, મુલામ લીંબેલ હોય તેવાને, ઉળગસવાળાને, તરસાને, બગતરથી પીડાયલાને, તાવવાળાને, સોંપવાળાને, કેટલા રોગીને, માથાના અભિભાવવાળાને, તિમિરવાળાને, ઉંઘટી. આંધરો, જાતીના દરક, પ્રગેહ, પાંડુ, ગર્ભવંતીને લૂખા શરીરવાળાને અને ક્ષીણ થએલા મનુષ્યોને તથા જેણે દુષ્ક્રમ, મધ લી કે આસવનો ઉપયોગ નેદ હોય તેવાને, અજ દહી કે માછલાં ખાધાં હોય તેને, બાળક, વૃદ્ધ અને દુખળા શરીરવાળાને ધૂમ્રપાન કરાવવો નહીં. તેમજ બારમું વર્ષ મેંઠાં પહેલાં અને એંસીમું વર્ષ ઉતર્યા પછી ધુમાડાનું ગ્રહણ કરવું નહીં. હઠથી વધારે કે ઓછો ધુમાડો ગ્રહણ કરવો નહીં. નહીં તો, ઉલટા નવા ઉપાસો ઉપજ થાય છે. જે ચોખ્ખ રીતે વિધિ સંહિત ધુમાડો ઉપયોગમાં લે તે ઉપરસ, કંદ, સમેજમ, આસ, ઝાંઝી પીડા, દાદી, તથા મગધાની પીડા, અને વાયુના તિલ્લરો મરી જાય છે. ઉંદરો, વાણી અને મન સ્વચ્છ થાય છે. વાળ, દાંત અને દાદી મુંઝ મજબૂત થાય છે તથા મોં સુગંધિત થાય છે.

જ્ઞાન ધુમાડામાં એલચી આદિનો, બૃહથ ધુમાડામાં લીવાળો રાળનો, રેચન ધુમાડામાં રાઇ આદિ તીખા પદાર્થોનો, કાસખ ધુમાડામાં ભેરિંગણી તથા મરીનો, વાનનક ધુમાડામાં નસો તથા આમધનો અને પ્રથુને ધુમાડી દેવામાં લીંબધનો તથા વજા વગેરેનો કંદ ઉપયોગમાં લેવો. અથવા રોગીની જાંતિ માટે ઘરમાં અમરાજીત ધુપ અને ગ્રહ દોષ બાળકહોમ, બ્રહ્મ-પ્રેત, કાકણી, આદિનો નાશ કરવા માટેયર ધુપ કરવો. (જુલો ૫૪ ૧૨૪ માં માં.)

૧ અસ્તિ કર્મમાં પ્રશ્નને તેલા ૨૮ બારનો ગણવેલો.

૨ એલેલા દોષોને શોષ કરનાર, ૩ બાહ્યોને પુષ્ટ કરનાર, ૪ શરીરમાંથી દોષોને બહાર કાઢનાર, ૫ ઉપરસ મટાડનાર, ૬ ઉલટી કરાવનાર ૭ અને માંદી ગુમહાં વગેરેને મુલ્કી દેવામાં વપરાયેલા.



ધુત્રપાન કરનારાએ મનમાં સંતાપ કરવો નહીં. ધુળથી વેગળા રહેવું અને ક્રોધ કરવો નહીં. ધુમાડા પીવાની નળી ક્યા પ્રકારના ધુમાડામાં કેટલી લાંબી અને શાની નળી લેવી ? તેના ખુલાસા માટે ભાવપ્રકાશાદિ ગ્રન્થો જુઓ.

### શરીરમાંથી લોહી કઢાવવાનો વિધિ.

પ્રાણીના રોગો ઉપર ધ્યાન આપી અર્થાત્ લોહી વિકારાદિ રોગો થયા જાણી હસ જોલાવી ૬૪-૩૨ કે ૧૬ તોલા લોહી કઢાવવું. સ્વાભાવિક રીતે શરદ્ ઋતુમાં લોહી કઢાવવું. લોહીથી પેદા થતા ચામડીના રોગો, ગાંઠ અને સોજાને વગેરે દરદો લોહી કઢાવવાથી મટી જાય છે. જે વેળાએ વાદળાં ન હોય તથા વીજળીનું ચમકવું ન હોય ત્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં શરદ્ ઋતુમાં બપોરે અને શીતકાળમાં રોગ ઉપર ધ્યાન આપીને લોહી કઢાવવું લોહી મધુર, રાતું, શીત તથા ઉષ્ણપણાથી રહિત, બારે અને ચીકણવાળું હોય તો શુદ્ધ જણવું. બગડેલું લોહી હોય તો તેથી સોજા, રાતાં ધ્રામકાં, પીડા, બળતરા, પાક, ચળ અને ફેાલીઓ થાય છે. શરીરમાં લોહી વધી ગયું હોય તો અગો તથા નેત્રો રાતાં થાય છે, નસો ફુલે છે, માત્રોમાં ભારેપણું થાય છે, ઉંઘ બહુ આવે છે, ઘેન થાય છે અને બળતરા થાય છે. જે શરીરમાંથી લોહી ઝોાછું થઇ ગયું હોય તો મૂર્ચ્છા, ચામડીમાં લુખાશ અને શરીરની નસો લોહીની ફીણુતાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા વાયુથી સ્થિતિ થઇ જાય છે. તથા અયોગ્ય ક્રમે ચાલવા લાગે છે. જે વાયુથી લોહી બગડ્યું હોય તો, રાતું, શીણવાળું, લૂખું, કઠણુ, પાતળું, છટું નહીં પડનાર અને સોયની પેઠે વેદના કરનાર થાય છે. પિત્તથી લોહી બગડ્યું હોય તો, મધુરપણા વગરનું, ગરમ, માખીઓ તથા કીડાઓને ન ગમે તેવું, પીળું, હયાં રંગનું-લીલું, કાળું અને કાચા પદાર્થના જેવા મંધવાળું હોય છે, જે ક્રથી લોહી બગડ્યું હોય તો, ટાકું, ઝાઝું, ચીકણું, ગેરના પાણી જેવું, માંસની પેશી જેવું, છટું પડી જાય તેવું અને મંદ-ગતિવાળું હોય છે. જે જે દોષથી લોહી બગડ્યું હોય તો, જે દોષનાં લક્ષણો અને ત્રણે દોષથી બગડ્યું હોય તો ત્રણે દોષનાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે, તથા દુર્ગંધવાળું, કાંજ જેવું હોય છે. જે ઝેરથી લોહી બગડ્યું હોય તો કાળું થાય છે, નાકમાંથી વહેવા માંડે છે, કાચા પદાર્થના જેવા મંધવાળું, કાંજ જેવું અને સર્વ પ્રકારના કાઢને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. જે શુદ્ધ લોહી હોય તો, પાતળું, મમોલા જેવું, રાતું હોય તો વાતરક્ત, સોજા, દાઢ, અંગનું પાકવું, શરીરનું લાલ રંગે થવું, નાક વગેરેમાંથી લોહીનું નીકળવું, કાઢ, અનિવાર્ય વાયુ રોગ, પાંકુ, નાક વગેરે ઉપર કાણવાળી ગાંઠ, લોહીનું ઝેરથી દૂષિત થવું, ગાંઠ, રસોળી, અપચી, છુદ્દરોગ, અમિમંથ નામનું આંખનું દરદ, વિદારી રોગ, સ્તનના રોગો, ગાત્રોનું પીડવું, ગાત્રોમાં ભારેપણું, રક્તાભિષ્પંદ નામનો આંખના દુખવાનો રોગ, ઘેન, નાક કે મ્હોં-માંથી દુર્ગંધનું આવવું, બળતરા, જમણા પડખાની ગાંઠની પીડા, બરલ, રતવા, અંદરનું ગ્રમકું, ફેાડકીઓનું ઉપડવું, કાનનું, હોઠનું, નાકનું કે મ્હોંનું પાકવું, માથાની પીડા, ચાંદી અને રક્તપિત્ત એટલા રોગોમાં અવશ્ય લોહી કઢાવવું, એ દરદોમાં શીંગડી, જળો કે તું-બડી-ફમડી વા, હસ જોલાવીને લોહી કઢાવવું, દુખળું, અતિ મૈથુન કરનાર, નપુંસક, બ્હીકણુ, મર્બવંતી, સુવાવડી, પાંડુરોગી, ઉલટી આદિ પાંચ કર્મોથી શુદ્ધ થએલો, સ્નેહપાન કરેલો, બ્રહ્મ રોગવાળો, સર્વ અંગમાં સોજવાળો, ઉદરરોગ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, અતીસારવાળો, કાઢ રોગવાળો, જેને અત્યંત સ્વેદક્રિયા કરી હોય તેને, ૧૬ વર્ષથી ઝોાછી તથા ૭૦ વર્ષથી વધારે ઉંમરનો અને જેનું રક્તપિત્તાદિથી લોહી નીકળી ગયું હોય એટલાઓની નસ

ખેલાવવી નહીં. જે વિશેષ જરૂર હોય તો જો મૂકી લોહી કઢાવવું, પણ જે તેના દરદી-  
ઓને એર ચઢવું હોય તો ફક્ત જો લોહી કઢાવવામાં હરકત નથી. વાયુથી, પિત્તથી કે  
કફથી લોહી બગડેલું હોય તો ગાયના શીંગડાથી, જળથી કે તુળડીથી લોહી કઢાવવું, પણ  
જે દોષથી કે ત્રણ દોષથી લોહી બગડ્યું હોય તો, મુક્તિથી નસ જોલીને, અસ્તરા મારીને  
લોહી કઢાવવું. શીંગડું આસપાસથી ફક્ત આંગળ સુધીનું, જળો એક હાથ સુધીનું, તુળડી  
બાર આંગળ સુધીનું, અસ્તરાના ચીરા જે આંગળ સુધીના, અને નસ જોલાવાથી સધળા શ-  
રીરનું લોહી જેથીને સાફ કરે છે. ટાઢના વખતે લોહી કઢાવવું નહીં. તેમજ બૂખ્યાનું,  
મૂર્છિત દરદીનું, નિદ્રાથી ઘેરાયલાનું, બહીનેલાનું, મદવાળાનું, ચાકેલાનું અને મળ-મૂત્રના રો-  
ગાણવાળાનું લોહી કઢાવવું નહીં. લોહી કઢાવવાની ક્રિયા કરતાં લોહી બહાર ન આવે તો,  
ઉપલેટ, સુંઠ, મરી, પીપર અને સૈંધવથી છેદના મ્હોંને ચોળવું એટલે તેથી લોહી નીકળશે.  
જ્યારે બહુ તાપ, બહુ ટાઢ ન હોય અને સ્વેદ-પરસેવાની ક્રિયા ન કરી હોય તથા શરીર બહુ  
ગરમ કરવામાં ન આવ્યું હોય તો તે સમય રોગીને રાત્ર પીવરાવી તૃપ્ત કરી પછી લોહી  
કઢાવવું. બહુજ પરસેવો આવ્યો હોય, ઉષ્ણકાળ હોય, અથવા શુભ બહુ ઉંડું નસમાં ઉતરી  
ગયું હોય તો લોહી બહુ નીકળે છે. જે લોહી બહુ નીકળવા લાગે તો લોદર, રાળ, રસવંતી,  
જવનો લોટ કે (ધઉનો લોટ) ધાવડીનું ચૂર્ણ, ધંતુરાનું ચૂર્ણ, ગેરુ, સાપની કાંચળી, અને  
રેશમાં કે સાદા લુગડાની રાખના ચૂર્ણથી એટલે એઓમાંથી મમે તેના ચૂર્ણથી છેદને રાહી  
દેવો જેથી લોહી નીકળવું બંધ પડે છે. શીતોપચાર કરવાથી પણ લોહી વહેતું બંધ પડે  
છે. ખાર મૂકવાથી વળુનું મ્હોં જોડાઈ જાય છે અને ડાંબની નસોનો સંકાચ થાય છે.

બગડેલું લોહી શરીરમાં જરા બાકી રહી જાય તેની હરકત નહીં, પણ લોહી બહુ  
નીકળે તો તેથી અન્ય નવા ઉપદ્રવો થાય છે—એટલે અંધાપો, આંધ્રપકવાયુ-તાણ, તરજ,  
આંખનો તિમિર રોગ, માથાનાં દરદ, પક્ષવાત, શ્વાસ, ઉધરસ, હેઢી, બળતરા તથા પાંક-  
રોગ એઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને સમય ઉપર મૃત્યુ પણ થાય છે, દેહની ઉત્પત્તિ લોહી-  
થીજ છે. લોહીજ દેહને ધારણ કરે છે અને લોહી એજ જીવનના આધારભૂત છે માટે લો-  
હીનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું. લોહી કઢાવ્યા પછી ટાઢ ઉપયોગ કરવાથી પવનનો કોપ થાય  
તો વ્યથાવાળા સોળ ઉપર જરા ઊનાચવાળું ઘી રેડવું. લોહી નીકળવાથી નબળાઈ વધી  
પડે તો, હરણ, સસલા, ઘેઠા, કાલિયાર અને બકરાના માંસના રસો પાવા, તથા દુધની  
સાથે સાડીચોખા ખવરાવવા. લોહી બરાબર નીકળ્યું હોય તો પીડાની શાંતિ, શરીરમાં ફા-  
ટપણું, બાધિ તથા ઉપદ્રવોનો નાશ અને મનનું સ્વચ્છપણું થાય છે.

લોહી કઢાવ્યા પછી જ્યાં સુધી બળ ન આવે ત્યાં સુધી અત્યંત મહેનત, મૈથુન, ક્રોધ,  
ટાઢા પાણીથી સ્નાન, ઘણા પવનમાં રહેવું, એકઠાણું જમવું, દિવસે સુવું, ખાટું-ખાટું કે  
તીવ્ર ભોજન, શોક, વાદ અને અજીર્ણ થવા ચોખ્ખો ભોજન વગેરે કરવાં નહીં. ભાવપ્રકરણ.

લોહી કઢાવવાનો વિધિ સંપૂર્ણ.

જ્ઞાતિ શ્રી મન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી ચિર-  
ચિત્ત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે આસવ-અરિષ્ટવિધિ, પાકવિધિ, શિલાજીત  
શોધન, ખાર કઢાવવાનો વિધિ, ચણાખારનો પ્રકાર, સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, નિરો-  
ધન, હરીતકીચોગ, અસ્તિકર્મ, ધુસપાન અને લોહી કઢાવવાનો વિધિ નિરૂપણ  
નામનો ચોવીસમો તરંગ સંપૂર્ણ.

## तरंग पथीसभो.

पटत्रस्तु अहर्निशं कृत्यं वणा, शारीरिकतुं ज्ञान;

આ છેદાજ તરંગમાં, કયાં સુખદ વ્યાખ્યાન.

**◆ ◆ ◆ ◆ ◆**

### છ મનુષ્યોના આહાર વિહારનો અધિકાર.

હેમંત, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ્ એ છ રુતુઓ છે. તે છ રુતુઓનું એક વર્ષ કહેવાય છે. બળે મહિનાની એક રુતુ હોય છે એટલે મૃગશિર તથા પોષ મહિનાને હેમંત રુતુ, મહા કાઝણને શિશિરરુતુ, ચૈત્ર વૈશાખને વસંતરુતુ, જ્યેષ્ઠ અષાઢને ગ્રીષ્મ રુતુ, શ્રાવણ બાદ્રવાને વર્ષારુતુ અને આસો કારતકને શરદ્ રુતુ કહે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે ધન અને મકરસંક્રાંતિને હેમંત, કુંભ અને મીનસંક્રાંતિને વસંત, મેષ અને મકરસંક્રાંતિને ગ્રીષ્મ, મિથુન અને કર્ક સંક્રાંતિને શિશિર, સિંહ અને કન્વાસંક્રાંતિને વર્ષા અને વૃશા તથા વૃશ્ચિકસંક્રાંતિને શરદ્ રુતુ માને છે.

કઈ કઈ જગતુમાં કયા કયા દોષનો સંચય, કેવળ તથા શાંતિ થાય છે ?

શ્રીગ્ન્યક્ષતુમાં વાયુનો સંચય, વર્ષાક્ષતુમાં વાયુનો ક્રોધ અને શરદક્ષતુમાં વાયુની શાંતિ થાય છે. વર્ષાક્ષતુમાં પિત્તનો સંચય શરદક્ષતુમાં પિત્તનો ક્રોધ અને હેમંતક્ષતુમાં પિત્તની શાંતિ થાય છે. શિશિરક્ષતુમાં કફનો સંચય, વસંતક્ષતુમાં કફનો ક્રોધ અને શ્રીગ્ન્યક્ષતુમાં કફની શાંતિ થાય છે. આ દોષોનો, સંચય પ્રક્રોધ અને શાંતિ આહાર વિકારનાં કારણોથીજ થાય છે અને વગર સમયે શાંતિ પણ પોતાની મેળેજ થાય છે.

આમુકોપન્યા આહાર-વિહાર-હલકી, લખી, ચોડી, ધણી ટાઢી વસ્તુઓના સેવનથી, ધણા બેદથી, સંખ્યા સમય મૈથુન કરવાથી, શોચથી, ભયથી, ચિંતાથી, ઉજગરાથી, પ્રહાર લાગવાથી, પાણીમાં તરવાથી, અનના અજીર્ણથી અને ધાતુઓના ક્ષીણપણાથી તથા બીજાં પણ કારણોથી વાયુ કોપે છે.

પિત્તકોપના આહાર-વિહાર-ક્રવી, ખાટી, ખારી, ગરમ, તીખી વસ્તુઓના વિશેષ સેવનથી, ક્રોધથી, તણના સેવનથી-અપોરે તાપમાં ફરવાથી, સૂખ-તરશના વેગે રોકવાથી, અલના અશુભ્ધથી અને ખીન્ન પશુ કારણોથી અરધ રાતના વખતે પિત્ત કોપે છે.

કહેકોપના આહાર-વિહાર-મોડા, ચીકણા, ટાઢા, ભારે પદાર્થોના ખાવાથી, દાઢાડે સુવાથી, જઠરાગ્નિના મંદબળથી, પ્રભાતે ભોજન કરી પછી ખેદ વગેરેના કરવાથી અને બી-  
જાં પણ કારણથી કફ કાપે છે.

આ તથા દોષો તેઓને દૂર કરવાના ઉપાયો કરવાથી શાંત થાય છે.

હેમંતઋતુના આહાર-વિહાર-મેંદાન કે ગાયનું તાણું લી, મીઠા ખાટા, કે ખારા રસ મીઠું, તેલનું મઈન, તેલ, ધઉં અડદ, સાકર-ખાદિ મીઠા દ્રવ્ય, સુંક સાચે હરડેનું સેવન, કઢી લાગાઈ-રજ્જી ઓઢવાં પાચારવાં, ખવન રહિત સ્નાન અને નવીન વસ્ત્ર વચેરે સુંદર સુખકામી પ્રોત્તિ પદાર્થો સહ આહાર વિહાર કરવો.

શિશિર ઋતુના આહાર-વિહાર-પીપર સંયુક્ત હરડે ખાવી, મરી, બાફું, તાજાં



ધી, સિંધાલુ, વડાં, ગોળ, દહી અને હેમંત ઋતુમાં જે કલા તે આહાર વિહાર ઉપયોગમાં લેવા.

વસંત ઋતુના આહાર-વિહાર-આ ઋતુમાં કફોપની શાંતિ માટે મધ સાથે હરડે ખાવી જેથી બળ વધે છે. વસંતમાં વન ઉપવનમાં યોગ્ય વખતે ફરવું હિતકારી છે, ચિત્રામૂળનું યોગ્ય અનુપાન સહ સેવન કરવું અને કફનો નાશ કરનારા આહાર વિહાર કરવા સુખદ છે.

ગ્રીષ્મઋતુના આહાર-વિહાર-ગહન વૃક્ષોની ઘટામાં ફરવું-ફરવું, ખેસવું, ગોળ સાથે હરડે ખાવી, ટાહું, પાણી પીવું, શીખરણી-શીખંડ, શરબત, સાથવા, ધ્રાખ, મીઠાં બોજન, ચીકણા દ્રવ્ય, સાકર, ટાંઢા પાણીમાં તરવું, ખસની ટટોઓ અને કુવારાનું સેવન, કપૂર ચંદનનાં વિલેપન, દિવસે સુવું અને સુંદર ખસના પંખાનો પવન તથા મનગમતા વિનોદો ઉપયોગમાં લેવા, પશુ કઠ્ઠી, તીખી, ખારી, ખાટી, દાહ કરનાર વસ્તુઓ, ખેદ, દારૂ અને તડકામાં ખેસવું, ફરવું ખીલકુચ ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય નથી.

વર્ષાઋતુના આહાર-વિહાર-સિંધાલુ સાથે હરડેનું સેવન, ચીકણા દ્રવ્ય, ખારા, ખાટા પદાર્થો, ડાંગર, જવ, સુકે, મરી, પીપર, પીપરામૂળ, ચિત્રક તથા સિંધાલુ સહિત દહીનું ઘોળવું, ઉનું પાણી, કુવાનું પાણી, ઘોળાં વચ, ફરવું, હલકાં બોજન અને ભુક્ષાળ, એટલાં પથ્ય છે. તથા દિવસે સુવું, ખેદ, તડકા, તળાવનું પાણી પીવું, દહી, વનનું ખ્યાન અને મૈથુન એટલાં કુપથ્ય છે.

શરદ્ઋતુના આહાર-વિહાર-વર્ષાઋતુમાં સંચય થએલ પિત્ત શરદ્ઋતુમાં કાપ પામે છે માટે સાકર સાથે હરડે સેવન કરવી, તથા સાકર વજેરે મીઠા પદાર્થો, સાડીચોખા, મગ, તળાવનું પાણી, ઉકાળેલું-કઢેલું દુધ, અને ઘાતુ, વીર્ય, પરાક્રમને વધારનાર વસ્તુઓનું સેવન સદા હિતકારી છે. તથા તીખા, ખારા, ખાટા પદાર્થો, આસવ, તડકા, દિવસે સુવું, પૂર્વ દિશાનો પવન એટલાં સદા અહિતકારી છે.

વિશેષ માહિતી માટે કેશવકલ્યાણ અને વૃદ્ધવૃત્તી વાંચો.

### દિનચર્યા.

( પરોઢીએ ઉઠી સાંજરે સુવા સુધીમાં મનુષ્યે શું શું કરવું ? )

નિરોગી મનુષ્યે પોતાના આયુના રક્ષણાર્થે પાછલી ચાર ઘડી રાત રહે ત્યારે જાગવું અને દુઃખ-કષ્ટની શાંતિ નિર્મિતે શ્રી જગતનિયંતા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું વા, પોત પોતાના ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરવું. પછી માંગલિક વસ્તુઓનો સ્પર્શ તથા તેવી વસ્તુઓનું દર્શન કરી, આજે અમુક કામ કરવું અને અમુક કામ ન કરવું તેનો નિશ્ચય કરી પચારીમાંથી ઉઠી ઉભા થઈ મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરી એટલે મળ મૂત્રનો વેગ ન રોકતાં તથા પરાણે હાજત ન લાવતાં મળ મૂત્રનો દિવસે ઉત્તર દીશા તરફ અને રાતે દક્ષિણ દિશા બણી મોં રાખી ત્યાગ કરવો. પછી સીધા ઝાડનું એટલે બોલસરી, બાવળ આદિ ઝાડોનું પોતાના હાથની ઉઠી આંગળી

૧ સુશ્રુત કહે છે કે-દિવસના પ્રથમ ભાગમાં વસંત, બપોરે ગ્રીષ્મ, ત્રીજા પોહોરે શિશિર સંખ્યાએ વર્ષા, અરધી રાતે શરદ્ અને પરોઢીએ હેમંત ઋતુનાં ચિન્હ જણાય છે અર્થાત્ એક એક સંત્રીમાં પશુ ૭ ઋતુઓના સ્વભાવ દેખાય છે.



જેવું જાડું-પાતળું ૧૨ આંગળ લાંબુ, ગાંઠા વગરનું હિંદુ ત્રિનાનં ઉત્તમ દાતણુ સ્વસ્થ ચિત્તે આસ્તેથી પેઢાંને ધસી ઉલ ઉતારી દાતણુ કરવું. ટાઢા પાણીના ૧૨ ઢોગળા કરી ટાઢા પાણી મ્હોં ધોઈ નાખવું. દાંતે ધસવા માટે સૈંધવ સાથે રહેજ શેકેલું જીરું અને જરા સુંક મેળવી તેનું ચૂર્ણ દાતણુના કુણા કુચાથી ધસવું જેથી દાંતોના રોગ મટે છે. ત્યાર પછી શરીરે નારા-યણુ તેલ વગેરે તેલનું મર્દન કરી ચણાના લોટની કે કંકોડી વગેરેની પીઠી ચોળી શરીરના બળ પ્રમાણે કુસ્તિ-કસરત કરી, થાક દૂર થવા સુંદર જળથી સ્નાન કરવું, એટલે કેડથી હેડળ હિના પાણીથી અને કેડથી ઉપર ટાઢા કે નવાયા પાણીથી ૧ ન્હાવું જેથી કેટલાક રોગો મટે છે, અર્થાત્ ન્હાવાથી શોચ મટે છે, શરીરના મેલ જાય છે, શક્તિ વધે છે, ગરમીના રોગો મટે છે, હીયાનો તાપ, લોહીનો ઢોપ, શરીરની દુર્ગંધ, થાક, પરસેવો, આલ્સ્ય, ચળ તરણ, બળતરા, તાપ-પાપ મટે છે અને ઉત્સાહ, બળ, આયુષ્ય, તેજ, ક્રાંતિ, સુકુમારતા, રૂચિ, બૂખ, શુદ્ધિ, સુખ અને દ્રવ્યાદિ વધે છે. વીર્યને વધારે છે, આનંદ આપે છે, શરીરના ક્રમિ, અને માર્ગના ખેદને દૂર કરે છે.

હિંધમાંથી ઉઠીને, ભોજન કરીને, હિંધનાં ઝોઢાં આવતાં હોય ત્યારે તથા તાવ, અતી-સાર, આંખ કે કાનના દરદવાળાએ, સળેખમ, તથા આફરો થયો હોય તેવાએ, પવનરોગીએ અને અજીર્ણવાળાએ ન્હાવું નહીં.

નાશા પછી હુમડાથી શરીરને સારી પેઠે લુછી ઝડપે અનુસરતાં પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરી સંખ્યાવંદન દેવપૂજાર્ચન ગાય બ્રાહ્મણુ આચાર્ય ગુરુ વૃદ્ધ અને અતિથિ વગેરેનું પૂજન સન-માન કરી શક્તિ પ્રમાણે દાન દષ્ટ મધ્યાન્હ સમય બધિ વૈશ્વદેવાદિક કરી નોકર-ચાકર પશુ-પક્ષિયો અને કુટુંબી જનોની સંભાળ લેવી; અથવા કુટુંબીઓ સાથે બેસી ભોજન કરવું. તેમાં પ્રથમ મધુર, સ્નિગ્ધ, પછી તીખા અને ખારા પદાર્થો જમી અથવા પોતાની પ્રકૃતિને માફક આવે તેવા હિતકારી પદાર્થો ચોખા, ધઉ, મગ, લી અને ઉત્તમ પ્રકારનાં શાક ભાજી વગેરેથી યુક્ત ભોજન ધીમે ધીમે જમી પછી સાકર સહિત કહેલું દુધ પીવું, પશુ ભોજનના અંતે દહી ખાવું નહીં, ભોજન હદથી વધારે કે નિયમથી ઓછું કરવું નહીં; પરંતુ રૂચિ પ્રમાણે ભોજન કરવું અને ભોજન કરવા સમય ભોજન ઉપર માતા, પિતા, મિત્ર, વૈલ, રસોઈ કરનાર, મોરઠે, ચકોર, કુકડો, કુતરો અને વાંદર એઓની દષ્ટિ પાડવી અર્થાત્ એઓની રૂબરૂ જમવું અને જમી ઉઠ્યા પછી અગસ્ત્ય, કુંભકર્ણુ, સનૈશ્વર, વડવાનળ તથા બીમસેન એ પાંચ પ્રબળ અભિવાળાઓનું સ્મરણ કરી પેટ ઉપર હાથ ફેરવવો જેથી

૧ વેલરાજ હરિમંદ્ર કહે છે કે-હિના પાણીથી ન્હાવું, દુધ પીવું, યુવાન સ્ત્રીઓનો સમાજમ કરવો અને ધી સહિત અલ્પભોજન કરવું, એટલાં વાનાં મનુષ્ય લોકોને સદા હિતકારી છે.

ટાઢા પાણીથી કે હિના પાણીથી ન્હાવું એ ચોટ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર ઉપયોગમાં લેવું.

૨ મરચીચરચી ગોરચ રચચી ચેતમચ્છંદર માકુલ વાકુલ કરે તો શુદ્ધ ગોરચનાથકી આજ-જમતાં મહેલાં આ મંત્ર બોલી જમવું, જેથી માખી ભોજનમાં આવતી નથી એમ હું માસ અનુભવથી કહું છું.

૩ મોર, કુકડો, કુતરું અને ચકોર ડેરનું પારખું કરે છે, માટે તેઓને ભોજન પદાર્થ નાખી પછી જમવું. જો ડેરથી મળેલો પદાર્થ હોય છે તો તેઓ સુંધી દૂર ખસે છે માટે જમતી વખતે તેઓને અવસ્થ જાણે સખવાં.

લા. ૬૪૦.

ભોજન સારી પેટે પચી જાય છે. તદનંતર સુગંધિત પુષ્પમાળ, અત્તર, સુકોમળ વસ્ત્ર એએને ધારણ કરવાં, ખસના પંખાથી પવન લેવો, શીતળ જાયામાં રહેવું. ભોજન કર્યા પછી એ ઘડી થાય એટલે ટાઢું અને મીઠું પાણી આસ્તે આસ્તે પીવું, પણ ઉતાવળથી કે થલું પાણી પીવું નહીં, જમ્યા પહેલાં પાણી પીએ તો અગ્નિ મંદ થાય છે અને જમ્યાના અંતમાં પાણી પીએ તો વિષ સમાન મુલ્ય આપે છે માટે ભોજનના વચમાં પાણી પીવું. અજીર્ણમાં પાણી પીવાથી અજીર્ણ મટે છે. અન્ન પચ્યા પછી પાણી પીએ તો બળ વધે છે. ભોજન કરી બેસી રહેવાથી આલ્સ્ય વધે છે, શરીર ભારે થાય છે. માટે મુંકત્વા થઈ પવં શઙ્ગેત્—અમીને ૧૦૦ ડગલાં જેટલું ફરવું. જેને સુવાની ટેવ હોય તેણે જરા સુષ્ક જલું, સીંધા સુવાથી બળ વધે છે, ડાળા પડખે સુતાથી આમ તથા બળ વધે છે, ભોજન પચી જાય છે અને ભોજન કરી પંચ કરે કે દોડે તો તેની પાછળ મૃત્યુ દોડે છે. અર્જુન મહારોજને શરણ મળ મરણ પામે છે. સુવું કહ્યું છે, પણ ઉંઘ લેતી કહી છે એમ સમજવું નહીં માત્ર ડાખે પડખે બે ઘડી આળોટી આરામ લેવો. ભોજનના અંતમાં સુંદર નવ-યૌવન મદવંતી માનુનીના હાથની મળેલી ગાયત્રી સુંદર હાથ રૂચિ પ્રમાણે યજુને અનુસરી પીવી તથા શીખરણી—શીખંડ, દહીનું ઘોળવું વગેરે સેવન કરવાં—એટલે દુધને હિંદાળી રાંદે જમાવેલું બેંશ કે ગાયનું દહી લઈ ઉત્તમ વસ્ત્રથી સાકર કે ખૂરા સાથે ચથી—જીણી નાખી તથા તેમાં મરી, એલચી, બરાસ વગેરે અંદાજસર નાખી તૈયાર કરેલો શીખંડ સેવન કરવાથી વીર્ય, બળ તથા રૂચિ વધે છે અને પિત્ત-વાયુ વગેરેનો નાશ થાય છે. અથવા બેંશના દહીને જીણી તેમાં સુંક, મરી, શીખર, રાષ, સિંધાલુણ વગેરે નાખી તે દહીનું ઘોળવું સેવન કરે તો કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. શીતલાળમાં દહી ખાવું, પણ કફપ્રકોપ સમયમાં ખાવું નહીં. જમ્યા પછી સુંદર સુગંધિત મુખવાસ—એલચી, સોપારી, બરાસ વગેરે સંહિત ઉત્તમ કાચા, ચૂનાયુક્ત પાન ખીડાં ખાવાં. પછી વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં દૃઢ ઉત્સાહ સાથે પ્રવર્તવું.

સમજી મનુષ્યે સંખ્યાકાળે આહાર, મૈથુન, નિદ્રા, શાસ્ત્રદિકલું અધ્યયન અને પંચ એ પાંચ ક્રમ કરવા નહીં; કેમકે જન્મવાથી રોગ, મૈથુનથી ભયંકર સંતાન, નિદ્રાથી નિર્વે-નતા, બલુવા-વાંચવાથી આયુષ્યની હાનિ અને પંચથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

### રાત્રિચર્યા.

ચાંદની રાત હોય તો ચાંદનીમાં ફરવું; કેમકે ચાંદની ટાઢી છે, કામદેવ સંખષી આ-નંદની દેવતા છે, અને તરુણ, પિત્ત તથા બળતરાનો નાશ કરનાર છે. અંધારી રાત ભય, શેઠ, આતિને ઉત્પન્ન કરનાર તથા પિત્ત કફને હરનાર છે અને કામદેવને વધારી આનિ આપનાર છે. રાતે પહેલે પોહોરે કાંઈક ભૂખ રહે એવી રીતે જમવું અને ભારે પદાર્થો ખા-વા નહીં. પછી નિમગ્નસર સુંદર સુકુમાર પથારી ઉપર સુંદર સ્થાનમાં જમન કરવું અને મૈ-થુનની ઇચ્છા થાય તો સુંદર છેલડી કમવતી કાચિલીથી સંકિત પ્રમાણે કમકોમ કરવી. સં-ભોજના આદિ તથા અંતમાં બેંશનું અથવા ગાયનું સાકર સંહિત કહેલું દુધ પીવું. સંભોજ કરીને નહાવું. જદા એટલે પોતાથી મોટી ઉમ્મરવાળી સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો નહીં; કેમકે સુંક કે ખરાબ માંસ, જદા સ્ત્રી, કમતા સૂર્યને કે કન્યા સંક્રાંતિનો તરફે બરોમર વર્ષી બનેલું જી, પચોડીયે મૈથુન કરવું અને પચોડીયે ઉંઘવું એ ૭ વાનાં ગુસ્તા પ્રાણને નાશ કરનાર છે. પણ જો તાલું માંસ, નવું અન્ન, બાળા સ્ત્રી, દુધનું જમણ, તાલું સ્ત્રી અને ઉના પા-

શુદ્ધી નહીં એ જ વાનાં તુરંત પ્રાણને બળ આપનારાં છે. હેમંતઋતુમાં વાજીરજનું મેઘગડો ખાઈ બળ મેળવી પોતાની ધન્ય પ્રમાણે મૈથુન કરવું. શિશિરઋતુમાં મરજી પ્રમાણે, વસંતઋતુ તથા શરદઋતુમાં ત્રીજે દિવસે, વર્ષાઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં પંદર પંદર દિવસે મૈથુન કરવું. શીતઋતુમાં રાત્રે, ગ્રીષ્મમાં દિવસે. વસંતમાં દિવસે અને રાત્રે, વર્ષામાં મેઘ ગર્જના વખતે અને શરદઋતુમાં મરજી પડે ત્યારે મૈથુન કરવું. ૧ પર્વણીએ, પ્રભાતે સંખ્યાએ મધરાતે, ગાયો છુટે તે વખતે, અને બપોરે મૈથુન કરવું નહીં. ગુપ્ત રમણીક હવા, શોભામુક્ત મકાનમાં હાસ્ય વિનોદ ગાયન વાજીત્રાદિના વિલાસ સાથે વિલાસવતી વિનતા સહ વિલાસ કરવો પુરુષોએ રજસ્વળા, રોગી, મેટી હિમ્મરવાળી, કામદેવના વેગ વિનાની, મહીન કે મહીન વસ્ત્ર-અંગવાળી. દ્રેષિકી, દુખળી, વાંઝણી-ગરમી આદિ ચેતનના રોગવાળી, અને કંઠવા બોલી તથા મર્જવંતી સ્ત્રી સાથે રતિ-ગમન કરવું નહીં. તેમ બહુ જમેલાએ, ધીરજ વગરનાએ, ભૂખ્યાએ, દુખતા અંગવાળાએ, રોગીએ, બાળકે, વૃદ્ધે, મળમૂત્રના વેગવાળાએ અને મૈથુન કરવાથી જે રોગ વધે તેવા રોગવાળાએ મૈથુન કરવું નહીં. મૈથુન કરી નહાઈને સાકર સહિત કહેલું દુધ કે માંસરસ અથવા આસવ પીવો. ખસના પંખાનો ચવન લેવો, મોળના પક્ષીઓ ખાવા અને નિદ્રા કરવી એ સદા હિતકારી છે. અતિ મૈથુન કરવાથી ચળ, ઉધરસ, વિષમજ્વર, ક્ષીણતા, ક્ષય અને આક્ષેપકાદિ વાયુના રોગો થાય છે, માટે હદમાં રહી પ્રત્યેક કાર્ય કરવાં; કેમકે “અતિસર્વં વર્જયેત્”

૨ પાછલી પાંચ બહી રાત રહે ત્યારે હિમી મુખ મોઝ આઠ અંગળી પ્રમાણે ટાકું અને મીઠું વાસી પાણી માટીના વાસણમાં ભરેલું હોય તે પીએ તો વાયુ, પિત્ત અને કફને જીવી ૧૦૦ વર્ષ સુખે જીવન ભોગવે છે. તથા ગુદના મસા, જરા, કાક, મેઘવિકાર, કાકાનું દરદ, તાવ, પેદના રોગ, લોહી બગાડ, પિત્તના બગાડ, માથાના, ગળાના કાકાના, પીઠના, તથા આંખના રોગો, મૂતરવાલી અડચણ, અને વાત, પિત્ત, ક્ષત, ક્ષાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. ૩

ધૃતિ ઋતુચર્યા, દિનચર્યા તથા રાત્રિચર્યા સમ્પાન્તા.

## શારીરિક અને ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન.

હેઠવારી મનુષ્યોના શરીરમાં વાયુ, પિત્ત, ક્ષ અને ત્રણે દોષ, સાત ધાતુઓ, તથા સરી-સ્તું ઉપજવું, મરવું વગેરે જે જે શરીરના ધર્મ છે તેઓનું મથાર્થ સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહીએ છીએ—મનુષ્યના હેઠમાં ૭ કળા, ૭ આક્રમ, ૭ ધાતુઓ, ૭ ઉપધાતુઓ, ૭ ધાતુઓના

૧ સુશુતલ કહે છે કે—સમજી પુરૂષે જને ઋતુઓમાં તથા તથા દિવસે સ્ત્રીનો સંભોગ કરવો, પણ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પંદર પંદર દિવસે સ્ત્રી સંભોગ કરવો.

૨ હેઠલાક અંચલકે કહે છે કે, સૂર્ય ઉગવાને જરાવાર હોય તે વેળાએ પાણી પીવું, પણ લોણ કહે છે કે—“સતના ચોથા પોહોરમાં રાત્રે સખી મુકેહું—વાસી પાણી રોજ પીવું.” આ વાસી પાણી પીવાને પ્રયોગ મેં પૂર્ણપણે ખાતરીથી અજમાવી જોયો છે, અને તેથી હસ્ત સાફ ઉતરે છે, પીંડોની ક્ષતર અને માથાની પીડા મટે છે, તથા નેત્રનું તેજ વધે છે, બૂખ સારી ચેડે લાગે છે, અને ગ્લાનિ મટે છે; વર્તુ નિરંતર નિવમ સહિત પીએ તોજ કાચો થાય છે.

૩ દિનચર્યા તથા રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યાનો વિરોધ ખુલાસો મેળવવા ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ તથા આક્રમકાદિ મંત્રોનું અવલોકન કરો. જા, કરો.



મળે, ૭ ત્વચા, અને ત્રણ દોષ તથા હાડ, માંસ, મેદને બાંધવાની ન્હાની નસો ૬૦૦, નેડના સાંધા ૨૧૦, હાડકાં ૩૦૦, મર્મસ્થાન ૧૦૭, ૭૦૦ નસો, ધમનીનાડીઓ ૨૪, માંસ-પેસી ૫૦૦, સ્ત્રીઓના શરીરમાં ૫૨૦, અને સર્વવ્યાપિની નાડીઓ ૧૬ છે. પુરુષના શરીરમાં ૧૦ તથા સ્ત્રીના શરીરમાં ૧૩ હિદ્ર છે. આ સંક્ષેપ માત્રાથી કહેલ છે. હાડ, નસો, માંસ-પેસી અને મર્મસ્થાનો વિષે મહર્ષિઓના લિખ લિખ મત છે માટે તેઓનું નિરાકરણ કરવા શક્ય નથી ( ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ ) વાંચો.

સાત કળા—પહેલી માંસને ધારણ કરનારી માંસધરા કળા છે, બીજી લોહીને ધારણ કરનારી રક્તધરા કળા છે, ત્રીજી મેદને ધારણ કરનારી મેદધરા કળા છે, ચોથી કદને ધારણ કરનારી યકૃતપ્તીહા કળા છે, પાંચમી આંતરડાંએને ધારણ કરનારી પુરીષધરા કળા છે, છઠી અગ્નિને ધારણ કરનારી અગ્નિધરા કળા છે. અને સાતમી શુક્રને ધારણ કરનારી શુક્ર-ધરા કળા છે.

સાત આશય—લોહી અને જીવનું સ્થાન રક્તાશય તે છાતીમાં છે. તેના નીચે મળું સ્થાન, તેનાથી કાંધક નીચે આમાશય છે, ડૂંટીના ઉપર ડાબી બાજુએ અગ્નિનું સ્થાન છે, તે અગ્નિસ્થાનના ઉપર તિલ છે તેને લોભ કહે છે, તે તરશનું સ્થાન છે, અગ્નિના સ્થાનના નીચે પવનનું સ્થાન છે, તેના નીચે ડાબા બાજુમાં મળનું સ્થાન છે તેને હોજરી કહે છે અને તે હોજરી-પકવાશયના નીચે જમણી બાજુએ મૂત્રાશય છે, આ સાત આશય-સ્થાન છે, પુરુષોને સાત સ્થાન છે અને સ્ત્રીઓને ૧૦ સ્થાન છે એટલે ગર્ભાશય અને બે સ્તનના બે દુગ્ધાશય એ ત્રણ મળી ૧૦ આશય છે.

સાત ધાતુ—રસ, લોહી, માંસ, હાડ, પેસી અને વીર્ય એ સાત ધાતુઓ છે. તે પિત્તના તેજથી પાચન થઈ એક એકથી પ્રકટ થાય છે—એટલે પ્રત્યેક વસ્તુ ખાધા પછી ચોથે ચોથે દિવસે એક ધાતુ પ્રકટ થાય છે. તાત્પર્ય એ કે ખાધેલી ચીજમાંથી ચોથે દિવસે રસ નામનો ધાતુ થાય છે. આઠમે દિવસે લોહી, બારમે દિવસે માંસ, સોળમે દિવસે મેદ, વીસમે દિવસે હાડ, ચોવીસમે દિવસે પેસી અને અઠ્ઠવીસમે દિવસે વીર્ય પેદા થાય છે.

સાત ધાતુઓના મળ—જીભ, આંખ અને ગલેફાંતું પાણી એઓના મળ રસધાતુનો મળ છે, રજકપિત્ત લોહી ધાતુનો મળ છે, કાનનો મળ માંસ ધાતુનો મળ છે, જીભ દાંત બગલ અને હિદ્રિ એઓનો મળ મેદનો મળ છે, નખ, વાળ, અને રૂંવાડી હાડનો મળ છે. આંખના પીઆ અને મ્હોં ઉપરની ચીકણ મળજનો મળ છે અને મ્હોં ઉપરના ખીસ તથા ફાલ્લીઓમાંથી નીકળતી કણીયો વીર્યનો મળ છે.

સાત ઉપધાતુઓ—ચરબી માંસનો ઉપધાતુ છે, પરસેવો મેદનો, દાંત હાડનો, વાળ મળજનો, અને જોળ શુક્રનો ઉપધાતુ છે, તે જોળ સર્વ શરીરમાં રહે છે ચીકટાશ, ટાંકક, સ્થિરતા, ઉજ્જવળતા વગેરે ગુણ ધારણ કરનાર છે. તે સોમાત્મક શરીરમાં સ્થિત થઈ બળ તથા પુષ્ટિ પ્રકટ કરે છે. સ્ત્રીઓના શરીરમાં બે ઉપધાતુઓ વિશેષ છે એટલે બે સ્તનોમાં દુધ થાય છે તે બે અને રક્તદર્શન એ ત્રણ ઉપધાતુઓ આના અંગમાં હોય છે. સ્તનમાં દુધનું આવવું અને યોનિમાં લોહીનું આવવું સમય આવ્યે પ્રકટ થાય છે અને સમય વીત્યે બંધ થાય છે. અર્થાત્ સ્તન્ય રસનો ઉપધાતુ અને આર્તવ લોહીનો ઉપધાતુ છે.

સાત ત્વચા—ચામડી—પહેલી અવભાસિની ત્વચા છે તે સિન્ધુમુલનું સ્થાન છે.



દેહ સિંધુમાં પહેલી ત્વચામાં પેદા થાય છે. બીજી લોહીતા ત્વચા છે તે કીલકોઠની જન્મ-ભૂમિ છે, ત્રીજી સ્વેતા ત્વચા તે ચર્મકોઠની જન્મભૂમિ છે, ચોથી તામ્રા ત્વચા છે તે કિમ્બકોઠની જન્મભૂમિ છે, પાંચમી વેદના ત્વચા છે તે સર્વકોઠની જન્મભૂમિ છે, છઠી રોમ્બી ત્વચા છે તે ગાંઠ ગડગુમડ કંઠમાળાદિની જન્મભૂમિ છે અને સાતમી સ્થૂળા ત્વચા વિદિધિ-આદિરોગોની જન્મભૂમિ છે. એ સાત ત્વચાઓની જડાઈ જવ જોઈએ છે.

ત્રણ દોષ-વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ૩ દોષ છે. એ ત્રણેના પાંચ પાંચ ભેદ છે, એ પાંચ પાંચ ભેદ સ્થાનભેદના કારણેથી જાનવામાં આવેલ છે, પિત્ત પાંગળો છે, કફ પશુ પાંખો છે, વાયુ તે જન્મેને વાયુ પોતાની પ્રવળ ગતિવડે આખા શરીરમાં ફેરવી બિન બિન રોગોનાં રૂપો પ્રકટાવે છે.

વાયુનું સ્વરૂપ-વાયુ દોષ ધાતુ મળને એક સ્થાનકેથી બીજે સ્થાનકે લઈ જનાર છે, શીઘ્રગતિવાળો છે, ચપલ છે, સૂક્ષ્મ છે, શીતળ છે, સુકો છે, હલકો છે, ખર, મૃદુ, ચોમવાદિ, તેજયુક્ત, દાહક, અને રજોગુણમય છે. તે વાયુનાં પાંચ સ્થાન છે, તેથી તેનાં પાંચ સ્વરૂપ છે એટલે હોજરી, કોઠો, અમિસ્થાન, છાતી અને કંઠ એ પાંચ ઠેકાણાં વાયુનાં છે. કુદામાં રહેલો અપાનવાયુ, નાભિમાં સમાનવાયુ, હૃદયમાં પ્રાણવાયુ, કંઠમાં ઉદાનવાયુ, અને સર્વ શરીરમાં વ્યાનવાયુ રહે છે તે પોત પોતાના સ્થાનથી બહુ થયે અનેક પ્રાણ-ધાતક રોગોને જન્મ આપે છે.

પિત્તનું સ્વરૂપ-પિત્ત ગરમ છે, પાતળો છે, પીળો છે, સતોગુણમય છે, કડવો છે, તીવ્રો છે, અને દુઃખ થયે ખાટો છે. તે પાંચ સ્થાનમાં રહેનાર છે. એટલે અમિના આશ-ચર્મા તિલકપ્રમાણ અમિરૂપ થઈ રહે છે, ત્વચામાં કાંતિ કરનાર, નેત્રમાં રહી દેદિપ્ય દષ્ટિ રાખનાર, પ્રકૃતિમાં રહી પાચનક્રિયા કરનાર અને હૃદયમાં રહી શુદ્ધિ-આદિને પ્રકટ કરનાર છે. તેનાં રંજક, પાચક, બ્રાજક, અલોચક અને સાધક એવાં પિત્તનાં પાંચ રૂપ છે.

કફનાં સ્વરૂપ-સ્થાન-કફ ચીકણો, ભારી, સ્વેત, પિચ્છિલ, શીતળ, તમોગુણમયી તથા મીઠો છે અને દુઃખ થયે ખારો થાય છે, તે આમાશયમાં, માથામાં, ગળામાં, છાતીમાં અને સાંધાઓમાં પાંચ રૂપથી રહે છે. એટલે કફ દેહમાં રહી, દેહની સ્થિરતાને સર્વ અંગ-ઓના કામળપણને કરે છે, તે કલ્પેદન, સ્નેહન, રસન, અવલંબન અને શ્લેષ્મા એ પાંચ રૂપ છે. તે પાંચ સ્થાનો જે ઉપર ક્યાં તેમાં બિન બિન રૂપે રહે છે.

મનુષ્યના શરીરમાં માંસ હાડ તથા મેદને બાંધવાના માટે સ્નાયુઓ-નસો તથા શરીરના આધારભૂત હાડકાં છે કે જે સદા દેહનો બાર માર સહન કરનાર છે તથા શરીરમાં મર્મસ્થાનો છે એટલે જે જીવને ધારણ કરનાર સ્થાન છે તે મર્મસ્થાન કહેવાય છે, તે અને સર્વ સંધિઓને જોડનાર સંધિનસો પણ થયે છે, તે વાયુ પિત્ત કફ તથા સાત ધાતુઓને વહેવાવાળો છે. તે સિવાય ધમની-મુખ્ય નાડીયો છે તે રસને વહેવાવાળો અને પવનને વહેવાવાળો છે. ૧૬ તો મોટી તસો કે જેને કંડરા કહે છે, તે પણ શરીરમાં વિવિધાન છે અને પોતપોતાનો ધર્મ બજાવે છે. અર્થાત્ શરીરને સક્રિયતા કે વિસ્તારણ તે કમને બજાવે છે, નાસ, હાડકાં, મર્મસ્થાન જોડનસો, ધમનીઓ, કંડરાઓ અને માંસ પેસીઓ. મોટાનાં મનુષ્યોને મોટા મર્મકરોની લિન લિન રીતિની છે, કોઈ વધારે તો કોઈ

ઝોળી એમ મતાંતર દર્શાવે છે, તેનું કારણ તો એજ છે કે કાષ્ઠએ કેવળ મોટાઓની જ જીવના કરી છે અને કાષ્ઠએ કેવળ સૂક્ષ્મની જીવના કરી નથી અને કાષ્ઠએ સૂક્ષ્મ સ્થિતિ મોટાઓનું ટોટલ કરી સરવાળો બાંધેલ છે, જેથી મતફેર પડે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે સર્વનું કહેવું સત્ય છે. આ શંકાઓનું સમાધાન વૃદ્ધત્યાગી કરી લેવું.

શરીરમાં દશ છિદ્ર-દાર છે એટલે બે નાકનાં, બે આંખનાં, બે કાનનાં, બિંમલું, શુદ્ધાનું, મુખનું અને રંધ્ર એ દશ દાર કહેવાય છે તે પૈકી રંધ્ર વગર નવ દાર ખુલાં છે. અધોના શરીરમાં ત્રણ દાર વિશેષ હોય છે એટલે બે સ્તનનાં અને એક મહાશ્વનું એ ત્રણ મળી તેર દાર છે; બે કે શરીરમાં સૂક્ષ્મદાર તો રોમે રોમે છે, પણ મુખ્ય દાર ઉપર પ્રમાણેજ છે. હૂંટીની ડાબી બાજુએ હોજરી અને બરલ છે; તેમજ જમણી બાજુએ ચક્રત છે. હૃદયનાવાયુનો આધાર તે ફેફસાં છે અને લોહીને વહેવાવાળી જે નસો તેનું મૂળ બરલ છે. રંધ્રકનામા પિત્ત તેનું જે સ્થાન તેના વિષે જે રક્તનું સ્થાન છે તેને ચક્રત કહે છે. હૂંટીની ડાબી બાજુમાં અગ્ન્યાશયના ઉપર જે તિલ છે તે જળને વહેવાવાળી જે નસો છે તેઓનું મૂળ અને તિલ તે તરફને ઢાંકી દે છે અને કૂખમાં જે બે ગોળા છે તેને કુક કહે છે તે બન્ને જઠરનો જે મેદ છે તેને પુષ્ટ કરે છે તથા જે વૃષણ તે વહેવાવાળી નસો તેઓના આધારભૂત છે તેમજ પુરુષાર્થને વહેવાવાળા છે, લિંગ ગર્ભદા છે અને વીર્ય, મૂત્ર એઓનો આધાર છે તથા હૈયું મન ચિત્ત શુદ્ધિ અહંકાર એઓનું સ્થાન છે, અને એઓનું ધર છે. નાભિ ધમની શિરાઓને-આદિ લઘુ નસોનું સ્થાન છે અને સર્વ ખાતુઓના સંચોગથી નાભિનો જે વાયુ છે તે શરીરને પુષ્ટ કરે છે. નાભિનો પવન હૈયાના કમળમાં જાય છે તેમજ સ્પર્શ કરી ગળાની બહાર નિકળે છે અર્થાત્ વિષ્ણુપદનું જે અમૃત તેને પીવા નાસિકાદ્વારા પવનથી આકાશના અમૃતને પીને ફરી મુખ નાસિકાદ્વારા ગળા વગેરેમાં થઈ પેટમાં પ્રવેશ થાય છે અને વેગવડે તે પવન સમસ્ત દેહના અંગોમાં ફરી અંગોને જીવને તથા જઠરને પુષ્ટ કરે છે. શરીર તથા હૃદયના પ્રાણ પવનનો જે સંયોગ તેને આયુર્બળ કહે છે અને શરીર પ્રાણની જે જીદાઈ થવી તેને મરણ કહે છે. આ પૃથ્વીમાં પ્રાણી માત્ર મરણને શરણ છે, પણ કાષ્ઠ અમર નથી માટે મરણ અનિવાર્ય છે, તેથી મૃત્યુને જીતી શકાય તેમ નથી પરંતુ વૈદ્ય રોગને જીતી શકે છે અર્થાત્ સાધ્ય રોગને મટાડી શકે છે; બે કે સાધ્ય રોગ થયા છતાં બેદરકારી રાખી ઉપાય (પથ્ય) ન કરવાથી અધ્ય-કષ્ટસાધ્ય રોગ છે અને કુપથ્ય કરે તો કષ્ટસાધ્ય રોગ અસાધ્ય રૂપે થાય છે તથા અસાધ્ય છતાં પણ કુપથ્ય કરે તો નિર્ધ્ય મૃત્યુ પામે છે; કારણ કે શરીરરોગ મંદિરજ્ઞ માટે મનુષ્ય માત્રને જ અવશ્યનું કાર્ય છે કે હિતકારી, પ્રકૃતિને પસંદ પડે તેવા અહાર-વિહારમાં વિચરી ખેતાખા શરીરનું જાંચણ કરવું; કેમકે ધર્મીય કામ મોક્ષાણાં શરીરં સાધનં સ્મૃતમ્. શરીરમાં બાહ્ય સ્વાસ્થી મનુષ્ય કોઈ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થઈ શકતું નથી માટે શરીરને અરોગ્ય રાખવું એજ પ્રથમ પુરુષાર્થ છે. લૌકિકમાં પણ પ્રસિદ્ધ કહેવત છે કે એક તાંદુરસ્તિ હોજરે ન્યાયી પહેલું સુખ તે જાતે નથી-માટે કર્મવિપાકને જાણનાર મનુષ્યે ચાર પુરુષાર્થ-ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષના સાધનરૂપ શરીરને સાચવવું. જે શરીરને સંતોષે છે તે વિશ્વ સંતોષક-ધાતક અને જે શરીરને સંતોષે છે-સાચવે છે તે સમસ્ત જગતને સાચવે છે-સ્વચ્છ કરે છે એમ જાણવું. સાત ખાતુઓના મળ વાયુ પિત્ત અને કફ એ ત્રણે બે પિત્ત પોતાના રોગ-

નર્મ સમાન રૂપે રજા હોય તો શરીરને મહાસુખ મળે છે, પણ જો એ ઓછાવદા રૂપે થાય છે તો અનેક રોગોને જન્મ આપી શરીરનો નાશ કરે છે. આ સંબંધી વિશેષ ખુલાસો મેળવવા વૃદ્ધતથી વાંચો.

### શારીરિક ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન સમાપ્ત.

### સૃષ્ટિ ક્રમ.

આ બ્રહ્માંડના કારણ આત્મા જે જ્યોતિરૂપ સત-ચિત-આનંદ રૂપ બ્રહ્મ પરમાત્મા તે સ્પૃહા નિર્ગુણ છે, તે પોતાની પ્રકૃતિરૂપ માયાથી-માયાના યોગથી, ઇન્દ્રિયો દ્વારા યુક્ત થઈ આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે-એટલે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની માયા નિત્ય છે, જેમ સૂર્યની પ્રતિબિંબાયા-પ્રકાશ છે તેમ પરમાત્માની પ્રતિબિંબાયા માયા છે. તે માયાએ જડ ચૈતન્ય-તનો સંયોગ કરી આ અનિત્ય-ક્ષણભંગુર અસાર સંસારને ઉત્પન્ન કર્યો, જેમ નાટકી લોકો કે બાજીર લોકો પોતાની માયા ફેલાવી અનેક રૂપને પ્રકાશે છે તેમ તે માયા-પ્રકૃતિ સંસારની માતા તેણે પ્રથમ ભુદિને ઉત્પન્ન કરી. તે ભુદિ કેવી છે ? કે ઇન્દ્રિયથી મહત્ત્વ જેનું સ્વરૂપ છે. તે મહત્ત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો, તેના ત્રણ પ્રકાર છે-૨૪, તમ અને સત એ ત્રણ ગુણો છે. રૂપ અહંકારના બેદ છે. પછી તે સતોગુણ અને રજોગુણના મેળાપથી દશ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ તથા અગ્નિયારસું મન પણ પેદા થયું અર્થાત્ કાન, નાક, જીભ, આંખ અને ચામડી એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાણી, હાથ, પગ, લિંગ અને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી દશ ઇન્દ્રિયો થઈ. તમોગુણ વિશેષ સતો ગુણના મેળાપથી પાંચ તન્માત્રા એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ તન્માત્રા છે. તે તન્માત્રાથી પાંચ મહાભૂત પેદા થયા; અર્થાત્ શબ્દથી આકાશ, સ્પર્શથી વાયુ, રૂપથી અગ્નિ, રસથી જળ અને ગંધ-થી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષય એટલે કાનનો વિષય શબ્દ, આમ-ડીનો સ્પર્શ, નેત્રનો રૂપ, જીભનો સ્વાદ અને નાકનો સુગંધિ દુર્ગંધિ ગ્રહણ કરવાનો વિષય છે. કર્મેન્દ્રિયોના વિષય એટલે વાણીનો વિષય બોલવું, હાથનો ગ્રહણ કરવું, પગનો ચાલવું, લિંગનો મૈથુન કરવું અને ગુદાનો વિષય મળનો સર્વ પ્રકારે લાગ કરવાનો છે. પ્રકૃતિને પ્રાધાન, પ્રકૃતિ, શક્તિ, નિત્યા અને વિકૃતિ એવાં પાંચ નામોથી ઓળખે છે તે ક્ષિપ્તથી સંયુક્ત રહે છે તે પ્રકૃતિનાં ચોવીસ મહત્ત્વ છે. એટલે અહંકાર ૧, પાંચતન્માત્રા ૬, દશ ઇન્દ્રિયો ૧૭, મન ૧૮ પ્રકૃતિ ૧૯ અને પાંચ મહાભૂત ૨૪ એ ચોવીસ મહત્ત્વ કહેવાય છે; તે વિકાર છે. એ ૨૪ મહત્ત્વને રહેવાને શરીર રૂપી ધર છે. એ ધરમાં જીવાત્મા શુભ તથા અશુભ કર્મેણે આવીને યજ્ઞેસો નિવાસ કરે છે. તે મનરૂપી દૂતને વજ્ર ચમેલા જીવથી સંયુક્ત શરીર ભુદિવાન દેહ કહેવાય છે. તે દેહ પાપ-પુણ્ય, સુખ દુઃખાદિકાએ કરી બાંધે અને મનથી પાસમાં બંધાયેલો તથા પોતાનાં કરેલાં કર્મેણે બંધાયેલો જીવાત્મા એટલે કામ, ક્રોધ, ભ્રમ, મોહ, અહંકાર, દશ ઇન્દ્રિયો અને ભુદિ એ સર્વ અજ્ઞાનથી કળાત્મકો જાગૃતરૂપ છે. ત્યારે આત્માને આત્મજ્ઞાન થાય ત્યારે એ બંધનોથી મુક્ત થઈ ભુદિને સંપાદન કરે છે.

જેથી દુઃખ ઉપજે તે બાધિ અને જેથી સુખ ઉપજે તે આરોગ્યતા કહેવાય છે.



આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી. વિશેષ ખુલાસા માટે વેદ પુરાણ અને ચરક સુશ્રુત વાગ્મતાદિનું અવલોકન કરો.

સૃષ્ટિ ક્રમ સંપૂર્ણ.

## આહારનું, પરિપાકનું, ગર્ભની ઉત્પત્તિનું તથા બાળક પોષણાદિનું લક્ષણ.

પ્રાણીમાત્ર જે ભોજન કરે છે તે પ્રથમ પવનની પ્રેરણાએ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થઈ પાચક પિત્તના પ્રભાવથી કાંઈક પરિપકવ થઈ અન્ન—ખાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી નાભિમાં રહેનારા સમાન વાયુથી પ્રેર્યો છટ્ટી ગ્રહણી નામની કળામાં પ્રાપ્ત થાય છે, તદ્દનંતર ગ્રહણી કળામાં આહાર પચી કોષ્ટની અગ્નિએ કરી કડવો થઈ પછી તે જ આહાર કોષ્ટના અગ્નિથી સારી રીતે પચવાથી રસરૂપ થાય છે. જે આહાર સારી પેડે પચે નહીં અને કડવો રહી જાય તો તે આહારનો આમ થઈ જાય છે. જે કોઠાનો અગ્નિ પ્રગળ હોય તો તે આહારનો રસ મધુર થાય છે અને મધુર થઈ ચીકણાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સારી પેડે પાકી-પચી શરીરની સર્વ ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે—એ રસ અમૃતતુલ્ય થાય છે અને જે આહાર મંદાગ્નિએ કરી દુષ્ક થઈ ગયો હોય તો પેટમાં કડવો ખાટો કે વિષ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય અથવા એ રસ રોગોના સમૂહને શરીરમાં પ્રાપ્ત કરે છે. આહાર સાર-રસથી જ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે આહારનો રસ સારહીન હોય તો પાતળો મળ થાય છે તે નેષ્ટ છે. જે પાણી પીવામાં આવે છે તેનો સાર તો નસોદારા વાયુ સધળા અંગોમાં ફેલાવી દે છે અને નિઃસારને પેટમાં પ્રાપ્ત કરી મૂત્ર બનાવી લિંગદ્વારા બાહ્ય કાઢાડે છે તથા આહારનું કીટ જે મળ તે હોજરીમાં રહે છે તેને ગુદાનો પવન બળવડે ગુદાદ્વારા બાહ્ય કાઢાડે છે. આહારનો જે રસ તે નાભિના સમાન વાયુથી પ્રેરણાથી મનુષ્યના હૈયામાં જઈ મળે છે અને પિત્તથી પચ્યા પછી લાલ રંગનું લોહી થઈ સર્વ શરીરમાં જીવનના આધાર ભૂત થઈને વહે છે. જમેલા પદાર્થોનો ચાર ચાર દિવસે એકેક ધાતુ બની અઢાવીસ દિવસે વીર્ય થાય છે અને સ્ત્રીને અઢાવીસ દિવસે કે મહિને રજ થાય છે. સ્ત્રી ધર્મ થયા પછી સ્ત્રી પુરુષના સંયોગથી સ્ત્રીનું શુદ્ધ લોહી અને પુરુષનું શુદ્ધ વીર્ય મળી ગર્ભસ્થાનમાં ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે અને નવ મહિને યોનિદ્વારા પ્રસવ થઈ બાળક પ્રકટે છે. મૈથુન સમય સ્ત્રીનું રજ ઓછું અને પુરુષનું વીર્ય વિશેષ હોય તો પુત્ર, તથા વીર્ય ઓછું અને રજ વધારે હોય તો પુત્રી અને બન્ને સમાન હોય તો નપુંસક પેદા થાય છે. પછી જે હરિની ઇચ્છા હોય છે તે બને છે, પણ ધણું કરીને ઉપર પ્રમાણે આધાર રખાય છે.

બાળકના જન્મ પછી એક મહીનાનો થાય ત્યારે ૧ રતિ ઔષધ આપવું એટલે દુધ, ધાવણ કે સાકર સંગાથે આપવું અને દરમાસે એક એક રતિ માત્રા વધારતાં જવી એટલે વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી. પછી એક માસે ઔષધ આપવું તે સોળ વર્ષ સુધી. ત્યાર પછી માત્રા યોગ્ય પ્રમાણમાં રાખી છેક ૭૦ વર્ષ સુધી કાયમ માત્રા રાખવી અને ૭૦ વર્ષ પછી પાછી બાળકના સમાન માત્રા ધટાડી દેવી. આ તોલ કલ્ક અને ચૂર્ણ માટે કહેલું છે, પણ જે ક્વાથ હોય તો તે તોલથી ચાર ગણો આપવો.



બાળકને હંમેશાં મેંશ આંજવી તથા ઊવટણું વા, સ્નાન કરાવવું. દર મહીને ઉલટીની દવા પાવી અને હરડેનો ધસારો નિત્ય પાવો. પાંચમે વર્ષે અન્ન ખવરાવવું, સોળમા વર્ષ પછી જી-લાખ આપવો, તથા મૈથુન ૨૦ વર્ષ પછી ચિંતવવું. આ પ્રમાણે જો વિધિ સહિત ચાલે તો મનુષ્ય કદિ રોગગ્રસ્ત થતુંજ નથી. અને ધડપણુ પ્રાપ્ત થતુંજ નથી. ગર્ભ રહે ત્યારથીજ ઉત્તમ વૈદ્યની દેખરેખ હેઠળ રહે તો દેહને રોગ, જરા અને મૃત્યુ નડતાંજ નથી.

મનુષ્યના શરીરની ગતિ-૧૦ વર્ષ લગી બાળપણ, ૨૦ વર્ષ લગી શરીરનું વધ-ધવાપણું, ૩૦ વર્ષ લગી શરીરનું મોટાપણું થાય છે, ૪૦ વર્ષ લગી જીવિતું આગમન રહે છે, ૫૦ વર્ષ લગી ત્વચાનું માઢપણું રહે છે, ૬૦ વર્ષ લગી નેત્રની જ્યોતિ રહે છે, ૭૦ વર્ષ લગી શરીરમાં વીર્ય રહે છે. ૮૦ વર્ષ લગી વીર્યનું ન્યુનાધિકપણું રહે છે. ૯૦ વર્ષ લગી જ્ઞાન ધારણ રહે છે, ૧૦૦ વર્ષ લગી બોધનું, હાથ પગમાં બળ અને મગ-મૂત્રના ત્યાગનું જ્ઞાન રહે છે, ૧૧૦ વર્ષ લગી સ્મરણશક્તિ રહે છે અને ૧૨૦ વર્ષ લગી પ્રાણ માત્ર રહે છે. જો મનુષ્યનું શરીર નીરોગી રહે તો ઉપર જે લખી મયા છીએ તે દશ દશ વર્ષ પછી ધરી જાય છે. મનુષ્યના આયુનું પ્રમાણ ૧૨૦ વર્ષનું ગણાય છે.

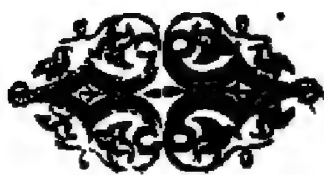
હતિ આહારનો, પરિપાકનો, ગર્ભોત્પત્તિ અને બાળક પોષણદિનો અધિ-કાર સંપૂર્ણ.

### વાતાદિ પ્રકૃતિભેદથી મનુષ્યના મનની પડતી પિછાણ.

જે મનુષ્યના વાળ દુંકા, દુર્ગંધ-કૃશ શરીર, લૂખું શરીર, વામાળ, ચંચળ મનવાળું હોય અને આકાશમાં રહેવાવાળા પ્રાણી-પદાર્થોનાં સ્વપ્ન આવે તો તેની વાયુ પ્રકૃતિ જાણવી. જેને જવાનીમાં ધોળા વાળ આવી જાય, જીવિવંત હોય, પરસેવો વધારે આવે, ક્રોધ હોય અને સ્વપ્નામાં તેજ દેખાય તો જાણવું કે તેની પિત્તપ્રકૃતિ છે. જેની ગંભીર જીવિ હોય, ચીકણા વાળ, બળવાન હોય અને પાણીનાં સ્થાનો સ્વપ્નામાં દેખે તો જાણવું કે તેની કફ-પ્રકૃતિ છે. વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોનું અવલોકન કરો.

હતિ પ્રકૃતિ વિચાર સંપૂર્ણ.

હતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાહ પ્રતાપસિંહજી વિરચિત અમૃતસાગર નામા ગ્રંથ વિષે ઋતુચર્યા, દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, અને શારીરિક ઈન્દ્રિયવિજ્ઞાનાદિ નિરૂપણ નામનો પચીસમો તરંગ સંપૂર્ણ.



## લેખકની વિજ્ઞાપિ.

કિરીટ છંદ.

જો ભવ રોગ થકી બચવા મન, તો નર નિત્ય જાગે નટનાગર;  
જો ભમ રોગથી મુક્ત થવા મન, તો ગુરુ યાત્રિ જાગે નર નાગર.  
જો મન રોગથી મુક્ત થવા મન, તો જાજવા નૃપ દે રતનાકર;  
જો તનુ રોગથી મુક્ત થવા મન, તો નરજો નિત અમૃતસાગર. ૧

મત્તગજોંદ્ર છંદ.

જેમ ફરી દધિમંથન સુંદરિ, સુંદર માખણ તારવી લ્યે છે;  
જેમ ફરી ચક્રમાળી સ્થળો સ્થળ, ઉત્તમ આશ્રિકને ફેરવે છે.  
જેમ કવેરી જ્વાહિરમાં થકી, પારખિ મુદ્દ મણિ મહિ લ્યે છે;  
તેમ મુતરત તમામ તપાસી રચ્યો, વર મંથન પૂર્ણ કહે છે. ૨  
છે વર જોજન તો વણુ જો ન જમે, કદિ તો નહિ ભૂખજ લાગે;  
છે જમ પાવનિ મંથ તણું, પણુ પાન કર્યા વિણુ પાપ ન જાગે;  
છે વર ફેસર રંગ તથાપિજ, સ્પર્શ કર્યા વિણુ રંગ ન જાગે;  
સમિત પૂરણુ પુસ્તક આ પણુ, સિદ્ધ કર્યો જમદુંડુભિ વાગે. ૩  
જો ગુરુ વાક્ય પ્રમાણુ થકી, કરશે જાણિયાત વિચારિ પ્રયોગો;  
તો મળશે જન કિર્તિ સુઆશિષ, પ્રાપ્ત થશે મુલ ધર્મિજન જોગો.  
જો કરશે નિજ અંકાપણુ તો નહો, નિત વ્યાધિ હિષાધિ કુરોગો;  
ફેક ફોલ થશે જગમાં વધશે, મનમાં નિત નદન રોગો. ૪

દોહસ છંદ.

ખાટે મુગર સમીપથી, જાણી મનન કરી સાર;  
દેસ કાળ આદિ તણો, કરવો પૂર્ણ વિચાર.  
કાર્ય કરો કમસહ સહુ, મટે રોગ ફાલગણ;  
સિદ્ધ થાય સહુ કામ વળિ, વરો વેગે જયમાળ. ૬

છપ્પય છંદ.

સુઝ કૃતઝ સુખત, વૈશ્ય હરજીવન ફેરો;  
સુપુત્ર હરગોવિંદ, જી સાતા અધિકરો;  
રામચંદ્ર સુનુ મોટ મોટ મહાદેવ સુભાગી,  
પ્રેમ પરીક્ષક નિત્ય, મુજી વર મુખાનુરાગી;  
જો ઉભય નરોએ મંથનો, પુનરોદ્ધાર કરાવિયો;  
અમર નામ કરી અવનિમાં, કીર્તિજન હરકાવિયો. ૭

દોહરો છંદ.

સંવત્ સર શરે પંડ સશિ, વિજયાદશમી વારે;  
કર્મો પ્રકટ જાપી ખરે, ત્રંચ સુધાનિધિ સારે. ૮  
રહિને અમદાવાદમાં, સ્વપર હિતાર્થ નિમિત્ત;  
પૂર્ણચંદ્ર અચલેશ્વરે, લખ્યો લેખ પ્રિય મિત્ત. ૯

દંડવિજય છંદ.

જો સુખનો મુજ લેખ વિષે જામ દોષ મહી રહિ બૂલ કહાપિ,  
તો કરિ આપ સુદૃષ્ટિ શોધન લેખ વિદ્યુષિ કરો મન આપી;  
દોષ વિના જગ એકજ શ્રી હરિ તે વિષુ દોષ રહ્યો જગ બાપી,  
એમ વિચારીજ સાર મહી કરશે મુજ ઉન્નતિ દોષ ઉઘાપી. ૧૦  
જ્યાં લગિ બ્યોમ વિષે સશિ સૂર્યજ ન્યાં લગિ શેષ ધરા સિર ધારે,  
જ્યાં લગિ શંભુ સિવાસહ શોભિત ન્યાં લગિ ઔષધિ ભાર અદારે;  
નજ નગો નિધિ છે સ્થિર ન્યાં લગિ ન્યાં ભારતિ વાક્ય ઉચારે,  
ત્યાં લગિ અમૃતસાગરે જા રહિ કાપમ સંકટ સર્વ નિષારે. ૧૧

તથાસ્તુ !



અમૃતસાગર ગ્રંથ સમાપ્ત.



